॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंढुंढिराजगणेशाकेपाशदाऊअग्निहोत्रीकेयहाँसिद्धविनायक
यंत्रमेंसिद्धांतचन्द्रिकाटीकासुबोधनीसहितपूर्वार्द्धछापागयादुवरीछापनेवालेसेलि।
खाविशेशारदपाधा ॥ सम्वत् १९२२ ॥ फाल्गुणशुक्ल ६ भौमवासरे ॥ ॥

सि॰चं॰ टी॰सु॰ पृ॰ १

ॐ श्रीगणेशायनमः पुरुषोत्तमं ध्यात्वानत्वावार्हंतनायकम् सिद्धान्तचंद्रिकावृत्तिंचकरीमितरामहम् १ विद्यारत्नपयोनिधौखरतराम्नायेजगत्पू
ज्यके श्रीमद्भारकसंपदं गुणगणैःस्तुसाधरस्तुराणवान् पूज्यश्रीजिनभक्तिसूरिरधिपोववर्तीविद्यानिधिः सोयंशीतकराणतेचयशसासूराणतेतेजसा
२ श्रीकीर्तिरत्नसूर्याह्वोपतीद्रोभूतराणतनः श्रीमत्सुमतिरंगाख्यःपाठकःप्रवरस्ततः ३ श्रीपाठकाःश्रीसुखलाभसंज्ञाजाग्रत्प्रभावाविलसत्प्रतिज्ञाः
तच्छिष्यवर्याःकृतिराजिधुर्याः श्रीपाठकाःपाठकवारणेंद्राः ४ श्रीभागचंद्रागणिसंप्रवर्हाः संवेगरंगांगनिमग्नगात्राः श्रीभक्तिपूर्वंविनयंहियेषां त्व
न्नामधेयंगुरवोवदंति ५ तेषांहितेषांविनयप्रधानोऽनवद्यविद्याभ्यसनैकतानः प्राज्ञःसदानंदगणिःसुशिष्यःसुबोधिनींसंविदधातिवृत्तिम् ६ ग्रंथा
दौग्रंथमध्येग्रंथांतेचमंगलमाचरणीयमितिशिष्टाचारस्तत्रमंगलंत्रिविधमाशीर्वादात्मकम् नमस्कारात्मकंवस्तुनिर्देशात्मकंचेति अथग्रंथादौग्रंथक
र्तामाग्नमोनमस्कारात्मकंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नाति अहंसिद्धांतचंद्रिकांकुर्वेप्रमाणेनप्राप्नोर्यः सिद्धान्तःविधूशास्त्रादावस्माद्भृत्सर्थादितिक्तः
सिद्धोनिष्पन्नोऽन्तोनिश्चयोऽत्रेतिसिद्धांतःसिद्धान्तेचन्द्रिकेवचंद्रिकाशाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः सिद्धान्तचन्द्रिकातांच नृज्योतिरिवप्रका
शिकामित्यर्थः॥सकलजनाह्लादकत्वसाम्येनचन्द्रिकाशब्दप्रयोगः चन्द्रोऽस्त्यस्यामितिचन्द्रिका अइकोवमत्वर्थेइनिकः चंद्रंकायतीति प्रतिपाद
यतीतिवाचन्द्रिका आतोडः चंद्रमाचष्टेइतिवाचन्द्रिकाम्यंताहुन् चन्द्रिकाकौमुदीज्योत्स्नेत्यमरः कुर्वेइतिलट्उत्तमपुरुषस्यैकवचनं आख्यातप्र
त्ययस्तुकर्तर्येवास्ति कर्तुराख्यातेनोक्तत्वादाख्यातवाच्यकारकवाचकः प्रथमांतोऽहमितिकर्तासंगृह्यतेकुर्वेइत्यत्रयोर्विहसइतिदीर्घस्तनभवति एमः
कुरुसुरेनेतिनिषेधात् ननुकरिष्यमाणायाश्चन्द्रिकायाःकथंकुर्वेइतिवर्तमाननिर्देशः उच्यतेवर्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचेतिभविष्यदर्थेलट् १
केशांसिद्धान्तइत्यत्रआह वाण्याप्रणीतानिवाणीप्रणीतानि वाणीप्रणीतानितानिसूत्राणिवाणीप्रणीतसूत्राणि तेषांवणशब्देपचाद्यचःवणोब्रह्मा

देवतेदमर्थेइत्यण् ततोऽण्णाईपितीपृवाणीवाणयतिप्रेरयति जीवानितिण्यंताञ्चाद्यः नद्यादेरितीपृवानियः कर्म्मणिक्तः स्तुत्रवेष्टनेचुरादिः स्तुत्रयं
ति वह्नर्थानल्पाक्षरैरितिसूत्राणिपचाद्यच् गीर्वाणवाणीसरस्वतीत्यमरः किंकृत्वामहेशानंनमस्कृत्य महांश्चासावीशानश्चेतिमहेशानः शंभुस्तं
महादित्वान्महच्छब्दस्य महाईशेड्डतीशानः कर्त्तरिशानः नमःकृत्वेतिनमस्कृत्य पूर्वकालेक्त्वेतिक्त्वास्थानेसमासेक्यपिति भावेक्यप् वाचस्पत्या-
दित्वाहिसर्गस्यसः अनुक्तत्वात्कर्म्मणिद्वितीया महेशानमिति एककर्तृकयोर्द्वयोःक्रिययोःकर्त्तरिप्रथमास्तिविशेष्यपाख्यातक्रियपाकर्त्तुरुक्तत्वात् गो
णमुख्ययोर्मुख्येकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायादाख्यातक्रियपाकर्त्तुरभिसंबंधः ननुमहेशानमित्यत्रनमःस्वाहेतियोगेइतिचतुर्थीस्यात् मैवंवदनमस्करो-
ति देवानित्यत्रेवद्वितीयैवयुक्ता उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तत्वात् स्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यत्रतुस्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षा

ॐ श्रीगुरवेनमः ॐनमस्कृत्यमहेशानंमतंबुद्ध्वापतंजलेः वाणीप्रणीतसूत्राणांकुर्वेसिद्धांतचंद्रिकां १

यांतुमोऽप्रयुक्तस्यकर्म्मणीत्यनेनचतुर्थीकिंचनहत् स्वार्थावृत्तिपक्षेनमःशब्दस्यात्रनिरर्थकत्वान्नमोयोगेचतुर्थीनभवति अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यग्र
हणमित्युक्तत्वात् पुनःकिंकृत्वापतंजलेर्मतंबुद्ध्वाज्ञात्वापतंजलिनामन्यतेयत्तन्मतंमतिबुद्धीतिवर्तमानेकर्मणिक्तः वर्तमानाधारार्थस्यक्तस्येत्यनेनपतंज
जलेरितिकर्त्तरिषष्ठी बुधअवगमनेभावेक्त्वाप्रत्ययः पतंतोऽंजलयोयस्मिन् सपतंजलिः शेषनागः तस्यपतंजलेःहलादेरीषाद्वावितिटिलोपः किंच
आसन्नंब्रह्मणस्तस्यतपसामुत्तमंतपः प्रथमंछंदसामंगमाहुर्व्याकरणंबुधाः १ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानांशब्दाएवनिबंधनं तत्त्वावबोधशब्दानांनास्तिव्या
करणादृते २ इत्युक्तत्वात्सर्वतउत्तमंव्याकरणंतद्व्याकरणंसूत्रंसूत्रव्याख्यानंवाक्याध्याहारः उदाहरणम् प्रत्युदाहरणंचेतिसमुदितंभवतितत्र
स्यैकदेशःसूत्रंतद्व्याख्यानंपंचधा यथा पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना आक्षेपस्यसमाधानंव्याख्यानंपंचधास्मृतमिति ॥१॥ ॥

अइउऋऌसमाना इति संज्ञासूत्रमिदमाद्यन्ताभ्यामित्यनेनसंज्ञाविधायकसूत्रेणसहैकवाक्यत्वात् तेनाचेलइत्यादिप्रत्याहारसंज्ञासिध्यतिअत्राकारा
दिष्वर्थवत् सुमत्त्वपिस्वरूपग्रहणस्येष्टत्वेनार्थवत्त्वाविवक्षितत्वमस्ति अर्थवत्त्वाभावान्नप्रातिपदिकसंज्ञाप्रातिपदिकत्वाभावान्नस्यादिविभक्त्युत्पत्तिः
अविभक्तिकानांसमासोनभवतिपदानामेवसमासइत्युक्तत्वात् समासाभावाद्वाक्यमात्रतः संकेतितंपदद्वयमिदंसूत्रंननुसंधिःकथंनकृतउच्यते वर्णाना
मसंदिग्धत्वेनबोधनायाः विवक्षितत्वादेतेषुसंधिः उक्तंच संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते १ इतिसं
हिताः असंधिः एकपदमेवमित्येकपदंतत्रसंहितानित्यापयादेवौ धातूपसर्गयोरुभयोः संहितानित्यामेस्यतेसमासेसंहितानित्याअवांतरपदविभाग
तसमासेह्येकपदात् पृथग्गृहीतः यथा देवेन्द्रःसासंहितावाक्येविवक्षांवकुमिच्छामपेक्षतेयथाहेरेहिणित्वमसिशीलवतीषुधन्याएनंनिवारयपा
निमस्विदुर्विनीतमित्यादिषुविवक्षाधीनासंहितातेयातेनवाक्येविवक्षितःसंधिर्भवतिनत्वविवक्षितइतिस्वराणांचादिषुपाठान्निपातसंज्ञाओनि

अइउऋऌसमानाः अनेनक्रमेणैतेवर्णाः ज्ञेयाःतेचसमानसंज्ञाःस्युः २

पातइतिप्रकृतिभावात्संधिरिस्यन्येवदंतिननुवर्णात्कारइत्यनेनेभ्यःकार प्रत्ययःकथंनस्यात् उच्यतेवार्तिकेहृष्टास्तत्रकृतःमहत्त्वसंभवान्नकारप्र
त्ययः ननुअकारादुपदेशेनयथातत्सवर्णानामाकारादीनांलाभात् पृथगाकारादयोनोपदिष्टास्तथाऋऌवर्णयोरपिसावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभय
ग्रहणसिद्धेः किंपृथगुपदेशः उच्यते ऋऌवर्णयोःसावर्ण्यस्यानित्यतांज्ञापयितुमुभयोरुद्देशस्तत्फलंतुऌकृप्तशिखायस्ससऌतृशिखस्तस्यदूरात्
संबोधनेऌृतृशिखेत्यत्रप्लुतभवनंऋऌवर्णयोःसावर्ण्यस्यनित्यत्वेतुगुरोरनृतोनंतस्याचीत्यत्रानृतइतिनिषेधादृकारस्येवऌकारस्यापिप्लुतोनस्यादि
त्यर्थः इदंसूत्रंकार्य्यरूपंवर्तितत्र किंअकारादिकमंतेषांसमानसंज्ञाचसमानंमानंपरिमाणंयेषांतेसमानाःसमानशब्दःसंज्ञाअकारादयःसंज्ञिनइ
तिइहप्रत्येकमकारादीनांसंज्ञानतुसमुदायस्यतस्ययुगपदुच्चारणस्यप्रयोगाभावात् समानसंज्ञाप्रदेशाःसमानाद्धेर्लोपोधातोरित्यादयः २ ॥ पृं ॥ एम० २

किंच एते वक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिः संहिता नानुसंधेयो न कर्तव्यः कस्मात् वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाताऽस्येति विवक्षितः वक्तुमिष्टो विवक्षितः इति वा विवक्षि
तस्य भावो विवक्षितत्वं न विवक्षितत्वं अविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् वक्तुरनिष्टत्वात् तथा हि वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सव
र्णाः एतेषां अइउऋऌवर्णानां ये भेदा विशेषव्यक्तयो ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपाः सजातीयाः समाना चासौ जातिश्च सजातिः सहादित्वात् समानस्य सादेशः सजातौ भवाः
सजातीयास्ते मिथः सवर्णसंज्ञका आचार्येण कथ्यन्ते ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च ते ह्रस्वदीर्घप्लुताः ह्रस्वदीर्घप्लुता एव ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः जातिस्थानाभ्यां समानाः
वर्णाः सहादित्वात् समानस्य सः ऋऌवर्णौ च जातिस्थानाभ्यामभिन्नत्वेन सावर्ण्यप्राप्तौ विध्यर्थं वचनं पदानां नाम समानानामिति प्रकृतिभावः एतावपि सवर्णसंज्ञ
कावाऽऽचार्येण कथ्येते सवर्णसंज्ञाप्रदेशाः सवर्णे दीर्घः सहेत्यादयः एकमात्रो ह्रस्वः तेषां भेदानाह मात्राशब्देनाऽक्षिस्पंदनप्रमाणः काल उच्यते मात्रं त्ववधौ।

नैतेषु सूत्रेषु संधिस्तु संधेयोऽविवक्षितत्वाद्विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः एतेषां ह्रस्वदीर्घ
प्लुताः सजातीयाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते ऋऌवर्णौ च एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः एऐओऔ संध्यक्षराणि॰

तोऽस्त्वार्यैकान्ते मात्रा परिच्छदे अक्षरावयवे द्रव्यमाने ऽल्पे कर्णभूषणे कालेऽट्टेत्रे चेति हेमचन्द्रः एकामात्राऽच्चारणकालो यस्य स एकमात्रो ह्रस्वसंज्ञः कथ्यते ह्रसति
ह्रसते वा दीर्घापेक्षयेति ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घसंज्ञः कथ्यते दृणाति दीर्घ्यते वा सुखमिति दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः तिस्रो मात्रा
उच्चारणकालो यस्य सः त्रिमात्रः प्लुतसंज्ञः कथ्यते प्लवते लंघते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः एऐओऔ संध्यक्षराणि पूर्वपदवाक्यत्वात् पंचपदमिदं सूत्रं अत्रापि सं
ध्यभावोऽविवक्षितत्वात् इदमपि कार्यं ह्रस्वं व्यक्तिनतत् किमेकारादिकमं संध्यक्षरसंज्ञं च संधौ जातान्यक्षराणि संध्यक्षराणि संध्यक्षरसंज्ञाप्रदेशाः संध्य
क्षराणामित्यादयः॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

उभयेस्वराः। उभाववयवौयेषांतेउभयेतयडयदौसंख्यायाअवयवेइत्ययट्स्वराणानासामीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे उदात्तादावकारादौ स्वइजादौ चध्वनौपुमान्
१ इत्याद्युकारादिभिन्नार्थोनस्वरणायेदंहूस्वदीर्घप्लुतभेदाविशेषव्यक्तपायेषांतेहूस्वदीर्घप्लुतभेदाः एताद्दशाअकारादयः एकारादयश्चाचार्येणस्वरसंज्ञकाः
कथ्यंतेस्वयंराजंतेशोभंतेइतिस्वराः राजृदीप्तावस्मान्नाम्नीतिडप्रत्ययः एकाकिनोपिप्रायोऽर्थप्रतिपादनेसमर्थाइत्यर्थः स्वराइतिबहुवचनंतुप्रत्येकेसंज्ञा
विधानार्थंज्ञेयं ननुउभयेइतिग्रहणंव्यर्थम् अकारादीनामेकारादीनांचानुवृत्त्यैव लब्धत्वात् उच्यते अनन्तरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्यायोऽनेनज्ञाप्य
तेऽअनन्तरत्वादेकारादीनामेवानुवृत्तिःस्यात् नत्वकारादीनामंतरितत्वादितिस्वरसंज्ञाप्रदेशाः इयंस्वरेइत्यादयः अवर्ज्जानामिनः अश्वआश्वतयोःसमा
हारःअमितिकेचित्तन्मंदं अइत्यनेनाऽत्वजरतैरेवाभिमतत्वात् अंवर्ज्जयंतीत्यवर्ज्जाः वृजीवर्ज्जनेचुरादिरस्मात्कार्य्येऽणित्यणप्रत्ययः पूर्वसूत्रादुभयेस्व

उभयेस्वराः अकारादयएकारादयश्चस्वराउच्यंते अवर्ज्जानामिनः अवर्णवर्ज्जाःस्वरानामिनउच्यंते ० ॥ ॥

नुवर्तनीयं अवर्णवर्ज्जाउभये अकारादयएकारादयश्चस्वरानामिसंज्ञकाआचार्येणकथ्यंतेनमनंनामःभावेघञ् नामोविद्यतेऽस्यास्तीतिनामीनामिसंज्ञाप्रदेशाना
मिनोइत्यादयः किंवसहूस्वदीर्घप्लुतरूपःस्वरःप्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधाःस्त्रिहूस्वस्वरउदात्तः १ हूस्वस्वरोऽनुदात्तः २ हूस्वस्वरःस्वरितः ३ दीर्घस्वरउ
दात्तः १ दीर्घस्वरोऽनुदात्तः २ दीर्घस्वरःस्वरितः ३ प्लुतस्वरउदात्तः १ प्लुतःस्वरोऽनुदात्तः २ प्लुतस्वरःस्वरितः ३ एवंनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकाननुना राम॰
सिकभेदाभ्यांपुनःसद्विधाःस्तितदित्थं अइउऋएषांचतुर्णांवर्णानांप्रत्येकमष्टादशभेदाः संतिऌवर्णस्यद्वादशभेदास्तस्यदीर्घाभावात् संध्यक्षरा ३
णामपिप्रत्येकंद्वादशभेदास्तेषांहूस्वाभावात् अइत्यष्टादशानांसंज्ञानयैकारोकारोऋकारस्त्रिंशतःसंज्ञा ऋऌवर्णयोःसावर्ण्यात् एवंऌकारेपिए
इतिद्वादशानांसंज्ञानयैकारोकारौकाराः एदैतोरोदोतोश्चनमिथःसावर्ण्यंभिन्नजातित्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

हयवरल् १ ञणनङम् २ रुढधघभ ३ जडदगब ४ खफछठथ ५ चटतकप ६ शषस ७ एतेपिवर्णाउक्तक्रमेणैवज्ञेयाः प्रत्याहारसिद्ध्यै एतानि नवसंज्ञासूत्राणिसंति आद्यंताभ्याभिस्त्रेनैकवाक्यत्वात् एषांवर्णानामर्थस्याविवक्षितत्वादेभ्योविभक्तेरनुत्पत्तिर्ज्ञेया किंचसवर्णाइत्यनुवृत्त्यावाक्यभेदेन व्याख्यातव्यम् तद्यथाभिन्नजातीयाअप्येतेवर्णास्तुल्यस्थानप्रयत्नाःसंतःसवर्णा आचार्येणकथ्यंतेइत्यर्थः हकारादिषकारउच्चारणार्थः नतुप्रयोजनार्थः नतुरेफस्यप्रत्याहारांतर्भावात् कुंडंरथेनेत्यादौवापदांतस्येतिपक्षेरेफःस्यात् भद्रंह्रदइत्यत्रचरहाद्यपोह्विरितिद्वित्वं उच्यते भद्रंह्रदइत्यत्ररहाद्यपोह्विरित्यनेनरस्यहिलेहतेरिलोपोदीर्घश्चेतिरलोपेचपूर्वस्यहकारस्यस्वरत्वाभावान्नदीर्घइतिकुंडंरथेनेत्यत्रत्वनुनासिकस्यानुस्वारस्यस्यनेऽनुनासिकाएवयमाभवंति इत्यर्थकथनात् रेफस्याननुनासिकत्वादनुनासिकस्यानुस्वारस्यपरसवर्णोनभवतीत्यर्थः आद्यंताभ्यांसंज्ञासूत्रमेतत् आ

हयवरल ञणनङम रुढधघभ जडदगब खफछठथ चटतकप शषस आद्यंताभ्यां आद्यंतौवर्णौमध्यगाना
माभ्यांसहितानांसंज्ञास्युः अवडुलजवरुभचप एवमन्येपि ॥ ॥

दिस्थअंतस्थ आद्यंतौताभ्यां आद्यंताभ्यांकृत्वामध्यस्थाअक्षरग्नाह्याइत्युक्तेः आद्यंतवर्णरूपामध्यगानांसंज्ञाभवंतीत्याद्यंतयोरप्राप्तायांतत्राहस्तोरव्यतरस्यग्रहणमाश्रित्यव्याख्येयम् तद्यथा आद्यंताभ्यांसहितानामितिकिंच आद्यंतौतावदवयवौताभ्यामवयवीसमुदायआक्षिप्यते ॥ तस्यच युगपत्सर्वस्यप्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरंतिसंज्ञामध्यगेषुविश्राम्यति नत्वाद्यंतयोःसंज्ञास्वरूपांतर्भावेनतयोःपरार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह॰ ॥ आभ्यांसहितानामाद्यंताभ्यांवर्णाभ्यांसहितानांमध्यगानामाद्यंतवर्णरूपाःसंज्ञाभवंतीत्यर्थः एतत्सूत्रेणकृताःसंज्ञाःप्रत्याहारशब्देनव्यवह्रियंतेप्रत्याह्रियंतेसंक्षिप्यंतेवर्णायत्रसप्रत्याहारःसाधनाधारयोर्युडितियुटिप्राप्तेसंज्ञायामकर्तरिचेति अधिकरणेघञ्प्रत्ययः॥ ॥२॥

व॰ तैयेत् वर्णानामाद्योच्चारणंद्विधाकार्य्यार्थंश्रवणार्थंचेतिकार्य्यंविधातुंकर्तुमुच्चार्य्यमाणश्राचार्येणकथ्यमानोवर्णइत्संज्ञकोस्तिक्रियतेसंपाद्यतेतत्का
र्य्यंप्रयोजनमित्यर्थः कार्यार्थोयथाङे॰ङ॰सिङ॰सुङीनांङकारोङितिङितांपडि स्यादिकार्यार्थः श्रवणार्थोयथाहकारादिषकारइतिएतिगच्छतीतिइत् श्रानुवि
नाशीत्यर्थः तुमोप्रयुक्तस्यकर्मणीत्यनेनकार्य्यायेतिचतुर्थीप्रशक्तादर्शनंलोपः श्रदर्शनंसामान्यंलोपइत्यस्यार्थः प्रशक्तानुच्चारणरूपविशेषस्तुलक्षणप्राप्ता
नव्यःप्रशक्तस्यप्रसंगप्राप्तस्यवर्णस्यादर्शनम श्रवणमनुच्चारणंलोपसंज्ञंभवतिलोपसंज्ञाप्रदेशाहसेपः सेर्लोपइत्यादयः लोपसंज्ञाफलंतुप्रत्ययलोपेप्रत्ययल
क्षणंनयातीतिप्रशक्तस्येतिकिंदधिमधित्यादौह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुग्माभूत् श्रस्मिन्हितत्रक्विपोऽदर्शनंतच्चलोपइतिप्रशक्तविशेषणाभावेप्रत्ययलक्ष
णेनतुक्स्यादेवेति प्रत्ययादर्शनंलुक् प्रत्ययस्यादर्शनमश्रवणमनुच्चारणंलुक्संज्ञंभवति लुगितिपूर्वाचार्यसंज्ञालुक्संज्ञाप्रदेशाः नपुंसकात्स्यमोर्लु

कार्य्यायेत् कार्यंविधातुमुच्चार्य्यमाणोवर्णइत्संज्ञोभवति यायासंज्ञासासाफलवती यस्येत्संज्ञातस्यलोपः प्रसक्तादर्श
नंलोपः प्रत्ययादर्शनंलुक् वर्णविरोधोलोपश्च स्वरानंतरिताहसाःसंयोगउच्यते विरामोवसानं वर्णानामभावोवसान
ंसंज्ञंस्यात् ॥०

मित्यादयः॥लुक्संज्ञाफलंतुलुकिनतन्निमित्तमिति वर्णविरोधोलोपश्चस्यानुच्चारणप्रवृत्त्यनंतरंकार्यान्तरप्रवृत्तिप्रतिबंधको
वर्णविरोधोलोपश्चसंज्ञोभवति वर्णविरुध्यतीतिवर्णविरोधः लोपश्चसंज्ञाप्रदेशाय्वोर्लोपश्चवापदांतेइत्यादयः लोपश्चसंज्ञाफलंतुलोपश्चिपुनर्नसंधिरिति॥
नस्यलोपश्चिनविभक्तिकार्य्यमितिच स्वरानंतरिताहसाः संयोगः श्रंतरंमध्यमगुरित्यंतरिताः नांतरितानंतरिताः स्वराश्चनंतरितायेषांतेस्व रानंतरिताः श्रथवा
श्रन्तरमवकाशोजातोयेषांतेऽन्तरिताः तद्भिन्नाश्रनंतरिताः स्वरैरनंतरिताःश्रव्यवहिताःस्वरानंतरिताःस्वररहितानांहसानांसंयोगसंज्ञाभवतीत्यर्थः संयुज्यं
तेऽस्मिन् समुदायेहसाइतिसंयोगः तेनात्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्नतुगुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत् प्रत्येकंयच्चिप्रत्येकंस्यात् तर्हिदृषद्भिर्भतीत्यत्रवकारसंनिधौ
दकारस्यसंयोगत्वात् संयोगांतस्यलोपःस्यात् स्वरानंतराइतिकिंपनसमित्यत्राकारेणव्यवधानेपिसकारमकारयोःसंयोगसंज्ञास्यात्तदास्कोरादयोश्चेत्यनेनस
स्यलोपःस्यादितिहसाइतिबहुवचनं जातौ तेनद्वयोरपिसंयोगसंज्ञाऽस्तिश्रतःशिप्सशिक्षणे श्रस्माद्गुरोरहंसादित्यङ्प्रत्ययेशिक्षेतिसिद्ध्यति॥ ॥ ॥ ॥

एम॰ ४

कुचुटुतुपुवर्गाः एषूकारउदित्सवर्णेग्रह्णातिनतुवर्णमात्रमितिपरिभाषाज्ञापनार्थः अस्यायमर्थस्तत्र यउत उकारइत् यस्यसउदित्सवर्णस्यग्राहकोभवतितेनचोः
कुरित्युक्तेः पंचानांग्रहणमस्तिनतुकादीनां पंचानांसवर्णसंज्ञाकेनेतिचेच्छृणु अस्मादेवोदित्करणात् ज्ञापकाज्ज्ञानीहीति एतेवर्गसंज्ञाः स्युः वर्गसंज्ञाप्रयोज
नंतु वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णइति अरेदोनामिनोगुणः अश्च एश्च ओश्च एषांसमाहारः अरेदोसमाहारस्यैकत्वादेकत्वेद्विगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वेपिह्रस्वोनभवत्यत्रसं
ज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इत्युक्तत्वात् अर एदो इतिनामिनइतिषष्ठ्यंतमस्तिनामिनः स्थानेगुणोभवतीत्यर्थः ननुगायतिग्लापतीत्यादौसंध्यक्षराणांगुणः
स्यात् उच्यते एकारोपदेशसामर्थ्यान्नभवति अन्यथाएकारमेवोपदिशेत् एकारस्यैकारस्यचसत्यसतिवागुणेविशेषोनास्ति ओकारांतस्तुधातुर्नास्ति ॥
अस्तुवाओकारोपदेशसामर्थ्यान्नभविष्यतीति नचैवमापादेशोपिनस्यादितिवाच्यम् यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकः सविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवना

॥ कुचुटुतुपुवर्गाः अरेदोनामिनोगुणः अरएदोगुणसंज्ञकाः तेचनामिस्थानेभवंति ॰ ॥ ❀ ॥

सौबाध्यतेइतिन्यायात् गुणंप्रतिहि एकारोपदेशोऽनर्थकः ग्लेदुस्तस्यापिसुपठत्वात् आयादेशस्यतु नैमित्यमेवास्ति अतः परिशेषात् ऋवर्णेवर्णोवर्णानांस्था
नेअरएदोयथाक्रमगुणसंज्ञकाभवंतितपरत्वंतुसुखार्थमिति गुणसंज्ञाप्रदेशाः गुणः नृपइत्यादयः ॥ ॥ आरैऔवृद्धिः आश्च आरचऐश्चऔश्चएषांसमाहारः
आरैऔसमाहारस्यैकत्वादेकत्वेद्विगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वेपिह्रस्वोनसंज्ञापूर्वकत्वेननस्यानित्यत्वात् समासेसंहिताऽभावोत्र अइकौचमत्वर्थेइतिलिंगात्
अथवा असमासेऽविभक्तिकोयंनिर्देशः तद्भिन्नत्वेसतितत॰सदृशकरणमनुकरणं अनुकरणात् विभक्तिर्नास्तीतिसमासाऽभावाच्चत्वारिपदानि एवमरे
दोइत्यत्रापि त्रीणिपदानि अकारस्यावृद्धिः ऋवर्णस्यआर्वृद्धिः इवर्णस्यएकारस्यचैकारोवृद्धिः उवर्णस्यओकारस्यचऔवृद्धिः एतेवृद्धिसंज्ञकाः वृद्धिसं

॥ ज्ञाप्रदेशाः धातोर्नामिनइत्यादयः ॥

अंत्यस्वरादिष्टिः अंते भवोऽंत्यः ण्यः अंत्यश्चासौ स्वरश्चेत्यंत्यस्वरः अंत्यस्वर आदिर्यस्य सः अंत्यस्वरादिः स्वराणां मध्येऽंत्यस्वर आदिर्यस्य समुदायस्य स टिसंज्ञो भव
ति यत्र तु तदादिरन्यो वर्णो नास्ति तत्र स्वरस्यैवांत्यत्वं व्यपदेशिवद्भावेन भवति यत्र चैक एव स्वरस्तत्रापि व्यपदेशिवद्भावादंत्यत्वमस्ति यथात्यदादिषु व्यपदेशिवद्भा
वस्तु लौकिको न्यायः यथा यस्य बहवः पुत्रास्तस्य तस्मिन् तस्मिन् ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशोऽस्ति यस्य त्वेकः पुत्रस्तस्य ज्येष्ठादिव्यपदेशास्तस्मिन्नेवेति टिसं
ज्ञाप्रदेशाः यथा पचंते टेरित्यादयः सोऽंत्यस्वर आदिवर्णो यस्य स तदादिवर्ण इति अंत्यात्पूर्वउपधा अन्ते भवोऽन्त्यस्तस्मात् अंत्याद्वर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञोऽस्ति
वर्ण इति कस्माद्धन्वंन्यायात् तद्यथा अवध्यवधिमद्भावः सजातीयानामेव भवतीत्युत्सर्गः लोके हि अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवांत्याद्व्य

आदैचौवृद्धिः आ आ ऐ औ वृद्धिसंज्ञाः स्युः अंत्यस्वरादिष्टिः अंत्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको भवति अंत्यात्पूर्वउपधा
अंत्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति ह्रस्वो लघुः विसर्गानुस्वारसंयोगपरो गुरुर्दीर्घश्च मुखनासिकावच
॥ नोऽनुनासिकः ॥ ॥

वहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः तथेहापि वर्णाद्व्यवहितः पूर्वो वर्ण एव संज्ञी न तु समुदाय इति उपधासंज्ञाप्रदेशा नोप
धाया इत्यादयः ह्रस्वो लघुः ह्रस्वस्वरो लघुसंज्ञो भवति लघुसंज्ञाप्रदेशाः उपधाया लघोरित्यादयः विसर्गानुस्वारसंयोगपरो गुरुर्दीर्घश्च विसर्गश्चानुस्वारश्च संयो
गश्च ते विसर्गानुस्वारसंयोगाः विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे यस्माद्ध्रस्वात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरो ह्रस्वो गुरुसंज्ञो दीर्घश्च गुरुसंज्ञः मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः
मुखेन सहिता नासिका मुखनासिका शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः उच्यतेऽसाविति वचनः मुखनासिकया वचनः यस्य स मुखनासिकावचनो वर्णोऽनुनासि

विभक्त्यंतंपदं विभक्तिरंतेयस्यतद्विभक्त्यंतंपदसंज्ञमस्तिपद्यतेऽनेनेतिपदम् विभक्त्यंतमित्यंतग्रहणात्संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिज्ञाप्यते ॥ तपरः
स्वसमानकालस्यवर्णस्यग्राहकः तकारः परोयस्मात्सतपरः तकाद्यःपरोयःसतपरश्चेति तत्रादिनोभयंविवक्षितमनुच्चार्यमाणस्तपरः । स्वसमानकालस्य सवर्ण
स्यैवसंज्ञाभवति स्वेनात्मनासहसमानस्तुल्यकालउच्चारणकालोयस्यसस्वसमानकालस्तस्येति तेनादिदित्यादयः ॥ षसंज्ञा षणांसंज्ञाऌदितिद्वादशानांसंज्ञाह्
स्वतपरस्तुह्रस्वभेदानेवगृह्णातिदीर्घतपरस्तुदीर्घभेदानेवगृह्णातिनान्यानित्यर्थः कादयोमावसानाः स्पर्शाः लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदंसूत्रेमावसानत्वा·
योगात्कादयःपंचविंशतिवर्णाः स्पर्शसंज्ञकाः संतिञमङणना अनुनासिकाःएतेपञ्चवर्णाअनुनासिकसंज्ञकाः संतिनासिकामनुगताइत्यनुनासिकाः यर
लवाअंतस्थाः एतेचत्वारोवर्णाअंतस्थसंज्ञकाःसंति शषसहाऊष्माणः एतेचत्वारोवर्णाऊष्मसंज्ञकाः संति ॥ ≍कइति≍पइतिकपाभ्यां खफाभ्यांप्रागर्द्धविस·

॥ विभक्त्यंतंपदं तपरः स्वसमानकालस्यसवर्णस्यग्राहकः ॥ ॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥

र्गसदृशोजिह्वामूलीयोपध्मानीयसंज्ञकौभवतः अर्द्धविसर्गसादृश्यमुच्चारणेलेखनेचबोध्यम् अंइतिअः इतिस्वरात्परएवनुस्वारविसर्गसंज्ञकौभवतः अकुह
विसर्जनीयानांकंठः एषामष्टानांवर्णानामुत्पत्तेः स्थानंकण्ठोस्तिद्वंद्वसमासोबोध्यः सर्वत्र इचुयशानांतालु एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानंतालुभवति उपूप
ध्मानीयानामोष्ठौ। एषांसप्तानामुत्पत्तेःस्थानमोष्ठौभवतः ऋटुरषाणांमूर्द्धा एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानंमूर्द्धामस्तकोस्ति ऌतुलसानांदन्ताः एषामष्टाना
मुत्पत्तेः स्थानंदन्तास्संति एदैतोःकंठतालु इत्यादौतपरत्वमसंदेहार्थम् नस्वसमानकालसवर्णग्रहणार्थंतेनप्लुतस्यापिग्रहणमत्रभवति एकारैकारयो।
रुत्पत्तेःस्थानंकंठश्चतालुचकंठतालुभवतिप्राण्यंगतूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः ओदौतोःकंठोष्ठंतपरत्वमसंदेहार्थमनयोरुत्पत्तेः स्थानंकंठश्चओष्ठौच
कंठोष्ठमस्तिप्राण्यंगत्वादेकवद्भावः वकारस्यदंतोष्ठंवस्योत्पत्तेः स्थानंदंताश्चओष्ठौचदंतोष्ठमस्तिओत्वोष्ठयोःसमासेवेत्योकारः जिह्वामूलीयवर्णस्य जि

सि॰ च॰ पू॰ टी॰ स्ट॰ ६

ह्वायामूलमुत्पत्तेः स्थानमस्ति अनुस्वारस्योत्पत्तेः स्थानं नासिकास्तिहकारमित्यादि तं हकारमुरसिभवमुरस्यं भवार्थे यः णितोवेतिन वृद्धिः त्वं विजानीयाः बुध्याः की
दृशं तं पंचमैर्नमङणनैर्युक्तम् पुनः कीदृशं तं अंतस्याभिर्यरलवैः संयुतं मिलितं पंचमैरसंयुतमंतस्याभिश्चासंयुतं हकारमाचार्याः कंठेभवं कंठ्यं कण्ठस्थाने
द्भवमाहुर्बुवंति १ वर्णानामुत्पत्तेरष्टौ स्थानानि संतितद्यथाउरइत्यादि २ मातृकायामेवमनेन प्रकारेण हि पंचाशद्वर्णा आचार्येणोदाहृताद र्शिताः ते के
त्रयस्त्रिंशद्व्यंजनानीत्यादयः ४ ॥ इतिस्थानानि ॥ प्रयत्नो द्विधा आभ्यंतरो वाह्यश्च आभ्यंतरः पंचधा तद्यथा स्पर्शानां स्पृष्टं प्रयत्नं अंतस्थानामीषत्स्पृष्टंप्र
यत्नम् २ स्वराणा विवृतं प्रयत्नं ३ ऊष्मणामीषद्विवृतं प्रयत्नम् ४ ह्रस्वस्याऽकारस्य संवृतं प्रयत्नम् ५ वाह्यस्त्वष्टधा ॥ ✕ क ✕ पविसर्गशषसानां विवारः ॥ श्वासोऽ
घोषश्च ३ प्रयत्नः हवानां संवारो नादो घोषश्च ६ प्रयत्नः वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमानामंतस्थानां चाल्पप्राणः ७ प्रयत्नः ॥ वर्गाणां द्वितीयचतुर्थानामूष्मणां म
हाप्राणः ८ प्रयत्नः इतिप्रयत्नाः विरामोऽवसानं विरम्यतेऽनेनेति विरामः वाहुलकात्करणे घञ् यदुच्चारणोत्तरं वर्णांतरं नोच्चार्यते सोंत्यवर्णो विरामोऽवसानं।
संज्ञकोभवतीत्यर्थः सम्यक्ज्ञायते शब्दादिव्यवहारोयया सा संज्ञा ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ अथपरिभाषा ॥ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदंतस्य
ज्ञेयः स्थानषष्ठ्यानिर्दिष्टस्य प्राक्स्यय आदेशउच्यते सआदेशोंऽत्यस्यवर्णस्य स्थाने भवतीत्यर्थः ऐसरव्युरित्यैकारः सखिशब्दस्यांतस्येकारस्य भवति स्था
नषष्ठीतिकिम् कुतङ्कुतोडागमस्तत्मत्ययस्य ञ्च वर्णात्पूर्वो माभूदिति जश्शसोः शिरित्यादीनां शित्वं परिभाषाज्ञापयतितद्यथा तत्र हि शित्वमंत्यादेशं बाधित्वा
सर्वादेशार्थं यथास्यादित्येतदर्थं कृतं यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोंऽत्यस्य न स्यात्तर्ह्यंतरेणापि शित्वं सर्वादेशः सिद्धः किं तेनेति व्यर्थेन सता शित्वेन ज्ञापितेति ङिदं
तस्य वक्तव्यः ॥ ङिदादेशोंऽत्यस्य स्यात् गुरुः शिच्च सर्वस्येत्यस्यापवादोयं त्रेरयङ् इत्ययङादेशोंऽत्यस्येकारस्य भवति त्रयाणां अयङ् अनुङादीनां ङित्वेन ज्ञापि
तेयं ङित्त्वस्य फलांतरादर्शनात् गुरुः शिच्चसर्वस्य अनेकवर्णआदेशः शिदादेशश्च सर्वस्य स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादोयम् अनेकोऽल्शित्यनादेश ॥
द्विवर्णात्मकोगुरुरस्ति स सर्वस्येदमः स्थाने भवति यथा अनेनेति जश्शसोः शिरिति शिदादेशः सर्वस्य जसः शसश्च स्थाने भवति यथा वारीणीति उच्चारितप्रध्वं

राम॰ ६

स्मिनोऽनुबंधाः स्मर्यमाणाः संतः एवकार्य्यनिर्वाहयंतीति ॥ ततोनुबंधकृतमनेकवर्णत्वं नस्वीक्रियते अत्रसंप्रसारणिपराणीत्यादिनिर्देशेन शिदंशोज्ञाप्यते इयंपरि
भाषा तथाहि जश्शसोः शिश्चेत् सर्वस्यनस्यात्तदोक्तनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यादितिसाधनाधारयोर्सुट्कारकाक्रियासुक्तेइत्यादिनिर्देशेनानेकवर्णांशेज्ञाप्यते इयं ०
हिल्किनावाद्यंतयोर्वक्तव्यौ हिल्कितौ यस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौभवतः सिसत्तासीस्यामिडितीट् स्यादीनामाद्यवयवोभवति अभविष्टेति एतोऽप्युणितिपु
कृ एतदुक्तस्यांतावयवोभवति यापयतीति अन्यार्थदितकित् स्वियंपरिभाषानप्रवर्तंते यथा अदाविति टकारस्यष्टित्वइतीपु प्रयोजनमस्ति कुरुचरीतियकृ चतु।
पितिककारस्यगुणाप्रवृत्तिः प्रयोजनमस्तिभूयते इतिप्रत्ययविधौनेयंप्रवर्त्तते इतिवाचिदंशेतस्मादिसत्रातइतिसप्तद्रः संख्यापाइत्यत्रपइनवानामित्यत्रनुद्
कि दंशेनुकाप्त्यायेत्यत्रडेऽकृइत्यकृ ऐसस्युरित्यत्रऋगडे इत्यकृवर्तमानेइत्यत्रखुगानेतइतिसुगिमां परिभाषांज्ञापयतिमिदंस्यात्स्वरात्परोवक्तव्यः स्वराणाम ध्येयो
त्यस्वरस्तस्मात्पर स्तस्यैवांतावयवो मित्स्यात् नुमयमइतिनुमः पूर्वांतरत्वान्नोपधायाइतिदीर्घः सिद्धातिकुलानियशांसीतिनुमः परादित्वेतुनोपधायाइतिदीर्घो
नस्यात् वारिणिइत्यादोडिःतोत्येकारस्यस्यादिति अस्याः संप्रसारणीतिनिर्देशोज्ञापकः सप्तमीनिर्देशेनविधीयमानंकार्यंवर्णांतरेणाऽव्यवहितस्यपूर्वस्यैववक्त
व्यं नियमार्थंयंइयंस्वरे इत्यत्रस्वरेइतिभावेसप्तमी अश्रूयमाणक्रियत्वाद्वातरंगस्यास्त्यर्थस्यलाभोभवति ० नस्वरेसति यकारोभवतीत्यर्थः ॥ व्यवहितेऽव्यवहितेच
प्राप्तमव्यवहितेएवेति पूर्वस्यपरस्यचप्राप्तंपूर्वस्यैवेतिचनियम्यते पूर्वस्येतिकिं ननुइदमत्रेकारस्यमाभूदव्यवहितस्येतिकिं अग्निचिदत्रेत्यत्रसांतरस्यमाभूत्
अस्याः प्वादेः त्रयः लितुषादेः सस्विपत्योरित्यादिनिर्द्देशोज्ञापकः पंचमीनिर्द्देशेनक्रियमाणंकार्य्यमव्यवहितस्यपरस्यवक्तव्यम् उदःस्थास्तंभोः सलोपः इत्य
त्रोदइतिपंचमीनिर्द्देशेनक्रियमाणोलोपः सोऽव्यवहितस्यपरस्यस्थास्तंभोः सकारस्यभवति उत्थानंउत्तंभनमिति अव्यवहितस्येतिकिं उत्संस्थानं उत्संस्तंभनमि
त्यादौमाभूत् परस्येतिकिं अस्याउदासनेस्तंभ उद्गच्छेत्यत्रमाभूत् अस्याज्ञापकः सनपुंसकस्यधातुरित्यादिनिर्द्देशः तत्रहि से पादितिविसर्गलोपः कृतोऽकृतोज्ञा
प्यते ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्रस्वरोविधीयते तत्रस्वरेतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॐनमश्शीवाय ॥ ॥

ते ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यनायमपवादः ॥ किंतुतच्छेषएवस्वरस्येतिषष्ठ्यंतंपदंसतिसंभवेसामानाधिकरण्येनैवसंबद्ध्यतेनवैयधिकरण्येननेननपुंसकस्येत्यत्रस्व रांतस्येवनान्नोह्रस्वोभवतितेनपमितिनेहसुवाक् ब्राह्मणकुलेस्वरांतत्वाभावान्नह्रस्वइत्यर्थः शमांदीर्घइत्यत्रतुसामानाधिकरण्यस्यासंभवात् शमादीनांस्वर सतिसंबद्ध्यतेतेनशाम्यतीत्यादिसिद्धसेदीर्घइत्यत्रस्वरांतस्यधातोर्दीर्घः सेजिगीषतीतिनेहविभित्सतीतिदूराद्धाव्हानेदेःप्लुतइत्यत्रसामानाधिकरण्यस्यसं भवोपिदेर्नेहणस्यमभ्यात् देस्वरएवस्यस्वरस्यप्लुतोभवति आयुष्मान् एधीन्द्रवर्म्मन् ज्ञापकसिद्धंयं तथाहि यजांयवराणांरुदांदे स्वतुर्णामित्यत्रनामीतिदीर्घ स्यमहत्वपःमहतिभ्यस्वरांतेषुनामीनिदीर्घोभवति नहसांतेषुइतिज्ञापितं एकदेशानुमितिद्वाराह्रस्वप्लुतयोरप्येवंवर्णानांप्रसंगेसतिसदृशतमआदेशोव क्तव्यः आदृश्यंचतुर्विधमस्तिस्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् स्थानतोयथा दध्यानयेत्यत्रतालुस्थानास्येकारस्यतालुस्थानोयकारः अर्थतोयथारूपवतीभार्यायस्येत्यत्रपुंवद्वेत्यनेनपूर्वपदस्यस्थानेःतिदिश्यमानः पुंशब्दोरूपवत्त्ववाचिनोरूपवतीशब्दस्यस्थानेतदर्थवाचीएवरूपवच्छब्दोभवतीत्यर्थः ॥ गुणतोयथावाग् घरिरित्यत्रघोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसंवारवतोहस्यनादघोषवर्गचतुर्थोघकारोभवतीत्यर्थः प्रमाणतोयथा अमुंअमूअमून् इत्यत्रमादूइत्यनेन पूर्वपद स्यस्थानेह्रस्वस्यह्रस्वोदीर्घस्यदीर्घ उवर्णोभवतीत्यर्थः न्यायसिद्धेयम् तथाहिसभायामासतामित्युक्तेहिपंडिताः पण्डितैःसहासते मूराःमूरैःकवयःक वयात आगताःनस्यलोपशितुसंधिर्वक्तव्यः आदेशितिनिर्देशात् यथाराज्ञाम्यः नस्यलोपशिनविभक्तिकार्य्यम् पञ्चस्वितिनिर्देशात् किलात्पः सदृतिषत्वंतुभव त्येवतस्यवर्णमात्रास्थितत्वात् यथापथिषु अस्याःज्ञापकप्राचारउपमानात् अनउपधायाइत्यादिनिर्देशः विशेषणंतदंतस्यस्वस्यचरूपस्योपस्थापकंवक्त व्यं ॥ अप्रधानमात्मांतरस्यरूपस्यनाहकंभवतिस्वस्यरूपस्यचेत्यर्थः ॥ स्वणदइत्यत्रधातोरितिविशेष्यंस्वणादितिविशेषणम् ॥ तदंतग्राहकंभवतिस्वरांता । द्युतेरप्रत्ययोभवतीति स्वस्यरूपस्यचग्राहकंस्वरूपाद्धातोस्त्राःप्रत्ययइतिचयः अयः असंज्ञापकोतिशयेहसादेः अन्वयेनाम्नामित्यादिनिर्देशः ॥ ७

नत्वयनतदंतविधिं विनास्वरादइतिविधीयमानोऽप्रत्ययःशीङोभवेत् स्वग्रहणंविनाचइधातोरप्रत्ययो नलभ्यतेति॥इयंपरिभाषा॥यद्यादेशस्तद्वद्भवति॰नतुवर्ण
मात्रविधौ आदेशेकृतेस्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रप्तावतिदेशआरभ्यते आदेशःस्थानिवद्भवतियथालस्यामित्यत्रङेऽरमादेशेकृतेतस्यामोङित्वा
त्ङित्वात्मङित्स्याद्भवति वर्णमात्रविधौस्थानिवद्भावोनभवतिवर्णस्यस्थानेवयवएवात्रगृह्यते यत्रवर्णमात्रेणविधिः यत्रवर्णमात्रात् परस्यविधिर्यत्रवर्ण
मात्रस्यविधिर्यत्रवर्णमात्रेविधिस्तत्रनभूत् तत्रवर्णमात्रेणविधौयथाव्यूढोरस्केनेत्यत्रसकारस्यस्थानिवत्त्वेनविसर्गात्वमाश्रित्यावकुपंतरेपीतिणत्वंप्राप्नमि
तितन्नभवति॥वर्णमात्रात्परस्ययथा द्यौरित्यत्रदिव औरित्यौकारस्यस्थानिवत्त्वेनपंथाइत्यत्रासाविस्ताकारस्यस्थानिवत्त्वेनचहसत्वमाश्रित्य हसेपइतिसिलोपो
नभवतीति॰वर्णमात्रस्यविधौ यथास्युकामइत्यत्र दिव उसे इत्युकारस्यस्थानिवत्त्वेन यवयोर्वसे हकारेचलोपइतिचलोपोनभवतीति वर्णमात्रेविधौयथा॰

॥ इयंस्वरे इवर्णोयत्वमापद्यतेस्वरेपरे ॥ ॥

कइष्ट इत्यत्रयजदेवपूजादौधातोःक्तप्रत्ययेपरतःसंप्रसारणस्यस्थानिवत्त्वेन यकारमाश्रित्यहवेइत्युकारोनभवतीतिक्रियायांस्त्रियामित्यादिनिर्देशोज्ञापकः॥
इयंस्वरे॥इइत्यनेनइत्वजातिनिर्दिश्यते नतुह्रस्वव्यक्तिरेवप्लुतइतिनिषेधसामर्थ्यात् यमितिद्वितीयांतंकर्मतस्ययोग्यत्वात्प्राप्नोतीत्यस्याध्याहारःकर्तव्यः इइति
क्लीवेकरणेपदमस्ति अथयमिति प्रथमांतंक्लीवे अकारउच्चारणार्थः तदासत्तार्थवाचकम् क्रियापदमध्याहार्यमिति स्वरेइतिकिम् दधिपश्यस्थानी आदेशोनि
मित्तंचेतित्रयंसर्वत्रबोध्यम् किंच अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिपरिभाषाया अस्याःप्रत्ययः स्त्रीचईइत्यत्रैवयकारःस्यात् नतुदध्यानयेत्यादौ उच्यतेस्यादाविस्ता
दिनिर्देशेनतस्यानित्यत्वज्ञापनान्ननिषेधः दध्यानयेत्यत्रनामिनः स्वरेइतिनुम् नस्यादिस्वरत्वाभावात् दध्यप इतिस्थिते॰॥ ॥॰ ॰॥॰ ७

हसेऽहेसः रवहद्वौनहौयस्मिन्सोऽर्ह अत्रसंयोगांतस्येतिहलोपोनसभिन्नस्येतिनिषेधात् रकारहकारभिन्नःस्वरात्परोहसोद्विर्वास्यात् अवसानेहसेचस्वरादितिकि
म् तस्मिन्स्वानःहसेकिम् अवानत्रहसः किम् तित्तउच्छ्रत्रम् अर्हतिकिंहर्ष्यनुभवः नह्यस्ति अवसाने यथावाक् वाक्क् दधृष्व् इत्यत्रयकारस्यस्थानिवद्भावेनस्वरत्व
माश्रित्यहसेऽहसइतिद्वित्वनिषेधोनाशंक्योन तुवर्णमात्रविधाविति स्थानिवद्भावनिषेधात् रुवेजवाः रुसानांजवाःसुरुवे रुसादितिकिं गीर्भ्याम् रुवेकिम् स्वंजौदधृष
युद्रत्सत्रानेनधस्यदः वर्गेभवोवर्ग्योवर्णोवर्ग्येणवर्णेनसहसवर्णोभवतीत्युक्तत्वात् संयोगांतस्येतियलोपेप्राप्ते अंतस्थानांप्रतिषेधोवाच्यइति असिद्धंबहिरंगमि
तिपरिभाष यावायलोपाभावःस्वरेणहीनंस्वरहीनंव्यंजनंपरेणवर्णेनसहसंयुज्यतेइत्यर्थः अपाद्यवलावाद्विर्वाच्यः अपप्रत्याहारात्परौयवलावाद्विःस्युः धका

हसेऽहसः स्वरात्परौरेफहकारवर्जितोहसोहसेपरे अवसानेचवाद्विर्भवति रुवेजवाः रुसानांरुवेपरेजवाभवंति वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णः
स्वरहीनंपरेणसंयोज्यं दद्ध्यानय दद्ध्यानय अपात् यवलावाद्विर्वाच्याः दध्यानय दध्यानय द्वित्वंधस्यैवयस्यैवनोभयोरुभयोरपि दद्ध्या
नयादिषुप्रज्ञैर्बोध्यंरूपचतुष्टयं रहाद्यपोद्विःस्वरपूर्वाद्रेफात्हकाराच्चपरोयपोवाद्विर्भवति जलतुंविकान्यायेनरेफस्योर्ध्वगमनं गो

रयकारयोर्द्वित्वविकल्पाद्व त्वारिरूपाणि इहधकारस्यद्वित्वेजवत्वेचकृतेपुनर्द्वस्यद्वित्वंनभवति ॥सकृच्छा ॥ ─ र्ष्यंत्र नह्यस्ति हर्ष्यनुभवः ॥ ॥
स्वप्रवर्ततेत्युक्तत्वात्यथाद्वित्वाऽनंत्यापत्तिः द्वियंद्वियं १ एकधं द्वियं २ द्वियमेकयं ३ एकधमेकयं ४ दद्ध्यानय १ दध्यानय २ दध्यानय ३ दध्यानय ४ रहाद्य
पोद्विः स्वरात्परौयौरेफहकाराभ्यांपरौयपयोद्विर्वास्यात् स्वरादितिकिं किंह्नुतेनतुमद्रहृदइत्यत्र स्वरात्परत्वात् हकाराद्रेफस्यापिद्वित्वप्रसंगःस्यादितिचेन्न विशेषण राम॰ ८
सामान्यस्यबाधात् विशेषोहिस्वनिमित्तस्यसामान्येतुकार्यित्वं माठरकौंडिन्यन्यायेन तद्यथा ब्राह्मणाभोज्यंतांमाठरकौंडिन्यौपरिविष्टामिति ब्राह्मणभोजनेनि
मित्तभूतयोस्तयोर्भोजनंबाध्यते तद्वद्यपस्यद्विरुक्तौनिमित्तस्यद्वित्वंबाध्यते ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥

अन्यस्मिन् अर्थे सारंगेति प्रधानान्यंगानि यस्य स सारंगः टिलोपोन केशवेशे केशश्चनायामर्थे टिलोपो भवति सीमंतः अन्यस्मिन्नर्थे सीमाया अंतः सवर्णे दी
र्घः सीम्नो अंतः सीमांत इति नान्तो नेलोप शिति न लोपे कृते दीर्घो वसी मसी मे स्त्रियामुभे इत्यमरः ओत्वोष्ठयोः समासे वा समासे अकारस्य लोपो वा स्यादो
तु शब्दे ओष्ठशब्दे च परे विंवव दोष्ठो यस्य सः विंवोष्ठः स्थूलश्चासौ ओतुश्च स्थूलोतुः ओतुर्बिडालो मार्जार इत्यमरः एकस्मिन्समासे इदं प्रवर्त्तते तेनेह न हे
 व्रषलस्तु तौष्ठ व्रणस्ते इति पक्षे ओत्वं ओऔऔ आद्यौ सन्नम्यंतौ प्रथमांत्यौ अंत्यः एदोदादौ धातौ अवर्णांतस्य स अवर्णांतः अवर्णांतश्चासौ उपसर्गश्च
अवर्णांतोपसर्गस्तस्यावर्णांतोपसर्गस्य लोपः स्यात् एच्च ओच्च एदोतौ एदोतावादौ यस्य स एदोदादिस्तस्मिन् एदोदादौ धातौ परे एज्ज दीप्तौ कंपने च ।

सारंगः पक्षुपक्षिणोः सारङ्गोन्यः सीमंतः केशवेशे सीमान्तोन्यः ओत्वोष्ठयोः समासे वा बिम्बोष्ठः ओऔऔ अवर्णादोकारे ओका
रे च परे सह औकारो भवति बिम्बोष्ठः स्थूलोतुः स्थूलौतुः समासे इति किम् तवोष्ठः एदोदादौ धातावर्णांतोपसर्गस्य लोपः प्रेजते
उपोषति एदोदादौ नाम धातौ वा उपेडकीयति उपैडकीयति प्रोघीयति प्रौघीयति एत्येधत्योर्न उपैति उपैधते प्रस्यैष्यैषयोर्न प्रैष्यः
कन्यायेस्तु परस्मैपदी प्रेजतीति प्रेजते इतिदीप्त्यर्थः एदोदादौ नाम धातौ वा अवर्णांतोपसर्गस्य वा लोपः स्यात् ॥ एदे ॥ प्रैषः प्रस्य किम् अपेषः
दादौ नाम धातौ परे आत्मन एडकमिच्छतीति एडकीयति नाम्नोपई वास्येति यः आत्मन ओघमिच्छतीति ओघीयति एत्येधत्योर्न अवर्णांतोपसर्गस्य लोपो न ।
भवति एति च एधति च इति एत्येधती तयोरेत्येधत्योः परतः संप्रसारणे घोरेत्येधत्योरेवं तेनेह न उपेति मा भवान्प्रेदिधत् इति प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यंतस्य लुङि परे अडि
परे अदि लघावितीड् स्वे कृते पश्चाद् द्वित्वे मेडइत्यडागमाभावे चेदं रूपं प्रस्यैष्यैषयोर्न प्रोपसर्गस्याकारस्य लोपो न स्यादेष्य शब्दे एषशब्दे च परे एदोदादौ धाता
विति प्राप्ते प्रतिषेधः इषु इच्छायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां धातूनां घञ् प्रत्यये घ्यण् आमत्यपे च ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एषः एष्यः इतिरूपे भवतः किंच एषसाहचर्यादेष्योप्यनयपंगृह्यते तेनप्रेष्यमतादिषेकः कथमित्युच्यते एष्येत्यव्ययं तत्राकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः प्रेष्यगत इति ॥ ॥
॥ एवेऽनवधारणे ॥ अकारस्य लोपः स्यादनिर्धारणे एवशब्दे परे अद्येवकुरु अनिश्चयार्थे एवशब्दोऽत्रनिश्चयेऽर्थेत्वकारस्य लोपो न अद्यैव अइए अइ इति पंचम्यंतं
इ इति सप्तम्यंतं ए इति प्रथमांतं संकेतितं उओ उ इति सप्तम्यंतं ओ इति प्रथमांतं संकेतितं एऐऐ आद्यौ सप्तम्यंतौ प्रथमांतोंत्यः ऋअर् ऋ इति सप्तम्यंतं अर्
इति प्रथमांतं संकेतितं हसात्परस्य ऋसस्य लोपो वा सवर्णे ऋसे हसात्किं मतं ऋससेति किं गाङ्गे ऋसे इति किं मियपंचानां सवर्णे किं तप्तात वक्रं ह्निरिस्यचार् त
तोरह्याद्यपोह्निमित्यनेन पक्षे कृद्धे धस्य हित्वं हित्वाभावे लोपे सति एकधं तवर्धिः लोपाभावपक्षे हित्वलोपयोरसत्तो वा हित्वं तवर्द्धिः हित्वे सति लोपे वा सतित्रि

एवेऽनवधारणे अद्येव अनवधारणे त्वद्यैव अइए अवर्णादिवर्णे परे सह ए भवति ममेदम् उओ अवर्णादुवर्णे परे सह ओ भवति
गङ्गोदकम् एऐऐ अवर्णादेकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति तवैषा देवैश्वर्यम् ऋअर् अवर्णादृवर्णे परे सह अर् भवति हसा
त्परस्य ऋसस्य लोपो वा सवर्णे ऋसे तवर्धिः तवर्द्धिः अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ धातौ वार् उपार्च्छति अवर्णादृते परे तृतीयासमासे
दुःखार्तः शीतार्तः तृतीयासमासे किं परमर्त्तः ॥ ॥ ११

धं तवर्द्धिः यवलाद्द्वयपोर्हिर्वेति लक्षणांतरेण प्राप्तापुनर्हित्वे चतुर्द्धमपि बोध्यम् ॥
अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ धातौ वार् उपसर्गादिति किं खट्वर्च्छति ऋकारादौ किं उपेतः धातौ किं उपर्क्षः ॥ अवर्णादृते परे तृतीयासमासे तृतीयासमासे अवर्णादृ
ते परे सह आर् स्यात् सुखेन ऋतः सुखार्तः शीतेन ऋतः शीतार्तः तृतीयासमासाभावे तु परमश्चासौ ऋतश्च परमर्त्तः ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्तिसत्ययोः
इति हेमचंद्रः तृतीयासमासार्थवाक्येपि न तृतीयासमासोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तृतीयासमासार्थं तृतीयासमासार्थं च तद्वाक्यं च तृतीयासमासार्थवाक्यं त
स्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्ये अवर्णादृकारे परे सह आर् न भवति किं त्वर् ॥ ॥ ॥ ॥

प्रवत्सतरकंवलवसनार्णदशाम्पऋणे एषामृणशब्दे परे आर् भवति इह केचित् वत्सरशब्दं प्रक्षिपंति भाष्ये तु वत्सरशब्दो नोक्तः ऋणस्यापनय·
नाय यदृणं क्रियते तदृणार्णं वत्सतरस्य ऋणं वत्सतरार्णमित्यत्र हसेहेसइत्यनेन तकारसकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि रेफात्परस्य णस्य
तु हाद्यपोद्विरित्यनेन द्वित्वे यवलाद्यपो द्विर्वेति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे एकपंद्विपंत्रिणमिति द्वादशरूपाणि शासस्य द्विरिति वार्त्तिकेन वा सकार
द्वित्वे चतुर्विंशतिः दशार्णो देशः दशार्णा नदी च ऋकारादौ नामधातौ वा अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ नामधातौ परे सह वार् भवति आत्मन ऋषभमि
च्छतीति ऋषभीयति तिपः प्रत्ययः लृ अल् लृ इति सप्तम्यंतं अल् इति प्रथमांतं हसेहेसइत्यनेन लस्य द्वित्वं यवलाद्यपो द्विर्वा अर्थवशाद्विभक्तिविप

प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशाम्पः ऋणे प्रार्णम् वत्सतरार्णम् कम्बलार्णम् ऋणार्णम् दशार्णः ऋदादौ नामधातौ वा प्रा
र्षभीयति प्रर्षभीयति लृ अल् अवर्णाल्लृवर्णे परे सह अल् भवति तवल्कारः तवल्ल्कारः तवल्क्कारः तवल्ल्क्कारः लृदा
दौ नामधातौ वाऽल् माल्कारीयति यवलाद्यपो द्विर्वा माल्ल्कारीयति माल्क्कारीयति ॥ इति स्वरसंधिः ॥ नामी अदसोमी
शब्दः संधिं न प्राप्नोति अमी आदित्याः अदसः किम् अम्यत्र ॥ '' रिणाम इत्यनेन अपाद् यवलोवा द्विरित्यस्य स्थाने यवलाद्दिति

पंचमी न प इति प्रथमेति पक्षे ककारस्यापि द्वित्वे तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं भवति ॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि तवल्कारादिषु बुधैर्वा·
च्यं रूपचतुष्टयं लृदादौ नामधातौ वा ल् अवर्णान्तादुपसर्गाद्लृकारादौ नामधातौ सह आल् वा स्यात् आत्मनः लृकारमिच्छतीति लृकारीयति प्रमृष्य
यः माल्कारीयति इत्यादावपि पूर्ववद्रूपचतुष्टयं बोध्यमिति स्वरसंधिः ॥ नामी अदस इति वक्तव्यमत्र व्यवस्थार्थं वानुवृत्तेः अदसशब्दस्यामीरूपस्य
र परे संधिं न प्राप्नोति अदस इति वचनादमी रोगाः स्यादित्यमीइत्यत्र संधिर्भवत्येव नामीति ज्ञापकादकारस्य न निषेधः ॥ ॥ ❀ ॥ ॥

एषः स्यः इतिरूपं भवतः किंच एप साहचर्यादेषोप्यनव्ययं गृह्यते तेनन्स्यं नारीष्वेक्रः कपिकृतेएष्येत्यव्ययंतत्राकारस्यलोपोभवतीत्यर्थः प्रेष्यगतइति ॥ ꣸ ॥ ॥ एवेऽनवधारणे ॥ अकारस्यलोपःस्यादनिर्द्धारणेएवशब्देपरे अद्येवकुरु अनिश्चयार्थेएवशब्दोऽत्रनिश्चयेर्थेत्वकारस्यलोपोन अद्यैव अइए अइतिपंचम्यंतं इइतिसप्तम्यंतं एइति प्रथमांतसंकेतितं उओउइति सप्तम्यंतं ओइति प्रथमांतसंकेतितं एऐऐ आद्यौसप्तम्यंतौ प्रथमांतोंत्यः ऋअर् ऋइतिसप्तम्यंतं अर् इति प्रथमांतसंकेतितं हसात्परस्यऋसस्यलोपोवासवर्णेऋसेहसात्किंप्रतंऋसस्येतिकिंशार्ङ्गऋसेइतिकिंमियपंचानां सवर्णेकिंतप्तानवऋद्धिरित्यत्र न तोरहाद्यपोद्धिरित्यनेनपक्षेऋद्धेर्धस्यद्धित्वंद्वित्वाभावेलोपेसति एकधंतवर्धिः लोपाभावपक्षे द्वित्वलोपयोरसतोर्वाद्धित्वंतवर्द्धिः द्वित्वेसतिलोपेवासतित्रि

एवेनवधारणे अद्येव अनवधारणेत्वद्यैव अइए अवर्णादिवर्णेपरेसहएभवति ममेदम् उओ अवर्णादुवर्णेपरेसहओभवति गङ्गोदकम् एऐऐ अवर्णादेकारेऐकारेचपरेसहऐकारोभवति तवैषादेवैश्वर्य्यम् ऋअर् अवर्णादृवर्णेपरेसहअर्भवति हसा त्परस्यऋसस्यलोपोवासवर्णेऋसेतवर्धिः तवर्द्धिः अवर्णात्तादुपसर्गाहकारादौधातावार् उपार्च्छति अवर्णादृतेपरेतृतीयासमासे दुःखार्तः शीतार्तः तृतीयासमासेकिंपरमर्तः ॥ ॥ ११ ॥

धंतवर्द्धिः यवलाहूयपोद्धिर्वेतिलक्षणांतरेणप्राप्तापुनर्द्धित्वेचतुर्द्धमपिबोध्यम् ॥ अवर्णात्तादुपसर्गाहकारादौधातावार् उपसर्गादितिकिंखट्वर्च्छतिऋकारादौकिंउपेतः धातौकिंउपर्कारः ॥ अवर्णादृतेपरेतृतीयासमासे तृतीयासमासे अवर्णादृ तेपरेसहआर्स्यात् सुखेनऋतःसुखार्तः शीतेनऋतः शीतार्तः तृतीयासमासाभावेतुपरमश्चासौऋतश्चपरमर्तः ऋतंशिलोंछेपानीयेपूजितेदीप्तसत्ययो रितिहेमचंद्रः तृतीयासमासार्थवाक्येपिनतृतीयासमासोर्थःप्रयोजनंयस्यतत् तृतीयासमासार्थंतृतीयासमासार्थंचतद्वाक्यंचतृतीयासमासार्थवाक्यंत स्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्ये अवर्णादृकारेपरेसहआर्नभवतिकिंत्वऽर् ॥ ॥ ꣸ ॥ ॥

प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशाम्पऋणे एषामृणशब्दे परे आर् भवति इह केचित् वत्सशब्दं प्रक्षिपंति भाष्ये तु वत्सशब्दो नोक्तः ऋणस्यापनय-
नाय पदस्य ग्रहणं क्रियते तद्दृणार्णं वत्सतरस्य ऋणं वत्सतरार्णमित्यत्र हसे हे स इत्यनेन तकारसकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि रेफात्परस्य णस्य
तु ह्राद्यपो द्वि इत्यनेन द्वित्वे यवलाद् ङ्ञपो द्विर्वेति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश रूपाणि शसस्य द्विरिति वार्त्तिकेन वा सकार
द्वित्वे चतुर्विंशतिः दशार्णो देशः दशार्णा नदी च ऋकारादौ नामधातौ वा अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ नामधातौ परे सह वा आर् भवति आत्मन ऋषभमि
च्छतीति ऋषभीयति तिपः प्रत्ययः लृ अल् लृ इति सप्तम्यंतं अलृ इति प्रथमांतं हसे हे स इत्यनेन लस्य द्वित्वं यवलाद् ङ्ञपो द्विर्वा अर्थवशाद्विभक्तिविप

प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशाम्पः ऋणे प्रार्णम् वत्सतरार्णम् कम्बलार्णम् ऋणार्णम् दशार्णः ऋदादौ नामधातौ वा प्रा
र्षभीयति प्रर्षभीयति लृ अल् अवर्णाल्लृवर्णे परे सह अल् भवति तवल्कारः तवल्ल्कारः तवल्क्कारः तवल्ल्क्कारः लृदा
दौ नामधातौ वाऽल् माल्कारीयति यवलाद्यपो द्विर्वा माल्ल्कारीयति माल्क्कारीयति ॥ इति स्वरसंधिः ॥ नामी अदसो मी
शब्दः संधिं न प्राप्नोति अमी अश्वादित्याः अदस किम् अम्यत्र ॥

॥ रिणाम इत्यनेन ङ्ञपाद् यवलो वा द्विरित्यस्य स्थाने यवलाद् इति
पंचमी ङ्ञप इति प्रथमेति पक्षे ककारस्यापि द्वित्वे तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं भवति ॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयो रुभयोरपि तवल्कारादिषु बुधैर्बो-
ध्यं रूपचतुष्टयं लृदादौ नामधातौ वाल् अवर्णान्तादुपसर्गात् लृकारादौ नामधातौ सह आल् वा स्यात् आत्मनः लृकारमिच्छतीति लृकारीयति य प्रत्य-
यः माल्कारीयति इत्यादावपि पूर्ववद्रूपचतुष्टयं बोध्यमिति स्वरसंधिः ॥ नामी अदस इति वक्तव्यमत्र व्यवस्थार्थवानुवृत्तेः अदसशब्दस्यामीरूपं स्व-
रे परे संधिं न प्राप्नोति अदस इति वचनादमोरोगोऽस्यास्तीत्यमोइत्यत्र संधिर्भवत्येव नामीति ज्ञापकादकारस्य न निषेधः ॥ ॥ ❀ ॥ ॥

ष्विहित्वे ईश्चऊश्चएश्च एषांसमाहारोष्वेएकत्वेद्दिगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वेपिनपुंसकस्येतिह्रस्वोन दिग्वादिसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् अथवाभिन्नमे
वेदंपदं सर्वत्राविभक्तिकनिर्देशश्च ननुईदूतोः स्थानेयवयोः कृतयोः संदेहोभवतिकिंह्रस्वयोनिर्देशउतदीर्घयोरितिउच्यते दीर्घयोरेवात्रग्रहणंनह्रस्व
योर्दीर्घस्यैकारस्यसमाहचर्यात् तेनाक्कुर्वत्यावामित्यादौप्रकृतिभावोनपदग्रहणमित्यनुवर्त्तते तस्यचइतिविशेषणंतदंतविधिराश्रीयते ईदूदेदंतंपद
मितितेनपचेतेइमावित्यादौप्रकृतिभावः सिद्ध्यतिनत्यवैद्दित्वेत्तिद्वित्वेइतितु चेद्रस्यविशेषणंकिंभूतं ईदूदेदंतं द्वित्ववर्तमानंननुकुमार्योरगारं
कुमार्यगारवध्वोरगारंवध्वगारमित्यत्रौमिलुप्ते ईदूदंतंद्दित्ववर्ततेततः प्रकृतिभावः स्यात् उच्यतेईकारादीनांप्रत्ययलस्यासिद्धेर्नप्रकृतिभावः नह्यत्र

येद्दित्वेईकारांतऊकारांतएकारांतश्च शब्दोद्दित्ववर्तमानः संधिंनप्राप्नोति अग्नी अत्र वायू अत्र माले अत्र पचेते इमौ ॥ १ ॥

निपातः स्वरेनिपातश्चसंधिंनप्राप्नोति अअपेहि इइंद्रंपश्य उउत्तिष्ठ आएवंमन्यसे ॥ गणपतयेनमः ० ॥

प्रत्ययलोपस्यापकं किंचिदस्तीतियद्वासमासेकृतेसमुदायस्यैवार्थकत्वेनपूर्वोत्तरपदयोरनर्थकत्वान्नप्रकृतिभावः मणीवोष्ट्रस्यलंवेतेप्रियौवत्सतरौम
मेति भारतमयोगेतुइवार्थेवाशब्दोवशब्दोवावोह्यः वाविकल्पोपमानयोरितिवंप्रचेतसिजानीयादिवार्थेचतदव्ययमितिमेदिनी औनिपातः औइति अका
रस्यलस्यऔकारेणप्रत्याहाराग्रहणात् ततोनिपातसंज्ञकः स्वरेपरेसंधिंनप्राप्नोति अत्वमपेहि अइतिनिषेधाक्षेपयोः इइंद्रंत्वंपश्य इइतिविस्मये उत्वमु
त्तिष्ठउइतिजुगुप्सासंतापान्वयोप्यर्थेषु आएवंत्वंमन्यसेपूर्वप्रक्रांतवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः पूर्वमित्थंनत्वममंस्था इदानीत्वेवंमन्यसेइ
त्यर्थः आएवंकिलतत् स्मरणद्योतकोयमाकारः ॥ ॐ १ ॐ ॥

व्यवस्थितविभाषया शसस्यापि हित्वं क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीयम् व्यवस्थितविभाषातया स्वएत्यराभ्यां रहाभ्यां परः शसो ह्रिः स्यादित्यर्थः पार्ष्णि म् वष्पि उवम् वपाश्रवेजवाइत्यतः प्राक् स्वरे इत्यनुवर्त्ततेस्त्रेषु पत्यपदं न द्दष्टं तत पदमन्यत्र त्रंसत्रां तरं तस्मात्सूत्रां तरादनुवर्तनीयमित्युक्तत्वात् पूर्वसूत्राद्ग्रहणमनुवृत्तिः उव त्वम्प्राप्नोति स्वरे परे एवं ऋरं ल्ल त्वमत्रापि पूर्ववत्सर्वं व्याख्येयम् धस्य हित्वं जवत्वं च मह्व ऋऋरं ऋरत्वं प्राप्नोति स्वरे र त्वं तकारस्य हित्वं पित्र्यर्थः ल्ल लं ल्ल त्वं प्राप्नो ति स्वरे परे एअयू एयस्यात्स्वरे ओ अव् ओ अव् स्यात्स्वरे गोरग वा पदांते स्वरे पदांते ओदं तस्य गोरग वा स्यात् स्वरे कितादंने पदांते किं गवि ओदं तस्य किम् चित्रग्वग्नं इन्द्राक्षयोः परतो गोरङ् नित्यं पदांते ओदं तस्य गो नित्यमकुस्यात् इंद्रे क्षे च परे गवां किरणानामक्षीवयः सगवाक्षः टाङ्का इत्यमत्ययः वातायने रूढोयं पुंस्त्वंलो ।

व्यवस्थितविभाषया शसद्स्यापि हित्वं पार्ष्ण्यं पर्शोह्रेण सस्यं वष्प्रेत्यादौ उवं स्वरे मह्नत्र मह्नत्र मध्वत्र मध्वत्र सत्रेषह॰ २/
इंपदंसूत्रांतरादनुवर्तनीयम् ऋरं स्वरे पित्र्यर्थः ल्ल लं स्वरे ल्ल इत् यसस्य सः लित्त् एअयू स्वरे नयनं ओ अव् स्वरे भवनं गोरग्वा
पदांते स्वरे दिक्कितावाद्यतयोर्वर्त्तक्यौ गोअग्रं गोग्रं गवाग्रं पदांते किं गवि स्वरे किं गोहितं इन्द्राक्षयोः परतो गोरङ्
नित्य गवेंद्रः गवाक्षः ऐ आय् स्वरे नायकः औ आव् स्वरे पावकः क्वचित्स्वरवद्यकारः गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं अन्यत्र गो

कात ऐ आय् ऐआय् स्यात्स्वरे औ आव् औ आव् स्यात् स्वरे क्वचित्स्वरवद्यकारः क्वचित्स्वरेण तुल्यं स्वरवद्यकारः स्यात् स्वरे परे यत्कार्यं भवति तद्यकारे परे पीत्यर्थः तेन गव्यूतिः इत्यत्राधनः परिमाणे एवाव् गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः अध्वपरिमाणाभावे गोयूतिर्गवां मिश्री भाव इत्यर्थः ननु गव्यूतिरित्यत्रव्योर्लोप इत्य नेन वकारस्य लोपशंकास्मान्न उच्यते व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा क्षय्यजय्य शक्यार्थे समर्थार्थे क्षय्यं जय्यमित्यत्राप्रनिपात्य ते क्षेतुमर्थ्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यं क्षिक्षये जिजये आभ्यां तव्यादयोऽर्हेऽर्थे विधौ गत्कौ चेति यः प्रत्ययः शक्यार्थाभावे तु क्षेतुं योग्यं क्षेयं जेतुं योग्यं जेयं नात्राऽय् ॥

सि.चं.पू. टी.स. ९

कर्थ्यैमसारितं कस्यं द्रव्यविनिमयार्थेऽपूनिपात्यते। अन्याह काम्। लीषुरितितुख्याह ट्टेमसारित वस्कक्यं द्रव्यविनिमयाभावेतु केनुं योऽपके यंकय
णाहमित्यर्थः डुक्रीञ् द्रव्यविनिमयेइत्यस्मात्तन्यादयोऽर्हे अर्थेइतिपः अक्षादेरुहिन्यादावगुवक्तव्यः अक्षादेरकुस्मादूहिन्यादौपरतः ऊहः समूहोऽस्य
स्याः साऊहिनीअक्षाणामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टासेनासंज्ञायांणत्वं सासेना अक्षौहिणीनामरवागाष्टैकद्विकैः २१८ ७० गजैः रथैश्च २१८ ७०
भाहपैस्त्रिघ्नैः ६ ५६ १० पंचघ्नैश्च पदातिभिः १०९ ३५० प्रमाणमिति प्रौढः प्रौढिः अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिऊढग्रहणेक्तांतमेवगृह्यते नतुक्तवत्तंतसे
वदेशब्देनप्रोढवानवनाकुस्वैरं स्वेनईरितुंशीलमस्येतिस्वैरीणिम्यन्तः अथवाईरणमीरो घञन्तः ततोमत्वर्थीयइनिः स्वैरिणीईवंतः य्वोर्लोपशवापदांतेपव

स्यंजय्यशक्यार्थे क्षेतुं शक्यं क्षय्यंजेतुंशक्यं जय्यंसेना अन्यत्र क्षेयं पापंजेयंमनः क्रयार्थे प्रसारितं क्रय्यं क्रेयमन्यत् अ

क्षादेरूहिन्यादावग्वक्तव्यः अक्षौहिणीसेनाप्रौढिः स्वैरं स्वैरी स्वैरिणी य्वोर्लोपशवापदांते पदान्तेस्थितानामयादीनांयकारवकारयो

र्लोपश्वाभवति तआगताः तयागताः पटइह पटविह हेसखयिति हेसखेति तस्माइदं तस्मायिदं ताइहताविह लोपशिन

संधिः नलोपशितुभवति छंदसिच स्वादेरितिनिर्देशात् दामोदरः राजाश्वः ॥ ॥ ११ वृव य्वोतयोर्य्वोः पदस्यांतः पदांतः अंतशं

दोऽवयववाचीपदं तुविभक्त्यंतमेवगृह्यते पच्यतेगम्यतेऽर्थोनेनेतिव्युत्पत्तेः पूर्वसूत्रेभ्योऽय् अव् आय् आव् इत्यनुवर्तते अनुवृत्तंचषष्ठ्याविपरिणम्यते
पदांते स्थितानामयादीनां य्वोर्लोपश्वास्यात् दामउदरेयस्यसदामोदरः राज्ञोऽश्वः राजाश्वः नाम्नोनोलोपशिशितिनलोपशिकृतेपिपुनः संधिर्जातः समा
सेनलोपशितुभवतीत्युक्तत्वात् पदांते किं नायकः पावकः अयादीनांकिम् दध्यानयमधवनत्वृहक्षंवानिवेनिवा हृस्वाः हृस्वीः वागतिगंधनयोः वी राम ६
गतिव्याप्तिप्रजनादौ आभ्यां क्विप् हृस्वं हृस्वं वाकरोतीति णिजिडिल्करणे इतिणिप्रत्ययेटिलोपेचसतिसधातुरिति धातुत्वंततः क्विपिणिलोपेच हृस्व
इतिहृस्व् इहेत्यादावव् रूपस्यसत्वात् वकारस्यलोपश्च कस्मान्नउच्यते अव्इतिरूपस्यलाक्षणिकत्वान्न अयादीनांरूपमव्युत्पन्नमेव॥ ॥ ॥

एङोतातः। अयः वोरपवादः एच्च ओच्च तयोः समाहारः एङोत तस्मात् एङोतः तपरकरणं स्पष्टार्थं प्लुतव्यावृत्तिः प्लुतइत्यादिनाबोध्या नेनागच्छाग्ने अत्रतिष्ठ। एहि विष्णो अत्रहविर्भुङ्क्ष्वेत्यादौनसंधिः प्लुतस्यनिषेधादितिपदांते एङोतः परस्यातोलोपपूर्वस्यात् पदांतेकिंनयनंभवनं एङोतः किम् तस्मै अन्नंतौ अत्र अतः किंते आगताः गोर्वीपदांते ओदंतात् गोशब्दात् परस्यातोलोपपूर्वस्येप्रकृतिभावश्चात् ओदंतात्किं चित्रग्वग्रं पदांतेकिंगोः प्रकृतिभावेगोअजिनं अहन्तो पेगोः जिनम् गोरगवेत्यागागमेगवाजिनं सवर्णेदीर्घः सहसवर्णशब्दस्यसंबंधिकत्वात्सवर्णादितिलभ्यते वर्णशब्दोऽक्षरेस्तिवर्णौहिजादौ मुक्तादौस्तु तौवर्णंतुवासरेइत्यभिधानात् सपाव्देनतुसमानशब्दोलक्ष्यतेनामैकदेशेनापिनामग्रहणस्यसमतत्वात् सगोत्रः सनामेत्यादाविवसमानशब्दस्यादेशः

एङोतातः पदांतेस्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्यलोपपूर्वभवति तत्र पदोत्र गोर्वीतेन गोजिनं गोअजिनं गवाजिनं स
वर्णेदीर्घः सहसमानस्यसवर्णेपरेसहदीर्घोभवति दैत्यारिः श्रद्धादधीह भानूदयः श्रीशः होतृकारः होत्लृकारः ॥ ॥

सइतिवातंतः समानंतदूर्णंचसवर्णंतस्मात् सवर्णसंज्ञकस्यसवर्णस्यात्रग्रहणंनास्तिकिंतुयौगिकस्यग्रहणंतेनसमानसंज्ञात्मकोवर्णः समानशब्देन व्याख्यानतुतुल्यार्थकः समानसंज्ञकाद्वर्णात्सवर्णेपरेसहदीर्घोभवतीत्यर्थः सहग्रहणंतूभयोः स्थानित्वलाभार्थंकृतंतच्चनामी इतियावदनुवर्तते ननु विनासहेत्यनेनसहशब्दयोगे तृतीयाकिंनस्यादुच्यते उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तत्वान्नतृतीयासहशब्दयोगेविधीयमानात्तृतीयोप पदविभक्तिः सवर्णेइतिसप्तमीतुभावे सामीपिकाधारेवाविहिताकारकविभक्तिः क्रियान्वयित्वात् अध्याहृतभवतिनायोगेदीर्घइत्यत्रानोक्ते इत्यनेनप्रथ मापिकारकविभक्तिः सवर्णेकिम् दध्यत्रमध्वेनत् उत्तदधीहभानूदयः श्रीशः वधूपमेत्यादौयकारवकारादिप्राप्तिः सवर्णेदीर्घइत्यस्यप्राप्तिश्चास्तित

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् नूनमित्यव्ययं निश्चये विचारे वा बहुव्यापकं शास्त्रं सामान्यशास्त्रं शासना च्छास्त्रं लक्षणं सूत्रमित्यर्थः तस्मादल्पव्यापको भवतीत्यर्थः ॥ यथा एमोत्रे ता दौ लोपप्रोऽपवादः उत्वं सर्वे स्मै इत्यादौ ङेः एगित्यस्यापवादः स्मट्कार्य्ये ऽणि त्सुत्सर्गः आतोऽङ इत्यपवादः नुडागम इत्युत्सर्गः सुडागम इत्यपवादः एवं यत्ववत्वरत्वादिविधिरुत्सर्गः दीर्घविधिरपवादः पुनः परिहारान्तरमाह परेण पूर्वबाधो वा वेति पक्षान्तरे सूत्रपाठे परेण परपठितेन विधिना पूर्वबाधः क्रियते पूर्वपठितो विधिर्बाध्यते इत्यर्थः इदं परिहारान्तरं च नित्यान्तरंगापवादव्यतिरिक्तस्थले एव द्रष्टव्यं तत्र नित्यं बाधकमावश्यकत्वात् अंतरंगं तु बाधकं लाघवात् अपवादस्तु बाधको भवति वचनप्रमाण्यात् नुमागई आदेशयोः यथा मधीनी त्यादौ परेण नुमा य्वो वेति यत्वं बाध्यते ॥

॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥

॥ हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः हलीषा लांगलीषा मनीषा अद्यों प्राकंधुः कर्कंधुः

॥ कुलटा पतत् इति पटिति ॥

तथा दीर्घविधिना यत्वादिविधिर्बाध्यते ननु वारीणां स्त्रीणामित्यादौ परत्वात् नुमियोः सतोर्नुडागमो न स्यादित्यत आह प्रायशो दृश्यतामिह प्रायश इत्यव्ययं बाहुल्ये ऽर्थे इह शास्त्रे पूर्वोक्तो न्यायो बाहुल्येन भवद्भिर्दृश्यतां ज्ञायतां न सर्वत्र दृष्टिर्ज्ञापनार्थो हशिज्ञाने ऽस्मिन्दर्शने इत्युक्तत्वात् कर्मणि लोट् प्रायश इति कथनात् क्वचित्पूर्वेणापि परविधिर्बाध्यते इति दृश्यतां यथा स्त्रीणाम् वारीणामित्यादाविय् नुमौ परावपि पूर्वेण नुटा बाध्येते हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः हलादेष्टेर्लोपः स्यादीषादौ परे ईषउंछे ईष गत्यादिषु चाभ्यां गुरोश्च हलादित्यङ् प्रत्यये ईषा शब्दः हलस्य ईषा हलीषा लांगलदंडः लांगलस्य ईषा लांगलीषा मनसः ईषा मनीषा शकानां देशविशेषाणां मंधुः कूपः शकंधुः कर्कीणां राज्ञां मंधुः कर्कंधुः अटतीत्यटा पचाद्यच्प्रत्ययः कुलस्यांगकुलटा यद्वा तु कुलमटतीति विग्रहे

ङित आकारस्य तु निपातसंज्ञा नास्ति माङादिरूपसर्गेषु आङः पाठात् निपातसंज्ञा चादीनामेवास्ति न तु माङादीनां ततो ङित आकारस्य प्रकृतिभावो न आ ई षदुष्णं
ओष्णं किंच ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोर ङिदिति भाष्ये उक्तं आङ ऽनाङोरर्थ एव भेदको ऽस्ति स्वराणामपि नि
पातानां निपातविवेकोऽर्थाधीन एव निपातग्रहणं किं अकारो वासुदेवस्तस्य संधौ अइति रूपं अ आगच्छ आगच्छेति उः शंभुस्तस्य संधौ ओइति रूपं ओ आगच्छ
अवागच्छेति इः कामस्तस्य संधौ एइति रूपं ए आगच्छ अयागच्छेति स्वररूपनिपातस्य परेण स्वरेण सह संधिनिषेधोऽस्ति पूर्वेण स्वरेण सह तु संधिर्भवत्येव
जानु उ अस्य रुजतीत्यत्र उकारयोः सवर्णे दीर्घे कृते निपातस्य विकृतत्वात् परेणापि संधिर्भवत्येव जान्वस्येति ॥ ओदंतो निपातश्च ओदंतो निपातः संधिं

ओदन्तो निपातश्च' अहो ईशाः' अहो आगताः' ओदन्तो धौ वेत्तौ विष्णो इति विष्णविति' ऋणामसवर्णे स्वरे समासे पदा
न्ते वा ह्रस्वः' चक्रि अत्र चक्र्यत्र' मधु एतत् मध्वेतत् 'कर्तृ इदम्' कर्त्रिदम्' ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न संधिः समासे तु ह्रस्वः

न प्राप्नोति निपातः किं देवोऽसि ओदंतो धौ वेत्तौ संबोधननिमित्तक ओकारः संधिं वा प्राप्नोति इति शब्दे परे इ ११ र्थः पदान्ते किमु गोप्यौ ०॥
तो किं पटोव धौ किं अहो इति प्रकृतिभावे विष्णो इति पक्षे अवादेशः व्योर्लोपः शिति वलोपे विष्ण इति पक्षे विष्णविति ऋणामसवर्णे स्वरे समासे पदान्ते
वा ह्रस्वः इ उ ऋ लृ आ च तेषां वर्णास्तेषां वर्णा असमासे पदान्ते स्थितानामिवर्णोवर्णऋवर्णानां प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च वा भवत्यसवर्णे स्वरे परे ह्रस्वपक्षे चक्रि
अत्र प्रकृतिभावेन नक्रो अत्र पक्षे पत्वं चक्र्यत्र इह ह्रस्को रितिकस्य लोपो न यत्वस्य बहिरंगपरिभाषया ऽसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च हरेरर्थमिति ह्रर्यर्थ समास

पदांतानांसमानानाम्‌ऋतिऌतिवाह्रस्वः पदांतेस्थितानांसमानानांप्रकृतिभावोह्रस्वश्चवाभवति ऋकारेऌकारेचपरे होतृऋकारः होतृऌकारः ब्रह्मऋ
षिभित्यादौप्रकृतिभावार्थमिदंसूत्रं णांतु पूर्वेणैवप्रकृतिभावः सिद्धःतिसमासेप्ययंप्रकृतिभावोऽस्तितेनसप्तऋषीणां इतिप्रकृतिभावेब्रह्मऋषिः ह्रस्वेब्रह्म
ऋषिःसंधौब्रह्मर्षिः पदांतेकिं आ आऋच्छदिसत्रआङ्‌सस्यह्रस्वोनऋकारेपरेपिपदांताभावात्‌ ऋच्छगत्यादावित्यस्यलङि तुदादेरित्सप्रत्यये दिवादा
वडितिस्वरादौवाऽऽगमयोश्चकृतयोरूपे जपादुओवोवास्वरेञ पातरस्सउञ् निपातस्यवोवास्यात्स्वरेपरेकिमुउक्तं वत्वपक्षे किम्वुक्तं बसासिद्धत्वान्ना
तुस्वागेवह्रस्वाह्वानेप्लुतः दूरत्वमिहाह्वानापेक्षंबोध्यंतेनदेशापेक्षंपुरुषापेक्षंचनगृह्यते आह्वानइतिसंबोधनमात्रोपलक्षणंतेनाह्वानादन्यत्रापि

पदांतानांसमानानाम्‌ऋतिऌतिचवाह्रस्वः ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः दण्डिऋषिः दण्ड्यर्षिः बधुऋकारः बधूकारः होतृऋकारः होतृ
ऌकारः होतॄकारः पदांतानांकिम्‌ आर्छत्‌ जपादुओवोवास्वरेकिम्वुक्तम्‌ किमुउक्तम्‌ दूरादाह्वानेटेः प्लुतः दूरात्संबोधनेयद्वाक्यं
तस्यटेः प्लुतोवाप्लुतः संधिंनप्राप्नोति एहिदेवदत्त ३ अत्राधीयहैहेप्रयोगेहैहयोः प्लुतोवाहै अम्बहापम्बहे ईशहयीश सप्तम्यर्थे
इतसंधिंनयाति वातप्रमी आस्ते ययी इदम्‌ पपीएषः इतीवाउञ उइतिविति ॥ ॥ २१ भवति सक्तून्पिबदेवदत्तइति आह्वानेइ

धारेसप्तमी आधारश्चाधेयमपेक्षते आधेयंचवाक्यमेवतेनैवाह्वानसंभवात्‌ संबोधनेवाक्यस्यटेः प्लुतःस्यादित्यर्थः प्लुतः ह्रस्वदीर्घव्यक्त्योरुच्चारणा
त्वसदृशलिखनाच्चभानंप्लुतव्यक्तेरुच्चारणादेवहैहेप्रयोगेहैहयोः प्लुतोवाहैहेप्रयोगे दूरात्संबोधनेयद्वाक्यंतत्रहैहयोरेवप्लुतोवास्यात्‌ प्लुताभावेआ ए॰ अ॰
प्रह्वायंवहयीशोस्यत्र अप्रसप्तम्यर्थेइत्संधिंनयाति सप्तम्यर्थेसंसिद्धमीकारांतंपदंसंधिंनप्राप्नोति अर्थग्रहणात्समासेमाभूत्‌ वाप्यामश्वो वाप्यश्व १३
इसप्तवापीशब्दोवाप्यधिकरणकृदंतउपसंख्यानोननुसप्तम्यर्थेवातप्रमीयपीपपीशब्दा औणादिकाईकारांताः संतितेषांसप्तम्येकवचनेनसवर्णदी

येरूपं इतीवाउअ उञनिपातः संधिंवाप्राप्नोतिइतिशब्देपरे औनिपातइतिनित्यंप्राप्तेविकल्पोयं ॥ ॥अप्लुतवदितौ प्लुतोऽप्लुतवद्भवतिइति शब्दे
परे अप्लुतवत्कार्यंयत्वादिकं करोतीत्यर्थः गुरोरनृतोनंत्यस्यापिवापर्यायेणप्लुतः दूरात्संबोधनेपद्वाक्यंतस्यऋ टिभ्न स्यानंत्यस्यापिगुरोर्वापर्यायेणा
नुक्रमेणप्लुतःस्यात् एकत्रदेइत्येकारस्यप्लुतता अन्यत्रदइत्यकारस्यप्लुततातइत्यकारस्यतुदूराद्धानेटेः प्लुतइत्यनेनप्लुतसंज्ञाप्रकृतेर्मूलरूपस्य
भवनंप्रकृतिभावः इतिप्रकृतिभावः ३ चपाअवेजवाः पदांतेइत्यनुवर्तनेपदांतेवर्गप्रथमास्तृतीयाभवंत्यवे परे पदांतेकिंवाचोभवंतो बहुवचनंस

अप्लुतवदितौ देवदत्तेति गुरोरनृतोऽनंत्यस्यापिवापर्यायेणप्लुतः दे३वदत्त देवद३त्त अपिशब्दादंत्यस्याप्यगुरोर्वापर्याये
णप्लुतः देवदत्त ३ गुरोःकिम् वकारादकारस्यमाभूत् अनृतःकिम् कृष्णागोस्वरतिइ इतिप्रकृतिभावः चपाअवेजवाः ॥०
पदान्तेवर्तमानाश्चपाजवाभवंति अवेपरे षडत्रवाग्यथा ञमेञमावा पदान्तेवर्तमानाश्चपाञमेपरेञमावाभवंति षरामन
षड्नमवाङ्मधुरा वाग्मधुरा प्रत्ययेञमेजवस्यापिनित्यम् तन्मात्रम् तन्मयम् ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥

वेव्यक्तिप्रुतात्पर्यबोधनार्थम् ञमेञमावा पदान्तेइत्यनुवर्तनेपदांतेवर्गप्रथमाःपंचमाःस्युः पंचमेपरे पदांतेकिं वच्मिपाप्मापत्नः पक्षेतृतीयाश्चपा अवेज
वाःइत्यनेनैवप्रत्ययेञमेजवस्यापिनित्यंवर्गतृतीयानांपंचमाभवंति प्रत्ययसंबंधिनिञमेपरे अपिशब्दात्वर्गप्रथमानामपि कथंतर्हि रघुकाव्येमदोदग्राः
कुकुद्मंतइतिउच्यते यवादिगणेदकारस्यनिपातनान्नपमोभवतीतिकौमुदीकचिञुवस्यापिञमोभवति त्वन्मदेकत्वेइतिज्ञापकात् तत्स्वरूपमस्येति तन्म
यमात्रंपविकारप्राधान्यादिषिति मयट् चिन्मयमाणमस्येति चिन्मात्रंप्रमाणेद्वयसद्दघ्नद्मात्रट् इतिमात्रट् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८ ॥ ॥

चपाच्छुः शः चपादुत्तरः शकारः छकारो वा भवत्यचि परे चपादितिकिम् प्रश्नान् शेते अचि इति किं वाक् श्योतति शः किं वाक् साधुः ननु चपाच्छुः शङ्कुक्ते संदेहो भवति किं शस्य छः छस्य शो वेति लोकाच्छे पस्येति निर्देशान्न संदेह इति होरुभा चपाच्छुरशः इत्यतः चपादित्यनुवर्ततेच पात्परस्य हस्य स्थानिकोभाः सुवां निमित्तादेशयोस्तु पन्नभयोः समसंख्ययोर्यथाक्रमं वक्ति यहर्गगस्तु पस्तहर्गगस्तु यो भवतीति चात्परस्य हस्य रुः डात्परस्य हस्य ढः तात्परस्य हस्य धः कात्परस्य हस्य घः पात्परस्य हस्य भ इति चपादिति किं भगवन् हे हस्येति किं तत्र षष्ठं वाग्घरिः वर्गचतुर्थाभावे वागहरिः उभयत्र जवत्वस्तोः श्चुभिः श्चुः स्तत्तु श्चानयोः समाहारस्तुतस्य स्तोः आगमजमनित्यमित्युक्तत्वान्नतुम् अयवा सास्हितः तुः स्तु तस्य स्तोः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः शः चचवश्चश्चवस्तेः श्चुभिः।

चपाच्छुः शः पदांते वर्तमानाः चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवत्यचि परे वाक्छूरः वाक्शूरः अचि किम् वाक् श्योतति होरुभाः चपादुत्तरस्य हकारस्य रुभा वा भवंति यहर्गगस्तु पस्तहर्गगस्तु यो भवति तद्धविः तद्हविः वाग्घरिः वाग्हरिः अब्भारः अह्वारः स्तोः श्चुभिः श्चुः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भवतः उद्दिश्यमानमतिनिर्दिश्यमानयोऽयथाक्रममिश्चुरिति पुंल्लिंगनिर्देशोयमित्येके नपुंसकनिर्देशोयमित्यन्ये श्चुभिरिति॰ ॥ तिवाच्यम् कश्चरति कश्शूरः तच्चित्रम् तच्छादयति ॥

सहादियोगं विनापि सहार्थे तृतीया स्यादिने तिनिर्देशात् अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यमस्ति निमित्तस्थानिनोस्तु न यथासंख्यं न शादिति ज्ञापकात् उद्दिश्यते इति उद्दिश्यमानः स्थानीति निर्दिश्यते विधीयते यः स निर्दिश्यमानः आदेशस्तयोर्यथाक्रमं यथासंख्यं वक्तव्यं चवर्गयोगे कश्चरतीति कश्शूर इत्यत्र शसिवेत्यस्य पाक्षिकत्वात् विसर्जनीयस्य सस्तस्य शकारेण योगे शः तच्चित्रमित्यत्र चवर्गयोगे तवर्गस्य चुत्वं तच शिव इत्यत्र शकारेण योगे तोः श्चुत्वम् ॥ ॥

नशात् स्तोः श्चुरित्यनुवर्त्तते शात्परस्य सस्य शकारप्रसंगो नास्ति अतः शात्परस्य तोः श्चुत्वं न प्रच्छ ज्ञीप्सायां विच्छ गतौ आभ्यां नङ् कीति नङ् प्रत्ययः ङ्वि
ति कसेङ्कौ ष्नमे चेति छस्य शत्वं नङो ङित्वात् गुणाभावः प्रच्छेस्तु संप्रसारणं न भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ ष्टुभिः ष्टुः स्तोरित्यनुवर्त्तते ष्टुचटवर्गश्च ष्टुश्च ताभ्यां ष्टुभिः ष्टुच ष्टु
नानयोः समाहारः ष्टु नपुंसकनिर्देशोपमित्यत्र के पासहितः ष्टुः ष्टुः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः इति पुंल्लिङ्गनिर्देशोपमित्यन्ये इहापि स्थान्यादेशयो
र्यथासंख्यं निमित्तस्थानिनोस्तु न न पीति निषेधात् स्तोः ष्टुभिर्योगे ष्टुः स्यादिति नषितो ष्टुर्न स्यात् षकारे परे तोरिति किं कष्टु पृष्ठः पीति किं तट्टीकाषीति सप्तमीनि
र्देशात्पूर्वे षकारे ष्टुत्वं स्यादेव तोरेवेति टोरन्त्यात् स्तोरित्यनुवर्त्तते अंते भवोऽन्त्यस्तस्माद्दन्त्यात् अंतशब्देन पदान्तं कथ्यते भवार्थेऽण्यः णिनोवेति णित्वविकल्पा

नशात् शकारात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न भवति प्रश्नः विश्नः ष्टुभिः ष्टुः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ भवतः कष्टः तट्टीकते न पि षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति भवान्षष्ठः टोरन्त्यात् पदान्ते वर्त्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तो ष्टुर्न भवति षण्नरः षड्नरः षट्सीदंति नवतिनगर्योर्न षण्णवतिः षण्णगर्यः सुपो न लिट्सु दनात्सस्य वा धुट् लिट्त्सु ॥ ॥

ष्टुत्वाभावः पदान्ते स्थितात् टोः परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति पदान्तात् टोः किं ईट्टे टोः किं सर्पिष्टमं जमेज्जमावेति जमे षण्नरः जवभावपक्षे षड्नरः नरइति बहुवचनं
नवतिनगर्योर्न पदान्ताट्टवर्गात्परयोर्नवतिनगरीशब्दयोः ष्टुत्वं भवति टोरन्त्यात् इति निषेधो न प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ षड्भिरधिका नवतिरित्यत्र षष्ण्ड लक्षते
नस्य ष्टुत्वं ततः कचिज्जवत्वे ततो डस्य णः षण्णवतिः षट्नगर्यः इत्यत्र नस्य ष्टुत्वं ट्सत्र मत्व षण्णगर्यः स्वादीनां सुपित्तस्य न टवर्गात्परस्य स्वादीनां तका
रस्य सकारस्य ष्टुत्वं न भवति सुपि सप्तमीबहुत्वे ॥ ॥ ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सि॰ कौ॰ पू॰ तोर्लिः तोर्मितिकिं शक्नोमीति शक्लुनातीति लिङ्गितिकिं तदन्न पकारवकारलकाराः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र सानुनासिकस्य नकारस्य स्थाने सानुना

टी॰ स॰ सिक एव लो भवतीत्यर्थः उदः स्थास्तंभोः सलोपः उदः परयोः स्थास्तंभोः सकारस्य लोपो भवति उत्थानं निरुद्धौ स्तंभु निरोधने सलोपे कृते खसेचपा कृ सानाः

१५ मितिदस्यतः उत्थानं नः सक्यछते नांतस्य पदस्य सकुस्यात् अवः परो यस्मात्सः अवपरस्तस्मिन् अवपरे छते कित्वादंते सकोऽकार स्तूच्चारणार्थः कृसांते ई

स्यांकां श्यापा पदस्यांते भवति नस्यापदांतत्वान्नश्चापदांते कृसेइ स्यनुस्वारः तस्य सगागमो भवतीति वचनेतु नस्यानुस्वारेण स्यात् सकोनकार स्यभक्तत्वात्

तस्य पदांतत्वाऽनपायात् आगमाः टित्किन्मितस्ते यस्य गुणीभूता यद्गुणीभूताः यस्य विशेषणीकृतास्तद्ग्रहणेन विशेष्यग्रहणेन कृत्वाते आगमाः आ।

तोर्लिः तवर्गस्य लकारे परे लकारः स्यात्तल्लुनाति भवाँल्लिखति अनुनासिकाननुनासिकत्वेन द्विधा यवलास्तत्र नकारस्या

नुनासिको लकारः उदः स्थास्तंभोस्सलोपः उत्थानम् उत्तंभनम् नः सक्छते नांतस्य पदस्याव परे छते सगागमो भवति राजँ

श्छिन्नम् भवाँस्लनोति अवपरे किम् सन्त्सरुः नप्रशानः प्रशान्तनोति शेचकुवानांतस्य पदस्याव परे शेवाच गागमो भवति

भवान्ष्णूरः भवान्खरः भवाञ्झूरः भवाञ्छूरः ॥ ६ ॥ रचार्यैर्गृह्यंते अभ्युपगम्यंते पथा समागमः पदस्य विहितः पदं विशेष्यं स गाग

मो विशेषणं पदग्रहणेन सक् गृह्यते सक्पर्यंतं पदमित्यर्थः पदस्येति किं हंति नांतस्येति किं तद्दीकते छते किं भगवन् कुरु अवपरे छते किं सन् त्सरुः खड्गमुष्टिः

नप्रशानः प्रशानिति नांतस्य पदस्य सगु न भवत्यवपरे छते प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् अनांतस्योपधायादीर्घ इत्यनेन दीर्घः मोनोधातोरितिनः नस्यासिद्धत्वा राम॰

ल्लोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान् शेचकानदृत्यनुवर्तते नांतस्य पदस्य चकुस्याद्वाशे पदस्येति किं दंशः शेइति किं भवान्श्छिनोति चकुवाइत्यत्र वाक्येसाचि १५

वसामपेक्षते इत्युक्तत्वात् जबाभावः भवान् शूर इत्यत्र चगागमस्य कित्वात् पूर्वांतत्वेन चपाच्छः शइति छत्वविकल्पः पक्षे हसात्परस्य हसस्येति चलोपः नकारस्या
नुस्वारपरसवर्णौ टपदांतत्वात् भवाञ्छूरः भवाञ्चछूरः भवाञ्शूरः भवाञ्चशूरः अछौञ् चछौञ् चशौञ् शाविति चतुष्टयं रूपाणामिह चकु छत्वचलो
पानां विकल्पनात् कुर्वंस्तिष्ठ कुर्वञ्चूर्छते इत्यत्राः पदांतनकारस्य स्थानेऽनुस्वारचुत्वाभ्यां परत्वात्प्राप्तं णत्वं न कस्मात् असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाष
या बहिरंगयोः सकुचकोरसिद्धत्वात् अनंतेइत्यंतरंगेण णत्वनिषेधे सति न च छात्वं शच्छंभुरित्यादौ चोः कुरिति कुत्वमपि न अंतरंगे कुत्वे कर्तव्ये चुत्वकोरसि
द्धत्वात् कुत्वविधिस्तुवाभ्यां वस्य नोत्पादादावेकपदस्थे चवर्गे सावकाशः चपाच्छः शः अन्वयुक्तो छसादावित्यादि निर्देशात् ॥ ङ्णोर्ह्रस्वाद्द्विः स्वरे ङ् च

ङ्णोर्ह्रस्वाद्द्विः स्वरे ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवंति स्वरे परे पदांते च प्रत्यङ्ङिदम् सुगण्णिह राजन्निह ह्रस्वा

॥ त्किम् प्राङास्ते पदांते किं परमदण्डिनौ ॥

पचन् चैते ङ्णनः पदांते इत्यनुवर्तते ह्रस्वात्परः पदांते स्थिताः ङणना द्विः स्युः स्वरे परे ह्र
स्वादिति किं प्राङ् आस्ते सुगण् आस्ते भवान् आस्ते ङ्णनः इति किं किम् आस्ते स्वरे किं प्रत्यङ्करोति सुगण् वदति पचन् वदति पदांते किं दण्डिनौ ननु समिद्दंडि
नावित्यादौ पूर्वपदस्यैव चोत्तरखंडस्यापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् तस्य द्वित्वं स्यात् उच्यते उत्तरखंडस्य प्रत्ययलक्षणेन पदांतकार्यं न एरोतोतः वत्विनो
वित्यादौ निर्देशात् अतएव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न भवंति ननु अनन्व इत्यादौ नस्य द्वित्वं स्यात् उच्यते ॥
अनंते अनपीत्यादिज्ञापनान्न द्वित्वम् ॥ ॥ ॥ ॥

सि॰चं॰ पू॰ही॰ सू॰ १६

च्छः ह्रस्वादित्यनुवर्तते छकारे अकारस्उच्चारणार्थः तेनविछिन्नमित्यादिसिद्धानिखसेचपारुसानां रुसानांचपास्युः खसेपरेरुसानामितिकिंखन्सुखसेकिं बे
थिरीघोत दीर्घात्परः छकारेहिःस्यात् पदांताद्दीर्घाद्वा पदांताद्दीर्घात्परः छोवाद्विःस्यात् आङ्माङ्भ्यांनित्यं पदांताद्दीर्घाद्विस्यापवादोयं आङ्माङ्
भ्यांपरः छोद्विःस्यान्नित्यं पुंसोऽवपरेखपेसंयोगांतस्यलोपोनपुंस् शब्दस्यसस्यलोपोनभवति अवःपरोयस्मात्सः अवपरस्तस्मिन् अवपरेखपेसंयोगांते
स्यलोपः इतिप्राप्तावयंनिषेधः अवपरेकिंपुंसीरंसलोपोत्रखपेकिंपुंदासः अत्रापिसलोपःख्याधातौवा पुंस् शब्दस्यसकारस्यलोपोवाभवति चक्षिङः।
ख्यान्न् इतिख्याधातौपरेपुंख्यानमितिचसिद्धोधुदिरूपं मोनुस्वारः पदांतेइत्यनुवर्तते पदांतेमोनुस्वारःस्यात् हसेपरे पदांतेकिंगम्यते मइतिकिंभवान्हस

छः ह्रस्वात्परस्छकारेद्विर्भवति खसेचपारुसानाम् तवछत्रम् तवच्छत्रम् दीर्घाचहौ च्छः पदांताद्दीर्घाद्वा लक्ष्मीछाया लक्ष्मी
च्छाया आङ्माङ्भ्यांनित्यम् आच्छादयति माछिदत् पुंसोऽवपरेखपेसंयोगांतस्यलोपोनपुंस्कोकिलःपुंस्पुत्रः अवपरेकिम् पु
ङ्सीरम् खपेकिंपुन्दासःख्याधातौवा पुंख्यानम् पुङ्ख्यानम् मोनुस्वारः मकारस्यानुस्वारोभवति हसेपदांतेच तंहसति पदं
ख्यापदांतेकिंगम्यते हसेकिंकिमत्रनश्चापदांतेरुसे नस्यमस्यचापदांतेवर्तमानस्यानुस्वारोभवति रुसेहकारेचपरे यशां
सि पुम्स्याम् स्वनडुांहि अपदांतेकिं ब्रह्मन्नुपाहि रुसेकिं तन्यते यमायपेस्य ॥ ""तिहसेकिं फलमस्तिमइत्यत्राकारउच्चारणार्थः अ

नुस्वारइति पूर्वाचार्याणांसंज्ञा नश्चापदांतेरुसे चकारोमकारस्यसमुच्चयार्थः अपदांतेनस्यमस्यचानुस्वारःस्यात् रुसेपरे अपदांतेकिं भवान्भातिरुसेकिं।
मन्यते यम्यते ॥ यमायपेस्य अस्येति यपयपमशार्थे अनुस्वारस्यानुवृत्त्यैवलाभात् अपदांते अनुस्वारस्ययमाभवंति यपेपरेतेयमा अस्ययपस्यसवर्णाभ
वंतीत्यर्थः सानुनासिकस्यानुस्वारस्यसानुनासिकाएवयमाःस्युः यमाइतिबहुवचनंजातौज्ञेयंकुंडंरथेनेत्यत्रानुस्वारस्यपाक्षिकोयमोनरकारस्यानुनासिकत्वात् रा॰म॰ १६

यथेकिं आकंस्यते स्तनडुंहि अनुस्वारस्येतिकिंराजन् गछ गम्यते अंकपदेलक्षणेचेति चुरादिण्यंतात् क्तः सेटो: क्तक्तवत्वोर्निलोपइति णेर्लोपः अनेना
नुस्वारस्यङः अकिलक्षणे इत्यस्माद्धातोः क्तः नुमोनुस्वारे परसवर्णेनङः अङ्कितः अंचेः पूजायामिडितीट् पूजार्थस्यांचतेर्नेति नलोपोन अंचितः कुटिप्र
तिघाते क्तः नुमोनुस्वारे परे परसवर्णेनणः कुण्ठितः शमुउपशमे क्तः दांतशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः इति निपात्यन्ते इतिनिपातनादिडभावः जनांतस्योपधायादीर्घः क्वाविति दी
र्घः मस्यानुस्वारे परसवर्णेननकारः शान्तः गुंफ ग्रंथे क्तः मस्यानुस्वारे परसवर्णेनमः गुम्फितः ननु कुर्वन् तीसवाने नहत नस्य नस्य णत्वं कस्मान्न उ

अपदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य यमाभवंति यपेपरे अस्य यपस्य सवर्णाः शान्तः अङ्कितः अञ्चितः कुण्ठितः गुम्फितः वा
पदांतस्य पदांते वर्तमानस्यानुस्वारस्य यमावाभवंति यपेपरे अस्य यपस्य सवर्णाः त्वङ्करोषि त्वंकरोषि नन्तनोति तंतनोति
सँय्यन्ता संयंता सँव्वत्सरः संवत्सरः यँल्लोकम् यंलोकम् मोराजिसमः क्वौ क्विवंते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् सम्राट् य
वलमनपरे हकारे मस्य यवलमना वा किंम्ह्यः किंह्यः किंव्ह्लयति किंह्लयति किँह्लादयति किंह्लादयति किंम्ह्मल
यति किंह्मलयति किन्न्हुते किंन्हुते शसे चपस्य द्वितीयो वा वत्सरः वथ्सरः अफ्सरः अप्सरः ॥ ९ ॥ ५ ॥ १० ॥

ष्यते असिद्धं वहिरंगमंतरंगे इति परसवर्णस्यासिद्धत्वान्नणत्वं वा पदांतस्य अत्रानुस्वारस्यानुनासिका एव यमा वास्युः क्विवंते राजतौ परे समो मस्य
म एव मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं राजतौ किं गमादीनां चमस्येति मलोपे ह्रस्वस्येति तुक् संयत समइति किं इदं राट् क्विवंते इति किं संराजि
तव्यं संराजते इति राजटी सं पूर्वात् स्मात् त्रिमाने क्विप् यत्व इत्व चपत्वानि सम्राट् यवलमनपरे हकारे मस्य यवलमना वा यश्च वश्च लश्च मश्च नश्च ते य
वलमनाः यवलमना परे यस्मात् सः यवलमनपरस्तस्मिन् यवलमनपरे हकारे मस्य यवलमना वा भवंति ह्मल ह्मल संचलने हुङ् अपनयने शसे चपस्य
द्वितीयः वर्गप्रथमानां द्वितीया भवंति शसे परे ॥ ५ ॥

नपदांते। पदांतेस्थितानांवर्गप्रथमानांद्वितीयानभवंति कुकुटुकुवर्जितस्यचपस्यविभक्तौनचपस्यविभक्तौद्वितीयानस्युः कुकुटुकोश्चद्वितीयाः सुर्विभक्तौप
रेटनातस्यवाधुट् टश्चनश्चतयोः समाहारः टनंतस्मात् टकारनकाराभ्यांपरस्यसकारस्यधुट्वास्यात् धुटश्चपत्वेनतकारः ततः शसेचपस्येत्यनेनतका
रस्यथोनचपत्वस्यासिद्धत्वात् षट्त्संतः शसेङ्णोः कुकुटुकौवा ङकारणकारयोः कुकुटुकावागमौवास्तः शसेपरे कुगभावेप्राङ्षष्ठः कुगागमेप्राङ्क्षष्ठः कु
कोद्वितीयेप्राङ्खषष्ठः पकारेपरेन्दूण् नकारस्यन सवा नृनित्यस्य नकारस्यन्स् आदेशः स्याद्वापिपरे पकारे अकारउच्चारणार्थः तेननॄः पुनाति इत्या
दिसिद्धानित्त्रोर्विसर्गः सचरुवसौतयोः स्रोः पदांतेस्त्रोर्विसर्गः स्यात् धात्वधातुसाधारणमिदं अधातोः स्त्रोर्विसर्गः स्याद्रसेपरेपदांतेचपदांतेकिम

नपदांते तत्साधुः कुकुटुकुवर्जितस्यविभक्तौन भवत्सु टनात्सस्यवाधुट् षट्त्सन्तः षट्संतः सन्त्सः सन्सः शसेङ्णोकुकुटुकौ
वा प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्खषष्ठः प्राङ्षष्ठः सुगण्त्साधुः सुगणट्साधुः सुगण्ट्साधुः पकारेपरेन्दून् नकारस्यनसवा स्त्रोर्विसर्गः॥॰
सकाररेफयोर्विसर्गोभवत्यधातोरसेपदांतेच कुप्वोः ᳵकᳶपौवा कवर्गपवर्गसंबंधिनिखसेपरे विसर्गस्य ᳵकᳶपौवाभवतः॥
कपावुच्चारणार्थौनॄᳶपाहि नॄः पाहि नॄन्पाहि ॥ इतिहससंधिः ॥ ःः स्यात् ब्रूयात् पयस्तोवारिरसेकिंचातुर्यस्तुप्रत्ययेपरे
रस्यविसर्गोनचतुर्षितिनिर्देशात् तेनगीर्षुवार्षुपूर्षु इत्यादिसिद्धमितिनापेत्यः भार्गवइत्यादौतुवहिरंगायाव्दृद्धेरसिद्धत्वान्नविसर्गः वर्धवर्त्मेत्यादौकर्तृ
वाचनयोरितिनिर्देशान्नविसर्गः कुप्वोः ᳵकᳶपौवा आदेशनिमित्तयोर्यथाक्रममत्रास्तिआदेशेककारपकारावुच्चारणार्थौकेवलयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानी
ययोरुच्चारणासंभवात् किंचककारखकारयोः परतः ᳵकः स्यात् पकारफकारयोश्च ᳶपः स्यात् कुप्वोरितिकिंकश्चारः वाग्नहणात्पक्षेविसर्गः विसर्ज
नीयस्यसद्धत्वस्यापवादोयंउपध्मानीये नॄᳶपाहिविसर्गेनॄः पाहिन्सभावे नॄन्पाहि । इतिहससंधिः ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ ॥

विसर्जनीयस्य सः विसर्गस्य सकारः स्यात् खसे परे कस्तनोतीत्यत्र विसर्गस्य सत्वे कृते तस्य पुनर्विसर्गादेशो न असिद्धत्वाद्विधिसामर्थ्याद्वा शसपरे।
खसे विसर्जनीयस्य विसर्ग एव शसः परो यस्मात्स शसपरस्तस्मिन् शसपरे खसे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव भवति न त्वन्यत् यदि तु शसपरे खसे नेत्येवोच्ये
त तर्हि यत्कृते सत्वे निषिद्धेपि ᳲकᳲपौ स्यातां विसर्गवचनात्तु विकारमात्रमपि निषिध्यते तेन वासः क्षौमं आद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्ग एव शसेवा शसे परे विस
र्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा भवति पक्षे सः कस्त्सरुः कुत्तं कष्पंडः कुत्तं खपपरे शसे विसर्गलोपो वा खपः परो यस्मात्सः खपपरः तस्मिन् खपरे शसे।
विसर्जनीयस्य लोपो वा भवति वाग्रहणात्पक्षे शसे वेति विसर्गसत्वे च त्रैरूप्यं हरिस्फुरति हरिःस्फुरति हरिस्स्फुरति वाचस्पत्यादयो निपातनात् सिद्ध्यंति ॥

विसर्जनीयस्य सः खसे परे कस्तनोति शसपरे खसे विसर्जनीयस्य विसर्ग एव कः त्सरुः घनाघनः क्षोभणः शसेवा कश्शूरः कः शूरः
कष्षंडः कः षंडः कस्साधुः कः साधुः खसपरे शसे विसर्गस्य लोपो वा हरिस्फुरति हरिःस्फुरति हरिस्स्फुरति कुप्वोःᳲकᳲपौ वा कःᳲकरो
ति कः करोतिकᳲपचतिकः पचति वाचस्पत्यादयो निपातात्सिध्यंति वाचस्पतिः बृहस्पतिः तस्करः कौतस्कुतः कान्कान् कांस्कान्।

सिद्धस्वरूपोच्चारणं निपातनं तस्मादेते शब्दाः सिद्धिं यांतीति वाचः पतिरित्यत्र षष्ठ्या अलुक् ॥ भास्करः पयस्पात्रम् पयस्कल्पम् पयस्कम्॥ ॥
निपातनाद्विसर्गस्य सत्वं वाचस्पतिः ततश्चौर्यं करोतीति दकारस्य सत्वं निपातनात् तस्करः बृहतां पतिरिति निपातनात् तकारस्य सत्वं बृहस्पतिः कुतः कुत
आगत इत्यत्र त्यप् तनाविसर्गेन आगम्य तत्प्रत्यये प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् प्रत्ययपरिलोपश्च निपातनाद्विसर्गस्य जिह्वामूलीयाभावः कौतस्कुतः कान् कानिति अत्र ए
कः किम् शब्दः प्रश्नोद्दितीयो नेदार्थे समागमाभावो त्र भिन्नार्थत्वात् गणे चाम्रेडितस्यैव ग्रहणात् कान्कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः कांस्कान् इति अत्र आम्रेडितत्वात्तु
पूर्वनकारस्य सगागमो भवति निपातनात् कांस्कान् कान्कान् पश्यतीत्यर्थः कः कड् इति कस्कः जिह्वामूलीयाभावो त्र भासः करोतीति भास्करः जिह्वामूलीयभावः।
कुत्सितं पय इति पयस्पात्रं तु सापामिति पाशः ईषदूनं पयश इति पयस्कल्पं ईषदसमाप्तावितिकल्पप् कुत्सितं पयश इति कुत्सितेर्थे कः पयस्कं ॥ ॥ ॥

आत्मनो यश इच्छतीति काम्यच्प्रत्यये यशस्काम्यति । इत्यादौ विसर्गस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभावो निपातनात् कुत्सितं सर्पिरिति सर्पिष्पाशं ईष-
न्न्यूनं सर्पिरिति सर्पिष्कल्पं कुत्सितं सर्पिरिति सर्पिष्कं आत्मनः सर्पिरिच्छतीति सर्पिष्काम्यति इत्यादौ विसर्गस्य षत्वं निपातनात् नमस्करोति नमः करोतीत्यत्र
विकल्पेन सकारविसर्गौ निपातनात् पुरस्करोतीत्यत्र जिह्वामूलीयाभावः निष्प्रत्यूहं आविष्कृतं दुष्कृतमित्यादौ विसर्गस्य षत्वं निपातनात् तिरस्कर्त्ता तिरः क-
र्त्तेत्यत्र विकल्पेन सकारविसर्गौ द्वौ वारौ करोतीति द्विष्करोति द्विः करोति त्रीन् वारान् करोतीति त्रिष्करोति त्रिः करोति चतुरो वारान् करोतीति चतुष्करोति चतुः
करोति द्वित्रिचतुर्भ्य इति सुः चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे अण् द्विगुसमासे ऽ लोलुक् चतुष्कपालः चतुःकपालः सर्पिष्करोति सर्पिः करोति धनुः करोति धनु

यशस्काम्यति सर्पिष्पाशम् सर्पिष्कल्पम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति नमस्करोति पुरस्करोति निष्प्रत्यूहम् आविष्कृतम् तिरस्कर्त्ता
द्विष्करोति द्विःकरोति त्रिष्करोति त्रिःकरोति चतुष्करोति चतुःकरोति चतुष्कपालं सर्पिष्करोति सर्पिःकरोति धनुष्करोति धनुःकरो-
ति सर्पिष्कुण्डिका सर्पिःकुण्डिका अयस्कारः अयस्कामः अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा अयस्क-
र्णी अधस्पदम् शिरस्पदम् आकृतिगणोयम् अविहितलक्षणस्सकारो वाचस्पत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ ॥ ॥ ॥ छ

ष्करोतीत्यादौ विकल्पेन विसर्गस्य षत्वविसर्गौ निपातनात् सर्पिषो घृतस्य कुंडिकेति सर्पिष्कुंडिका नित्यं षत्वमत्र अयः कार इत्ययस्कारः अयसः काम
इत्ययस्कामः अयसः कुंभ इत्ययस्कुंभः इत्यत्र विसर्गस्य जिह्वामूलीयाभावः अयसः पात्रमित्ययस्पात्रमित्यत्रोपध्मानीयाभावः अयस्सहिता कुशेत्ययस्कु-
शा वेदे औदुंबरं शंकुशेति व्यवहरंति अयोविकारे तु कुशीति अयइव कर्णौ यस्याः सा अयस्कर्णी नासिकोदरेतीप् इत्यत्र जिह्वामूलीयाभावः पदस्या-
ध इत्यधस्पदं शिरसः पदमिति शिरस्पदम् इत्यत्रोपध्मानीयाभावः आकृत्या स्वरूपेण गण्यते यः स आकृतिगण इति ॥ ॥ ॥ ॥

रात्रिषु पदान्तो ऽहन् शब्दस्य विसर्गस्य रः स्यात् रात्र्यादिवर्ज्जितेषु परतः रात्रिष्विति बहुवचनमादिशब्दार्थं तेन रात्रिरात्ररूपरथंतरणि रात्र्यादयः अहर्गणइ
त्यहर्गणः अहइति नस्य रः अहः अहइत्यहरहः वीप्सायां द्वित्वम् अहश्च रात्रिश्चानयोः समाहारः इत्यहोरात्रः समासांतो ऽप्रत्ययो ऽत्र रात्राह्नाहंता इति पुंस्त्वम्
अहो रात्रिरेषा इदमहः एषा रात्रिरस्तीत्यर्थः प्रशस्तमह इत्यहोरूपं प्रशंसायां रूपमिति रूपः अहोरूपः गुणवाचको रूपशब्दोप्यत्र रथंतरं सामवेदसंज्ञा अहोरथंतरं
एषु विसर्गस्य उत्वं नत ओत्वं पदान्ते किमहोभ्याम् अतोत्सुः आदवेलोपशि इत्यस्यापवादोयमतः परस्य विसर्गस्य उत्वं स्यादति अत इति किम् अग्निरत्र तपरः किंदे
वा अत्र सुम्नोतः ३ अत्र दूराद्धाहूतेऽनिन्द्र इति प्लुतः अतीति किं देव इह तपरः किं देव आगतः तिष्ठतु पयः अग्निदत्तेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः विसर्गस्य उत्वे ओत्वे च एदो

रात्रिषु। अहो विसर्ज्जनीयस्य पदान्ते रो भवति न तु रात्र्यादिषु अहर्गणः अहरहः अरात्रिषु किम् अहोरात्रः अहोरूपम्॰ ॥
अहोरथन्तरम् अतोत्सुः अकारात्परस्य विसर्ज्जनीयस्योकारो भवत्यति परे "कोर्थः" हवे अकारात्परस्य विसर्ज्जनीयस्योका
रो भवति हवे परे देवो याति मनोरथः आदवे लोपशः अवर्णात्परस्य विसर्ज्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे देवा अत्र वाता वान्ति
देव इह स्वरे यत्वं वा देवायिह भोतः भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्य विसर्ज्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे भोहरे भगो नमस्ते ॥

ति म इत्यल्लोपः कोर्थः हवे अत इत्यनुवर्तते अतः परस्य विसर्गस्य उत्वं स्यात् हवे आदवे लोपशि इत्यस्यापवादोयम् अतः किम् वायुर्वेदः तपरः किं वे धावन्त्यः हवे कि
म देवः पश्यति आदवे लोपशः आदिति पंचम्यन्तं न तु तपरत्वं दिव ओड् इत्यादिनिर्देशात् अवे किं देवाः संति स्वरे यत्वं वा लोपश्चो विकल्पेनाऽपचादोयम् अव
र्णात्परस्य विसर्गस्य यत्वं वा स्यात् पक्षे लोपश्च स्वरे किं एम अतुरः भोसः भोस् भगोस् अघोस् इति सकारांता निपाताः संति तत्राऽऽद्यं ताभ्यां मत्याहारो भोस्
इति प्रहीतः भोस इति पर्यन्तं भोस् भगोस् अघोस् एषां विसर्गस्य लोपश्च स्यादवे अवे किं भोस्तपस्विनः ॥ ॥

स्वरे यत्वम्वा। भोस् भगोस् अघोसां विसर्गस्य यत्वं वा भवति स्वरे पक्षे लोपश् नामिनोरः नामिन इति किम् एमोवेदः अवेकिं अग्निः करोति रेफप्रकृतिकस्य खपे वा।
रेफः प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य स रेफप्रकृतिकः तस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य रकारो वा भवति खपे परे वा न हणात् पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ अहन् शब्दस्य विसर्ग
स्य रोरविधिरित्वे विसर्गे चकृते ऽयं विधिः प्रवर्तते अहर्पतिः अहःपति अहꣵपतिः रः षष्ठ्यंतमिदं रेफस्य स्थाने विहितो यो विसर्ज्जनीयस्तस्य रो भवत्येवे
परे अवेकिंप्रातः कालः रेफप्रकृतिकस्येति किं एमोनमः रिलोपो दीर्घश्चर इति षष्ठ्यंतमनुवर्तते रि इति सप्तम्यंतं रो लोपः स्याद्रेफे परे चकाराद्विधेययोर्लोप

स्वरे यत्वम्वा। भोस् भगोस् अघोस् विसर्गस्य स्वरे यत्वम्वा भवति। भोयेहि भगोयेहि अघोयपगच्छत नामिनोरः नामिनः
परस्य विसर्ज्जनीयस्य स्वरे रो भवत्यवे परे अग्निरत्र पटुर्व्वक्ता उषसो बुधे उषसो विसर्ज्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे उषःबुधः
उषर्बुधः रेफप्रकृतिकस्य खपे वा गीर्पतिः गीꣵपतिः अहर्पतिः अहःपतिः अहꣵपतिः रः रेफसम्बंधिनो विसर्ज्जनीयस्य रे
फो भवत्यवे परे प्रातरत्र अन्तर्गतः रिलोपो दीर्घश्च रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः पुनारमते हरीराजते भानूरम्यः
शम्भूराजते सैषाद्हसे सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्ज्जनीयस्य लोपो भवति हसे परे स चरति एष हसति ॥ ॐ ॥

दीर्घयोः समुच्चयार्थः तेन पूर्वस्वरस्य दीर्घश्चरीति किम् प्रातर्वायुः र इति किं मनोरथः सैषाद्हसे सश्च एषश्च तयोः समाहारः सैषं तस्मात् अनञ्समासे ऽक।
कालसैषात् परस्य विसर्गस्य लोपः स्यात् हसे परे स इति एष इति च कृतात्वसत्वस्य तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य चानुकरणम् अनुकार्य्यानुकरणयोर्भेदे ऽर्थवत्वाद्विभ
क्त्युत्पत्तौ सत्यां द्वन्द्वे विभक्तिलोपे चकृते नामत्वात् ङसिपरतः स्यटोभावः द्वन्द्वे सर्वादीनां न सर्वकार्य्यमिसुक्तत्वात् अककारात् किम् एषको हद्दः अनञ् समासे।

सशब्दाद्धिसर्गस्यलोपः स्वरे लोप एव पादपूरणं चेत् सदिति शब्दस्य विसर्गस्य लोपः स्यात् स्वरे परे चेद्यदि लोपे सत्येव पादः पूर्यते पादः श्लोकचतुर्थांश इति पादपू
रणमिति किं सएवमुक्त्वा लोप एवेत्यवधारणादन्यथा पादपूरणे लोपो न सोहमाजन्मशुद्धानामिति सएष रामोस्ति कीदृशः दशरथस्यापत्यन्दाशरथिः अ
तइञ्जनवेषितोम् सएषयुधिष्ठिरः कीदृशः राजेति इतिराजा सएषकर्णः कीदृशो महानात्मा सौ त्यागश्च महात्यागः महात्यागोस्ति यस्य स महात्यागी मतोपधा इति
नावितीन् सएषभीमः कीदृशो महानात्मा सौ बलश्च महाबलः महाबलोस्ति यस्य स महाबलः अइकौचेत्यप्रत्ययः १ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ ५ ॥ अविभक्ति
नाम ॥ विभक्तेरन्यदित्यविभक्ति अन्यच्छब्देन शब्दरूपं विशेष्यं गृह्यते ॥ नत्क्लीवे तस्य विशेषणमिदं सत्त्वे विभक्तिशब्देन तंत्रादिना विभक्तिः विभक्त्यंतं चेत्सुभ

सशब्दाद्धिसर्गस्यलोपस्स्वरे लोप एव पादपूर्णं चेत् सैष दाशरथी राम सैष राजा युधिष्ठिरः सैष कर्णो महात्यागी सैष भी
मो महाबलः ॥ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ ॥ अविभक्तिनाम ॥ ॐ गणपतये नमः ॥ ॥

पर्युदासे विभक्तिशब्देन सदृगन्यः नञ्पुरुषो नञ्तु द्विधा तथाहि द्वौ नञौ तु समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् १ प्राधान्यं न तु विधे
र्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् २ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यस्तु सविज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ् ३ एवं हि विभक्तिभि
न्नं विभक्त्यंतभिन्नमर्थवत्स्वरूपं संज्ञि नाम च संज्ञा विभक्त्यंतभिन्नमिति कथनेन धातून्व्यावृत्तिः कृतातेपांतिवादि विभक्त्यंतत्वात् तच्छब्दरूपम् नाम प्रातिपदि
कमुच्यते कीदृशं तत् अविभक्ति पर्युदासोऽयं नञ् प्रयुज्यते विभक्तिसदृशं विभक्तिभिन्नमित्यर्थः विभक्तिसदृशमिति कथनेनार्थवदेवागतं पुनः कीदृशं विभक्त्यंतभि
न्नमिति कथनेन धातुवर्जितमित्यागतं पुनः कीदृशमर्थवत् अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः न तु धननिवृत्तिप्रयोजनवचनः यथार्थवान् धनवानित्यर्थः ॥ ॥

मयकार्यो धूमः मयकनिवृत्तये इत्यर्थः ॥ कोर्थः किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ तत्राभिधेयं तु चतुर्विधं जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदात् जातिशब्दाः यथा गौः अश्व इत्यादयः गुणश ब्दा यथा शुक्लः कृष्ण इत्यादयः क्रियाशब्दा यथा पाचकः गंतेत्यादयः द्रव्यशब्दा यथा डित्थः कपित्थः इत्यादयः ननु वंध्यापुत्राभावशशविषाणगगनकुसुमादी नामर्थोऽभावादेषां नामसंज्ञा न स्यादिति चेदुच्यते अभावोपि पदार्थांतरत्वेनाभिधेयवत्वात् भावशब्दस्य सिद्धा संज्ञा वंध्यादिशब्दार्थः पुत्रादिशब्दार्थं अप्रसिद्ध पदनयोः संसर्गमारोप्य शब्दप्रयोगसंभवात् तेषामप्यस्ति ॥ ॥ विभक्तिरहितमिति किं हरिषु करोषि सुप्तिपोर्माभूत् पदादित्वात्तस्य योनस्यात् विभक्त्यं तरहितमिति किं वेदौ भवंति अत्र हित्वाद्यनभिधानेप्यव्ययादिवच्चैकवचनं स्यात् धातुवर्जितमिति किमहन्नित्यत्र नाम्नोनोलोपशिस्यनेन लोपः स्यात् ॥

॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते तस्मात् ॥

अहन्नित्यत्राहृ इत्यनेन सत्वं तु न तस्य लाक्षणिकत्वात् अर्थवदिति किं धनं वनमित्यादौ यनि वर्णसंज्ञा माभूत् अत्र वार्तिकं कृत्तद्धितसमासाश्चेति चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थः तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति तस्मात् इत्यधिकारोऽयं धातोरित्यतः प्राक्स्याद्योऽप्याद्यश्च प्रत्ययानाम्नः परः सुः तस्मादिति पंचमीयं न विश्लेषावधौ विश्लेषस्यासंभवात् किंतु क्ते आदिषु दिक्शब्दपाठाद्दिग्योगलक्षणा पंचमी तत्र परः पूर्वो वा इत्यनियमे नाऽध्याहारे प्रशक्ते वहु वीऽक्षेर्येसत्वर योगे वेत्यनेन वहोः पूर्वत्वस्यानियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एवेति परशब्दोऽध्याहार्यः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सि औजस १ अमौट्शस २ टाभ्यांभिस ३ ङेभ्यांभ्यस ४ ङसिभ्यांभ्यस ५ ङस ओस आम ६ ङि ओस सुप् ७ सिप्रत्ययस्येकारोऽत्वसोः स्तावित्यादौ विशेषणार्थः जस
सकारो जकार शकारौ जसीशसीत्यनयो र्विषयविभागार्थौ नप्रत्ययस्य टकारः टेन टानाटौ सोः तड्योभित्यादौ भेदकः ङे ङसि ङस् ङी नामु ङकारस्तु ङि नोस्यादौ विशे
षणार्थः ङसेरिकारो ङसिङ्टिमिविशेषणार्थः सुपुप्रत्ययस्य पकारः प्रत्याहारार्थस्तेन सिपुप्रत्याहारो यथा स्यात् स्यादित्यादि भेदतो विभक्ति र्द्विधा तत्र सि औ जस् इत्या
दीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमाद्याः सप्तम्यंताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारस्तेषु त्रिकेषु त्रीणि त्रीणि वचनानि एकश एकवचन द्विवचन बहुवचन संज्ञकानि संति
एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु एकत्व द्वित्व बहुत्व शब्दाः इह संख्यापराः संति तेन बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो ग्रहणं न आश्रय द्रव्यगतेषु एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु सत्सु एकवच

सि · औ · जस · अम · औ · शस · टाभ्याम् · भिस · ङे · भ्याम · भ्यस · ङसि · भ्याम् · भ्यस · ङस · ओस · आम · ङि · ओस · सुप् · नाम्नः प

रस्स्यादयस्सप्तविभक्तयो भवन्ति एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु एकवचन द्विवचन बहुवचनानि स्तोर्विसर्गः देवः देवौ जसो जकारो

जसीति विशेषणार्थः देवाः ॥ ॥ ११ नद्विवचनबहुवचनसंज्ञकाः प्रत्यया भवंति उच्यते ऽनेनेति वचनं एकस्य वचनमेकवचनं द्वयोर्वचनमिति
द्विवचनं बहूनां वचनमिति बहुवचनं सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः ॥
समानरूपं येषां ते सरूपाः स्थूलादित्वात्समानस्य सादेशः तथा समानं रूपं सरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्चेति सरूपास्तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानम् एक
विभक्तावितिविभक्ति सामीप्ये उपलक्षणं नत्वेकशेषे निमित्तं एवं चानैमित्तकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः स्यादुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः ।
स्याद्द्वंद्वश्च प्रवर्तेत अत एवैकशेषो भवति न तु द्वंद्वः अनेकपदाभावात् ननु स्याद्युत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्राति पदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्वि
वचनाद्युत्पत्तौ देवौ देवा इत्यादि न सिध्येत् उच्यते शिष्यमाणो लुप्यमानार्थकथयति एकशेषस्य वृत्तिषु पाठात् परार्थाभिधानं वृत्तिरिति अत एव लुप्तेपि प्रत्ययेलिङ्गधुक्

सि॰ च॰ पू॰ इत्यादौ कर्तामतीयते एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाण्येवेति किं मातृशब्दयोर्जननी परिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषो भवति मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येति औजसादिषु वैरू
टा॰ दु॰ प्यान्नन्वेवं पयः १२ पयं २१ नयति देवदेव इत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति चेदुच्यते सहविवक्षायामेकशेषः प्रवर्तते इतरेतरयोगे द्वन्द्वस्य विषये इत्यर्थो नात्र ॥ ॥
२१ ॥ अम्शसोरस्य समानाद्वेर्लोपो ऽधातो रित्यतः समानादिति लोप इति अधातोरिति चानुवर्तते अधातोः समानात्परयोरम्शसोरकारस्य लोपः स्यात् अधातोरिति
किम् श्रियं भुवमित्यादावियुवौ सेनान्यं खलपमित्यादौ यो सोमपामित्यादौ सवर्णे दीर्घः समानादिति किम् रायं ग्लावं सो नः पुंसः पुंल्लिंगात्समानान्तान्नाम्नः परस्य श

अम्शसोरस्य समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति देवम् देवौ शस शकार इत् शसो ऽ ति विशेषणार्थः सो नः पुंसः पु
ल्लिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसस्सकारस्य नकारादेशो भवति नत्वाम्शसीत्यात्वे शसि शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति यदादेशस्त
द्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ देवान् टकार इत् टेनेति विशेषणार्थः टेन अकारान्तात्परष्टा इनो भवति देवेन० ॥ ॥० ६०

सः सस्य नः स्यात् शसइत्यनुवृत्तं लिंगं नामार्थ इति मते पुंस इति पंचमी पुल्लिंगात्समानांतान्नाम्न इति पदात्तु लिंगं प्रत्ययार्थस्तदा पुंस इति षष्ठी समानांतान्नाम्नः रा॰ म॰
परस्य पुंसो वाचकस्य शसः सस्य नः स्यादिति उक्तं च एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पंचकं तथा नामार्थ इति सर्वे ऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः १ इति स्वार्थे द्रव्यलिंगसं २१
ख्याकारकात्मकः पंचको नामार्थः उक्तपंचसु पूर्वस्य पूर्वस्य नामार्थत्वे परः परो विभक्त्यर्थो ज्ञेयः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वार्थो ऽस्ति स्वार्थश्चानेकविधः स्वरूपजातिगुणक्रि
याद्रव्यसंबंधभेदात् स्वरूपं यथा डित्थः पदार्थस्वरूपेण विशिष्टा जातिः कथ्यते गौरिति तदा गोशब्दस्य स्वरूपं स्वार्थो ऽस्ति विशेषणत्वात् जातिस्तु द्रव्यं भवति ॥

विशेष्यत्वात् यदाजात्याविशिष्टोगुणः कथ्यतेयथास्य शुक्लोगुणइतितदाजातिःस्वार्थोभवतिविशेषणत्वात् शुक्लगुणोद्रव्यंभवतिविशेष्यत्वात् यदागुणेनवि
शिष्टंद्रव्यंकथ्यते शुक्लःपटइति। तदाविशेषणभूतोगुणःस्वार्थोभवतिविशेष्यभूतंपटादिकंद्रव्यंभवति यदातुद्रव्यमपिद्रव्यांतरस्यविशेषणंभवति यष्टीःप्र
वेशयेत्यादौतदायष्ट्यादिकंद्रव्यंविशेषणत्वमापन्नंस्वार्थोभवति पुरुषादिविशेष्यंद्रव्यंभवति दंडीत्यादौदंडपुरुषसंबंधःस्वार्थोभवति दंडीतिद्रव्यंविशे
ष्यम्॥ भवतिपाचकइत्यादौक्रियास्वार्थोभवतिपुरुषोद्रव्यंभवति किंच शब्दस्ययत्रविश्रांति र्वाच्यंद्रव्यं तदिष्यते पर्यवसानभूमिरित्यर्थः तत्त्वानेकप्रकारंजाति
गुणःक्रियाद्रव्यंस्वरूपमितिगौः शुक्लः पाचकः डित्थः त्रिमतासीस्य यमिद्गे लिंगंस्त्रीत्वादिसंख्याएकत्वादिः कर्मादयः कारकविशेषास्तत्रस्वार्थोविशेषणंद्रव्यं
तुविशेष्यमितितिनिर्गलितार्थः॥ ग्रामस्पसीति॥ सूत्रेणौकारस्यस्थाने आत्वेकृतेसतिसोनःपुंसइत्ये तत्सूत्रंनप्रवर्ततेइत्यर्थः कुतोलब्धउच्यते पदविभागात्
यथास् १ ओ २ त्त ३ अः ४ पुंसः ५ इतिपंचपदानिछित्वापुंल्लिंगात्समानाच्छसःसस्यन् स्यात् ओकारसंबंधिनोऽवर्णात्तुविसर्गःस्यादितिव्याख्येयमतोगाः प
श्येत्यादौनत्वंनपुंल्लिंगादितिकिम् बुद्धिःसमानादितिकिं रायः ग्लावः लोपविषयएवास्यप्रवृत्तिः समानादम् शसोरत्वोपस्यानिषेधात् अतएवबहुश्र
इत्यत्रनत्वंनस्याद्यधिकारात् शसिदीर्घकृतोपस्थितस्यस्वरस्येति पदस्यनाम्नो विशेषणत्वात्तदंतविधिः पूर्वस्यस्वरांतस्यनाम्नोदीर्घःस्यात् शसिपरेसोनः
पुंसः इतिनत्वेदीर्घेतं पूर्वंनत्वंततोदीर्घत्वम् पश्चाद्दत्वोपावैपरोत्सवाज्ञेयं शसिकिम् हरिभिः स्वरस्यकिम् लिहः ननुइहशस् परत्वाभावात्कथंदीर्घः उच्यते
यस्यस्थाने आदेशः यदादेशः सतेनस्थानिनातुल्यंमद्वत् स्थानिवद्भवतीत्यर्थः॥ स्थानिवर्णाश्रयविधौकर्तव्ये नभवति अस्यव्याख्यानंपरि
॥९॥ भाषाप्रकर्णे उक्तम् देवपदद्वयमपिप्रथमांतंसंकेतितं अतःपरष्टाइनःस्यात् अतः किंकत्रीभवत्तानपरः किंहाहाटाकिम् देवैः॥

अट्टि अकार आकारो भवति भादौ स्यादौ अदिति किम् हरिभ्याम् तपरत्वमुत्तरार्थं भीतिकिम् देवस्य स्यादौ किम् देवभवनं बहुत्वे तु परत्वादेत्वं भवति देवे
भ्य इति भ्यः एस्सिबहुत्वे इत्यस्यापवादोयं भ्भिअइति पदच्छेदो भिइत्येकदेशद्वारेण भिस एवानुकरणं अत इत्यनुवृत्तम् अतो भिसो भकारस्याकारः स्यात् सा
द्याधिकारात् स्यादिरेव भी भिसग्ह्यते तेन ब्राह्मणेभिसेत्यादौ नातिप्रसंगः ङे॰ अक्ङे॰ इत्यविभक्तिको निर्देशः अतो ङे॰ इत्यस्याक् स्यात् कित्वादंते अत इत्यनुवृ
त्तेर्नेह वातप्रम्येत्तपरत्वान्नेह हाहै अथ अकि कृते एदोनीत इत्सकारस्य लोपप्र तुनविधान सामर्थ्याद्पदांतत्वाद्यानहि अकि कृते एतः पदांतत्वं संभवती

अट्टि अकारस्यात्वम्भवति भकारादौ स्यादौ देवाभ्याम् भ्यः अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति देवैः ङ॰
कारो ङि॰त्वात्पार्यः ङे॰रक् अकारात्परस्य ङे॰ इत्येतस्य ागागमो भवति देवाय देवाभ्याम् एस्सिबहुत्वे अकारस्यैत्वम्भव
ति सकार भकारादौ विभक्तौ बहुत्वे सति देवेभ्यः ङ॰सिरत् अकारात्परो ङ॰सिरद् भवति देवात् देवाभ्याम् देवेभ्यः ॥ ।

ति एस्सिबहुत्वे अकार एकारो भवति बहुत्वे वर्तमानेषु सकार भकारादिषु स्यादिषु परेषु अकार इति किम् हाहाभ्यः बहुत्वे किं देवस्य स्यादिष्विति किमपच
ध्वम् ङ॰सिरत् अदंतानाम्नः परो ङ॰सिरत् स्यात् अत: किं वातप्रम्यः ग्लावः तपरः किं हाहाः ननु ङ॰सेरदादेशे कृते पस्य लोप इत्यतो लोपः स्या दुच्यते॰
स्यादौ पस्य लोप इत्यस्याभावो ज्ञापितो ऽकोविधानेनान्यथा ङ॰सिस्त इत्यवस्यत् यद्वात्तद्धित प्रकारणादीपीतिसूत्रारंभाच्च नात्र पस्य लोपः देवादित्यत्रवा
वसानेद्वितिजवत्वचपत्वेहसेऽहेसइतिदत्तयोर्द्वित्वे रूपचतुष्टयं बोध्यम् ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

ङस्य अतोङस्य स्यात् अतइति किं वातमम्यः तपरः किं हाहाः ङोसि अत एकारः स्यादोसिपरे अदितिकिं हय्योस्तपरः किं हाहोङोसि किम् देवस्य नुडामः
आमो नुडितिकर्त्तव्येनुटः पूर्वोच्चारणं भाग्यम्यार्थं पञ्चनुडश्च ञ्च मामोति तत्र मघमं नुडेव भवति तेन त्री णां वारीणामित्यादावुभयप्रसंगे परत्वपीपू नुमोवाधि
त्वान्नुडेव अतएव प्राकृ प्रायशो दृश्यतामित्युक्तेर्वात न नुडाक्वचित्पूर्वेणापि परस्य बाधः क्रियते इतितदर्थः किंच मंडूकप्लुत्याङ् एनोहस्वादिति सूत्राद् ह्रस्वा
दितिपदं पुंसः इतिचाचानुव र्त्तवाक्यभेदेन संबध्यते समानादित्यनुवृत्तं समानांतान्नाम्नः आमो नुट्स्यात् पुल्लिंगे तु हस्वसमानांतान्नाम्न एव परस्यामो
नुडनदीर्घातान्नाम्नङस्यर्थः समानादितिकिं एषांभवतां ह्रस्वांतात् पुंसइतिकिम् हाहाम् वातप्रम्यांनाम्न इतिकिम् कार्याचकार पचति तरामित्यत्र न
ङस्य। अकारान्त्परोङस्याभवति देवस्य ओसि अकारस्यैत्वभवति ओसिपरे देवयोः नुडामः समानादुत्तरस्यामो नुडा
गमोभवति पुंसि तु हस्वादेव नामि नामिपरे पूर्वस्य दीर्घोभवति देवानाम् देवे देवयोः किलात्सः सः कृतस्य कवर्णादिला
चप्रत्याहारात्परस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति अन्तेस्थितस्य न भवति हरिस्तेत्यादो देवेषु ॥ ए
कारानुबंध आम् शेषस्तेन न नुट् निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति वचनात् ङे आदेशस्याम स्तु न नुट् परत्वेनाङ् यट् भ्यां बाधनात् स्त्रियामित्यादि निर्दे
शान्नाभि पूर्वस्य स्वरांतस्य नाम्नो दीर्घः स्यात् नुट् सहिते आमि परे नुम् सहिते आमित्युनदीर्घो भवति पदि हि नुम् सहिते आम्यपि दीर्घः स्यात्तर्हि नुमं वा
धित्वा नुड् विधानं व्यर्थं स्यात् नुमः चिरत्ब्ज्वद्वाचेभ्यो नुट् पूर्व विप्रतिषेधेनेत्युक्तत्वान्नुट् सहितस्य वनाम्ग्रहणे किलात्सः सः कृतस्य कुप्वइलस्थानयोः सम
हारः किलेनस्यात् किलात् क्रियते स्म विधीयते स्मेति कर्मणि क्तः कृतो विहितः तस्य कृतस्य शास्त्रेण विहितस्येत्यर्थः सइति षष्ठ्यंतं ष इति प्रथमांतम्
कारोच्चारणार्थः किलात्परस्य कृतस्यादेशरूपस्य प्रत्ययावयवस्य च सः स्थाने षः स्यात् प्रुणोऽनंतेरस्यतोऽनंते इस्य नु वर्त्तते तेन पदांते स्थितस्य सस्य षत्वं
न किलात्किं देवस्य कृतस्येति किं सुपी सुपि सोपदांते स्थितस्येनेति किम् हरिस्तच ॥ ॥ ५ ॥ ॥

सिद्धिः आमंत्र्यते प्रसन्नीक्रियतेऽनेनेत्यामंत्रणं साधनेपुट् आमंत्रणे किम् रामः सत्यः सिः किम् रामौ समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ङ॰ एनोह्रस्वादित्यतोमंडूकप्लुत्या
ह्रस्वादितिपदं एदोतोनइस्यतएदोतनइतिचानुवर्ततेह्रस्वसमानान्तादेदोदंताच्चनाम्नः परस्यधेर्लोपः स्यात ह्रस्वसमानांतादितिकिम् हेहाहाः हेवातप्रमीः।
अधातोरित्युत्तरार्थम् एदोतइतिग्रहणंकिम् हेहरे हेविष्णो अत्रहिपरत्वान्नित्यत्वाच्चधाविस्तनेनैदोतोः कृतयोर्ह्रस्वात्परत्वंनास्ति अभिमुखस्यभाव आभिमु
ख्यं सन्मुखीकरणम् आभिमुख्यस्याभिव्यक्तिः प्रकटीकरणम् आभिमुख्याभिव्यक्तिस्तस्यैनाम्नः प्राक्हेशब्दस्यप्रयोगोऽर्थतःशब्दतोवायोज्यः सर्व विश्व उभ उ

सिद्धिः आमन्त्रणेऽर्थे सिद्धिसञ्ज्ञकोभवति समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ह्रस्वान्तसमानादेदोतश्चोत्तरस्यधेर्लोपोभवत्यधा
तोः आभिमुख्याभिव्यक्तयेहेशब्दस्यप्राक्प्रयोगः हेदेव हेदेवौ हेदेवाः एवंघटपटगणकृष्णमुकुन्दादयः सर्व्व॰ विश्व॰ उभ॰
उभय॰ अन्य॰ अन्यतर॰ इतर॰ डतर॰ डतम॰ सम॰ सिम॰ त्वत्॰ त्व॰ भवतु॰ नेम॰ एक॰ पूर्व॰ पर॰ अवर॰ दक्षिण॰ उत्तर॰ अपर॰ अधर॰
स्व॰ अन्तर॰ त्यद्॰ तद्॰ यद्॰ एतद्॰ इदम्॰ अदस्॰ द्वि॰ किम॰ युष्मद्॰ अस्मद्॰ एतेसर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ॥ श्रीहरिः ॥

भय॰ अन्य॰ अन्यतर इतर ॥ डतर डतम कतर कतम सम सिम त्वत् त्व भवतु नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यद् तद् यद् एतद् इदम्
अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते पंचत्रिंशच्छब्दास्त्रीणि लिंगानियेषांतेत्रिलिंगाः सर्वादिसंज्ञकाज्ञेयाः गणसूत्रमिदम् आदिशब्दोऽत्रावयववाची सर्वआदिरेष
यवबोधेषांतेसर्वादयः तद्गुणसंविज्ञानोऽयंबहुव्रीहिस्तस्यान्यपदार्थस्यगुणानांविशेषणानांवृत्तिपदार्थरूपाणांकार्यान्वयितयासंविज्ञानंयस्मिन्ससतद्गुणसंविज्ञानइत्य॥

आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुक्तावयवभेदः समुदायः समासार्थः इतिबहुवचनं तस्य च युगपदुक्त्यप्रयोगाभावान्नदंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वा
दिसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देष्वपि वर्तते इतियुक्तम् तद्गुणसंविज्ञानत्वं संयोगसमवायान्यतरसंबंधे लंबकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव स्वस्वामिभावसंबं
धेतु चित्रगुमानयेत्यादावतद्गुणसंविज्ञानत्वं तदंतस्यापीयं सर्वादिसंज्ञा भवति द्वंद्वे सर्वादीनां सर्वकार्यं नेति ज्ञापकात् संज्ञोपसर्जनीभूतेषु सर्वादिषु सर्वादि
संज्ञा न प्रवर्तते मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययो नाऽमुख्ये इति न्यायात् मुख्यो हि लोकप्रसिद्धोऽर्थः तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ २ उभशब्दो।
द्वित्वविशिष्टस्य वाचकोऽतो नित्यं द्विवचनांतः ननु उभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थ इति भाष्यकारप्रयोगो विरुध्येत उच्यते अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतता न तु स्वरू
पानुकरणस्येति अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वादिकार्याणां स्मडादीनां द्विवचनेऽभावात् उच्यते सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठस्तु उभकाविति रूप
सिद्ध्यर्थः तथाहि ॥ उभशब्दस्तावद् द्विवचनमात्रविषयः नित्यस्वरितेन उभे इति लिंगात् समासतद्धितादौ तु द्विवचनलोपेनासौ न प्रयुज्यतेऽनभिधानात् ॥ ३
द्विवचनलोपे तु उभशब्दाद् वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयट् भवति उभयोऽन्यत्रेति ग्रन्थत्र द्विवचनपरत्वाभावेऽप्युक्तत्वात् तेन उभयतः उभयत्र उभाभ्यां पक्षाभ्यां
विनीता निद्रा येस्ते रतिविग्रहे उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादिप्रयोगवत् ॥ कप्रत्ययेऽप्ययट् प्राप्तः ऽप्यपरिसमाप्ति उभयकाविति रूपापत्तिः स्यात् तन्निवार
णार्थः सर्वादिषु उभशब्दस्य पाठः तेनाव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः इत्यकच्प्रत्यये उभकाविति सिध्यति न हि तस्य मध्यपतितत्वेन द्विवचनपरत्वानपायात्
३ उभयशब्दस्तु अवयवद्वयपात्रेऽवयविनि वर्तते उभावयवौ यस्य स उभयः संख्याया अवयवे तयप् इत्यत्र विसयट् ननु द्वयेषामपि मेदिनी ऽन्यामिति माघ
प्रयोगः कथं संगच्छते तस्य सर्वादित्वाभावात् इच्यते द्वयं द्वैधमित्युक्तानि गच्छंतीति द्वये पत्तेषां द्वयेषामिति निर्देशः किं तु तस्य रूपम् ४ अन्यशब्दो भिन्नार्थः ५ ॥

अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्नः स्वभावाद्द्विविषये निर्द्धारणेऽस्ति ६ इतरस्त्वन्यनीचयोः ७ इतरडतमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति॰
विधानात्तंपदमिति ज्ञापकात् ॥ तथापीह तदंतग्रहणं येभ्यो डतरडतमौ विहितौ तेषां तदंतानां ग्रहणमित्यर्थः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् कतरक
तमयतरयतमादयस्तदंताः द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे इति डतरडतमौ ८ समशब्दः सर्वपर्यायस्तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते १० सिमः कृत्स्नेच शक्तेच स्या
न्यभ्योरावबहुयोः ११ त्वत्त्वशब्दावन्यपर्यायौ आद्यस्तान्तएतस्य पाठः कार्यः ॥१३॥ भवतुशब्दस्तु भवदर्थः उणादौ भातेर्डवतुरिति डवतु प्रत्ययांतउकारे
नुबंधोऽव्युत्पादितः आसर्वादेरित्यात्वमकप्रत्ययश्च प्रयोजनमस्य भवादकुभवकान् १४ नेमशब्दोऽर्द्धवाची १५ एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ॥
साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते १५ संख्यायामेकवचनांतः १७ पूर्वपरावरशब्दा दिग्देशकालवाचकाः सर्वादिसंज्ञकाः १८ दक्षिणशब्दस्तु दिग्
देशवाचकः सर्वादिः नतु प्रवीणवाची २० उत्तरपरशब्दौ दिग्देशकालवाचकौ सर्वादी २२ अधरस्तु दिग्देशवाचकः सर्वादिः स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो
स्त्रियां धने इत्यमरः स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इति मेदिनी इति चत्वारोऽर्थाः स्वशब्दस्य तत्रात्मात्मीययोरेव सर्वादित्वम् २४ अंतरमवकाशाव
धिपरिधानांतर्द्धिभेद तादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंतरात्मनि चेत्यंतरशब्दस्यार्थास्तत्र परिधाने बहिर्योगयोरेव सर्वादित्वम् २५ त्यद् तदौ शब्दौ॰
पूर्वोक्तपरामर्शकौ २७ यदशब्दउद्देश्यसमर्पकः २९ एतदिदमौ शब्दौ प्रत्यक्षोपस्थितवाचकौ ३० अदसशब्दस्तु व्यवहितवाचकः उक्तं च इदमस्तु सन्नि राम॰
कृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति ३१ द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टवाचकः ३२ किम्शब्दः प्रश्ने आक्षेपे च ३३ २४
आलिंगः संबोधनेकविषयकश्च युष्मदर्थः ३४ आलिंगउच्चार्य इत्यर्थो स्मच्छब्दः ३५ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥

जसी । अदंतात्सर्वादेर्जस ईः स्यात् षष्ठ्या अविधानात् नांतस्याप्यादेशो भवति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न्यायेन जस इत्यस्य सर्वस्यैव स्थाने
आदेशः यद्वा जसीत्यत्र इ इ इति प्रश्लेषेण गुरुत्वात्सर्वादेशः अन्यथा दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् यद्वाऽस्यत्र दीर्घस्य प्रयोजनं द्वितीय इकारः प्रथमवर
र्णादिभ्योपि विध्यर्थः ननु अकारमात्रस्य जात ईकारकथमेतत्स्वरूपेणाकारस्य विघातकः स्यात् उच्यते उभयइतिनिर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वा
भ्युपगमाद् विघातको भवतीत्यर्थः ष्रुनों णोनंते ष्र च र् च ऋ च एषां समाहारः ष्रः तस्मात् ष्रुः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान्नामिनः स्वरइति न नुम् अनंते इत्यत्र
नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव अंतशब्देन पदांत एव गृह्यते नतु वाक्यांतः व्याकरणे पदसंस्कारपक्षस्याभ्युपगमात् ष्रुर्नधातोर्नामिनः इत्यादिनिर्देशादेकप

जसी । सर्वादेरकारान्तात्परो जस ई र्भवति सर्वे ष्रुनों णोऽनंते पकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्यैकपदस्थस्य णकारा
देशो भवत्यन्ते स्थितस्य न भवति सर्वाणित्यादौ अवकुपन्तरेऽपि अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेणानुस्वारेण विसर्गेण
ऽकऽपाभ्यां च मध्ये व्यवधानेऽपि भवतीत्यन्येन सर्वेण ॥ ॥ देएवणत्वविधिरस्तीति नैकपदस्थस्य षरऋवर्णेभ्यः परस्य नस्य णः

स्यात् पदान्ते यथा पुष्पाणि चतुर्णाम् धातृणाम् अपदान्ते किम् पितृन् ष्रुरितिकिं देवेन अवकुपंतरेऽपि अवश्च कुश्च पुश्च तेषां समाहारः अवकुपुनेनांतरं
अवकुपंतरं तस्मिन् स्वरणवृदंतस्येति अवशब्दस्य पूर्वनिपातः दंतौष्ठ्य वकारेण अवप्रत्याहारः अंतरशब्दोत्र मध्यवाची ष्रुभिरत्तनुवर्तते पंचमीनिर्देशाद्व्यवधाने
सति परस्य नस्य णः स्यादिति अत्रापिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानेषा एतेषां व्यस्तानां यथासंभवं मिलितानां च मध्ये
व्यवधाने सति ष्रुः परस्य नस्य णः स्यात् अनंते अवेत्यादीति किम् मतन्ना ष्रुरितिकिम् भानुना अनंते किं सर्वान् अनुस्वारादिव्यवधाने यथा बृंहणम् उरःकेन
उरःकेण उरःपेन उरःपेणेत्यादि ० ॥ ६० ॥ ६ ॥ ०

सर्वादेः स्मट् ङे॰ रमित्यस्यापवादोयं अदंतात्सर्वादेर्ङे॰ इत्यस्य स्मट् स्मात् अदंतादिति किं भूत्वते भवते सर्वादेरिति किं रामाय अतः ङ॰ स्मिरहितस्तेङ॰ सिभिस्यनुव
र्तते विभक्तिविपरिणामेन तस्यास्यान्वयं यथा अदंतात्सर्वादेः परस्य ङ॰ सेरादेशस्यातः स्मट् स्मात् सुडामः ॥ आमः शासेरस्येत्यतो मंडूकप्लुत्या ऽऽसेत्यनुवर्त्यव्याख्येयं
यथा अवर्णान्तात्सर्वादेरामः सुट् स्यात् सुडामइत्यत्र आम् इत्यनुवर्तनीयं तेनामः षष्ठीबहुवचनस्यामः सुडित्यर्थो ज्ञेयः तेन आमो आम् ङे॰ रित्यादिना कृ
तस्याम सत्सु सुट् न पुर्वा भवां सर्वेस्यामित्यत्र परत्वात् ङि॰ तांयङित्यपि समाधानमस्ति ङि॰ स्मिन् अदंतात्सर्वादेर्ङि॰ स्मिन भवति अतः किं भवति सर्वादि गणे

सर्वादेः स्मट् सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङे॰ इत्येतस्य स्मड़ागमो भवति सर्वस्मै अतः सर्वादेरकारान्तात्परस्मात्स्मड़ागमो भवति
सर्वस्मात् सुडामः सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुड़ागमो भवति सर्वेषाम् ङि॰ स्मिन् सर्वादेरकारान्तात्परेङि॰ : स्मिन्भवति ॥
सर्वस्मिन् शेषन्देववत् एवम्विश्वादयः उतरड़तमौ प्रत्ययौ तत्तस्तदन्ताश्शब्दाग्राह्याः पूर्वादीनान्नवानां जसङ॰ सिङ॰ ना
मीस्मात्स्मिनोवा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे शेषं सर्ववत् एवम्परादयः ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

उतरडतमौ प्रत्ययौ पठितौ न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः इत्युक्तस्यात्त तौ उतरडतमावंते येषां ते तदंताः कतरकतमादयो ज्ञेयाः पूर्वादीनां
नवानां जसङ॰ सिङ॰ नामी स्मात् स्मिनो वा पूर्वादीनां सज्ञानां व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वशब्दस्य चात्मा ऽऽत्मीयार्थयोरंतरशब्दस्य बाह्ये परिधानीये चार्थे गण
पाठात्सर्वत्र सर्वादिसंज्ञा प्राप्ता साजसङ॰ सिङि॰ षु परतो वा भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

सर्वादिः सर्वकार्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवाभिधा पूर्वादिश्चव्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरेपुरि १ परिधानेवहिर्योगेस्वोर्थज्ञात्यन्यवाच्यपिचेद्यदिसर्वादिः स
र्वादिगणेगौणोनाऽथवाऽभिधानाम नस्यात् तदासर्वादिः सर्वशब्दस्यकार्य्यमस्तियस्यसःसर्वकार्यीस्याद्भवेत् मां तोपधादितीन् सर्वनामाख्यइति
वापाठः येतुसंज्ञोपसर्जनीभूताः सर्वादयस्तेषांसर्वादिकार्यमंतर्गणकार्यंच नसर्वादिसंज्ञायाअभावात् सर्वादिकार्यम् यथाजसीतीत्वं सर्वादेरितिस्म
ट् अतइतिस्मट् ङिःस्मिन्निति स्मिन् सुडामइतिसुडागमः यटोश्चेतिसुट् इत्यादिअंतर्गणकार्यं। यथास्त्रन्यादेशिजि सुःसदादेशेरित्यः दस्मइतिमः

सर्वादिस्सर्वकार्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवाभिधा पूर्वादिश्चव्यवस्थायांसमोऽतुल्येऽन्तरेपुरि परिधानेवहिर्योगेस्वोऽर्थज्ञात्य
न्यवाच्यपि सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वः तस्मैअतिसर्वायदेहि प्रियंसर्वंयस्यासौप्रियसर्व्वः तस्मैप्रियसर्व्वाय सर्वोनामकश्चि
त्तस्मैसर्वाय अतिपूर्वाय अंतरायांपुरि समायतुल्यायव्यवस्थायांकिम् दक्षिणा गाथकाः कुशलाइत्यर्थः असंज्ञायांकिम्
उत्तराः कुरवः अन्तरेऽन्तरावाशाटकाः परिधानीयाइत्यर्थः अन्तरेऽन्तरावाचाण्डालस्यगृहाः वाह्याइत्यर्थः वहिर्योगे
किम् ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्यइत्यर्थः स्वायधनायज्ञातयेवा ॥ ॥

॥ सोस्मइतिस्मट् इत्यादिस्वार्थंपरित्यज्यअन्यार्थंब्रूतेसगौणः गौणे
यथासर्वमतिक्रान्तइत्यत्रात्यः क्रांताद्यर्थेद्वितीययेतितत्पुरुषः अतिसर्वस्तस्मैअतिसर्वायपुरुषायत्वंदेहिगौणत्वादत्रनस्मट् प्रियंसर्वंयस्येतिवहुव्रीहिः
स प्रियसर्वः संकेतकरणेसंज्ञावचाकश्चित्पुरुषस्तस्यनामसर्वइति तस्मैसर्वायसंज्ञात्वादत्रनस्मट् पूर्वादिसप्तकोगणोव्यवस्थायांसर्वकार्यीस्यात् स्वाभि
धेयापेक्षोऽवधिनियमोव्यवस्थेति स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्याऽवधेर्नियमइत्यर्थः अपेक्ष्यतेइति अपेक्षः कर्मणिघञ् प्रत्ययः ॥

स्वशब्देन पूर्वादयः सप्त ग्राह्याः तेषां पूर्वादीनामभिधेयः स्वाभिधेयो दिग्देशकालरूपोऽर्थः स्वाभिधेयस्यापेक्षः स्वाभिधेयापेक्षः कर्तृकार्ययोरक्त
दाविति कर्तृषष्ठ्याः समासः स्वाभिधेयेनापेक्ष्यत इत्यर्थः स्वाभिधेयापेक्षश्चासाववधिनियमश्च स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था अवधिम
पेक्षते पूर्वादिप्रयोगश्च स तत्र व्यवस्था भवतीत्यर्थः॥ व्यवस्थायां किम्॥ दक्षिणा नराः कुशला इत्यर्थः एवं अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तइ
ति गौणे यथा पूर्वं मतिक्रांतोऽतिपूर्वस्तस्मै अतिपूर्वाय पुरुषायेत्यत्र हि गौणत्वादत्र न स्मट् समशब्दोऽतुल्येऽर्थे सर्वकार्यतुल्येऽर्थे न भवतीत्यर्थः
समाः पदे हि तुल्या यथा तत्र न स्मट् अंतरशब्दः परिधाने उत्तरीयेऽर्थे बहिर्योगे चार्थे सर्वकार्यो अपुरि पुरीविषयतायां सर्वकार्यं न भवति बहिः श
ब्देनात्र तोदेशो वाह्यो वोच्यते अंतरायां पुरीति प्राकाराद्बाह्यायां पुरि प्राकारान्तरवर्तिन्यां वा पुरि गृहाः संति सत्यपि बहिर्योगे पुरिविषयत्वान्न सर्वा
दिसंज्ञा च सर्वादित्वाभावाद्याद्यैवेति न सुट् परिधाने तु अंतरे अंतरा वा शाटका इति परिधानीया इत्यर्थः सर्वादित्वाद्जसीतीत्वं बहिः शब्दोऽर्थेह
णवोक्तः तत्राद्ये यथा अंतरे अंतरा वा गृहा इति नगराद्बाह्याश्चाण्डालादिगृहा इत्यर्थः द्वितीये तु नगराभ्यंतरगृहा इत्यर्थः बाह्येन सहाभ्यंतर।
स्य योगो ह्यस्ति बहिर्योगे किम् ग्रामयोर्द्वयोरंतरे मध्ये तापसा वसंतीति अन्तरशब्दस्य मध्यार्थत्वान्न सर्वादिसंज्ञा अत एवात्र पाक्षिको न स्मिन्
अर्थश्च ज्ञातिश्च अर्थज्ञाती अर्थज्ञातिभ्यामन्यावात्मात्मीयावर्थौ अर्थज्ञातान्यौ अर्थज्ञातान्यौ वक्तीत्यर्थः ज्ञातमन्यवाची स्वशब्दः सर्वकार्यो आत्मात्मीयज्ञातिध
नवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टौ तत्र सर्वादिसंज्ञा भवति स्वे स्वाः आत्मानः आत्मीया वेत्यर्थः सर्वादित्वादत्र वाज
सीतीत्वं ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वा इत्यत्र सर्वादित्वाभावान्न स्मट् ननु आत्मात्मीयवाचीति वक्तुं युक्तं पर्युदासग्रहणमनर्थकमुच्यते ज्ञातित्वेन धनत्वेन च
विवक्षायां सत्यामात्मीयार्थस्य सर्वादिसंज्ञा माभूदित्यर्थं पर्युदासग्रहणमिति अन्यशब्दग्रहणमनर्थकमुच्यते आत्मीयार्थस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन च
विवक्षायां सत्यां सर्वादिसंज्ञा माभूदित्येतदर्थमन्यशब्दग्रहणमिति॥ ॥ ॥ ॥

द्वंद्वे सर्वादीनां सर्वकार्यं न द्वंद्वसमासे सर्वादीनां सर्वादिसंज्ञा न भवति समुदायस्यायं निषेधो नत्ववयवानां वर्णाश्च आश्रमाश्च द्वंद्वे तरेचते वर्णाश्रमेतरे तेषां वर्णाश्र
मेतराणां सर्वादिसंज्ञाभावान्सुट् वा जसी द्वंद्वे ङ का संज्ञा वा स्यात् जसीति ई आदेश कर्तव्ये तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवाक्ये च न तृतीया तत्पुरुषसमासे
तृतीयासमासः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तृतीयासमासार्थं तृतीयासमासार्थं च तद्वाक्यं च तृतीयासमासार्थवाक्यं तस्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्येपि सर्वादि
संज्ञा न भवति मासेन पूर्वः मासपूर्वस्तस्मै मासपूर्वाय देहि तृतीयासमासे ग्रसर्वादित्वाभावान्स्मट् प्रथमचरमतयडल्पार्द्धकतिपयनेमानां जसी वा एते
द्वंद्वे सर्वादीनां सर्वकार्यम् पूर्वपरावराणाम् वा जसी वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवा
क्येपि च न मासपूर्वाय मासेन पूर्वाय प्रथमचरमतयाडयडल्पार्द्धकतिपयनेमानाञ्जसी वा प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः तयड
यटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ता शब्दा ग्राह्याः द्वितये द्वितयाः द्वये द्वयाः शेषन्देववत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् तीयस्य ङित्सु वा
सर्ववद्रूपम् द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये एवं तृतीयः ॥ ॥ ॥ ॥
यास्सर्वादिसंज्ञा वा स्यात् जसीतीत्थं कर्तव्ये नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वायमारम्भः तयडयटौ प्रत्ययौ केवलयोः संज्ञाया। प्रयोजनाभावात् तयडयडं
ताद्वितयद्वयादिकाग्राह्याः संख्याया अवयवे इति तयडयटौ ह्यावयवयो येस्य सः द्वितयः द्वयः तीयस्य वा ङित्सु सर्ववद्रूपम् तीयप्रत्ययान्तस्य वा सर्वशब्दतुल्यं रूपं
वति ङेङसिङिषु परतः द्वित्रिभ्यामिति तीयः अर्थवद्ग्रहणान्नेह पटुजातीयादयो येत्यत्र प्रकारेण जातीयः इति जातीयः उभशब्दस्य आख्यातात्यय सर्वादेरित्यकार्यः॥
सर्वादौ पाठः द्विवचनपरत्वाभावेतु उभशब्दान्नित्यमयट् भवतीति न कप्रत्ययादिष्टसिद्धिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ उभयशब्दस्य द्विवचनांताऽनभिधानादिति कैयटः उभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति अनभिधाने प्रमाणाभावादिति हरदत्तः उभयशब्दस्यायच् प्रत्ययांतत्वात् प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते सर्वादौ पाठसामर्थ्यान्नित्यं संज्ञा भवति विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वाच्च अयमर्थः उभयशब्दे प्रथमचरमेति विकल्पस्य जसपेक्षत्वाभावनाद्बहिरंगत्वं सर्वादिगणपाठसिद्ध नित्यसंज्ञायास्तु विभक्त्यपेक्षारहितत्वेन अंतरंगत्वं ततोंऽतरंगबहिरंगयोर्मध्येंऽतरंगो विधिर्बलीयानिति न्यायादत्र नित्यैव संज्ञा स्यान्न तु विकल्पइति ॥ निः क्रांतो जरया इति निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्येति तत्पुरुषः अन्यार्थे इति ह्रस्वः निर्जरः ॥ अमरा निर्जरा देवा इत्यमरः ॥ जराया जरसन्यतरस्यां वा वा

उभयशब्दो नित्यं द्विवचनांतः उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीत्येके

अस्तीत्यन्ये उभयः उभये निर्जरः जराया जरसन्यतरस्यां वा वक्तव्यः तदन्तविधिरत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ॥

गुरुशिष्य सर्वस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति एकदेशविकृतमनन्यवत् निर्जरसौ निर्जरौ निर्जरसः निर्जराः पक्षे

हलादौ च देववत् ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ ११ जरः जराशब्दस्य वा जरस् भवति स्वरादौ विभक्तौ परतः तदंतविधिरत्र जराया इत्यस्य नाम्नो विशेषणत्वात् ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषया निर्जरशब्दस्यांतस्य स्थाने जरसि प्राप्तेऽत आह गुरुः शिष्येति अनया परिभाषया सोपपदस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशो प्राप्तेत्स्याह निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति निर्दिश्यते इति निर्दिश्यमानः उच्चार्यमाणस्तस्य स्थाने आदेशाः स्युरेवमपि निर्दिश्यमानजराशब्दस्य जरसादेशो भवति न तत्स्यान्नेत्यत

आह एकदेशेन विकृतमेकदेशविकृतं शब्दरूपं अनेन तुल्यमित्यन्यवन्न भवति अनया परिभाषया निर्जर इत्यत्र जरो पि जरावद्ज्ञेयः जरसादेशाभावपक्षे हला

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन् वाड्यौ। संख्याविसायाः पूर्वेयस्यसः संख्याविसायपूर्वस्तस्यसंख्यादिपूर्वस्य अह्नस्य स्थाने अहन् आदेशोवास्यात् वेड्योः ईश्वडि॰श्च ईडी॰न
योरिड्योः ईड् इति ईर्मोर् इति सूत्रेण ह्रतोऽत्रग्रह्यते ननु जस्शसोः शिरितिशिः नापिईप् निरनुबंधग्रहणेनसानुबंधकस्येत्युक्तत्वात् अल्लोपड् इतिनिसेधात्रे।
विकल्पोयम् अन्नंतस्यनाम्नउपधायालोपोवास्यात् ईड्योः म्वतः वकारमकारौ अंतेयस्यसंयोगस्यसवकारमकारांतः वकारमकारांतश्चासौसंयोगश्चवकार
मकारांतसंयोगस्तस्मात्परस्यानउपधायालोपोनभवतीत्यर्थः यथाबहुयज्वनीचर्मणीत्यादिह्रयोरह्नोर्भवइति तद्धितार्थेद्विगुसमासोयंभवार्थे इकप्रत्ययस्तस्य

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्वाड्यौ। वेड्योः। अन्नन्तस्योपधायालोपोवाभवति ईडी। म्वन्तयोः परयोर्मकारवकारान्त
संयोगादुत्तरस्यन द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने विगतमहोव्यह्नः व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने अह्नःसायः सायाह्नः सायाह्नि सायाहनि साया
ह्ने पाददन्तनासिकामासहृदयनिशा असृक् यूषदोषयकृत् शकृत् उदक् आस्यमांसपृतनासानूनाम्पद्दत् नस् मा
स हृद्निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् मांस पृतन् स्नुएतेआदेशाभवन्ति शसादौवा पदः पद्भ्या
म् पद्भिः दतः दता दद्भ्याम् दद्भिः मासः मासा माभ्याम् मासाभ्याम् ॥ ॥ लुक् चततः समासांतेष्टप्रत्ययः नोवेसुपधालोपः

द्व्यह्नः विगतमहर्विगतत्पुरुषः व्यह्नः अह्नःसायइति क्वचिदमाद्यंतस्येतिपरनिपातः एतेषंत्र प्रत्ययेपुकिचहतोसायशब्दोऽवसानवाचीसाधितः अहन्नादेशउ
पधालोपेद्व्यह्नि लोपाऽभावेद्व्यहनि अहन्नभावेद्व्यह्ने पाददंतनासिकामासहृदयनिशाअसृज् यूषदोषयकृत् शकृत् उदक आस्यमांसपृतनासानूनां एषांप
दादय आदेशावास्युः शसादौ माभ्यामित्यत्रसस्यविसर्गे भ्यादेवेइतिविसर्गलोपश्च यूषोमंडः मुद्गामलकयूषस्तुभेदीदीपनपाचनइतिदर्शनात्॰॥ ५ ॥

अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ नोपधाया इत्यनुवर्तते नान्तस्य नाम्न उपधाया अतो लोपः स्यात् शसादौ स्वरे नान्तस्येति किम् भवतः अत इति किं दण्डिनः तपर इति
किम् मतान्मतीति मतान् क्विप् मत्यश्वत्वात् मतानः स्वरे किं राजभ्यां शसादौ किं मघोन इदं माघवनं देवते दमर्थे इत्यण् मृ चवश्च म्वौ अनयोर्युजति युक्तः
कर्मणि क्तः म्वाभ्यां युक्तः म्वयुक्तः न म्वयुक्त अम्वयुक्तः तस्मादम्वयुक्तात् म्वाभ्यां युक्ताद् वर्णान्त्यस्मात् नो लोपो न भवतीत्यर्थः यथा यज्वनः ब्रह्मणः म्वेति कि
म् तस्मादम्वयुक्तादिति किं अर्यम्णः पल्ले कृते पूणयोगे द्म इत्यस्त्वरं भवति पूष्णः नाम्नो नो लोपश् धौ न इत्यनेन नाम विशेष्यते विशेषणत्वात् तदन्तविधिर्भवति
नान्तस्य नाम्नो नस्य लोपश् स्याद्रसे पदान्ते चाधौ नाम्न इति किं अहन् नाम्न इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्नामग्रहणं नामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थितस्य नकारस्य लोपश्

अल्लोपस्स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ अन्नन्तस्योपधाया लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न पूष्णः
पूष्णा नाम्नो नो लोपश् धौ नान्तस्य नाम्नो नस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ पूषभ्याम् पूषभिः पक्षे पञ्चसु देववत् ॥
पद्दादयः पृथक् शब्दा इत्येके सोमपाः सोमपौ सोमपाः सोमपाम् ॥ ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ ॥ ॐ ॥

र्थेन आगमादेशयोर्नकारस्य लोपश् न भवति यथा पचन् भवान् त्वन् सुहिन् प्रशान् पूषभ्या मन्नन्तस्य लोपश् शि कृते अड्डित्वात् प्राप्ते उच्यते नस्य लोपश् शि न विभक्ति
कार्यमिति विभक्तौ कार्यं विभक्तेर्वा कार्यमिति समासः पथिषि त्यादौ यत्वं तु न विभक्तिकार्यं से षादिति ज्ञापकात् आदेशाभावपक्षे सर्वाणि रूपाणि देववत् ०
आदेशपक्षे पञ्चवचनानि देववत् पद्दादयो नादेशाः किंतु पृथक् शब्दा एके आचार्या इति वदन्ति तेन पदं घ्रियस्य रणोक्षियां स्वान्तं हन्मानसंमत इत्यादि सं
गच्छते इत्यदन्ताः सोमं पिबतीति सोमपाः पा पाने इत्यस्मादातोड इति डप्रत्ययं बाधित्वा क्विप् ० ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ ॥ ॐ ॥ पू

आतो धातोर्लोपः आकारांतस्य धातोर्लोपः स्याच्छसादौ स्वरे शतृशानक्वसंतानां क्त्वांतानां तथैव च क्विवंतानां च शब्दानां धातुत्वं नोपहन्यते १ प्रातिपदि
कसंज्ञयेत्यर्थः आतोऽस्य हि संज्ञेति षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतलोपः धातोः किं हाहान् गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं हाहा हूहूश्चैवमाद्या
गंधर्वा इत्यमरः दासवर्णे दीर्घः हाहा ङे ऐत्वं हाहै ङसि ङसोर्दीर्घः हाहाः २ ङेसि औत्वं हाहौ ङौ एत्वं हाहे शेषं सोमपावत् आत इति योगविभागा
द्धातोरप्याकारस्य लोपः क्वचिल्लः इत्यादंताः ॥ औप् इदुद्भ्यां ॥ परङौप्स्यात्तम् ईदूतौ दीर्घयोर्ग्रहणे ई ऊ इति पदद्वयं बोध्यम् ह्रस्वग्रहणपक्षे तु पू

आतो धातोर्लोपः धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्याम् इत्यादि
एवं कीलालपा शंखध्मा मधुपा विश्वपा मनत्तपः धातोः किम् हाहान् हाहः हाहौ हाहाः हाहे हाहैः हरिः औप्
इकारान्ताद् उकारान्ताच्च परः औप् आपद्यते इउ भवतः हरी एओ जसि इकारान्तस्योकारान्तस्य च जसि परे एकार ओ
कारश्च भवति हरयः घौ इकारान्तस्योकारान्तस्य च घौ परे एकार ओकारश्च भवति हे हरे हरिम् हरी हरीन् ॥ ॥

इत्येतेन तदंतः इदुद्भ्यामिति किम् ॥ दैवौ तपरत्वमिति किम् वातप्रम्यो हूहो एडो जसि इदुद्भ्यामित्यनुवर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते तच्च नाम्नो वि
शेषणं विशेषणे हि तदंतविधिः ॥ इदुदंतस्य नाम्न ए ओ स्यातां जसि परतः इदुदंतस्येति किम् राः ग्लावः तपरत्वं किम् वातप्रम्यः ॥ हूहूः घौ इदु
दंतस्य एडो भवतः ॥ घौ परे हलाकृतमसंगित्वेन निसृत्वात् भस्त्वाच्च पूर्वमेव मोत्वं च ततः समानाद्धे रिति घिलोपः इदुदंतस्य किं हे ग्लौः तपरत्वं कि
म् हे वातप्रमीः हे हूहूः ॥ ॥ ॥ ॥ टाना स्त्रियाम् ॥ इदुद्भ्यां परष्टा ना स्यात् स्त्रीलिंगे तु न किंच पुंसीत्युक्ते तु अदसः प्रत्यये स्यदाद्यत्वमत्वं च

अपरस्ट्ट इतिस्थिते इनादेशतः परत्वादंतरंगाच्च मादृइसत्तेपुंस्त्रिगे सिद्धममुनेतिक्लीबेत्वमुनेतिनसिध्यतिनामिनः स्वरे इतिनुमिकर्तव्ये ङत्वस्यासिद्धत्वात्
अतोऽस्त्रियामित्युक्ते इदुद्भ्यां किं गवा तपरत्वं किम् वातप्रम्या हूहा ङि॰ति इदुदंतस्य नाम्न एङोस्यातां ङ॰ इत्यस्य सङि॰त् तस्मिन् ङि॰ति स्यादेरौ ङि॰भि किं
हरिभ्यांस्यादौ किं हरिश्रिवाचरतीति हरयति श्राचारे क्विप् ततः प्रत्ययांतात् स्त्रियामङि॰स्यङ॰ हर्यानाम्नः किं नुतः नुवंतिकिं अङ॰ चासौङ् च ङि॰त् तस्मि
न् ङि॰ति इ॰ति कर्मधारयकरणे ङ्संज्ञकः ङ॰कारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो भवति तदा नाम्नः स्यादौ विस्येत योरत्वं इति नैकर्तव्येति लित्सु षादेर्ङ. इत्यादि ङ
प्रत्ययेतु परत्वादियुवौ अशिश्रिपत् अदुद्भवङ्स्यादि ङस्य॰ एङोतोग इतिसूत्रमनुवर्ततेलोपश्च इति च एङोतः ऽपरस्य ङ॰स्याकारस्यलोपश्चस्यात्

टानाः स्त्रियाम् इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य टानाभवस्त्स्त्रियाम् हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ङि॰ति इकारान्तस्योकारान्त
स्य च ङि॰ति परे एकार ओकारश्च भवति हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ङस्य एङोभ्द्या मुत्तरस्य ङ॰सि॰ङ॰से अकारस्य लोपो भ
वति हरेः हर्योः हरीणाम् ङेरौ ङित इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च ङित ङितिटेः ङिति परे टेर्लोपो भवति हरौ ह
र्योः हरिषु एवमग्निगिरिरविकविमुन्यादयः उकारान्ताविष्णुवायुभानुगुर्वादयोऽप्येवं ज्ञेयाः भानुः भानू भानवः ॥

ङकारस्यइत्संज्ञायामकारः परत्वेनलभ्यते एङोत इतिकिम् रायः ग्ला वः ङ॰सेरितिकिं हरयेभानवे ङस्याऽतः किं हरयः भानवः ङेरौ ङित् इदुद्भ्यां
परस्य सप्तम्येकवचनस्य औः स्यात् स च ङित्संज्ञकः ननु ङेः डौ इत्येव वक्तव्यं किं ङित शब्देन उच्यते ङित्ग्रहणं कृतो ङे॰ उः इत्यादौ ङित्त्वस्यानुवृत्त्य
र्थं इदुद्भ्यां किम् रायि गवि तपरत्वं किं वातप्रमी हूहि ङितिटेः नाम्नः टेर्लोपः स्यात् ङिति परतः अव्ययानां टेर्लोपश्च तद्धितसंज्ञे स्वरे च पयाव।
हिर्भावोवाच्यः पुनः पुन एव पौनः पुन्यं रायः कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः कारकादित्वण ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥

सेर्डो धेः सखिशब्दात्पतिशब्दांताच्च नाम्नः परस्य सेर्डोः स्यात् ऐसखुरितिसूत्रे विपरीतनिर्देशात्तदंतग्रहणं कीदृशस्य सेः नधिः अधित्तस्माधेर्धेभिन्नसे
स्यर्थः समानेख्याप्रेजनेरितिसखानीख्यादयः इतिनिपातनात् ख्याधातोरिप्रत्ययोपाइत्यस्यनिहत्निश्चतदंतेतु शोभनः सखासुसखा धौतुधा विसेकाऐन
तुडा अधेरितिनिषेधात् ऐसखुः तस्मादित्यनुवर्त्तते तस्य सखिशब्देन विशेषणात्तदंतविधिः सखिश ब्दस्य सखिशब्दान्तस्य च नाम्नः एः स्यात् पंचसु
शब्दः प्राकृत्यादित्येकरूढः सोतुपरेणडादेशेनबाधितत्वादेनं अथवा सेर्डादेशेग्रहणे तैरैस्वे चकृतेटिलोपोविशेषाऽभावात्तदंतेसुसखा यो सखुरिति॰
सेर्डो धेः सखिशब्दान्तदन्ताच्च परस्य सेर्धे डो भवति सखा ऐसखुः सखिशब्दस्य तदन्तस्य च ऐका
रादेशो भवत्यधिषु पंचसु सखायौ सखायः सखायम् सखायौ सखीन् सखिपत्योरीकृ सखिपत्तिश
ब्दयोरीमागमो भवति टाङे॰ङिषु परतः दीर्घत्वान्नात्वं न भवति सख्या सख्ये ऋङे सखिपत्तिशब्दयोॠगा
गमो भवति ङ॰सिङसोरकारे परे सख्य अस् इति स्थिते ऋतोडङः ऋकारान्तात्परस्य ङ॰सिङसोर
कारस्योकारो भवति स च डित् ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥
परोनिर्दिष्टत्वे नास्य मेकारस्य एः सखायौ सखिपत्योरीकृ एतयोरीकृ स्यात् टाङे॰ङिषु कित्वादंते टाप्रत्यये ईकाव्यवधानात् टानास्त्रियामिति न प्रवर्तते
सर्वणे दीर्घत्वेच सख्या सख्ये ङौ तु औत्वे टिलोपे च कृते पश्चादेकदेशविकृतमिति न्यायेनैकपत्वं सख्यौ सखिपत्योर्विशेषत्वस्याविवक्षणात् तदंतवि
धिर्न तेनातिसखिना भूपतिना इत्यत्र नेकृ ऋकृङे॰ सखिपत्योः ऋकृ स्यात् ङ॰उपलक्षितः अङस्तस्मिन्ङे॰ ऋतोडङः इतिदित्यनुवर्तते ऋदंतान्नाम्नः
परोङ॰उस्यात् स च डित् नाम्नः किं आरत उ इति लिंगात्केवलादपि ऋजउर्भवति ॥ ऋगागमे कृते यत्वोत्वटिलोपाः ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥

सख्युः तद्देनेयथाशोभनः सखेतिप्रादिसमासेतत्पुरुषेराजाहःसखिभ्यः इतिटच्प्रत्ययोनपूजार्थोपपदेनिषेधात् इहैडासयोःसहृत्तिस्तद्न्तग्रहणात् सुस
खिशब्दस्यरूपंसखुसखिवद्रूपंशेषंहरिवत् एवमतिशयितः सखेति अतिसखाप्रादिसमासोत्रपरमःसखायस्यसपरमसखेतिबहुव्रीहिः कर्म्मधारयेतु॰
टच्प्रत्ययेनभाव्यंगौणत्वेसतिसवत्तः अतिरतिक्रमेस्यादतत्रास्याप्यिमितिवत् सखीमतिक्रांतोऽतिसखिः अत्यादयः क्रांताद्यर्थेइतितत्पुरुषः अन्यार्थेइतिह्रस्व
त्वेनसखिशब्दस्यलाक्षणिकत्वात् टच्प्रत्ययेडात्वेचनलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंनतुलाक्षणिकस्येतिपरिभाषणात् लक्षणंचप्रतिपदं

सख्युः। ङेराङिद्वितीयौकारेकृतेसखिपत्योरीक् सखेयो शोभनस्सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः सुसखीन् सुसखये।

सुसखेः सुसखौ अतिशयितः सखा अतिसखा परमस्सखा परमसखा सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः इहङेत्वेन लक्षणप्र

तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमितिन्यायात् पतिः पती पतयः प तिम् पती पतीन् पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ पति

चलक्षणप्रतिपदेलक्षणप्रतिपदाभ्यामुक्तौलक्षणप्रतिपदोक्तौतयोः इह्वांतेश्रूयमाणत्वादुक्तशब्दः प्रत्येकं ॥ समासेहरिवत्॰ ॥ ॰

संबध्यतेलक्षणोक्तः प्रतिपदोक्त इतिलक्षणेनसूत्रेणोक्तः लाक्षणिकः ईकः प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमितिबुद्ध्यारोहोलाक्षणिकस्यतुलक्षणानुसंधानद्वा
रेणविलंबितोबुद्ध्यारोहोभवतीत्यर्थः॥ङ्कौवेतु पूर्वेणापितुमापरस्याप्येत्वस्यबाधः क्रियते प्रामशोदृश्यतामित्युक्तत्वात् यथाप्रियसखिनीप्रियसखी। राम॰
निपतिशब्दस्यटाङेङसिङसङिषु सखिवद्रूपं शेषंहरिवत्॰ पतिः समासेहरिवत् पतिशब्दस्यरूपंसमासेहरिवत्स्यात् समासाभावेशब्दोसखिव ३०

॥ द्वुवः पतिः भूपतिस्तस्मै॰ ॥ ॥ ॥ ॥

भूपतये समासस्तादन्नेक कथंसीतायाः पतये नमः पराशरस्त्वाह नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते १ इतिउच्यते
पतिमाख्येपमाख्यान मस्य यांतोपयानान्मो जिर्डिरितिजिप्रत्यये टिलोपे धातोरित्यौणादिके इप्रत्यये नेरितिजिलोपे च निष्पन्नो यं पतिः पतिमाचष्टे इतिप
तयति पतत्यनीति पतिः लाक्षणिकत्वाद स्यसखिवद्रूपं न एवं कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते सखिनावानरेन्द्रेणेति रामायणे च बोध्यं आगमजमनित्यं·
आगमाद्जातमागमजं कार्य्यमनित्यमस्ति इतिन्यायाहात्सखिनेत्यादौनेक अथक्रूङे· इत्यत्र ङ·उरितिसूत्रणीयेईग मुवत्याङि·तिस्वेत्त्वस्य बाधेरूपसि
द्धावपि गुरुकरणमेतत्स्त्वेज्ञापकं बोध्यं त्यदादेष्टेरः स्यादौ त्यदादीनां दशानां टेरत्वं भवति स्यादिवि भक्तौ विभक्ताविति किम् त्यदतत्त्स्यादौ किं तस्या

भूपतये आगमजमनित्यम् सखिना पतिना द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः त्यदादेष्टेरः स्यादौ द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् ३ द्वयोः २ ।
संज्ञोपसर्जनयोर्न्नात्वम् द्विर्नाम कश्चित् द्विः द्वी द्वयः द्वावति कान्तो ऽतिद्विः प्राधान्ये तु परमद्वौ त्रिशब्दो नित्यम्बहु ।
वचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रयङ्· त्रिशब्दस्य त्रयङादेशो भवति नामि परे तदन्तविधिरत्र ङि·दन्तस्यैव वक्तव्यः ॥
त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् त्रिषु कतिशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः ॥ ॥ २२ पस्संताद्ः त्तमिच्छतीति त्यचि तिपः टेः किंसः पटुस्यादावत्वे सव
र्णदीर्घे च स्याः याइति स्यात् द्विशब्दस्यात्वे सति सर्व्ववद्रूपं संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वम् संज्ञायां गौणत्वे च त्यदादेरत्वं न भवति सर्वाद्यं तर्गणकार्य्यत्वात् क
श्चित् पुरुषस्य द्विर्नाम तस्य हरिवद्रूपं गौणे ऽतिद्विस्तस्यापि हरिवद्रूपम् ॥ प्राधान्ये तु स्वेष्टे तु परमौ च तौ द्वौ च परमद्वौ कर्मधारयः सर्ववद्रूपं त्रेस्त्रयङ्· आम् इत्य
नुवर्तते तत्त्वत्र म्या विपरिणम्यते तस्मादिति च तस्मात्साम्नस्त्रेरिति विशेषणे विशेषणत्वात्तदंतविधिः त्रिशब्दस्य त्रिशब्दान्तस्य च त्रयङ्· स्यादामि गुरुत्वात्तवादे
शमात्रे ङि·त्वादेशः अंत्यस्य स्थाने भवतीति ईकारस्य त्रयङ्· त्रेरित्येकवचननिर्देशस्तु अनुकरणत्वात् तदंते प्रियाश्चते त्रयश्च प्रियत्रयस्तेषां प्रियत्रयाणां गौणत्वेने
तिकेचित् तरतेरौणादिको ड्रिप्रत्ययः डित्वात् टिलोपे त्रिशब्दः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

डेतेः किमः संख्यापरिमाणेडतिचेतिडतिः संख्यापरिमाणे विहित इहगृह्यते पातेर्डतिरितितु नसंख्यायाइत्यनुवृत्तेः कतीत्यत्र पदादेशस्तह्यर्हि तिजसमाश्रि
त्यएओजसीत्येतेष्माप्तेस्याह लुकिनतन्निमित्तं लुकुशब्देनलुग्निमित्तलुग्वन्निमित्तमाश्रित्यकार्यंनभवतीत्यर्थः श्रीङोगुणश्चतुर्थु इत्यनेनज्ञापितमि
दम्पथाश्लेनइत्यादावदादेर्लुगितिलुगन्यस्यापः प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणंनपाति इतितद्धावेनगुणस्यासिद्धत्वाद्यर्थमिदं सूत्रंततोज्ञापयतीति कथं
स्यापिघानेकति उडूनीवलोमानि यस्यसउडुलोमा उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः वाह्वादित्वादिञ् लोम्नोऽपत्येषुवहुषकारः लोमन्शब्दान्तात्प्रत्ययोभवति
अपत्यानांबहुत्वेवाच्ये उडुलोम्नोऽपत्यानिउडुलोमाः नोवेति टिलोपः वहुत्वाभावे औडुलोमिशब्दइदं तत्स्य हरिवद्रूपं वहुत्वेतु उडुलोमशब्दोऽदंतोऽस्य

इतेः। सकृद्वावाचिनोडत्यन्ताज्जश्शसोर्लुक् प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणम् लुकिनतन्निमित्तम् कति २ कतीनाम् कतिषु औ
डुलोमिः औडुलोमी उडुलोमाः लोम्नोऽपत्येषुवहुषकारः औडुलोमिम् औडुलोमी उडुलोमान् वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः
वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या एवंययीपप्यादयः क्विवन्तवातप्रमीशब्दस्यामि शसिङौचविशेषः वातप्रम्यम् वात
एवतस्यइकारान्तेषुपुत्यादनंप्रासंगिकं औडुलोमिशब्दस्यवहुत्वेऽदंतत्वंभवतीतिनभ्रमितव्यमिति अदंतस्यतुदेववद्रू ११ प्रम्यः वातप्रम्यि ॥
पं इतीदंताः वातंप्रमिमीते इतिवातप्रमीः वातप्रम्यादयइत्युणादिसूत्रेणमाङ. ईकूप्रत्ययः आतोनपीत्यालोपः स्वरादिविभक्तौ इयंस्वरे इतिपत्वम्॥
अमिशसिचपस्त्वादम् शसोरित्यलोपः वातप्रमीम् वातप्रमीन् आमितुदीर्घत्वान्ननुट् वातप्रम्यां डोतु सवर्णेदीर्घः वातप्रमी एवंयात्यनेनेति ययीर्मार्गः
पातिलोकमितिपपीः सूर्यः यापोरीक् प्रत्ययोद्वित्वंचनिपातनात् यद्वावातंप्रमीनातीतिमीञ् हिंसायामस्मात् क्विपिवातप्रमीः अथवाईक्प्रत्ययांताद्वातप्र
मीशब्दादाचारयडं.तात्कर्तरिक्किपृक्कियते तदाक्किवंतोवातप्रमीशब्दः धातुत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

यौवेतिपः स्वरादिविभक्तौपरतः सर्वत्रमधीवत् वह्व्यः श्रेयस्योयस्यस्वबहुश्रेयसीपुरुषः पुंवद्भेतियोनिवृत्तिः॥ अतिशयेनप्रशस्यइति ईयसुप्रत्ययेप्रशस्यश्र
स्यश्रादेशः ष्टिलतइतीपू अन्यार्थेइतिह्रस्वत्वकृते ईयसुप्रत्ययांतस्यबहुव्रीहौनेतिनिषेधात् ईदूदंतस्यश्रास्यस्योपसर्जनत्वेपिस्त्रीकार्यंवक्तव्यंस्त्रियमा
त्मेच्छतीतिक्यचः चसिद्धो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययेख्याआदेशेचातोनपोस्यालोपः स्त्रियामितिवक्तव्ये आख्यानहणनिसस्त्रीत्वालाभार्थंतेनकृतेः मा
तृख्याख्यस्यनित्यस्त्रीलिंगस्य ईकारैकारांतस्यनाम्नोगौणोपिस्त्रीलिंगकार्यंभवतिश्रारव्यस्येतिकिं ग्रामण्ये हसेपः सेर्लोपः हसांतादीवंताच्चनाम्नोसेर्लो

यौवेतिपः वह्व्यः श्रेयस्योयस्यस्यबहुश्रेयसी ईदूदन्तस्येयुवस्थानभिन्नस्यश्रास्यस्योपसर्जनत्वेऽपिस्त्रीकार्य्यंवक्तव्यम् हसेप
सेर्लोपः हसान्तादीवन्ताच्चपरस्यसेर्लोपोभवति वहुश्रेयसी वहुश्रेयस्यौ धौहस्वः इयुवस्थानवर्ज्जितयोरीदूतोस्त्रीशब्दस्य
चस्त्रियन्यौपरेह्रस्वोभवति ह्रस्वविधानसामर्थ्यादावितिन हेवहुश्रेयसि वहुश्रेयसीम् वहुश्रेयसीन् ॥ ॥ ॥

येभवेत हसस्येई पूर्वानयोः समाहारोहसेपूतस्मात् ननुकौशंब्यानिःक्रांतइतिनिष्कौशांबिस्तत्रातिव्याप्तिः स्यात् अन्यार्थेइतिह्रस्वेकृते एकदेशविकृत
मनन्यवत्तदुच्यते ईदूंप इतिप्रश्लिष्टदीर्घस्यैवेपोग्रहणात् ईकाररूपादीपः सेर्लोपः इतिह्रस्वेकृतेलीवंतत्वेपीकारांन्तत्वंनास्तीति सेरितिकिम् मरु
तोहसंतात्प्रथमैकत्वेसिलोपेपश्चात्कार्यांतरंभवति इतोदित्त्वेनात्वेडपधादीर्घेनलोपशिस्योर्विसर्गेचकृतेपंथाइतिसिद्धेश्रासावित्याकारविधानेनप्र
थमंसिलोपस्यज्ञापनात् धौह्रस्वः स्त्रियांवर्तमानयोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्यचह्रस्वोभवति वेयुवइत्यपकृष्यव्यवस्थितविकल्पंचाश्रित्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम् ॥

तेनइयुवस्यानितेभ्यो दूतोधौनह्रस्वः हेवहुश्रेयसि इत्यत्रह्रस्वेकृते धावितिगुणोनह्रस्वविधिसामर्थ्यात ॥ ॥ ङि·तामट् योमित्यनुवर्तते ॥ इदुद्भ्यामिति
फलाहिकल्पेनवा धनात दीर्घयोरेवई दूतोग्नेहणंस्त्रियामीदूदंतात्परेषांङे·ङ·सिङ·सङी नामट्स्यात यद्भामास्त्रहुणीभूतास्तद्ग्रहणेनमृह्यंते ॥
इतिपरिभाषयासाद्यवपवएआहतेनस्वरादेरस्यादौपरतोविधीयमानाविधुवैभ्यौच भवतः यथाश्रियैभुवे प्रध्यैवर्षाभ्वै स्त्रियांकिंवातमस्मैहूहूवेआ
मिवनुहवहुश्रेयसीना स्त्रियांयोः इश्वउश्चानयोः समाहारेपुस्तस्माद्द्योःसमाहारेनपुंसकत्वस्यानित्यत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा।
द्वानतुम अथवा इनासहितः उरितिपुः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः स्त्रियामिवर्णोवर्णांतात्परस्यङे·रामस्यात स्त्रियांकिंवातममीहूहूयोरिति

ङि·तामट्।स्त्रियामीकारान्तादूकारान्ताच्चङि·तामडागमोभवति वहुश्रेयस्यै वहुश्रेयस्याः
वहुश्रेयसीनाम स्त्रियांयोः इवर्णोन्तादुवर्णान्ताच्चा स्त्रियाम्वर्त्तमानात्परस्यङे·रामादेशोभव
ति वहुश्रेयस्याम अनीवन्तत्वान्नसिलोपः अतिलक्ष्मीः धोह्रस्वः हे अतिलक्ष्मि शेषम्वहु
श्रेयसीवत ॥ सुश्रीः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किम् यदि किंच अडागमाभावे आमो प्यभावइतियदृनौपठ्यते तस्यायमाशयः तथाहिमस्यांमत्ताविस्यादिषुस्त्रियांयोरित्यनेननित्यमामिकृतेइदुद्भ्यामित्यादि
विकल्पेनाट्किंयते अडागमाभावेतुस्यानिवद्भावेनामोङि·त्वात ङेरैङिदित्यनेनङौत्सद्विलोपोभवतः अट्पक्षेतुतेनव्यवधानादौत्वाभावइतितेनाडामोःस
हैवप्रवृत्तिर्भवति वहुश्रेयसीङि·इत्यत्रङे·रामादेशे कृतेनुट्नपरत्वेनादावाधनात वहुश्रेयस्या लक्ष्मीसुट्चेत्योणादिकईप्रत्ययांतोलक्ष्मीशब्दःलक्ष्मीम
तिक्रांतइत्यतिलक्ष्मीः अन्यार्थेइतिह्रस्वोनस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात हल्ङ्याप्इतिसेर्लोपोपिनईप्रत्ययांतत्वाभावात सुष्ठुश्रीर्यस्येतिसुश्रीःईवंतत्वाभावा।
॥ नसिलोपः॥ ॥

योर्द्धातोरियुवौस्वरे पत्वाद्यपवादोयं इग्रउख्यपूतपोर्य्वौः व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति परिभाषया य्वोरितिह्रस्वयोरिहग्रहणेसावर्ण्या
द्दीर्घयोरप्यनाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौभवतः स्यादौस्वरे धातोः किंवात प्रम्यौ हूहौ स्यादौ किं श्रयंभ्वयंनेनुसुश्रियेद्रुत्यादौवेयुवद्रुत्यनेनात्रकथनक्रियते॰
ईदूतं तस्य स्त्र्याख्यस्येयुक्तत्वात् आहइयुवोर्निमित्तभूतयोरीदूतोर्गौणत्वात्स्त्रीकार्यंनवक्तव्यं स्त्रीशब्दंविनासुधुर्धीयस्येति सुधीशब्दस्य चनेतिनिषेधात् य्वोवेतिनप्रव
र्त्तते यवक्रीणातीति यवक्रीः क्विबंतः सेनांनयतीति सेनानीः क्विबंतः य्वोवादेयुवोरपदादौ यंतस्मादितिय्वोर्धातोः स्वरे इति चानुवर्त्तते अनेकस्वरस्यनाम्नोधातोः

योर्द्धातोरियुवौस्वरे । धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौभवतस्स्यादौस्वरेपरे सुश्रियौ सुश्रियः एवंसुधीयवक्र्यादयः सेनानीः य्वो ॥
वा अनेकस्वरस्यनाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौभवतः स्यादौस्वरेपरे धातोरवयवसंयोगः पूर्व्वोयस्मात्तस्यतुन सोपपद
स्यानेकस्वरस्यचेदुपसर्गकारकपूर्व्वस्यैव नान्यपूर्व्वस्य वर्षाकर हन पुनर् पूर्व्वभूशब्दादन्यभूप्राब्दस्य सुधीशब्दस्य च न सेनान्यौ

संबंधिनोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौभवतः स्यादौस्वरे धात्ववयवसंयोगपूर्वयोरिवर्णोवर्णयोस्तु य्वौनचेद्यदिसोपपदस्य धातोरिवर्णोवर्णयो य्वौस्यातांतदोपसर्ग
कारकपूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोरेव य्वौस्तः नतुउपसर्गकारकेतरपूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोर्य्यात् उपसर्गकारकपूर्वत्वेनयोऽनेकस्वरोधातुस्तस्येवर्णोवर्णयोरे
वय्वौउपसर्गकारकेतरपूर्वत्वेनयोनेकस्वरोधातुस्तस्यचवर्णोवर्णयोर्य्वौन अनेकस्वरस्य य्वौकिं नियौ लुवौ धातोर्य्वौः किंवानप्रम्यौ हूहौ स्यादौस्वरे किम् सेनान्य
र्थंसुल्वर्थं धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वेसुश्रियौ उपसर्गधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वेतुय्वौभवतः उन्न्यौ उद्ध्न्यौ धात्ववयवसंयोगेत्रन उपसर्गकारकाभ्यामितरपूर्वं।
त्वेनुय्वौनग्रामनियौ शुद्धधियौ वर्षाकरहनपुनर्पूर्वस्यभुवोवत्नमितरपूर्वस्यभूशब्दस्यसुधीशब्दस्यच य्वोवानकिंतुइयुवौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नियः ।नीशब्देननाम्नोविशेषणात्तदंतविधिः नीशब्दान्नीशब्दांताच्चनाम्नोङे·राम्स्यात् लून्यौत्यत्रतुनातिव्याप्तिः लक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिन्यायात् अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिन्यायाच्च पक्षेआमादेशेचसेनान्या एवंसुष्ठुनयतीतिसुनीः प्रध्यायतीतिप्रधीः ध्यायतेःक्विपिसंप्रसारणेरूपंयदातुप्रकृष्टाधीर्बुद्धिर्यस्यविग्रहेषष्ठीधीशब्दस्यनित्यस्त्रीलिंगत्वात् ङेदूदंतस्येत्याख्यस्येतिस्त्रीकार्यंबहुव्रीहौयसीवद्रूपं सुष्ठुध्यायतीतिसुधीः सुधीशब्दस्यचनेतिनिषेधादियुसुधियौसुधियः दृष्टाहिंग्रामंनयतीतिग्रामणीः उन्नयतीत्युन्नीः धातुनासंयोगस्यविशेषणादिहय्वौवेतियत्वंस्यादेवपरमत्रास्त्रीनीत्रपरमनीः सुष्ठुधीर्यस्यसशुद्धधीः उपसर्गकारकात्पूर्वत्वादिष् यदातुशुद्धब्रह्मध्यायतीतिविगृह्यतेतदाय्वौवेतियत्वंभवत्येवनयतीतिनीः एकस्वरत्वादिहेयण् कुमारीमिच्छतीति

नियः नीशब्दादुत्तरस्यङेःआमादेशःसेनान्याम् एवंसुनीप्रधीग्रामण्यादयः धातुनासंयोगविशेषणात् उन्न्यौ उपसर्गकारकपूर्वस्यकिम् परमनियौ शुद्धधियौ अनेकस्वरस्यकिम् नियौ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् कुमारी हसेयङितिसिलोपः कुमार्य्यौ कुमार्य्यः अमिशसिच·कुमार्य्यम् कुमार्य्यः शेषम्बहुव्रीहौयसीवत् सखायमिच्छतिसखीयति ॥ ॥

कुमारीयति अथवाकुमारीवाचरतीतिकुमारीयतेकुमारपतिवा नाम्नोयईच्चास्येति यप्रत्ययांतात् कर्तुर्यङितिनाम्नआचारेक्विप् यगंताभ्यांचकर्तरिक्विपिपरतः यतइत्यस्यलोपेयवयोर्वसिहकारेचेतियलोपेचकुमारीतिरूपं ननुकुमारीत्यत्रान्यार्थेइत्यनेनह्रस्वःस्यात् क्विवर्थप्रतीयंतस्योपसर्जनत्वात् उच्यते अन्यार्थेङित्यत्रकृत्रिमोपसर्जनंगृह्यतेनत्वप्रधानरूपमिति कुमारीशब्देईदूदंतस्येत्याख्यस्येतिस्त्रीकार्यंभवतितेनधोपरेधोह्रस्वइतिह्रस्वङि·ह्वचनेषुङि·दंताम्ङिस्यह्रस्वियावेतिङे·राम आमितुनुट् स्वरेय्वौवेतियत्वं कथंतर्हि दुधियः वृश्चिकभियईत्यादि उपसर्गकारकपूर्वत्वाद्यत्वेनभाव्यमिति उच्यते दुःस्थिताधीर्येषामितिविग्रहेदुरित्यस्योपसर्गसंज्ञानास्तियत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवोपसर्गसं ज्ञकाइत्युक्तत्वात् वृश्चिकसंबंधिनीभीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपात्रवोध्यम्

भयवोगाभावाद्द्वित्विकस्यनापाद्दानत्वमितिभावः सखायमिच्छतीति सखीयति नाम्नोय इतियप्रत्ययः यइतिदीर्घः ततः क्विपियतइत्यल्लोपः यवयोर्वसेइ
तियलोपः अल्लोपस्यात्रस्थानिवत्त्वेनयत्वंनभवति क्वौलुप्तंनस्थानिवदितिनिषेधात् ॥ ॥एकदेशविकृतस्यानन्यतयाङात्वमैत्वंचभवतिशसादौसखेर्य्यौ
वेतियः सहखेनवर्त्ततेयः सप्रसवइतिवहुव्रीहिः कंशीर्षेसुसुखेखंखवः सविदिव्योमनीन्द्रिये शून्येविदौसुखेखस्तु इतिहैमः सखमिच्छतीतिसखीयतिनाम्नो

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ङेत्वे सख्ये सख्यायौ सख्यायः हेसखीः सख्यायम् सख्यः सहखेनवर्त्तते सखस्तमिच्छतिस
खीः सख्यौ सुतमिच्छतिसुती सुत्यौ ख्योतीशब्दाभ्यांकृतयादेशाभ्यांङस्यउः सख्युः सुत्युः तकारस्यानजाहृणोदपि लू
नमिच्छतिलूनीः लून्युः क्षाममप्रस्तीमंवेच्छतीति क्षामीः क्षाम्युः प्रस्तीमीः प्रस्तीम्युः शुष्कीः पक्कीः कृतयादेशत्वाभावा
न्नोत्वम् सुकिपः पकिपः हहूः हूहौ हूहः हेहहूः हूहूम् हूहून् वातप्रमीवत् एवन्नम्भूः प्रतिचमूः बहुश्रेयसीवत्
खलपूः खलप्वौ खलप्वः एवमुह्रसुल्वादयः स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः एवंलूस्वयंभूकटप्रूदृम्भूकाराभू
परमत्वादयः वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः वर्षाभ्वम् एवंकरभूपुनर्भूहनभूकारभूशब्दाः ॥ ॥ ःः ॥ ॥

यदेञ्चाम्येतियः ईत्वंचततः क्विपिसखीलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिन्यायान्नात्रङात्वमैत्वंचसखादिविभक्तौय्यौवेतियः एवंसुतमिच्छतीतिसुतीयतिक्विपिसु
तीः ख्योतीभ्यांकृतयादेशाभ्यांङसिङसोरकारस्यउः। य्यौवेति। कृतयाभ्यांख्योतीवर्णाभ्यांपरस्यङसिङसोरस्यउःस्यात् तकारस्यानजाहृणोदपिकृतयादेशात्

कस्य स्त्यतो स्वाहूर्णोत्पर स्यङ् सिङ्सोरस्यङः स्यात् लूनमिच्छतीति लूनीयतिक्विपि लूनीः स्वाद्योदितश्चेतिक्तस्य नः स्त्याममिच्छतीति स्त्यामीयतिक्विपि स्त्यामीः
स्त्यो गडुतिक्तस्य मः प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीयतिक्विपि प्रस्तीमीः प्रस्त्यायतेः संप्रसारणं क्तस्य मत्वं च निपातनात् स्त्यामं स्तीर्णं तु प्रस्तीमं विपरीतं निगद्यते ॥
इति सुखं पक्वं वेति सुपक्कीयतिपक्कीयतिक्विपि सुपक्कीः पक्कोः सुषेः कइतिक्तस्य कः पचो वइतिक्तस्य वः ङसिङसोः परतो य्वो र्धातोरिती यादेशे कृते य्वोर्वेति
यादेशस्याभावात् तीतीश्वामित्युत्वं न इतीदंताः उदंता हविवत् इत्युदंताः गंधर्वविशेषवाचकोऽव्युत्पन्नो हूहू शब्दः अप्रिशसि च अमूशसोरित्यल्लोपः
अन्यत्र स्वरादौ विभक्तौ उवमिति वत्वं हूभ तीति अंदूहंभूजंबूककेलूकर्कंधूदिधिषूइत्युणादिसूत्रेण कूप्रत्ययो नुगागमश्च निपात्यते अप्यमूकारे धातोर्न
तेन उवमिति वत्वं हूभ्यौ गंधर्वे हंभूम्नन्यकर्णाचमूंसेनामतिक्रान्तोऽपः सोऽतिचमूः । अतिचमूशब्दे तु स्त्रीकार्ये विशेषः धौ हे अतिचमु ङिति अतिचम्वै अति
चम्वाः आमि अतिचमूनां ङौ अतिचम्वां खलं पुनातीति खलपूः पूञः क्विप् स्वरादौ विभक्तौ य्वो वेति वत्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूः क्विबंतः अप्यभूशब्दस्ये
ति निषेधात् वत्वं न किंतु स्वरे लुनातीति लूः अनेकस्वरत्वाभावात् वत्वं न स्वेन भवतीति स्वभूः अन्यभूशब्दस्य निषेधात् वत्वं न ॥ कटं प्रवते इति कटप्रूः धातो
रवयवसंयोगपूर्वकत्वात् वत्वं न हम्र्यां भवतीति हम्र्यभूः कारएयां भवतीति कारभूः अप्यभूशब्दस्येति वत्वं न परमश्चासौ लूश्च परमलूः उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वा
द् वत्वं न वर्षासु भवतीति वर्षाभूः य्वो वेति वत्वं स्त्रे भेके मंडूक वर्षाभू शालूरप्लव दुर्दुरा इत्यमरः भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः कारए राम·
वकारः स्वार्थिकोऽण् कारे भवतीति कारभूः वत्वं पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विरित्यमरः ॥ पुनर्भूशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंग एव दृ ३४
न्निति नान्नि हिंसायोग्ये पूर्वपदे भुवः क्विप् दृन्भूः नरलसर्पजातिः करपिच करे भवतीति करभूः वत्वं इत्यूदंताः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सेरा ऋतोऽ उरित्यत ऋ तइत्यतु इत्तं ऋ दंतान्नाम्नः सेरा स्यात् सचडिद्भूत् पितृसि इत्यत्र पंचसु इत्यर् प्राप्तः सेराइत्याल्वं च प्राप्तं तत्र येन नाप्राप्ते यो विधि
तदम्यते स तस्यापवाद इति न्यायेनारइत्यस्य बाधकोयमाकारः प्रथमं प्रवर्त्तते ततस्तस्यानिवृत्तेन आइत्यस्य सित्वात्तस्मिन् परे अर् टिलोपश्चेति द्वयं प्राप्तं त
त्र परत्वान्नित्यत्वाच्च टिलोपः पिता। माता। ननांदा नप्ता त्वष्टा भ्राता यातरः। यामाता। दुहिता देवा नहि वं ताइमे दश १ अव्युत्पन्निपक्षमाश्रित्येदमुक्तम्॥ पंच
सुनाम्न ऋतोऽरस्यात् स्यादिषु पंचसु स्यादौ किं विभक्तः धेरर् पंचसु इत्यस्य स्तु रार् इत्यस्य वापवादोयं ऋदंताइरस्यात् सचडिद्भूत्॥ ङौ नाम्न ऋतो

सेरा ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति सचडित् पिता पञ्चसु ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु पितरौ पितरः धेरर् ऋकारान्तात्परस्य
धेरर् भवति सचडित् हेपितः पितरम् पितरौ पितॄन् ऋतोङ्उः पितुः ङौ ऋकारस्यार् भवति ङौ परे पितरि एवञ्जामातृ
भ्रात्रादयः नानरौ नरः नुर्वानामिदीर्घः नृणाम् नॄणाम् शेषम्पितृवत् स्तुरार् सकारत्प्रत्ययसम्बन्धिन ऋकारस्यार् भ
वति पञ्चसु कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः हेकर्त्तः कर्त्तारम् कर्त्तारौ कर्तॄन्॥ ऋ ऽरस्यात् ङौ परे ङौ किं पित्रे नयते ङिद्वेति ऋप्रत्ययांतो
न्यस्य। नुर्वानामिदीर्घः नृशब्दस्य वा दीर्घो भवति नामि परे स्तुरार् स्तु च ताचानयोः समाहारः स्तु तस्य स्तुः स्तोरिति वक्तव्ये सकारसहितस्तास्ता तस्य स्तु
रिति सकारात् परस्य तृप्रत्ययावयवस्य च ऋत आर् स्यात् पंचसु कर्त्तृसौत्यत्र आर् पेक्षया सेरे स्यैव प्रथमप्रवर्त्तनस्यो चित्यं नित्यत्वात् ततष्टिलोपः
वस्तुतः पूर्वमारिकृतेतु वर्णमात्रविधौ पदादेशद्रूस्यस्याऽभावात् सेराइत्यात्वं न स्यादिति आत्वमेव पूर्वं विधेयमिति स्तुरिति किं ना नरौ नरः॥ ॥

असमासि...त आदंस्मादृत्स्या सहचर्यात्स्यादीनामेवाम् गृह्यते नेह अचिनवं असुनवम् औतोऽपवादोऽयमम् च शश्च अनयोः समाहारोऽम्शस् तस्मिन् अ
म...इत्यत्र...नत्वाम् शसीत्याले इत्युक्तेः सीनः पुंसः इत्यनेन सस्य नकारेण मुष्णु द्यौर्यस्मिन् दिवसे स सुद्यौः द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्र मित्यमरः ङः शम्भुः
स्मृ...तो येन स स्मृतौः बहुव्रीहौ भवति क्तान्तस्य पूर्वनिपातः इत्योदन्ताः ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः स्वरे आव् ग्लावौ ग्लावः इत्योदन्ताः ॥ इतिस्व
रान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ ॥ आपः आ आप इत्याकारप्रश्लेषादाकारान्तादावंतान्नाम्नः परस्य सेर्लोपः स्यात् आवंतात्किम् सोमपाः आदंतात्किं खट्वामति।

आम्शसि। ओकारस्यात्वम्भवति अमि शसि च गाम् गावौ गाः गवा गोभ्याम् ङस गोः एवं सु द्योः स्मृतङः शम्भुर्येन सस्मृतौः॥
स्मृतावौ स्मृतावः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ॥ इतिस्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ आपः आदन्तादावन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति गङ्गा॰
औ आदन्तादावन्तात्पर औ ईर्भवति गङ्गे गंगाः धिरीः आदन्तादावंतात्परो धिरीर्भवति हे गंगे गंगाम् गङ्गे गंगाः टौसो
रे आदन्तस्यावन्तस्य टौसोः परयोरेत्वम्भवति गंगया ङितोयट् आदन्तादावन्तात्परेषां ङे ङसि ङस् ङीनां यडागमो भवति
गंगायै गंगायाः गंगायाः गंगयोः गंगानाम् ० ॥ ॥ ११ क्तान्तोऽतिखट्वः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादावंतत्वेपि न सिलोपः आदंता
वंताऽभावात् औ औ इत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ आप इत्यनुवर्तते धिरी इत्यत्र ई इति च धिरी आप इत्यनुवर्तते दीर्घविधानमौ इति सूत्रेऽनुवृ
त्त्यर्थम् वक्तव्यस्तु ह्रस्व एव युक्तः शसि तु स्त्रीत्वस्याभावः गंगाः टौसोरे टाश्च ङोश्च टौ सोत तयो टौसोः परतः आदंतस्यावंतस्यैत्वं स्यात् ङितोयट्
ङ इङ्येषां तानि ङितानि तेषां ङितां वचनापेक्षया क्लीवत्वं इत्यपासंताः ङितस्तासां विभक्त्यपेक्षया स्त्रीत्वं वा ङ इङ्येषां ते ङितस्तेषांमत्यपेक्षया
पुंस्त्वं वा आदंतादावंतात् ङितां यट् स्यात् ङित्वादादौ एत्वं गंगायै सवर्णदीर्घे गंगायाः ॥ ॥ ॥ ॥

आम्डेः जिपूतेवत क्रियायामित्यादिनिर्देशात सप्तम्येकवचनस्यैवग्रहणं न तु चतुर्थ्येकवचनस्य ननु गंगायामित्यादौ डे एमादेशे कृते नुडागमइतिनुडस्या
दितिचेन्न परत्वात् डिना मितिपङ्गावाधनात् ननुडिआंयडागमो विधीयते आमादेशस्तु नडि दितिकथं तस्य पङितिचेन्न आदेशः स्थानिकार्यं लभते ॥
इतिन्यायात् अत्रक्रियायामिति निर्देशो मानं ब्रह्मामतीतिः मेधाबुद्धिः दुर्गापार्वती अंबादीनां ह्रिस्वरणं धौ ह्रस्वः अंबार्थानां ह्रिस्वरणां ह्रस्वः स्यात् धौ परे
अंबमातार्थेऽस्मरः वटोत्र आपइत्यनुवर्तते आवंतसर्वादेर्यडागमस्यसुडस्यात् आपः स्थाने ऽस्य सर्वादेः किं गंगायै मदः किं सर्वाभ्यां ज्रूष वयोहानौ
चित्स्मात पिद्गुणमडि स्यदि कतो ऽडि गुण इतिगुणे कृते आप जरा जरयाः स्वरादौ जरस्येतिस्वरादिविभक्तौ जरस औपरतः औइतीत्वं ननित्यत्वाज्ज

आम्डेः। आदन्तादवन्तात्परस्य ङेरामादेशो भवति गंगायाम् गंगयोः गंगासु एवं ब्रह्मामेधा दुर्गादयः
अम्बार्थानां ह्रिस्वराणां धौ ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल ॥ ॥ रामचन्द्रायनमः ॥ ॥

रस जरसौ अभितु जरसामितिजरयाइति वचनसामर्थ्यात पक्षे हसादौ च गंगावत दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्यं गौणत्वाद्प्राप्ते विभाषेयम्
दिशांनामान्तरालिदिक्समासस्तस्मिन बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वादिकार्यं वा वाच्यं दक्षिणस्याः पूर्वस्या अंतरालेमध्येया दिक्सा दक्षिणपूर्वा तस्यै उत्तरस्याः पूर्वस्या
श्चान्तराले या दिक् सा उत्तरपूर्वा तस्याः अत्र पदार्थोपि दिक्शब्दवाच्य एव माह्यस्तेनने ह येनभ्रातापूर्वा यस्या ऽन्मत्ताया: सा उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वायै अंतरोऽपु
रिवि योगे इहियोगइत्युक्तत्वादंतरशब्दस्य बहिर्योगे सर्वकार्ये अंतरस्यै शालायै नगरवाह्यायै इत्यर्थः अन्तरस्य न पुनर्यथा सर्वकार्यं अंतरायै नसुद्रू ह्निती।
याततीयस्तुतीयस्य ङिः त्सुवा सर्ववदिसुक्तत्वात ङेङसिङस ङि सुवा सर्ववत ॥ ॥ ः ॥ ॥

स.चं.पू. शेषं गंगावदूपे यादृशेनेति नासिकाशब्दस्य गणसादौ नस् सस्य विसर्गे हवेड्रुस्तु तेडोले च नोभ्यां एतन् नासेना छ्रशषराजादेः षः छ्वांतस्य शांतस्य षांतस्य रा
०.सु. जादेश्च षान्तः षः स्यात् रुसे पदांते च छ्वांतस्य शांतस्य षांतस्य राजादेश्च धातोश्च षः स्यात् रुसे पदांते च छ्वान्तस्य नाम्नो यथा तत्त्वप्राड् २ भजां विणिति वि
३७ प्रत्यय अट्कतत्वूह परिभाषया द्वित्वं न प्रवर्तेत। ततोऽसिद्धपरिभाषया नव्हिः द्वेदेर्विण्निमित्तत्वेन षत्वं प्रति बहिरंगत्वात् धातोश्च षयथा प्रष्टा अपाम
ट् शंतस्य नाम्नो यथा विट् विड्भ्यां धातोश्च यथा वेष्टा अवे वेट् षांतस्य नाम्नो यथा द्विट् विड्भ्यां धातोश्च यथा द्वेष्टा अद्वेट् षस्य षविधानमादेशान्तरनिवृ
त्त्यर्थं गावत्। द्विस्वराणामिति किम्। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। यदोश्च। सर्वादेः परस्य यटस्तु डागमो भवति पूर्वस्य वा पोऽकारः। स
र्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वस्याः। सर्वयोः। सर्वासाम्। सर्वस्याम्। एवं विश्वादयोऽप्यावन्ताः। जरा। जरसौ। जरे। जरसः। जराः। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वा
देर्वा सर्वकार्यम्। दक्षिणपूर्वस्यै। दक्षिणपूर्वायै। उत्तरपूर्वस्याः। उत्तरपूर्वायाः। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अन्त
रायै नगर्यै द्वितीयस्यै द्वितीयायै तृतीयस्यै तृतीयायै नासिकायानस् नासिका नासिके नासिकाः नासिकाम् नसः नासिकाः नसा ना
सिकया नोभ्याम् नासिकाभ्याम् यसेयद्वत्सुगङ्गावत् एतनायाः एत् एतः एता एद्भ्याम् निशाया निश् निशः निशा छ्रशषराजादेः
षः छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य राज यज सृज मृज भ्रस्ज व्रश्च भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रुसे पदान्ते च॥
त्सर्थं ततः पुरस्तादपवादन्यायेन रुसे च षाएव वा धोनतुव्यवहितो रुवेजवा इति च अयं च निषेधः स्यादौ न लस्यानुरोधात् तेन षड् सुड् स्यादिसिद्धिः र.म.
द्विड्ढे ऽ ड्ढे जवाः अद्वेट् अद्वेड् इत्यवसाने चस्यादेव व्यवहितविधित्वात् राजास्यस्तु राज दीप्तौ यज देवपूजादौ सृज विसर्गे मृजूष् शुद्धौ भ्रस्ज पाके ३७
ओव्रश्चू छेदने भ्राज दीप्तौ आदिशब्दात् परिव्राज् शब्दो विणन्तो ग्राह्यः दिशामिति स्त्रैणस्य त्विजोः पाठस्तु पलवा धनार्थः असूधातोरेण्णादिके ऋज म
त्याये सिद्धेऽसृजशब्दो न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

षोडः ॥ यस्य नाम्नो विशेषणात्तदंतविधिः ॥ षांतस्य नाम्नोंतस्य डः स्यात् रसेपदांतेव षष्ठीतिनिर्देशात् षट्प्रत्यये नडः षष्ठः ननु वावसाने ऋत्वेजवाः खसे चपात् सानामित्येतैः स्वेषड्योर्लोभात् मास्त्विदं सत्त्वमुच्यते षाण्मातुर इत्यादिसिद्ध्यर्थमिदमावश्यकं यथा षाण्मातुर इति स्थिते षोडइतिडत्वेकृतेत्वन्यदेकत्वेद्वितिनिर्देशात्तु वस्यापि नमो भवतीति अष्टनोडा वेतिनिर्देशात्त्व द्वेष्टीत्यादावपि नडत्वं शस्य षत्वे डत्वं निड्भ्यां सुपि डस्य खसे चपा इति च पत्वे टनान्तस्य वेतिवा धुट् धस्य च पत्वं धुडः भावे टस्य धुट्पक्षे चतकारस्य शमेच पस्येत्यनेनठ्थोन कुकुटुकुवर्जितस्येतिनिषेधात् स्वादीनां सस्येति

॥ षोडः ॥ निड्भ्याम् ॥ निड्भिः ॥ निट्सु ॥ निट्त्सु ॥ निशासु ॥ केचित्तु धातोरेव षत्वमाहुः

॥ तन्मते तु ऋत्वेजवा इति जकारः निजभ्याम् निजभिः ग्रुतम् निचूषु निशासु गोपाः

॥ सोनपावत् बुद्धिः बुद्धी बुद्धयः हेबुद्धे बुद्धिम् बुद्धीः बुद्ध्या ॥ ॥ ❁ ॥

नष्टत्वे निट्सु निट्त्सु परिश्रित्कारादयः लुशषराजादेभिरिति सूत्रे धातोश्च इति सूत्राद्धातोरित्येवानुवर्त्तयंति ननुनामइति तन्मते ऋत्वेजवा इत्यनेन शस्य जत्वे भनि [illegible] सुपित्वेत्वेच पाद इति शस्य चः स्तोश्चुभिरिति शात्वं च पाच्छः शड्इति पक्षे शस्य छत्वमपि वोध्यं निचूषु चोः कुरिति कुत्वं न च पस्यासिद्धत्वात् इत्यादयः गोपाशब्द आकारांतो बुद्धिः प्रायेण हरिवत् सीतात्मेनः पुंसइति नत्वं बुद्धीः अस्त्रियामित्युक्तत्वाद्नेतिनात्वं न बुद्ध्या ॥ ❁ ॥

सि॰चं॰पृ॰
टी॰सु॰
३८

इदुद्भ्या॰ ॥ इदुद्भ्यामिदुद्भ्यां ङेरौदच्चेत्यनुवर्त्तते ङितामङितिच स्त्रियांङितांवा ह्रस्वात् ङितामङितिनित्ये प्राप्ते विभाषेयं स्त्रियामिति किं
वसवे मत्से ङितामिति किम् मतिभ्यां नपरत्वात्किं नद्यै अट् बुद्धौ अट्भावेङितौसेतं बुद्ध्यै ङौ तु अडागमोः सहैव प्रवृत्तः प्रवृत्तीसन्नियोगशिष्टानां सहवा प्रवृ
त्तिः सहवानिवृत्तिरितिन्यायात् त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृवत् त्रपादे रित्यतः सादावनुकृष्यते स्त्र्यर्थवाचकयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ तान्त्रकारेण
तुल्यस्वरादितिवाक्यान्तरं ऋ ऋवदितिपदच्छेदः ऋतोरित्यतः स्वरे इत्यनुवर्तते सोपरे तिसृचतसृशब्दयोः ऋकारऋकारकार्यंलभेते तच्चारत्वं तेनपंचसु·
इदुद्भ्याम् ॥ स्त्रियाम्वर्त्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यांपरेषांङितांवचनानाम्वाडागमोभवति बुद्धौ बुद्ध्यै बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्याः बुद्धेः
बुद्धीनाम् स्त्रियांयोः बुद्ध्याम् अडागमाभावे आमोप्यभावः बुद्धौ एवम्मतिभूतिधृतिरुच्यादयः धेनुरज्जुदनुचञ्च्वादयोप्येवम् ॥
त्रिचतुरोःस्त्रियान्तिसृचतसृवत् स्त्रियाम्वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोस्तिसृचतसृ इत्येतावादेशौभवतो विभक्तौ ऋकारस्यऋकारवत्
ततोऽडाडकारानभवंतिसेराधेरत्तुभवति तिस्रः २॥ तिसृभिः तिसृभ्यः २ नतिसृचतसृणांनामिदीर्घः तिसृणाम् त्रि यामिति त्रिचतु
इतिङावितिचारसुतरिसारत्ऋतोङ उङ्स्तुकार एते विधयोनअम्शसोरल्लोपोपिनसेरस्यात्वंधेरभिसरतुभव ॥ रोर्विशेषणान्नेह ॰ ॥ ५ ॥
सेवस्वरपरत्वाभावात् तिसृ इत्यत्रकिलादितिषत्वाभावप्रदर्शनेनाऽऽदेशावयवेषत्वंनेतिज्ञापितं सैषादितिषत्वनिर्देशेनसमाचारादेशस्यषत्वंभवती·
तिज्ञापितंच विभक्तौकिं तिस्त्रः प्रियायस्यसत्रिप्रियइत्यत्रतुन लुकिनतन्निमि त्तमित्युक्तत्वात् स्त्रियांकिं त्रयः चत्वारः नतिसृचतसृत्रोर्नामिदीर्घः एतयोर्दी·
र्घोनस्यान्नामि आमितुनुट् तिसृणां श्रुतत्वाद्धित्रिचतुरोरित्यस्यैवस्त्रियामितिविशेषणंनानुवर्त्तनस्यनाम्नः ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

प्रियास्त्रयः पुरुषाः प्रियाणि त्रीणि कुलानि वा यस्याः सा प्रियत्रिः तस्य बुद्धिवद्रूपं समासस्यान्यार्थविधायकत्वेपि त्रिचतुरोः स्त्र्यर्थाविधायकत्वाभावात् आमि नु
वेरयङिःस्यपड्· प्रियत्रयाणामिति विशेषः। यदास्त्रियां मुख्यौ लिंगान्तरे गौणौ तदैतौ स्तः यदाविगन्हे त्रिचतुर् शब्दौ स्त्र्यर्थवाचकौ मुख्यौ तिसृचतसृरूपा
वित्यर्थः यस्य यस्या वेत्यादि समासार्थरूपे लिंगान्तरे तु तौ गौणौ स्तस्तदा त्रिचतुरोस्तिसृचतसृ इत्येतौ भवतः यथा प्रियाः तिस्रो यस्य पुंसः स इत्यत्र प्रियाजस्
तिजस इति स्थिते अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुक् बाधते इत्यकृत्वैव तिस्रादेशं सिपो लुकि कृते समासाद्या विभक्तिस्तस्यां परतस्तिस्रादेशः॥ पुंवद्वेति।
प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः सेरस्यात्त्वं प्रियपतिसेति यद्यपीह जहत्स्वार्था वृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या ०

प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वा यस्यास्सा प्रियत्रिः बुद्धिवत् आमि प्रियत्रयाणाम् यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणौ तदैतौ
स्तः प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः हे प्रियतिसः नाम्यासेरहलोपः प्रियतिसृम् प्रियास्तिस्रो यस्य
कुलस्य तत् कुलं प्रियत्रि लुकि न तन्निमित्तमित्यस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि ॥ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषइत्यादि सिद्धान्तस्यैवमेव निर्वाह्यत्वाद् अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोः त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः॥
प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः १ प्रियतिसृं प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः २ प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभिः ३ प्रियतिस्रे ४ प्रियतिस्रः ५ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रोः ॥
प्रियतिसृणां ६ प्रियतिस्रि प्रियतिस्रोः प्रियतिसृषु हे प्रियतिसः प्रियाः तिस्रो यस्य कुलस्य तत्रस्यमोर्लुकालुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः
प्रियत्रि लुकि न तन्निमित्तमित्यस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ एतद्रूपद्वयं कैयटेन स्वीकृतं इदमो यं पुंसि त्यनेनानित्यत्वं ज्ञापितं नामिनः स्वरे इति नुम् ॥
इ[illegible]तोस्य प्रियतिसृणी नोपधायाइतिदीर्घः प्रियतिसृणि ॥ ॥

सि॰ चं॰ टी॰ सु॰ ३९ तीयात्कपुंवद्भावस्य माणेनटादाविस्यनेन पुंवद्भावविकल्पात् पर्याये णनुमृत्वे प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः ॥
आमिरत्वंवाधित्वापरत्वान्नुमप्राप्तः तंचबाधित्वा विप्रतिषेधेपरमितितुट् प्रियतिसृणाम् स्वृणामितिवागुणः हेप्रियतिस्तः हेप्रियतिसृ हृशब्दस्यत्य
दादेशिस्यकारेकृतेसंन्निपात परिभाषाया अनित्यत्वादापत्तइत्याप् इतीदंताः नदादेशितीप् नदी धौहृस्व इतिहृस्वे हेनदि प्रादिपदिकग्रहणेलिं
गविशिष्टस्यापिग्रहणमितिसेडोधेरितिङात्वे ऐसख्युरिसैस्वेचप्राप्तेविभक्तौलिंगविशिष्ट ग्रहणमितिनसखी लक्षेर्मुट्चेतीप्रत्ययः लक्ष्मीः केचि॰
त्वणांनपुंसकेधौगुणोवा हेप्रियतिसः हेप्रियतिसृ टादौस्वरेटादाविति पुम्वत् नामिनस्स्वरे प्रियतिसृणा प्रियतिस्रा
हेरंतेसत्याप् हे हे ह्राभ्याम् ३ ह्रयोः २ हसेपस्सेर्ह्रोपः नदी नद्यौ नद्यः हेनदि नदीम् नद्यौ नदीः नद्या ङितामट् ॥
नद्यै नद्याः नदीनाम् नद्याम् एवम्ब्राह्मणीसखीकुमारीगौर्य्यादयः लक्ष्मीः अनीवन्तत्वान्नसिलोपः धौहृस्वः ।
हेलक्ष्मि। शेषन्नदीवत् एवमवीतंत्रीतरीप्रभृतयः ईवन्तत्वात्सिलोपः स्त्री स्त्रीभुवोः स्त्रीशब्दस्यभ्रूशब्दस्यचेयु
वौभवतस्स्मादौस्वरेपरे स्त्रियौ स्त्रियः हेस्त्रि ॥ ११ दिहहृदिकारादितिपासिकमीपमि छंति तन्मतेपसेसिलोपः स्वाद्देव वात
प्रमी श्रीलक्ष्मीतिपसेङ्घ्नाः सुसाधवइतिरक्षितः लक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रियेतिहिरूपकोशश्च अवीरजस्वलास्त्रीतंत्रीवीणास्तरी धूमः तरीर्वेङास्त्या राम॰
यत्ते ईङिति ङ्रहप्रत्ययेपवयोर्वसे इतियत्लोपः ष्ट्रितइतीपूस्त्यायतेः स्यांशुक्रशोणिते इतिस्त्रीस्त्रीभुवोः अप्राप्तेविधिरयंयत्त्ववत्वयोरपवादः एत्न। ३९
योभिवर्णावर्णयोरियुवौभवतः स्वरादौस्यादौ स्यादौकिम् ॥स्व्यर्थं भ्वर्थं धौहृस्वइतिहृस्वे हेस्त्रि॰ ॥ ॥श्रीरामचन्द्रायनमोनमः॥ ॥ ६ ॥

वाम्शसि पूर्वेणनित्येप्राप्तेविकल्पोयम् कश्चिदेकदेशोऽनुवर्त्ततेइतिस्त्रीभ्रुवोरित्यतः स्त्रीशब्दस्यानुवृत्तिः ङिनामङिल्वात् स्त्रियै आमि स्त्रियास्तुनित्य
मितिवक्ष्यमाणेननुट् स्त्रीणां ङौस्त्रियांयोरित्याम् स्त्रियां गौणेतु स्त्रियमतिक्रान्तःपुमान् अतिस्त्रिः अन्यार्थेइतिह्रस्वः एओनेत्यादि एओनाभावौत्व
नुडिः पुंस्त्वस्त्रीशब्दस्यइयङ्वाध्यते इतित्वयाऽवधार्यतांज्ञापनं एश्वओश्वनाश्वते एओनाः एओनानांभावः एओनाभावः एओनाभावश्च औत्वंच
नुट्चते एओनाभावौत्वनुटस्तैः एओजसिङिङीत्येतौत्वटानास्त्रियामितिनाडे. सेङिदितौत्वंनुडामइतिनुट् कीदृशैः पूर्वस्मिन् तिष्ठतीति पूर्वस्था
वाम्शसि। अमिशसिचपरेस्त्रीशब्दस्यवाइयङ्भवति स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीणाम् स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः
अन्यार्थे अतिस्त्रियौ एत्वनाभावौत्वनुड्भिः पूर्वस्थैःपुंस्त्विवाध्यते क्लीवेनुमाचस्त्रीशब्दस्य त्यवधार्य्यताम् अतिस्त्रयः।
हेअतिस्त्रे अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् अतिस्त्रिणा अतिस्त्रये अतिस्त्रेः १ अतिस्त्रियोः
अतिस्त्रीणाम् अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु ओस्योकारेचनित्यंस्यादम्शसोऽस्तुविभाषया ॥ इयादेशस्तुनान्यत्र स्त्रि
याः पुंस्युपसर्ज्जने ॥ क्लीवेतुनुम् ॥ अतिस्त्रि ॥ ॥ ११ ॥ ते यपुनः क्लीवेनामिनः स्वरेइतिनुमागमेनस्त्रीशब्दस्यइयङ्वाध्यते १ ङोस्त्रीत्या
दिस्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यपुंस्युपसर्जनेविद्यमानस्यओसादिषु चतुर्षेवपरेषुस्त्रीभ्रुवोरितीयादेशोभवति यथाओसि ओकारेमस्येच परतः इय् नित्यंतुपुन
रम्शसोः परतोविकल्पेनेय् अन्यस्मिन्नप्रत्यये इयून एओनाभावौत्वनुडिः पूर्वोक्तैर्वाधितत्वादित्यर्थः १ क्लीवेतुनुम् ईमाविनीत्वं अतिस्त्रिणी जस्।
शसोर्निजिः॥ नोपधायाइतिदीर्घः ॥ ॥ ९ः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ शिवायनमः॥

सि॰ कौ॰ पू॰ अतिस्त्रीणि॰ ... दोस्त्वो नुमादावुक्तं पुंस्त्वमिति वक्ष्यमाणेन पुंवद्भावपक्षे हरिवद्रूपं स्त्रियमतिक्रान्ता या स्त्री सा अतिस्त्रिः शसि स्त्रीत्वात् सो नः पुंस इति नत्वं
टी॰ सु॰ अतिस्त्रीः। स्त्रवर्णविषिय क्लीबे स्त्रीस्त्रुवोर्वितीयङिति तिवचनेषु इदुद्भ्यामिति वा ऽट् अतिस्त्रियै ङितीत्यस्त्वपक्षे अतिस्त्रये आमि नुट् अतिस्त्रीणां ङेः स्त्रियां यो
४० स्त्रियाम् अतिस्त्रियम् पक्षे ङेरौदिति स्त्यौले अतिस्त्रौ किपिवचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणामिति क्विपि दीर्घः अनीचंततात्सिलोपः श्रीः यो धातोरि
अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रियोः
अतिस्त्रिणोः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रिणि। षष्ठ्यन्तान्नपुंसके धोगुणो वा वक्तव्यः। हे अतिस्त्रे। हे अतिस्त्रि। स्त्रियास्तु पा
येण पुंवत्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। इदुद्भ्याम्। अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः॥
अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्। अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। हे श्रीः। वेयुवः। इयुवङ्स्थानाविति ङितामट् वा
स्त्रीम्मिति। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। श्रियः। इयुवङ्स्थानावामोऽनुड्वा स्त्रियास्तु नित्यम्। श्रीणाम्। श्रियाम्। श्रियि। श्रियाम्। एवं ह्रीधी
मन्दतयः। एवम्भूभ्रूप्रभृतयः। प्रधीशब्दस्य तु लक्ष्मीशब्दवद्रूपम्। केषाञ्चिन्मते तु पुंवत्। मकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्
लोप। श्रियौ। इयुवङ्स्थानिव विज्ञितयोरित्युक्तत्वात् धावितिहस्वोन हे श्रीः वेयुवः ङितामङिस्यनेन निर्लेपाप्ते विकल्पोयम् सच व्यवस्थितस्तेन स्त्रियानि
त्यमेवाट् इयङ्चउवङ्चानयोः समाहारः इयुव तस्मादियुवः योरित्यनुवर्तते स्त्रियामित्युवङ्स्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परेषां ङितामट् वा स्यात् स्त्रियामिति एम॰
किं सुधिये स्वयम्भुवे इयुवङिति किं प्रध्ये वर्षाभ्वे इयुवंतादामो नुड्वा स्त्रियास्तु नित्यं स्त्रियामियुवङ्स्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परस्यामो नुड्वा स्यात्॰ ॥ ॥ ४०

स्त्रीशब्दात्परस्याम्नो नित्यमेवनुट् धीप्रज्ञा शेमुषी मतिरित्यमरः ह्रीर्लज्जा भूर्भूमिरचला नंते त्यमरः भ्रमतीति भ्रमेर्डूरिति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः हित्वाह्रिलो
पः नेत्रयोरुपधिरेतेन प्रदूति भ्रूः पदांतरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतां वृत्तिकारादीनां मते प्रधीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दवद्रूपम्॥ ॥ ऊं
॥ अभिशस्तिवप्रध्यंप्रध्यः इति विशेषः धातुत्वाद् य्वोवेति स्त्रेः पत्वंलिंगांतरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतः कैयटस्य मते प्रकृष्टा धीर्यस्याः
सा प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे प्रधीशब्दस्य पुंवद्रूपम् यं मतभेदः प्रकृष्टा धीरिति विग्रहेण तत्पुरुषे तु मतद्वयेपि लक्ष्मीवत्प्रधीशब्दस्य स्याद्रूपं सुष्ठु
धीर्यस्याः सा सुष्ठु ध्यायतीति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीशब्दस्य श्रीशब्दवद्रूपं कैयटमते तु नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंवद्रूपं सुष्ठु धीरिति विग्रहेण तत्पुरुषे तु
अभिशस्ति प्रध्यम्। प्रध्यः। सुष्ठु धीर्यस्याः सा सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे। सुधीः। श्रीवत्। केषांचिन्मते पुंवत्। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु
श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। एवं खलप्वादिः। ऋवर्णाई शनकारान्ता हकारान्ता दणन्ताश्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यो
नदीवत्। वधूः [illegible] योनदीवत्। [illegible]भूः। धीवा। पुनर्भ्वौ। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वः। पुनर्भ्वाम्। पुनर्भ्वाम्। भेकयां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूर्द
र्दुरे पुमान्। हे वर्षाभु। वर्षाभ्वौ। स्वयम्भूः पुंवत्॥ ॥ मतद्वयेपि श्रीवदेव बुद्धिवाचक धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् ग्रामणीशब्दः पुंवत् ग्रामन
[illegible] पुंधर्मतया पदांतरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः एवं खलप्वादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ऋवर्णई पनच आत् श्चणच एषां समाहारे ऋणृतस्मा
न्नणः अणिति प्रत्ययो न तु किंवतोऽणिति गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात् अस्य व्याख्यानं स्त्रीप्रत्यये द्रष्टव्यं क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्वपि स्त्रियां वे
तिलवद्रूपा क्रोष्ट्री। [illegible] हे पुनर्भु स्त्रियां योरिति डेराम पुनर्भ्वां कैयटमते भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः वृत्तिकारमते तु हे वर्षाभु॥
पुनर्नवायां [illegible] भेकयां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः भेकयां मंडूकां तथा पुनर्नवा औषधीतस्यां वाच्यायां वर्षाभूशब्दः स्त्रीलिंगः
दर्दुरे [illegible] तु पुंलिंगः [illegible] वर्षाभ्वां स्वयंभूशब्दे त्वरे परतो ध्वो धातोरित्युव् मतद्वयेपि नित्यस्त्रीत्वाभावात् ङितामडित्यादिना॥ ॥ ऊं॥ ॥ श्रीरामः॥

नकारान्त संख्याया: स्वसृतिसृचतसृननान्दृदुहितृयातृमातृष्पश्चनेवाप्नो स्वस्रादीनामी प्रसक्तः नकारान्त संख्यायास्तु ओष्ठाप्राप्ते अनेन निषिध्येते मावसेर्भ
इतिवत्स्वसृ: स्वसा स्वसारौ स्वसार: स्वसारौ शसि स्वसृ: स्त्रीत्वात्नोनः पुंसङ्कृतिनत्वं ननान्दा तु स्वसापत्युरित्यमरः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य या नरः सुः परस्परमिति॰
च यद्यपि पुल्लिंगत्वेकोशादः अर्थवैचित्र्यविभवाथ पौत्रमरे भिन्नलिंगानांन द्वंद्वइतिभाषितत्वात् तथापि एतस्येनामितिरः स्त्रीत्वेकेतुदन्तेर्गलोनुदिष्मांडाविति॰
दोषस्य: त्रित्वाद्विलोपः नौरिति यांनौ स्त्रएणिस्तरी समरः॥ ॥इति स्त्रएन्ता: स्त्रीलिंगाः॥ ॥ २ अतोऽम्।अदन्तान्नपुंसकान्नाम्नः परयोः स्वमोरम् स्यात्

नकारान्त संख्यायाः स्वसृतिसृचतसृननान्दृदुहितृयातृमातृष्पश्चनेवाप्नो मातापितृवत् स्वसाकर्तृवत् शसि मातॄः स्वसॄः
रा:पुम्वत् गौ:पुम्वत्।नौर्ग्लौवत्॥ ॥इति स्त्रएन्तास्त्रीलिङ्गाः॥ ॥अतोऽम्।अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमो
॥ रम्भवस्यो ॥ कुलम् ॥ ⁘ ॥

नपुंसकात्स्वमोर्लुगित्यस्यापवादोयम् अतः किं पयः तपरकरणंसुखार्थं नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते दीर्घत्वाभावात् केचित्तु मइत्येवपदच्छेदं कुर्वन्ति लाघवात्
तन्मते मैंकृते कुलमिति सिद्धं द्वितीयैकवचनेतु मस्येवमेकृते अम् शसोरित्यस्यलोपे सिद्धमिष्टं यत्वाहुः अतिजरसमिति सिद्धार्थमम् विधानं तन्न द्वितीयैकवच
नेलुकोपवादे अतोमितिम भावेकृते अम् शसोरित्यस्य लोपं वाधित्वाज्जरस ततः सन्निपातपरिभाषयालुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिरिति हे कुलेत्यत्र धेरमिकृते अह्रो
ष्वेवसमानाहेरिति।मलोपः।यद्वाऽतोमिति सूत्रेन्त्सम्महतह्रस्वतो मंडूकप्लुत्याऽधाविस्तु वर्त्तस्य षष्ठ्यावि परिणम्यते अमादेशनिषेधाहेलोपएव विधेयः॥ ॥

ईमौ नपुंसकान्नाम्नः पर औरीत्वं स्यात् ओरीत्वंमात्रोतिदीर्घोच्चारणं तुमधुनीइत्यादौ श्रवणार्थं विपरीतनिर्देशो नित्यादपि नुमः पूर्वमीविधानार्थः जश्शसोः शिः ॥०
नपुंसकान्नाम्नः परयोः जश्शसोः शिः स्यात् नपुंसकात्किम् देवाः जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणान्नेह शत श्रोः ददाति शकारः सर्वादेशार्थः नुमयमः अ
यमप्रत्याहारान्तस्य नपुंसकस्य नुम् स्यात् शौ परतः नपुंसकादिति पञ्चमी विपरिणम्यते शिरिति सप्तम्याच अयम इति षष्ठी मकारोऽकारस्योच्चारणार्थत्वात् मित्वा
दंत्यात्स्वरात्परो नुम् अयमः किं विमलदिवि चत्वारि वारि फलिनि तुव नित्र ह्याणि मशामि नोपधायाः नेत्यविभक्तिको निर्देशः नाम्नो विशेषणं तेन नान्तस्य नाम्न
ईमौ नपुंसकलिङ्गात्पर औ ओ ईकारमापद्यते कुले जश्शसोः शिः नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति नुमयमः नपुंसक
स्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारान्तस्य न मिदन्त्यात्स्वरात्परः नोपधायाः नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ पञ्चस्वधिपुना
मिच इति न कुलानि हे कुल शेषं देववत् एवम्मूलफलादयः स्त्वन्यादेः अन्यादेः क्लीबात्परयोः स्यमोः श्तुर्भवति अन्यत् ० ॥
वावसाने अवसाने वर्तमानानां झसानां जवा भवन्ति चपा वा अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि ॥ उपधाया दीर्घः स्यात् शौ परे पंचस्वधिपुई
त्यादिक इकारे तुनवत्याणी इति वादी पेशित्यत ईकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थस्य निषेधार्थस्य वाचकस्य चानुवर्तनात् नामीत्यस्यापकर्षणान्नाम्यपि नोपधाया
दीर्घः विदोनवनामिनि निर्देशात् भवन्नित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः स्वन्यादेः क्लीबादन्यादेर्नाम्नः परयोः स्यमोः श्तुः स्यात् अतोमित्यस्याप
वादः अन्य अन्यतर इतर कतर कतम इति पंचात्मकोऽन्यादिः सर्वाद्यन्तर्गणः डतर डतमौ प्रत्ययौ तदन्ता दंताः कतरकतमयोस्तु ग्राह्याः क्लीबादिति किं अन्यः
अन्ये शकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः ॥ वावसाने अवसानं विरामः अवसानं चोन कर्मणि अस्माद्भावे युट् समाप्तिरंत इति यावत् पदस्यांते वर्तमानानां झसानां
जबचपाश्चास्तु पदस्यांते वर्तमानो अंते किं गतः झसानां किं रजन ॥ ॥

अन्वादेहलोपोन अन्वादे[illegible]स्यधेर्लोपोनसमानाद्धेरितिमात्रेनिषेधः एकतरस्यश्छुर्न एकतरएतरयोःस्यमोः श्छुर्नेस्यात् डतरमतरपांचत्वात्याप्तेनिषेधः॥
अविद्यमाना[illegible]जरायस्यतत् अनार्थेइतिहस्वेकृते अतोमित्यम् अजरमित्यत्राजरशब्दमाश्रित्यसिस्यानेऽम उत्पन्नः तेनाजरशब्दस्यामविधिःसंनिपातः॥
अतःसन्निपातोयविधिर्जरसादेशविधानेनाजरशब्दस्यविघातकोनेति अजरमित्येकमेवरूपं प्रथमैकवचने अजरसि इतिस्थिते परत्वाज्ज रसिहृते
तुबयम इतिजस् सम्महतोधोर्दीर्घःश्रोच क्तव अप्च महच्च एषांसमाहारेन्सम्महत् तस्यन्सम्महतः जमेत्रमावाइसनेनयस्यमादेशंकृत्वा अपुरु

अन्वादेहलोपोन हेअन्यत् अन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत् एकतरस्यन एकतरम् शेषंसर्ववत् सेरमादेशेसन्निपातपरि
भाषयानजरस् अजरम् अजरसौ अजरे अजराणि न्सम्महतोःधोर्दीर्घश्शोच न्सनतस्याप् शब्दस्यमहच्छब्दस्यचदीर्घोभवति·
पञ्चस्वधिपुशोच अजराणि अमिलुकोपवादमम भावंबाधित्वापरत्वाज्जरस॰ ॥ ॥ गणपतयेनमोनमः ॥ ॥

शेऽत्रनिर्दिश्यते अधिकारस्त्वध्यस्तनाम्नोविशेषणमिदं विशेषणेनचतदंतविधिरितितदंतस्यापिदीर्घोभवतीत्यर्थः अथाविनिश्छेदोनतुधावित्ति॥
पंचस्वित्यनुवर्तते तद्विशेषणंचेदं अत्रपूर्ववत्ईइत्यनुवर्ततेचकारोऽस्त्येवतेनस्व पीइत्यादौ इतिनेत्यर्थः अत्राम्महत्त्वाहचर्म्यादधातोरेवग्रहणंगृह्यते ते
नसुहिन् इत्यादौनदीर्घोधातुत्वात् न्संतत्वाद्दीर्घे अजराणि नोपधाया इतिदीर्घे अजराणि अजरश्च मित्य त्रनपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यस्यापवादमतो ऽ
मित्यम भावंबाधित्वापरत्वाज्जरस ततोयोयमाश्रित्योत्पद्यतेसतंप्रतिसन्निपातः॥ ॥ ॥ ॥ॐनमोभगवतेवक्रतुंडाय॥ ॥ ॥

सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिपरिभाषयानामोलुग् अजरसं अजरम् पाद्दंतेत्यनेनहृद्उदन् आसन्मांस् आदेशाः अल्लोपःस्वरे इ
त्यकारलोपे उद्ना नाम्नोनोलोपश्चिति नलोपे उदभ्यां संयोगांतस्येतिसलोपेमान्भ्यामिति नपुंसकस्य अत्रहृस्व श्रुतास्वरस्येत्युपस्थितं तच्चनपुंसकस्यवि
शेषणंनाम्नइत्यनुवृत्तमधिकारात् तत्रस्वरांतस्यनपुंसकस्यनाम्न इतिसमानाधिकरण्येनव्याख्यानं लिंगस्यनामार्थत्वाभ्युपगमात् तस्यहृस्वःस्यादित्य
र्थः श्रियंपातीतिश्रीपं कुलंतत् श्रीपं अत्रहृस्वेकृते ऽतोमिरम् नपुंसकात्स्यमोर्लुक् नपुंसकान्नाम्नः परयोःस्यमोर्लुक्स्यात् त्यदिस्यादौ लुकास्यदाद्य
ततस्सन्निपातपरिभाषयानलुक् अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे अजरांसि अजराणि शेषन्निर्ज्जरवत् हृदयोदका
स्यमांसानाम् हृद् उदन् आसन् मांस् हृदि हृदा हृद्भ्याम् उदानि उद्ना उदभ्याम् आसानि आह्ना आसभ्याम् मांसि मां
सा मान्भ्याम् नपुंसकस्यहृस्वः नपुंसकस्यहृस्वोभवति श्रीपंकुलवत् नपुंसकात्स्यमोर्लुक् अस्थिप्रभृतीनांनपुंसके धोगुणो
वा हेअस्थे हेअस्थि नामिनस्स्वरे नाम्यन्तस्यनपुंसकस्यनुमागमोभवतिस्यादौस्वरे अस्थिनी ६ ॥ ५ ॥ ० ⁘ ●
त्वंबध्नते कश्चित्पूर्वेणापिपरस्यबाधस्वीकारात् नित्यत्वाद्वा कृताकृतप्रसंगित्वाद्धुगनित्यः त्यदाद्यत्वंविभक्तावुच्यमानेकृतेलुकिविभक्त्यभावान्न ॥०
प्रभृतीनांनपुंसके धोगुणोवा इश्च उश्च आचते प्रस्तेषांप्रभृणामिकारोकारऋकारांतानांनपुंसकानांगुणोवास्यात् धो नामिनः स्वरे नाम्यंतस्यनपुंसकस्य
नाम्नोनुमस्यात् स्वरादौस्यादौ नाम्यंतस्यकिम् जगते नपुंसकस्यकिं वातप्रम्ये स्वरादौकिं वारिभ्यां स्यादौकिं दध्यत्र ० ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः

॥ अचास्थ्याशसादौ अत्राधिकृतस्यनाम्नोऽस्थ्यादिभिर्विशेषणात्तदंतविधिस्तेनाऽनपुंसकस्याप्यस्थ्याद्यंतस्यनाम्नोनुमस्यादेशमितोऽकारश्चशस आदि पंचस्वत्रसर्वनामस्थानसंज्ञकेषु सुषु अपीतिकिं अस्थीनीति अस्थ्यामितिवहुवचनमाद्यर्थं तेनास्थिदधिसक्थ्यक्षिशब्दानामनामिकाः अह्नोपइत्यनेनो पधाऽकारलोपे अस्थ्ना वेङ्योरित्युपधायावालोपे अस्थ्नि अस्थनि तदंतेतुप्रियमस्थियस्यसः प्रियास्थिः तेनप्रियास्थ्नाप्रियास्थुना दधि अतिक्रांतमतिद धि तेनातिदध्ना एवंजनेनस्त्रियामप्यतिदध्नेत्येव संनिपातपरिभाषयावहिरंगपरिभाषयावेपोऽप्रवृत्तेः पयसामितिवागुणे हेवारि हेवारे दानादि

अचास्थ्ना शसादौ। शसादौस्वरेऽस्थ्यादीनांतुमागमइकारस्यचाकारः अल्लोपस्तत्रोऽन्यपुल्ला स्वसादौ अस्थ्ना अस्थ्ने
अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् वेङ्योः अस्थ्नि अस्थनि एवंदधि ३ सक्थ्यक्षिशब्दास्तदंतस्यापीष्टाः प्रियास्थ्ना ॥
अतिदध्ना वारि वारिणी वारीणि आमिनुट् वारीणाम् नपुंसकस्यहृस्वः ग्रामणि ॥ ॥ ॥ ॥

णामितिनाभावे वारिण्या ङःपिङितौ स्मैत्वेप्राप्तेएत्वौ त्वत्वकृतावैत्तात्वाधित्वानामिनःस्वरे इतिनुम् परेणपूर्वबाधोवेत्याद्युक्तत्वात् अतिसखिनीत्यत्र
एत्वम्वृद्धिरैत्वेप्राप्तेनुम् वारिणीत्यत्रङेऽरोङिहिस्यौत्वेप्राप्तेनुम् प्रियकोष्टुनिड्स्यत्रकोष्टुशब्दस्येतिनत्वकृतावेप्राप्तेनुम् एत्वेप्राप्तेनुम् वारिणे आमिप्रायशइ
नुकृत्वात्पूर्वेणपरस्यबाधनात् नुडेव ननुनुम् नुटोःकोविशेषः उच्यतेनामीतिदीर्घत्वमितिवारीणांहस्वादोहरिवत् ग्रामंनयतिपत् कुलमितिनपुंसक
॥ स्येतिहृस्वेग्रामणि ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकं पुंवद्वा भवति टादौ स्वरे नपुंसकादिसुक्तपुंस्कमित्यनेन सह प्रथमां तं संबध्यते पुंवदिति
पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः केन प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं नुम्‌ह्रस्वयोरभावद्वारेणेति तेन नुम्‌ह्रस्वयोरभावोऽस्तीति दिक् यत् तेपु नपुंसके वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य प्रवृ
त्तिनिमित्तं मिद्यते तस्य टादौ स्वरे न पुंवत् यथा मधुशब्दो मद्येन पुंसकः चैत्रदैत्ययोः पुंल्लिंगः नात्र पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् उक्तः पुमान् यस्मिन्न
र्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति उक्तपुंस्कं अइकौ चेत्यप्रत्ययः उक्तं हि शब्दप्रवृत्तेर्निमित्तं यन् क्लीबे तच्च पुंसी चेत् तद्भाषितपुंस्कं तम्
टादावुक्तपुंसकम्पुम्वद्वा उक्तपुस्कन्नाम्यन्तन्नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुम्वद्वा भवति ग्रामण्या ग्रामणिना ग्राम
णीनाम् ग्रामण्याम् ग्रामणिनि ग्रामण्याम् प्रधि प्रध्या प्रधिना सुधि सुधिया सुधिना मधु हेमधो हेमधु एवम्
स्वादयः सानु सानुनी स्नूनि स्नुना सानुना स्नुभ्याम् प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना०
प्रियक्रोष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे प्रियक्रोष्टुने प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः सुलु सुलुनी सुलूनि सुल्वा सुलुना एवं
खलप्वादयः धातृ धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ एवञ्ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ ॥ शिवाय नमः ॥ ॥
पदेन पदैर्वे यथा १ पुंल्लिङ्गपक्षे ग्रामणीशब्दो दीर्घान्त एव ततो य्वौ वेत्तियः ॥ नियङ्स्याम् ॥ ग्रामण्याम् नपुंसकपक्षे ह्रस्वः ततो नामिनः स्वरे इति नुम्
पुनरुक्तं च एकार्थे यादि तन्नामधेयं पुंस्कमाचार्येणोच्यते तत्किं एक एव यः शब्दः हीति निश्चयेन त्रिपुलिंगे पु वर्तते यः शब्दस्त्रिपुलिंगेषु एकमेवार्थमाः
ख्यानिकयमपि अर्थे शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते १ प्रकृष्टा धीर्यस्य तत् प्रधि प्रधिनी इत्यत्र पूर्वेणानुमानपरमपि यत्वं बाध्यते मापशङ्स्युक्तत्वात् अत्रा
[illegible] पुनपुंसकयोरेकमेवेति उक्तपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वे य्वौ वेत्तियः नपुंसकपक्षे नुम् सुष्ठु धीर्यस्य तत् सुधि सुधिनी इत्यत्र इयं बाधित्वा

सि॰ चं॰ वृ॰ शोभनज्ञानवत्वप्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेव उक्तपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वेसुधीशब्दस्य वनेतिनिषेधादियङ् सुधिया मधुमद्ये पुष्परसे मधुर्वसंते चैत्रे॰
वै॰ सु॰ चेतिपुंनपुंसकयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्यत्र किंतुमद्यत्ववसंतत्वादिरूपंभिन्नंभिन्नमेव उक्तपुंस्कत्वाऽभावान्मधुने मधुनइत्येवनतुम धवे मधो रित्यादि
४४ म्बूणामितिवागुणेहेमधुहेमधोसानुशब्दस्यशसादौपाददंतेत्यनेनवास्नुरादेशः स्नुःअस्यःसानुरस्त्रियामित्युभयलिंगःसानुशब्दः स्नूनि सानूनीत्यादि प्रिय॰
क्रोष्टामस्सतत् प्रियक्रोष्टु तदिहास्वे पुंवत्त्वेसरत्वंप्रियक्रोष्ट्रा टाना स्त्रियामितिनाभावेप्रियक्रोष्टुना इतिरूपद्वयं क्लीबेतुनुमेव प्रियक्रोष्टुने एवमन्यत्रापि ॥
आमितुडेवनित्यत्वात् सुष्ठुलुनाति तत्सुलु नपुंसकस्येतिह्रस्वः शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव पुंवत्त्वपक्षेप्योवेतिवःक्लीबेतुम् सुल्वा सुलुना द

ह्रस्वादेशेसन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ अतिरि अतिरिण्या अतिरिणा अतिरिण्ये अतिरिणे अतिरिभ्याम् अतिरि
णि अतिरिषु मद्यु मद्युना मद्युवा उपगु उपगुना अतिनु अतिनुना अतिनावा ॥ ॥ गणपतयेनमः ॥ ॥

धाति तत् धातृधारणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव पुंवत्त्वपक्षेरत्वं क्लीबेनुम् ङसिङसो रुत्वोऽङ उरित्युत्वं धातुः आमितुट् धातॄणां ङाविति गुणे धातरि ।॰
त्रूणामितिवा गुणेहे धातः ॥ ॥ह्रस्वादेशेसंध्यक्षराणामिकारोकारौ आदिश्यते इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्चह्रस्वादेशः निर्द्धारणेसप्तमीजातावेक
वचनं आदिश्यमानेषुह्रस्वेषुमध्येसंध्यक्षराणामिकारोकारौभवतः एकारांतस्योदाहरणं इःकामः स्मृतोयेनसस्मृतेः शोभनस्मृतेर्यस्यतत् सुस्मृति राम॰
रायमतिक्रांतंयत् कुलंतदतिरि अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति तत्पुरुषः अतिरिणा इहनपुंवदुक्तपुंस्कत्वाऽभावात् पुंसित्वेदंतोस्तीति एवमग्रेपि एकदेशवि ४४
कृतस्याऽनन्यत्वाद्रै रायोस्यात्वं अतिरिभ्यां आमितुट् नामीतिदीर्घः अतिरीणां मद्यस्यद्योर्यस्मिन् तत् मद्यु मद्यस्वर्गवत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तंस्यात् ॥॰

मद्योशब्दउक्तपुंस्कः सएवेदानींहस्वत्वेप्रयुशब्दोपिउक्तपुंस्कएवएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावोभवतीत्येकेवदंति माधवमतेतुसंध्यक्षरां
तेषुक्तोवेषुपुंवद्भावोनास्तीतिबोध्यं नावमतिक्रांतंयत्तदतिनु ॥ ॥इतिस्वरांतानपुंसकलिंगाः॥ ॥३॥ ॥अथहसांताःपुल्लिंगाप्रदर्श्यंते॥ ॥
अनडुहश्च अनडुह्शब्दस्यामागमःस्यात् अत्रचतुरामशौचेत्यतआम्शाविति पदद्वयमनुवर्ततेपंचमित्विति चइतोदित्यतअत्राहिचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्ते
नईकारेनाम् ईपाम् वाईकारेवहुनडुही ईपि अनडुही अनड्वाही पत्यादित्वान्नदादित्वाद्देप तदंतविधिरत्र प्रियानड्वान् सावनडुहः असतुमस्या
तसौपरे नुमयमइत्यतोनुमित्यनुवृत्तमंप्योरन्निसमितिसत्रान्मंडूकप्लुत्या आदित्यनुवर्ततेतेनाऽवर्णात्परेपनुम् अतोविशेषविहितेनापिनुमामनबाध्यते

॥इतिस्वरान्तानपुंसकलिङ्गाः॥ ॥अनडुहश्च॥पुंसिपञ्चसुशौचानडुहआमाग
मः ईपिवा सावनडुहः अनडुहस्सौनुम संयोगान्तस्यलोपःस्यादौरसेपदान्तेच सभि
न्नस्मान्न अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः धावम् चतुरनडुहोर्धावमागमभवति आम्व हे

अमाचनुमनवाप्यतेऽसंयोगान्तस्यलोपः संयोगेति अंतस्येतिचछेदः अनुकरणाद्विमक्तेर्वैकल्पिकत्वादविभक्तिकोनिर्देशः नाम्नइतिविशेष्यंसंयोगे
तिविशेषणंविशेषणेचतदंतविधिः तेनसंयोगांतस्यनाम्नोंतस्यलोपोभवति स्यादौरसेचपुनः पदांतेवर्तमानोनाम्नोधातोश्चयः संयोगस्तस्यांतस्यलोप
इतिपदांते पर्यासमर्थः अवोस्कुन संयोगांतस्येतिकिम् हत्त संयोग स्यनाम्नोविशेषणत्वादादेर्नस्यह अनःशकटंवहतीति विग्रहेअनस्विहेः क्विप्
अनसोडश्चेतिक्विप् यजामितिसंप्रसारणं अनडुह्सि इतिस्थितेआम् नुमौपरत्वात् संयोगांतलोपेहतेसिलोपः ॥ अनड्वान् ॥ ॥ श्रीः ॥

सि॰ च॰ पृ॰ वाहोवोशसादोस्वरे ऊकाराकारविशिष्टस्यवाशब्दस्येत्यर्थः टनादित्ति धुट्चपत्वे विश्ववाट्त्सु सहेः साढिषत्वमनुवर्त्ततेतुरंदैस्यवेगं सहतेइतिविग्रहे
टी॰ सु॰ विश तुरंतुरितसाहयत्समिभवत्यर्थ।नितिविनहेतुम्नंताल क्विप् सहादित्वात पूर्वपदस्यदीर्घः तुराषाट् इतिहांताः दिवऔस्मानादेशेपि इस्तो
४६ मंडूकप्लुत्याअथात्मेत्यनुवर्त्ततेऽतेनधातोर्नभवति अक्षैर्दीव्यतीति अक्षद्यूरितिक्विपंतादिवेर्डिविति डिवप्रत्ययः वर्णमात्रविधित्वेनस्यानिवत्त्वाभा

वाहोवोशसादौस्वरे वाहोवकारस्योभवतिशसादोस्वरे परे तद्धितयस्यसोरीपीकारेच विश्वौहः विश्वौहा विश्ववाड्भ्याम्
विश्ववाट्सु विश्ववाट्त्सु सहेस्साढि साढिरूपेसति सहेसस्यषोभवति तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः तुराषाड्भ्या
म् तुराषाट्सु दिवऔ दिवोनाम्नऔकारादेशोभवतिसौपरे सुद्यौः सुदिवौ डःसे दिवउदादेशोभवतिरसेपदान्तेच सुद्युभ्याम्
सुद्युषु चतुरशब्दोनित्यम्बहुवचनान्तः चतुरान्शौच चतुरशब्दस्याआगमोभवतिपञ्चसुशौचनत्त्वीति चत्वारः चतुरः चतुर्भिः
संख्यायाः रेफान्तसंख्यायाःपरस्यामोनुडागमोभवति णत्वंद्वित्वंच चतुर्णाम् चतुर्षु प्रियाश्चत्वारः प्रियाणिवाचत्वारि
यस्यासौप्रियचत्वाः हेप्रियचत्वः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियचतुरः ॥९॥

९॰ वाहस्सेपट्टृतिस्तिलोपोन सुद्युर्द्योर्यस्मिन् सस्युद्यौः॥

उरसे अधिकृतत्स्यनाम्नोदिवशब्देनविशेषणात्तदंतविधिः दिवोनाम्नः डःसात रसेपदांतेच तदंते विमलद्यु इतिवांताः चतुराम्शौच नाम्नश्चतुर् शब्दे राम॰
नविशेषणात्तदंतविधिः॥चकारेणपंचस्विंतिसंबध्यते चतुरित्यऽविभक्तिकोनिर्देशः तदंते प्रियचत्वाः चतेरुरित्युरप्रत्ययेचतुर्शब्दः ईमावितीकारेनु ४६
नरः संख्यायाः नाम्नोरकारेणविशेषणात्तदंतविधिस्तेनांतग्रहणं णत्वंरहाद्यपो द्विरितिद्वित्वंचतुर्णांपकृष्यितिस्त्वेरकारपदनाम्नविसर्गः ।प्रियाश्च

त्वारः पुरुषाः स्त्रियाश्चिचत्वारि कुलानि यस्याः सा स्त्री प्रियचत्वाः नपुंसकत्वाद्ध्रस्वः हे प्रियचत्वः इत्यत्र धावमित्यसम् ॥ ॥ गौणत्वे नुडुट् न गौणत्वे रेफांत
संख्याया आमो नुडुन अन्यपदार्थप्रधानत्वेन संख्याया अभिधायित्वाभावात् प्रधान्येऽभवत्येव परमचतुर्णामिति शान्ताः कमलं जलपद्मयोरिति विश्वः ॥
कमला श्रीहरिप्रियेत्यमरः कमलं कमलां वा ऽऽचक्षाण इति नाम्नो णिच् डिदिति णिप्रत्ययः ण्यंतात् क्विपि णेरिति णिलोपः कमल् कमलं कमलसु फलमा
चक्षाण इति फल तोयमाचक्षाण इत्यादौ तु मवयोर्वसे इति यलोपेतो इति स्यादलोपांतो नोक्तः इति लांताः मोनो धातोः मांतस्य धातोर्नः स्यात् रुसे पदांते

गौणत्वे नुट् न स्त्रीत्वावच्छिन्नपरस्त्र्यावलम्बनं गौणत्वम् प्रियचतुराम् कमलं कमलाम् वा ऽऽचक्षाणः कमल् कमलौ
कमलः फल् फलौ फलभ्याम् मोनो धातोः मान्तस्य धातोर्मस्य नो भवति झसे पदान्ते च वमयोश्च नस्य लोपो न ॥
प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशान्भ्याम् प्रशान्सु कः कौ के शेषं सर्ववत् ॥ ॥ ७ ७ ॥ ॥

चवमयोश्च पक्षस्या निर्दिष्टत्वादंतस्यादेशः सिप्रपे परतान्नकारे कृते सिलोपः प्रशानित्यत्र नान्तो नोलोपश्च इति न लोपो न नत्वस्यासिद्धत्वात् यहानाम्नो
नइति सूत्रे पूर्वमेवोपपादितत्वात् शमु उपशमे क्विप् अमांतस्येति दीर्घः ॥ प्रशाम्यतीति प्रशान् वमयोस्तु चक्ष्यवहे चक्ष्यम्हे पदांते च अशंशन् भ
वस्तन् पदांते किं प्रशामौ धात्वधिकारस्यैव भावादिति लभ्यमाने पुनर्धातुग्रहणान्नाम धातोर्न अयमिवाचरम् इदम् प्रशाम्भ्यामित्यादौ नत्वमेवेति नका
रस्यानुस्वारे किं शाम्भामित्यादौ स्यात् अनुस्वारः कायते र्डिमिति डिम प्रत्ययेन निष्पन्नः किम् शब्दः त्यदादेरित्यत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपम् ॥ ॥ श्री ॥

इदमोऽयं पुंसि सावित्यनुवर्तते सौ सइत्यतः सिलोपे अयम् पुंसि किम् इदम् नन्वत्र लुकि न तन्निमित्तमिति परिभाषया न भविष्यति सत्यं तस्या अनित्यत्व-
ज्ञापनार्थम् पुंसीति तेन प्रियतिसृ इत्यादि सिध्यति इदं दे: कमिनर्न लोप इति किम् मत्यये इदम् शब्दः दस्य मः त्यदादेर्दस्य मः स्यात् स्यादौ विभक्तौ स्यादौ
किम् अस्माप्यमेदमः अ...ती त्यदस्येति ननु हावित्यत्र कस्मान्मत्वं न अणुस्यादावितिदस्य विशेषणमयेव शाद्विभक्ति विपरिणामइत्युक्तत्वात्
स्यादि प्रत्ययस्येत्यर्थः येनाव्यवधानं तेन व्यवहितेपीत्युक्तत्वाद् कारव्यवधाने सति भवति न च द्विव्यवधाने क्वचिद्व्योगिति निर्देशाद्वा न त्यदाद्यत्वे॰

इदमोऽयम्पुंसि इदमः पुंसि सावयं भवति अयम् दस्य मः त्यदादेर्दकारस्य मत्वम्भवति स्यादौ इमौ इमे त्यदादेस्सम्बोधना
भावः इमम् इमौ इमान् अनटौसोः इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः अनेन स्मः सकारे भकारे च परे इदमोऽकारो भव
ति हल्त्वस्य अद्भिः आभ्याम् भिस भिस् इदमदसोर्भिसभिसेव भवति न भकारस्याकारः एभिः अस्मै अस्मात् अस्य अनयोः॰
एषाम् अस्मिन् अनयोः एषु ॥

॥ मत्वे औत्वे च इमौ त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलं भाष्ये तु हे स इत्युक्त
म् अनटौसोः इदमोऽयमित्यतन इदमइत्यनुवर्तते टेनेतीनादेशे अनेन स्मः सश्च भश्च अनयोः समाहारः स्भ् तस्मिन् स्भिसकारभकारादौ स्यादौ इदम्
याद्स्य अः स्यात् स्भशितिसुवचं यतः सर्वस्य स्यात् अद्भीस्यात्वे आभ्यां भिस् भिस् इदमोः दसश्च भिस भिसेव भवति भिसो भिस् विधानं च्य इत्यत्व वा
धनार्थं एसीत्येत्वे एभिः अदसस्तु अमीभिः ॥ ॥ ःः ॥ ॥

इदमेतदोरन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनद्वावक्तव्यः द्वितीयायां टौसोश्च परतोऽन्वादेशे इदमेतदोरेवदादेशो भवति स्यात् अन्वादेशमाह किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य पुनस्तस्य शब्दस्य कार्यान्तरं विधातुं बोधयितुं पुनरुपादानं ग्रहणं सोऽन्वादेश उच्यते ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोः तु ईषदर्थादिषु योऽन विधीयते किंत्वनूद्यते इति नानेनादेशः एवं नकंभीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्यत्रापि भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वं बोध्यम् यथा। अनेन पुरुषेण व्याकरणमधीतं पठितं एनं पुरुषं त्वं छन्दोऽध्यापय पाठय इति मांताः राजतेः इति राजा कनुष्ट्रषितक्षिराजिधन्विद्युमतिदिव इति कन् प्रत्ययः ॥

इदमेतदोरन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनत् एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः किञ्चित्कार्य्यं विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय नोपधायाः नाम्नो नोलोपश्चाऽघौ राजा राजानौ राजानः हे राजन् अल्लोपस्स्वरेऽम्वयुक्तात् छसादौ सुलम् जञोर्ज्ञः जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा। राजभ्याम् नलोपशिनविभक्तिकार्य्यम् पञ्चस्वितिज्ञापकात् राजभिः वेङ्योः राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु एवम्वृषादयः॥

यज्वनः यज्वना आत्मनः आत्मना मतिदिवा मतिदिवानौ ॥ एकवत्वात् नोपधायाः इत्युपधादीर्घः हसेपः इति सिलोपः ततो नाम्नो नोपशिनिनलोपः शसितु अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे कृते सुतं जञोर्ज्ञः उभयोर्योगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति राज्ञः नस्य लोपश्शिनविभक्तिकार्य्यं पंचस्विति ज्ञापकात् अतो [illegible] भिसवा इत्यैसादेशः राजभिरित्यत्र वध्य इत्यतं राजभ्य इत्यत्रैवैसभीस्त्वं च न वेङ्योरिति चोपधालोपे राज्ञि राजनि वृषादिर्नुः कन्तत्तः इत्ववानिति यज्वा [illegible] वसिपृडा इति वनिप्प्रत्ययः अम्वयुक्तादिसुक्तत्वान्नोपधालोपः यज्वनः अततीत्यात्मा अतेर्मनिण् इति मनिण्प्रत्ययः अम्वयुक्तादिसुक्तत्वान्नोपधालोपः आत्मनः सुष्ठु धर्मो यस्यासौ सुधर्मा धर्मादिच्सन् अम्वयुक्तादिसुक्तत्वान्नोपधालोपः सुधर्मणः मतिदीव्यतीति मतिदि

॥ सा० टी० ॥

॥ अल्लोपः स्वरे... कृते ग्वोर्विहसे रश्च वश्च अनयोः समाहारो र्व् तस्मिन् र्वि रेफवकारयोः परतः पदान्ते च धातोरिकारोकारयोर्दीर्घः स्यात् कीदृश
योः हसः परो ... हस परो तयोः हसपरयोः प्रतिदीव्नः नाम्नो न इति न लोपे प्रतिदिवभ्याम् श्वादेः श्वयुवमघोनां वड् स्यात् शसादौ स्वरे ङीपि प्रत्यये
ङीपि तु ... कारे च प्रातिपदिकग्रहणे लिंगाभिधायिन्या प्रत्ययविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा विभक्तिनिमित्तेकार्ये न प्रवर्त्तते अतो युवतीः पञ्चस्यादौ
नोत्वं अकारसहितस्य वस्योत्वं श्वा कुकुरः युवा तरुणः युवन् शब्दे वस्योत्वे कृते दीर्घत्वम् ॥ यूनः ॥ मघवा इन्द्रः वस्योत्वे उत्वे च कृते मघोनः अर्व

अल्लोपकृते ग्वोर्विहसे धातोरिदुतोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ना प्रतिदिवभ्याम्
श्वादेः श्वादेर्वडुत्वम् स्यान्नोनि शसादौ स्वरे ङ्यां कारे च शुनः शुना श्वभ्याम् यूनः यूना युवभ्याम् मघवा मघवानौ
मघवानः मघोनः मघोना अर्वणस्त्वसावनञः नञा रहितस्यार्वन्नित्यन्तस्य तृ त्रन्तादेशः स्यान्न तु सौ ॥ ※ ॥

अर्वणस्त्वसावनञः नतु ऋ धातोर्विप्रत्यये गुणे च अरिति रूपं तस्माद्वतु प्रत्यये अर्वतावित्यादि सिद्ध्यति ऋ धातोरेव वनिप् प्रत्यये त्वर्वैति सिद्ध्यति ॥
रूढिशब्दश्चायं वाजिवाहार्व गंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरोक्तत्वात्तत्त्वार्योऽपि न भिद्यते किमनेन सूत्रेणेति चेदुच्यते नान्तनान्तयोः सर्वत्र प्रयोगमाः
त्रैलोपेन सुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो ऽन्यत्र तु तान्तस्य प्रयोगो भवतीति व्यवस्थार्थं सूत्रम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ञ्वितोनुम् उश्चऋश्च ववौवरावितौयस्यसञ्वित् तस्यञ्वितः उदित ऋदित स्त्वनुम् स्यात् सोनः पुंस इत्सनोमंडूकप्लुत्यापुंसइत्यनुवर्त्ततेतेन पुंसिपंच स्वित्यर्थः॥ धातोर्नलोपिनोऽचतेरेव अचेर्दीर्घश्चेत्यतोऽचेरित्यपकृष्यते नचैववाचेरितिविभज्य पंचस्वितितुमितिचानुवर्त्तते अचेरितिनिर्द्देशात् नलोपिनोग्रहणं धातोश्चेदुञ्वित्कार्यंतर्हि अंचतेरेवेतिनियमार्थमिदं तेनस्त्रंसादीनामीप नुमोन ऋदित्वान्नुम् अर्वतौ नञ्तत्पुरुषेतु न अर्वाअनर्वायज्ववत् इतोत्यच

ञ्वितोनुम् उकारानुबन्धस्यऋकारानुबन्धस्य च नुमागमोभवति पुंसिपञ्चसु अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः अर्वता अर्वद्भ्याम् अनञः किम् अनर्वाणौ असौकिम् अर्वा इतोऽत्यंचसु पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दानामिकार स्याकारादेशोभवति पुंसिपञ्चसुशौच थोनुट् पथिमथोस्यस्यनुट्स्यात्पुंसिपञ्चसुशौच आसौ पथिमथिऋभुक्षांटेरल्त भवतिसौ पन्थाः पन्थानौ पन्थानः हेपन्थाः पन्थानम् पथांटेः पथिमथिऋभुक्षांटेर्लोपोभवति शसादौस्वरे ईपीका रेच पथः पथा पथिषु एवमंथाऋभुक्षाः स्त्रियान्नान्तत्वादीप् सुपथी सुमथी अनृभुक्षीसेना क्लीबे शोभनः पन्थाप।

॥ स्विनवनेतत्सुपथिवनम् ॰ ॥ ॥ ॰

तु पथांटेरित्यतः पथामित्यनुवर्त्तं पन्थादेरितोऽत्स्यात् पुंसिपंचसुशौच शौसुपंथानि पुंसिकिं सुपथी पतस्यचेतिचादिन् प्रत्ययः पथिन् मंथतेः किन् प्रत्ययेमथिन् शब्दः ऋभुक्षः स्वर्गस्तद्योगान्तोऽस्त्यर्थेइन् प्रत्ययेऋभुक्षिन् थोनुट् पन्थादेस्यस्यनुट्स्यात् पुंसिपंचसुशौच थस्येतिकिम् ऋभुक्षाः पुंसि किम् सुपथि [illegible]पथांटेरितिपदद्वयमनुवर्त्तते पन्थादेष्टेरात्स्यात् सिप्रत्ययेसोकिं पथिभ्यां पथांटेः पन्थादेष्टेर्लोपःस्यात् शसादौस्वरेईपिईकारेच पथामिति॥

वहुवचनमाद्यर्थं स्त्रियां नणङ्गीप् ततष्टिलोपः सुष्टु पंथा यस्याः सा सुपथी रथ्या ऋक्पूरिति अप्रत्ययो न नपूजने इतिनिषेधात्समासांतवि
धेरनित्यत्वाच्च सुष्टु पंथा यस्यां सा सुपथी नगरी नविद्यते ऋभुक्षा इंद्रो यस्यां सा अनृभुक्षी नगरी क्लीवे सुष्टु पंथा यस्मिन् ततः सुपथि आत्वं स्वत्रन ॥
लुकिनतल्लिमित्तमितिनिषेधात् ॥ ॥ धोनपुंसकानांनस्यलोपोवा ॥ हेसुपथिइत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ऋच्छणामितिगुणो न द्विवचने पथामिति टिलो
पः सुपथी शौलुः लेनुटि उपधादीर्घत्वे सुपंथानि किंच पंथानमात्मन इच्छतीति पथीयति ततः क्विप् ततइत्यस्य लोपः यवयोरितियलोपः एकदेशविकृ
तस्यानन्यत्वादासा विसात्वं योतुडिति नुट् पंथाः अत्वं तु नइतइतित परकरणात् य्वोर्धात्वोरितीप् पंथियौ एवं ऋभुक्षाः ऋभुक्षियौ इनांशौसौ ॥

धोनपुंसकानान्नस्यलोपोवा हेसुपथिन् हेसुपथि सुपथी सुपन्थानि इनांशौसौ इन् हन्॰
पूषन् अर्य्यमन् इत्येतेषां शौसौचाधौ परे उपधायादीर्घोभवतिनान्यत्र दण्डी हेदण्डिन् द
ण्डिनौ दण्डिनः एवंकलिन् हलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रभृतयः वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः

वहुवचनमाद्यर्थं अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वादर्थवतो ऽनर्थकस्यापीनोग्रहणं उपधाया इत्यनुवर्त्तते अधाविति चनोपधाया इत्यनेनैव सिद्धे नि
यमार्थमिदं तदाह इनादीनामुपधायाः शावेव दीर्घः स्यान्नान्यत्रेति उपधादीर्घस्यैवायंनियमस्तेन वृत्रहे वाचरतीति वृत्रहा पत्ते २ कर्तुर्यङ्॰ इत्यत्रये
इतिदीर्घो भवत्येव वृत्रहणौ त्यत्र जमस्यक्विति रुसेइतियोदीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविधानादिति सावितित
नुविध्यर्थम ॥ पूर्वेण नियमात् सावप्राप्ते योगविभागाभिप्रायेणैव सौसाविति निर्देशोस्ति अन्यथा शिस्योरित्येवावक्ष्यत ननु पंथा इवाचरतीति पथी
नतिक्विप् इत्यादौ अमांतस्यसुपधादीर्घो न प्राप्नोति पथ्यादीनामिन्नंतत्वात् इन्नादीनां शौसावेवेत्सुपधादीर्घस्य नियमादिति चे दुच्यते यत्र इनामि

नित्यत्वं प्रवर्त्ततेतत्रैवायं नियमः यथादंडीवाचरतीति दंडीनतिक्विप् वृत्रहणति पूषणति अर्यमणति इति दंडोस्यास्तीति दंडी मांतोपधादितीन् त्रीवहवोदंडिनः संतियेषांतानि बहुदंडीनि मुशलमस्यास्तीति मुशली हलमस्यास्तीति हली रेवतीरमणोरामः कामपालोहलायुध इत्यमरः यशोऽस्यास्तीति यशस्वी विन् वागस्यास्तीतिवाग्मी ग्मिन् वृत्रंहतवानिति ॥ ॥ वृत्रहा क्विबंतः वासवोवृत्रहावृषेत्यमरः अवकुप्वं तरेपीतिणत्वं वृत्रहणौ ॥ ॥हनोघ्न्न हनः घ्नेइतिछेदः आदेस्सरस्येत्यतोऽचीतीत्यनुवृत्तं ञितिणितिप्रत्ययेनकारेचपरे हंतेर्हस्यघस्स्यात्

हनोघ्न। हन्तेर्हकारस्यघोभवत्युपधालोपेनकारे ञिति णितिचपरे घसंयोगेणत्वन्न वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् एवम्पूषन् अर्य्यमन् संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयोबहुवचनान्तास्त्रिषुसरूपाः जश्शसोर्लुक् षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक् पञ्च २॥ पञ्चभिः पंचभ्यः २॥ ॥ ॥ ॥

अल्लोपःस्वरेइत्यल्लोपेपपलेचकृते अवकुप्वंतरेइतिणत्वेप्राप्ते आह घसंयोगेणत्वंन घकारात्परस्यनस्यणत्वंनभवति वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना पूषास्वर्यः अर्यमाखिः जश्शसोर्लुक् संख्यायाइतिसूत्र इतिचानुवर्त्तते संख्यायाः किम् विप्रुषः पामानः इत्यइतिकिम् चत्वारः शतानिसहस्राणीत्यत्रसंनिपातपरिभाषयाजश्शसोर्लुग् नतयाहि संनिपतनंसंनिपातः आनंतर्यसंनिपातोलक्षणंकारणंयस्यस संनिपातलक्षणोविधिस्तद्विघातस्यकारणविघातस्यानिमित्तंनप्रयोजकः यमुपजीव्ययोविधिः प्रवृत्तः सतत्स्योपजीव्यस्यविरोधं नकरोतीतिपरिभाषार्थः शिमाश्रित्यप्रवृत्तोनुमशेर्विघा

सि॰चं॰प्र॰ टी॰सु॰ ५०

षाः षच नकाययोः समाहारः अतत्स्मात्संख्यायाइत्यनुवर्त्तते हमइति तस्य विशेषणं विशेषणे न तदंत विधिः संख्यायाइति किं त्रिषां पञ्चनां स्वट्
तिदिं विंशतां [?]शतां न लोपे नोपधायाइति दीर्घं च पंचानाम् प्राधान्ये परमाश्च ते पंच च [?] पंचानेषां गौणत्वे न लुग् नुटौ गौणे ह्मां त संख्या
याः जश्शसोर्लुक् नामिति नुट् न संख्यावाचित्वाभावात् प्रियाः पंच यस्य स प्रियपंचा आमि प्रियपञ्चानाम् नकारद्वयमध्ये च कारः अष्टनो दीर्घ अष्टन्
इत्येकवचनं तु नेति वत अष्टा पः स्वरे इत्यस्य प्रवृत्तिर्निमित्तं जश्शसोरित्यनुवर्त्तते वा ष्विति वा शब्द उभयत्र संबध्यते काकाक्षिगोलकन्याये

षाः षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्य आमो नुडागमो भवति पञ्चानाम् परमपञ्चानाम् गौणत्वे न लुङ्नुटौ प्रियपञ्चा प्रिय
पञ्चानौ प्रियपञ्चानः प्रियपञ्चः प्रियपञ्चा एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः अष्टनो दीर्घा अष्टन्शब्दात्परयोर्जश्शसो
र्डौ भवति अष्टौ अष्ट अष्टौ अष्ट वा सु अष्टनस्सकारभकारादिषु विभक्तिषु वात्वम्भवति अष्टाभिः अष्टभिः अ
ष्टाभ्यः अष्टभ्यः २॥ अष्टानाम् प्रिया अष्टौ यस्य सो प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टः प्रियाष्टा प्रियाष्टाभ्याम्॰
प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हसे॥ ॥ ((नेति ननु षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंतस्य डौ भवति न चानेकवर्णत्वात्सर्वादेशः स्यात् नानुबंधकृ
तमनेकवर्णत्वमित्युक्तत्वादुच्यते डित्वसामर्थ्यान्नोक्तदोषस्तथाहि अंत्यादेशस्तु जसि अष्टानाविति सिद्धः अष्टाविति प्राप्नोति तच्चांतरेण डित्वं सिद्धं
अतो डित्करणसामर्थ्यात् सर्वादेशः लुकोपवादोयमिति सर्वादेश इति वाडो शिति वा सु वचं डौत्वं हि लुग् नुटाविव प्राधान्ये एव भवति ननु गौणत्वे स राम॰
प्तभ्यांतुटचेत्यनेन सप्तन् अष्टन् शब्दो निष्पन्नो वा सुस्मीत्सपदत्रयेते तेन स्यादयो विशेष्यं ते वा ओ आ सु इति च्छेदः सकारभकारादौ स्यादौ परे अ ५०
ष्टन आत्वं वा भवतीति फलितोर्थः इत आरभ्य संख्याया इति निवृत्तम्॥ ॥

व्याख्यानात् तेन गौणत्वेपि स्यादात्वम् स्यादेवेतिकिं अष्टभार्याः अष्टसेवकः स्त्रीतिकिं प्रियाष्टानौ प्रधानेपरमाष्टौ गौणत्वे प्रियाः अष्टौयस्यसप्रिया ष्टा आत्वाभावेराजवत् शसि भस्याल्लोपः स्वरेइत्यकारलोपेकृते ष्टुभिष्टु रितिणत्वंप्राप्तमसिद्धं बहिरंगमन्तरंगेइतिपरिभाषयानशस्निमित्तकत्वेनबहिरं गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वंपूर्वमन्तरंगमितिस्वीकारात् आत्वपक्षेप्रथमैकवचनेप्रियाष्टाः हाहाशब्दवत् प्रियाष्टन्शब्दस्याऽऽत्वाभावपक्षेसर्वंरू पंराजवत् आत्वपक्षेतु हलादावपरंरूपंहाहावत् इतिनांताः॥ ॥सुष्ठुगणयतीतिसुगण् गणपतेर्विण्प्रत्ययः शसेहृतेना रिन्तिदुकिसुगणट्सु शसे चयस्येतिद्वितीये सुगण् ट्सु ट्नादितिधुटि सुगणट्त्सु क्विप्प्रत्ययेतु सुगण् जमस्याङ्क्वितिरुसेइतिदीर्घेकर्तव्ये अल्लोपञिलोपयोः स्थानिवद्भा

सुगण् सुगणौ सुगणः सुगणम् सुगणौ सुगणः सुगणट्सु भुत् भुद् बुधौ बुधः भुद्भ्याम् भुत्सु राक् राग् राघौ राघः राग्भ्या म् राक्षु सुककुप् सुककुब् सुककुभौ सुककुभः सुककुब्भ्याम् सुककुप्सु युजेऽसमासेनुम् नसमासेइतिच दिशाम् दिश् दृश् स्पृश् दधृष् ऋत्विज् क्रुञ्च् युज् सज् अञ्च् उस्निहादीनांकुत्वंस्यादौरसेपदान्तेच संयोगान्तस्यलोपः युङ् युञ्जौ

युञ्जः युञ्जम् युञ्जौ युजः युजा युग्भ्याम् समासेतु सुयुक् चोःकुः चवर्गस्यकवर्गोभवतिधातोर्भ्कसेनाम्नस्यरसेपदान्तेच वानशंक्यः दीर्घविधौतन्निषेधात् इतिणान्ताः बुध्यतेःक्विप् भ्रादिजवानामितिभःजवत्वचपत्वेभुत् भुद् जवत्वे भुद्भ्याम् चपत्वे भुत्सु इतिधां ताः राघ्नसामर्थ्येराघते इतिराक् क्विवंतः इतिघांताः सुष्ठुककुप् यस्मिन् ससुककुप् दिशस्तुककुभः काष्ठाइत्यमरः इतिभांताः युजेरसमासेनु मुन्समासे इतियुजिर्योगे इत्यस्य धातोः पंचसुसादिषुनुमस्यान्नतुसमासे इतिचनयया युजी कुलेयुजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्य ग्रहणंनतु धातूतंदर्शेपद्कृतस्यतेनेहनुमनयुज्यते समाधत्ते इतियुक् युजसमाधौदैवादिक आत्मनेपदी दिशांबहुवचनमाद्यर्थंतेनदिश् १

दृश २ स्पृश ३ दधृष ४ ऋत्विज ५ क्रुंच ६ युंज ७ स्रज ८ अंच ९ उष्णिह १० ॥ त्यं ते दिश दृश स्पृश दधृष् ऋत्विज् स्रजां षत्वे प्राप्ते क्रुंच युंज अं
चाम प्राप्ते उष्णिहो ढत्वे प्राप्ते अयं कुत्वविधिः कुरि त्यनुवर्त्तते चोः कुरित्यतः सुनक्तीति स्निलोपे संयोगांतलोपे च नस्य कुत्वेनानुनासिकोङः ।
कारः युङ् नश्चापदांते इति नुमो नुस्वारे परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न युङ्ङ्गौ समासे तु सुयुङ् सुयुनक्तीति क्विप् न नुम् चोः कुः रसे किम् ॥
त्वचौ नाम्नः किम् वच्मि [illegible] ते किं वाचि धातोरुसे यथा वक्ता रुसे किं वच्मि कुत्वे सुयुक् ॥ ॥ समाध्यर्थस्य युजेर्नुम्न युक् खंजतीति खजि

समाध्यर्थस्य तु न युक् खञ्न खंजौ खञ्भ्याम् खञ्सु छ्वशषराजादेः षः सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः देवेट्
देवेड् देवेजौ देवेजः परिमृट् परिमृड् परिमृजौ परिमृजः विश्वसृट् विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्वस्य वसुराटो
दीर्घः विश्वावसुः विश्वाराट् विश्वाराजौ विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराट्सु विश्वाराट्त्सु ॥ ॥ ॥ ॥

गतिवैकल्ये क्विबंतः संयोगांतलोपे खन् संराजते इति षत्वडत्वे जत्वत्वे च पत्वे च सम्राट् देवान् यजतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे षत्वे च देवेट्
विश्वं सृजतीति विश्वसृट् क्विबन्तः दिशामिति कुत्वं न सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् यद्वा सृजियज्योः कुत्वापवादः षत्ववि
धिरेवस्त्वग्लिकुशब्दयोस्तु दिशामित्यनेन कुत्वमेव परिमार्ष्टीति परिमृट् विश्वस्य वसुराटो दीर्घः विश्व शब्दस्य दीर्घः स्यात् वसुशब्दे राट्शब्दे च परे विश्वं
वसु द्रव्यं यस्य स विश्वावसुः राडिति डशब्दस्य स्वरूपोपलक्षणार्थमविवक्षितं च यत्वं विश्वेस्मिन् राजते इति विश्वाराट् ॥ ॥ ॥ ॥

स्कोरन्ते च ॥ आदिशब्दस्याऽवयववाचित्वेन ससंबंधित्वादवयव्याकांक्षायां संयोगे इति संबध्यते संयोगशब्दस्यापि हि समुदायवाचित्वादवयवा ऽर्थकत्वेनाऽवयव्याकांक्षायां नाम्नो धातोश्चेति संबध्यते संयोगान्त   लोपापवादः रुसेत्वं पूर्वो विधिः रुसे भ्रष्टा पदान्ते अवाभ्रट् आद्योः किं दंक्ष्य ति नक्ष्यति भज्जनीति क्विप् ग्रहामिति संप्रसारणं सोपभत्वात् षत्वे स्कोरिति सलोपे च सिलोपः भृट् सस्य चुत्वेन शः शस्य व्रश्चेजवाइति जः भृज्जौ वृक्ष वृश्चतीति क्विपि ग्रहामिति संप्रसारणं व्रश्चेति षत्वं स्कोरिति सलोपः जश्त्वचर्त्वे वृट् वृड् सुपि टनादिति धुट् तत्र षत्वं वृट्सु वृड्सु चातेषु वक्ष्यमाणः विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते यस्तु राजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्व

स्कोरन्ते च । संयोगाद्योस्सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदान्ते च भृट् भृड् भृज्जौ भृज्जः वृक्ष व-
ट् वृट्वड् वृश्चौ विभ्राट् विभ्राजौ विभ्राड्भ्याम् विभ्राट्सु ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विक्षु ऊर्क् ऊर्जौ ।
ऊर्क्षु त्यः त्यदादेस्तस्य सत्वं भवति सौ परे स्यः त्यौ त्ये स्यः तौ ते परमस्यः संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न स्यत् स्यदौ अ-
तिस्यत् अतिस्यदौ यः यौ ये एषः एतौ एते ॥ ॥ मेव विभ्राक् ग् विभ्राग्भ्यामित्यादि ऋतौ यजतीति ऋतावुपपदे यजेः क्विप् ॥

यजादित्वात्संप्रसारणं कुतम् ऋत्विक् ऊर्ज बलप्राणनयोः अस्माच्चुरादिण्यन्तात् क्विपि णिलोपः ऊर्जयतीति सभिन्नस्येति नियमात् न संयोगान्तलो पः ऊर्क् इत्यादि त्यः त्यदादेरित्यतः तदादेरिति सो सइत्यतः सइति सा विति चानुवर्तते त्यदादेः किम् तातः प्राधान्ये परमस्यः संज्ञायां गौण त्वे चात्वसत्वे न अत्वसत्वयोः सर्वादित्वं तयोर्णकार्यत्वादत्वं सत्वं च संज्ञायां गौणे च न प्रवर्त्तेते संज्ञायां स्यत् स्यदौ गौणे त्यमतिक्रान्तो ऽतिस्यत् इद-

सि॰चं॰पू॰ न्वादेशे एकदादेशः एनमित्यादि इति दंताः अग्निमंथतीति क्विपि नो लोपः इति न लोपः अग्निमत् इति थांताः प्रत्यंचतीत्यत्रांचे क्विपि कृते नो लोपः हसां
टी॰ सु॰ तस्येति किम् नीयते उपधाभूतस्येति किम् हन्यते पूजार्थांचतेर्न पूजार्थवाचिनोऽंचतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न भवति कित् ङिति च निरुपपदात् क्रुंचेः
५२ क्विपि न निर्गतउपपदेभ्यः निरुपपदस्तस्मात् उपपदरहितस्य क्रुंचे रुपधाभूतस्य नस्य लोपो न भवति क्विपि क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः अंचेः पुंसि पं
चसु नुम् गसर्वनाम्स्थाने चतेर्नुमागमः स्यात् पुंसि पंचसु नलोपे पुनर्नुमि कृते प्रत्यन्च् सि इति स्थिते संयोगांत लोपे सिलोपे च नुमो नकारस्य दिशामिति

न्वादेशे एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। अग्निमत्। अग्निमथौ। अग्निमद्भ्याम्। अग्निमत्सु। प्रत्यञ्चतीति क्विपि
कृते नोलोपः धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः क्ङिति च परे पूजार्थाञ्चतेर्न्न निरुपपदात् क्रुञ्चेः क्विपि
न क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुङ्भ्याम् क्रुङ्सु क्रुङ्षु क्रुङ्क्षु अंचेः पुंसि पञ्चसु नुम् दिशाम् प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः ॥
प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ अचेर्दीर्घश्च नलोपिनोऽञ्चतेरकारस्य लोपः पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धित यस्वरयोरीपि
कारे च प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यक्षु तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः ॥ ॥

१ कुत्वेन ङकारः प्रत्यङ् अनुस्वारपरसवर्णौ ॥
प्रत्यञ्चौ अचेर्दीर्घश्च लुप्तनकारस्यांचतेरतो लोपो भवति ईपि ईकारे च प्रतीची तद्धित यस्वरयोः प्रतीच्यः प्रतीचीनः अचेरिति नाय मिकृमस्य ॥
किंतूच्चारणार्थो यमिकारः नलोपिनि र्देशो ज्ञापकः। इकः कित्वान्नलोपे कृतेऽचेरित्यस्य कार्येऽज्ञापनात् ननु पूर्वस्येति कस्मादत्र बंधं उच्यते दीर्घ श्रु
तोपस्थितः स्वरएवात्र स्थानी शसादौ स्वरे इति लोपदीर्घयोर्निमित्तं सप्तमी निर्देशात् पूर्वस्याऽव्यवहितस्य स्वरस्य दीर्घप्राप्ते येन नाव्यवधानं तेन व्यव राम॰
हितेपीति वचनप्रामाण्यात् चकारेण व्यवहितस्याप्यत्र दीर्घः अचेरिति लोपस्य विषयेऽन्तरंगोपि इयमिति यकारेण अकृतव्यूहा इति परिभाषया प्र ५२

तिरश्चादयः सिद्धरूपनिर्देशो निपातनं एतेनिपात्यंते ईपिईकारे च तिरश्चो तद्धितयस्वरे यकारे च तिरश्चीनः उदीचः तिरश्चादिरिति सूत्रं वर्णनीयम् आदि शब्दादुदीच इति बहुवचनं तु व्यर्थं तृतीयस्याभावात् पदादयः षोडशादेशाः ननु मयकुशब्दा इति पक्षाश्रयणे तु बहुवचनस्य सार्थक्यं वो ध्यम् उदंच तीति उदङ् अनोदीर्घो न अकारस्य दीर्घो न भवति लुप्ताकारनकारे ऽचतौ परेपि अचः सहांचतीति सहादेर्‌ भ्रिः इति सहस्य सध्रिः सध्र्यङ् समंचतीति सह देरिति सम सभिः सम्यङ् प्रकर्षेणांचतीति प्राङ् पूजार्थस्यांचतेस्तु प्रत्यंचति पूजयतीति क्विपि पूजार्थांचतेरिति नलोपाभावः अत एव नु मून ॥

तिरश्चादयः तिरश्चादयो निपात्यन्ते शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरे योरीपीकारे च तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यक्षु उदीचः = उदग्भ्याम् उदक्षु पितरमञ्चतीति पित्र्यङ् पित्र्यञ्चौ अनोदीर्घो न पितृचः पित्र्यग्भ्याम् पित्र्यग्भिः पित्र्यक्षु सध्र्यङ् सध्रीचः सम्यङ् समीचः प्राङ् प्राचः पूजायां तु प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यंक्षु ॥ प्रत्यङ्षु प्रत्यङ्ख्षु उदञ्चः उदङ्भ्याम् तिर्यञ्चः तिर्यङ्भ्याम् सम्यञ्चः सध्र्यञ्चः प्राञ्चः प्राञ्चा सहादेस्सादिः अमुमञ्चतीति अमुमुय

प्रत्यङ् शसि नलोपाभावाद् [illegible]कार लोपो न प्रत्यंचः सुपि प्रत्यंच् सु इति स्थिते दिशामिति कुत्वात् प्राक् संयोगांतस्येति चलोपेन सकुत्वेन ङकारे चकते शसेङ् [illegible]गारिति कुक् पक्षे प्रत्यङ्क्षु शसेव पक्षे ति पक्षे खकारः प्रत्यङ्ख्षु कुगभावे प्रत्यङ्षु एवं पूजार्थे तिर्यङादयः विष्वग देवयोश्च देर द्र्यंचतौ वप्रत्यये चादद सोग्रहणं [illegible]योरदसश्च टेरद्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययांते चंतौ परे अमुमंचतीति विग्रहे अदस अव इति स्थिते अद्र्यादेशे अ दद्रि अद्रु इति पक्षे अदसोसेर्दादु दो मः असेरिति इकार उच्चारणार्थः असकारांतस्यादसो दात्परस्य उदूतौ भवतः दस्य मश्च उ इति ह्रस्वदीर्घयोः स

धीरस्त्यस्येति धीमान् अस्त्यर्थे मतुः इति मतुः मघशब्दाद्धेतुमत्सये मघवच्छब्दः उपधादीर्घादिभागवत् हविर्जक्षितिनिः शंको मखे शुमघवान् सावित्ति
महिः कृत्वंतत्वाभावे महेहस्य घोवुगागमः कन्मस्य श्वेत्यतत्त्वितत्वे निपातनात्कृते मघवन् शब्दः श्वादेरित्यचोक्त एव इति तांताः गोपायतीति।
गुप् क्विपंतः आयादयो न्यपीनिवैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः आयप्रत्ययपक्षे तु यत्तदृत्यहलोपेयलोपेच गोपाइतिरूपंबोध्यमितिपांताः॥
तमिवपश्यतीति दृशे टक् सकाविति च कारात् क्विप् आसर्वादेरित्यात्वे दिशामिति कुत्वं तादृक् नशेः नशेः कवर्गान्तादेशो वास्यात् स्यादौ झलि पर

धीमान् हे धीमन् धीमन्तौ मघवान् मघवन्तौ मघवद्भ्याम् गुप् गुब् गुपौ गुपः गुब्भ्याम् तादृक् तादृशौ तादृशः तादृ
क्षु एवं यादृगादयः नशेऽङ्कोवापदान्तेस्यादौ झसे च नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नग्भ्याम् नड्भ्याम् नक्षु नट्सु विट्।
विड् विशौ विशः स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः घृतस्पृक् उदकपूर्वस्य न कुत्वम् उदकस्पृट् उदकस्पृशौ दधृक् दधृग्
दधृषौ दधृक्षु रत्नमुट् रत्नमुड् रत्नमुषौ रत्नमुड्भ्यां षष् शब्दो नित्यम्बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः जश्शसोर्लुक्॥
षट् षड् ष्णः षकारस्य णो भवति नामि परे षण्णाम् षट्सु षट्त्सु परमषट् परमषण्णाम्॥ ॥ ॥ ॥

शांतेच नश अदर्शने क्विप् षत्वं जश्त्वं च पक्षे नट् नड् कत्वे तु नक् नग् विश प्रवेशने क्विप् षत्वं जश्त्वं च पक्षे विट् विड् घृतं घृते न वा स्पृश् स्पर्शने एम॰
तीति घृतस्पृक् उदकपूर्वस्य न कुत्वं उदकपूर्वस्य स्पृशेस्तु दिशामिति कुत्वं न उदकं स्पृशतीति षत्वं उदकस्पृट् इति शांताः ञिधृषा प्रागल्भे॥ ५५
अस्मात् क्वि १ हित्वं निपातनात् दिशामिति कुत्वे धृष्णोतीति दधृक् मुष स्तेये रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् ड जश्शसोरिति जश्शसोर्लुक् झत्वम्॥
जश्त्वं च पक्षे षट् षड् ष्टुत्वे षड्भिः अमिह इति तु दिहृते षस्य डत्वं न स्य च ष्टुत्वं॥ ष्णः॥ डकारस्य च पे षनं तभूतत्वात् पदांतत्वाच्च न मे न माव स्यस्याः प्राप्ते

एवं पृ पालनपूरणयोः पोरुत्पुरः पूः धुर्वी हिंसायां क्विपि य्वयोरिति वलोपः धूः त्रिचतुरोरिति चतस्रादेशः नतिस्त्वतस्रोरिति न दीर्घः चतसृणां प्रियाश्च
त्वारो यस्याः सेति पदार्थस्त्रियां मुख्या विशेषकत्वान्न चतस्रादेशः चतुरमित्याम् प्रियचत्वाः धावमित्यम् हेप्रियचत्वः इयं स्त्रियाम् इदमोयमित्यत्र ॥ इद

एवमपुर धुरादयः। चतस्रः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचारः हेप्रियचत्वः इयं स्त्रियाम् इदमः स्त्रियामियं सौ इयम्।
इमे इमाः अनया आभ्याम् आभिः अस्यै अस्याः अनयोः आसाम् अस्याम् आसु अन्वादेशे एनाम् एने एनाः
एनया एनयोः स्रक् स्रजौ स्रग्भ्याम् स्रक्षु समित् समिद् समिधौ समिधः समिद्भ्याम् समित्सु सा ते ताः एवमेतद्।
यद् एतद् किम् वाक् वाचौ वाग्भ्याम् वाक्षु ककुप् ककुभौ ककुब्भ्याम् ककुप्सु त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः त्वचम् त्वग्भ्याम्।
ऋक् ऋचौ ऋचः ऋचम् ऋग्भ्याम् ऋक्षु अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः आपः अपः भिदपाम् अप्शब्दस्य दत्व
भवति भकारादौ विभक्तौ अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु दिक् दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्याम् दिक्षु त्विट् त्विड्
त्विषौ त्विषः दृक् दृग् दृशौ दृशः सहजुषत इति सजूः सजुषौ सजुषः सजूर्भ्याम् सजूःषु आशीः आशिषौ आशीर्भ्या
म् आशीःषु असौ अमू अमूः अमूम् अमूः अमुया अमूभ्याम् अमूभिः अमुष्यै अमुष्याः अमूषाम् अमुष्याम् अमूषु

मस्यानुवर्तते सोमदस्यतः सावितिच त्यदाद्यत्वे आप् मत्वं औरितीत्वं इमे अनटोसोरित्यनादेशः टौसेमिल्येत्वं अनया स्यदस्त्वं आभ्यामन्वादेशे इद
एतदोरित्येनत् शेषं सर्वं चतत सृजेः क्विप् अमागमश्च निपातितः दिग्रामिति कुत्वं स्वकृ ग इन्ध मेधः समित् स्त्रियामित्यमरः त्यदाद्यत्वे आप् तदिति सः॥

सयङः तस्यशौतुमन सम्रयङ्घसमहौ सयङावंतेयस्ससयङःतस्तस्मसयङः तस्यवान्नोनुमूनशो परे वेभिदि चेछिद्यते इतिचेछित शौचेछिदिसप्तम्यांत स्वशौपिपदिपिजांयंतेनवस्रौतया भिचनवम्यान भिसभ्यांसंगमेषट् संख्यानिनवैवसुप्पयजसिद्धीत्येवतह छभि चत्वार्यस्यवचस सुकस्यविबुधाः शब्दस्य रूपाणितन्धानंतुमतिभाति चेन्निगदितुं षाएमासिकोवावधिः १ राजसभायामितिश्लोकः केनचित्कविनोक्तस्तदाकश्चित्पंडितः श्लोकद्वयेन तदुत्तरमा ह श्लोकः गवाक्शब्दस्यरूपाणि क्लीवेऽर्चागतिभेदतः असंध्यगागमाद्वोपैर्नवाधिकशतंमतं १ व्याख्या गवाक्शब्दस्यरूपाणि अर्चागतिभेदतः पूजागत्य

सयङःतस्यशौतुमन चेछित चेछिदौ चेछिदि गवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीवेर्चागतिभेदतः असन्ध्यगागमाद्वोपैर्नवा धिकशतम्मतम् स्यमसुप सु नवषट् भादौ षट् केसु त्रीणि जश्शसोः चत्वारि शेषे दश केरूपाणीतिविभावय गवाक् गवाग् गोअक् गोअग् गोक् गोग् गवाङ् गोअङ् गोङ् गोची गवाञ्ची गोअंची गोञ्ची गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि गवासु गोअसु गोसु गवाङ्सु गोअङ्क्ष गोङ्सु गवाङ्षु गोअङ्षु गोङ्षु गवाङ्ख्षु गोअङ्ख्षु गोङ्ख्षु ॥ ॥

र्चभेदेननवाधिकशतंबोध्यानि विंशत्याद्याः सदैकत्वेसंख्याः संख्येयसंख्ययोरिसुक्तत्वादेकत्वंशते अंचेर्गतौनस्यलोपः पूजायांतुनेत्याशयः कीदृ शं असंध्यगागमाद्वोपैर्मतं गोरवेत्यगागमेनगो वेतिप्रकृतिभावाद्वोपाभ्यांवाचार्याणां मननविषयीभूतं उक्तंसंख्यामाह प्रत्येकंस्यम् सुप्सुनवरूपा
णिसुः भादौ षट्के षट्जश्शसोस्त्रीणिशेषेदशकेप्रत्येकंचात्वारि इतिनवाधिकशतं रूपाणित्वंविभावय जानीहि शसेचपस्येति वार्तिकमनाश्रि।
त्योक्तं मन्यथाचत्वारिरूपाणिवर्द्धन्तेइत्यर्थः ३ गामंचतीति विग्रहे क्विप् गतौनलोपः इतिनलोपः गोअच् सि इतिस्थिते ऽगागमे चोःकुरिति कुत्वम्

गवाक् १ गवाग् २ प्रकृतिभावे गोअक् ३ गोअग् ४ अल्लोपे गोक् ५ गोग् ६ पूजायांनस्यकुत्वेनङः अक् गवाङ् ७ प्रकृतिभावे गोअङ् ८ लोपे।
गोङ् ९ अप्ययेतानिरूपाणि औपरतः अचेरित्यल्लोपे गोची पूजायांतु गवांची गोअंची ३ गोंची ४ श्रोनुमय इतिनुम् गतिपूजनयोस्त्वी।।
गोपवत्साहभ्यात गवांचि गोअंचि २ गोंचि ३ टापरतः अचेरित्यल्लोपः गोचा १ पूजायाम् गवांचा २ गोअंचा ३ गोंचा ४ भ्यामि गवाग्भ्याम् १ गोअ
गभ्यां २ गोगभ्याम ३ पूजायां गवाङ्भ्याम् ४ गोअङ्भ्याम् ५ गोङ्भ्याम् ६ भिस्यपरे गवाग्भिः १ गोअगभिः २ गोगभिः ३ पूजायां गवाङ्भिः।
४ गोअङ्भिः ५ गोङ्भिः ६ ङेपरतः अचेरित्यल्लोपः गोचे १ पूजायां गवांचे २ गोअंचे ३ गोंचे ४ भ्यामि प्राग्वत् भ्यसि गवागभ्यः १ गोअगभ्यः २
गोगभ्यः ३ पूजायां गवाङ्भ्यः ४ गोअङ्भ्यः ५ गोङ्भ्यः ङसौ गोचः १ पूजायां गवांचः २ गोअंचः ३ गोंचः ४ भ्यामिभ्यसिच प्राग्वत् ङस्परतोङ
सिवत् ओसि गोचोः १ पूजायां गवांचोः २ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ आमि गोचाम् १ पूजायाम् गवांचाम गोअंचाम ३ गोंचाम ४ ङौ गोचि १
पूजायां गवांचि २ गोअंचि ३ गोंचि ४ ओसिच गोचोः १ पूजायाम गवांचोः २ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ सुपि गवाक्षु १ गोअक्षु २ गोक्षु ३ पूजायाम
प्रसेङ्णा णोनित्ति ज्ञातानांकुक्पसे गवाङ्सु ४ गोअङ्सु ५ गोङ्सु ६ कुगभावे गवाङ्षु ७ गोअङ्षु गोअङ्षु ८ एवंनवाधिकशतंरूपाणिकु
कृपसेशते च पत्स्यति ककारस्यस्वरव्याकरणत्रयाणामाधिकंज्ञेयम अन्यत्रतु कुत्वस्यासिद्धत्वान्नखकारः एवंद्वादशाधिकम् ।। ।।तिरोंचतीतितिरोलो
पः इतिनलोपः चोःकुरितिकुः तिर्यक् सहादित्वात्तिरिः औपरतः तिरश्चादयः इतितिरश्च तिरश्ची श्रोनुमयम इतिनुम् तिर्यंचि पूजायां तिर्यङ्।।
यत्कालखंड शकृत पुरीषं गूथं शशादोपादर्दतेतिपकन शकन्नादेशोवा ददादितिपुंल्लिंगेउक्तएव द्विरुक्तानांजसादीनांचेतिवानुम ।। ।।

सि॰चं॰पू॰
टी॰सु॰
५९

ददंति ददति वादीपोः शतुः वा आत् ईपोरिति पदच्छेदः आदिति पंचमी ननु तपरत्वं ईश्च ईप् च ई पो तयोः शतुरित्यवयव षष्ठी ननु तुदती इत्यत्र
क्षिति चतुर्वदित्यनेन कृतस्य तुदादेरित्यः प्रत्ययस्यादेङ् इत्यनेनांतरंगत्वाल्लोपे कृते ऽवर्णात्परत्वाभावान्नुम् नस्यात् उच्यते प्रत्ययलक्षणेन तत् परत्व
मस्त्येव नचैवं घ्नंतीत्यादावतिप्रसंगः लुकि नतन्निमित्तमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् भातीति भात् भादीप्तौ शत् प्रत्यये शित्वादप् अदादित्वाद

तिर्यक् तिरश्ची तिर्यंचि तिर्यङ् तिर्यंचौ तिर्यञ्चि यकृत् यकृती यकृन्ति यकानि यक्ना यकृता यकभ्याम् यकृद्भ्या
म् एवं शकृत् ददत् ददती ददति ददन्ति एवं जाग्रदादयः तुदत् वा ईपो श्शतुः अवर्णान्तात्परस्य शतुर्वा नुमी का
रे ईपि च तुदती तुदन्ती तुदन्ति भात् भाती भान्ती भान्ति अप्श्यनोर्नित्यम् अप्प्रत्यय यप्रत्ययसंबन्धिनो ऽवर्णात्पर
स्य शतुर्नुम् नित्यमीकारे ईपि च पचत् पचन्ती पचंति दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति स्वप् स्वब् स्वपी स्वम्महत इति दीर्घः

पाल्लुक् अप्श्यनोर्नित्यम् वाईपोरित्यतईपोरित्यनुवृत्तं विकल्पे प्राप्ते नित्य विधानार्थमिदं अप्च यश्च श्यौ तयोरात्परस्य शतुर्नित्यं नुम् भवति ईईपोः ननु
अप्श्यनोरित्यत्र चपा ऽश्च इति जवत्वं वक्तुं युक्तम् उच्यते ज्ञापनार्थमेवं निर्देशः प्रत्ययेपरतः क्वचित्पदत्वं नेति तेन तडित्वानित्यादि सिद्धम् पचतीति पचत् अप्
कर्तरीत्यप् अदेङ् इत्यल्लोपः दीव्यतीति दीव्यत् दिवादेरिति यः सुपु ऽप्राप्यो ऽस्मिन् सरस्मिन् तत्स्वप् ऋकृपूरित्य प्रत्ययो ननपूजने इति निषेधात् श्रोनित्या

एम॰
५९

स्वांपि तदंतेदीर्घो ऽ स्यनेसेके स्वंपि अर्ति दृवपि यजितनिधनितपिभ्यउसितिसोणादिकः धनेरुस धनुः शौन सम्महतइतिदीर्घः विसर्गनुमितिषत्वं
नश्पूर्वस्यशोदीर्घः नसम्महतइत्यस्यैवप्रपंचः धनूंषि धनुर्भ्यामत्रघ्वोर्विहस्यइतिनदीर्घो ऽ धातुत्वात् अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनाजुहोतेरिसह
विः पिपठिषतेः क्विप् घ्वोर्विहसेइत्यनेनदीर्घत्वं पिपठी: सुष्टुपुमांसोयस्मिन् तत सुपुम् शौपुंसोम्सु डि. स्यर्वासुडू लुप्यम इतिनुम् नसम्महत
इतिदीर्घः सुपुमांसि सदाद्यंतंविभक्तिकार्य्यमस्त्वोते अमू शौनुम्दीर्घौ अमूनि शेषंपुंवत् ॥ ॥इतिहसांतानपुंसकलिंगाः॥ ॥ई॥ ॥

स्वांपि दीर्घोनेस्येके स्वंपि स्वया भिरयाम् स्वद्भ्याम् स्वद्भिः जगत् जगती जगन्ति महत् महती महान्ति धनुः धनु
षी नपूर्वस्यशौदीर्घः धनूंषि हविः हविषी हवींषि पयः पयसी पयांसि तेजः तेजसी तेजांसि वचः वचसी वचांसि
पिपठीः पिपठीषी सपडन्तस्यशौनुम्न पिपठिषि सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदः अमू अमूनि शेषंपुम्वत् ॥ इतिहसा०
न्तानपुंसकलिङ्गाः ॥त्वमहंसिना सिनासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमह मित्येतावादेशौभवतोयथासंख्येन त्वम् अ

समात्रेयपटलिंगयात्वा त्वमहंसिना युष्मदस्मदोः स्थानेत्व महमित्येतौ यथाक्रमंस्तः सिनेतिसहार्थेयोगेतृतीयासिप्रत्ययेन सहितयोरित्यर्थः नत्र
त्वमहमोर्हसांतत्वादेवसिलोपसिद्धेसाविति वाच्यं व्यर्थं सिनेतिउच्यतेमां तत्वस्यनयातकारोच्चारणसंयोगेने ऽ तित्व मित्यादौचरितार्थत्वात् सिलोपात्परत्वा
त्यदादेरिसात्वं तत्र आम् स्यावित्याले तद्इतितकारस्यसत्वंनस्यात् अतः सिनेसुक्तं इहतदंतविधिरपिइष्टोस्तिपरमत्वं परमाहं गौणत्वेतु त्वांमांयुवामा।
वांयुष्मान् अस्मान् वा ऽ ति क्रांतइत्यत्रापि अतित्वम् सहमित्येव इहयुष्मदस्मदोर्नलिंगसंख्यावाचिनां चालिंगत्वमेवाऽखिंगेयुष्मदस्मदोर्दुस्तुल्कत्वात्

अतएवत्रिषुलिंगेष्वेषांसमानंरूपंलिंगनिमित्तमावीवादिकमनयोर्नालिंगत्वात् त्वंब्राह्मणः अहंब्राह्मणः त्वंब्राह्मणी अहंब्राह्मणी त्वंब्राह्मणकुलम् अहं ब्राह्मणकुलमिति॥ ॥युवावौद्विवचने द्वयोर्योऽर्थः द्व्यर्थवक्त इतिद्व्यर्थवाचिनौ तयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौस्तः स्यादौविभक्तौ त्यदादेशेत्यनःस्यादावित्यपक्ष्यानेद्वौवक्त इतिद्विवचनेकर्त्तरि लुट् किंच द्विवचनेइतिप्रत्ययविशेषणेकृतेपियुवावौसिद्ध्यतः तथापि युवामतिक्रान्तान् अतियुवानित्यादौयुवावयो रप्रसंगवारणायप्रकृत्यर्थविशेषणंकृतं आमौ आभ्यामो आम् स्यात् अत्रयोगविभागाभिप्रायेणविपरीतनिर्देशोबोध्यः विपरीतनिर्देशात् सुडामइतिसुट् नप्रवर्तते इतिकेचित गौणत्वेपियुष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वंभवति इत्येतदर्थव्याख्यानांतरंक्रियते अत्रअअम औइतिच्छेदः अइतियोगविभागःकर्तव्यः लोपःअ

युवावौद्विवचने द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्युवावादेशौभवतोविभक्तौ आमौ युष्मदस्मद्भ्यांपरऔरम्भवति युवाम् ॥

आवाम् यूयंवयंजसा जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयम्वयंभवतः यूयम् वयम् ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ छ् ॥ ॥

तःयुष्मदस्मदोरिति पदत्रयंचानुवर्तनीयं युष्मदस्मदोरकारांतादेशेऽकारात्परस्याऽकारस्यलोपश्चस्यादित्येकोयोगः युष्मदस्मद्भ्यांपरऔकारेऽम्स्यादितिद्वितीयः औकारस्यामिकृते आम् स्यादित्यात्व यद्वा सवर्णेदीर्घः नचाम् शसोरितिलोपः अकारोच्चारणसामर्थ्यात् इतिलघुभाष्ये युवामावांतदंते परमयुवां परमावां गौणत्वेतुत्यदादेरितिपत्वंनभवति संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वमित्युक्तत्वात् किंतर्हि आमावित्यत्रयोगविभागेनाऽ नयोरंतस्याकारेऽन्तोलोपश्च औकारस्य अमिकृते आम् स्यादित्यात्वं अतित्वां अतिमां अतियुवां अत्यावां अतियुष्मां अत्यस्माम् यूयं वयं जसा तदंतेपरम यूयम् परमवयम् गौणत्वेऽतियूयं अतिवयम् ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ पूं ॥ ॥

त्वमावेकवचने । एकत्वेगम्ये एकस्यभावः एकत्वं तस्मिन् गम्यमाने ज्ञायमाने सति युष्मदस्मदोस्त्वमदावादेशौस्तः स्यादावित्यत्र न संबध्यते तेनेन त्वत्पुत्र इति ।
त्वत्पुत्रः तवापत्यमिति त्वादः त्वंपुत्रोयस्यसः त्वत्पुत्रः इत्यादौ विभक्त्यभावेपि त्वमदौ भवतः नचांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य स्यात्राप्येतौ स्यातामिति वाच्यं
युवयोः पुत्र इति युष्मत्पुत्र इत्यादौ युवावयोरपि प्रसंगात् लुकि न तन्निमित्तमिति निषेधाच्च दांतादेशावेतौ तेन त्वादयति मादयति त्वदीयं मदीयमि
त्यादिरूपसिद्धिः सत्येवावसाने इति पाक्षिकतकारे कृते ममेममावेति अमत्वं कथं [illegible] तेनेत्यवबोध्यं [illegible]
विधयस्त्वमदौ बाधंते परत्वात्तदंते परमत्वाम् परममाम् गौणत्वे तु अतित्वामतिमाम् आम् स्यौ आ अम् इतिच्छेदः युष्मदस्मदोरेषात्वं स्यादमि सका

त्वमावेकवचने युष्मदस्मदोस्त्वमदौ भवत एकत्वे गम्यमाने आम्सौ युष्मदस्मदोरेत्वम्भवति अमि सकारे भिभि च परे
त्वाम् माम् युवाम् आवाम् त्वदादयस्ते शसीति दीर्घः शसोनोवक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वमदादेशे कृते ॥ ॥ ९ ॥

रेभिभि च अम् च स च भिश्च तेषां समाहारः स्भित् तस्मिन् आगमजस्यानित्यत्वान्नतुम्भावः भौत्येकदेशद्वारा समुदायानुकरणं अत्र माधव आह रेरिति ।
नानुवर्तनीयं प्रयोजनाभावात् षष्ठी निर्दिष्टत्वादंत्यस्यात्वे सवर्णदीर्घे च त्वांमामिति रूपसिद्धेः युष्मदस्मदोरंत्यं नयोः क्विपि युष्म् अस्मि इति रूपं आभ्या
ममिशसि च युषां असां युषान् अस्मानित्यं त्यस्य मस्यात्वे सिध्यति अन्यथा नस्य अतियुष्माभ्यामित्यादावात्वं केन भवति गौणत्वे त्वदाद्यत्वाभावात्
उच्यते आमावित्यत्र योगविभागेनात्वे कृते रूपसिद्धिरिति तदा युष्मस्मोरपि योगविभागेनात्वे कृते पश्चाद्दीर्घत्वे च अमि शसि च युषाम् असां युषान् अ
स्मानिति सिद्धांत एव किं माधवोक्तेनेति शसोनोवक्तव्यः सोनः पुंस इत्यत्र सोन इति योगविभागेनायमर्थो लभ्यत इत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ५ ॥

एटाङ्क्योः अत्वेरित्यनुवर्तते अनयोः षष्ठेरत्वं स्यात् टाङ्ङिस्वटाङ्ङेरनयोः परतः इदंतत्वात् ङेः पूर्वनिपाते प्राप्तेनस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं परनिपातः किंचपर
त्वाद्यदादेशित्वेमात्रेपि आदेरेटाङ्क्योरित्यत्र मदृशितिरेवन्याय्या कृताकृतप्रसंगित्वेन तस्य नित्यत्वात् टेरत्वे कृते अपादेशे च त्वया मयेति अ
त्रहि युष्मदस्मदोर्म्पर्यंतयोः क्विपि युष्म अस्म इति टाङि ओसपरतः युष्मा अस्मा युष्मि अस्मि युष्मोः अस्मोरिति रूपाणि ततः सिद्ध्यर्थं व्याख्यानांत
रंक्रियते अनेकारात् परोयव योर्वसि हकारे चेत्यनेन लुप्तो यकारो ज्ञातव्यः तेनायमर्थः अदंतयोरनयोरत्वं हसंतयोर्यत्वं च न भवति एटाङ्क्योरि
ति टाङ्ङि ओसो युष्मस्य मांको निर्देशः एषु परतः इति तुभ्यंमह्यं ङया तदंते परम तुभ्यं परममह्यं गौणत्वेतु अतितुभ्यं अतिमह्यम् भ्य श्भ्यम्॰

एटाङ्क्योः युष्मदस्मदोः ष्टेरत्वं भवति टाङ्क्योः त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यंमह्यं ङया ङेः सहित
यो र्युष्मदस्मदोस्तुभ्यंमह्यमेतौ भवतः तुभ्यम् मह्यम् भ्य श्भ्यम् युष्मदस्मद्भ्यां भ्यसो भ्यः श्भ्यम्भवति शकारो भकारादि
त्वव्याहत्यर्थः तेनात्वैत्वेन भवतः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ङसिभ्यसोः श्तुः ङसिसाहचर्यात्पंचम्या भ्यस् गृह्यते त्वत्
मत् युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्मत् अस्मत् ॰ ॥ ॥ अत्र भ्यस् चतुर्थी बहुवचनं आभ्यां भ्यस् श्भ्यं स्यात् शकारेण सर्वादेशार्थः भ्यमो
गुर्वादेशत्वात् नहि किमर्थः भकारादित्ववारणार्थः सति शकारे भकारस्यादित्वाभावात् भादिनिमित्तमेत्त्वीत्वे अद्गीत्यात्वं च न आदेर्भाव।
आदित्वं भकारस्यादित्वं भकारादित्वं भकारादित्वस्य व्याहतिर्निषेधः भकारादित्वव्याहतिः भकारादित्वव्याहतिरर्थः प्रयोजनं यस्य सः ङसिभ्यसोः
श्तुः युष्मदस्मद्भ्यां परयोर्ङसिभ्यसोः श्तुरादेशः स्यात् शित्वात्सर्वादेशः उकारउच्चारणार्थः अत्र ङसि साहचर्यात्पंचम्या एव भ्यस् गृह्यते ॥ किंच॥
अत्र माघवः ङसिभ्यसः अः श्तुरिति पदच्छेदः कर्तव्यः ततश्च युष्मदस्मद्भ्यां ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति युष्मदस्मदोरंत्यस्याकारादेशो भवति तेनत्वंतयो।

युष्मऽस्मोर्युवत् असत् अपमेवाकारेभ्यस् स्यम् सामाकमित्यत्राप्यनुवर्त्ततेतेनयुषभ्यमसभ्यं युष्माकं असाकमितिसिद्यतीतिवदति आमाविस्यत्रयोगवि
भागेनात्तेयुषदऽस्मदित्यादिमिद्यत्येवकिंतम्मयासेन॥ ॥तवममङःसा तदंते परमतव परममम गौणत्वे अतितव अतिमम सामाकं अत्रतंत्रैकशेषाऽऽ
हत्तिभिः साम्मिति हृयंबोधंसहृद्युचारितः शब्दोऽनेकार्थगमको भवतीतितंत्रं सरूपाणामित्येकशेषः द्विरुच्चारणमावृत्तिः एकस्यसुटासह आम् साम्।
द्वितीयस्यतु आमासहसाम् इत्यर्थः ततःसुट्सहितआम् केवल आम् चकं युष्मदस्मदोरंत्यस्याकारश्चभवतीत्यर्थः तेनातियुष्माकं अस्माकमि
त्यादि सिद्यतीतिलघुभाष्यकर्तुरपिमयासाव्यर्थएव। योगविभागेनात्वेहृतेसुडाम इतिसुटोपि सर्वादिकार्यत्वाद्दौणेऽप्रवृत्तेः तंत्रादिनासामित्यस्य

तवममङःसा ङःसासहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौभवतः तव मम युवयोः आवयोः सुडामः सामाकम् युष्मदस्म
द्भ्यांपरस्सामाकम्भवति युष्माकम् अस्माकम् त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु समस्यमाने द्व्येकत्व
वाचिनौ युष्मदस्मदौ समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि ॥ १ ॥ ॐनमःपरमात्मने ॥ १ ॥ ॥

द्विरुच्चारणात् केवलस्याप्याम आकमिचविहितेरूपसिद्धेः ।समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनौ युष्मदस्मदौ सामासार्थोन्यसंख्यश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि १
युवावौ द्विवचनेत्वन्मदेकत्वे इतिसत्रद्वये द्विवचनैकत्वशब्दोप्रकृत्यर्थपरौनतु प्रत्ययपरावितिव्याख्यातं ।।तत्फलंजातिलिंगव्यक्तिसंख्याकारकात्मकः ॥
पंचकोनामार्थ इतिपक्षाभिप्रायेणदर्शयतिचेद्यदियुष्मच्चास्माच्चयुष्मदस्मदौशब्दरूपेसमस्येते इतिसमस्यमाने समासविषयीक्रियमाणे द्वौचएकश्चद्व्ये
कयोर्भावः द्व्येकत्वं द्व्येकत्वंवक्तृ इतिद्व्येकत्ववाचिनौस्तः ।समासस्यार्थः ।समासार्थः विग्रहः अन्यसंख्योऽन्यस्मान्यस्यपदार्थस्यसंख्यायस्मिन्सोन्यसंख्यो
युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तोभवतीत्यर्थः ।तदायुष्मदस्मदोःस्थानेयुवावौत्वन्मदावप्यादेशौभवतः द्विवचनैकत्वयोःप्रत्ययविशेषणत्वेतुनस्या

स्मिन्नस ङे ङ स्सु परतः आदेशाः सुः सदैवते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यम ह्यौतवममावपि २ नन्वेवंस्मिजस ङे ङ स्स्वपियुष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वेयुवावौस्यातामेकार्थ
त्वेतुत्वन्मदावित्याशंकायामाह ॥ एतासु विभक्तिषु परतो युष्मदस्मदोः स्थानेते आदेशाः सदैवसुः केते आदेशाइत्यत आह त्वाहौ यूयवया वित्यादि
२ एतेपरत्वाद्वाधंतेयुवावौ विषयेस्वके त्वन्मदावपिवाधंते पूर्ववद्विषयेस्वतः ३ एतेत्वमहं यूयंवयं तुभ्यं मह्यंतवममेत्यादेशाः स्वकेविषयेस्वे।
आत्मीयस्थानेयुवावौवाधंते कस्मात्परत्वाद्विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिन्यायात् उभयोस्तुल्यवलविरोधे सतिस्वत्राप्रसक्त्याऽत्वमादयः परेतएवभवंती।

स्मिन्नस ङे ङ स्सु परत आदेशाः सुस्सदैवते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौतवममावपि २ ॥
एतेपरत्वाद्वाधन्तेयुवावौविषयेस्वके त्वन्मदावपिवाधन्ते पूर्ववद्विषयेस्वतः ३ द्व्येकसंख्य
समासार्थोवह्वर्थेयुष्मदस्मदी तयोरद्व्येकतार्थत्वाद्युवावौत्वन्मदौनच ४ ॥ ॥

त्यर्थः ॥ एतेत्वमादयः स्वतोविषयेत्वन्मदावपिवाधंते पूर्ववत् उक्तन्यायेनस्वतइत्यत्रतसप्रत्ययःसप्तम्यर्थेतस ३ द्व्येकसंख्यः समासार्थोवह्वर्थेयुष्मदस्मदी तयोर
द्व्येकतार्थत्वात् युवावौत्वन्मदौनच ४ यत्रयुष्मदस्मदीवह्वर्थेवहूनामर्थेयपयोस्तेवह्वर्थेभवतः समासार्थोविग्रहः द्वौचएकश्चद्व्येकौद्व्येकयोःसंख्याय।
स्मिन्सद्व्येकसंख्योभवति तदायुष्मदस्मदोः स्थानेयुवावौत्वन्मदावपिनस्तः कस्मात्तयोर्युष्मदस्मदोः द्वौचएकश्चद्व्येकौद्व्येकयोर्भावः द्व्येकताद्व्येक
तायाअर्थद्व्येकतार्थः द्व्येकतार्थस्यभावोद्व्येकतार्थत्वंनद्व्येकतार्थत्वमद्व्येकतार्थत्वंतस्मात् द्व्येकतार्थत्वस्याऽभावात् ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥

त्वांमांवातिक्रांत इतिविग्रहे अपवादो अतित्वं अत्यहंत्वांमांवातिक्रांतावितिविग्रहे उत्सर्गतः त्वन्मदादेशेकृतेगौणत्वेपियुष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वंभवति आमावित्यत्रयोगविभागेनयथाव्याख्यानांतरंकृतंतस्यायंनिःकर्षोस्तिगौणत्वेप्यनयोस्त्यदाद्यत्वंभवतीत्यर्थः इत्यनेनात्वेनलोपे औविभक्तेरमिचकृतेसव र्णेदीर्घः अतित्वां अतिमां त्वांमांवातिक्रांताइतिविग्रहे अपवादो अतियूयमतिवयं एवमग्रेप्यूह्यम् १ अत्वेआम् स्माविन्यात्वेच अम्शसोरित्य लोपः अतित्वां अतिमां अतित्वां अतिमां शसि अत्वेकृते अम्शसोरित्यल्लोपः शसीतिदीर्घः शसोनइतिनत्वं अतित्वान् अतिमान्

त्वांमांवाऽतिक्रान्तइतिविग्रहे अतित्वम् अत्यहम् गौणत्वेयुष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वम्भवति अतित्वाम् अतिमाम् अ तियूयम् अतिवयम् अतित्वाम् अतिमाम् त्वन्मदेकत्वे ग्रामस्मौ अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वाम् अतिमाम्। अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अतित्वत् अतिमत् अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाक म् अतिमाकम् अतित्वयि अतिमयि अतित्वासु अतिमासु॰ ॥१॥० ११२ अत्वेकृते एटाड्योरित्येत्वे ऽयादेशेच अतित्वया अतिमया अत्वेअड्डीत्यात्वेच अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां आमस्माविल्यात्वं अतित्वाभिः अतिमाभिः ३ अपवादो अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अति त्वाभ्यां अतिमाभ्यां अत्वेभ्यमिच अतित्वभ्यं अतिमभ्यम् ४ अत्वेसु आदेशेच अतित्वत् अतिमत् अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वत् अ तिमत् ५ अपवादो अतितव अतिमम अत्वेओसीत्येच अतित्वयोः अतिमयोः अत्वेसुउभावेपिप्रागुक्तरीत्या आकमिव अतित्वाकं अतिमाकम् ६ अत्वेकृते एटाड्योरित्येत्वे अयादेशः अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अत्वेआत्वेच अतित्वासु अतिमासु ७ गुणीभूतयोर्युष्म॥

स्मदोरेकार्थत्वेउदाहरणान्युक्त्वासंप्रतिद्व्यर्थबाचित्वेउदाहरंति॥ ॥युवामावांवाऽतिक्रांतः॥अतिक्रांतौ अतिक्रांतावा इतिविग्रहे अतित्वम्
त्यहम् अतियुवामत्यावाम् अतियूयमतिवयम् १ अतियुवां अत्यावां अतियुवां अत्यावां अतियुवान् अत्यावान् २ अतियुवया अत्यावया अ
तियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः ३ अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवभ्यं अत्यावभ्यं ४ अति

युवामावाम्वाऽतिक्रान्तइतिविग्रहे सिजसङेङस्सुप्राग्वत् अम्यत्रयुवावौ अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अत्यावाम्
अतियूयम् अतिवयम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया अत्या
वया अतितुभ्यम् अतिमह्यम् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् अतियुवत् अत्याव
त् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवत् अत्यावत् अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियु
वाकम् अत्यावाकम् अतियुवयि अत्यावयि अतियुवासु अत्यावासु युष्मान्स्मान्वाऽतिक्रान्तइतिविग्रहे अ
तित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियूयम् अतिवयम् ॥ ०युवत् अत्यावत् अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अति

युवत् अत्यावत् ५ अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवाकं अत्यावाकम् ६ अतियुवयि अत्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः
अतियुवासु अत्यावासु ७ बहूर्थयोस्तूदाहरणि युष्मानस्मान्वाऽतिक्रांत अतिक्रांतौ अतिक्रांतावेतिविग्रहे अतित्वं अत्यहं अतियुष्माम् अत्य
स्माम् अतियूयं अतिवयम् ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मान् अत्यस्मान् २ अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अ
त्यस्माभिः ३ अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्मभ्यं अत्यस्मभ्यं ४ अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतियुष्माभ्यां अत्य
स्माभ्यां अतियुष्मत् अत्यस्मत् ५ अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुष्माकं अत्यस्माकं ६ अतियुष्मयि अत्यस्म
यि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः अतियुष्मासु अत्यस्मासु पुनर्गौणे रूपांतरं युष्मानस्मान्वा करोतीति णौ युष्मयति अस्मयति ततः क्विप् णेरिति

क्विजसडेङ्ङसुप्राग्वत् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियु
ष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः अतितुभ्यम् अतिमह्यम् ॥
अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतियुष्माभ्यम् अत्यस्माभ्यम् अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतितव अतिमम अति
युष्माकम् अत्यस्माकम् अतियुष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मासु अत्यस्मासु ॥ ॥ श्रीकृष्णाय० ॥ ॥

त्रिलोपे कृते युष्म अस्म इति जाते स्यादिषु युष्मस्मोपित्वमहमाद्यः आदेशा भवंति एकदेशविकृतमनन्यवदितियुक्तत्वात् त्वं अहं ओविभ।
क्यादिषु गौणत्वेपि टाङि ङसि विभक्तौ वर्ज्जं पित्वा सर्वत्रात्वे कृते आत्वे युष्मा अस्मा यूयं वयं १ युष्मां अस्मां युष्मां अस्मां युष्मान् अस्मान् २ एटा।
ङ्योर्भिस्सस्य व्याख्यानांतेयां तस्य पत्वे युष्मा अस्मा युष्माभ्यां अस्माभ्यां युष्माभिः अस्माभिः ३ तुभ्यं मह्यं युष्माभ्यां अस्माभ्यां युष्मभ्यं अस्मभ्यं ४
युष्मत् अस्मत् युष्माभ्यां अस्माभ्यां युष्मत् अस्मत् ५ तव मम अंतस्य पत्वे युष्मोः अस्मोः युष्माकं अस्माकं ६ पत्वे युष्मि अस्मि युष्मोः अ

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवसनसौ षष्ठी च चतुर्थी च द्वितीया च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ताभिः अल्पस्वरत्वात् षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः सहयोगे तृतीया तया साहित्यं बोध्यते तत् किं साहित्यं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा भवन्ति नलुप्तविभक्तिकयोरिति तेन स मासे युष्माकं पुत्र इति युष्मत् पुत्रो ब्रवीति ॥ अस्माकं पुत्र इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौ न त्वामा मा ते मयोरप्यवादोऽयं षष्ठीवहुवचनस्यामोऽत्र ग्रहणं न व्याख्यानात् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति भावः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः १ सु

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवसनसौ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोर्यथा संख्येनामी आदेशा भवन्ति नैकवचनेन सहते मे द्विवचनेन वां नौ वहुवचनेन वस् नसौ त्वामा मा अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा एतौ भवतः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः १ सुखम्वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः सोऽव्याद्वो नः शिवम्वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वस्सनः २ एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः एकवाक्यात्म्वाक्यम् तेनेह न ओदनम्पच तव भविष्यति इह तु स्यादेव शालीनामोदनन्ते दास्यामि अनन्वादेशे वा धातोस्तेनववाभक्तोस्ति ॥

सुखंवां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः सनः २ उक्तानादेशान् वचनक्रमेणोदाहरति द्वितीयैकवचने यथा श्रियई शः श्रीशो हरिरिह जगति त्वा त्वां मा मामपि अवतु रक्षतात् चतुर्थ्येकवचने यथा स हरिस्ते तुभ्यं मे मह्यमपि शर्म सुखं दत्तात् दानपात्रे चतुर्थी षष्ठ्येकवचने यथा स हरिस्ते तव मे मम मापि स्वामी वर्त्तते स्वाम्यादियोगे इति षष्ठी सप्तम्यः विधानात् द्वितीयाद्विवचने यथा विभुर्विष्णुर्वां युवां नौ अपि आवाम्।

स्तु चतुर्थीद्विवचने यथा ईशः। शंभुर्वां युवाभ्यां नौ आवाभ्यां सुखं ददातु षष्ठी द्विवचने यथा हरिर्वां युवयोः नावपि आवयोरपि पातिरक्षतीति पतिः॥ द्वितीयाबहुवचने यथा सहरिर्वो युष्मान् नोऽस्मानव्यात् रक्षतु चतुर्थीबहुवचने यथा सर्वो युष्मभ्यं नोऽस्मभ्यं शिवं कल्याणं दद्यात् षष्ठीबहुवचने यथा सहरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकमत्र लोके सेवितुमर्हः सेव्यः ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी। एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः एकवाक्ये एकाऽनयोः स्थाने उक्ता आदेशा भवंति एकमाख्यातं यत्र तदिति बहुव्रीहिः एकाख्यातं वाक्यमुच्यते ननु पश्य मृगो धावति इत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारोनस्यात् सत्यं एकाख्यातमित्यत्राख्यातं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्राख्यातद्वयेसत्यपि

॥ अन्वादेशे नित्यम् तस्मै तेनमः नादौ वाक्यादौ पादादौ च वर्त्तमानयो

॥ र्युष्मदस्मदोर्नेति त्वाम्पातु वेदैरशेषैस्सम्वेद्योऽस्मान्कृष्णस्सर्वदावतु

पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नो क्तदोषः तथा च वार्तिककारः आख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्याहत्वमोदनं पचत वौदनं भविष्यति अत्रते इत्यादेशो न वाक्यद्वयत्वात् एकवाक्ये यथा अहं ते तुभ्यमोदनं दास्यामि कीदृशं शालेरयं शालीनस्त एतेते मया देय आदेशा अनन्वादेशे वावक्तव्यो युष्मदस्मदोः स्थानेऽनन्वादेशे ऽर्थे एते आदेशा विकल्पेन भवंति॥ ॥अन्वादेशे नित्यं युष्मदस्मदोः स्थानेऽन्वादेशेऽर्थे एते आदेशा नित्यं स्युः। अन्वादेशेऽर्थे धातावर्थस्यानिभक्तस्य वभक्तोऽस्तीति वा अन्वादेशे तस्मै पूर्वोक्ताय ते तुभ्यं विश्वेश्वरेन मोस्तु नादौ वाक्यादौ माभूत् यथा त्वां पातु पादादावपि माभूत् यथा कृष्णोऽस्मान् सर्वं समस्मिन्काले ऽवतु पातु कीदृशः अशेषैः समस्तैर्वेदैः कृत्वा संवेद्यो ज्ञायमानः संवेत्तुं योग्यः संवेद्यः

सि॰चं॰सु॰
टी॰सु॰
६५

मेवांनौव

विशेष्यपूर्वसंवोधनेतरपूर्वसं... हित्वाऽन्यस्मात्संवोधनात्परयोर्नैते संवोधनात्परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा न भवंति किं कृत्वा विशेष्यपूर्वं । यस्य तत् एतादृशं विशेषणात्मक... धनं त्यक्त्वा च पुनः संवोधनादितरत् पदं पूर्वं यस्य तत् एतादृशं संवोधनं त्यक्त्वा विशेष्यपूर्वात् संवोधनेतरपूर्वाच्च सं वोधनात् परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा भवंतीत्यर्थः हे देव त्वमस्मान् पाहि रक्षेत्यर्थः हे नरसिंहावतार हे विष्णो त्वमस्मान् रक्ष पालयेत्यत्र संवोधनात्परस्यास्मानित्यस्य नसा... देशो न जातः विशेष्यपूर्वात्संवोधनात्तु सुरेव यथा हे हरे कृपास्यास्ति कृपालुस्तस्य संवोधनं हे कृपालो त्वं नोऽस्मा न्पाहि हे हरे इति विशेष्यं कृपालो इति विशेषणं संवोधनेतरपूर्वात्संवोधनात्तु यथा हे देव त्वं नोऽस्मान् सर्वस्मिन्काले रक्षेत्यत्र देवेति संवोधनस्य स

विशेष्यपूर्वं संबोधनं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं च हित्वाऽन्यस्मात्संवोधनात्परयोर्नैते देवास्मान् पाहि त्वहरे विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा विशेष्यपूर्वात्तु हरे कृपालो नः पाहि सर्वदा रक्ष देव नः चादिभिश्च च वा ह अह एव ए भिर्योगे नैते आवयोस्युवयोश्च शो हरिर्ममैव रक्षतु अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगे न च चेतसा त्वां समीक्षते भक्ता स्तव रूपं ध्यायति चाक्षुषज्ञाने तु भक्तास्त्वा पश्यंति चक्षुषा ॥ एत्वेषितत्तः प्राचीनं रक्षेत्यादि यत्रादेशः चादिभिश्च चादिग ण स्थाः पंचैव चादयो ग्राह्या न त्वधिकाः लक्ष्यानुरोधात् सहयोगे तृतीया तया साक्षात्संवंधो गृह्यते न तु परंपरासंवंधः ॥ यत्र युष्मदस्मदर्थगतान्स मुच्चयादीन् चादयो द्योतयंति तत्र चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षात्संवंधस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः यथा आवयोर्हे योर्युवयोर्हे योश्च समुच्चये । हरिरीशः स्वामीत्यर्थः वा विकल्पे प्रसिद्धो अह पूजायां एतावधारणे परंपरासंवंधे तु सुरेव यथा हरो हरिश्च मे स्वामीत्यत्र चशब्दो हर हरिगतं समुच्चयं । नाम॰
व क्ति हरिहराभ्यां सहास्मदः संवंधो न तु समुच्चयेन किंतु परंपरासंवंधोस्ति लक्षणं तु समुच्चीयमानाद्यर्थांतरसंवंधः परंपरासंवंधः अचाक्षुषज्ञा ६५

नार्थधातुभिर्योगे चन अचाक्षुषज्ञानमर्थोयेषांते अचाक्षुषज्ञानार्था अचाक्षुषज्ञानार्थाश्चते धातवश्च अचाक्षुषज्ञानार्थधातवस्तैर्योगे नैतेआदे।
शाभवंति यथासभक्तः चेतसाचिंतसंबंधिध्यानेनत्वांसमीक्षते पश्यतीत्यर्थः परंपरासंबंधेऽपिनिषेधः यथाभक्तस्तवरूपं ध्यायति॥ ॥विद्यमा
नपूर्वात्प्रथमांतात्परयोरन्वादेशेऽप्येतेवाविद्यमानंपदंपूर्वंयस्यस विद्यमानपूर्वस्तस्मात् प्रथमांतात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशेऽर्थेपिवादेशाभवं
ति अन्वादेशेनित्यमित्यस्यविशेषोऽन्नयानित्यत्वेप्राप्तेविकल्पार्थमिदंवचनं यथात्वंभक्तोऽहमपिभक्तस्तेनहरिस्त्वांमांत्रायतेपालयतीत्यर्थः॥अत्र
त्वेनेतिपूर्वंविद्यमानंपदं ततोहरिरितिप्रथमांतं ततःपरस्ययुष्मच्छब्दस्यत्वादेशउत्तरत्रायते इतिविद्यमानंपदं ततः स्वइतिप्रथमांतं ततःपरस्या

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येतेवा भक्तस्त्वमप्यहन्तेनहरिस्त्वांत्रायतेसमां
त्वामेतिवा चादिर्निपातः च·वा·ह·अह·एव·एवम् नूनम् पृथक् शश्वत् युगपत् भूयस् नह
इत्तो·बिना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा नक्तम् मृषा मिथ्या मिथस् इ॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

स्मच्छब्दस्यवादेशोवाच्यः॥ ॥इतियुष्मदस्मन्निरूपणम्॥चादिर्निपातः॥चआदिर्यस्यसचादिः निश्चयेनपतत्यनेकेष्वर्थेषुद्योतकत्वादितिनिपातः॥
पतत्पतते।अस्माज्ज्वलादेर्णइतिणप्रत्ययः असत्ववाचिनामेवचादीनांनिपातसंज्ञा अव्ययसंज्ञाचभवति स्वरादीनांतुसत्ववाचिनामसत्ववाचिनांचा
व्ययसंज्ञैव ननिपातसंज्ञा स्वस्तिवाचयतिस्वः पश्यतिस्वः पततीत्यादौकर्मादिकारकयोगेनसत्ववाचकत्वं स्वरादीनांह्यस्त्येव एकस्वराणांनि
पातानांसंधिर्नभवतीतिनिपातसंज्ञाफलम्॥एकस्वराणांस्वरादीनांतुसंधिर्भवत्येव तेषांनिपातसंज्ञाभावात् चेतिसमुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगस
माहारेषु वास्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये हेतिप्रसिद्धौ अहेति पूजायां एवेत्यवधारणे अनवक्लृप्तौच एवमित्युक्तपरामर्शे नूनमितिनि

सि·चं·पू·
टी·मु·
६६

श्वे वितर्के च एषमितिभिन्नार्थेशश्वदिति पौनः पुन्येनित्येसहार्थे च युगपदित्येककाले भूयसिति पुनरर्थे आधिक्ये च नहेतिप्रत्यारंभेहंतेतिहर्षे० विषादे अनुकंपायांवाक्यारंभेच विनेति [illegible] ने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीतिमंगले अस्तीति सत्तार्थे दोषेतिरात्रौ वृथेतिव्यर्थे मृषेति वितथे नक्तमितिरात्रौ मिथ्येति वितथे मिथ्यसिति रहस्सहार्थयोः॥ ॥अथेति मंगलाऽनंतराऽऽरंभप्रश्नकात्स्न्याऽधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अथो इत्य प्यवत् अहो इतिविकल्पे चेदर्थे [illegible] ह्यसिति अतीतेह्नि श्वसिति अनागतेदिने उच्चैसितिमहति नीचैसिति अल्पे थे शनैसिति क्रियामांद्ये ऋधगि तिसत्ये वियोगशीघ्रसामीप्य[illegible]घवेष्वित्यन्ये ऋतेवर्जने आरादिति दूरसमीपयोः दिवेति दिवसे रात्राविति निशि सायमितिनिशामुखे चिरमिति

अथ·अहो·अहोह्यस्·श्वस्·उच्चैस्·नीचैस्·शनैस्·ऋधक्·ऋते·आरात्·दिवा·रात्रौ।सायम्·चिरम्·मनाक्·
ईषत्·जोषम्·तूष्णीम्·बहिस्·अवस्·समया·निकषा·अद्धा·वत·सामि·सना·सनत्·सनात्·तिरस्·अन्तरा·अन्तरे
मुधा
ण·सहसा·अलम्·वषट्·क्षमा·विहायसा·पुरा·मिथो·प्रायस्·मुहुस्·साहम्·साकम्·समम्·नमस्·हिरुक्·धिक्·

बहुकाले मनाक् ईषत् इमावल्पे जोषमिति सुखेमौनेच तूष्णीमितिमौने बहिस् अवस् इमौबाह्ये समयेति समीपमध्येच निकषेति समीपे अद्धेति॥ स्फुटावधारणयोः तद्धाऽतिशययोरित्यन्ये इहेति प्राकाश्येवत् वतुल्ये इत्यादिना विहितोयोवत्प्रत्ययः सइहगृह्यते प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाऽभावा त् प्रत्ययांतंगृहीतव्यं यथा ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् उपधेतिभेदे सामीत्यर्द्धे जुगुप्सितयोः सना सनत् सनात् एतेत्रयो नित्ये तिरसिति अंतर्द्धौ तिर्य राम०
गर्थेपरिभवेच अंतरेति मध्येविनार्थेच अंतरेणेतिवर्जने सहसेति आकस्मिकाविमर्शयोः अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषडि ६६
ति हविर्दाने स्वमेतिक्षांतौ विहायसेति विपदर्थेमुधेतिव्यर्थेपुरेति अविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेच मिथोइतिरहस्सहार्थयोः प्रायसिति

वाहुल्ये मुहुरिति पुनरर्थे साकंसार्द्धमेतौसहार्थे नमस्सितिननतौ हिरुगितिवर्ज्जने धिगितिनिंदाभर्त्सनयोः॥ ॥ मा माङ्·एतौनिषेधाशंकयोः अमिति शीघ्रेऽल्पेच आमिति अंगीकारे नेदिति शंकायांप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च चेदितियद्यर्थे क्वचिदितीष्टप्रश्ने चणितिचेदर्थे समुच्चयादौत्वननुवं धकः उञ्जितिसंतर्कसंबोधनपूरणेषु यदीतिपक्षांतरे सत्यमितिप्रश्नप्रतिषेधसत्येषु जात्विति कदाचिदर्थेक मितिवारि मूर्द्ध निंदासुखेषु शमिति सुखे ज्योगिति कालभूयस्त्वप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेच रहसीत्येकांते अभीक्ष्णमितिपौनः पुन्ये हाइतिविस्मयविषादशोकजुगुप्सार्त्तिषु आहूति क्षणप्रश्नयोः आदितिशंकायां तुविशेषवितर्कयोः हैवितर्के रैदाने अनादरे चरैं करोति ददातीत्यर्थः रैत्वंकिंवदसीतिकिमितिपृच्छाजुगुप्सेष

मा·माङ्·स्वर·अन्तर·प्रातर·पुनर·सनुतर·यावत·तावत·स्वाहा·
स्वधा·तथाहि·खलु·किल·सुष्टु·दुष्टु·आदह·०॥ ॥ ॥

दर्शविशेषेषु यदितिपक्षांतरे तदितिहेतौ इतीतिहेतुप्रकारप्रकर्षेवमर्थेऽव्ययस्यास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु ॥ एवेत्युपमायां हंहोइतिविचारे स्वरिति स्वर्गेपरलोकेच अंतरितिमध्ये प्रातरितिप्रत्यूषे ॥पुनरित्यप्रथमेविशेषेच सनुतरित्यंतर्द्धाने स्वराद्याः पंचस्वरांताः यावत्तावदेतौसाकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्येयावत्कार्य्यंतावत्कृतं अवधौ यावद्गृहंतावद्गंतावत्तिष्ठामि माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं अवधारणे यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति स्वाहेति देवताभ्योदाने तथाहीति निदर्शने खल्विति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु ·किलेति ० = = वार्त्तायामलीकेच नुवितर्के ननु इतिप्रश्नावधारणानुज्ञामंत्रेषु वाक्यारंभादावपि सुष्टुप्रशंसायां दुष्टुनिकृष्टार्थे आदहेतुप्रक्रमहिंसाकुत्सनेष्व

उपसर्गप्रतिरूपकोयथा अवदत्तमिति दोदत्तीति दथादेशः इहश्चवस्मानुपसर्गत्वात्स्वगतोवेति नकारेणनभवति स्वरप्रतिरूपकोयथा अआइत्यादि
विभक्तिप्रतिरूपकोयथा अहंयुः अहमिति सिवंतप्रतिरूपकमहंकारे वर्त्तते ऊर्णाहंशुभंभ्योयुस्तिसुः यदास्मच्छब्दान्नित्यप्रत्ययः
स्मात्प्रत्ययः क्रियेतनतर्हिसमासप्रत्ययपाठितिलुकि सति अस्मद्युइतिस्थिते मदीय इत्यत्रइवमदादेशे मद्युरिति स्यादितिभावः हेतौविधि·
निमित्ते स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे इतेतिविकल्पेन त्रितिनिषेधे षदर्थविस्मयेषु नदन्यतर्हिरुद्र तदभावेषुच स्वधेति पितृभ्योदाने सोत्पत्ती
तेपादपूरणेच। अस्मीत्यहमित्यर्थे वैपादपूरणेविशेषेपि शंवदित्यतः करणे आभिमुख्येच नोनिषेधे दिष्ट्याइत्यानंदे सद्धजनदर्शनप्राप्तिलो।

उपसर्गास्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च॥ अवदत्तम॥ अहंयुः हेतौ· अ· आ· इ· ई· उ· ऊ· ए· ऐ· ओ· औ· पशु· सुकम· ॲ
यथा· कथाच· पाट· प्याट· अङ्ग· हे· है· भोः। अये· द्य· व· विषु रे अरे एकपदे द्राक् मंजु मंक्षु युत आतः श्रौषट् वौषट् इं हि

ग्येषितस्ये अइतिसंबोधनेः धिक्सेपनिषेधेच आइतिवाक्य स्मरणयोः इइतिसंबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ईभत्स्ये उऊदुःखवितर्कयोः ऋ ऋ ऌ ॡ
गानसमूहे एसंबोधने ऐआश्चर्ये ओसंबोधने औअंगीकारे पशुसम्यगर्थे सुक शैघ्र्ये यथाकथाचेत्यनादरे पाट प्याट अंग हे है भोः अयिएतेस
त्तसंबोधके द्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु विषुइतिनानार्थे रे अरे एतौनीचामंत्रणे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे द्राक् मंक्षु एतौ शैघ्र्ये युत०
इतिकुत्सायां आतः इतीतोपीत्यर्थे श्रौषट् वौषट् एतौहविर्दाने अन्येपिसंति तथाहि कामंस्वाच्छंद्ये प्रकाममित्यतिशय सांप्रतमिति॥
न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे साक्षादिति प्रत्यक्षेसाचीतितीर्यगर्थे संवदितिवर्षे अवश्यमितिनिश्चये उषेतिरात्रौ ओमिति अंगीकारे ब्रह्मणिच भूरि
तिपृथिव्यां भुवइत्यंतरिक्षे कुकुत्सितेषदर्थयोः अंजसेतितत्त्वशीघ्रार्थयोः मिथुइतिद्वाविपर्यर्थे अस्तमितिविनाशे स्थाने इतियुक्ते वरमिति॥

देषदुत्कर्षे सुदीति शुक्लपक्षे वदीति कृष्णपक्षे तुमिति तुंकारे आहेति उवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे आर्येति प्रतिबंधे असीनित्वमित्यर्थे वाक्यालं
कारयोः ब्रूहीति प्रेषानुज्ञा वमरेष वामिति युवामित्यर्थे चटु चाटु एतौ प्रियवाक्ये एवमन्येप्यूह्याः ॥ ॥ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे आदिशब्दः ॥
प्रकारवचने तेगणाभावात् विभक्तिनामर्थोऽभिधेयापादानादि तस्मिन्नर्थे तत्रादिर्निपात्यते तत्र आदिर्यस्य स तत्रादिः शब्दसमूह इत्यर्थः त
स्मिन्निति तत्र एतस्मिन्नित्यत्र यस्मिन्निति यत्र कस्मिन्निति कुत्र क्व येन प्रकारेण यथा सर्वेण प्रकारेणेति सर्वथा केन प्रकारेणेति कथम् अ
नेन प्रकारेण एतेन प्रकारेण वेतीत्थं तस्मात्तस्या वेति ततः यस्मात् यस्या वेति यतः कस्मात् कस्या वेति कुतः सर्वस्मात् सर्वस्या वेति सर्वतः बहोरि

तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते। तस्मिन्निति तत्र। अस्मिन्निति अत्र। यस्मिन्निति यत्र कस्मिन्निति कुत्र। क्व। कुह तेन प्रकारेण त
था। सर्वथा। कथम्। इत्थम्। अस्मादिति इतः। एतस्मादित्येततः। ततः। यतः। सर्वतः। कुतः। बहुतः। सार्वविभक्तिकस्तसिल्य
के। आदितः मध्यतः। अन्ततः। पूर्वस्मिन्निति पुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। उपरि। उपरिष्टात् परस्मिन्निति परेण दक्षिणेन द
क्षिणा। दक्षिणतः। उत्तरतः। दक्षिणस्यां दिशि दूरे दक्षिणाहि। राजाधीनं राजसात्। सर्वं भस्म भस्मसात्। उरी। ऊरी। उररी।
॥ विस्तार एङ्गीकारयोः ॥
ति बहुतः। पूर्वस्मिन् देशे पूर्वस्माद्देशात्पूर्वो वादेशः पुरः पुरस्तात् अधः अधस्तात् ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वो वेति ॥
उपरि उपरिष्टात् दक्षिणस्मिन् दक्षिणो वेति दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणा दक्षिणाहि उत्तरस्मादुत्तरस्या वेति उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि
दूरे इति उत्तराहि उत्तरा स भवानिति ततो भवान् तत्र भवान् तं भवंतमिति ततो भवंतं तत्र भवंतं तेन भवतेति ततो भवता तत्र भवता तस्मै भवते इति तत्तो
भवते तत्र भवते तस्माद्भवत इति ततो भवतः तत्र भवतः तस्य भवतः इति ततो भवतः तत्र भवतः तस्मिन् भवतीति ततो भवति तत्र भवति ॥ ॥ ❀ ॥

सद्य आदिः काले अवाप्याद मकारेवर्तते पूर्वदेशकालादिविशिष्टेविभक्त्यर्थोगृहीतः इह तु कालविशिष्ट एवविभक्त्यर्थोगृह्यते समानेऽह्नीतिम-
मानस्यसादेशः द्यस प्रत्ययश्चनत्कालेसद्यः अस्मिन्नहनीति इदमो अशादेशोद्यः प्रत्ययश्चसांप्रतिदिनेऽद्यः अधुनाइदानीमेतौ वर्तमानक्षणार्थे यस्मि
न् कालेयदाकस्मिन् कालेकदा सर्वस्मिन्कालेसर्वदा एकस्मिन्काले एकदा अन्यस्मिन् काले अन्यदा सपदि सांप्रतं संप्रति एते त्रयो वर्तमानक्ष

॥ सद्यादिः काले समानेऽह्निसद्यः अद्य अधुना इदानीम् तस्मिन्काले।
तदा यदा कदा सदा सर्वदा एकदा अन्यदा सपदि साम्प्रतम् झटिति।
तूर्णम् आशु शीघ्रम् पूर्वेद्युः परेद्युः परेद्यवि ऐषमः परुत् परारि अन्येद्युः
अन्यतरेद्युः उभयद्युः तर्हि यर्हि कर्हि एतर्हि ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

णार्थे झटिति तूर्णं आशु शीघ्रमेते शैघ्र्ये पूर्वस्मिन्नहनीति पूर्वेद्युः परस्मिन्नहनीति परेद्यवि अस्मिन् वर्षेइति ऐषमः पूर्वस्मिन् वर्षे परुत्॰
पूर्वतरे वर्षेपरारि अन्यस्मिन्नहनीति अन्येद्युः अन्यतरस्मिन्नहनीति अन्यतरेद्युः उभयस्मिन्नहनीति उभयेद्युः तस्मिन् काले तर्हि कस्मिन्का
ले कर्हि यस्मिन् काले यर्हि एतस्मिन्काले एतर्हि ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

प्रादिरुपसर्गः प्रआदिर्यस्यसप्रादिः तद्गुणसंविज्ञानोऽयंबहुव्रीहिः प्रकर्षइतिलिंगात् उपसमीपेसृज्यते उच्चार्यते क्रियावाचकस्यशब्दस्येत्युपसर्गः
कर्मणि घञ् अन्वर्थसंज्ञाबलात् क्रियासंबद्धः इतिलभ्यते यदुक्तं यत् क्रियायुक्ताप्रादय स्तंप्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति उपसर्गाहि अर्थविशेषस्यद्योत
कानतुवाचकाः प्रादिकर्मणिदीर्घेशभ्रशसंभवतृप्तिषु वियोगसुद्धिशक्तीच्छाशांतिपूजाग्रदर्शने १ आदिकर्मणिप्रारंभकर्मणि यथाप्रयातः
दीर्घेयथा प्रबलामूषिकाः ईशे यथा प्रभुः भृशार्थेयथा प्रवदंति संभवेयथाहिमवतोगंगाप्रभवति तृप्तौयथा प्रभुक्तमन्नं वियोगेयथा प्रोषितः
सुद्धौयथा प्रसन्नमुदकं शक्तौयथा प्रशक्तः इच्छायांयथा प्रार्थयतेकन्यां शांतौयथा प्रशांतोग्निः पूजायांयथा प्रांजलिःस्थितः अग्रेयथा प्रवा

प्रादिरुपसर्गाः॥ प्र·परा·अप·सम्·अनु·अव·निस्·निर्·दुस्·दुर्·अभि·वि·अधि·अति·सु·उद्·नि·प्रति·
अपि·परि·उप·आङ्·प्रत·अन्तर्·आविर्·प्राग्धातोः॥ उपसर्गाधातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः॥ ॥ ॥ ॥

सं दर्शनेयथा प्रलोकयति १ वधेगतौदर्शनेचविक्रमेभिमुखेभृशे अधीनमोक्षणप्रातिलोम्यकेषुपराम्मतः २ वधे यथापराहतः गतौयथा।
परागतः। दर्शनेयथा। पराहष्टः। विक्रमेयथा पराक्रांतः अभिमुखेयथा पराहृतः भृषेयथा पराजितः अधीने यथा पराधीनः मोक्षणेयथा परा
हतस्यस्तु ड्वयर्थः प्रातिलोम्ये यथा पराङ्मुखः २ अपोवियोगे निकृतौ विपरीते निदर्शने आनंदेवर्ज्जने चोरे चारणे समुदाहृतः ३ वियोगेय
था अपयाति निकृतो यथा अपकृतवान् विपरीतेयथा· अपशब्दः निदर्शने यथा अपदिशति आनंदेयथा अपहसति वर्ज्जनेयथा अपवना
द्दृष्टेदेवः चौर्येयथा अपहरति चारणेयथा अपसरति ३ संयोगैक्यप्रभवसत्यप्रत्यक्षसंसिद्धिषु भूषा श्लेषस्वीकरणक्रोधाभिमुखबाधिसं ४

संयोगेयथा संगतः पुत्रेणैक्येयथा संवदंति मुखाः प्रभवेयथा काष्ठाग्निः संभवति सत्येयथा गां संजानाति प्रसत्त्वेयथा संपद्यते सिद्धौयथा संसिद्धिः
भूषायांयथा संस्कृता कन्या आश्लेषेयथा संधत्ते स्वीकारेयथा संगृह्णाति क्रोधेयथा संक्रुद्धः अभिमुखेयथा संयाति ४ वेदाधिनिष्ठानसामीप्य
पश्चाद्भावानुबंधने साम्याभिमुख्ये हीने तु विसर्गे लक्षणे त्वनुः ५ वेदेयथा अनुवाचमधीते अधिष्ठानेयथा अनुष्ठानं देशः सामीप्येयथा ऽनुमेघं
वर्षति पश्चाद्यथा अनुरथं भावानुबंधनेयथा अनुशयः साम्येयथा अनुकृतिः अभिमुखेयथा ऽनुवत्सो मातरं धावति हीनेयथान्वर्जुनं योद्धारः
विसर्गेयथा ऽनुज्ञातः लक्षणेयथा अनुवनमस्तांगतिः ५ ज्ञानावलंबशुद्धीषदर्थे व्याप्तिपराभवे अवो ज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः।
६ ज्ञानेयथा ऽवगतो ऽर्थः अवलंबेयथा अवलंब्य पृष्टिं गच्छति शुद्धौयथा अवदातः ईषदर्थेयथा अवलंब्यते व्याप्तौयथा अवकीर्णम् पराभवे
यथा ऽवघ्नति वियोगेयथा अवपातः ६ निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमेलाभनिश्चिते दुरीषदर्थे कृच्छ्रेर्थे कृशासंपत्तिसंकटे ७ वियोगेयथा ॥
निःसंगो ब्रवीति अत्ययेयथा निर्मेघं आदेशेयथा निर्दिष्टः अतिक्रमेयथा निःक्रांतः लाभेयथा निर्हिष्टः निश्चितेयथा निश्चितं दुर् ईषद
र्थेयथा दुर्नीतिः कृच्छ्रार्थेयथा दुर्जीवः कृशेयथा दुर्बलः असंपत्तौयथा दुर्गतः संकटेयथा दुर्दिनं ७ नानावियोगातिशये भृशमोहेशवाग्व
धे पैशुन्यास्मरणभूषेषदर्थानाभिमुख्यके ८ अनवस्थामुखशोष्यदर्शने विरुद्धाहतः आङिच्छाभयवाक्येषदर्थाश्लेषादिकर्मणि ९ ना
नावियोगेयथा वियुक्तः अतिशयेयथा विकीर्णः भृशेयथा वितटा नद्यो महत्य इत्यर्थः मोहेयथा विमनस्कः ईशेयथा विभुः वाग्वधेयथा विव
दंते पैशुन्येयथा विगायति अस्मरणेयथा विस्मृतः भूषायांयथा विभूषितः ईषदर्थेयथा विलेपितः अनाभिमुख्येयथा विमुखः ८ ॥:

अनवस्थायांयथा विश्रांतः मुख्येयथा विशिष्टः शौर्य्येयथा विक्रांतः दर्शनेयथा विलोकयति आङ्·इच्छायांयथा आकांक्षति भयेयथा आविभेति·
वाक्येयथा आजानाति ईषदर्थेयथा आताम्रनखः आश्लेषेयथा आलिंगति आदिकर्मणियथा आरभते ८ बंधनेऽभिविधौ शाब्यहृच्छ्रसामीप्य
संश्रये अभिमंत्रनिरत्याशादानानुभवविस्मये १० प्रतिष्ठादेशमर्य्यादा स्पर्द्धामुखोर्हकर्मणि निरस्यःधस्तंभःशादे शनिसकौशलबंधने ११ ॥
बंधनेयथा कवचमाबध्नंति अभिविधौयथा आकुमारंयशः शाठ्येयथा आचरतिकपटेन कृच्छ्रेयथा आहतः सामीप्येयथा आसन्नावयं संश्रये·
यथा॥आवसथः अभिमंत्रेयथा आमंत्रणं निवृत्तौयथा आधावति आशायांयथा आशास्ते आदानेयथा आदत्ते अनुभवेयथा आशीतं विस्मयेयथा·
आएवंकिलनत १० प्रतिष्ठायांयथा आस्पदं आदेशेयथा आदिष्टः मर्यादायांयथा आमुक्तेर्दुःखस्पर्द्धायांयथा आहूयते मल्लंमल्लः मुखेयथा आ
गच्छ...कर्मणियथा आरोहतिपर्वतं निराशेयथा निकरणतिमणीनां अधोयथा निपतति अभ्रंशेयथा निगृहीतः आदेशेयथा निर्दिष्टं निरोयथा ॥
निविशते कौशलेयथा निपुणः बंधनेयथा निबद्धः ११ अंतर्भावेसमीपे निर्दर्शनोपरमाश्रये अधिरध्ययनेश्वर्यपंचशिल्पस्मरणाधिके १२ अंतर्भावेयथा
निपीतमुदकं सिकताभिः समीपेयथा निकटः दर्शनेयथा निदर्शनं उपरमेयथा निवृत्तः पापात् आश्रयेयथा निलयः अधिअध्ययने यथा उपाध्या
यादधीते ऐश्वर्येयथा अधिपतिः शिल्पेयथाऽधीनः स्मरणेयथा मातुरध्येति अधिकेयथा ऽधिकृतम १२ अपिःसंभवगर्हाशीर्मतिभूषासमुच्चये·
... संभवेयथापि प्रयोजनमस्तिगर्हायांयथाऽपिपापिनः आशिषियथा भद्रमपि मतौयथा मरणमपि भू
विक्रमातिक्रमाऽबुद्ध भृशार्थातिशये ... १३ संभवेयथापि प्रयोजनमस्तिगर्हायांयथाऽपिपापिनः आशिषियथा भद्रमपि मतौयथा ... अतिक्रमेयथा अतिक्रामति अबुद्धेयथा ऽतिगहनं भृशार्थेयथा·
...यांयथापि नद्यतिहारं समुच्चयेयथा नदीपतिक्रामति अतिविक्रमेयथाऽतिरथः

अतितत्रं अतिशयेयथा अतिमनुते १३ प्रसंसानुमते पूजाम्ऽशङ्कृत्रा सुभेषुसुः उत्मावल्पवियोगोर्द्ध कर्मलाभप्रकाशने १४ प्रशंसायांयथासुरूपः।
अनुमते यथासुकृतं पूजायांयथासुसाधुः भृशेयथा सुनतः कृच्छ्रेयथासुदुष्करं सुभेयथासुगंधः उत्मावल्पेयथा उद्दलः वियोगेयथा उद्गच्छति ०॥
ऊर्द्धकर्म्मणियथा उत्तिष्ठति शापनालाभेयथाउत्पन्नं प्रकाशनेयथा उच्चरति १४ आश्चर्येमोक्षणेभावे बलप्रधान्यशक्तिषु ऽभिपूजाऽशार्थेच्छा
व्याधिसाम्याभिमुख्यके १५ आश्चर्येयथा उत्सुकः मोक्षणेयथा उद्गतोश्वः अभावेयथा उत्पथः बलेयथाउत्कटः प्राधान्येयथा उद्दिष्टः शक्तौयथा उत्सहः
अभिपूजायांयथा अभिनंदतेदेवं ऽशेयथाभियुक्तः इच्छायांयथाऽभिलिप्सते व्याधौयथा अभिस्यंदोव्याधिः साम्येयथाअभिजातः आभिमुख्यके।
यथाभिमुखं १५ सारूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषुनिरूपितः सादृश्यादानहिंसांगी। कृतौप्रतिनिधौक्वचित् १६ सारूप्येयथा अभिरूपः वचनेयथा
ऽभिधानं आहारेयथाऽभ्यवहरति स्वाध्यायेयथा अभ्यस्यति प्रतिसादृश्येयथा देवदत्तंप्रति आदानेयथाप्रतिगृह्णाति हिंसायांयथा प्रतिहंति॥
अंगीकृतौयथा प्रतिज्ञानं प्रतिनिधौयथा अभिमन्युरर्जुनतः प्रति १६ व्याध्याभिमुख्ययोर्व्याप्तौ वारणेप्रतिरुच्यते परिः समंततोभावः व्याप्तिदोष
यथासुच १७ व्याधौयथाप्रतिश्यायः अभिमुखेयथाप्रतिसूर्य्यंगच्छति व्याप्तौयथाप्रतिकीर्णं पांसुभिः वारणेयथाप्रतिषिद्धः परिसमंततोभावेयथा
परिभ्रमति व्याप्तौयथापरिगतोग्निर्मार्गम् दोषकथासुयथापरिवादः १७ भूषाश्लेषेपूजनेच वर्ज्जनेवसनेसुभे उपःसामीप्यसामर्थ्य व्याप्त्यावधिकृ संम
तोम्रजौ १८ भूषायांयथापरिकरोति कन्यां आश्लेषेयथापरिषजते पूजनेयथापरिचरतिगुरुम् वर्ज्जनेयथा परित्रिगर्त्तेभ्योवृष्टोदेवः वसनेयथापरिधत्ते
वासः अशुभेयथापरिदेवनं उपसामीप्येयथा उपकुंभम् सामर्थ्येयथाउपकरोतिमित्रेभ्यः व्याप्तौयथाउपकीर्णः पांसुभिः आचार्यकृतौयथा उपदिश्यति;

त्रिभ्यः मनौषयाऽउपरतः १८ ॥दोषदानक्रियावीप्सारंभाध्यापनपूजने कृष्णाचार्यैः कृतास्तोकाउपसंगार्थसंग्रहे १९ दोषेयथाऽउपघातः दानेयथा उपह
त्यर्थं देवदत्ताय क्रियायांयथा उपचारः वीप्सायांयथा देवंदेवमुपचरति आरंभेयथा उपक्रमते भोक्तुम् अध्ययनेयथा उपाध्यायाद् धीते पूजनेयथा उ
पचितः पितापुत्रेण १९ कुः निश्र निश्चयादौ दुस दुःखादौ श्रत श्रद्धादौ अंतरमध्यादौ आविर्प्राकट्यादौ प्राग्धातोः वेदादौ विपरीतप्रयोगदर्शा
नात् व्याकरणेपिलोकेऽपिविपरीतप्रयोगोमाभूदितिनियमार्थमिदम् ॥ ॥ः॰ः॥ ॥तदव्ययं॥ प्रादिचादित्तचादित्त्सिद्ध आदिपरामर्शार्थं तद्ग्रहणम्

॥तदव्ययम्॥चादि अव्ययसंज्ञम्भवति।।नतुशब्दनिर्दे
शे क्त्वाद्यन्तच्चक्त्वाक्यप्॥ तम्· णम्· धा· च्वि· शस्·
वत्· कृत्वस्· सु· आम्· इत्याद्यन्तमव्ययसंज्ञम्भवति·

अत्रनाम्न इत्यनुवृत्तप्रथमयाच्चिपरिणम्यविशेष्यमभ्युपेयम् चादिस्वरादीनितुविशेषणानिविशेषणेहितदन्तविधिस्तेनपरमोच्चैः परमस्वरित्यादावव्यय
संज्ञाभवत्येव उच्चैरतिक्रांतोऽत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अतिस्वः अतिस्वरौ अतिस्वर इत्यादिगौणेतु नाव्ययसंज्ञामुख्याऽमुख्ययोरितिन्यायात् त्क्वाद्यंतंच पूर्वकालेक्त्वे
तिक्त्वासमासेक्त्वपितिक्यप् तुम् तदर्थायाम्भविष्यतीतितुम् पौनः पुन्येणम् पदंहिस्यैतिणम् संख्यायाः प्रकारेधेतिधा वद्व्यूऽत्यायीं त्कारकाच्छ्वसे इतिशस्
अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेनाम्नश्च्विरितिच्विः वतुल्येइतिवत् क्रियाया आवृत्तौकृत्वसितिकृत्वस् द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरितिसुः किमोऽव्ययादाख्यातात्त्वतर
॥ तमयोराम वक्तव्यः अद्रव्यप्रकर्षेइत्याम् ॥

अव्ययादिभ्यो विभक्तेर्लुक् ॥ अव्ययादिभ्यः परस्या विभक्तेर्लुक् स्यात् विभजनं विभक्तिर्विभागः यद्वा विभज्यते बोध्यते कर्तृकर्माद्यर्थोऽनयेति विभक्तिः स्यादिस्त्या द्योरेवेति योगरूढिः सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् १ आथर्वणप्रणव विद्यागत श्रुतिरियं यत् शब्दस्व पं न व्येति न व्ययं प्राप्नोति तदव्ययं त्वया ज्ञेयं कीदृशं तत् त्रिषु लिंगेषु सदृशमेकप्रकारं पुनः कीदृशं सर्वासु विभक्तिषु सदृशं च पुनः कीदृशं सर्वेषु वचनेषु सदृशं १ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हसांतानां यथा वाचा निशा दिशा १ भागुरिराचार्योऽवाप्योरुपसर्गयोरल्लोपं वष्टि

॥ अव्ययादिभ्यो विभक्तेर्लुक् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हसान्तानां यथा वाचा निशा दिशा वगाहः पिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥ आवतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्त्तमानादाप् प्रत्ययो भवति सर्वा माया ०२ ॥

वाञ्छतीत्यर्थः च पुनः हसांतानां शब्दानामापं वष्टि । अल्लोपे यथा वगाहः ॥ अवगाहः ॥ पिधानं ॥ अपिधानं अपि नासा चर्याद्यादिरेवाकारे लुप्यते नात्र इतिभावः ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥ आवतः स्त्रियाम् ॥ अत इति तपरग्रहणं तेनाधिकृतस्य नाम्नो विशेषणात्तदंतविधिः स्त्रियामिति प्रकृत्यर्थ विशेषणं स्त्रियां वर्तमानाददंतान्नाम्न आप् स्यात् पित्त्वं स्वरार्थं स्यादिकं लिंगत्रयं तु पारिभाषिकमेव लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णेयं मायाशब्दता ऽविद्या वा० ॥ ॥ अजादेश्च अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अजादेर्गणादाप् स्यात् तस्य स्त्रीत्वे द्योत्ये अजा एडका अश्वा चटका मूषिका

शूद्रा अमूला संफला भस्त्रफला अजिनफला शणफला प्रत्यक्फला पिंडफला सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा कांडपुष्पा प्रांतपुष्पा एकपुष्पा क्रुंचा। उष्णिहा देवविशा कुल्यादिषु जातेरयोपधादिती प्राप्तः वाला वत्सा होढा मन्दा विलाते त्यादिषु अनंत्यवयोवाचिन इतीप्प्राप्तः ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा कोकिले त्यादिषु पुंयोगे चेतीप्प्राप्तः त्रिफला त्र्यनीकेत्यादौ समाहारे तई विती प्राप्तः सईवजादेरित्यनेन वाध्यते अजादेः स्त्रीत्वाऽभावात पंचानामजानां समाहार इति पंचाजी अत्रापि न अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं नत्वजादिनिष्ठं चटकेत्यत्र काप्यत।

अजादेश्च एडका अजा अश्वा चटका मूषिका वाला वत्साहोडा मन्दा विलाता सम्फला भस्त्रफला अजिनफला शणफला पिण्डफला सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा एकपुष्पा शूद्रा क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति० ॥

इ तीकारेण क्षिपकादीनांनेति निषेधात सुपेदीर्घश्चेति किकृप्रत्ययेइकारेमध्यो मूषिकशब्दः होढेति भिन्नस्त्रीमंदेत्यप्रौढा स्त्री विलातेति नवयौवनास्त्री संफलाता एकपुष्पाता औषधिविशेषाः भस्त्रेव फलानि यस्याइति विग्रहः कुकुल्यादिषु पाठात पुंवद्भावः शूद्रेति जातावेवाप महत्पूर्वात शूद्रशब्दात्तु ईवेवमहा शूद्री आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः॥ पुंयोगेत्वीवेव शूद्री विश्या शूद्रोस्तु राजन्यान माहिष्यो०॥ तोस्मृता वित्यमरः॥ क्रुंचेत्यादित्रयो मीह संताडइत्येके भाष्येतु कुंचानालभेतउष्णिहककुभाविस्यादिप्रयोगसुदाहत्यादंता अपिस्त्री हताः पचाद्यच प्रत्ययेनना सुपधात्कइतिकप्रत्ययेनचरूपसिद्धः उष्णिहेति छंदोजातिः देवविशेति देवानां प्रजा०॥

पुंयोगेपि। यदाजेष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्त्तन्ते तदाऽदंतत्वादेवापू यदाज्येष्ठस्यस्त्रीतिपुंयोगविवक्षा तदाप्याप् भवतीतिस्पष्टयीतुमपिशब्दः ॥
कोकिलस्यस्त्री कोकिलाजातिवा चकारादप्राप्तौ आदेशविवभवति नतुजातेरितीय तेनजातावपिकोकिलेत्येवनञ्पूर्वान्मूलशब्दाज्जातावप्याप् ॥
अमूलेत्यौषधिजातिः। अनञ्पूर्वात्तु शतमूलीत्येव पादोवाङ्पू बहुव्रीहिसमासांतात्पादशब्दादीपूवास्यात् द्वौपादौयस्याःसाइतिवहुव्रीहौ संख्या·
सुव्याप्रादिपूर्वस्येति पादशब्दस्यांतलोपः द्विपात् ङीपितुशसादौस्वरेतद्धितयस्वरयोरितिपद द्विपदीछंदोजातिः ऋचिवाच्यायांतु द्विपदा
एकपदा ऋग्इत्येवभवति काप्यतः कापिइ अतइतिच्छेदः ककारेणसहितः आप् काप् तस्मिन् प्रत्ययस्थेवकोगृह्यते आपासाहचर्यात्·

पुंयोगेऽपि।त्रिफला।अमूला।कोकिला।जातावपि।इत्यादि।पादोवाङीपू।द्विपदी।द्विपाद्।आहृचि।
ऋचिवाच्यायांमस्यां पादन्तादापूस्यात्।द्विपदा।ऋक्।काप्यतः।कापिपरे पूर्वस्याकारस्येकारोभवति॥
कारिका।पाचिका।पाठिका।अतः किम्।नौका।नपरःकिरका।क्षिपकादीनान्न।क्षिपका।ध्रुवका।कन्यका॥

स्त्रियांवर्तमानस्यनाम्नो ऽतःस्थानेइकारोभवतिकापिपरे करोतेर्ण्वुलवुणाविति वुणणित्वाद्वृद्धिः कारिकाएवंपचतेःपाचिकाः अतः किं नौका नौशब्दात्स्वा
र्थेकःप्रत्ययःककारभावेतुशक्नोतीतिशकापचाद्यच्प्रत्ययःतपरः किंराका मामकानरकयोरतइःककारस्यप्रत्ययत्वाभावादप्राप्तौवचनं ममेयंमामिका अणी
तयोरितिममकादेशःणित्वाद्वृद्धिः अजादित्वादाप् नरान्कायतीति कैशब्देअस्मात् आतोऽङ्इतिडप्रत्ययःआपूइत्वंच नरिका क्षिपकादीनांन एषामत
इकारोनकापि·क्षिपेर्नाम्युपधात्कइतिकः ध्रुवस्थैर्येइत्यस्मादपिकः अथवा ध्रुगतिस्थैर्ययोरस्मात्पचाद्यच्प्रत्ययः कुटादित्वात् ङित्त्वेनगुणाभावेतुधातो
रियुवृक्षिपाएवक्षिपकाशस्त्रविशेषः ध्रुवाएवध्रुवकाभाजनं चटभेदने ऽस्मात्पचाद्यः ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

चटका सर्वत्रापि अज्ञातादौ के पुनरपि चटूस्रोवेति ह्रस्वः याएवयका साएवसका आभ्यामाख्यातान्व्ययसर्वादेरित्यकः उपाधिभ्यामासन्नारूढयोरित्यक उपत्यका अधित्यका उपत्यका द्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः ॥ तरतेर्वुण् अकादेशोऽवृद्धिश्च ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनिका चतयोरर्थे तारकाऽन्य त्रतुतारिका तंतूनां विकारस्तान्तवंतस्मिन् वर्णका प्रावरविशेष वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिका द्वुण् ग्रन्थविशेषस्यव्याख्यात्री स्तो त्रकर्त्री वर्णिका वर्तयतीतिवर्तिका वुण्प्रत्ययः शकुनावेव वाच्येऽयंविकल्पः अन्यस्मिन्नर्थेतु नित्यमित्वं प्राचां पूर्वाचार्याणांमते इत्तोऽभावः उदीच माधुनिकानांमते इत्वमित्यर्थः अश्नंतिब्राह्मणायस्यां सा अष्टका इष्यशिभ्यांतकइतितकः अष्टौपरिमाणमस्या इत्यष्टिका क्वचिद्वा वाअइतिछेदः ॥

चटका यका सका उपत्यका अधित्यका तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका वर्णका तान्तवे वर्णिकान्या व र्तिकाप्र कुनौप्राचाम् उदीचामनुवर्त्तिका अष्टकाश्राद्धे अष्टिकान्या क्वचिद्वा सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रि का वृन्दारका वृन्दारिका आर्यका आर्यिका चटकका चटकिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका एषका एषिका ।

अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका द्वके द्विके निस्स्वका निस्स्विका ॥ ११ क्वचित्तु पूर्वस्याकारोवाभवतिका पिपरे पुत्रीए वेति ह्रस्वोवेति ह्रस्वेकृते पुत्रिका पक्षेपूर्वस्यइ योऽकारः पुत्रकेति सूतशब्दात्स्वार्थेकः सूताएव सूतिका सूतका वृंदमस्यास्तीति शृंगवृन्दाभ्यामिस्या रकः वृन्दारिका वृन्दारका देवतावाची वृन्दारकशब्दः पुंलिंगएव अन्यत्रत्रिलिंगः तथाचत्रिपुत्तरे इत्युपक्रम्य वृन्दारकौरूपमुख्यावित्यमरः ॥ आर्या एव आर्यका पक्षे इत्वं आर्यिका चटकाएव चटक का चटकिका निष्क्रांताभस्त्रायाइति निर्भस्त्रा पंचमीतत्पुरुषः निर्भस्त्राएवेति निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका एषाएव एषका एषिका अकः अजाएव अजका अजिका ज्ञाएव ज्ञका ज्ञिका द्वे एव द्वके द्विके आख्याताव्ययसर्वादेरित्यकः निर्गतास्वात् यासानिः ॥ स्वानिःस्वाएवेति निःस्वका निःस्विका स्वार्थेकः ॥ ॥ ११ ॥ ॥

ह्रस्वोवा कापितरदोप्रत्ययेचपरेस्त्रियां विहितस्यस्वरस्यह्रस्वोऽनङ्ग्श्चवास्मात वाशब्दोव्यवस्थार्थस्तेनतराद्यावितिलब्धं गंगाएवगंगका ह्रस्वाऽभा
वे गंगाका काप्यतइतीत्वे गंगिका ह्रस्वानदीति नदिका नदीका ह्रस्वार्थेकः अतिशयेनश्रेयसीति श्रेयसितरा श्रेयसीतरा तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे
इतितरप्रत्ययः स्त्रियांविहितस्येति किं तस्मातरा चमूतरा न्नणङ्ईप् नृव आचअण चएषांसमाहारोन्नण् तस्मातन्नणः अणितिप्रत्ययोनाम्नोविशेष
णत्वात्तदंतविधिः नचप्रत्ययविधौप्रतिषेधः शंक्यः स्त्रीप्रत्ययेषुतदंतविधिस्वीकारात नान्तात ऋदंतादणंताच्च स्त्रियामीप्स्यात दंडोऽस्तियस्याः

ह्रस्वोवा कापिपरेतरदोचपूर्वस्यह्रस्वोवा गङ्गका गङ्गका गङ्गिका नदिका नदीका श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वाग्नह
नादेवसन्त्यप्रकरणान्न गोका नौका न्नणङ्ईप् दण्डिनी दन्तिनी मघोनी शुनी पौंस्नी स्त्रैणी चौरी हर्त्री कर्त्री ॥
यस्यलोपः इवर्णावर्णयोर्ह्रलोपोभवति तद्धितस्वरे यकारे ईपि च औपगवी ऐन्द्री ईप्यनोऽल्लोपः राज्ञी हिदाम्नी
ष्ठितः षकारठकारडकारऋकारानुबंधात्स्त्रियामीप्प्रत्ययोभवति ॥ ।।सादंङिनी मांतोपधाद्वत्विनावितीन् मघोनी ॥

सुनी श्वादेशितिवस्योत्वं कर्त्री करोतेस्तृवुणावितितृप्रत्ययः यस्यलोपः इश्चअश्चयंतस्ययस्यलोपःस्यात्तद्धितप्रत्यययोरीपिच यथागार्ग्यः काव्यंवासिष्ठः
मोनंउपगोरपत्यंस्त्री औपगवी अपत्येऽस्त्यित्यण् इंद्रोदेवताऽस्याइति ऐंद्री दिक् देवते दमर्थे इत्यण् ईप्यनोऽल्लोपः अन्नंतस्योपधाऽकारस्यलोपः
स्यादीपि राज्ञः स्त्रीराज्ञी हेदामनीयस्याः साहिदाम्नी ष्ठितः षृचट्चउश्च आचेतिष्ठरः ष्ठूरइतोयस्यसष्ठित तस्मातष्ठितः वृञ्ञ्वरणेप्रत्ययांतात ॥ एम॰
स्त्रियामीप्स्यात वृणोतेः षाकोकण इतिषाकप्रत्ययः यस्येत्यलोपः॥ ॥ ॥ ॥

वराकी। कुरुचरी कुरुषु चरती। ति अधिकरणोपपदाच्चरतेरटाविति टः गोशब्दात् अस्त्यर्थे इतिमतुः गावः संति यस्याः सा गोमती विदेर्वा वसुरिति वसु
प्रत्ययः वसोर्वेडरिसुत्वं विदुषी पचेः शत्रृशानौ निपृत्वेवदिति शत्रृप्रत्ययः अपूकर्त्तरीत्यपू पचंती दिवेः शत्रृप्रत्यये दिवादेर्यदृ तियप्रत्ययः दीव्यंती ॥०
अप्ययोरान्नित्यमितिनुम् तुदेः शत्रृप्रत्यये तुदादेरइत्यप्रत्ययः तुदंती वादीपोः शतुरितिवानुम् मन्नंतान्नेपू मन्नतान्नाम्नई पुनभवति सीमा दामा।
राजवत् अन्नंताद्बहुव्रीहेर्नं नातत्वात्याप्नई प्रसनभवति वहवोयज्वानोयस्यां सा वहुयज्वा नगरी डाववा मन्नंतान्नाम्नोऽन्नंताद्बहुव्रीहे श्चडापू
वास्यात् डित्वाट्टिलोपः सीमा दामा वहुयज्वा गंगावत् सीमा सीमे उभे स्त्रियामित्यमरः नपुंसिदामेत्यमरः उपधालोपिनो वहुव्रीहेर्वेप॥ अन्नंताद्

क॰ वराकी॰ ट॰ कुरुचरी॥ ऊरुद्वयसी॥ ऊरुदघ्नी॥ ऊरुमात्री॥ इत्वरी॥ उ॰ गोमती॥ विदुषी॥ ऋ॰ पचन्ती॥ दीव्यन्ती॥ तुदती॥ तुदन्ती =
प्राची॥ प्राञ्ची॥ प्रतीची॥ प्रत्यञ्ची॥ उदीची॥ उदञ्ची॥ तिरश्ची॥ तिर्यञ्ची॥ स्तनन्धयी॥ मन्नन्तान्नेपू॥ सीमा॥ सीमा नौ॥ दामा॥ दा
मानौ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न॥ वहुयज्वा॥ डाववा॥ सीमा॥ सीमे॥ सीमाः॥ दामा॥ दामे॥ दामाः॥ वहुयज्वा॥ वहुयज्वे॥ उपधालो
पिनो वहुव्रीहेर्वेप॥ वहुराज्ञी॥ वहुराजा॥ नदादेः॥ स्त्रियामीपू॥ नदी॥ गौरी॥ सरसी॥ सखी॥ अशिश्वी॥ अनड्वाही॥ अनडुही॥

हुव्रीहे रुपधालोपिनो वेप्स्यात् ॥ वहवो राजानोयस्यां सा वहुराज्ञी॥ ईप्यनइत्यऽह्लोपः॥ ईवभावेडापू॥ पक्षेडावी पोरभावः॥ नदादेः॥ नदआदिर्यस्यस
नदादिस्तस्मान्नदादेर्गणात्॰ स्त्रियामीपस्यात्॥ अनुपसर्जनादेवायं गौणमुख्यन्यायात्॥ नदत्यऽव्यक्तं शब्दं करोतीति पचाद्यच्प्रत्ययः यस्येत्यलोपः॥ नदी॰
गौणेतु नदमतिक्रांतास्त्री अतिनदा सुपर्णास्यादपत्ये र्थे एय णप्रत्ययः आदिस्वरह्हिश्चसुपर्णायाः अपत्यं स्त्रीसौपर्णेयी ऊरुः प्रमाणंयस्याः सा ऊरुद्द
यसी नदी यस्येत्यलोपः॥ प्रमाणेद्वयसदघ्नट्मात्रटइतिद्वयसड़ादिः॥ अक्षैर्दीव्यतीति येति॥ इकप्रत्ययः॥ आक्षिकी॥ इण्नशजिसर्त्तिभ्यः॥ क्वरटवितिक्वरप्
एतिपरपुरुषंतत्व्छीलाइत्वरी॥ असती॥ क्वरटवृद्वयसडाद्यंतादिरणचतुष्टयं॥ ष्ट्रितइत्यत्र वक्तुमुचितं॥ क्वचित्तु तथैव पाठस्तत्र न दोषः॥ चुराशीलमस्याइति॰

सि॰ च॰ पू॰ टी॰ सु॰ ७४

शक्तिः प्रहरणमस्या इति शाक्तिकी शक्तिपष्टयोरीकक् इति नीकण्। गर्गे
चौरीत्यत्र प्रत्ययांतः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ् स्नञौ स्त्रियां भवाः स्त्रैणी पुंसि भवा पौंस्नी शक्तिः प्रहरणमस्या इति शाक्तिकी शक्तिपष्टयोरीकक् इति नीकण्। गर्ग्यौ। अत्र प्रत्ययांतः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ् स्नञौ स्त्रियां भवा स्त्रैणी पुंसि भवा पौंस्नी पसेस्यलोपः हलस्तद्धितस्येतियलोपे गार्गी पक्षे गार्ग्यायणीति एयंतात् गार्ग्य शब्दा
स्यापत्यमिति गर्गादेर्यञिति यञ् गार्ग्यः स्यापत्यं तत्रादित्वाद्धे प यसेस्यलोपः हलस्तद्धितस्येति यलोपे गार्गी पक्षे गार्ग्यायणीति एयंतात् गार्ग्य शब्दा
त्रियां नदादित्वादायनण् स्वार्थे लोहितस्यापत्यं स्त्री इति लोहितादिगर्गाद्यंतर्गणः यञंतात् लौहित्य शब्दात् स्त्रियामायनण् क तस्यापत्यं स्त्रीति एयंता
त्रियां नदादित्वादायनण् स्वार्थे लोहितस्यापत्यं स्त्रीति लोहितादिगर्गाद्यंतर्गणः यञंतात् कौरव्य शब्दात् स्त्रियामायनण् मंडूकस्यापत्यं स्त्रीति अ
णंतात् कारव्य शब्दात् स्त्रियामायनण् उमाकात्यायनी गौरीत्यमरः। कुरोरपत्यं स्त्रीति एयंतात् कौरव्य शब्दात् स्त्रियामायनण् ॥ ॥अनंत्यवयोवाचिनोदंतात् स्त्रियामीप्॥ कालल
णंतात् मांडूक शब्दात् स्त्रियामायनण् असुरस्यापत्यं स्त्रीति अणंतादासुर शब्दात् स्त्रियामायनण् ॥

॥अनन्त्यवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियामीप् कुमारी। किशोरी वधूटी। चिरंटी तरुणी तलुनी अदन्तात् किम् शिशुः।

११ ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेर्न्नङ् स्त्रियाम् ॥

ताः शैभाऽवस्थावयोवयांसि चत्वारि त्रीणि च संति यथा आद्येव पसिनाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यतीति चत्वारि पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने॥ पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति १ त्रीण्युपचयापचय
लक्षणे द्वे वयसी इत्यन्ये वधूटचिरंटतरुणतलुन शब्दा यौवनवाचिनः कुमारस्तु प्रथमवयोवाची अल्पवयाः अश्वा किशोरी ऊधोंतस्य बहुव्रीहेर्नङ् च।
स्त्रियाऊधोंतस्य बहुव्रीहेरीपून ङादेशश्च स्त्रियां अकार उच्चारणार्थः। बहुव्रीहिग्रहणेनैव तदंतलाभात् अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं न्त्रणई विति प्राप्त
स्यपोनिषेधः॥ अनेन प्रतिषिध्यंते। यथा डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको डाप्। उपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वेति वैकल्पिक ईप् अन्नंताद्बहुव्रीहेर्नेति निषेधश्च
कुंडमिवोधो यस्याः सा ईप्यनोऽल्लोप इत्यल्लोपे॥ ॥९॥ ॥ राम ७४

कुंडोध्नी। द्विकुधसीयस्याःसाद्व्यूध्नी अतिशयितमूधोयस्यासा अत्यूध्नी स्त्रियामितिकिं कुंडोधोधेनुकं वहुव्रीहेरितिकिं प्राप्तं ऊधःप्राप्तोधाः द्वितीयात्
त्पुरुषः वयोवाचिनोहायनस्यणप् संख्यादेर्वहुव्रीहेर्वयोवाचिहायनांतादीप्स्यात् आपिप्राप्तेवचनं संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामांताच्च डावीपोर्विकल्पेन
प्राप्तयोर्वचनं द्विदाम्नी त्रिचतुर्भ्यांणत्वं आभ्यांपरस्यवयोवाचकस्यहायनस्यणत्वंवाच्यं त्रयोहायनायस्याःसात्रिहायणी चत्वारोहायनायस्याः
साचतुर्हायणी वाला हायनोवर्षंशरत्समा इत्यमरः इंद्रादेरानीप् इंद्रआदिर्यस्यसइंद्रादिस्तस्मादिंद्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप्स्यात् पुंयोगेइत्य
पकृष्यते।पित करणसामर्थ्याद्वसेपइत्यत्रानीपोपिग्रहणंभवति॥ननुह्रस्वादिरेवाऽनीवस्तु।किमनेनदीर्घोच्चारणेन।अत्राहुः ब्रह्माणीइतिसि

कुंडोध्नी। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी वयोवाचिनोहायनस्यणप्॥ त्रिचतुर्भ्यांहायनस्यणत्वम् त्रिहायणी। चतुर्हायणी।
इन्द्रादेरानीप् स्त्रियांपुंयोगे इन्द्राणी। वरुणानी भवानी। सर्व्वाणी रुद्राणी मृडानी। ०॥ ⁘ ॥०

द्ध्यर्थंदीर्घग्रहणम् ब्रह्मन्शब्दाद्दानीपिकृतेनोवेति टिलोपेब्रह्माणीति अन्येत्वाहुः ब्रह्माणमानयतिजीवयतीत्यऽनप्राणनेऽण्यंतात्कर्मण्यण्‌ णिस्य
णप्रत्ययेनणईवितीपिचकृतेब्रह्माणीसिद्धास्येव माधवस्तु इंद्रंकरोतीति इंद्रयति इन्द्रेतिनाम्नोणिचिकृतेकरणे इतिण्यंतात् क्विपिइन्द्र तस्यइन्द्रः स्त्रीइंद्रा
णीतिदीर्घपाठमाहइति तन्न क्विवंतस्यक्रियाशब्दत्वेनपुंशब्दत्वाऽभावात् किंच इन्द्रमिच्छतीति इंद्रीयति नाम्नोयईच्छास्येतियप्रत्ययांतात् क्विपि
कृते इन्द्रीः इन्द्रियः स्त्रीइंद्राणीत्यतिव्याप्तेश्च वस्तुतस्तुह्रस्वादिपाठेपिहानिर्न।इंद्रस्यस्त्री इंद्राणी वरुणस्य स्त्रीवरुणानी भवशर्वमृडरुद्राः

सि॰कौ॰पृ॰
टी॰सु॰
७५

आचार्योदणत्वं आचर्यस्यात्वात्स्यानीयोनस्यात्वंनस्यात आचार्यस्यस्त्री आचार्य्यानी पुंयोगाभावे आचार्यास्वयंव्याख्यात्री हिमारण्ययोर्महत्वे महत्त्व
योगे आभ्यामानीप् स्त्रीत्वंविधीयते महद्धिमं हिमानी हिमानी हिमहसंतिरित्यमरः। महदरण्यमरण्यानी महारण्यमरण्यानीत्यमरः। यवाद्दोषे। यवादानीप्।
स्त्रीत्वंचदोषे। दुष्टायवोयवानी यवत्वजात्यभावेनदाकारानुकृतिदोषः यवाकारानुकृतिमज्ज्ञासंतरमेवानेनाभिधीयते यवनाल्लिप्यां यवनशब्दादानी
प् लिप्यर्थेसाचस्त्रीलिंगएवदेवतेदमर्थेइत्यणोबाधकआनीप्विधीयते यवनानांलिपिर्यवनानी लिखिताक्षरविन्यासोलिपिः मातुलोपाध्यायाभ्यांवा
आभ्यामानीप्वास्यात पक्षेपुंयोगेचेतीप् मातुर्भ्राता मातुलस्तस्यस्त्रीमातुलानी मातुली उपाध्यायस्यस्त्री उपाध्यायानी उपाध्यायी अर्यक्षत्रियाभ्यांवास्वा

आचार्यादणत्वम आचार्य्यानी हिमारण्ययोर्महत्वे महद्धिमंहिमानी महदरण्यमरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टोयवो
यवानी यवनाल्लिप्याम् यवनानी लिपिः मातुलोपाध्यायाभ्याम्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी
अर्यक्षत्रियोपाध्यायेभ्योवास्वार्थे अर्य्याणी अर्य्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया उपाध्यायानी उपाध्याया॥ ॥

र्थे आभ्यांस्वार्थे आनीवास्यात पक्षे श्राप् आर्य्याणी आर्य्या स्वामिनी वैश्यावेत्यर्थः अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वयेपि निपातनात क्षत्रियाणी क्षत्रीया
क्षत्रीयजातीयास्त्रीत्यर्थः पुंयोगेतु अर्य्यी क्षत्रियी यातुस्वममेवाध्यापिका तत्रवाईप्वाच्यः पक्षेआप् उपाध्यायी उपाध्याया उपेत्यास्या अधीयते इत्य।
यादानेस्त्रियांघञ् तयाच अर्य्याणी स्वयमर्य्यास्यात क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि उपाध्याया प्युपाध्यायी स्यादाचार्य्यापिचस्वतः आचार्य्यानीतुपुंयोगे
स्यादर्यी क्षत्रियीतथा उपाध्यायान्युपाध्यायीत्यमरः॥ ॥पुंयोगेच॥ इहपुमितिषष्ठ्यंतंसांकेतिकंपृथक्पदं तच्चावर्त्यते द्विरुच्चारणमावृत्तिः पुंसः
पुंसइतियोगे इतिभावेनिमित्तेवासप्तमी अधिकारान्नामेतिलभ्यतेयत पुंसोनामपुंवाचकशब्दोऽदंतः पुंसोयोगेस्त्रियांवर्त्तनेततईप्स्यात॥ ॥ एम॰
७५

योगः संबंधः स चेह दंपतिरूप एवेति नागृह्यः किंतु जन्यजनकभावोपि गृह्यते तेन केकयस्य क्षत्रियस्य पुत्री केकयी इत्यादि सिद्धं तथा च भट्टिः प्राह्वे केकयीतोभर तस्ततो भूदिति कस्यादित्वात् केकयदुहिता कैकेयी स्यपितथा प्रागुक्तः कैकेयिकामा फलितास्त्ववेति कालिदासः पुंयोगे किं देवता अयं हि संज्ञा शब्दः स्वभावात् स्त्रियां वर्त्तते न तु पुंवाचकशब्दयोगे अतः किं भानोः स्त्री भानुः पालकांतान्न पुंयोगे ईवृन स्यात् गोपालकस्य स्त्री गोपालिका सूर्याद्देवतायामाप् सूर्यशब्दात् पुंयोगे आप् स्यात् देवतार्थे ई पोपवादः देवतायां किं सूर्यस्य स्त्री मानुषी सूरी कुंतीत्यर्थः सूर्यागस्त्ययोरिति यलोपः जातेरयोपधात् जातिवाचकाद्यदुपधा यस्य सयोपधः नयोपधः अयोपधस्तस्मादयोपधात् अदन्तात् स्त्रियामीप् स्यात् जातिलक्षणमाह आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभा

पुंयोगेच अदन्तात्स्त्रियामीप् शूद्री गणकी पालकान्तान्न गोपालिका अश्वपालिका सूर्याद्देवतायामाप् सूर्यस्य स्त्री। देवता सूर्या अन्या सूरी जातेरयोपधात् जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति महिषी हंसी। योपधात्तु क्षत्रिया वैश्या क्वचिन्न बलाका ॥

॥ एक सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह १ आकृतिर्ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिरुच्यते॥ आकृतिः संस्थानमुच्यते। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं करणे ल्युट् अवयवसंनिवेशविशेषग्राह्येत्यर्थः॥ यथा॥ तटी। तटादेः सर्वलिंगत्वेप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातित्वं भवति॥ अनेन लक्षणेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न लक्षिता ब्राह्मणक्षत्रियादेर्नोऽवयवसंस्थानस्य सदृशत्वाद्ब्राह्मणादिष्वव्याप्तिवारणाय लक्षणांतरमाह चकारो भिन्नक्रमार्थे. या सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या सा जातिरुच्यते सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा सती निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिरित्यर्थः॥ कीदृशी या लिंगानां न सर्वभाक् लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि भजतीति सर्वभाक् या सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः॥ सर्वशब्दस्य लिंगापे·

सत्वेपिगमकत्वात् भजोविणप्रत्ययः समासश्च असर्वलिंगत्वेसत्येकस्यांव्यक्तौकथनाद्व्यक्त्यंतरेकथनंविनापिसुग्रहाजातिरिति लक्षणांतरंयथा वृषली
एकस्यांहिव्यक्तौवृषलत्वेकथितेतदपत्यंतत्सहोदरादौकथनंविनापिवृषलत्वस्यसुग्रहः सकृदित्यादिकिं देवदत्तायस्यांहिव्यक्तौदेवदत्तत्वंकथ्यते ॥
तत्समकालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेतिन देवदत्तत्वंजातिः उक्तलक्षणद्वयरहितत्वात् तृतीयंलक्षणमाह चरणैः सहगोत्रंजातिरुच्यते चरणशब्देन
शाखाध्येतारउच्यंते गोत्रशब्देनापत्यमुच्यते अपत्यप्रत्ययांतः शाखाध्येतृवाचकश्च शब्दोजातिवाचकइत्यर्थः गोत्रस्यानाकृतिग्रहणत्वात्सर्वलिंगत्वा
च्च पृथगुपादानं चरणशब्दानांस्वाध्ययनक्रियासंबंधेनप्रवृत्तत्वात् । क्रियाशब्दाएवजातिशब्दाइतिचरणग्रहणंकृतं॥ आकृतिग्रहणायथा महिषी हंसी॥

गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः गवयी हयी मुकयी हसात्तद्धितयस्येपि
लोपः मनुषी ईपिमत्स्यस्ययलोपः मत्सी॰ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमोनमः॥ ॥॰

असर्वलिंगायथा ब्राह्मणी वृषली गोत्रलक्षणायथा॥ औपगवीपैतृष्वस्रीयी अणंतमीयंपरत्वादयंबाधते इतिभावचरणलक्षणायथा कठेनप्रोक्तमधीया राम॰
नाकठी कारकादित्यणप्रत्ययस्तस्यलुक्च अतइतिकिं तित्तिरिः गोः क्वचिन्न यः शब्दोजातिवाचीअयोपधः स्त्रियांनियतश्चततोनेपूभवतीत्यर्थः बलाकावि ७६
शकंठिकेत्यमरः॥ ॥ गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः योपधेभ्योप्येभ्यईपूस्यात् हसात्तद्धितयस्येपिलोपः हसात्परस्यतद्धितयकारस्यलोपः
स्यादीपि यस्येत्यलोपः मनुषी ईपिमत्स्यस्ययलोपः॥ मत्स्यशब्दस्ययकारस्यलोपः स्यादीपियस्येत्यलोपः ॥ मत्सी ॥ ॥ ꣸ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

सूर्य्यागस्त्ययोरीयेईपिच अनयोर्यकारस्यलोपःस्यात् ईयप्रत्यये ईप्प्रत्ययेच सूरीयः सूरी अगस्तीयः अगस्ती तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः अनयोर्यका
रस्यलोपःस्यात् नक्षत्रसंबंधीयोऽण् सनक्षत्राण् नक्षत्रेणयुक्तःकालइत्यण् नक्षत्रेभवइत्यण् चतस्मिन्परतः तिष्येणयुक्तःकालस्तैषः पुष्येणयुक्तः पौषः तथा।
तिष्येभवस्तैषः पुष्येभवः पौषः स्त्रियांत्वणईवितीप् यस्येतिलोपः तैषी पौषी पाणिनिसूत्रंजानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुक कव
राद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु एभ्यएकादशेभ्यएष्वर्थेषु ङीष्स्यात् जनपदेदेशेभवाजानपदी भवा

सूर्य्यागस्त्ययोरीयेईपिच सूरी अगस्ती तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः तैषी पौषी जानपदादिभ्योऽर्थविशेषे
ईप् जानपदीवृत्तिश्चेत् अन्याजानपदा कुण्डीअमत्रंचेत् कुण्डान्या गोणी आवपने गोणान्या स्थली अकृत्रिमा
याम् स्थलान्या भाजी श्राणाचेत् भाजान्या नागीस्थूलाचेत् नागान्या कालीवर्णश्चेत् ॥ ॥ रामः ॥ ॥

र्थेऽणवर्तते। अन्येतिवृत्तिर्जीविका वेद्यादिअन्याप्येवंजानपदी वृत्त्यभावे आद्युदात्तइतिस्वरेभेदः अस्त्रीकमंडलुःकुंडी सममरः अमत्रंपात्रं कुंडीस्त्रीविषयत्वा
भावादप्राप्तईप्विधीयते अन्या कुंडा कुंडिदाहे अस्माद्गुरोर्हलादित्यङ् प्रत्ययेरूपं यस्तुअमत्रेजारजःकुंड इतिमनुष्यजातिवाचीकुंड शब्दस्ततोजातिल
क्षण ईप्भवत्येव उप्यतेनिक्षिप्यते धान्यमस्मिन्नितदावपनं गोणी आङ्पूर्वाद्वयेरधिकरणेल्युट् अन्यागोणेति यथेच्छंनाम अकृत्रिमापुरुषेणासंस्कृताभू
मिः स्थली पुरुषकृतातुस्थला श्राणा पक्वा यवागूभाजी अपक्वाभाजा स्थूलापदार्थाचेत् नागी अन्यानागा वर्णयुक्ताचेत्काली अन्या ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

सि०कौ०पू० टी०मु० ७७

काला अन्या छादनंचेन्नीली औषधिविशेषः प्राणिनितुनीलीगौः आच्छादनेतु नीला शाटी अयसोलोहस्यविकार अयोविकारः फालइतिप्रसिद्धः।तत्रकु
शो अन्या कुशावेदे औदुंवरं शंकुकुशा इतिव्यवहरंति वलगाऽपियद्रुक्कंवलगावक्षेपणी कुशेति हैमकोशे मैथुनेच्छायां सुरतवांछायां कामुकीवनादि
कं कामयितुं शीलंयस्याः साकामुका याकोकणइत्युकणु केशविन्यासे केशरचनायां कवरी अन्याकवरा चित्रेत्यर्थः॥ शोणाद्वा शोणशब्दाद्वाङीप्स्यात्
शोणः कोकनदच्छविरित्यमरः॥ वहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदात् क्तान्तात् जातिवाचिपूर्वपदात् क्तान्ताददन्तात् वहुव्रीहेः स्त्रियामीप् भिन्नावूरूयस्याइतिवहु
व्रीहौ भिन्नशब्दस्यवहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतक्तांतानामितिपूर्वनिपाते प्राप्ते क्वचिन्नेतिपरनिपातः जातांतान्नजातशब्दांतात् वहुव्रीहेर्जातिवाचिपूर्व

॥ कालान्या नीली ओषधिप्राणिनोः नीलान्या सञ्ज्ञायांवा नीला नीली। कुशी अयोविकारे कुशान्या कामुकी मैथुनेच्छा
यामू कामुकान्या कवरी केशविन्यासे कवराऽन्या शोणाद्वा शोणी शोणा वहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदात् क्तान्तात् ऊरुभिन्नी॥
जातान्ताच्च दन्तजाता अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा सुरापीती सुरापीता पाणिगृहीताभार्य्यायामू अन्यापाणिगृहीता क्रीतान्ता
त् करणादेः वस्त्रक्रीती क्वचिन्न धनक्रीता क्तादल्पत्वे अभ्रलिप्तीद्यौः॥ ऽऽपदादीपूर्वदन्ताजाता यस्याःसादन्तजाताःअस्वाङ्गपूर्व

पदाद्वा अस्वाङ्गजातिवाचिपूर्वपदात् क्तान्ताददन्तात् वहुव्रीहेः स्त्रियांवेप् स्यात् पीतासुराययासासुरापीता क्वचिन्नेति क्तान्तस्यपरनिपातः वहुव्रीहेर्जातिपू
र्वपदाद्विल्सनेननिसेमात्रेविकल्पार्थमेतत् पाणिगृहीतीभार्यायां यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकंगृह्यते तस्यांवाच्यायांपाणिगृहीतशब्दाद्ङीप्स्यात् अन्ये
निकौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्या दास्यादेः सा पाणिगृहीता क्रीतात्करणादेः आदिशब्दोऽद्यवयववचनः करणमादिरवयवोयस्य तस्मात्करणादेरेकप्। सम० ७७
दादित्यर्थः॥ क्रीतान्ता ददन्तात् करणादेः स्त्रियामीप्स्यात् वस्त्रेणक्रीतेतिवस्त्रक्रीती करणादेरितिकिं गवाक्रीता अश्वेनक्रीता क्तादल्पत्वे करणादेःक्तां

तादर्दतात्स्त्रियामीप्स्यादल्पत्वे द्योत्ये अल्पैरश्वैर्लिप्तेति अश्वलिप्ती ॥ ९ ॥ अल्पत्वेकिं चन्दनलिप्ताङ्गना स्वांगाद्वा स्वांगवाचकाद्कारान्तादसंयोगो·
पधाद्वैणाद्वा स्त्रियामीप् स्यात् यथासुष्टुमुखंयस्याःसासुमुखी सुष्टुकेशायस्याःसासुकेशी पक्षेआवन्तइत्याप् असंयोगोपधात्किं सुष्टुगुल्फौयस्याःसा
सुगुल्फा उपसर्जनात्किम् शोभना शिखेवेति सुशिखा शीङ्गोह्रस्वश्चेतिवमसयः आवन्तइत्याप् किंचयद्यत्रस्वमंगं स्वांगंग्रह्येततदासुमुखाशालेस्यचा
पीप्स्यात् मुखस्यशालांगत्वात् सुकेशीरथ्येत्यत्र चेप्नस्यात्· केशानांरथ्यांगत्वाभावात् अतोअव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह० तत्स्वांगंत्रिधा ॥
अतत्स्थं तत्रदृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं ॥ १ ॥ तत्स्वांगमुच्यते ॥ कीदृशं ॥ अद्रवंद्रवतीति द्रवं न द्रवमद्रवं
तथाच॥ अद्रवंमूर्तिमत्स्वांगंप्राणिस्थमविकारजं ॥ अतत्स्थं तत्रदृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं ॥ १ ॥

॥ अल्पत्वेकिम् चन्दनलिप्ताम्या मूर्त्तिःस्वाङ्गाद्वा स्वाङ्गवाचिनो ॥
ऽदन्तादसंयोगोपधादुपसर्ज्जनाद्वा स्त्रियामीप् सुमुखी सुमु
खा सुकेशी सुकेशा संयोगोपधात्तु सुगुल्फा ॥ ९ ॥

सुष्टुस्वेदोयस्याःसासुस्वेदा द्रवत्वान्नात्रस्वांगंन पुनः की·मूर्तिमत्स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणंमूर्तिः मूर्तिर्यस्यास्तितन्मूर्तिमत् सुष्टुज्ञानंयस्याः सासुज्ञाना अमूर्तत्वा
न्नात्रस्वांगंन पुनः की०प्राणिस्थंसुस्तनाम्निकान्तः संचारीवायुःप्राणः प्राणोयस्यास्तीति प्राणी प्राणिनितिष्ठतीति तत्प्राणिस्थं सुष्टुमुखंयस्याःसा सुमुखा
शालाअप्राणिस्थत्वा दत्रस्वांगंन पुनः की० अविकारजं वातपित्तकफानां विकृतिर्विकारः विकाराज्जातंविकारजंन विकारजमविकारजं सुष्टुशोफोय
स्याःसासुशोफा शोफस्तुश्वयथुःपुमानित्यमरः विकारजत्वादत्रस्वांगंन यदिप्राणस्थंस्वांगंतर्हि रथ्यादिगतानां केशादीनां स्वांगत्वंनस्यात् सुकेशीरथ्या
इति नसिद्ध्यत्यतोद्वितीयंलक्षणमाह॥ चपुनःअतत्स्थंतत्रदृष्टंस्वांगमुच्यते॥ कदाचित्तत्रप्राणिनिदृष्टंतं प्रतितस्मिन्प्राणिनितिष्ठतीति तत्स्थंनतत्स्थं

अप्राणिस्थस्यापिकेशादेः पूर्वंप्राणिनिदृष्टत्वात् स्वांगं एवमपिप्रतिमादिगतस्तनमुखादीनांस्वांगत्वेनप्राप्नोति अप्राणिन्यदृष्टस्थत्वात् सुस्तनीप्रतिमेतिनसिद्ध्य
त्यतस्तत्रीयंलक्षणमाह अत्रास्यमित्यनुवर्त्तते एवादृशंतदप्राणिस्थंमुखादिस्वांगमुच्यते कीदृशंचेद्यदितेनप्राण्यंगेनमुखादिनासहतथायुक्तंप्राणिवद्युक्तंस
हितं यथाप्राणियुक्तंतद्दृष्टंप्राणिनियुक्तंभव तीत्यर्थः॥सुष्ठुस्तनौयस्याः सासुस्तनीप्रतिमा प्राणिसदृशेप्रतिमादौप्राणिनिदृष्टेवेति प्राणिवत् स्तनादेः स्थितत्वात्स्वां
गमस्ति॥ ॥नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च एभ्योवेप्रत्यात नासिकोदरयोर्नक्रोडादिबहुस्वरादिति ओष्ठादीनांपंचानांतुसंयोगोपधाच्च निषेधेप्राप्तेवच

नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाद्वा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका मन्दोदरी मन्दोदरा बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा सुजंघी
सुदन्ती सुकर्णी सुशृङ्गी अङ्गगात्रकण्ठपुच्छाच्च स्वङ्गी सुगात्री सुकण्ठी सुपुच्छी पक्षेस्वङ्गेत्यादि कबरमणिविष
शरेभ्यः परात्पुच्छान्नित्यम् कबरपुच्छी मणिपुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छी ॥ ॥ नम श्शीवाय ॥ ॥१

नं॥ तुंगानासिकायस्याः सातुंगनासिकी मंदउदरोयस्याः सामंदोदरी बिंबवदोष्ठौयस्याः साबिंबोष्ठी सुष्ठुजंघेयस्याः सासुजंघी पक्षेआप् सुजंघेति॥अं
गगात्रकंठपुच्छाच्च एभ्योवेप्रत्यात् असंयोगोपधादितिनिषेधेप्राप्तेवचनं सुष्ठुअंगंयस्याः सास्वंगी सुष्ठुगात्रंयस्याः सासुगात्री सुष्ठुकंठोयस्याः सासुकंठी एम॰
सुष्ठुपुच्छंयस्याः सासुपुच्छी पक्षेआप् कबरमणिविषशरेभ्यः परात् पुच्छान्नित्यं ईप्रत्यात् कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः साकबरपुच्छी मणिः पुच्छे यस्याः। ७८
सा मणिपुच्छी शरः पुच्छेयस्याः साशरपुच्छी विषंपुच्छेयस्याः साविषपुच्छी ॰॥ ॥ॐ॥ ॥॰ ॐनमः शीवायेति ॰॥ ॥ॐ॥ ॥॰ ॰ ॰॥

उपमानात्पक्षपुच्छाभ्यां ॥ उपमानात्परआभ्यां पक्षपुच्छाभ्यां निस्त्रमीप् श्येनवत्पक्षौ यस्याः सा श्येनपक्षी श्येनइवपुच्छं यस्याः सा श्येनपुच्छी नक्रोडादिबह्वचः क्रो
डादेर्बह्वचश्च स्वांगान्नेप् स्यात् अश्वानामुरः क्रोडा स्त्रीलिंगोयमिति हरदत्तः तत्रान्यार्थे इतिहृ स्विकृते अस्वांगत्वादीपः प्राप्तिरनेनबाध्यते ननाक्रोडं भुजां
तरमित्यर्थः कल्याणं क्रोडायां यस्याः सा कल्याणक्रोडा सुभुजघनं यस्याः सा सुजघना सहनञ्विद्यमानपूर्वान्न सहसादि त्रिकपूर्वात्स्वांगान्नेप् स्यात् ०
सहकेशैः वर्तते या सा सकेशा सहादेरितिसहस्यसः अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा नाइतिनञोकारादेशः विद्यमानानासिका यस्याः सा विद्य
माननासिका स्वांगाट्टेत्यस्य नासिकोदरोष्ठेत्यस्य वाधकोयं परत्वात् नखमुखात्संज्ञायां आभ्यामीप् स्यात् संज्ञार्थेशूर्पणखा रावणस्वसृनाम ॥

॥ उपमानात्पक्षपुच्छाभ्याम् ॥ श्येनपक्षी ॥ श्येनपुच्छी ॥ नक्रोडादिबह्वचः ॥ कल्याणक्रोडा ॥ सुजघना ॥ सह
नञ्विद्यमानपूर्वान्न ॥ सकेशा ॥ अकेशा ॥ विद्यमाननासिका ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ शूर्पणखा ॥ गौरमुखा
संज्ञायां किम् ॥ ताम्रमुखी ॥ कन्या ॥ वोर्गुणात् ॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वास्त्रियामीप् पट्वी पटुः बह्वी बहुः ॥ ६

यदा शूर्पवन्नखानि यस्याः सा इतियोगमात्रं विवक्षितेन तु संज्ञा तदाईप् स्यादेव णत्वाभावश्च गौरमुखेति कस्याश्चित् संज्ञा असंज्ञायां तु ताम्रवन्मुखं यस्याः
सा ताम्रमुखी वोर्गुणात् वाडोरितिच्छेदः गुणशब्दोत्रगुणवत्परो न तु गुणमात्रवाचिपरो गुणमात्रवाचकानां स्त्रीलिंगाभावात् गुणेशुक्लादयः पुंसि शुक्
लात् उदंतादितिकिं शुचिः गुणात्किं आखुः महाभाष्ये गुणलक्षणं सत्वे निविशतेऽपैतिपृथक् जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृति
गुणः ॥१॥ स गुण उच्यते यः सत्वे द्रव्ये निविशते द्रव्यमुपैतीत्यर्थः ननु द्रव्ये द्रव्यत्वं तत्राऽतिव्याप्तिरतआह योपृथक् द्रव्यादपैति अपगच्छति द्रव्यं ज
हातीत्यर्थः यथापीततायां जातायां नीलता फलादपैति । नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ननु गोघगोत्वं तदश्वादेरप्यपैतित्तत्राऽतिव्याप्तिरतआह यःपृथक्जाति

पुदृश्यंते॥ द्रव्यांतरेष्वऽवलोक्यते॥ यथा अम्रेहृशानीलताचिणादिष्वपिदृश्यतेन तथागोत्वंपृथक् जातिषुदृश्यते एवंतर्हिंद्रव्येक्रियावर्तते सादूव्याद
पेतिपृथक्जातिषुदृश्यते चेतितन्नानिव्याप्तिरत आह आधेयश्चउत्पाद्यः चपुनः योक्रियाजोऽनुत्पाद्यइत्यर्थः उत्पाद्योयथा घटादेः पाकजोरूपादिः अनुत्पाद्यो
यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः॥ क्रियानुसर्वोप्युत्पाद्यएवनानुत्पाद्याक्रियायाद्वैविध्याऽभावाद्गुणत्वाभावः एवंतर्हिद्रव्यस्यगुणत्वंप्राप्नोति तथाहि अवयविद्र
व्यंह्यवयवद्रव्येषुनिविशते संयोगविनाशादवयवद्रव्यादपैति पृथग्जातिषुहस्तपादादिषुदृश्यते द्रव्यमुत्पाद्याऽनुत्पाद्यभेदेनद्विविधंतत्रनिरवयवस्यात्म
परमाण्वादेरनुत्पाद्यत्वं नित्यत्वात् अवयविद्रव्यस्यघटादेस्तूत्पाद्यत्वमस्त्यनित्यत्वादत आह योऽसत्वप्रकृतिरनुद्रव्यस्वभावोद्रव्याद्भिन्नइत्यर्थः १॥

॥ खरुसंयोगोपधान्न खरुः पाण्डुः कृदिकारादक्त्यर्थात् रा त्री रात्रिः॥

॥ शकटी शकटिः अक्त्यर्थात्किम् भूतिः अजननिः पद्धत्यादिभ्योवा॰॥

॥ पद्धती ॥ पद्धतिः ॥ ⁘ ॥

॥१॥ खरुसंयोगोपधान्न॥ खरुशब्दात् संयोगोपधगुणवाचिनः शब्दाच्चनेप्स्यात् खरुःपतिंवराकन्या पाणिग्रहणोत्कंठावतीत्यर्थः कृदिकारादक्त्यर्थात्
न्यादिभिन्नात्कृत संबंधिनइकारान्तस्त्रियांवेप्स्यात् आजी संग्रामः धूलीरजः अक्त्यर्थात्किम् भूतिः क्तिनितिस्त्रियांभावेऽर्थेक्तिः आक्रोशेनञ्यनिरिति
जननिरितिजनेरनिप्रत्ययः नजायतेइत्यऽजननिः पद्धत्यादिभ्योवास्त्रियामे भ्योवेप्स्यात् पद्भ्यांहन्यतेइतिपद्धतिर्मार्गः क्तिप्रत्ययांतत्वादप्राप्तेवि
भ्यर्थम्॥ पद्धतिशब्दोगणपठ्यते पद्धतियष्टिविकटविशालकल्याणपुराणचंडकृपाणअहन्निसारय्यः॥ ॥⁘॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमोनमः

ऐचमन्वादेः॥मनुरादिरस्यसमन्वादिस्तस्मान्मन्वादेः आदिशब्दः प्रकारे स्त्रियामन्वादेर्ईपुस्यात् पुंयोगे एषामंतस्यैकारादेशश्च पूतः क्रतुर्यस्य येन वा पूतक्र
तुः पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी पुंयोगे किं पूतक्रतुः स्त्री यथा तु क्रतवः पूतापूतक्रतुरेव सेत्यर्थः अग्नेः स्त्री आग्नायी २ स्वाहा च हुतभुक् प्रिये इत्यमरः॥वर्ष
तिकामानिति वृषः नाम्युपधात्कित् इति किः॥आकंपयति पापानीत्याकपिः अत्रांतर्भावितणिप्रत्ययार्थोस्ति इखश्चिवत् इति इप्रत्ययः॥इदितइतिनुम्॥
आगमजमनित्यमित्युक्तत्वात् वृषश्चासौ आकपिश्च वृषाकपिः वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी हरिविभूवृषाकपीत्यमरः वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति चा
मरः मनोरैऔवा मनुशब्दस्यौकारादेशः ऐकारादेशश्च वा ईप् मनोः स्त्री मनावी मनायी ईव भावः पत्न्यादयो निपात्याः पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्याद

ऐचमन्वादेः मनुपूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामै आदेशई प्रच स्त्रियां पुंयोगे पूतक्रतायी कुसितायी कुसिदा
यी वृषाकपायी अग्नायी मनोरै औवा मनावी मनायी मनुः पत्न्यादयोनिपात्याः पत्नी सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी ॥

यः॥आदिशब्दः प्रकारे पतिशब्दात्तस्य नांतत्वनिपात्यते न्वणई विती पत्नी समानाः पतिर्यस्याः सा सपत्नी सहादेशेति समानस्य सभावः एकः पतिर्यस्याः।
सा एकपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा वीरपत्नी सखिशब्दशिशुशब्दाभ्यामीप् निपात्यते सखी नविद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी अशिश्वी तु शिशुं विनेत्यमरः
अनडुहः स्त्रियामीप् निपात्यते अनडुह ईप् इति वाम अनड्वाही अनडुही प्रागादिशब्दादीक् निपात्यते गतौ प्राची पूर्वा दिक् नोलोप इति लोपः पूजायां तु
प्राची पूजायां चैते नैतिनलोपाभावः गतौ प्रत्यङ्घी घ्रस्वकारलोपपूर्वदीर्घौ प्रतीची पश्चिमा दिक् पूजायां प्रत्यंची उदीची उत्तरा दिक् तिरश्चादयः
उदीचादेशः अवाची दक्षिणा दिग् प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ उत्तरादिगुदीचीस्यादित्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सि॰ चं॰ टी॰ टी॰ लु॰ ८० क्वचिद्वा। क्वचिद्वा निपात्यन्ते नं भवति वृद्धः पतिर्यस्याः सा वृद्धपत्नी वृद्धपतिः वृषलः शूद्रः पतिर्यस्याः सा वृषलपत्नी वृषलपतिः एतच्छब्दात् स्त्रियामीबु
तकारस्य नकारादेशश्च वा निपात्यते एनी एता कर्बुरेत्यर्थः चित्रकर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे इत्यमरः हरिणी हरिता हरिद्वर्णेत्यर्थः॥ रोहिणी रो
हिता रक्तेत्यर्थः श्येनी श्येता श्वेतेत्यर्थः असितपलितयोरपि तकारस्य क्नादेशश्च वा निपात्यते असिता असिक्नी कृष्णेत्यर्थः पलिता पलिक्नी
वृद्धेत्यर्थः इतो मनुष्यजातेरपि मनुष्यजातिवाचिन इकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अतइञितीञ् अत्र गोत्रलक्षणा जातिः अवं
तेरपत्यं स्त्री कुन्तेरपत्यं स्त्री स्त्रियामवंति कुन्ती त्यपत्यप्रत्ययस्य लुक् अत्रापि गोत्रलक्षणा जातिः ऊतऊः कुरोरपत्यं स्त्री स्त्रियामवंति कुंतिकुर्विभ्यश्च त्यस्य

क्वचिद्वा वृद्धपत्नी वृद्धपतिः वृषलपत्नी वृषलपतिः एता एनी हरिता हरिणी रोहिता रोहिणी श्येता श्येनी असिता
असिक्नी पलिता पलिक्नी इत्यादि इतो मनुष्यजातेरपि दाक्षी अवन्ती कुन्ती ऊतऊः उदन्तादयोपधान्मनुष्यजाति
वाचिन स्त्रियामूङ् प्रत्ययः कुरूः अयोपधात्किम् अध्वर्युः स्त्री पङ्गोश्च पङ्गूः श्वसुरस्योकाराकारलोपऊश्च श्वश्रूः
उपमानवाचिपूर्वपदादूरूत्तरपदादूः करभोरूः॥

((मस्यपलुग् अत्रापि गोत्रलक्षणा जातिः अयोपधात्किं अध्वर्युर्ब्राह्मणी शाखा।
ध्येत्री शाखाध्यायि वंशोद्भवा वेत्यर्थः अत्र चरणलक्षणा जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकेन सूत्रेण याधातोः कुप्रत्ययो ध्वरश
ब्दस्यान्त्यलोपश्च पंगोश्च पंगुशब्दो गुणवाची तस्मात् स्त्रियामूः स्यात् श्वसुरस्योकाराकारलोपऊश्च श्वसुरशब्दात् स्त्रियामूः स्यात् उकाराकारयोर्लोप
श्च संनिहितत्वादन्तस्यैवातो लोपोनन्त्यादेः पुंयोगे चेतीब् निवारणार्थमिदं उपमानवाचिपूर्वपदादूरूत्तरपदादूः उपमीयते नेन तदुपमानं अधि
कगुणविशिष्टमित्यर्थः करभवदूरू यस्याः सा करभोरूः॥ मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रा॰ म॰ ८०

संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरनौपम्येपि संहितादिपूर्वपदादूरूत्तरपदान्नाम्नः स्त्रियामूः स्यात् उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्याभाव औपम्यं न औप
म्यमनौपम्यं तस्मिन् संहितौ मिलितौ ऊरू यस्याः सा संहितोरूः शफाविव ऊरू यस्याः सा शफोरूः शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरेण क्लीबत्वमुक्तं तथापि को
शांतरे पुंस्त्वं शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रः लक्षणमस्त्यस्मिन् सलक्षणः अस्त्यर्थेऽप्रत्ययः लक्षणौ ऊरू यस्याः सा लक्षणोरूः ॥
वामो सुंदरौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः हितेन सहेति सहितः सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः सहेते इति सहौ सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः ॥ नरयोरीपूर्द्वि
श्च नशब्दात् ङ्णई विनीपि प्राप्ते नरशब्दाज्जातिलक्षणे ईपि प्राप्ते हृद्ध्यर्थं वचनं नुर्नरस्य वा स्त्री नारी यूनस्तिः ङ्णई इत्यस्यापवादः नाम्नो न इति

संहितसफलक्षणवामसहितसहादेरनौपम्येऽपि संहितोरूः शफोरूः लक्षणोरूः

वामोरूः सहितोरूः सहोरूः ॥ नरयोरीपूर्द्विश्च नारी यूनस्तिः युवन् शब्दात् ॥

स्त्रियान्तिः युवतिः ॥ ⁘ ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ ⁘ ॥ ॥ छ ॥

नलोपे कृते केचित् स्यादेरसे इत्यनुवर्तयन्ति तन्मते युवन् शब्दात् तिप्रत्यये नलोपः कथं स्यात् स्यादीनां प्रत्ययत्वाभावादुच्यते तद्ः इतिच्छेदः कर्तव्यः युवन् श
ब्दात् स्त्रियामिप्रत्ययो यूनोऽस्य तादेशश्चेति कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितं मथितमिति प्रयोगः योतिमिश्रीकरोति पश्यासहेति योतेः शत्रन्तात् ङीत
इतीपि कृते बोध्यः अत्राप्यतु उपसर्जनादिति निषेधः गौणे तु बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा यूः स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः प्रातिपदिकग्रहणे लिंग
विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया स्याद्युत्पत्तिर्बोध्या ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वादयः प्रत्ययानाम्नो विहितास्तेषामर्थविशेषमवस्थां दर्शयितुमारभते लिंगार्थे प्रथमा लिंगं चार्थश्चानयोः समाहारो लिंगार्थं तस्मिन् लिंगार्थे अर्थे प्र
थमाइत्युक्तेनत्स्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मान्नाम्नः स्वादिर्विभक्तिर्विहितास्तस्य नाम्नो ऽर्थे एवेति नामार्थमात्रं मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे इत्यमरः तत्र प्रथमा
विभक्तिर्भवति स को नामार्थः नियतोपस्थितिको नियतोपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः यस्मिन् नाम्नि उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः ॥
स नियतोपस्थितिको नामार्थः एवं शंकायामित्युच्यते अनियतलिंगग्रहणार्थं लिंगमिति लिंगे लिंगमात्राधिक्ये पि प्रथमा यद्यपि लिंगमात्रे इत्येवास्तु ए
वं तथापि नामार्थं विना लिंगस्यान्वयस्यान्तरसंभवात्ताधिक्ये इत्युक्तं प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ननु सिंहो माणवक इत्यादौ प्र

लिङ्गार्थे प्रथमा नामार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये च प्रथमा विभक्तिः नियतोपस्थितिको नामार्थः उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः
ज्ञानम् द्रोणः खारी आढकम् एकः द्वौ बहवः अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च नामार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् अनिय
तलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिका इत्यस्य तटः तटी तटम् आमन्त्रणे च आभिमुखीकरणे प्रथमा हे देव हे देवौ हे देवाः ॥

थमा तस्मादुच्यते शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात्तदन्तरसमभिहारो लक्ष्यार्थबोधोऽस्तीति ननु वीरः पुरुषः इत्यादौ प्रथमान्तस्या
त वीराऽभिन्नः पुरुष इत्यभेदसंसर्गस्याधिकस्याभावात् उच्यते अत्र पदसंस्कारपक्षाभ्युपगमोऽस्ति तन्नोऽन्तरंगत्वात् प्रथमप्रवृत्तपदसंस्कारेण प्रथमा
रूपे कृते पश्चाद्बहिरंगत्वात् अभेदसंसर्गो वाक्यार्थः कर्तव्य इति ॥ नास्ति लिंगं येषां ते ऽलिंगाः नियतं निश्चितं लिंगं येषां ते नियतलिंगा इत्युभयेषां नामा
र्थमात्रे उदाहरणं यथा उच्चैरिह पदत्वाद्विसर्गसिद्धिः किं चास्य प्रथमान्तत्वात् संग्रामउच्चैस्त्वं संग्रामउच्चैस्त इति विद्यमानपूर्वादिति सूत्रेण तेमे आदे

सायोर्विकल्पमिद्धिरपि फलं कृतः। अयंनीलकृष्णेऽनियतलिंगस्तथापि वासुदेवेनियतलिंगः ज्ञायतेतत्र ज्ञानंभावेल्युट् षारी। द्रोणआढकमित्यत्रापिनामार्थएवप्रथ
मा परिमाणार्थस्यनियतज्ञानात् द्रोणोव्रीहिरित्यत्रतु द्रोणपरिच्छिन्नाऽभिन्नोव्रीहिरित्यऽभेदान्वयः नामार्थयोरभेदान्वयस्यव्युत्पन्नत्वात् ननुएकोद्वौवहव इत्यत्र
नान्येवसंख्याया अभिधानात् प्रथमानस्यादुच्यते नकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्यानकेवलः प्रत्यय इतिनियमात्तु प्रथमोत्पत्तिर्वोध्या अनियतंलिंगंयेषांते अनि
यतलिंगास्तेषामनियतलिंगमेवेति लिंगमात्रं अधिकस्यभावआधिक्यंलिंगमात्रस्य आधिक्यंलिंगमात्राधिक्यं तस्मिन्नुदाहरणंवोध्यम् किंचभाष्यकारमते पंचकः
प्रातिपदिकार्थः स्वार्थ द्रव्य लिंग संख्या कारकात्मकइति यथादधिमधित्यादौविनापि विभक्तिं प्रातिपदिका देवतावतामर्थानांप्रतीतेः कैयटमते आदि
तश्चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः वृत्तिकारमते आदितस्त्रिकं प्रातिपदिकार्थः॥ संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्थाइति आदितोद्विकंप्रातिपदिकार्थः इत्यन्ये लिंग

भोस् भगोस् अघोस् भवद्भगवद्घवतामचानिपात्याधो
भोहरे भगोनमस्ते अघोयाहि ॰ ॥ ❋ ॥ १ ॥

मात्रादिवाच्यमित्युक्तत्वात् तत्रस्वार्थोविशेषणं द्रव्यंविशेष्यं द्रव्यगुणक्रियासन्निधाने द्रव्यवाचकस्यैवप्राधान्यमित्युक्तत्वात् लिंगंस्त्रीत्वादि संख्याएकत्वादिः कारकं
कर्मादिः आमंत्रणेच संवोधनाधिक्ये प्रथमावचनं आवर्त्यतेप्रसन्नः क्रियते अनेनेतिकरणेल्युट् अनभिमुखोऽभिमुखः क्रियतेऽनेनेत्यभिमुखीकरणमनुकू
लव्यापारं तत्रप्रथमाभवति देवमांपाहीतिवाक्ये देव त्वं धिसंवोधनविषयोमत्कर्मकरक्षणक्रियतेवोधः संवोधनपदंयच्च तत्र क्रियायांविशेषणमित्यु
क्तत्वादिहसंवोधनं प्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणमिति भोस् भगोस् अघोस् भवत् भगवद् घवतांवानिपात्याधोधिविषये एषांस्थाने एते निपात्य
न्ते। हेभोः हेभवन् हेपूज्येत्यर्थः हेभगोः हेभगवन् हेज्ञानिन्नित्यर्थः हेअघोः हेऽघवन् हेपापिष्ठेत्यर्थः नुत्संहितानामेवनिपातनं कृतं भोसइत्सनेनवि सर्गे

कर्मणि घञ् प्रत्ययः प्रथमायाः शेषाः अन्याः षड्विभक्तयस्ताः।
सि॰ कौ॰ पू॰ शेषाः कार्य्यैककर्तृसाधनयोर्द्वन्पावेविश्लेषावधौसंबंध आधारभावयोः शिष्यंते इतिशेषाः कर्मणि घञ् प्रत्ययः प्रथमायाः शेषाः अन्याः षड्विभक्तयस्ताः
टी॰ स॰ कार्य्योद्दिषु षट्सु यथाक्रमं प्रवर्त्तंते इत्यर्थः॥ कार्य्ये द्वितीया क्रियते कर्त्रा स्वक्रियया निष्पाद्यते यत्तत्कार्यं धातूपात्त फलाश्रय इत्यर्थः तस्मिन्ननुक्ते कार्य्ये कर्म
८२ णि द्वितीया स्यात् उक्ते कर्मणि तु प्रथमैव उक्तत्वाख्यातकृत्तद्धितसमासनिपातैर्भवति आख्यातोक्ते हरिः सेव्यते कृदुक्ते लक्ष्म्या सेवितो हरिः तद्धितोक्ते शते
नक्रीतः शत्यः कारकाक्रियायुक्ते इति त्यः समासोक्ते प्राप्त आनंदो यं स प्राप्तानन्दः निपातोक्ते विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति कटं करोति का
रुकोरूपं पश्यति चाक्षुषः राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्टः सोमंसुनोति सोमपाः १ अत्र सर्वत्राख्यातेनानुक्ते कर्मणि द्वितीया कारुकः पुमान् कटं करोति कटनिष्ठो

शेषाः कार्य्यैककर्तृसाधनयोर्द्वन्पावेविश्लेषावधौसम्बन्धाधारभावयोः द्वितीयाद्या विभक्तयएष्वर्थेषु भवन्ति॥

कार्य्यैककर्मकारके द्वितीया कटङ्करोति कारुकोरूपम्पश्यति चाक्षुषः राज्यम्प्राप्नोति धर्म्मिष्टः सोमंसुनोति सोमपाः॥

त्यस्यनुकूलाएककर्तृका वर्त्तमाना करोति क्रियेतिशाब्दबोधः चक्षुषा पश्यतीति चाक्षुषः पुमान् कारिकादिसण् रूपं पश्यति रूपनिष्ठसाक्षात्कारोत्पत्त्यनुकूला
एककर्तृका वर्त्तमाना दृशिक्रिया धर्मोऽस्यास्तीति धर्मी अस्त्यर्थे इनू अतिशयेन धर्मीति ईष्ठ प्रत्ययः धर्मिष्टः पुमान् राज्ञः कर्मेति राज्यं प्राप्नोति राज्यनिष्ठोत्पत्त्यनु
कूलाएककर्तृकावर्त्तमानाप्राप्नोतीति क्रिया सोमं पिबतीति सोमपाः॥ पुरुषः सोममम्रुत्तवल्लीं सुनोति खंडयतीत्यर्थः सोमनिष्ठखंडनोत्पत्त्यनुकूलाएककर्तृ पृ॰
कावर्त्तमाना सुनोति क्रियेति क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात् क्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधः कर्त्तव्यः यास्कोप्याह भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि ८२
नामानीति पश्यमृगो धावतीत्यादौ तु मृग कर्तृक गमनं दृशिक्रियायां कर्मप्रधानं तु दृशिक्रियैव उक्तंच सुवंतं हि यथाऽनेकं तिङंतस्य विशेषणं तथा तिङंत

मप्याहु स्मिडंःतस्यविशेषणमिति १ ननुउक्तेकर्मणिप्रथमेत्युक्तं तेनपक्वमोदनंभुंक्ते इत्यत्रद्वितीयानस्यात् कृत्प्रत्ययेनकर्मणउक्तत्वात् उच्यते इहहिप
चिभुजिनिरूपितेद्विकर्मत्वशक्तौतत्रप्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनुक्तांशक्तिमादायद्वितीयोत्पत्तिर्भव तीति उक्तंचहरिणा प्रधानेतरयो
र्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोःपृथक् शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते १ प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते यदागुणेतदातद्वदनुक्तापिप्रतीय
ते २ अतएवपक्वौदनोभुज्यतेदेवदत्तेनेत्यत्रभुजिप्रत्ययेनउक्तेकर्मणिप्रथमैवभवति पचेरप्राधान्यात् अथप्रसंगात्पाणिनिसूत्राणिलिख्यंते ॥ ॥
अकथितंच अपादानादिविशेषैरनुक्तंकारकंकर्मसंज्ञंस्यात् दुहयाचपचदंडरुधिप्रच्छिचि ब्रूशासुजिमंथमुषांकर्मयुक्स्यादकथितं तथास्यान्नीहृ
कृषवहां १ दुहादीनांद्वादशानांतथानीप्रभृतीनांचचतुर्णांकर्मणायद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मज्ञेयम् कर्मणायुज्यते इतिकर्मयुक् किंवंतम् मुख्यक
र्मणासहक्रिययासंबंधमानमपादानादिविशेषैरकथितं यत्कारकंतत्कर्मसंज्ञकंभवतीत्यर्थः ॥ एतेनदुहादीनांद्विकर्मकत्वमुक्तम् दुहप्रपूरणे ॥
गांदोग्धिपयः सइत्यत्र पयःकर्मकंगोसंबंधिदोहनमर्थः पयोत्रमुख्यकर्मधात्वर्थफलाश्रयत्वात् गौस्तुपयसोनिमित्ततामात्रेणोपात्तानत्वःवधिभा
वेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्राप्तेरनेनकर्मसंज्ञा विवक्षायांत्वपादानादिसंज्ञाभवत्येवविवक्षातः । कारकविभक्तयोनानाभवंतीतिशाब्दिकाइत्युक्तत्वात्
गांदुग्धिपयः सइति टुयाचृ याच्ञायाम् बलिंयाचतेवसुधांहरिः अत्रमार्यनार्थस्ययाचतेर्वसुधामुख्यंकर्मतेनकर्मणायुक्तोबलिः तस्यापादानत्वावि
वक्षायामनेनकर्मसंज्ञा अपादानविवक्षायांतुबलेर्याचतेवसुधामिति । अविनीतंविनयंयाचतेसः । अविनीतंविनयायाऽनुनयतीत्यर्थः । अविनीतमितिमु
ख्यंकर्म विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामनेनकर्मसंज्ञाविवक्षायांतु अविनीतंविनयाययाचते डुपचष्पाके तंडुलानोदनंपचतिसः ओदनंनिर्वर्त्तयतीत्यर्थः

कर्त्तरिकरणेच तृतीया क्रियांकरोतिसकर्त्ता धातूपात्तव्यापाराश्रयइत्यर्थः उक्तंच धातुनोक्तक्रियेनित्यंकारकेकर्त्तृतेष्यते इतिव्यापाराश्रयः कर्त्तेत्युक्तंव्या
पारोधातुवाच्य आश्रयस्तृतीयावाच्यो ऽनन्यलभ्यत्वात् सत्रिविधः स्वतंत्रः प्रयोजकः कर्मकर्त्ताचेति क्रियासाध्यते ऽनेनेतिसाधनंक्रियासिद्ध्युपकारकमि
त्यर्थः तदेवकरणं अत्रतृतीयायाव्यापारआश्रयश्चपृथक् २ वाच्यौतत्रसर्वत्रमकृत्यर्थः आश्रयेअभेदेनसंसर्गेण विशेषणंव्यापारस्तुभावनायां विशेषणंभ
वति उक्तंच क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं विवक्ष्यते यदायत्रतत्तत्रकरणंस्मृतं १ तत्रानुक्तेकर्त्तरिकरणेच तृतीयाविभक्तिर्भवति रामेणकर्त्रा श
रेणकरणेनरावणोभिन्नः कीदृशः लोकान् रावयतीतिलोकरावणः भिदेः कर्म्मणिक्तः यद्यपिक्रियांप्रतिकारकाणांविशेषणत्वेव तथापि कृदुक्तानांकार

कर्त्तरिकरणेचतृतीया भिन्नश्शरेणरामेणरावणोलोकरावणः करग्रेणविदीर्णो ऽपिवानरैर्युध्यतेपुनः ॥ ॥ ॥:०:॥ ॥

काणांविशेष्यत्वेवज्ञेया सत्वप्रधानानिनामानीत्युक्तत्वात् रामनिष्ठो योव्यापारोधनुराकर्षणादिस्तत्प्रेरितो योवाण स्तदभिन्नाश्रयकोयोव्यापारः शरीरभे
दनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयोरावणइत्यर्थः रावणंहंति रावणोहन्यते इत्यत्रतुक्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधोभावप्रधानमाख्यातमित्युक्तत्वात् रावण निष्ठोयः प्राणवियोगः शराभिन्नाश्रयशरीरभेदनादिव्यापारसाध्यसाधनानुकूलोरामनिष्ठ धनुराकर्षणादिव्यापारइत्यर्थः अनुक्तेकर्त्तरिकिं हरिःकरो
तिपाचकः कर्त्तरिवुण् तद्धितोक्तेशाब्दिकः इकः प्रत्ययः समासोक्तेकृतंविश्वंयेनसकृतविश्वः अनुक्तेकरणेकिम् जीवंत्यनेनेति जीवनः करणेल्युट् ॥
प्रत्ययः ॥ इतितृतीया ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमोनमः ॥ ॥ ॥:०:॥ ॥

सि॰चं॰पू॰ ॥पूर्वोऽव्ययेऽव्ययीभावः अव्ययपूर्वपदे सति पदयोर्योऽन्वय एकार्थीभावलक्षणः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासोऽस्ति पूर्वंग्रहणादेवाव्ययस्य पूर्वनिपातोऽव्य
टी॰सु॰ यीभावे अव्यया...येइत्यवसिद्धे किं तेन समासप्रत्यययोः प्रतीयते कर्तृकर्माद्यर्थोऽनेनेति प्रत्ययः ईणगतावस्मात् स्कादइत्यप्रत्ययः अथवा अ
९६ पगतावस्मात्पचाद्यः प्रत्यये प्रत्ययते प्रत्याय्यते स्वार्थमिति प्रत्ययः अन्तर्भावितण्यर्थः समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः भावे सप्तमीयं समासे॰
सति प्रत्यये च सति वर्त्तमानायाः स्यादिसंज्ञायाः विभक्तेर्लुक् स्यात् ततः कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ स नपुंसकम् ॥ न

पूर्वोऽव्ययेऽव्ययीभावः अव्ययपूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकस्समासो भवति समासप्रत्यययोः
समासे वर्त्तमानायाः विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति नामत्वात्स्यादिः स नपुंसकम् अव्ययीभावो नपुंसकलि
ङ्गो भवति नपुंसकस्येति ह्रस्वः अव्ययीभावात् विभक्तेर्लुक् अधिस्त्रि ॥ ॥ ॐ नमः शिवायेति ॥ ॥ ❧

न्तूक्तेन संनिहितोऽव्ययीभावः परामृश्यते स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ न स्त्रीपुंसौ विजिन नपुंसकं स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभावः सहादित्वात् निपात्यते नपुंस
कत्वान्नपुंसकस्येति ह्रस्वविधानं अव्ययीभावात् ननु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः अभूततद्भावे इति च्विः ज्वलादेर्ण इति भवतेर्णप्रत्ययः
अथवा अनव्ययस्याव्ययत्वेन भवनमस्मिन्नेकार्थीभावे इति अव्ययीभावः भावे आधारे वा घञ् एवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अव्ययादित्ति लुक् सिद्धे र
स्त्येव किमर्थमेतत्तन्नैवं तत्पुरुषादिसंज्ञावदस्या अन्वर्थत्वाभावात्तत्वे तु योगविभागो मा स्तु अव्ययीभावादतो ऽमन्तद्दुसेकयोग एवास्तु लुगतु॰

निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वाविभक्तयोऽसर्वादेस्तृतीयादयः सर्वादेर्निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वाविभक्तयः स्युः असर्वादेस्तुप्रथमाद्वितीयेवर्ज्येऽन्याः स्युः षष्ठी
हेतुप्रयोगे सर्वादेर्हेतुप्रयोगेइतिचसूत्रद्वयंगतार्थंबोध्यं अन्योक्तेप्रथमा कार्येद्वितीयास्यात् अन्योक्तेकार्येतुप्रथमाकर्तरितृतीया अन्योक्तेकर्तरिप्रथ
मा करणेतृतीया अन्योक्तेकरणेप्रथमा संप्रदानेचतुर्थी अन्योक्तेसंप्रदानेप्रथमा अपादानेपंचमी अन्योक्तेअपादानेप्रथमासंबंधेषष्ठी अन्योक्तेसंबं
धेप्रथमा अधिकरणेसप्तमी अन्योक्ते अधिकरणेप्रथमा आख्यातोक्तेयथा घटःक्रियतेमैत्रेण आदुवीतिकर्मण्यात् पक्वचतुर्धितियकु हरिःस्तु

निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वादेस्सर्वविभक्तयोऽसर्वादेस्तृतीयादयः कोहेतुः किम्प्रयोजनम् कंहेतुम् केनहेतुना
ज्ञानेननिमित्तेनहरिस्सेव्यः ज्ञानायनिमित्ताय अन्योक्तेप्रथमा आख्यातकृत्समासतद्धितनिपातोक्तेकारकेसम्बन्धे
चप्रथमास्यात् घटः क्रियते हरिः करोति कृष्णः कंसंहतवान् कृष्णेनकंसोहतः पचनोऽग्निः दानीयोविप्रः उपा
ध्यायः पचनीस्थाली प्राप्तानन्दः ऊढरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना पीताम्बरः वीरपुरुषः कौड्मम् माथुरः ॥
धनवान् दृषद्वती विषवृक्षोऽपिसम्वर्ध्यस्वयंछेत्तुमसाम्प्रतम् इतिक्रमादमुन्नारदइस्वबोधिसः ॥ ॥
संकरोति कर्तरिपंचेति कर्तरिपरस्मैपदं [illegible]दिरु विलुप कृद्युक्तेयथा कृष्णः कंसंहतवान् क्तक्तवतू इतिकर्तरिक्तवतुः कृष्णेनकंसोहतः कर्मणि
क्तः पच्यतेऽनेनेति पचनोऽग्निः साधनाधारयोर्युडितिकरणेयुट् दीयतेऽस्मायितिदानीयः तव्यानीयावितिसंप्रदानेऽनीयः उपसमीपेगत्वाऽधीय
[illegible]स्मादिलुक ध्यायः संज्ञायामकर्तरिचेत्यपादानेघञ् पच्यतेऽस्यामितिपचनीसाधनाधारयोरित्यधिकरणेयुट् स्थाली हंडिका समासोक्तेयथा
प्राप्त[illegible]नंदोयंसप्राप्तानंदः ऊढोरथोयेनसऊढरथोऽनड्वान् वृषभः उपहृतः पशुर्यस्मैसउपहृतपशूरुद्रः उद्धृतमन्नंयस्मात्सउद्धृतान्नः कटाहः

उभयप्राप्तौकृत्येषष्ठीनकर्तरिकर्मणिचप्राप्तौसत्यांकृत्यप्रत्यययोगे उभयत्रषष्ठीनस्यात् उभयप्राप्तौकृतीतिसूत्रेणकर्तरिषष्ठीनिषेधे सिद्धेकर्मणिषष्ठीनि
षेधार्थमिदंगुणकर्मणिवेतिसूत्रे उभयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वानांग्रामस्यवास्रुघ्नस्येत्यादौचविवक्षितार्थबोधकं दूरान्तिकार्थयोगेषष्ठीपंचम्यौ षष्ठ्यांप्राप्ता
यांपक्षेपंचम्यर्थंवचनं द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवः कर्मणिषष्ठी। द्यूतमर्थोयस्यसद्यूतार्थस्तस्यद्यूतार्थस्य क्रयश्चविक्रयश्चक्र
यविक्रयौ क्रयविक्रयौ रूपंयस्यसः क्रयविक्रयरूपः क्रयविक्रयरूपश्चासौव्यवहारश्चक्रयविक्रयरूपव्यवहारः क्रयविक्रयरूपव्यवहारोऽर्थोयस्य·

उभयप्राप्तौकृत्येषष्ठ्यान नेतव्याव्रजंगावः कृष्णेन दूरान्तिकार्थयोगेषष्ठीपंचम्यौ। दूरंनिकटंवाग्रामस्यग्रामाद्वा। दू
रान्तिकार्थेभ्योनामार्थमात्रेभ्योद्वितीया तृतीया पञ्चमीसप्तमी ग्रामस्यग्रामाद्वा दूरंदूरेण दूरात् दूरेनिकटंवा द्यूता
र्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवःकर्मणिषष्ठी। शतस्यदीव्यति वोपसर्गोऽस्य शतस्य शतंवा प्रतिदीव्यति
षष्ठीहेतुप्रयोगे अन्नस्यहेतोर्वसति सर्वादेर्हेतुप्रयोगेहेतौद्योत्येचतृतीयाषष्ठ्यौ केनहेतुनावसति कस्यहेतोः ॥

सः क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्तस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिव्धातोःकर्मणिषष्ठीस्यात् द्यूतार्थस्येतिकिं ब्राह्मणंदीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥वो
पसर्गेउपसर्गपूर्वकस्यदिवः कर्मणिवाषष्ठीस्यात् पूर्वसूत्रापवादः षष्ठीहेतुप्रयोगे हेतुशब्दप्रयोगेषष्ठीस्यात् हेतुशब्देच हेतौतृतीयायांप्राप्तायां राम० ८४
मनेनषष्ठी। सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतौद्योत्येतृतीयाषष्ठ्यौ सर्वादिगणात्तृतीयाषष्ठ्यौस्तोहेतुशब्दयोगेहेतुशब्देतृतीयाषष्ठ्यौच ॥ ॥ ः०ः ॥ ॥

ल्यब्लोपेकर्म्मण्याधारेपंचमी ल्यबंतस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोगेकर्म्मणि आधारेचपंचमीस्यात् ल्यबूग्रहणमिहल्यबर्थपरं तेनल्यपिगम्यते प्रासादा
त्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य आसनात्प्रेक्षते आसने उपविश्येत्यर्थः आसनेस्थित्वावापुनः षष्ठीमाह कर्तृकार्य्ययोरक्तादौकृतिषष्ठी कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणिच
षष्ठीस्यात् क्तादीन्विना कृष्णेनक्रियते इतिकृष्णस्यकृतिः क्तिरितिस्त्रियांभावेर्थेक्तिः जगत्करोति इतिजगतः कर्त्ताण्वुणाविति कर्त्तरिण्प्रत्ययः
कर्तृकार्य्ययोःकिंशब्देनभेत्ताऽत्रकरणेमाभूत् कृतिकिंकृतपूर्वीकटमत्रतद्धितेमाभूत् कृतंपूर्वमनेनेतिकारकादिनिकर्तरीनिः गुणकर्म्मणिवा असु
त्वाकर्म्मणिवाषष्ठीस्यात् अक्तादौकृति नेताऽश्वस्यस्रुघ्नामंस्रुघ्नमस्यवा कर्तरितृप्रत्ययः स्रुघ्नमितिगौणकर्म उभयप्राप्तौकृतिकर्त्तरिषष्ठीन उभयोःकर्तृक

ल्यब्लोपेकर्म्मण्याधारेचपञ्चमी हर्म्यात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते कर्तृकार्य्ययोरक्तादौकृतिषष्ठी। कर्त्तरिकार्य्येचषष्ठी
क्तादिवर्ज्जितेकृतिप्रयुज्यमाने कृष्णस्यकृतिः जगतःकर्त्ताकृष्णः गुणकर्म्मणिवा नेताश्वस्यस्रुघ्नामंस्रुघ्नमस्यवा उभयप्रा
प्तौकृतिकर्त्तरिषष्ठीन आश्चर्य्योगवांदोहोऽगोपेन स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्योगेनोक्तम् भेदिकाविभित्सावारुद्रस्यज
गतः शेषेकृतिवा शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्यवा ॥ ॥ र्म्मणोःप्राप्तिर्यस्मिन्सउभयप्राप्तिस्तस्मिन्नुभयप्राप्तौकृत्

प्रत्ययेकर्त्तरिषष्ठीनस्यात् कर्तृषष्ठीनिषेधकमिदं कर्म्मणिषष्ठीतुकर्तृकार्य्ययोरनेनैव अगोपेनगावोदुह्यन्तेदोहः इतिभावेघञ् स्त्रीप्रत्यययोरका
कारयोर्योगेनोक्तं स्त्रियांक्तिन्नित्यधिकारेकृतयोरकाकारयोर्योगेकर्त्तरिकर्म्मणिचोभयत्रषष्ठीस्यात् कर्त्तरिषष्ठीनेतिपूर्वोक्तंनप्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥भे
दनंभेदिकाधात्वर्थनिर्द्देशोण्वुण्वक्तव्यइतिण्वुण् ण्वुवोरनाकावित्यकादेशः स्त्रियामावतइत्यापूकाप्यतइतीत्वं भेत्तुमिच्छाविभित्साभिदेः सन्प्रत्ययेना
निटिसेइतिनगुणः प्रत्ययात् स्त्रियामङिःस्याङ् ततश्चापरुद्रेणजगत्भिद्यते इतिभेदिकारुद्रस्यजगतः भावेण्वुण्रुद्रेणजगत्विभित्स्यतेइति·

अथपुष्कलकोगंधमगेष्वपणकोलयोरितिमेदिनी सीमाघाटस्थितिक्षेत्रे षंडकोशेपुस्त्रियामितिमेदिनी ॥ ॥क्तस्येन्नंतस्यकर्मणि॰ इन्नंतस्यक्तस्यक
र्मणिसप्तमीस्यात् द्वितीयावाधिकासप्तमी अधीतमनेनेत्यधीती व्याकरणे भावेक्तप्रत्ययस्ततइष्टादिभ्यइति कर्तरीन् प्रत्ययेकृतेपश्चात्गुणभूतक्रिय
यासंवध्यमानंव्याकरणमनुक्तंकर्म इतिसप्तमी पुनश्चतुर्थीमाह तादर्थ्येचतुर्थी तस्मैकार्य्यायेदंतदर्थं तदर्थस्यभावस्तादर्थ्यंभावेतत्वपण् इतिपण् ॥ क्र
तद्धितसमासेभ्यः संवंधाभिधानंभावप्रत्ययेनेति सिद्धांतस्ततोपण् प्रत्ययेनसंवंधउच्यते सचसंवंधोऽनेक धानतुकार्यकारणभाव एवतेन ब्राह्मणाय दधी

क्तस्येन्नन्तस्यकर्म्मणि अधीतीव्याकरणे तादर्थ्येचतुर्थी संयमाय
श्रुतन्धत्तेनरोधर्म्मायसंयमम् धर्म्ममोक्षायमेधावी धनन्दानायभु
क्तये तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्म्मणि फलेभ्योयाति ॥ ॥ ८ ॥ ॥

त्यादौचतुर्थीसिद्धातिमैत्रः श्रुतंशास्त्रंधत्ते कस्मैसंयमाय संयमं धत्तेकस्मैधर्मायमेधास्तियस्यसमेधावी बुद्धिमान् धर्म्मंधत्ते कस्मैमोक्षाय धनंधत्ते कस्मै
दानाय॰ त्यागाय भुक्तये भोगायचेति तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्मणिक्रियावाचकप्रकृतिक मुपपदंयस्यतस्या प्रयुज्यमानस्यतुमं तस्यकर्मणिचतुर्थीभवति द्विती
यावाधिकेयम् फलेभ्योयाति फलान्याहर्तुंयातीत्यर्थः ॥ एवंस्वयंभुवेनमस्कृत्यस्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थः पुनःपंचमीमाह॰ ॥ ॥॰ श्रीरामाय ॥

सुक्तिंमर्यादीकृतेत्यर्थः एवमभिविध्यर्थकाङ्योगेपिपंचमीयथा आबालेभ्योहरिभक्तिः बालानभिव्याप्येत्यर्थः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः एतयोरर्थ
योर्यः प्रतिस्तस्ययोगेपंचमीस्यात् मुख्यस्याऽभावेतत्सदृशोयउपादीयतेसप्रतिनिधिः दत्तस्यप्रतिनिर्यातनं प्रतिदानंप्रद्योवाधिका पंचमीयंकृस्मात् ॥
प्रतिकृष्णस्यसदृशइत्यर्थः तिलेभ्यः प्रतितिलानामादानेनमेत्रोमाषान् यच्छति ददातीत्यर्थः भयहेतौपंचमी भ यार्थानात्राणार्थानांच प्रयोगेभयहेतोः।
पंचमीस्यात् षष्ठीवाधिकेयं मैत्रश्चौराद्बिभेति चौरात्त्रायते हेतौतृतीयापंचम्यौ गुणेवर्तमानात् हेतुवाचकशब्दादस्त्रीलिंगात्तृतीयापंचम्यौस्तः जडस्य
मतस्त्वाध्वकालयोर्निर्माणन्तत्रपञ्चमी पञ्चमीयुक्ताद्ध्वनः प्रथमासप्तम्यौकालात्सप्तमी वनाद्ग्रामोयोजनंयोज =
नेवा कार्तिक्याआग्रहायणीमासे वर्ज्जनेऽपपरिभ्यामपञ्चमी अपहरेस्संसारः परिहरेस्संसारः आमुक्तेस्संसारः। =
य नः प्रतिनिधिप्रतिदानं तत्रप्रतियोगेपञ्चमी प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति तिलेभ्यः प्रतियच्छतिमाषान् हेतौतृतीया
पञ्चम्यौ जाड्याज्जाड्येनवाबद्धः लोकाल्लोकेनवामुक्तः दूरान्तिकयोर्योगेषष्ठ्यपि ग्रामस्यदूराद्दन्तिकाद्वा ॥
भावेजाड्यं तेनतस्माद्वाबद्धस्तोकेनस्तोकाद्वा अनायासेनमुक्तइत्यर्थः गुणवाचकात्किं धनेनकुलं अस्त्रीलिंगात्किं बुद्ध्यामुक्तः तृतीयाप्राप्तोप
स्तिपंचमीविधीयते दूरांतिकयोगेषष्ठ्यपि अनयोर्योगेषष्ठीभवति अपिशब्दाद्दूरांतिकार्थ केभ्योनामार्थमात्रेद्वितीयातृतीयापंचमीसप्तम्योभवंती
त्यर्थः ग्रामस्यदूरं दूरेण दूरात् दूरेवा अंतिकं अंतिकेन अंतिकात् अंतिकेवा इतिपंचमी ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥

भाष्योमीष्यतिमैनामन्योऽद्राक्षीदितिहेतोः चतुर्थीबलिहितसुखरक्षितैः एभियोगे चतुर्थीस्यात बलिः पूजोपहारकः ब्राह्मणायबलिः हितंसुखंरक्षितंवा० चशब्दादन्येप्यनुक्तप्रयोगाज्ञेयाः इतिचतुर्थी ॥ ॥ऋतेआदियोगेपंचमी ॥ज्ञानादृतेविनामुक्तिर्नऋतेयोगेद्वितीयापि ऋतेद्वितीयाचेति चांद्रसूत्रोक्त त्वात गृहादन्योविहारोवनंवनादारात आरादूरसमीपयोरित्यमरः दूरांतिकयोगे षष्ठ्यपीतिप्राप्ते पंचमीग्रामादितरः इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः ॥० नीचार्थस्येतरस्यग्रहणंन कृष्णाद्भिन्नोन्यइत्यर्थः एवंपूर्वदक्षिणा दक्षिणाहियोगे अंचूत्तरपदयोगेचपंचमी विनापृथक्नानाभियोगे द्वितीया तृतीयापं चम्योभवंति हिरुकनानावर्जनेइत्यमरः विद्यास्वीकारेवतुःपंचमीभवति यथाउपेत्यास्मादधीयते इत्यपादानेघञ् उपाध्यायास्तस्मादुपाध्यायादधी

ऋतेआदियोगेपञ्चमी ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः अन्योगृहाद्विहारः आराद्वनात इतरोग्रामात भिन्नःकृष्णात पूर्वोग्रा मात प्राग्ग्रामात दक्षिणाग्रामात विनाकृष्णात पृथक् नानावा उपाध्यायादधीते विद्यास्वीकारेपञ्चमी जनि कर्तुःप्रकृतिः जायमानस्यकार्य्यस्योपादानमपादानसञ्ज्ञंस्यात ब्रह्मणःप्रजाःप्रजायन्ते ॥ ॥ ॥ ॥

ते शिष्यः निःसरंतंशब्दंततोगृह्णातीत्यर्थः ॥उत्पद्यमानस्यकार्य्यस्यहेतोः पंचमी यथाब्रह्मणोधातुःप्रजाःप्रजायंते उत्पद्यंतेइत्यर्थः ॥ततःउपक्रामंति निर्गच्छंतीत्यर्थोवा ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनपुनरुपादानं प्रजास्यात्तं ततोजने इत्यमरः ॥ ॥पतश्चाध्वकालयोःपरिच्छेदः क्रियतेतस्मात्पंचमीभव तिअध्ववाचकात्वातुप्रथमासप्तम्योकालवाचकात्तुसप्तम्येववनात ग्रामोयोजनंयोजनेवा अग्नेहायनंयस्याःसाअग्रहायणी स्वार्थेण् कार्तिक्याःपूर्णिमास्या आग्रहायणीमासेस्ति वर्जनार्थयोरपपर्योर्योगेपंचमीयथा अपहरेःपरिहरेःसंसारः हरिंवर्जयित्वेत्यर्थः मर्यादार्थकाङ्योगेपंचमीयथाआमुक्तेःसंसारः राम० ८०

दिवः करणस्य कर्मसंज्ञा वास्यात् दिवु क्रीडादौ अस्य करणं वा कर्म भवति अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति किंच सकर्म्मकत्वादक्षैर्देवयते देवदत्तो मैत्रेण स्वञ्गति बुद्धी
त्यनेन न्यावपि कर्तुः कर्म्मत्वं न तुल्यार्थयोगे तोलनं तुला तुलया समितस्तुल्यः रायप्रत्ययः णितो वेति वृद्ध्यभावः तुल्यार्थवाचकशब्दयोगे तृतीया वास्यात् पक्षे संबं
धे षष्ठी तुलोपमाशब्दौ विना उपमा तुला वा हरेर्नास्तीति तुल्यः सदृशः समः कृष्णेन कृष्णस्य वा फलप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृतीया अंतं वि
रामममतिक्रांतोऽत्यंतः ॥ अत्यंतश्चासौ संयोगश्चात्यंतसं योगस्तस्मिन् अत्यंतसंयोगे निरंतरसंनिकर्षे कालाध्ववाचकाभ्यां तृतीया स्यात् फलप्राप्तौ सत्यां देवदत्तेना

दिवः करणं कर्मसंज्ञं वास्मात् अक्षैरक्षान्वा दीव्यति तुल्यार्थयोगे कृष्णेन तुल्यः रामेण सदृशः फलप्राप्तौ कालाध्व
नोरत्यन्तयोगे तृतीया अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः फलप्राप्तौ किम् मासमधीतो नायातः अशिष्टव्यवहारे दाणः
प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या संयच्छते कामुकः धर्म्मे तु भार्यायै संयच्छति नमआदियोगे चतुर्थी नमो नारायणाय
स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् योगे च ॥

ऽनुवाको ग्रंथविशेषोऽह्नादिनं यावन्निरंतरं क्रोशेन एकक्रोशं यावन्निरंतरं वाऽधीतः कालाध्वनोरि
ति द्वितीया वाधिके यं तृतीया निषिद्धाचारे प्रतिपाद्ये दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया स्यात् दास्या संयच्छते कामी धर्मे तु भार्यायै संयच्छते इति तृतीया नमआदियो
गे चतुर्थी संबंधसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तद्बाधिका चतुर्थी नारायणाय हरये नमोस्तु प्रजाभ्यः स्वस्ति कल्याणं अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति समर्था
र्थस्य ग्रहणं हरिर्दैत्येभ्यो अलं समर्थ इत्यर्थः ॥ इन्द्राय वषट् ॥ ननु नमस्करोति देवानित्यत्र चतुर्थी स्यात् नमः संबंधसत्त्वादुच्यते ॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ ६ ॥

क्रियाशास्त्रः संबंधः शिष्यस्यत्वार्थः संबंधः अत एव शिष्यस्याऽप्राधान्यं षष्ठ्यावाधिकेयं ननु संबंधे तृतीयेयं संबंधस्योभयनिष्ठेः तदभावात्तृतीयास्यात् मैवंवद। यस्मात्षष्ठीप्राप्ता तस्मादेव तृतीयापि षष्ठीत्वाप्राधानाद्द्विहिता ततस्तृतीयाप्यप्रधानादेव भवति उत्सर्गसमानादेशा अपवादा भवंतीत्युक्तत्वात् सहार्थविवक्षां विनापि सहार्थयोगे तृतीया भवति वृद्धो यूनेत्यादिनिर्देशात् एवंसाकंसार्द्धंसमं अमा पृथक् विनानानाइत्यादियोगेपि तृतीया येनांगविकारः अंगमस्यास्तीति सोंगः अस्त्यर्थेऽमत्ययः अंगीत्यर्थः अंगस्यांगिनो विकारः अंगविकारः अक्ष्णाकाणः अक्षणः काणत्वविशिष्टइत्यर्थः कंचित्प्रकारं प्राप्तस्यलक्षणे सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः स लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं चिह्नं कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीयास्यात् जटाभिस्तापसः जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टः जटाभिर्ज्ञाप्यं पतापसत्वं तद्विशि

सहादियोगे तृतीया सहशिष्येणागतो गुरुः एवंसाकंसार्द्धंसमंयोगेऽपि येनाङ्गविकारः येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्येत तस्तृतीया अक्ष्णाकाणः अङ्गविकारः किम् अक्षिकाणमस्य कञ्चित्प्रकारम्प्राप्तस्य लक्षणे जटाभिस्तापसः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् प्रकृत्याचारुः प्रायेणयाज्ञिकः गोत्रेणगार्ग्यः समेनैति विषमेणैति द्विद्रोणेनधान्यं क्रीणाति सुखेनदुःखेनयाति॰

ष्ट इत्यर्थः॥ इहजटानां लक्षणत्वं तेन लक्ष्यलक्षणभावः संबंधोत्र प्रकृत्या स्वभावेन चारुरभिरूपः न त्वलंकारादिना अत्र क्रियाया अश्रवणे कर्तृकरणत्वाभावात्षष्ठी प्राप्ता तद्बाधिका तृतीया प्रायेण बहुधा यज्ञं करोतीति याज्ञिकः गोत्रेण गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः गर्गगोत्रमस्येत्यर्थः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा प्राप्ता तद्बाधिका तृतीयात्र समेन मार्गेण विषमेण मार्गेण स एति गच्छतीत्यर्थः॥ समविषमाभ्यां कर्मभ्यां द्वितीया प्राप्ता तद्बाधिका तृतीयात्र द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं क्वचिन्नेति स्त्रीत्वाऽभावः द्विद्रोणपरिमित धान्य मूल्य वाचको हि द्रोणशब्दः द्रोणद्वयस्य द्रव्यस्य धान्यं क्रीणातीत्यर्थः सुखेनदुःखेनयाति सुखंदुःखं यातीत्यर्थः॥ ॥ॐ॥ ॥

तेआद्योयेषांतेविनासह
विनासहनमस्क्रते निर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च विनाश्च सहश्च नमश्च क्रतेश्च निर्द्धारणंच स्वामी च ते विनासहनमस्क्रते निर्द्धारणस्वामिनः
नमस्क्रते निर्द्धारणस्वाम्याद यस्ते विनासहनमस्क्रते निर्द्धारणस्वाम्यादिभिः द्वंद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इत्यादि शब्दः प्रत्येकं योज्यः शेषाद्व
त्यनुवर्त्तते शेषाद्वितीयाद्या विभक्तयो यथाक्रममेषां योगे भवंति विनादियोगे द्वितीया पापं विना सर्वं फलति पापस्याभावे सर्वं कर्म फलप्रदं भवतीत्यर्थः ॥
अक्षिणी अंतरेण नेत्रयोरभावे चक्षुषी विनाइत्यर्थः अंतरेणेति निपातो मध्यार्थको पिय यामण्गालस्तत्रामलमंतरेण स्थित श्च लत्त्वामरयोर्द्वयं सइ सत्र चल
त्वामरयोर्द्वयस्य मध्ये स्थितइत्यर्थः अंतरत्वां मां तव मम च मध्ये इत्यर्थः योगे इति किं अंतरा त्वां मां हरे र्मूर्तिः अत्र हरिशब्दान्न द्वितीया अंतराशब्देनान्वययो

विनासहनमस्कृते निर्द्धारणे स्वाम्यादिभिश्च एतेर्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयः विनादियोगे द्वितीया विना पापं सर्वं फलति

अन्तरेणाक्षिणी किं ज्ञो विते न अन्तरा त्वां मां हरिः जपमनु प्रावर्षत् अनुहरिं सुराः भक्तो हरिमभि उपहरिं सुराः नदीम

न्ववसिता सेना अतिदेवान् कृष्णः ॥ ॥ गाभावात् हेतुसहहीनार्थकानुयोगे द्वितीया यथा जपमनु मेघः प्रावर्षत् हेतुभूतजपोपलक्षितं

वर्षणमित्यर्थः हेतौ तृतीयावाधिका द्वितीया च नदीमनु न चासह सेना अवसिता संबद्धेत्यर्थः षिञ् बंधने अस्मात्क्तः षष्ठीवाधका द्वितीयात्र अनुह
रिं सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः । उत्कृष्टशब्देन द्वितीयानापकृष्टत्वात् शक्तिस्वभावात् ॥ हीनार्थकोपयोगे द्वितीया यथा उपहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः अत्रापुत्कृष्टे
च द्वितीयानापकृष्टत्वात् अतिक्रमणपूजार्थकातियोगे द्वितीया यथा उचितादधिकस्यानुष्ठानमतिक्रमणमतिदेवान् कृष्णः देवानतिक्रांतो देवानां पूज्य इत्यर्थः ॥

कर्मणिद्वितीया कर्तृसाधनत्ततीया आधारसप्तमी नामार्थयोर्निरूप्यभेदाच्चार्थभेदः अवधिःपंचम्यर्थः उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः संबंधः षष्ठ्यर्थः शक्तिःप्रथमार्थः यथा संबंधपद्मामुदाहरणान्याह असौकुमारः कटेशेते गावोवटेसुशेरते स्वपंति तैलंतिलेषु विद्यतेहृदिअनंतंसुखरूपंपरमंनिरुपाधिकंब्रह्मवर्तते । हृदयंब्रह्मणः प्रकाश्यप्रकाशकरूपःसंबंधः चीरःसंनह्यतेयुद्धेकवचबंधनस्ययुद्धफलकत्वात्तन्निमित्तंकरिणांशतमंगुल्यग्रेवर्तते करिभूम्योराधाराधेयरूपःसंबंधः अंगुल्यग्रेआरोप्यते ॥ ॥क्रियालक्षणंभावस्तत्रापिसप्तमी॥भवनंभावःक्रियासाप्रसिद्धैवग्राह्याव्याख्यानात् भावोस्तियस्मिन्सभावःपदार्थयोःप्रसयोःप्रत्ययःप्रसिद्धक्रियावानित्यर्थः॥प्रसिद्धक्रियावांस्तुसापेक्षत्वादप्रसिद्धक्रियावंतंसलक्ष्यैवभवति अतआहक्रियालक्षणंक्रियायांप्रसिद्ध ॥ क्रियायालक्षणंचिह्नं निशाप्रयुत्पाःक्रियाया असंभवादाश्रयआक्षिप्यते अप्रसिद्धक्रियावतोलक्षणमित्यर्थः॥ लक्षणरूपाप्रसिद्धालक्ष्यावाप्रसिद्धे

॥ क्रियालक्षणभ्भावस्तत्रापिसप्तमी ॥ वर्षतिदेवेचौरआयातः ॥

वसंभवति प्रसिद्धया अप्रसिद्धायाः साधनोचितत्वात् लक्ष्यलक्षणभावसंबंधेषष्ठ्यांप्राप्तायांसप्तमी विधीयते अप्रसिद्धक्रियावल्लक्षणेप्रसिद्धक्रियावतिकर्तरिकर्म्मणिचसप्तमीत्यादित्यर्थः कर्तर्युदाहरणमाह देवेमेघेवर्षतिसति चौरआयातः अत्रदेवनिष्ठाप्रसिद्धाक्रियासाचौरनिष्ठामप्रसिद्धांक्रियांलक्षयतिवर्षतीत्यत्रलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिसूत्रेणकर्तरिशतृप्रत्ययः कर्ताचदेवस्तयोः सामानाधिकरण्यात् सप्तमी कर्मण्युदाहरणमाह॰ गोषुदुह्यमानासुगतीपुरुषचौरोगतः दुह्यमानास्वित्यत्रकर्म्मणियक् इतिसप्तमी अथोपपदविभक्तीराह ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

दानपात्रे चतुर्थी दीयते इति तद्दानं कर्मणि ल्युट् दानस्य पात्रं दानपात्रं दानयोग्यमित्यर्थः योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः अस्य संप्रदानसंज्ञा सम्यक् प्रदीयतेऽ
स्मै इति संप्रदानं अपुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं यत् परस्वत्वोपादानं तद्दानं अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न चतुर्थी रजकस्येति संबंधे षष्ठी ननु।
श्रोत्रियाय कन्यां ददातीत्यादौ चतुर्थी न स्यात् स्वत्वत्यागाऽभावादुच्यते स्वस्य भावः स्वत्वं आत्मत्वं आत्मीयत्वं ज्ञातित्वं धनत्वं च आत्मत्वात्मीयत्वयोस्त्यागो
नास्तीति ज्ञातित्वस्य त्यागोऽस्ति परगोत्रप्रवेशाद्धनत्वस्य च त्यागः अतोऽत्र परस्वत्वस्यापादनरूपं मुख्यं दानं तत्र दानपात्रे अनुक्ते संप्रदाने कारके चतुर्थी स्यात्
वेदं वेत्तीति वेदवित्तस्मै वेदविदे चैत्रो गां ददाति॥ अत्र चतुर्थ्या उद्देश्योऽर्थः वेदविदुद्देश्यकगोनिष्ठस्वत्वत्यागानुकूल एककर्तृको वर्तमानो व्यापारः अनुक्ते किं

दानपात्रे चतुर्थी। वेदविदे गान्ददाति क्रियया यमाप्नोति तत्रापि चतुर्थी। पत्ये शेते। विश्लेषो विभागस्तस्यावधौ पञ्चमी॥

हिमवतोऽवतरति गङ्गा। धावतोऽश्वादपतत्॥ सम्बन्धे षष्ठी॥ राज्ञः पुरुषः॥ ॥श्रीरामचन्द्रः॥ ॥

दानीयो विप्रः दीयते अस्मा इति दानीयः बाहुलकात्संप्रदाने अनीयप्रत्ययः क्रियया यमाप्नोति तत्रापि चतुर्थी क्रियया कर्ता यमाप्नोति संबध्नाति अभिप्रैति तत्र चतुर्थी
स्यात् पत्ये शेते शयनक्रियया पतिमभिप्रैति तदाभिमुख्येन शेते इत्यर्थः राज्ञे करं ददाति दानक्रियया राजानमभिप्रैति तदाभिमुख्येन ददातीत्यर्थः॥ इति चतु
र्थी विश्लेषावधौ पंचमी श्लेषणं श्लेषः संयोगः विगतो विरुद्धो वा श्लेषो विश्लेषो विश्लेषो विभागः अवधीयते एकरूपतया ज्ञायते सोऽवधिः विश्लेषस्याऽवधि
र्विश्लेषावधिस्तस्मिन् विश्लेषावधौ अस्याऽपादानसंज्ञा उक्तं च हरिणा अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते १
अपाये विश्लेषे साध्ये सति ध्रुवमवधिभूतं कारकमतदावेशात् विश्लेषजनकक्रियाऽनावेशादपादानमुच्यते कीदृशं चलमचलमुदासीनं वेत्यर्थः॥ ॥

॥ शोषमेवेति वर्त्तते रिक्तः ॥ सुःखमाप्तः ॥ दुःखापन्नः ॥ ग्रामं गमी इति ग्रामगमी ॥ गमेरिनिरिति सौणादिको भविष्यत्काले इनुर्भविष्यत्स्यकस्येति सूत्रेण षष्ठीनि
षेधात्कर्म्मणि द्वितीया ॥ अन्नं बुभुक्षुरिति अन्नबुभुक्षुः ॥ सनंताशंसभिक्ष उप्रत्ययः द्वितीयांतः खट्वाशब्दः कालवाचीच क्तान्तेन समस्यते ॥ ख
ट्वारूढो जाल्मः ॥ नित्यसमासोयं ॥ जाल्मो ऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः ॥ मासं प्रमित इति मासप्रमितः ॥ माङ् माने ॥ कर्त्तरि क्तः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीयांत
कालवाची मासादिस्तेन समस्यंते ॥ मुहूर्त्तं सुखमिति मुहूर्त्तसुखं ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ तृतीयांतं तदर्थकृतगुणवचनेन सह समस्यते गुणमुक्तवान् यो द्र
व्यमुक्तवान् स गुणवचनः ॥ कर्त्तरि कृद्गुणश्चावसत्त्वे निविशते ॥ इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते दात्रेण छिन्नमस्यास्मिन्निति छिन्नमिति दात्रछि
न्नं ॥ करणे तृतीया ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ऽस्माद्भावे क्तः ॥ छिन्नशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् छिन्नमस्यास्मिन्निति छिन्नमित्यस्यार्थे लक्षण
यातद्वति द्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनः तृतीयान्तं पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णावरैः सह समस्यते तुल्यार्थयोग इति समसदृश
योगे तृतीया अन्येयोगे तु समासविधानसामर्थ्यात् तृतीया हेतौ तृतीया वा मासेन पूर्व इति मासपूर्वः मात्रा सदृश इति मातृसदृशः पित्रा सम
इति पितृसमः माषेण ऊनं इति माषोनं माषेण विकल इति माषविकलः वाचा कलह इति वाक्कलहः आचारेण निपुण इति आचारनिपुणः ॥
गुडेन मिश्र इति गुडमिश्रः आचारेण श्लक्ष्ण इत्याचारश्लक्ष्णाः ॥ मासेनावरो ऽवमिति मासावरः तृतीयांतं कर्त्तृकरणे कृदंतेन सह बहुलं समस्य
ते हरिणा त्रात इति हरित्रातः कर्मणि क्तः कर्त्तरि तृतीया नखैर्भिन्न इति नखभिन्नः कर्म्मणि क्तः करणे तृतीया वा तेन छेद्यं तृणं शक्यार्थे यः ॥
काकेन पेयेति काकपेया नदी शक्यार्थे यः बहुलग्रहणात् क्वचिन्न दात्रेण लूनवान् हस्तेन कुर्वन् संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमन्नेन सह स राम॰
मस्यंते दध्ना उपसिक्त ओदन इति दध्योदनः उपसेकक्रियाद्वारा ऽन्वयः भिस्सा स्त्री भक्तमंधो ऽन्नमोदनो ऽस्त्रीत्यमरः गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः १००
मिश्रण क्रियाद्वारा ऽन्वयः ॥ धानाभ्रष्टयवे स्त्रियं इत्यमरः ॥ तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः सह चतुर्थ्यंतं समस्यते यूपाय दारु इति यूपदारु ॥

तत्रानुक्ते अपादानकारके पंचमी स्यात् ॥ अत्र प्रकृत्यर्थः पंचम्यर्थेऽवधावभेदेन संसर्गेण विशेषणं प्रत्ययार्थोऽवधिस्तु क्रियायां विशेषणं भवति कारकाणां क्रि
ययैव संबंधात् हिमवतः पर्वताद्गंगाऽवतरति अत्रावतरणविशिष्टाया गंगाया विश्लेषावधिभूतो हि मवान् हिमवदभिन्नावधिकनिःसरणानुकूलो गंगा
भिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः धावतोऽश्वाच्चैत्रः पतति पतनक्रियाविशिष्टस्य चैत्रस्य विश्लेषावधिरश्वः शीघ्रगमनानुकूलव्यापाराश्रयोऽश्वस्तदभिन्नाव
धिकं चैत्रनिष्ठं पतनमित्यर्थः अनुक्ते किं उपाध्यायो विप्रः उपसमीपे ऽधीयते ऽस्मादित्यपादाने घञ् इति पंचमी संबंधे षष्ठी विशेष्य विशेषणश्लिष्टिः
संबंधः आहवरणो संबंधो द्वितिमतीति जनकः संबंधः समानार्थेन नियतज्ञानाऽभावात् स संबंधो द्विविधः क्रियाकारकसंबंधो द्रव्यगुणसंबंधश्चेति ० ॥
क्रियाकारकसंबंधोपि द्विविधः विशेषः सामान्यं चेति तत्र विशेषे कर्मत्वादिरूपे संबंधे विहिताऽपवादभूता द्वितीयादयो विभक्तयः सामान्यसंबंधे तु षष्ठी ।
उक्तं च संबंधः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोभिधीयते १ नटस्य शृणोति माषाणामश्नातीति नटसंबंधि श्रवणानुकूलए
ककर्तृको व्यापारः ॥ माषसंबंधिभोजनानुकूलएककर्तृको व्यापारः विशेषविवक्षायां तु नटेन गीतं शृणोति माषानश्नातीति द्रव्यगुणसंबंधो यथा राज्ञः ।
पुरुषः अत्र सेव्यसेवकरूपः राज्ञः पुत्रः अत्र पितापुत्ररूपः तंतूनां पटः अवयवावयविरूपः पटस्य रूपं गुणगुणिरूपः माषाणां राशिः समूहसमूहिरूपः
कुरूणां राजा पाल्यपालकरूपः चैत्रस्य वाहनं वाह्यवाहकरूपः शब्दस्यार्थः अत्र वाच्यवाचकरूपः चक्षुषो विषयो रूपं अत्र बोध्यबोधकरूपः अग्नेर्धू
मः अत्र व्याप्यव्यापकरूपः पटस्याभावः अत्र प्रतियोग्यनुयोगिरूपः उपगोरपत्यं अत्रापत्यापत्यवद्रूपः कुसूलस्यान्नमत्राधाराधेयरूपइत्यादि ननु सं
बंधस्योभयनिष्ठत्वात् ॥ कस्मात्षष्ठी उच्यते विशेषणात्षष्ठी भवति उक्तं च भेद्यभेदकयोः श्लिष्टिः संबंधोन्योन्यमीक्ष्यते द्विष्ठो यद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेद ।
कात् १ भेद्यभेदकयोः स्वरूपयथा परार्थत्वात् स्वार्थनिक्षेपात् प्रधानं विशेषणं विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् १ ननु मुक्तः पटः सद्यापि विशे

षणे षष्ठी स्यात् मेवं वद्विशेषणस्याभेदविवक्षातो न षष्ठी विशेषणस्य भेदविवक्षायां तु षष्ठी भवत्येव उक्तं च नाम्नो हि द्वयेव संबंधः सर्ववाक्येषु व्यवस्थितः सामा
न्याधिकरण्येन षष्ठ्या वापि कश्चिद् भवेत् १ अत्र प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे संबंधे विशेषणं प्रत्ययार्थः संबंधस्तु पुरुषे विशेषणं भवति राज्ञः पुरुषः राजनिरूपित सेवक
त्वसंबंधवान् पुरुषः इति षष्ठी ॥ ॥ आधारे सप्तमी आध्रियंते क्रिया अस्मिन्निति आधारः संज्ञायामकर्तरि चेत्यधिकरणे घञ् अधिकरणमित्यर्थः ॥ स आध
रः षड्विधा अस्येति षोढाः अन्यत्र सिद्धयोराधाराधेययोः प्रादेशिकः संबंध उपश्लेषः उपउपरिश्लेषः उपश्लेषः उपश्लेषो ऽस्यास्तीति उपश्लेषे भव इति वा औप
श्लेषिकः । अध्यात्मादिभ्यश्चेति अत्र अत्र इकौ च मत्वर्थे इतीकः णितीवत इति णित्वाद्वृद्धिः भवार्थे इको वा सामीप्यं सान्निध्यं सामीप्ये भवः सामीप्यमस्यास्तीति वा सामीपिकः केनेयेकाद्

आधारे सप्तमी । औपश्लेषिकसामीपिकोऽभिव्यापको वैषयिको नैमित्तक औपचारिकश्चेति षोढासः कटे शेते कुमा
रोऽसौ वटे गावः सुशेरते तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् युद्धे सन्नह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ॥ ॐ ॥

तीकः अध्यात्मादिभ्यश्च अत्र इको चेति वा इकः अवयवाभिन्नप्रदेशवर्जितयोः देशयोराधाराधेययोः सर्वावयवसंबंधिकः अभिव्यापकः अभितः सर्वतो व्याप्यते आधेये ॥
नेत्यभिव्यापकः कर्म्मणि घञ् ततः स्वार्थे कः अनन्यत्र भावो विषयः विषये भवो वैषयिकः केनेयेका इतीकः निमित्तं हेतुः निमित्ते भवो नैमित्तिकः केनेये
काद् इतीकः निमित्तं फलं तदस्यास्तीति वा अध्यात्मादिभ्यश्च अत्र इकौ चेतीकः अन्यत्र विद्यमानस्य संबंधस्यान्यत्रारोपः उपचारः उपचारे भवः औपचारिकः केनेयेकाद् इती
कः उपचारोऽस्यास्तीति वा अध्यात्मादिभ्यश्च अत्र इकौ चेतीकः तत्राधिकरणे कारके सप्तमी स्यात् अत्र सप्तम्या आश्रयो ऽर्थः प्रकृत्यर्थस्त्वभेदेन संसर्गेणाश्रये विशेषण
माश्रयस्तु क्रियायां विशेषणं भवति कारकाणां क्रिययैवान्वयात् उक्तं च आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेव वा यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति वा

कर्मोहितीया कर्तृसाधनतृतीया आधारसप्तमी नामाश्रयोर्यो निरूप्यभेदाचार्यभेदः अवधिःपंचम्यर्थः उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः संबंधः षष्ठ्यर्थः शक्तिःप्रथमार्थः यथा संबंधषष्ठ्यामुदाहरणमाह असौकुमारः कटेशेते गावोवटेसुशेरते स्वपंति तैलंतिलेषु विद्युतेहृदिअमृतंसुखरूपंपरमजमंनिरुपाधिकंब्रह्मवर्तते। हृदयंब्रह्मणः प्रकाश्यप्रकाशकरूपःसंबंधः चीरःसंनह्यतेयुद्धेकवचबंधनस्ययुद्धफलकत्वान्निमित्तंकरिणांशतमंगुल्यग्नेवर्तते करिभूम्याराधा राधेयरूपःसंबंधः अंगुल्यग्नेआरोप्यते॥ ॥क्रियालक्षणंभावस्तत्रापिसप्तमी॥भवनंभावःक्रियासाप्रसिद्धैवग्नाह्याव्याख्यानात् भावोस्तियस्मिन् सभावःम त्वर्थीयोऽप्रत्ययोऽप्रत्ययःप्रसिद्धक्रियावानित्यर्थः॥प्रसिद्धक्रियावांस्तुसापेक्षात्वादप्रसिद्धक्रियावंतंसलक्ष्येयेवभवति अतआहक्रियालक्षणंक्रियायांप्रसिद्ध॥ क्रियायालक्षणंचिह्नं निराश्रयायाःक्रियायाअसंभवादाश्रयआक्षिप्यते अप्रसिद्धक्रियावतोलक्षणमित्यर्थः॥ लक्षणरूपाप्रसिद्धालक्ष्यावाप्रसिद्धे

॥ क्रियालक्षणभावस्तत्रापिसप्तमी ॥ वर्षतिदेवेचौरआयातः ॥

वसंभवति प्रसिद्धया अप्रसिद्धायाः साधनोचितत्वात् लक्ष्यलक्षणभावसंबंधेषष्ठ्यांप्राप्तायांसप्तमी विधीयते अप्रसिद्धक्रियावल्लक्षणेप्रसिद्धक्रियावतिक र्तरिकर्म्मणिचसप्तमीस्यादित्यर्थः कर्तर्युदाहरणमाह देवेमेघेवर्षतिसति चौरआयातः अत्रदेवनिष्ठाप्रसिद्धाक्रियासाचौरनिष्ठामप्रसिद्धांक्रियांलक्ष यतिवर्षतीत्यत्रलक्षणहेत्वोः॥क्रियायाइतिसूत्रेणकर्तरिशतृप्रत्ययः कर्त्ताचदेवस्तयोः सामानाधिकरण्यात् सप्तमी कर्मण्युदाहरणमाह॰ गोषुदु ह्यमानासुगतीषुसचौरोगतः दुह्यमानास्वित्यत्रकर्म्मणियक् इतिसप्तमी अथोपपदविभक्तीराह॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ एम॰ ८६

विनासहनमक्रूतेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च विनाश्च सहश्च नमश्च क्रूतेश्च निर्द्धारणंच स्वामी च ते विनासहनमक्रूतेनिर्द्धारणस्वामिनः ते आद्यो येषां ते विनासह
नमक्रूतेनिर्द्धारणस्वाम्यादयस्तै विनासहनमक्रूतेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिः द्वंद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इत्यादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः शेषाद्
स्यनुवर्त्तते शेषाद्द्वितीयाद्या विभक्तयो यथाक्रममेषां योगे भवंति विनादियोगे द्वितीया पापं विना सर्वं फलति पापस्याऽभावे सर्वंकर्मफलप्रदं भवतीत्यर्थः ॥
अक्षिणी अंतरेण नेत्रयोरभावे चक्षुषी विनाइत्यर्थः अंतरेणेति निपातो मध्यार्थकोपि यथा मणालस्त्वामलमंतरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सद्दस्त्वचल
च्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये स्थितइत्यर्थः अंतरा त्वां मां तव मम च मध्ये इत्यर्थः योगे इति किं अंतरा त्वां मां हरे मूर्त्तिः अत्र हरिशब्दान्न द्वितीया अंतराशब्देनान्वययो

विनासहनमसक्रूतेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च एतैर्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयः विनादियोगे द्वितीया विना पापं सर्वं फलति
अन्तरेणाक्षिणी किं ज्ञो वितेन अन्तरा त्वां मां हरिः जपमनुप्रावर्षत् अनु हरिं सुराः भक्तो हरिमभि उप हरिं सुराः नदीम
न्ववसिता सेना अति देवान् कृष्णः ॥ ॥ गाभावात् हेतुसहहीनार्थकानुयोगे द्वितीया यथा जपमनु मेघः प्रावर्षत् हेतुभूतजपोपलक्षितं
वर्षणमित्यर्थः हेतौ तृतीया बाधिका द्वितीया च नदीमनु न्वासहसेना अवसिता संबद्धेत्यर्थः षिञ् बंधने अस्मात् क्तः षष्ठीबाधका द्वितीयात्र अनुह
रिं सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः उत्कृष्टादेव द्वितीया नापकृष्टात् शक्तिस्वभावात् ॥ हीनार्थकोपयोगे द्वितीया यथा उप हरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः अत्राप्युत्कृष्टादे
व द्वितीया नापकृष्टात् अतिक्रमणपूजार्थकप्रतियोगे द्वितीया यथा उचितादधिकस्यानुष्ठानमतिक्रमणमति देवान् कृष्णः देवानतिक्रांतो देवानां पूज्यश्चेत्यर्थः ॥

अभितोग्रामं ग्रामस्य पार्श्वद्वयेइत्यर्थः सर्वतोग्रामं ग्रामस्य समंतादित्यर्थः जाल्मंमूर्खं धिक् तस्य निंद्यत्वेत्यर्थः उपर्युपरिपर्वतं पर्वतस्योर्द्ध्वमित्यर्थः अध्यधिसु
खं सुखस्योपरि शास्त्रसमीपकाले दुःखमित्यर्थः अधोऽधोग्रामं ग्रामस्याधस्तात् समीपप्रदेशेइत्यर्थः उभयतः कृष्णं कृष्णस्य पार्श्वद्वयेइत्यर्थः परितः सर्वतइत्य
र्थः समयानिकषाविषातोसमीपार्थकौ विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यतीति माघः हामूर्खं तस्य शोच्यतेत्यर्थः बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् बुभुक्षितस्य पुरु
षस्य किंचित् न प्रतिभातीत्यर्थः कालाध्वनोर्नैरंतर्ये कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ तयोः कालाध्वनोः निर्गतमंतरं यस्मात् निरंतरं निरंतरस्य भावो नैरंत
र्यं तस्मिन् नैरंतर्ये क्रियागुणद्रव्यैः सह कालाध्वनोर्निरंतरसंबंधे कालाध्ववाचकाद्द्वितीया स्यात् मासमधीते निरंतरमासस्याध्ययनक्रियेत्यर्थः ॥

अभितोग्रामम् सर्वतोनगरम् धिग्जाल्मम् उपर्युपरिपर्वतम् अध्यधिलोकम् अध्यधिसुखम् अधोऽधोग्रामम् उभयतः
कृष्णम् एवम्परितस्समयानिकषाहाप्रतिपरियोगेऽपि कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये मासमधीते क्रोशम्पर्वतः मासङ्गुडधानाः ॥
मासंकल्याणी क्रोशंकुटिलानदी नैरन्तर्येकिम् मासस्यद्विरधीते क्रोशस्यैकदेशेपर्वतः ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥

क्रोशंपर्वतः निरंतरः क्रोशस्य पर्वतइत्यर्थः मासंगुडधाना निरंतरा मासस्य गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः धाना भृष्टयवे स्त्रियामित्यमरः मासंकल्याणी निरंत
रमासस्यशोभनगुणवती क्रोशमधीते निरंतरक्रोशस्याध्ययनक्रिया क्रोशंकुटिलानदी निरंतरक्रोशस्यवक्रानदीत्यर्थः लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सार्थ
कानां प्रतिपर्यनूनांयोगेद्वितीया यथालक्षणे वृक्षंप्रतिपर्यनुवाविद्योततेविद्युत् लक्ष्यलक्षणभावसंबंधंप्रसादयोद्योतयंसत्र इत्थंभूताख्यानेभक्तोवि
ष्णुंप्रतिपर्यनुवाविष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावसंबंधंप्रसाद्योद्योतयंसत्र भक्तः कृष्णस्यकंचित्प्रकारंभक्तत्वंप्राप्तइत्यर्थः भागेलक्ष्मीः कृष्णंप्रतिपर्य
नुवा लक्ष्मीरूपस्यभागस्यकृष्णेनसहस्वस्वामिसंबंधः तंप्रसादयोद्योतयंसत्रकृष्णस्यभागइत्यर्थः वीप्सायांवृक्षंप्रतिपर्यनुवावृक्षंवृक्षमित्यर्थः ॥ ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानवीप्सार्थकस्याभियोगे द्वितीया यथा लक्षणेन हरिमभिवर्त्तते मुक्तिः हरिं लक्षयित्वेत्यर्थः लक्ष्यलक्षणभावसंबंधोत्र इत्थंभूताख्याने भक्तो
हरिमभिविषयविषयिभावसंबंधोत्र हरेः कंचित्प्रकारं भक्तत्वप्राप्त इत्यर्थः वीप्सायां देवमभिनमति देवं देवमित्यर्थः पद्यकृ नाना दक्षिणेन उत्तरेण इत्यादि
योगेपि द्वितीया ॥ ॥ अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारः कर्म शीङ् स्वपने ष्ठा गतिनिवृत्तौ आस उपवेशने अधिपूर्वकाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञकः स्यादनुक्ते
कर्मणि द्वितीयेत्यर्थः॥ अभिनिपूर्वस्य विशेः द्वंद्वे ऽल्पस्वरप्रधानेति नेः पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थं अभिनीत्येतत् संघात

अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारः कर्म। अभिनिपूर्वस्य विशेः उपान्वध्याङ्पूर्वस्य वसः अधि
शेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः अभिनिविशते सन्मार्गम् उपवसति अनुवसति
अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः नाभुक्त्यर्थस्य वने उपवसति इत्यादि ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वस्य विश प्रवेशने इत्यस्याधारः कर्मसंज्ञकः स्यात् उपान्वध्याङ्पूर्वस्य वसः उपादिपूर्वस्य वसेराधारः कर्मसंज्ञकः स्यात् लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकर
णस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् वस निवासे इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकः नाभुक्त्यर्थस्य भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्मसंज्ञा
न उपवसति उपवासं करोतीत्यर्थः इति द्वितीया ॥ ॥ सहादियोगे तृतीया सहार्थकशब्दस्य योगे तृतीया विभक्तिर्भवति गुरुः शिष्येण सहागतः गुरोरागमन

सि॰ च॰ पू॰ टी॰ सु॰ ८९

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति ॥ उपपदं निमित्तं यस्याः सा उपपदनिमित्ता सा चासौ विभक्तिश्च उपपदविभक्तिः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः क्रियान्वयित्वं कारकत्वं कारकनिमित्ता विभक्तिर्बलीयसी बलिष्ठेत्यर्थः क्रियान्वयित्वाद्देवानित्यत्र द्वितीया प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि प्रभुआयुष्यभद्रंकुशलसुखार्थहितार्थकाः प्रभ्वादयः एषां योगे षष्ठी चतुर्थी भवतः तत्रायुष्यादियोगे आशीर्वादेर्थे एव आशीर्वादे किं देवदत्तस्यायुष्यमस्ति रुच्यर्थधातुयोगे प्रीयमाणे रुचि

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी नमस्करोति देवान् प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि ॥

भोजनाय भोजनस्य वा प्रभुः समर्थः शक्तः कल्पाय कल्पस्य वा मद्रं भद्रं कुशलम् ॥

सुखमायुष्यमर्थः प्रयोजनं स्वाभूयात् रुच्यर्थधातुभिर्योगे प्रीयमाणे हरये रोचते ॥

दीप्तावपि दीप्तिस्तत्र न विवक्षिता इत्यत उच्यते अयं कर्तृकोऽभिलाषो रुचिः रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थाः रुच्यर्थाश्च ते धातवश्च रुच्यर्थधातवस्तेषां योगः रुच्यर्थः धातुयोगस्तस्मिन् प्रीयते इति प्रीयमाणः प्रीञ् तर्प्पणे अस्मात्कर्मणि शानप्रत्ययः तस्मिन् प्रीयमाणे चतुर्थी भवति हरिं प्रीणयतीत्यर्थे कर्मणि द्वितीया प्राप्ता चतुर्थी हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री भक्तिरात्मविषयमभिलाषं हरेरुत्पादयतीत्यर्थः प्रीयमाणे किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥ ॥ ९ ॥ ॥ राम॰ ८९

श्लाघह्नुङ्स्थाशपांप्रयोगेबोधयितुमिष्टे श्लाघकत्थने ह्नुङ् अपनयने ष्ठागतिनिवृत्तौ शपउपालंभे एषांप्रयोगेबोधयितुंज्ञापयितुमिष्टे वांछितेचतुर्थीस्यात्.
गोपीस्मरात्कंदर्पात् कृष्णाय श्लाघते कृष्णंस्तौतीत्यर्थः सर्वत्रकर्मणिद्वितीयाप्राप्तौचतुर्थी कृष्णायह्नुतेसपत्नीभ्योह्नुतमर्थंकृष्णंबोधयतीत्यर्थः कृ।
ष्णायतिष्ठते स्थिरस्यास्वाभिप्रायंकृष्णंबोधयतीत्यर्थः स्वाभिप्रायाविष्करणेत्रास्थानामिति तिष्ठतेरात्मनेपदं कृष्णायशपतेउपालंभेनस्वाभिप्रायंकृ
ष्णंबोधयतीत्यर्थः धारेरुत्तमर्णः ध.ङ् अवस्थाने ण्यंतः धारयतेः प्रयोगेउत्तमर्णेचतुर्थीस्यात् उत्तमर्णोधनस्वामी अत्रोत्तमर्णोभक्तः हरिस्त्वधमर्ण
अधमर्णस्सृग्राहक इतिभक्तेनपूर्वंभक्तिर्दत्तातदर्थंहरिर्मोक्षंधारयति धङोऽकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीतिसूत्रेणाण्यंतावस्थाकर्तुर्ण्यंतावस्थायांकर्म.

श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्प्रयोगेबोधयितुमीष्टे गोपीकृष्णायश्लाघते ह्नुतेऽतिशयतेवा धारेरुत्तमर्णे भक्तायधारयति
मोक्षंहरिः स्पृहयतेरीप्सिते पुष्पेभ्यस्स्पृहयति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयम्प्रतिकोपार्थोदयस्तत्र हरयेक्रुध्यति.
द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति इत्यादि ॥८ ॥ १९. त्वं अत्रचषष्ठीप्राप्तौ चतुर्थीविधीयते उत्तमर्णेकिं देवदत्तायशतंधारयतिग्रामे स्पृह

तेरीप्सिते स्पृहते प्रयोगेईप्सितेवांछितेचतुर्थीस्यात् स्पृहईप्सायां चुरादावदंतः ॥कर्मणिद्वितीयावाधिकेयंमैत्रः पुष्पेभ्यः स्पृहयति पुष्पाणिस्पृहयतीत्यर्थः।
प्रकर्षविवक्षायांद्वितीयापि क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानांप्रयोगेयंप्रतिकोपादयस्तत्र क्रुधक्रोधे द्रुहजिघांसायां ईर्ष्यईर्ष्यायां असूयेति कंड्वादियगंतोधा
तुः एषामर्थइवार्थोयेषांधातूनांतेषांप्रयोगेयंप्रतियस्मिन्कोपादयः क्रियंते तत्रचतुर्थीस्यात् क्रोधोऽमर्षः जिघांसाऽपकारः ईर्ष्यापरसंपत्त्यसहनं असू
यागुणेषुदोषाविष्करणं क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेषष्ठीप्राप्तौचतुर्थी ईर्ष्याऽसूययोस्तु सकर्मकत्वाद्द्वितीयाप्राप्तौचतुर्थीयंप्रतिकोपादयः किम्

भाष्योमोष्यंतिमेनामन्योः इत्यादि हिते॥ चतुर्थीबलिहितसुखरक्षितैः एभिर्योगेचतुर्थीस्यात् बलिः पूजोपहारकः ब्राह्मणायबलिः हितंसुखंरक्षितंवा॰
वमस्मादन्येष्वतुक्तप्रयोगाज्ञेयाः इतिचतुर्थी ॥ ॥ऋतेआदियोगेपंचमी ॥ज्ञानादृतेविनामुक्तिर्नऋतेयोगेद्वितीयापि ऋतेद्वितीयाचेति चांद्रसूत्रोक्त
त्वात् गृहादयोविहारोवनंवनादारात् आरात् दूरसमीपयोरित्यमरः दूरांतिकयोगेषष्ठ्यपीतिप्राप्तेपंचमीग्रामादितरः इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः॥॰
नीचार्थस्येतरस्यग्रहणंन कस्मादिन्नोनमइत्यर्थः एवंपूर्वदक्षिणा दक्षिणाहियोगे अंचूत्तरपदयोगेचपंचमी विनापृथक्नानाभियोगेद्वितीया तृतीयाचं
चम्योभवंति हिरुक्नानावर्ज्जनेइत्यमरः विद्यास्वीकारेचतुः पंचमीभवति यथाऽपेत्यास्मादधीयते इत्युपादानेघञ् उपाध्यायास्तस्मादुपाध्यायादधी

ऋतेआदियोगेपञ्चमी ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः अन्योऽग्रहादिहारः आरात्वनात् इतरोग्रामात् भिन्नःकस्मात् पूर्वोग्रा
मात् प्राग्ग्रामात् दक्षिणाग्रामात् विनाकस्मात् पृथक् नानावा उपाध्यायादधीते विद्यास्वीकारेपञ्चमी जनि
कर्त्तुःप्रकृतिः जायमानस्यकार्य्यस्योपादानमपादानसञ्ज्ञंस्यात् ब्रह्मणःप्रजाःप्रजायन्ते ॥ ॥ ॥ ॥

ते शिष्यः निःसरंतंशब्दंततोगृह्णातीत्यर्थः ॥उत्पद्यमानस्यकार्य्यस्यहेतोः पंचमी यथाब्रह्मणोधातुःप्रजाःप्रजायंते उत्पद्यंते इत्यर्थः ॥ततःउपक्रामंति
निर्गच्छंतीत्यर्थोवा ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनपुनरुपादानं प्रजास्यास्तीत्ततोजने इत्यमरः ॥ ॥यत्तश्चाध्वकालयोःपरिच्छेदः क्रियतेतस्मात्पंचमीभव
तिअध्ववाचकस्यात्तुप्रथमासप्तम्योकालवाचकात्तुसप्तम्येववनात् ग्रामोयोजनंयोजनेवा अग्रेहायनंयस्याःसाअग्रहायणी स्वार्थेऽण् कार्तिक्याःपूर्णिमास्या सम॰
आग्रहायणीमासेस्ति वर्जनार्थयोरपपर्योर्योगेपंचमीयथा अपहरेः परिहरेः संसारः हरिंवर्जयित्वेत्यर्थः मर्यादार्थकाङ्योगेपंचमीयथाऽऽमुक्तेःसंसारः ८०

मुक्तिंमर्यादीकृतेत्यर्थः एवमभिविधावर्थकाङ्योगेपिपंचमीयथा आबालेभ्योहरिभक्तिः बालानभिव्याप्येत्यर्थः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः एतयोरर्थ
योर्थः प्रतिस्तस्ययोगेपंचमीस्यात् मुख्यस्याभावेतत्सदृशोयउपादीयतेसप्रतिनिधिः दत्तस्यप्रतिनिर्यातनं प्रतिदानंच छीवाधिका पंचमीयं कृष्मात् ॥
प्रतिकृष्णस्यसदृशइत्यर्थः तिलेभ्यः प्रतितिलानामादानेनम्भैत्रोमाषान् यच्छति ददातीत्यर्थः भयहेतौपंचमी भयार्थानांत्राणार्थानांच प्रयोगेभयहेतोः।
पंचमीस्यात् परावाधिकेयं मैत्रश्चौराद्बिभेति चौरात्त्रायते हेतौतृतीयापंचम्यौ गुणेवर्तमानात् हेतुवाचकशब्दादस्त्रीलिंगात्तृतीयापंचम्यौस्तः जडस्य
मतस्याध्वकालयोर्निर्माणन्तत्रपञ्चमी पञ्चमीयुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौकालात्सप्तमी वनाद्ग्रामोयोजनंयोज
नेवा कार्तिक्याआग्रहायणीमासे वर्ज्जनेऽपपरिभ्यांपञ्चमी अपहरेस्संसारः परिहरेस्संसारः आमुक्तेस्संसारः।
यतःप्रतिनिधिप्रतिदानं तत्रप्रतियोगेपञ्चमी प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति तिलेभ्यःप्रतियच्छतिमाषान् हेतौतृतीया
पञ्चम्यौ जाड्याज्जाड्येनवाबद्धः स्तोकात्स्तोकेनवामुक्तः दूरान्तिकयोर्योगेषष्ठ्यपि ग्रामस्यदूराद्दन्तिकाद्वा॥
भावेजाड्यं तेनतस्माद्वावद्धस्तोकेनस्तोकाद्वा अनायासेनमुक्तइत्यर्थः गुणवाचकात्तत्किं धनेनकुलं अस्त्रीलिंगात्किं बुद्ध्यामुक्तः तृतीयायाप्राप्तेप
क्षेपंचमीविधीयते दूरांतिकयोगेषष्ठ्यपि अनयोर्योगेषष्ठीभवति अपिशब्दाद्दूरांतिकार्थकेभ्योनामार्थमात्रेद्वितीयातृतीयापंचमीसप्तम्योभवंती
त्यर्थः ग्रामस्यदूरं दूरेण दूरात् दूरेवा अंतिकं अंतिकेन अंतिकात् अंतिकेवा इतिपंचमी ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥

प्रि॰ते॰सू॰ दो॰सु॰ ८१

निर्द्धारणादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणंनिर्द्धारणंतदस्तिसाध्यत्वेनास्येतिसनिर्द्धारणः अड्कावित्त
ऽप्रत्ययः श्रेष्ठत्वादिः हेतुरित्यर्थस्तथाचनिर्द्धारणादियोगेनिर्द्धारणाश्रयान्नाम्नः षष्ठीसप्तम्यौस्तः यतोनिर्धीयतेततएवेत्यर्थः ॥ इतिषष्ठी स्वा
म्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैर्योगेषष्ठीसप्तम्यौस्तः षष्ठीप्राप्तौपाक्षिकसप्तम्यर्थंवचनंदायादोसुतवांधवावि

निर्द्धारणेषष्ठीसप्तम्यौ क्रियागुणजातिसञ्ज्ञाभिस्समुदायात्पृथक्करणंनिर्द्धारणंयतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ क्रियापराणां
क्रियापरेषुवाभगवत्साधकश्श्रेष्ठः गवांगोषुवाकृष्णासम्पन्नक्षीरा नृणांनृषुवाब्राह्मणश्श्रेष्ठः छात्राणांछात्रेषुवामै
त्रः पटुः स्वाम्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ गवांगोषुवास्वामी अधिपतिः ईश्वरः दायादः प्रसूतः प्रतिभूर्वा अनादराधि
केपिक्रियालक्षणेषष्ठीसप्तम्यौ रुदतिरुदतोवाप्राव्राजीत् आयुक्तकुशलाभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौतात्पर्ये आयु
क्तः कुशलोवाहरिपूजनस्यहरिपूजनेवा ॥ ॥:॥ ॥

रित्यमरः॥ गोषुप्रसूतः गाएवानुभवितुंजातइत्यर्थः प्रतिभूः साक्षी। राम॰ ८१
ऽनादराधिकेक्रियालक्षणेषष्ठीसप्तम्यौ केवलभावलक्षणेसप्तम्येव ऽनादराधिकेतुषष्ठीसप्तम्यौस्तः रुदतोवामैत्रः प्राव्राजीत् रुदंतंपुत्रादिक
मनादृत्यसंन्यस्तवानित्यर्थः आयुक्तकुशलाभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौतात्पर्ये तत्परस्यभावः तात्पर्यंतस्मिन्तात्पर्येऽर्थे आभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौस्तः हरि
पूजनेहरिपूजनस्यवा ऽआयुक्तोव्यापारितइत्यर्थः तात्पर्ये किं आयुक्तोगौः शकटे ईषद्युक्तइत्यर्थः॥ ॥

साधुनिपुणाभ्यां पूजायां सप्तमी निपुणेऽनुभे कर्म्मणि अस्मान्नास्तुपधाद्दितिकः निपुणः साधुशब्दप्रयोगेतु पूजांविना साध्वः साधुप्रयोगे इति सप्तमी भवत्येव पूजाया माभ्यां योगे सप्तमी स्यात् पूजायां किं निपुणो राज्ञो भृत्यः इह तत्वकथने तात्पर्यं प्रतिः पर्यनुयोगे न सप्तमी साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनुवा प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीया सप्तम्यौ तत्परे प्रसिता शक्ता विसमरः उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितस्तत्परार्थक एवं गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः सुबद्ध इत्यर्थेन साध्वसाधुप्रयोगे सप्तमी यत्र पूजा न विवक्षिता किंतु तत्वकथनं तत्रापि सप्तमी भवति एतदर्थं साधुग्रहणं साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं तु पूजायां विवक्षितायां प्रत्यादियोगे

साधुनिपुणाभ्यां पूजायां सप्तमी मातरि साधुर्न्निपुणो वा प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीया सप्तम्यौ प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा साध्वसाधुप्रयोगे सप्तमी साधुः कृष्णो मातर्य्यसाधुर्म्मातुले निमित्तात्कर्म्मयोगे सप्तमी चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥

सप्तमी निवृत्त्यर्थमिति निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी कर्मणो योगसंबंधः कर्मयोगस्तस्मिन्कर्मयोगे निमित्तात्फलात्सप्तमी स्यात् निमित्तशब्देन कारणग्रहणे तु जाड्येन बद्ध इत्यादावप्यतिप्रसंगः स्यादित्यर्थः अत्र हेतुतृतीयातादर्थ्ये चतुर्थी च प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदं मैत्रो द्वीपिनं चित्रकं हंति चर्मणि चर्मफलार्थं चर्मद्वीपिनोः समवायः संबंधः कुंजरं हंति दंतयोर्दंतफलार्थं दंतकुंजरयोः समवायः संबंधः चमरीं गां हंति केशेषु केशफलार्थं केशचर्मयोः समवायः संबंधः मैत्रेण पुष्कलको गंधमृगो हतः सीम्नि अंडकोशफलार्थं अथवा पुष्कलकः शंकुर्हतो निहितो निखात इत्यर्थः सीम्नि सीमज्ञापनार्थं सीमपुष्कलकयोः संयोगः संबंधः ॥ ६ ॥

अथपुष्कलकोगंधमगेक्षपणकीलयोरितिमेदिनी सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वंडकोशेपुंस्त्रियामितिमेदिनी ॥ ॥क्तस्येन्नंतस्यकर्मणि॰ इन्नंतस्यक्तस्यक
र्म्मणिसप्तमीस्यात् द्वितीयावाधिकासप्तमी अधीतमनेनेत्यधीतीव्याकरणे भावेक्तप्रत्ययस्ततइष्टादिभ्यइति कर्त्तरीन् प्रत्ययेकृतेपश्चाद्गुणभूतक्रिय
यास्तवधमानंव्याकरणमनुक्तंकर्म इतिसप्तमी पुनश्चतुर्थीमाह तादर्थ्येचतुर्थी तस्मैकार्य्यायेदंतदर्थं तदर्थस्यभावस्तादर्थ्यंभावेतत्वष्यण इतिष्यण् ॥ छ
न्दसितसमासेभ्यः संबंधाभिधानेभावप्रत्ययेनेति सिद्धांतस्ततोष्यण् प्रत्ययेनसंबंधउच्यते सचसंबंधोऽनेकधानतुकार्यकारणभावएवतेनब्राह्मणायदधी

क्तस्येन्नन्तस्यकर्म्मणि अधीतीव्याकरणे तादर्थ्येचतुर्थी संयमाय
श्रुतन्धत्तेनरोधर्म्मायसंयमम् धर्म्मंमोक्षायमेधावी धनन्दानायभु
क्तये तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्म्मणि फलेभ्योयाति ॥ ॥ ९ ॥ ॥

त्यादौचतुर्थीसिद्धातिमैत्रः श्रुतंशास्त्रंधत्ते कस्मैसंयमायसंयमं धत्तेकस्मैधर्मायमेधास्तियस्यसमेधावी बुद्धिमान् धर्म्मंधत्ते कस्मैमोक्षाय धनंधत्ते कस्मै राम॰
दानाय॰ त्यागाय भुक्तयेभोगायचेति तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्मणिक्रियावाचकप्रकृतिकमुपपदंयस्यतस्याप्रयुज्यमानस्यतुमंतस्यकर्मणिचतुर्थीभवति द्विती ८३
यावाधिकेयम् फलेभ्योयाति फलान्याहर्तुंयातीत्यर्थः ॥ एवंस्वयंभुवेनमस्कृत्यस्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थः पुनःपंचमीमाह॰ ॥ ॥॰ श्रीरामाय ॥

क्यप्लोपेकर्म्मण्याधारे पंचमी क्यबंतस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोगे कर्म्मणि आधारे च पंचमी स्यात् क्यब्ग्रहणमिह क्यबर्थपरं तेन ल्यपि गम्यते प्रासादा
त्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य आसनात् प्रेक्षते आसने उपविश्येत्यर्थः आसने स्थित्वा वा पुनः षष्ठीमाह कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च
षष्ठी स्यात् क्तादीन् विना कृष्णेन क्रियते इति कृष्णस्य कृतिः क्तिरिति स्त्रियां भावेर्थे क्तिः जगत् करोति इति जगतः कर्त्ता ण्वुल्तृचाविति कर्तरि तृप्रत्ययः
कर्तृकार्ययोः किं शस्त्रेण भेत्ता अत्र करणे मा भूत् कृति किं कृतपूर्वी कटमत्र तद्धिते मा भूत् कृतं पूर्वमनेनेति कारकादिति कर्तरीनिः गुणकर्म्मणि वा अमु
ख्यकर्म्मणि वा षष्ठी स्यात् अक्तादौ कृति नेताश्वस्य स्रुघ्नं ग्रामस्य वा कर्तरि तृप्रत्ययः ग्राममिति गौणकर्म उभयप्राप्तौ कृति कर्तरि षष्ठी न उभयोः कर्तृक

क्यब्लोपे कर्म्मण्याधारे च पञ्चमी। हर्म्यात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते कर्तृकार्य्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी। कर्तरि कार्य्ये च षष्ठी
क्तादिवर्ज्जिते कृति प्रयुज्यमाने कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्त्ता कृष्णः गुणकर्म्मणि वा नेताश्वस्य स्रुघ्नं ग्रामस्य वा उभयप्रा
प्तौ कृति कर्तरि षष्ठी न आश्चर्य्यो गवां दोहो गोपेन स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्योगे नोक्तम् भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य ज
गतः शेषे कृति वा शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वा ॥ ॥ कर्म्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् स उभयप्राप्तिस्तस्मिन्नुभयप्राप्तौ कृत्
प्रत्यये कर्तरि षष्ठी न स्यात् कर्तृषष्ठीनिषेधकमिदं कर्म्मणि षष्ठी तु कर्तृकार्ययोरनेनैव अगोपेन गवां दुह्यते दोहः इति भावे घञ् स्त्रीप्रत्यययोरका
कारयोर्योगे नोक्तं स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे कृतयोरकाकारयोर्योगे कर्तरि कर्म्मणि चोभयत्र षष्ठी स्यात् कर्तरि षष्ठी नेति पूर्वोक्तं न प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ भे
दनं भेदिका धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य इति ण्वुल् युवोरनाकाविति अकादेशः स्त्रियामावतः इत्याप् प्रत्ययस्थात् इतीत्वं भेत्तुमिच्छा विभित्सा भिदेः सन्प्रत्ययेना
नि इसि इति नगुणः प्रत्ययान्तात् स्त्रियामङि स्त्र्याङ् ततष्टाप् रुद्रेण जगत् भिद्यते इति भेदिका रुद्रस्य जगतः भावे ण्वुल् रुद्रेण जगत् विभित्स्यते इति

विभिन्नाहन्तृस्य जगतः भावे क्तः शेषे हन्ति वा शेषे काः कारभिन्नेहन्मात्र प्रत्यये उभयप्राप्तौ कर्तरि षष्ठी वा स्यात् आचार्येण शब्दा अनुशिष्यन्ते ऽनेनेति शब्दा
नुशासनमाचार्येण चार्यस्य वा साधना धारयोरित्ति करणे ल्युट् ॥ ॥ वर्त्तमानाधारार्थक्तस्य योगे षष्ठी वर्तमानार्थस्य ऽधिकरण वाचिनश्च क्तस्य
योगे कर्मणि षष्ठी स्यात् अक्तादावितिनिषेधस्यापवादोऽयं विधिः राज्ञां मतः ञीत्ता मितिमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यो वर्तमाने कर्मणि क्तः पूजितो यः सुरैः सु
रैरित्यादौ तु भूते क्तो बाधः इदमेषामाशयितम् आसितं भुक्तं वा स्येभ्यो गतिभक्षणार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः क्तादयः उच्यन्ते कर्तृ कर्मणोः षष्ठी बाधकाः हरिः सु
र्वं कुर्वान् कुर्वाणः शतृ शानौ तिङ्वदिति शतृ शानौ चकृवान् चक्राणः क्वसुकानौ णवेद्वदिति क्वसुकानौ चक्रिः आदृगमः किन्हिंश्चभूते इति किः मैत्रो

वर्त्तमानाधारार्थस्य योगे षष्ठी। राज्ञाम्मतः बुद्धः पूजितो वा इदमेषामाशयितम् क्तादौ तु कुर्वन् कुर्वाणः चकृवान् चक्रा।
णः चक्रिर्वा सुसं हरिः हरिन्दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा दैत्यान् घातुको हरिः जगत्सृष्ट्वा सुखं कर्तुम् विष्णुना हता दैत्याः
दैत्यान् हतवान् हरिः ईषत्करः प्रपंचो हरिणा सोमं पवमानः आत्मानम्मण्डयमानः वेदमधीयन् कर्त्ता लोकान् ॥

हरिं दिदृक्षुः संता आशंसभिक्षिभ्य उः सु अलंकरिष्णुः इष्णुच् कृञ् इतिशीले इष्णुः हरिर्दैत्यान् घातुकः घाकोकण इत्युकण क्तस्कर्तरीति कर्त्त
रि प्रत्ययः एते जगत् सृष्ट्वा पूर्वकाले क्त्वेति क्त्वा सुखं कर्तुं तुम् तदर्थो या भविष्यतीति तुम् विष्णुना दैत्या हताः हरिर्दैत्यान् हतवान् क्तक्तवतू इति क्त
क्तवतु प्रत्ययौ हरिणा प्रपंचः ईषत्करः ईषद्दुःसुषु खल् सूइति खलमैत्रः सोमं पचमानः आत्मानं मंडयमानः मडि भूषायां ताच्छील्य वयो वचन शक्ति
षानशित्यानशः मैत्रो वेदमधीयन् इङ् धार्यो रहकृच्छ्रिणि कर्तरि शत्र इति शत्र प्रत्ययः हरिर्लोकान् कर्त्ता शीले तृन्निति तृन् ॥ ॥ ॥ ॥

द्विषः शत्रुर्वा द्विष अप्रीतौ इत्यस्मात् द्विषः शत्राविति सूत्रेण विहितोयः शतृप्रत्ययस्तस्य योगे कर्म्मणि वा षष्ठी स्यात् क्तादिस्त्वान्निसंनिषेधे प्राप्ते वि
कल्पार्थमिदं अक्तादावित्ययं निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवानंतरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायात् संबंधे षष्ठी तु स्यादेव ब्राह्मणस्य कुर्वन्नरकस्य
जिह्मुस्नुरित्यादि एवं च आप्त्र्योगवांदोहो अगोपेनेत्यत्र संबंधविवक्षायां कर्त्तर्यपि षष्ठी भवतीति बोध्यं भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्या
र्थस्येन स्त्रयोगे षष्ठीन तुमर्थेवुण् इति भविष्यत्यर्थेपि वुण् प्रत्ययो भवति पुंवोरनाकावित्यकादेशः तस्य भविष्यदर्थकस्याकस्य योगे कर्मणि षष्ठी न स्यात्

द्विषश्शत्रुर्वा मुरस्य मुरं वा द्विषन् भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थस्येन स्त्रयोगे षष्ठी न सतः पालकोऽवतरति व्रजंगा
मी शतन्दायी कृत्यानां कर्त्तरि वा षष्ठी मया मम वा सेव्यो हरिः ॥ ॥

यत्ककालसामान्येत्र वुणाविति वुणु कस्तन्ननिषेधः ॥ यथा
॥ ओदनस्य पाचकः देशानां द र्शकः आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिमित्यादीनादृनिप्रत्ययो भविष्यत्यर्थे अधमर्ण्यार्थे च भवति तस्य योगे च कर्म्मणि षष्ठी न सत
इति शतृप्रत्ययांतं सज्जनान्पालयिष्यतीति पालकः भविष्यत्यर्थे वुण् गमिष्यतीति गमी भविष्यत्यर्थे णिनिः ददातीति दायी अधमर्णो माहकः अधमर्णस्य
भाव आधमर्ण्यं तस्मिन्नाधमर्ण्ये णिनिः कृत्यानां कर्त्तरि वा कृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां योगे कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्तृकार्ययोरिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदं
हरिर्मया मम वा सेव्यः षेहे सेवायाम् अस्मात् ऋहलोर्ण्यत् इति कर्म्मणि ण्यत् कर्त्तरि किं माणवकः साम्नां वेदानां गेयः स्वराद्यइति कर्त्तरि प्रत्ययविधानादनुक्त
कर्म तव्यानीय ण्यत् यक्यपू एते पंच कृत्यप्रत्ययाः ॥ ॥ ॥ ॥

उभयप्राप्तौ कृस्ये षष्ठी न कर्तरि कर्मणि च प्राप्तौ सत्यां कृत्प्रत्ययस्य योगे उभयत्र षष्ठी न स्यात् उभयप्राप्तौ कृतीति सूत्रेण कर्तरि षष्ठीनिषेधे सिद्धे कर्मणि षष्ठीनि

षेधार्थमिदं सुण कर्म्मणि चेति सूत्रे उभयप्राप्तिरहितस्थले नेता ग्रामं ग्रामस्य वा स्वसेत्यादौ चरितार्थं बोध्यं दूरनिकटार्थयोगे षष्ठी पंचम्यौ षष्ठ्यां प्राप्तां
यां पक्षे पंचम्यर्थं वचनं द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी द्यूतमर्थो यस्य स द्यूतार्थस्तस्य द्यूतार्थस्य क्रयश्च विक्रयश्च क्र
यविक्रयौ क्रयविक्रयौ रूपे यस्य सः क्रयविक्रयरूपः क्रयविक्रयरूपश्चासौ व्यवहारश्च क्रयविक्रयरूपव्यवहारः क्रयविक्रयरूपव्यवहारोऽर्थो यस्य

उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन दूरनिकटार्थयोगे षष्ठी पंचम्यौ दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा दू
रनिकटार्थेभ्यो नामार्थमात्रेभ्यो द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमी ग्रामस्य ग्रामाद्वा दूरं दूरेण दूरात् दूरे निकटम्वा द्यूता
र्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्म्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति वोपसर्गेऽस्य शतस्य शतम्वा प्रतिदीव्यति
षष्ठी हेतुप्रयोगे अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये च तृतीया षष्ठ्यौ केन हेतुना वसति कस्य हेतोः ॥

स्य सः क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्तस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिव् धातोः कर्मणि षष्ठी स्यात् द्यूतार्थे स्यादि किं ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥ वो
पसर्गे उपसर्गपूर्वकस्य दिवः कर्म्मणि वा षष्ठी स्यात् पूर्वसूत्रापवादः षष्ठी हेतुप्रयोगे हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी स्यात् हेतुशब्दे च हेतौ तृतीयायां प्राप्तायां
मनेन षष्ठी सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया षष्ठ्यौ सर्वादिगणात् तृतीया षष्ठ्यौ स्तो हेतुशब्दयोगे हेतुशब्दे तृतीया षष्ठ्यौ च ॥ ॥ ० ॥ ॥

॥ शेषएवेतिवर्त्तते ॥ सुखंप्राप्तः । दुःखापन्नः । ग्रामंगमी । ग्रामगमी । गमेरिनिरित्यौणादिको भविष्यत्कालेइनभविष्यल्लकस्येतिसूत्रेणषष्ठीनि
षेधात्कर्म्मणिद्वितीया । अन्नंबुभुक्षुरिति अन्नबुभुक्षुः । सनाशंसभिक्षउरिति उप्रत्ययः द्वितीयान्तः खट्वाशब्दः कालवाचीचक्तान्तेन समस्यते ॥ ख
ट्वारूढोजाल्मः । नित्यसमासोयं । जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः । मासंप्रमितइतिमासप्रमितः । माङ्माने । कर्त्तरिक्तः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीयान्तः
कालवाचीशब्दः क्तान्तेनसमस्यते । मुहूर्त्तंसुखमितिमुहूर्त्तसुखं । कालाध्वनोरितिद्वितीया । तृतीयान्तंतदर्थकृतगुणवचनेनसहसमस्यते गुणमुक्त्वा योद्र
व्यमुक्तवान्सगुणवचनः । कर्त्तरिकृत्गुणस्यात्रसत्त्वेनिविशते । इत्यादिलक्षणलक्षितोगृह्यते दात्रेणछिन्नमस्त्यस्मिन्निति छिन्नमितिदात्रच्छि
न्नं । करणेतृतीया । छिदिरद्वैधीकरणे । अस्मात्कर्म्मणिक्तः । छिन्नशब्दः क्रियारूपापन्नेगुणेवर्त्तित्वापश्चात्छिन्नमस्त्यस्मिन्निति छिन्नमित्यस्त्यर्थेलक्षण
यातइति द्रव्येवर्त्तते इतिगुणवचनः तृतीयान्तं पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णावरैः सहसमस्यते तुल्यार्थयोगेइति समसदृश
योगेतृतीया अन्येषांयोगेतु समासविधानसामर्थ्यात्तृतीया हेतौतृतीयावा मासेनपूर्वइतिमासपूर्वः मात्रासदृशइतिमातृसदृशः पित्रासम
इतिपितृसमः माषेणऊनं इतिमाषोनं माषेणविकलइतिमाषविकलः वाचाकलहइतिवाक्कलहः आचारेणनिपुणइति आचारनिपुणः ॥
गुडेनमिश्रइतिगुडमिश्रः आचारेणश्लक्ष्णइत्याचारश्लक्ष्णः । मासेनअवरोऽवमितिमासावरः तृतीयान्तंकर्त्तृकरणेकृदन्तेन सहबहुलंसमस्य
ते । हरिणात्रातः इतिहरित्रातः कर्म्मणिक्तः कर्त्तरितृतीया नखैर्भिन्न इतिनखभिन्नः कर्म्मणिक्तः करणेतृतीया वातेनछेद्यंतृणंशक्यार्थेयः ॥
काकेनपेयेतिकाकपेयानदी शक्यार्थेयः बहुलग्रहणात् क्वचिन्न दात्रेणलूनवान् हस्तेनकुर्वन् संस्कारकद्रव्यवाचकंतृतीयान्तमन्नेनसहस
मस्यते दध्नाउपसिक्तओदनइतिदध्योदनः उपसेकक्रियाद्वाराऽन्वयः भिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः गुडेनमिश्राधानाः गुडधानाः
मिश्रणक्रियाद्वाराऽन्वयः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियमित्यमरः ॥ तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः सहचतुर्थ्यन्तंसमस्यते यूपायदारुइतियूपदारु ॥

सि॰ चं॰ पू॰
टी॰ सु॰
१८८

टाड्कौ॥ टस्य अश्च ड्श्च टड्भूते टाड्काः समासे इत्यनुवर्तते टकार ईदर्थः अकारो ऽदंतत्वफलकः डश्टिलोपार्थः कश्श्रवणार्थः नत्वित्संज्ञकः
प्रयोजनाऽभावात् अव्ययीभावे शरदादिभ्यः टप्रत्यय एव शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेत
चतुर् त्यद् तद् यद् किम् एते शरदादयः शरदः समीपमिति उपशरदं टः विपाशं प्रतीति प्रतिविपाशं किनादित्वात् प्रतियोगे द्वितीया॰
विपाशांतु विपाट् स्त्रियामित्यमरः जराया जरस् अव्ययीभावे जराशब्दस्य जरसादेशः टप्रत्ययश्च जरायाः समीपमिति उपजरसं टः प्रतिपर
समनुभ्योऽक्षिशब्दादव्ययीभावे टः अक्षिप्रतीति प्रत्यक्षं यस्येतीकारलोपः अक्ष्णः परविषय इति परोक्षं परस्य परसादेशे स्पविसर्गे च कृते

टाड्काः समासेष्विति टः अडकड् इत्येते प्रत्यया भवन्ति शरदस्समीपमुपशरदम् प्रतिविपाशं जरायाजरस् उपजरसम्
अक्षि प्रति प्रत्यक्षम् अक्ष्णः परम्परोक्षम् परशब्दस्य परस् परोक्ष इति ज्ञापकात् अन्वक्षम् उपराजम् क्लीबे वाऽन्नलो
पश्च उपचर्मम् उपचर्म झयन्ताद्वा उपसमिधम् उपसमित् नद्यादिभ्यो वा उपनदम् उपनदि ॥ ॥ ःःः ॥

तेऽभोत्तु मिसु त्वं ओले एदोतोतज इत्यल्लोपः परोक्षं अक्ष्णोऽपोऽपमिति समक्षं अक्ष्णः पश्चादिति अन्वक्षं अनंतरस्याव्ययीभावात् राज्ञः समीप
मिति उपराजं नोवेति टिलोपः आत्मनिष्ठ इति अध्यात्मं वैकल्पिकं टप्रत्ययमाह अव्ययीभावेनांतनपुंसकाद्गिरिशब्दात् अप्रत्याहारांता
त् नदी पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यश्चवा टः चर्मणः समीपमिति उपचर्मं उपचर्म गिरेः समीपमिति उपगिरं उपगिरि समिधः समीपमिति॰ एस्म॰
उपसमिधं उपसमित् नद्याः समीपमिति उपनदं नपुंसकस्येति ह्रस्वे उपनदि पौर्णमास्याः समीपमिति उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि १८८
आग्रहायण्याः समीपमिति उपाग्रहायणं उपाग्रहायणि इत्यव्ययीभावः॥ ॥ छ ॥ ॥

अमादौतत्पुरुषः अम आदिर्यस्यसोऽमादिस्तस्मिन्नमादौप्रत्यये सुप्यर्थ्यते प्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणमितिपरिभाषयामाद्यन्तेद्वितीयाद्यन्तेपूर्वे
इत्यनुवर्ततेऽपूर्वपदेसतियोनाम्नोऽन्वयः सतत्पुरुषसंज्ञः स्यात् पूर्वेइत्युक्तत्वात् द्वितीयाद्यन्तस्य पूर्वनिपातश्च श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्रा
प्तापन्नगामिन् बुभुक्षुभिः सहद्वितीयान्तंसमस्यते श्रितादिष्वापन्नान्तेषुगत्यर्थादकर्मकादितिकर्तरिक्तः श्र्यादीनांगतिविशेषवाचित्वा

अमादौतत्पुरुषः द्वितीयाद्यन्ते पूर्वे पदेसतियोऽन्वयस्सतत्पुरुषसंज्ञस्समासोभवति ग्रामंप्राप्तोग्रामप्राप्तः कृष्ण
श्रितः कूपपतितः ग्रामगतः खट्वारूढः मुहूर्तसुखम् दुःखातीतः ग्रामगमी अन्नबुभुक्षुः दात्रेणच्छिन्नम् दा
त्रच्छिन्नम् मासेनपूर्वोमासपूर्वः मातृसदृशः पितृसदृशः माषोनम् वाक्कलहः आचारनिपुणः गुडमिश्रितः॥
मासावरः हरित्रातः नखभिन्नः दध्योदनः गुडधानाः यूपायदारु यूपदारु अर्थस्यविशेष्यलिङ्गता द्विजायायं द्वि
जार्थः सूपः द्विजार्थासाटी द्विजार्थम्पयः भूतबलिः गोहितम् गोसुखम् गोरक्षितम् चौराद्भयम् चौरभयम् सुखा
पेतः दुःखापोढः व्याघ्रभीतिः राज्ञःपुरुषः राजपुरुषः द्विजयाजकः देवपूजकः॥ ॥ रामः ॥ ॥

कृष्णंश्रितइति कृष्णश्रितः अत्राविनिषष्ठीनिषेधः कर्मणिक्तप्रत्ययेतुकृष्णःश्रितोयेनेतिबहुव्रीहिरेवतत्रचबहुव्रीहौविशेषणसप्तम्यं
तस्यान्नानामितिश्रितस्य पूर्वनिपाते समासांतकप्रत्ययेचश्रितकृष्णकइति॥दुःखमतीतइतिदुःखातीतः अतिपूर्वकादिणः कर्तरिक्तः।
पततोगतेश्चराद्विरुहंतेऽत्याकर्मकेतरिके कूपपतितइतिग्रामगतः तुहिनमत्यस्तः इतितुहिनात्यस्तः अत्यासोव्यतिक्रमः सोपिगतिवि

॥ शेषषष्ठेवेति कर्त्तरि क्तः । सुखं प्राप्तः । दुःखापन्नः । ग्रामं गमी ग्रामगमी । गमेरिनिरित्यौणादिको भविष्यत्काले इनु भविष्यत्वकस्येति सूत्रेण षष्ठी नि
षेधात्कर्म्मणि द्वितीया । अन्नं बुभुक्षुरिति अन्नबुभुक्षुः । सनाशंसभिक्षिभ्य उ उप्रत्ययः द्वितीयांतः खट्वा शब्दः कालवाची च क्तांतेन समस्यते ॥ ख
ट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोयं । जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । मासं प्रमित इति मासप्रमितः । माङ् माने । कर्त्तरि क्तः । असंतसंयोगे द्वितीयांतः
कालवाचीत्यादि तेन समस्यते । मुहूर्त्तं सुखमिति मुहूर्त्तसुखं । कालाध्वनोरिति द्वितीया । तृतीयांतं तदर्थकृतगुणवचनेन सह समस्यते गुणमुक्त्वा योद्र
व्यमुक्तवान् स गुणवचनः । कर्त्तरि बहुगुणस्थानसत्त्वेनिविशते । इत्यादिलक्ष्यलक्षितैर्गृह्यते दात्रेण छिन्नमस्यास्मिन्निति छिन्नमिति दात्रछि
न्नं । करणे तृतीया । छिदिर् द्वैधीकरणे अस्माद्धातोः क्तः । छिन्नशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वापश्चात् छिन्नमस्यास्मिन्निति छिन्नमित्यस्यार्थे लक्षण
यात्तद्धति द्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनः तृतीयांतं पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः सह समस्यते तुल्यार्थयोगे इति समसदृश
योगे तृतीया अन्यैर्योगेतु समासविधानसामर्थ्यात् तृतीया हेतौ तृतीया वा मासेन पूर्व इति मासपूर्वः मात्रासदृश इति मातृसदृशः पित्रासम
इति पितृसमः माषेणऊनं इति माषोनं माषेणविकल इति माषविकलः वाचाकलह इति वाक्कलहः आचारेणनिपुण इति आचारनिपुणः ॥
गुडेन मिश्र इति गुडमिश्रः आचारेण श्लक्ष्णा इत्याचारश्लक्ष्णाः । मासेनअवरोऽवमिति मासावरः तृतीयांते कर्त्तृकरणे कृदंतेन सह बहुलं समस्य
ते हरिणात्रात इति हरित्रातः कर्म्मणि क्तः कर्त्तरि तृतीया नखैर्भिन्न इति नखभिन्नः कर्म्मणि क्तः करणे तृतीया वा तेन छेद्यं तृणं शक्यार्थे यः ॥
काकेन पेयेति काकपेया नदी शक्यार्थे यः बहुलग्रहणात् क्वचिन्न दात्रेण लूनवान् हस्तेन कुर्वन् संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमन्नेन सह स
मस्यते दध्ना उपसिक्त ओदन इति दध्योदनः उपसेकक्रियाद्वाराऽन्वयः भिस्सा स्त्री भक्तमंधोऽन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः
मिश्रणक्रियाद्वाराऽन्वयः । धाना भृष्टयवे स्त्रियं इत्यमरः ॥ तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः सह चतुर्थ्यंतं समस्यते यूपाय दारु इति यूपदारु ॥

क्वचिदनव्यये पूर्वपदेऽप्यव्ययीभावः अन्यपदार्थे स्यादयंतं नदीवाचिभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् उन्मत्तागंगा यस्मिन् सुवंदेहेति पुंवद्भावः तत्र
उन्मत्तगंगम् देशः वहुव्रीह्यर्थेऽव्ययीभावो नित्यसमासोयं लेशार्थे प्रतिना सह स्यादयंतं नित्यं समस्यते लववलेशकणाणवइत्यमरः शाकस्य लेशइ
तिशाकप्रति अक्षशलाकासंख्याः परिणा नित्यं समस्यंते द्यूतव्यवहारे पराजये एवार्थे अक्षेण विपरीतं वृत्तमिति अक्षपरि पूर्ववज्जये यथा वृत्तं त
थान वृत्तमित्यर्थः शलाकया विपरीतं वृत्तमिति शलाकापरि एकेन विपरीतं वृत्तमिति एकपरि एते नित्यसमासाः अथ वैकल्पिकाः समासाः ॥:

क्वचिदनव्ययपूर्वपदेऽप्यव्ययीभावः उन्मत्तागङ्गा यस्मिन् देश इत्युन्मत्तगङ्गम् शाकस्य लेशः शाकप्रति अक्षे
णविपरीतं वृत्तमक्षपरि शलाकाया विपरीतं वृत्तं शलाकापरि एकपरि क्वचिद्वा अपविष्णोः अपविष्णु। परिवि।
ष्णोः परिविष्णु। वहिर्वनात् वहिर्वनम् प्राग्वनात् प्राग्वनम् आमुक्तेः आमुक्ति अभ्यग्निम् अभ्यग्नि प्रत्यग्नि
म् प्रत्यग्नि वनस्य समीपमुपवनम्॰ ॥ ॥० ११ क्वचिद्वा॥ अपपरिवहिरंचवः पंचम्यासह समस्यंते वा अपपरीव

र्जनार्थकौ माङ्‌ल्यो वहिर्योगे तु ऋते आदित्वात् पंचमी मासर्वत्र तु न करस्य करभो वहिरित्यमरोक्तेः अञ्चुधातुरुत्तरपदं यस्य सोंचूत्तरपदो यथा
प्राग्वनमिति॥ मर्यादाभिविध्यर्थकाङ् पंचम्यन्तेन वा समस्यते आमुक्तिसंसारः आवालंहरिभक्तिः अभिप्रती आभिमुख्यार्थकौ चिह्नवा। राम॰ ९८
चिना सह वा समस्यते अभ्यग्निशलभाः पतंति॥ अत्र लक्ष्यलक्षणभावे बिनादित्वात् द्वितीया देश्ये समीपार्थकोनुश्चिह्नवाचिना षष्ठ्यंतं ते
न सह वा समस्यते॥ वनस्य समीपमिति अनुवनमशनिर्गतः लक्षणभूतस्य वनस्य समीपंगत इत्यर्थः॥ ॥

सि॰ च॰ पू॰ मक्षिकाणामभाव इति कर्तरि तिः [illegible] समगोऽभावेयं समासः अत्ययेयथा हिमस्यात्ययो ध्वंस इति अतिहिमं असंप्रत्यर्थेयथा संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्य

टी॰ टु॰ [illegible]जितिकिंपानभावे द्वितीया [illegible] मः सोत्रोवाधः निद्रासंप्रतिनयुज्यते इत्यतिनिद्रम प्रादुर्भावेयथा हरिशब्दस्यप्रकाश इति इतिहरि षष्ठ्यंतेन

९० हरिशब्देनसहप्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समासः पश्चादर्थेयथा विष्णोः पश्चादिति अनुविष्णु पश्चाच्छब्दस्यतुनायमव्ययीभावोभवति ततः पश्चा

त् संमतेति इतिभाष्यप्रयोगात् सतिवाव्ययीभावेपश्चाच्छब्दस्यपूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः यथार्थेयोग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्ति सादृश्यानि य

थार्थाः तत्रानुरूपतायोग्यता रूपस्ययोग्यमिति अनुरूपं पदार्थानांव्याप्तुमिच्छा वीप्सा अर्थमर्थंप्रतीतिप्रत्यर्थं समासेवीप्सायाअंतर्भावान्नद्विः॥

मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकम् हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् निद्रासम्प्रतिनयुज्यते इत्यतिनिद्रम् हरिशब्दस्यप्रका।

श इतिहरि विष्णोः पश्चादनु विष्णुरूपस्ययोग्यमनुरूपम् अर्थमर्थंप्रति प्रत्यर्थम् शक्तिमनतिक्रम्यकरोतियथा

शक्ति हरेस्सादृश्यंसहरि सहादेस्स्यादिति सहस्यसः ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् चक्रेणयुगपत्सचक्रम् सह

शस्सख्यासस्सखि क्षत्राणासम्पत्तिस्सक्षत्रम् तृणमप्यपरित्यज्यसतृणमत्ति अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीतेसाग्नि॥ ॥

वीप्सार्थकप्रतिप्रयोगे द्वितीयाविधानात् वाक्यमपि पदार्थानतिक्रमः पदार्थानतिवृत्तिः शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति हरेः सादृश्यमितिवक्ष्यमा

णेनसहादेः स्यादित्यनेनसहस्यसादेशः सहरिः आनुपूर्व्यार्थेयथा अनुपूर्वस्यभाव इत्यानुपूर्वेभावेतत्त्वयण इतियण ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणे। राम॰

ति अनुज्येष्ठं योगपद्येयथा चक्रेणयुगपत्समकालमिति सहादेरित्यनेनसहस्यसः सचक्रं सादृश्येयथा यथार्थत्वेनैवसिद्धेपुनः सादृश्य ९०

ग्रहणंगुणभूतेपिसादृश्येयथास्यादितिसतदर्थसदृश्यः सख्याइतिसहादेरित्यनेनसहस्यसः ससखि संपत्तौयथा अनुरूपं आत्मभावः संपत्तिः

स्त्राणांसंपत्तिरिति· सहादेरित्यनेन सहस्य सः सस्तवम साकल्ये यथा तृणमप्यऽपरित्यज्येति सहादेरितिसहस्य सः सतृणं साकल्येनात्तिइत्य
र्थः॥ अन्तवचनेयथा॥ उच्यतेतद्वचनं अंतस्यवचनं अंतवचनंतस्मिन् अग्निशब्दो अग्निप्रतिपादकग्रंथेवर्त्तते अस्वपदविग्रहोनित्यसमासो
यं अग्निग्रंथपर्यंतमिति साग्निअधीते॥ ॥ यथाऽसादृश्ये असादृश्ये एवयथाशब्दः समस्यते सादृश्यइतियथार्थे इतिवाप्राप्तेनिषिध्यते॥

यथाऽसादृश्ये यथाशब्दस्सादृश्येनसमस्यते यथाहरिस्तथा
हरः अवधारणार्थेयावतिच अवधारणार्थेयावच्छब्दं प्रयुज्य।
मानेयोऽव्ययस्सोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकस्समासोभवति॥ यावन्त
श्लोकाः तावन्तोऽच्युतप्रणामायावच्छ्लोकम्॥ ॥

[illegible]हरिस्तथाहरः [illegible]रूपमानत्वंद्योतयति अवधारणेयावतिच यावच्छब्दस्याव्ययत्वादेवसिद्धेनियमार्थमिदं अवधारणेस्वयावदव्ययं
समस्यतेनाऽन्यस्मिन्निति सहृद्र[illegible]वसाकल्यऽवधौमानेऽवधारणेइत्यमरः यत्परिमाणंयेषांतेयावंतः एततेकिं यत्तच्छब्दइतिवतुः यत्तदेतदामि
त्याच्चंतत्परिमा[illegible]तवामस्य्यभावसमा[illegible]तेनविग्रहः समासस्त्वऽव्ययेनैवाऽस्वपदविग्रहोयं अवधारणेकिं यावद्दत्तंतावद्भुक्तंनाऽवधार्य्या

मि॰च॰पू॰ क्वचिदनव्ययेपूर्वपदेप्यनव्ययीभावः अन्यपदार्थेस्याद्यंतंनदीवाचिभिःसहनित्यंसमस्यतेसंज्ञायाम् उन्मत्तागंगायस्मिन्नुपुंवद्देतिपुंवद्भावः तत्र

टी॰सु॰ उन्मत्तगंगम् देशः वहुव्रीह्यर्थेव्ययीभावोनित्यसमासोयं लेसार्थेप्रतिनासहस्याद्यंतंनित्यंसमस्यते लववलेशकणाणवइत्यमरः शाकस्यलेशइ

९७ तिशाकप्रति अक्षशलाकासंख्याःपरिणानित्यंसमस्यंते द्यूतव्यवहारेपराजयेएवार्थे अक्षेणविपरीतंवृत्तमिति अक्षपरि पूर्वजयेयथावृत्तंत

यानवृत्तमित्यर्थः शलाकयाविपरीतंवृत्तमितिशलाकापरि एकेनविपरीतंवृत्तमिति एकपरिएतेनित्यसमासाः अथवैकल्पिकाः समासाः ॥:

क्वचिदनव्ययपूर्वपदेप्यव्ययीभावः उन्मत्तागङ्गायस्मिन्देशे इत्युन्मत्तगङ्गम् शाकस्यलेशः शाकप्रति। अक्षे

णविपरीतम्वृत्तमक्षपरि शलाकायाविपरीतंवृत्तंशलाकापरि एकपरि क्वचिद्वा अपविष्णोः अपविष्णु। परिवि।

ष्णोः परिविष्णु। वहिर्वनात वहिर्वनम् प्राग्वनात प्राग्वनम् आमुक्तेः आमुक्ति अभ्यग्निम् अभ्यग्नि प्रत्यग्नि

म् प्रत्यग्नि वनस्यसमीपमुपवनम्॰ ॥ ॥॰ ११ क्वचिद्वा॥अपपरिवहिरंचूत्तरपदाः पंचम्यासहसमस्यंतेवा अपपरीव

जेनार्थेकोमाद्यो वहिर्योगेतु क्तजेआदित्वात पंचमीसामर्थ्यतुनकारस्यकरभोबहिरित्यमरोक्तेः अञ्चुधातुरुत्तरपदंयस्यसोंचूत्तरपदोपथा राम॰

प्राग्वनमिति॥मर्यादाभिविध्यर्थकाङ्पंचम्यंतेनवासमस्यते आमुक्तिसंसारः आवालंहरिभक्तिः अभिप्रती आभिमुख्यार्थकौ चिह्नवा। ९८

विनासहवासमस्यते अभ्यग्निशलभाः पतंति॥अत्रलस्यलक्षणाभावेबिनादित्वात द्वितीयादेर्घ्येसमीपार्थकोनुश्चिह्नवाचिनाषष्ठ्यंते

नसहवासमस्यते॥वनस्यसमीपमिति अनुवनमशनिर्गतः लक्षणभूतस्यवनस्यसमीपंगतइत्यर्थः॥ ॥

तादर्थ्येचतुर्थी अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिंगताच।अस्मिन्वार्तिकाभावेतुविकारत्याधिकारात् पक्षेद्विजायार्थ इत्यपिस्यात् इहतत्पुरुषयोः पर
वल्लिंगमितिवक्ष्यमाणेनसर्वत्रपुल्लिंगप्रयोगश्चस्यादर्थशब्दस्यपुल्लिंगत्वादतइदमुक्तं भूतेभ्योबलिरितिभूतबलिः गोभ्योहितमिति गोहितं गोभ्यः
सुखमिति गोसुखं गोभ्योरक्षितमिति गोरक्षितं भयभीतभीति भीभिरपेताःपोढमुक्तपतिताःपञ्चम्यन्तैःसहपंचम्यंतंसमस्यते चौराद्भयमिति चौ
रभयं एवंवृकभीतः सिंहभीतिः राजभीः सुखादपेतइति सुखापेतः एवंकल्पनाऽपोढः चक्रमुक्तः स्वर्गपतितः तरंगापन्नस्तइतिराज्ञः पुरुषइतिराजपुरुषः
संबंधेषष्ठी राजन् ङस पुरुष सि इत्यलौकिकविग्रहेसमासेकृतेसमासप्रत्यययोरितिविभक्तेर्लुकि अंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपदत्वान्नाम्नोनो।
लोपशितितिनलोपः।।याजकादिभिःसहषष्ठ्यंतंसमस्यते·याजकपूजकपरिचारकपरिवेषकस्नातकअध्यापकउत्सादकहोतृपोतृभर्तृगण

क्वचित्षष्ठीनसमस्यते नृणांद्विजः सतांषष्ठः काकस्यकार्ष्ण्यम् फलानांसुहितः इदमेषांशयितम् अपांस्रष्टा ओदनस्यपा

कायाजकादयः।। ।।क्वचित्षष्ठीनसमस्यते।।निर्धारणेयाषष्ठीसानसमस्यते नृणांद्विजइत्यत्रक्रियागुण ((चकः भवतश्शायिका ॥ ॥
जातिसंज्ञाभिरितिपत्नी पूरणगुणसुहितार्थैःसह षष्ठ्यंतंनसमस्यते ।पूरणार्थेसतांषष्ठः।षष्ठःसंख्यापूरणःषष्ठः षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यइतिथुक्षुणार्थे।
काकस्यकार्ष्ण्यं कृष्णस्यभावःकार्ष्ण्यं अनित्योऽयंगुणेननिषेधःसंज्ञाप्रमाणमर्यगौरवंबुद्धिमांद्यमित्यादिनिर्देशात् फलानांसुहितस्तृप्तः करणे
चेतितृतीयासमासत्वात्स्यादेव अधिकरणवाचिनाक्तेनषष्ठीनसमस्यते इदमेषामासितंगतंभुक्तंवास्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्यइत्यधिकरणेक्तः एषा
मितिकर्तरिषष्ठी।वर्तमानाधारार्थक्तस्येत्यनेन कर्त्रर्थकाभ्यामतृज्काभ्यांसहषष्ठीनसमस्यते। अपांस्रष्टा ओदनस्यपाचकः तृज्वुणाविति कर्तरि तृज्वु
णःप्रत्ययौ अपामिति ओदनस्येति कर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेनकर्मणिषष्ठी कर्तृषष्ठ्यन्तमकेनसहनसमस्यते भवतःशायिका आधारेवुण्प्रत्ययोभवती
ति कर्तरिषष्ठी वर्तमानार्थक्तेनसहषष्ठीनसमस्यते राज्ञांमतोबुद्धः पूजितोवाराज्ञामितिकर्तरिषष्ठी ॥ ॥

...स्थे क्वचिदमाद्यंतस्य पदस्य परनिपातो भवति। अयमतिक्रान्त इति अतिरः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः ॥
...ति... भूतपूर्वः। पूर्वापराधरोत्तरा अवयवा एकसंख्या अवयविना समस्यंते। कायस्य पूर्व इति पूर्वकायः। कायस्यापरो देशः
अपरकायः। कायस्याधरो देशः इति अधरकायः। कायस्योत्तरो देश इति उत्तरकायः। एकदेशः कालवाचिना समस्यते अह्नो मध्यमिति मध्याह्नः राजा
ह्नः सर्वैकदेश इति टः नोवेत्युपधालोपः। अह्नः पूर्वमिति पूर्वाह्नः। अह्नः साय इति सायाह्नः। स्यते घञि अवसानवचनः सायशब्दः रात्रेर्मध्यमिति मध्यरा
त्रः रात्रेः पश्चिममिति पश्चिमरात्रः। टाड्का इत्यनेनात्प्रत्ययः नपुंसकोऽर्द्धशब्द एकसंख्या अवयविना सह समस्यते। पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समांशके इत्यमरः

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्। अयमतिक्रान्तोऽतिरः नावमतिक्रान्तोऽतिनौः पूर्वम्भूतोभूतपूर्वः कायस्य पूर्वः पूर्वकायः अप
रकायः अधरकायः उत्तरकायः अह्नो मध्यं मध्याह्नः सायाह्नः मध्यरात्रः पश्चिमरात्रः अर्द्धपिप्पली क्वचिद्वा द्वितीयंभि
क्षायाः द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयम् तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयम् चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थम् भिक्षातुरीयम् तुरीय
भिक्षा जीविकाप्राप्तः प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः जीविकापन्नः ॥ ॥ ११ अर्द्धपिप्पल्या इति अर्द्धपिप्पली इह तत्पुरुषयो।

रिति परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वं भाव्यं तु अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारये उक्तं समुदायेषु दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तंते इति न्यायात्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्या
ण्यन्यतरस्याम्। एकदेशिना सह समस्यन्ते। अमाद्यन्तस्य परनिपातश्च वा द्वितीयं भिक्षाया इति द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयं तृतीयं भिक्षाया इति तृतीयभिक्षा तृतीयं च राम॰ १०१
तुर्यं तुरीयं भिक्षाया इति तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयं। द्वितीयां तस्य प्राप्तापन्नयोः परयोर्वा परनिपातः जीविकां प्राप्त इति जीविकाप्राप्तः प्राप्तजीविकः अन्या
र्थे इति ह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गे न कालवाचकः परिमाणवता सह समस्यते अमाद्यन्तस्य परनिपातश्च तत्पुरुषे परिमीयते परिच्छि
द्यते येन तत्परिमाणं। परिमाणमस्यास्तीति परिमाणवान् तेन यस्य हि जनना द्वौ मासौ जातः समास जातत उच्यते इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टस्य प्राधान्यं।

द्योतयितुं यस्येत्युक्तं पद्यपि समासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापि सिद्धमिति बहुव्रीहौ क्वचिन्नेति कृतं तस्य पूर्वनिपातनिषेधात् तथापि जातवतो मासो यस्येति ।
समासन्नात वानित्याद्यर्थमिदम् ॥ ॥समासे क्वचिदेकपद्यं णत्वहेतुः एकपदस्य भावे एकपद्यं समासे क्वचित् णत्वस्य हेतुः स्यात् शराणां वनमिति शरव
णं प्लक्षाणां वनमिति प्लक्षवणं आम्राणां वनमिति आम्रवणं सर्पिणस्त्वानसं त्रापाणस्तंम् ॥ क्वचिद्वा ॥ क्वचित्समासेण त्वं वा भवति माषान् वारं वारं वपती
ति माषवापी बहुलग्रहणात् इति किं व्रीहीन् वपतीति कार्येणित्यण व्रीहिवापं ता निव्रीहिवापाणि णत्वाभावे व्रीहिवापानीति व्रीहीन् वारं वारं वपती
ति व्रीहिवापी तस्मै व्रीहिवापिणे शौंडधूर्तकितवपाडमवीणसंवीतान्धि अन्तरपटु पण्डितकुशलनिपुणसिद्धशुक्लपक्वबंधैः सहसप्तम्यन्तं समस्यते ॥

समासे क्वचिदेकपद्यं णत्वहेतुः शरणां वनं शरवणम् आम्राणां वनमाम्रवणम् प्लक्षवणम् सर्पिणस्त्वा क्वचिद्वा माषवापिणौ
माषवापिनौ व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि व्रीहिवापेण व्रीहिवापेन सुरापाणम् सुरापानम् अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः पात्रेस
मिताद्यो निपात्याः पात्रेसमितः गेहेशूरः गेहेनर्दी नञि नञि पूर्वपदे सति पाः न्यपसस्ततत्पुरुषसञ्ज्ञः समासो भवति ना ।
समासे नञो नस्यादेशः धर्मविरुद्धो ऽधर्मः ज्ञानविरुद्धमज्ञानम् ॥ ९ अक्षेषु शौण्डः प्रवीण इति अक्षशौण्डः पात्रेसमिताद्यः शब्दा
निन्दायां निपात्यन्ते भोजनसमये एव संगता भवन्ति न तु कार्ये ते पात्रेसमिताः सम्पूर्वादिणः कः गेहेनर्दी नर्दशब्दे स्मास्मि निः सप्तम्यालुगत्र एषांस
मासान्तरे प्रवेशान् एवं तोल्पर्थः विभिन्ने नञो हौ प्रसज्यपर्युदासकौ पर्युदासार्थकस्य नञ् एकार्थीभावे समासो व्यपेक्षायां तु वाक्यमेव भवति प्रसज्यप्रतिषे
धार्थस्य तु क्रियये वान्वयो न नाम्ना अनन्वयेपि क्वचिन्नाम्ना समासः दृष्ट तन्य कर्तरीति ज्ञापकात कर्तरि न भवतीति तदर्थः तेनाऽसूर्यम्पश्या राजदारा इ
त्यादि सिद्धम् [illegible] तदभावादि इति नञो योगः तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः
[illegible] पापं अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवः अधर्मः नञ्समासो हि अर्थाभावे ऽव्ययीभावेन सह विकल्पते अनुदुताया

मसहितमिति वार्त्तिकप्रयोगात् । ना नञ् इति छेदः आख्याताते नेपरे पि नञोऽदादेशो भवतीति निंदार्थे अपचसित्वं जाल्म कुत्सितं पचसीत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥
अनस्वः ० अनञ् इत्युत्तरेण अ ह्रस्वादिति विहितत्वं तु नानपीति निर्देशात् निरनुबंधकस्य तु नानो निरनुबंधकस्य नञ इत्यस्य अनश्च आनेत्तो नभवतः
अनुबंधकस्य तु भवत इत्यर्थः नभ्राण् नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेने कथाशब्देषु नञ्शब्देन समासः नभ्रा
जत इति नभ्राट् [illegible] तः नपातीति नपात् शब्दः नवेत्तीति नवेदाः असु अस्यान्तः तत्सु साधव इति सत्याः एषु असत्यः नसत्या असत्याः नअसत्या
नासत्याः नमुच [illegible] विः नास्य पुच्छं किरितिकिः नकुलमस्येति नकुलः नखं छिद्रमस्येति नखः न स्त्रीपुंसौ इति नपुंसकः स्त्रीपुंसयोः पुंस

अनन्वरे । समासेन ञोनस्मात्तस्मै । अस्वादन्योऽनञः शंसयस्याऽसम्भवोऽशंसयः निरनुबन्धकस्य नानो नाकः नक्ष
त्रम् नक्रः नासत्या नैकधा चार्थे द्वन्द्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमे
कक्रियाभिसम्बन्धः समुच्चयः वटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धोऽन्वाचयः मिलितयोरेकत्रान्वय

कभावो निपातनात् नक्षरतीति नक्षत्रं क्षरसंचलने ष्ट्रन् आदिः निवासगत्योः सुहादिः नयोः क्षत्रमिति निपात्यते नक्राम ११ इतरेतरयोगः ॥
नीतिनक्रः इत्यत्रत्यः नञ् एकमस्मिन्निति नाकः न एकधः नेकधा इति तत्पुरुषः चार्थे द्वन्द्वः चस्यार्थश्चार्थः जातावेकवचनं चार्थाश्चत्वारः प्रत्येक
मेकक्रियाभिः संबंधः समुच्चयः एकमेकं प्रतीति प्रत्येकं परस्परनिरपेक्षस्याऽनेकस्यैकक्रियायामन्वयः इत्यर्थस्तमीश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यत्र भजन
क्रियायाईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं संबंधात् समुच्चयः एकक्रियायामित्युपलक्षणं तेन परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन् सम्बन्धिन्यन्वयः समु स॰
च्चयः इत्यर्थः ॥ [illegible] गजस्याश्वश्चात्र द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः पटः शुक्लो रक्तश्चात्र द्रव्ये गुणयोः समुच्चयः रक्तः पटः कम्बलश्चात्र गुणे द्रव्ययोः समुच्चयः १०२

अनेकेएकस्मिन्समुच्चीयंते इति समुच्चयः क्रमेणक्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यक्रियाद्वयेऽन्वयोऽन्वाचयः पदैकस्यप्रा। धान्यात् तदनुरोधेनत्वितरदन्वाचीयते तदाऽन्वाचयः।यथाभिक्षामटगांचानयेत्यत्रभिक्षाटनस्यप्रधानतागवानयनस्यत्वाऽनुषंगिकतामि लितयोर्मिलितानांवैकक्रियान्वयः इतरेतरयोगः परस्परसापेक्षस्यानेकस्यैकक्रियायामन्वयइतरेतरयोगः॥ ॥संहतिः समाहारः परस्प रसापेक्षस्यानेकस्यसमूहरूपेणान्वयः समाहारइत्यर्थः चार्थेद्वन्द्वसमासोभवति द्वौद्वावर्थौअभिदधातेकोऽस्मिन्निति द्वंद्वः बहूनामप्युपल क्षणमिदं ननुद्वंद्वसञ्ज्ञायाः किंप्रयोजनमुच्यते द्वंद्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गमिति द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारेकारान्तानां पूर्वनिपात इति च।

संहितस्यसमाहारः तत्राद्ययोर्नसमासोऽस्त्यनन्वयात् द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानाम्पूर्वनिपातः पटुश्चगुप्तश्च पटुगुप्तौ अग्निश्चमरुच्चअग्नीमरुतौ भोक्तृभोग्यौ धवखदिरौ इन्द्राम्बरयाः तापसपर्वतौ स्वराद्यन्तस्य ईशकृष्णौ॥

तांद्वंद्वे पूर्वपदस्यान्तस्थितस्यादिच प्रयोजनं आद्ययोः समुच्चयान्वाचययोः समासोन परस्परसाहित्याऽभावात् अन्ययोः समाहारेतरेतरयोगयोः समासो मिथः परस्परसाहित्यसत्त्वात् इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणं साहित्यप्रधानत्वादेक वचनं द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातः द्वंद्वेऽल्पस्वरशब्दस्य पूर्वनिपातः यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ समासेनोक्तार्थत्वाच्चश ब्दाप्रयोगः द्वंद्वे स्वराद्यदन्तस्यच पूर्वनिपातः स्वरआदिर्यस्य स स्वरादिः अत् अंतेयस्य सोऽदन्तः स्वरादिश्चासावदंतश्च स्वराद्यदंतस्तस्य ईश श्च कृष्णश्च ईशकृष्णौ बहूनां द्वन्द्वे नियमो न इन्द्राम्बरयाः अभ्यर्थ्येन्द्रावा प्रधानस्य पूर्वनिपातो यथा तापसश्च पर्वतश्च तापसपर्वतौ भोक्ता च

भीरुयस्त्वभीरुकृभीरुभ्यो· इकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो मया पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ अग्निमारुतौ ॥ ॥देवताद्वंद्वे पूर्वस्याकारः इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्रा बृहस्पती अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू क्वचिन्न देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वं न भवति क्वचिदग्निवायू वाय्वग्नी वा ईदग्नेः सोमवरुणयोः आत्वस्यापवादोयं देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्य अग्नेरीत्स्यात् सोमवरुणयोः परयोः अग्न्यादेः सोमादीनां सस्य षः अग्नीषोमौ आदिशब्दात् अग्निः स्तूयतेऽ। स्मिन्निति अधिकरणे क्विप् अग्निष्टुत् यज्ञविशेषः अग्नीनां स्तोम इति अग्निष्टोमः सोमयज्ञस्य संस्था स्वाद्यसंस्था ज्योतिः ष्टोमः अपः ष्टोमः अंगुलिषंगः भीरुष्ठानमित्यादि प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवत् प्राणितूर्यसेनानामंगानि प्राणितूर्यसेनांगानि तेषां अंगशब्दः प्रत्येकमन्वेति द्वंद्वा

॥ देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्याकारः ॥ इन्द्राबृहस्पती ॥ अग्नाविष्णू ॥ क्वचिन्न ॥ अग्निवायू ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ अग्नेः सोमादीनां सस्य षः ॥ अग्नीषोमौ ॥ अग्नीवरुणौ ॥ ॥

तेषूभ्यसमाणत्वात् प्राण्यंगानां प्राण्यंगैः सह सेनांगानां सेनांगैः सह यो द्वंद्वः स एकवद्भवति एकेन द्वंद्वे त्वेकवद्भावो न यथा मार्दंगिकाश्वारोहौ प्राण्यंगे· दन्ताश्चौष्ठौ च दन्तौष्ठं तूर्यांगेष्वपि मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे इकप्रत्ययः णिनोवंति हृष्टैः प्रणुवंति स्तुतिं कुर्वंत्यनेनेति पणवो गायनपटहः णुस्तुतौ अस्मात्स्वरादच् इत्यप्रत्ययः प्रोपसर्गस्य निपातनाद्रेफलोपेन सस्य णत्वं च पणव इति पणववादनं शिल्पमस्येतीकप्रत्ययः मार्दंगिकश्च पाण। तम॰ विकश्च मार्दंगिकपाणविकं सेनांगे रथेन चरंते इति रथिकाः चरतीत्यर्थे इकः रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समाहारो रथिकाश्वारोहं ननु समा १०३ हारस्यैकत्वादेकत्वं सिद्धिः किमर्थमिदमुच्यते· प्राण्यंगादीनां प्राण्यंगादिभिः समाहार एव यथा स्यादिति नियमार्थमिति· प्राणिवर्जजातिवा

विनांक्षुद्रजंतूनांचद्वंद्व एकवत् धानाश्चशष्कुल्यश्चतासांसमाहारोधानाशष्कुलि प्राणिनांतुविट्शूद्राः द्रव्यजातिरेवात्रग्राह्यातेनरूपरसादिभ्या
दीन यूकाश्चलिक्षाश्चयूकालिक्षम् विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् वृक्षादिसप्तानांभेदकानांप
र्यायाणामश्ववडवेत्यादीनांत्रयाणांचद्वंद्वः एकवद्वा भूताश्च अशोकाश्चतेषांसमाहारोभूताशोकम् भूताशोकाः रुरवश्चपृषताश्चतेषांसमा
हारोरुरुपृषतं रुरुपृषताः कुशाश्चकाशाश्चतेषांसमाहारः कुशकाशंकुशकाशाः व्रीहयश्चयवाश्चतेषांसमाहारोव्रीहियवं व्रीहियवाः दधिचघृ
तंचतयोःसमाहारोदधिघृतं दधिघृते गावश्चमहिषाश्चतेषांसमाहारोगोमहिषं गोमहिषाः शुकाश्चवकाश्चतेषांसमाहारः शुकवकं शुकव
काः अश्वश्चवडवाचतयोःसमाहारोऽश्ववडवमश्ववडवौ अश्ववडवयोर्द्वंद्वः पूर्ववल्लिंग इतिपूर्वलिंगता पूर्वंच अपरंचतयोः समाहारः पूर्वापरं
पूर्वापरे अधरंचउत्तरंचतयोःसमाहारोऽधरोत्तरं अधरोत्तरे फलसेनावनस्पति मृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानांबहुप्रकृतिर्द्वंद्व एकवत् एषांबहु
वचनांतप्रकृतिःकारणंयस्यसबहुप्रकृतिर्द्वंद्व एकवद्वर्ततीतिनियम्यते बदराणिच आमलकानिचेतिबदरामलकं प्राणिवर्जजातीत्यनेनएकव
द्भावेप्राप्तेनियमः रथिकाश्चाश्वारोहाश्चेतिरथिकाश्वारोहं सेनांगत्वान्नित्ये एकवद्भावेप्राप्तेनियमः प्लक्षाश्चन्यग्रोधाश्चेतिप्लक्षन्यग्रोधं विभाषावृ
क्षेति वैकल्पिके एकवद्भावेप्राप्तेनियमः रुरवश्चपृषताश्चेति रुरुपृषतं शुकाश्चवकाश्चेति शुकवकं विभाषेति वैकल्पिकेएकवद्भावेप्राप्तेनियमः
नकुलपर्यंताः क्षुद्रजंतवः यूकाश्चलिक्षाश्चेति यूकालिक्षं क्षुद्रजंतूनामित्येकवद्भावेप्राप्तेनियमः। व्रीहयश्चयवाश्चेति व्रीहियवं कुशाश्चका
शाश्चेति कुशकाशं अत्रापिविभाषेतिवैकल्पिके एकवद्भावेप्राप्तेनियमः द्विप्रकृतौ एकवचनांतयोर्द्वयोः प्रकृत्योर्द्वंद्वे नास्त्येकवद्भाव इत्यर्थः॥ ब
दरामलके रथिकाश्वारोहौ प्लक्षन्यग्रोधौ रुरुपृषतौ शुकवकौ यूकालिक्षे व्रीहियवौ कुशकाशाविति ऋतांद्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वमिति वक्ष्यमाणेनात्वं

अस्मादनङ् द्वन्द्वत्वेनानङ् होतापोतारौ पंचसु द्वन्द्वत्वेनानङ् माता पितरौ पुत्रेचेति वक्ष्यमाणेनात्वं पितापुत्रौ मातरपितरौ निपात्यौ मातृशब्दस्याऽरङादेशो
निपात्यते उदीचामाचार्याणां मते स्पहादीनि शिष्यते सर्वैः सहोक्तौ सर्वैः शब्दैः सहोक्तानि स्पहादीनि शिष्यंते ऽन्यानि पदानि लुप्यानि लुप्यंते द्वंद्वे
इत्यर्थः ॥ ॥ द्विगुरेकवद्भावः ॥ एकवद्वचनमित्येकवद्भावः एकवचनमित्यर्थः एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ एकत्वे वर्त्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भव
तः एकत्वे किं पंचकपालाः पुरोडाशः एकपदवद् एकत्वसंख्याविशिष्टस्य वाचकः परवल्लिंगापवादोयं विधिः पाणी च पादौ च तेषां समाहारः पाणि

समाहारे एकवद्भावः एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः पाणिपादम्
मार्दङ्गिकपाणविकम् रथिकाश्वारोहम् पदककमकम् वदरामलकम् ॥९॥
कुशपलाशम् ॥

पादम् मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च तयोः समाहारो मार्दङ्गिकपाणविकं रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समाहारो रथिकाश्वारोहं पदान्यधीते इति पदक
क्रममधीते इति क्रमकः क्रमस्य पदकश्च क्रमकश्च तयोः समाहारः पदकक्रमकं वदराणि च आमलकानि च तेषां समाहारो वदरामलकं ॥९॥
कुशाश्च पलाशाश्च तेषां समाहारः ॥९॥ कुशपलाशं अथ समासान्तप्रकरणं चवर्गान्तात् दषहान्ताच्च टः समाहारे वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं वाक्स्रजं शमीद्
षदं वाक्त्विषं छत्रोपानहं समाहारे किं प्रावृट् शरदौ अहः पूर्वाद्रात्रिशब्दात् समाहारे अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः होरात्रः एवाहूहांता

टेशिल्पिकुंदृघटेगोहेकुटोमुराचित्रगुच्छकुंभदासीकूटंपूर्ह्योरयंत्रयोरितिहेमः ह्रेमाः पार्थिपुरोकाकेमानेद्रोणीतुनीवृत्तिनौभेदेशैलसंधौचेतिहैमः॥
॥ ॥उक्तपुंस्कस्येतिकिं॥छायाद्वितीयः गंगाभार्योयस्यसगंगाभार्यः। अत्रानयोर्नित्यस्त्रीत्वं। अलौकिकविग्रहे रूपवतीसभार्यास्य इतिअस्यार्थेइत्यने·
नह्रस्वः पुंवद्भत्यनेनेयानिवृत्तिः। ऊङ्प्रत्ययांतस्यतुन। उक्तपुंस्कस्यऊङ्प्रत्ययांतस्यस्त्रीलिंगस्यपुंवद्भावोनभवति समानाधिकरणेस्त्रीलिंगेपरे वामोरूः भार्या
[illegible]वामोरुभार्यः। संहितशफलक्षणवामसहितसहादेर्म्भिस्यूङ्प्रत्ययः। पूर्णार्थप्रत्ययान्तेप्रियादौचन। उक्तपुंस्कस्यस्त्रीलिंगस्यपुंवद्भावोनभवतिसमाना
धिकरणेस्त्रीलिंगे पूरणार्थप्रत्ययांतेप्रियादौचपरे अलौकिकविग्रहे कल्याणीस्पंचमीस्य इतिअन्यार्थेइत्यनेनह्रस्वः पूरणार्थेपंचादेर्मट् इतिमट्प्रत्ययः

उक्तपुंस्कस्यकिम्। छायाद्वितीयः। गङ्गाभार्य्यः। ऊङ्प्रत्ययान्तस्यन। वामोरूभार्य्यः। पूरणार्थप्रत्ययान्तेप्रियादौचन। कल्याणीपञ्च
मीयासांरात्रीणांताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः। कल्याणीप्रियः। तरतमचरट्कल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौपुम्वत्। दर्शनीयतरा।
दर्शनीयतमा। दर्शनीयचरी। दर्शनीयपाशा ॥

॥ ११ पूरणार्थप्रत्ययांतेइत्यनेनकल्याणीइत्यत्रपुंवद्भावोनततःसमासांतोप्रत्ययोयस्येती॥
कालोपस्लतः स्त्रियामापू कल्याणीपंचमास्ताः प्रियामनोज्ञाकल्याणीसुभगादुर्भगाभक्तिः सचिवास्वसाकांताक्षांता समाचपलादुहितावामाअबलातनयापो
डगाप्रियादयः कल्याणीप्रियायस्यसकल्याणीप्रियः तरतमचरट्कल्पदेशीयरूपपाशादौपुंवत· एषुपरेषुस्त्रियाः पुंवद्भवति अतिशयेनदर्शनीयेति·
दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा तरतमपौनिर्दिष्टाइतितरतमौ भूतपूर्वादर्शनीयेतिदर्शनीचरी भूतपूर्वेचरडिति चरट् टित्वाद्ङीप् ईषदसमाप्तादर्शनीयेति·दर्श
नीयकल्पादर्शनीयदेशीया ईषदसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाइतिकल्पदेशीयौ प्रशस्तादर्शनीयेति·दर्शनीयरूपा·प्रशंसायांरूपप्इतिरूपः कुत्सितादर्श
नीयेति दर्शनीयपाशा कुत्सायांपाशप्इतिपाशः। आदिशब्दात् बहुसजातीय यथाख्यातस्तयोर्ज्ञेया· बह्वीषुबहुत्रबहुतः पट्वीप्रकारवतीपटुजातीया प्रकारेजातीय
इतिजातीयप्रत्ययः बहुधाकिंसर्वादिबहुभ्यः प्रकारेधा अजाभ्योहिता अजथ्या अजाविभ्यांथ्यन्इतिथ्यप्रत्ययः ॥ ॥ ॥ ॥

सि०चं०पू०
ती०सु०
१०४

उद्गातानद्धृ इत्सनेना ऽऽर होतापोतारौ पंचसु इत्सनेनार माता पितरौ पुत्रे चेति वक्ष्यमाणेनात्वं पितापुत्रौ मातरपितरौ निपात्यौ मातृशब्दस्य अरङादेशो निपात्यते उदीचामाचार्याणां मते स्यदादीनि शिष्यंते सर्वैः सहोक्तौ सर्वैः शब्दैः सहोक्तानि स्यदादीनि शिष्यंते ऽन्यानि पदानि लुप्यानि लुप्यंते द्वंद्वे इत्यर्थः ॥ ॥ समाहारे एकवद्भावः ॥ एकवद्वचनमित्येकवद्भावः एकवचनमित्यर्थः एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः एकत्वे किं पंचकपालाः पुरोडाशाः एकग्रहणं एकत्वसंख्याविशिष्टस्य वाचकः परवल्लिंगापवादोयं विधिः पाणी च पादौ च तेषां समाहारः पाणि

समाहारे एकवद्भावः एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः पाणिपादम्
मार्दङ्गिकपाणविकम् रथिकाश्वारोहम् पदककमकम् बदरामलकम् शशकुशपलाशम् ॥

पादम् मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च तयोः समाहारो मार्दङ्गिकपाणविकं रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समाहारो रथिकाश्वारोहं पदान्यधीते इति पदकः क्रमकमधीते इति क्रमकः क्रमादित्यः पदकश्च क्रमकश्च तयोः समाहारः पदकक्रमकं बदराणि च आमलकानि च तेषां समाहारो बदरामलकं शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च तेषां समाहारः शशकुशपलाशं अथ समासान्तमत्ययः चवर्गान्तात् दषहान्ताच्च टः समाहारे वाक्त्वचं वाक्स्रजं शमीदृषदं वाक्त्विषं छत्रोपानहं समाहारे किं प्रावृट्शरदौ अहः पूर्वाद्रात्रिशब्दात् टः समाहारे अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः अहोरात्रः रात्राह्नाहाः राम० १०४

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वोपपदम् संख्यापूर्वः समासो द्विगुः संज्ञो भवति समाससंज्ञाफलं समासप्रत्ययपोरिति। द्विगुसंज्ञाफलमेकत्वे द्विगुद्वंद्वाविति। द्विगा
वीशब्दोपस्मिन्नित्यन्वर्थसंज्ञाबलात् द्वयोरेव द्विगुः समाहारे द्विगावेकवद्भावः तद्धितार्थे द्विगौ तु नैकवद्भावः किंतु विशेषविघ्नता पंचसु कपालेषु संस्कृ
तः पुरोडाशः संस्कृतार्थेऽण् लुग्बहुत्वे क्वचिदिति च क्वचिद्ग्रहणात् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोर्निमित्तस्याऽनपत्यार्थस्य तद्धितस्य लुग्भवत्य इत्यर्थो
बोध्यः। पंचकपालः। द्विगौ तद्धितस्य लुग्भूत समाहारेऽत्तद्द्विगुः समाहरणं समाहारः भावे घञ् समाहारे राशीकरणेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ॥
अदंतात् द्विगोः स्त्रियामोपूर्वात् दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी यस्येत्यलोपः ननु विप्रकीर्णानामेकत्रराशीकरणं समाहारार्थः स च दशानां ग्रामाणां न

संख्यापूर्वो द्विगुः। तद्धितार्थे। पंचकपालः। समाहारेऽत्तद्द्विगुः। समाहारेऽर्थे द्विगुस्समासो भवति तितोऽकारान्तादीपुमस्स
यः। दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी। पञ्चाग्निः। क्वचिन्न। पञ्चपात्रम्। चतुर्युगम्। त्रिभुवनम्। आवनाद्या। पंचवद्धी॥

पंचमवद्दू०॥ बहुव्रीहिरन्यार्थे। अन्यपदार्थे योऽन्वयस्स बहुव्रीहिसंज्ञः॥ ॥ (१) संभवति० उच्यते० एकक्रियायांसमन्वयात् बुद्ध्या
राशीकरणस्य संभवात् उदाहरणं। पंचाग्नयः समाहृता इति पंचाग्नि। क्वचिन्न। क्वचिददंतात् द्विगोरीपून स्यात् पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रं चतुर्णां
युगानां समाहारः चतुर्युगं त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं समासांतानग्रे वक्ष्यामि इति द्विगुः ॥ बहुव्रीहिरन्यार्थे। बहुव्रीहिरित्यस्य पूर्वोच्चारणसामर्थ्या
दन्यपदार्थोऽभावेपि बहुव्रीहिः क्वचिद्भवति। यथा द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः पंच षड् वा पंचषाः द्वौ च दश वा द्विदशाः त्रयश्च दश वा त्रिदशाः डच्प्रत्ययांतान्।
तानग्ने प्रवक्ष्यामि पदानां समासविधानादन्यशब्देन पदं गृह्यते अन्यस्य समस्यमानपदाद्भिन्नस्य पदस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् अमादौ विसर्गस्तु
वर्तमानात् द्वितीयाद्यन्ते द्यां तं विशेषणं कर्तव्यम् अत्र हि द्वितीयाद्यंतपदेन प्रकृतस्यार्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः कर्मादिरभिधीयते प्रथमान्तेन तु माति

पदिकार्थेमात्रे प्रथमाविभक्तिपक्षेसंख्या प्रत्ययार्थस्तथापिततस्याः प्रकृत्यर्थं प्रतिविशेषणत्वान्नप्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमांतस्याप्तिएवंचद्विती
यांताद्यर्थे इतिस्थितं तथापविशेषात्समस्यमानप्रथमांतमेवलब्धं यथाऽऽप्रथमाविभक्त्यर्थेबहुव्रीहिरिनिसमानाधिकरणानामितिचफलितं। अनेकं
प्रथमान्तमन्यपदार्थेऽन्यार्थेवर्तमानंसमस्यते सबहुव्रीहिस्समस्यमानपदेतरपदार्थेसमस्यमानपदानामन्वयोबहुव्रीहिरित्यर्थः कण्ठेकाल इत्यादि।
बहुव्रीहे: ॰॰॰णसप्तम्यन्तानांनामितिनिज्ञापकादुवतीत्यर्थः अतःसद्विधा बहुधासमानाधिकरणएवव्यधिकरणस्तुकुत्रचित्तंभवति समानाधि
करणेवेपधिकरणयोस्यात्पत्वमित्युक्तत्वात् किंचबहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागोयथाविज्ञापेन एतत्स्थेसदेऽन्यगनहणंकृतंद्वितीयाद्यंतमन्यपदार्थं
क्रमेणोदाहरति। प्राप्तमुदकंयमितिसमासोक्तत्वात् कर्मोदोमयमा प्राप्तोदकोग्रामः ऊढोरथोयेनसऊढरथोऽनड्वान् उपहृतःपशुर्यस्मैसउपहृतपशुःरुद्रः उ
बहुव्रीहौविशेषणसप्तम्यन्तानामसर्वादिसंख्यानाम्पूर्वंनिपातः बहुधनंयस्यसबहुधनः अस्तिधनः लम्बकर्णः कण्ठेकालः बहे
गडुः कृतकटः सर्वप्रियः द्विपुरुषः क्वचिन्न चन्द्रशेखरः पद्मनाभः दन्तजातः ऊरुभिन्नः क्वचिद्वा प्रियगुडः गुडप्रियः आहिताग्निः
अभ्याहितः अस्युद्यतः उद्यतासिः नञ्दुस्सुभ्यःप्रजामेधयोरसुक् अप्रजाः दुर्मेधाः सुप्रजाः धर्मादनुसुधर्मात् एवतीभार्या
द्रुतमेदनोयस्यांसाऽऽद्रुतौदनास्थाली पीतमंबरं यस्यसपीताम्बरः वीरःपुरुषोयस्मिन्सवीरपुरुषोग्रामइति॥ ॥बहुव्रीहौविशेषणसप्तम्यंतानांपूर्वनि
पातः बहुव्रीहौविशेषणंसप्तम्यंतंकांतंचपूर्वंप्रयोज्यंविशेषणंयथा बहुधनः अस्तीतिसतार्थेऽव्ययं अस्तिधनं यस्यसोऽस्तिधनः लंबौकर्णौयस्यस लंबकर्णः
सप्तम्यंतंयथा कंठेकालः वहेगडुःसप्तम्याअलुगवक्तांतंयथा कृतःकटोयेनसकृतकटः सर्वादिसंख्याचबहुव्रीहौसर्वादिगणःसंख्याचपूर्वाप्रयोज्या सर्वः।
प्रियोयस्यससर्वप्रियः द्वौपुत्रौयस्यसद्विपुत्रः त्रिपुत्रः क्वचिन्नबहुव्रीहौ क्वचिद्विशेषणसप्तम्यंतक्तांतानांपूर्वनिपातोनभवति चन्द्रःशेखरेयस्यसचन्द्रशेखरः राम॰
पद्मंनाभौयस्यसपद्मनाभः डाडकाइत्यनेनाऽप्रत्ययः दंताजातायस्यसःदंतजातः ऊरूभिन्नौयस्यसऊरुभिन्नः। क्वचिद्वाबहुव्रीहौ क्वचिद्विशेषणसप्त १०५

मंतक्तांतानांवापूर्वनिपातोभवति प्रियोगुडोयस्यसप्रियगुडः गुडप्रियोवा आहितअग्निर्येनस आहिताग्निरग्न्याहितोवा अस्तिरुद्यतोयेनसउद्यतासिः असु
द्यतोवा नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोरस् नञादिभ्यः पराभ्यांप्रजामेधाभ्यामसमत्ययः स्याद्बहुव्रीहौ नप्रजायस्यसः नाइत्यनेनादादेशः असमत्ययेयस्यलोपइ
त्यालोपः अत्वसोरितिदीर्घः अप्रजाः दुःप्रजाः सुप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधसइतिकाशिका धर्मादनिच् धर्मशब्दादनिच्प्रत्ययः स्यात् द्विपद
बहुव्रीहौ सुष्ठुधर्मोयस्यसः सुधर्मा ननु अकारोऽप्यर्थः नप्रत्ययेनैवरूपसिद्धेरितिचेत् उच्यते धर्मकरोत्याचष्टेवेति धर्मनाम्नोणिजिडित्कारणइतिप्यंतात्
क्विपि धर्मितिपरमोधर्मयस्यएकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् अनसपरमधर्मादिस्याद्यर्थमकारोच्चारणंवोध्यं॥ ॥अन्यार्थे अन्यार्थेगौणत्वेवर्तमान
स्यस्त्रीप्रत्ययांतस्यनाम्नोह्रस्वोभवति स्त्रीमत्ययस्येतिकिम् अतिलक्ष्मीः अतितन्त्रीः गौणत्वेकिम् राजकुमारीब्रह्मविद्या किंचनपुंसकात्समोह्रस्वागस्ततोलुगि
त्युत्सर्गवाक्यभेदेनव्याख्येयं तथाहि अन्यस्यतद्धितस्यार्थेवर्तमानंयत् स्त्रीप्रत्ययांतंतदह्रस्वमेवस्यस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्स्यात् यथापञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः
अन्यार्थेस्त्रीप्रत्ययान्तस्यान्यार्थेवर्तमानस्यह्रस्वः॥पुम्वद्वा॥समासेसमानाधिकरणेस्त्रीलिङ्गे परेपूर्वस्योक्तपुंस्कस्य
स्त्रीलिङ्गस्यपुंलिङ्गस्येवस्वरूपम् रूपवद्भार्य्यः॥ ॥११ पंचपटुः पंचभिर्ब्राह्मणीभिः क्रीतः पञ्चब्राह्मणः पंचभिरिंद्राणीभिःक्रीतः पंचें
द्रः पंचअग्नाय्योदेवताऽस्येतिपञ्चाग्निः पंचमनाय्योदेवताऽस्येतिपंचमनुः अत्रहिसंख्यापूर्वोद्विगुरित्यनेनतद्धितार्थेद्विगुः ततोऽण्प्रत्ययः तस्यलुगव
त्युत्सर्गेद्विगोरिति लुक् यततद्धितार्थेगौणस्यस्त्रीप्रत्ययस्यानेनलुक्क्रियते इत्यर्थः॥रूपवतीभार्यायस्येतिलौकिक विग्रहः पुंवद्वापूर्वस्यउक्तः पु
मान्तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तेयेनतदुक्तपुंस्कंतस्योक्तपुंस्कस्यस्त्रीवाचकप्रत्ययांतस्यनाम्नः पुंवाचकस्येवरूपंभवतिसमानाधिकरणेस्त्रीलिंगेसमा
सस्यचरमावयवेरूढपदमुत्तरपदंतस्मिन्नुत्तरपदेसति एकविभक्त्यंतत्वेनएकार्थनिष्ठत्वंसमाधिकरणत्वं किंचयद्यपिउक्तः पुमान्तदुक्त
पुंस्कमित्युच्यते नहिकुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् कुटीद्रोणीशब्दाभ्यामर्थांतरेपुंल्लिंगस्याप्युक्तत्वात् तथाचकुटःको

हे शिखाकुट्टे घटोद्गीहे कुंदोमुराचित्रगुच्छकुम्भदासीकूटं पू द्वास्यंत्रयोरितिहे मः द्रोणः पार्थियुरोकाकेमानेन्द्रे मणीतु नीहृत्ति नैभेदे शैलसं धोचेतिहेमः॥
॥ ॥उक्तपुंस्कस्येतिकिं॥छायाद्वितीयः गंगाभार्यो यस्य स गंगाभार्यः।अत्रानयोर्नित्यस्त्रीत्वं।अलौकिकविग्रहे रूपवतीस भार्यास इतिअमार्थेइत्यने-
नहूस्वः पुंवद्भूत्यनेनेपानिवृत्तिः।ऊङ्प्रत्ययांतस्यतुनाउक्तपुंस्कस्यऊङ्प्रत्ययांतस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो नभवति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगेपरे वामोरूः भार्या
यस्य वामोरुभार्यः।संहितशफलक्षणवामसहितसहादेभ्यस्त्रूप्रत्ययः।पूर्णार्थप्रत्ययान्तेप्रियादौ च न।उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो न भवतिसमाना
धिकरणे स्त्रीलिंगे पूरणार्थप्रत्ययांते प्रियादौ च परे अलौकिकविग्रहे कल्याणीस् पंचमीस् इति अन्यार्थे इत्यनेन हूस्वः पूरणार्थे पंचादेर्मट् इतिमट्प्रत्ययः
उक्तपुंस्कस्य किम्।छायाद्वितीयः।गङ्गाभार्य्यः।ऊङ्प्रत्ययान्तस्य न।वामोरूभार्य्यः।पूरणार्थप्रत्ययान्ते प्रियादौ च न कल्याणीपञ्च
मीयासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः।कल्याणीप्रियः।तरतमचरट्कल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौ पुम्वत्।दर्शनीयतरा।
दर्शनीयतमा।दर्शनीयचरी।दर्शनीयपाशा॥ ॥१९पूरणार्थप्रत्ययांतेइत्यनेन कल्याणीइत्यत्र पुंवद्भावो न ततः समासांतोप्रत्ययोयस्येत्ती।
कालोपस्ततः स्त्रियामाप् कल्याणी पंचमास्ताः प्रियामनोज्ञा कल्याणी सुभगादुर्भगाभक्तिः सचिवास्वसाकांतासांता समाचपलादुहितावामाअवलातनयायो
डशप्रियादयः कल्याणीप्रिया यस्य सकल्याणीप्रियः तरतमचरट्कल्पदेशीयरूपपाशादौपुंवत् एषुपरेषु स्त्रियाः पुंवद्भवति अतिशयेन दर्शनीयेति।
दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा तरतमेपस्त्विष्टा इतितरतमौ भूतपूर्वा दर्शनीयेति दर्शनीचरी भूतपूर्वे चरडिति चरट् प्रित्इतीप् ईषन्नूनादर्शनीयेति दर्श
नीयकल्पादर्शनीयदेशीया ईषदसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाइतिकल्पदेशीयौ प्रशस्तादर्शनीयेति दर्शनीयरूपा प्रशंसायां रूपइतिरूपः कुत्सितादर्श
नीयेति दर्शनीयपाशा कुत्सायां पाशइतिपाशः।आदिशब्दात् जातस्जातीय यथाख्यादस्योजेया। वह्वीषुवहुत्रवहुतः पट्वीमकारवतीपटुजातीया प्रकारेजातीय
इतिजातीयप्रत्ययः वहुधाकिंसर्वादि वहुभ्यः प्रकारे धा अजाम्योहिता अजथ्या अजाविभ्यांथ्यइतिथ्यप्रत्ययः॥ ॥ ॥ ॥

शस्विह्वल्पार्थस्य पुंवत्· बह्वल्पार्थस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य पुंवद्भावो भवति शसि बह्वीभ्य इति बहुशः। अल्पाभ्य इत्यल्पशः। बह्वल्पार्थात्कारकादिति शस्। त्वतलो
र्गुणवचनस्य गुणवचनस्य शब्दस्य पुंवद्भावो भवति त्वतलोः परयोः। कुक्कुट्यादीनामंडादिषु। कुक्कुट्यादीनां पुंवद्भावो भवत्यंडादिषु परतः। कुक्कुट्या अ
ण्डमिति कुक्कुटांडम्। मृग्याः पदमिति मृगपदं। मृग्याः क्षीरमिति मृगक्षीरं। काक्याः शाव इति काकशावः। सर्वादेः समासादौ पुंवत्। सर्वादेर्गणस्य पुंव
द्भावो भवति समासादौ। आदिशब्दात् कृत्तद्धितप्रत्ययांतधातुषु च समासे यथा दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा दक्षिणपूर्वा तद्धिते यथा·

शस्विह्वल्पार्थस्य पुंवत्॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पशः। त्वतलोर्गुणवचनस्य। शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्। शुक्लता। कुक्कुट्या
दीनामंडादिषु। कुक्कुट्या अंडं। कुक्कुटाण्डम्। मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः। सर्वादेस्समासादौ पुंवत्। दक्षिणस्याः पूर्वे सा
स्या अन्तरालं मध्ये यादिक्सा दक्षिणपूर्वा। सर्वाप्रधानमस्येति सर्वमयः॥ सर्वां करोतीति सर्वंकरः। यङ्मानिनोः पुंवत्। एनीवाचरति एता
यते दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः॥ अकतद्धिताभ्यां कोपधस्य न। पाचिकाभार्य्यः। रसिकाभार्य्यः। सञ्ज्ञापूरणार्थप्रत्ययो
नो। दत्ताभार्य्यः। पंचमीभार्य्यः॥ ॥ ११ सर्वाप्रधानमस्येति प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयडिति मयट् सर्वमयः। कृति यथा सर्वां करोती
ति सर्वंकरः। इखस्वोतिखः। खिति पदस्येति मुम्। ङ्यंत धातुषु यथा। सर्वामिच्छतीति काम्यच्चेति काम्यप्रत्ययः। सर्वकाम्यः॥ ॥ यङ्मानिनोः पुंवत्·
एतत्परतः [illegible] लिंगस्य पुंवद्भवति। एनीवाचरतीति कर्तुः क्यङ् इति यङ्· ईयो निवृत्तौ· तन्निमित्तकस्य नत्वस्यापि निवृत्तिः· येदृति दीर्घः। एतायते। दर्श·
नीयां मन्यते इति मनेः कर्तरि णिनिः दर्शनीयमानी। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते· या सा दर्शनी
यमानिनी। इह रूपपुंवत्। न च पद्दपु अकतद्धिताभ्यां कोपधस्य न। अकतद्धितप्रत्ययाभ्यां कृत्वा कोपधस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो न भवति पचतीति॥
ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् युवोरनाकाविति अकादेशे आवतष्टाप् प्रत्यये इति पाचिका भार्या यस्य स पाचिकाभार्य्यः। अन्यार्थ इति ह्रस्वः रसोऽस्त्यस्या इति ०॥०

सि०कौ०पूर्व अङ्कौ च मत्वर्थे इतीकः रसिका भार्या यस्य स रसिकाभार्यः। अन्यार्थे इति ह्रस्वः एवं मद्रेषु भवा मद्रिका भवार्थे कः आप् कात्पूर्वस्येतीत्वं मद्रिकेवाचरतीति
तै०सु० मद्रिकायते मद्रिकां मन्यते इति मद्रिकामानिनी अत्र क्यङ्मानिनोरिति पुंवद्भावे प्राप्ते निषेधः ॥ संज्ञापूरण्यार्थप्रत्यययोर्न अनयोः पुंवद्भावो न भवति ॥
१०७ दत्ता भार्या यस्येति दत्तां मन्यते इति स्त्रियाः पुंसि च संज्ञाभूतो यं दत्तशब्दो भाषितपुंस्कोऽस्ति दत्ताभार्यः दत्तामानिनी पंचमी भार्या यस्येति कुत्सिता पंच
मीति पंचमीभार्यः पंचमीपाशा पंचादेव मडिति संख्यापूरणे मट् पंचमी पाशेत्यत्र तरतमेति मात्रे निषेधः ॥ ॥वृद्धिहेतोस्तद्धितस्याऽरक्तविकारार्थस्य
न आदिस्वरस्येति सूत्रेण विहिता या वृद्धिस्तस्या हेतुर्योऽरक्तविकारार्थो यस्य स रक्तविकारार्थस्तस्य रक्तविकारार्थस्य तद्धितस्य पुंवद्भावनि-
षेधो न भवति मथुरायां भवा माथुरी भवार्थेऽण् आदिस्वरस्येति वृद्धिः त्वणइतीप् माथुरी भार्या यस्य स माथुरीभार्यः। माथुरीवाचरतीति माथुरी

वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्य न। माथुरीभार्य्यः। अरक्ते किम्। कषायेण रक्ता कन्या काषायी। काषायी कन्या यस्य स

काषायकन्यः। विकारे किम्। हेम्नो विकारो हैमी हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। स्त्रुटिमतिपुंवत्। वैयाकरणभार्य्यः॥

यते कर्तुर्यङिति यङ् माथुरीं मन्यते इति माथुरीमानिनी। अत्र पुंवद्भावो न। वृद्धिहेतोरिति किं। मध्ये भवा मध्यमा। मध्यान्म इति भवार्थे मः मध्यमा
भार्या यस्य स मध्यमभार्यः। तद्धितस्येति किं। काण्डं लुनातीति काण्डलावी। कार्ये ण्विः अण् कृदयं काण्डलावी भार्या यस्य स काण्डलावभार्यः। आदि
स्वरस्येति विहिता वृद्धिरिति किं। तत्परिमाणमस्यास्तीति तावती। एतत्किं यत्तद्भ्य इति वतुः यत्तदेतदामित्याकारः तावती भार्या यस्य स तावद्भार्यः।
अरक्तविकारार्थस्येति किं। कषायेण रक्ता काषायी कारकात् क्रियायुक्ते इति तेन रक्तमित्यर्थेऽण् त्वणइतीप् काषायकन्यः पुंवद्भावाद्दीपो निवृत्तिः राम०
हेम्नो विकारो हैमी। विकारार्थेऽण् त्वणइतीप् हैमी मुद्रिका यस्य स हैममुद्रिकः पुंवद्भावः। स्त्रुटिमतिपुंवत्। वृद्धिहेतोस्तद्धितस्याऽरक्तविकारार्थ १०७
स्यात्रीमस्य यात्तस्य पुंवद्भावो भवति सुडागमे कृते सति व्याकरणमधीते वेत्ति वा इत्यर्थेऽण् न संधियोरिति इट् पश्चाद्वृद्धिः त्वणइतीपूर्वेवा

करणी २ भार्या यस्य स वैयाकरणभार्यः ॥ सुष्टु अश्वो यस्य स स्वश्वः स्वश्वस्या ऽपत्यं स्त्री उट् ह ह्री सौवश्वी २ भार्या यस्य स सौवश्वभार्यः ॥ ॥ स्वांगाद्दीपो ऽमानिनि ॰
स्वांगात्परस्य ईप् प्रत्ययस्य पुंवद्भावो न भवति मानिन् शब्दे परे तु पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः ॥ सुष्टु केशा यस्याः सा स्वांगाच्चेतीप् सुकेशी २ भार्या यस्य स
सुकेशीभार्यः ॥ स्वांगात्किं पट्वी भार्या यस्य स पटुभार्यः ईप् इति किं न विद्यंते केशा यस्याः सा ऽकेशा सहनञ्चितीत्युनिषेधः ॥ अकेशा भार्या य
स्य स अकेशभार्यः ॥ पुंवद्भावः सुकेशीं मन्यते यः स सुकेशमानी । स्त्री तु सुकेशमानिनी ॥ जातिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययांतस्य न जातिवाचिशब्दात्प
रस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावो न भवति । शूद्रा भार्या यस्य स शूद्राभार्यः । अजादेरित्याप् । ब्राह्मणी भार्या यस्य स ब्राह्मणीभार्यः ॥ जातेरितीप् ॥ गोः ।

स्वाङ्गाद्दीपो मानिनि न सुकेशीभार्य्यो यस्य स सुकेशीभार्य्यः । मानिनि तु सुकेशमानिनी ॥ जातिवाचिनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य न
शूद्राभार्य्यः ब्राह्मणीभार्य्यः इत्यादि गोः गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति पञ्च गावो यस्य स पञ्चगुः संख्या
सुख्या प्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यान्त्यलोपः सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च प
दादेशः ॥ सहस्रपदः व्याघ्रपदी । कुले ॥ ॥ ॥ ॥ ११ अन्यार्थे वर्तमानो यो गोशब्दस्तदंतस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति ॰ ॥

पञ्च गावो यस्य स पंचगुः पंचभिर्गोभिः क्रीतः स पंचगुः क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च । अन्यार्थे किं । अतिशयितो गौः इति गोः संख्यादिसुख्या प्रादिपूर्वपाद
शब्दस्यान्तलोपः ॥ संख्या सु पूर्वस्य व्याघ्रादिपूर्वस्य च पादस्यान्तस्य लोपः स्यात् । बहुव्रीहौ समासांतो यमादेशो ज्ञेयः ॥ अन्यथा समासांतः कः ॥
सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् शसादौ स्वरे । ईपीकारे तद्धितयस्वरे च पदादेशश्च ॰ पादशब्दस्य पदादेशः स्यात् शसादौ स्वरे सह
स्रपदः [illegible] पदी । पादो वेतीप् ईकारे व्याघ्रपदी कुले तद्धितयस्वरे वैयाघ्रपद्यः ण्यपुटौ तद्धितस्वरे ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामकृष्ण ॰

सि॰कौ॰पू॰ वैयाघ्रपद्यः ॥ पुत्रेण सह ॥ अन्यपदार्थाभावे समानाधिकरणाभावे च क्वचिद्बहुव्रीहिर्भवति यथा पुत्रेण सह वर्त्तते यः स सपुत्रः सह इत्यस्य तृतीयान्तेन
टी॰सु॰ समासः ॥ अव्ययेनार्थः संख्या यासहोऽदूरासन्नाधिकसंख्याः समस्यन्ते स बहुव्रीहिर्भवति दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः नव एकादश
१०८ वेत्यर्थः उपशब्दोऽत्र समीपे निवर्त्तते समीपेऽव्ययीभावः समीपिनि तु बहुव्रीहिर्भवतीति आसन्ना विंशतेर्ये संति ते आसन्नविंशाः डप्रत्ययः विं
शतेस्तिलोपो ढितीति लोपः अदूरास्त्रिंशतः इति अदूरत्रिंशाः अधिकाश्चत्वारिंशत इति अधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः वार्थेऽयं बहु
व्रीहिः द्विराहत्ता दश द्विदशाः विंशतिरित्यर्थः सुप्रत्ययार्थेऽयं बहुव्रीहिः दिङ्नामान्यंतराले समस्यंते स बहुव्रीहिः दक्षिणपूर्वा तेषु गृहीत्वा इदं
युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे तेन प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे च सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च पदयोः समासो भवति क्रियाव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः ॥ ॥

वैयाघ्रपदः ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ द्विपाद्‌ ॥ द्विपादौ ॥ द्विपादः ॥ सुपात्‌ ॥ व्याघ्रपात्‌ ॥ दाडकाः ॥ मध्याह्नः ॥ पूर्वाह्णः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्र पूर्वपदस्य दीर्घश्च वक्ष्यमाणः समासांतात्‌ इप्रत्ययः ॥ इप्रत्ययांतस्याव्ययसंज्ञा च केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तमिति केशाकेशि ॥ दंडैश्च दंडैश्च प्र
हृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति दंडादंडि मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति मुष्टीमुष्टि बाहुषु बाहुषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तमिति वोऽन्यस्येइस
वादेशः बाहूबाहवि अयं समासांत प्रत्ययाऽउच्यते पूरणार्थप्रत्ययांतं यत्‌ स्त्रीलिंगं तदंतात्‌ प्रमाण्यंतात्‌ च बहुव्रीहेरप्‌ कल्याणी पंचमा रात्रयः ॥
अत्र संख्यापूरणे मट्‌ पूरणार्थप्रत्ययांते इति पुंवद्भावो निषेधः स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवद्भावः प्रमाति अनयेति प्रमाणी क ए॰न॰
रणे ल्युट्‌ प्रधानेकार्थे संप्रत्यय इति न्यात्‌ प्रधाने पूरणार्थप्रत्ययांतस्त्रीलिंगे एवाप्रत्ययः ॥ पुंवद्भावनिषेधश्च रात्रिः पूरणार्थप्रत्ययवाच्या चेत्तु को १०८
लाहलेनानुरत्वा अन्यत्र तु कल्याणपंचमीकः पक्षः क एवं नक्षत्रार्थे नेत्र शब्दांतात्‌ बहुव्रीहेरप्‌ ॥ मृगो मृगशीर्षनक्षत्रं चांद्रो नेता नायको यासां ताः मृग॰ ॥

नेत्याप्रत्ययः॥ अंतर्बहिः पूर्वपदाल्लोमन्नंताद्बहुव्रीहेरः अंतर्लोमः बहिर्लोमः नोवेतिटिलोपः नासिकांताद्बहुव्रीहेरः स्थलपूर्वान्नः द्रुरिवनासिकायस्ये
तिसहादेशितिनासिकायानस द्रुणसः खरानासिकायस्यसखरणसः उभयत्रसंज्ञायाम् असंज्ञायांखुरखराभ्यां नासिकायावाअप्रत्ययः॥ खुरण
सः खुरणाः खरणसः खरणाः उपसर्गाच्च नासिकायांअः असंज्ञायाम् उन्नतानासिकायस्यसउन्नसः॥ प्रगतानासिकायस्यसप्रणसः स्थूलपूर्वा
त्किंस्थूलनासिकः सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाअप्रत्ययांतानिपात्यंतेबहुव्रीहौ शोभनंप्रातरस्येतिसुप्रातः
रनिवृत्तिर्निपातनात् शोभनंश्वोऽस्येतिसुश्वः सनिवृत्तिर्निपातनात् शोभनंदिवाऽस्येतिसुदिवः शारेरिवकुक्षिरस्येतिशारिकुक्षः चतस्रोऽश्रयोऽ
स्येति चतुरश्रः तालव्यशस्य दंत्यः सो निपातनात् एणीपादइवपादायस्येति एणीपदः अजपदः प्रोष्ठपदः निपातनात्पदादेशः नञ्दुःसुपूर्वपदा
द्धलिसक्थिशक्त्यंताद्बहुव्रीहेरोवा॥ अहलः अहलिः असक्थः असक्थिः अशक्तः अशक्तिः ईदूदंतस्त्रीलिंगोत्तरपदाच्चबहुव्रीहेः कः कल्या
णीपंचमीरात्रिर्यस्मिन् सकल्याणपंचमीकः पक्षः बहवः कर्तारोयस्य सबहुकर्तृकः॥ प्रासादः उरः प्रभृत्यंताद्बहुव्रीहेः कः व्यूढंविशालमुरोय
स्य सः व्यूढोरस्कः प्रियंसर्पिर्यस्य सप्रियसर्पिष्कः वाचस्पत्यादित्वात् सषोडहेरः अभृजौ पुमान् अनड्वान् पयः नौ लक्ष्मीरित्याद्येकवचनांतादे
व कः द्विवचनबहुवचनांतेभ्यस्तु वैकल्पिकः कोभवतीतिविवेकः यथाद्विपुमान् द्विपुंस्कः॥ नञ्पूर्वादर्थोत्को बहुव्रीहौ अनर्थकं इन्नंताद्बहु
व्रीहेः कः स्त्रियांबहुदंडिकानगरी अनुक्तसमासांताद्बहुव्रीहेर्वा कः महायशस्कः महायशाः आबंतस्यवाह्रस्वः के बहुमालाकः बहुमालकः॥०
बहुमालः ईयसप्रत्ययांतोत्तरपदाद्बहुव्रीहेर्नकः॥ बहवः श्रेयांसोऽस्यसबहुश्रेयान् अन्यार्थेइतिह्रस्वेप्राप्ते ईयसप्रत्ययांतस्यस्त्रीलिंगस्य
ह्रस्वोनबहुव्रीहौ बह्व्यः श्रेयस्योऽ[illegible]बहुश्रेयसी बहुव्रीहौकिम् अतिश्रेयसिः संख्येयेबहुव्रीहेर्डोनतु बहुगणाभ्यां उपदशाः बहुगणाभ्यां
किम् उपबहवः उपगणाः स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यन्तात्बहुव्रीहेः षः द्वित्वादीप् दीर्घसक्थिनीयस्यसदीर्घसक्थः॥ जलजाक्षीस्वांगवाचीतिकिम्

सि॰कौ॰पू॰ दीर्घस्य ... कटं स्थूलानि अक्षीणि पर्वा... स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः वक्ष्यमाणोऽच् प्रत्ययः अंगुल्यंताद्बहुव्रीहेः षोदारुण्यर्थे पंचांगुलयो यस्य तत्पंचां
टी॰सु॰ गुलं दारु अंगुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठं बहुव्रीहेरिति किं द्वे अंगुली प्रमाणमस्या इति द्व्यंगुला यष्टिः तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्
१०६ इति मात्रच् तस्य लुक् च ततः समासांतोऽप्रत्ययः दारुणि किं पंचांगुलिर्हस्तः द्वित्रिपूर्वात्त मूर्द्ध्नो बहुव्रीहेः षः द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः नो वेति टिलोपः सुहरिततृणसोमे
भ्यः पदाज्जंभात् बहुव्रीहौ जंभो भक्ष्ये दंते चेति शोभनो जंभो यस्य स सुजंभा हरितजंभा तृणं जंभो भक्ष्यं यस्य स तृणमिव जंभा दंता अस्येति वा तृणजंभा सोम
जंभा व्याधयोगे दक्षिणेर्मे सन्नंतं निपात्यते बहुव्रीहौ दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य स दक्षिणेर्मा मृगः व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहेरिः केशाकेशि
मुसलामुसलि प्रहरणेऽर्थे द्विदंडि द्विमुसलि उभाहस्ति उभयाहस्ति इतीदमस्य यां ता निपात्यंते बहुव्रीहौ द्वौ दंडौ यस्मिन् प्रहरणे तत् द्विदंडि द्विमुशलि उ
भाहस्ति उभयाहस्ति निपात्य... पति॰ इति बहुव्रीहिः॰ अथ द्विगुतत्पुरुषकर्मधारय समासांताः गोंताद्द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयात् टो न तु तद्धितलु
कि पंचगवं तद्धितलुकि किं पंचभिर्गोभिः क्रीत इति पंचगुः क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च देवगवी परमगवी संख्याव्ययादेरंगुल्यंताद्द्विगुः तत्पुरुष कर्म
धारयात् टः द्वे अंगुली प्रमाणमस्येति द्व्यंगुलं दारु प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच् तस्य लुक् च निर्गतमंगुलिभ्य इति निरंगुलं एकांगुला सर्वैकदेशसंख्यातपुण्य
संख्याव्ययेभ्यो रात्रेः द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये सर्वा चासौ रात्रिश्चेति रात्र्याह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वं सर्वरात्रः रात्रेः पूर्वमिति पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः ॥
द्वयोः रात्र्योः समाहार इति संख्यापूर्वं रात्रिमिति क्लीवता द्विरात्रं अतिक्रांतो रात्रिमित्यतिरात्रः राजाहःसखिभ्यष्टच् द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये कविराजः उत्त
माहः रात्र्याह्नाहा इति पुंस्त्वं पुण्याहं पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीवता कृष्णसखः पंचाहं सख्यवाचिन उरसः टः तत्पुरुषे अश्वानामुर इत्येवेत्यश्वोरसम्॰
मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ अनोश्मायःसरोभ्यष्टो जातिसंज्ञार्थे तत्पुरुषकर्मधारये उपानसं अमृताश्मः कालायसं मंडूकसरसमिति जातिः महानसमश्मापिं राम॰
डाश्मः लोहितायसं जलसरसमिति संज्ञा ग्रामकौटाभ्यां तक्ष्णष्टच् तत्पुरुषकर्मधारये ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः साधारण इत्यर्थः कुट्यां भवः कौटः स्वतंत्रः ॥ १०८

कौक्ष्य तस्याचकोटतक्षः अतेः शुनः तत्पुरुषे श्वानमतिक्रांतोजवेनेत्यः निश्वोवराहः अतिश्वोसेवनीचेत्यर्थः अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुन
तत्पुरुषे आकर्षश्वेनेवेनखलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः आकर्षः श्वेवेति आकर्षश्वः अप्राणिविषयकेतिकिं वानरः श्वेवेतिवानरश्वा०
उत्तरमृगपूर्वोपमानात्तसक्थ्नः तत्पुरुषे उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं फलकमिव सक्थिफलकसक्थं नौशब्दांतात्तद्विगोष्टो न तु तद्धितलुकि।
द्विनावं त्रिनावं न तु तद्धितलुकि। तिकिं पंचभिर्नौभिः क्रीतः इति पंचनौः अर्धकीतार्थेइकस्तस्यलुक् च अर्धपूर्वान्नावष्टतत्पुरुषे नावोऽर्द्धमित्यर्द्धना
वं क्लीबत्वंलोकात् खारीशब्दांतात् द्विगोरर्द्धपूर्वात् खार्यंतात्तत्पुरुषाच्चवाटः द्विखारं टाभावेद्विखारि क्लीबत्वंलोकात् अर्द्धखारं द्वंद्वतत्पुरुषयोरि ति
परवल्लिंगे अर्द्धखारी। द्विगो द्विविभ्यांमंजले टो वा न तु तद्धितलुकि द्व्यंजलं द्व्यंजलि न तु तद्धितलु कीतिकिम्।। द्वाभ्यामंजलिभ्यां कीतइति द्व्यंजलिः
कीतार्थेइकस्तस्यलुक् च ब्रह्मशब्दांतात्तत्पुरुषाट्टोजानपदेर्थे सुराष्ट्रब्रह्मः सुराष्ट्रब्रह्मः कुमहद्भ्यां ब्रह्मणष्टोवा तत्पुरुषकर्मधारये। कुत्सितो ब्रह्मा कुब्र
ह्मः कुब्रह्मा महाब्रह्मः महाब्रह्मा ब्राह्मणपर्यायोब्रह्मनशब्दः संख्यांतात्तत्पुरुषाड्डः निर्गता निस्त्रिंशत इति निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतो
ऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः॥ इति द्विगुः तत्पुरुषकर्मधारयसमासांताः॥ अथ सकलसमाससाधारणसमासांताः॥ ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे याधु
रं ... ऋचोऽर्द्धमिति अर्द्धर्चः अर्द्धर्चोस्यइति पुंस्त्वं अनृचबह्वृचशब्दावध्येतर्येवेनेह अनृकुसामबह्वृक्सूक्तं वैकल्पिकः कप्रत्ययस्तु भवत्येव अन्
... बह्वृक्कमिति विश्वाः पूरिति विपुरं क्लीबत्वं लोकाद्विमलापसरः द्व्यंतरुपसर्गेभ्यः क्तांतसमासांतस्याप इत्स्यादेशः द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपं
अंतर्गता आपोऽस्मिन्निति अंतरीपं प्रतीपं ... आपोऽस्मिन्निति प्रतीपं संगता आपोऽस्मिन्निति समीपं कथं तर्हि समापो देवयजनमिति समा आ
पो यस्मिन्निति समापः देवाइज्यंते ... यज्ञभूमिरिति ज्ञेयं क्तांतसमासांतग्रहणान्नेह स्वपुरः पूजनार्थेति निषेधात्समासांताऽ
भावः ... उपसर्गात्क्तांतसमासांतस्यापस्यादेशीर्वा प्रेप परेयं प्रापं परापं अनोः क्तांतसमासांतस्यापस्यादेशः। अनुगता आपोऽस्मिन्निति अनूपो

सि॰चं॰पू॰ टी॰सु॰ १०६

...पेक्ष

दीर्घस्तकं ...फटं स्थूलानि असीसिपर्व... स्थूलाश्चा वेणुयष्टिः वक्ष्यमाणोड प्रत्ययः अंगुल्यंता द्बहुव्रीहेः शेदारूणपर्थे पंचांगुलयोयस्यतत्पंचां॰
गुलंदारु अंगुलिसदृशावयवं धान्यादि विक्षेपकाष्ठं वहुव्रीहेरिति किं द्वे अंगुलीप्रमाणमस्याइति द्व्यंगुलायष्टिः तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणेद्वयसज्दघ्नज्मात्रच्
...तस्यलुकुच ततः समासांतोऽप्रत्ययः दारूणि किं पंचांगुलिर्हस्तः द्वित्रिपूर्वात्त मूर्ध्नाद्बहुव्रीहेः षः द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः नोवेतिटिलोपः सुहरिततृणसोमे
भ्यः पराद्जंभात्...वहुव्रीहौ जंभोभक्ष्ये दंते चेतिः शोभनोजंभोयस्यससुजंभा हरितजंभा तृणंजंभोभक्ष्यंयस्यसतृणमिवजंभादंता अस्येतिवातृणजंभा सोम
जंभा॰ व्याधयोगेदक्षिणेर्मण्इत्यनंतं निपात्यते वहुव्रीहौ दक्षिणे ईर्मव्रणंयस्यसदक्षिणेर्मामृगः व्याधेनकृतव्रण इत्यर्थः क्रियाव्यतिहारे वहुव्रीहेरिः केशाकेशि
मुशलामुशलि प्रहरणेऽर्थे द्विदंडि द्विमुशलि उभाहस्ति उभयाहस्ति इतिइप्रत्ययांता निपात्यंते वहुव्रीहौ द्वौदंडौ यस्मिन्प्रहरणे तद्द्विदंडि द्विमुशलि उ
भाहस्ति उभयाहस्ति निपात्य...पति॰ इतिवहुव्रीहिः॰ अथद्विगुतत्पुरुषकर्मधारय समासांताः गोंताद्द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयाट्टोनतु तद्धितलु
कि पंचगवं तद्धितलुकि किं पंचभिर्गोभिः क्रीत इति पंचगुः क्रीतार्थे इकस्तस्यलुक् चदेवगवी परमगवी संख्याव्ययादेरंगुल्यंताद्द्विगुः तत्पुरुषकर्म
धारयादः द्वे अंगुलीप्रमाणमस्येति द्व्यंगुलं दारु प्रमाणेद्वयसज्दघ्नज्मात्रच् तस्यलुकुच निर्गतमंगुलिभ्यइति निरंगुलं एकांगुला सर्वैकदेशसंख्यातपुण्य
संख्याऽव्ययेभ्योरात्रेः द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये सर्वाचासौरात्रिश्चेति राश्नाह्नाहांना इतिपुंस्त्वं सर्वरात्रः रात्रेः पूर्वमिति पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः॥
द्वयोः रात्र्योः समाहार इति संख्यापूर्वं रात्रिमिति क्लीवता द्विरात्रं अतिक्रांतोरात्रिमित्यतिरात्रः राजाहः सखिभ्य टच् द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये कविराज उत्त
माहः राश्नाह्नाहांना इति पुंस्त्वं पुण्याहं उभाभ्यां सुदिनाभ्यामिति क्लीवता हृस्मसखः पंचाहं सख्यवाचिन उरसः टः तत्पुरुषे अश्वानामुर इत्यश्वोरसम्॰
मुख्योऽश्वइत्यर्थः॥ अनोऽश्माऽयःसरोभ्यष्टो जातिसंज्ञार्थे तत्पुरुषकर्मधारये उपासनं अश्मताश्मः कालायसं मंडूकसरसमिति जातिः महानसम् पिं राम॰
डाश्मः लोहितायसं जलसरसमिति संज्ञा ग्रामकौटाभ्यांत क्ष्णष्टस्तत्पुरुषकर्मधारये ग्रामस्यतक्षा ग्रामतक्षः साधारण इत्यर्थः कुट्यांभवः कौटः सतक्षः॥ १०८

कौटश्च तस्मा च कौटतक्षः अतेः शुनः तत्पुरुषे श्वानमतिक्रांतो जवेनेत्यः तिश्वो वराहः अतिश्वी सेवनी चेत्यर्थः अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुन स्तत्पुरुषे आकृष्यतेऽनेन खलादिगतधान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः आकर्षः श्वेवेति आकर्षश्वः अप्राणिविषयकेति किं वानरः श्वेवेति वानरश्वा ० उत्तरमृगपूर्वोपमानात् सक्थ्नः तत्पुरुषे उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं फलकमिव सक्थि फलकसक्थं नौशब्दांतात् द्विगोष्टो न तु तद्धितलुकि । द्विनावं त्रिनावं न तु तद्धितलुकीति किं पंचभिर्नौभिः क्रीत इति पंचनौः अत्र क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च अर्द्धपूर्वान्नावस्तत्पुरुषे नावोऽर्द्धमित्यर्द्धनावं क्लीवत्वं लोकात् खारीशब्दांतात् द्विगोरर्द्धपूर्वात् खार्यंतात् तत्पुरुषाच्च वा टः द्विखारं टाभावे द्विखारि क्लीवत्वं लोकात् अर्द्धखारं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिंगे अर्द्धखारी द्विगो द्वित्रिभ्यामंजले ष्टो वा न तु तद्धितलुकि द्व्यंजलं द्व्यंजलि न तु तद्धितलु कीति किम् ॥ द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीत इति द्व्यंजलिः क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च ब्रह्मशब्दांतात् तत्पुरुषात् टो जानपदेऽर्थे सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः कुमहद्भ्यां ब्रह्मणष्टो वा तत्पुरुषे कर्मधारये । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा महाब्रह्मः महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः संख्यांतात् तत्पुरुषात् डः निर्गतानि त्रिंशत इति निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतोऽंगुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः ॥ इति द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयसमासांताः ॥ अथ सकलसमाससाधारणसमासांताः ॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे या धूर्यामनुन ऋचोऽर्द्धमिति अर्द्धर्चः अर्द्धर्चादय इति पुंस्त्वं अनृचबह्वृचशब्दाद्ध्येत्तर्येव नेह अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तं वैकल्पिकः कप्रत्ययस्तु भवत्येव अनृचः बह्वृक्कमिति विमलाः पूरिति विमलपुरं क्लीवत्वं लोकात् विमलापं सरः ॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्यः कृतसमासांतस्याऽपस्यादेरीः द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपं अंतर्गता आपोऽस्मिन्निति अंतरीपं प्रतिकूला आपोऽस्मिन्निति प्रतीपं संगता आपोऽस्मिन्निति समीपं कथं तर्हि समापो देवयजनमिति समा आपो यस्मिन्निति समापः देवा इज्यंते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिरिति ज्ञेयं कृतसमासांतग्रहणान्नेह स्वपूरः पूजनार्थेति निषेधात् समासांताऽभावः अ[illegible]पसर्गात् कृतसमासांतस्याऽपस्यादेरी वा प्रेपं परेयं प्रापं परापं अनोः कृतसमासांतस्यापस्यादेरूः अनुगता आपोऽस्मिन्निति अनूपो

सि॰कौ॰पू॰ देशः। विलोममनूपमप्सा [illegible] ति हितेयेस्वरेव [illegible] रः॥ अक्षेद्द्युतिः किं। अक्षधूः। दृढधूः स्सः। सखिपयोरम्यपयो देशः। अस्य। अन्ववपूर्वाभ्यां सामलोमभ्यामः। प्रति
टी॰सु॰ सामः। अनुसामं अवसामं [illegible] प्रतिलोममनुलोमं [illegible] अवलोमं बहुव्रीह्यव्ययीभावप्रादिसमासाः। अत्र कृष्णोदकपांडुसंख्यापूर्वायाभूमेरः। कृष्णभूमः।
११० उदक्वत्सीचाभूम [illegible] माद्दः। बहुव्रीहावेत। संख्यायानदीगोदावरीभ्यामः। पंचनदं सप्तगोदावरं। अव्ययीभावेऽएतौ नाभेः। पद्मना
भावस्येति पद्मनाभः [illegible] वा वृक्षनाभः। अवसमंधेभ्यस्तमसः। प्रत्ययः। गवां किरणानां नाभिरं भूमिवेति गवाक्षः। ब्रह्महस्तिपल्यराजभ्यो वर्चसोऽ
प्रत्ययः। ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं पल्यं आसमर्हतीति पल्योमांसभोजी पल्यवर्चसं राजवर्चसं षष्ठीतत्पुरुषोऽयं। अवसमंधेभ्यस्तमसोऽप्रत्ययः। अवही
नं तमः इति। अवतमसं संततमं तमः इति संतमसं। अंधयतीति अंधं। अंधदृक्षुपघाते चुरादिः समासश्चाच्यप्रत्ययः। अंधं गाढं तमः इत्यंधतमसं। श्वसः
शब्दाहसीयः। श्रेयोभ्यामः। वसुशब्दः प्रशस्तवाचीतस्मादीयसुप्रत्ययेवसीयः इति। श्वस्शब्दस्तु कालवाच्यप्यत्राशीर्विषयतायाद्योतकोऽस्ति श्वोव
सीयसं श्वः श्रेयसं कल्याणमित्यर्थः। अन्ववतप्तेभ्यो रहः शब्दादः। रहः इत्यनेनाऽप्रकाशमुच्यते। अनुगतं रहः इत्यनुरहसं। अवहीनं रहः इत्यवरहसं। अ
नुगतं रहः अस्मिन्नित्यादि बहुव्रीहिर्वा। तप्तं च तद्रहश्चेति तप्तरहसं। परेणानधिगम्यमित्यर्थः॥ प्रतेरुरसः शब्दादः। उरसि इति प्रत्युरसं। सप्तम्यर्थेऽअ
व्ययीभावोऽयं। अप्रत्ययांतमनुगवं दीर्घत्वे निपात्यते। अनुगवं यानं गोर्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितमित्यर्थः। उपसर्गादध्वशब्दादः। प्रगतोऽध्वान
मिति प्राध्वो रथः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं
दिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः। अप्रत्ययांतानि निपात्यंते
अविद्यमानानि चत्वार्यस्येति अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। त्रयश्चत्वारो वेति त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे ये संति ते उपचतुराः। एते पंच बहुव्रीहयस्तेन तत् स॰
पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येवं भवतीति भावः। स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुहौ ऋक्सामे वाङ्मनसे अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः॥ ११०

दारास्त्वगावस्त्वदारागवं॥ऊरूच अष्ठीवंतौ चऊर्वष्ठीवं निपातनाट्टिलोपः जानूरुपर्वाःष्ठीवदःस्त्रियामित्यमरः सक्थिक्लीवेपुमानूरुरितिचामरः
पदष्ठीवं निपातनात् पादस्य पदभावः एभ्यगत्वादेकवद्भयत्र नक्तं दिवा च नक्तंदिवं रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं रात्रेर्मांतत्वं निपातनात्। अहनि च
दिवा चेति अहर्दिवं वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः। एते एकादश द्वंद्वाः॥ रजः अपि अपरित्यज्येति सरजसं साकल्येऽव्ययीभावो
यं बहुव्रीहौ तु रजसा सह वर्त्तते इति। सरजस्कः पंकजमिति निश्चितं श्रेय इति निः श्रेयसं तत्पुरुष एवायं बहुव्रीहौ तु न निश्चितं श्रेयो येनेति निः
श्रेयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं तत्पुरुषोऽयं द्व्यायुषं त्र्यायुषं एतौ द्विगू ऋग्यजुषं द्वंद्वोऽयं जातोक्षः महोक्षः वृद्धोक्षः एते त्रयः कर्म
धारयः शुनः समीपं उपशुनं टिलोपाऽभावः संप्रसारणं च निपात्यते अव्ययीभावे गोष्ठे श्वेति गोष्ठश्वः सप्तमीतत्पुरुष एवायं षष्ठीतत्पुरुषे तु न गो
श्वा पूजनार्थस्वतिपूर्वकाच्चाम्नः समासांतान बहुव्रीहौ तु भवंति सुराजा अतिराजा पूजनार्थेति किं ग्राममतिक्रांतोऽतिगवः बहुव्रीहौ किं॥
सुसक्थः सुष्ठु सक्थिनी यस्य सः सुष्ठु अक्षिणी यस्य सः स्वक्षः टप्रत्ययो अत्र निंदार्थके किम्। पूर्वान्नाम्नः समासांतान कुत्सितो राजा किंराजा
किंसखा किंगौः निंदार्थकेति किं किंराजः किंसखः किंगवः नञ्तत्पुरुषात्समासांतान न अराजा असखा तत्पुरुषात् किं न विद्यते धूर्यस्य
तत् अधुरं शकटं नञ्पूर्वात् पथिशब्दात् समासांतस्तत्पुरुषे अपथं अपथाः अपथं तत्पुरुषः क्लीबमिति क्लीबत्वं तत्पुरुषे किं अपथो देशः॥
[illegible] पूर्वौ [illegible] भावोऽयम्॥ इति सकलसमाससाधारणाः प्रत्ययाः॥ अथ प्रकृतमनुसरामः॥ अह्नो मध्यमिति मध्या
ह्नः अह्नः पूर्वं इति पू[illegible] वजपावक [illegible] राजः कृष्णस्य सखेति कृष्णसखः राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टप्रत्ययः॥ ॥ श्री॥ ॥
[illegible] भाषायां [illegible] वः

नोवा नांतस्य समासान्त टेर्लो [illegible] अ[illegible]समासांतास्तद्धितांतभूताज्ञेया: अत्रवेतिग्रवस्यार्थेनेनक्वचिट्टिलोप: क्वचिदुपधालोप: क्वचिन्नोभयं
टिलोपोयथा उडुलोमा [illegible] तद्धितेयस्वरेव [illegible] राज्ञःकर्मेतिराज्यकविराजः उपधालोपोयथा हन्त घ्नो पस्यंवार्द्धघ्नः तस्णोऽपत्यंतास्ण: अहः पूर्वं
पूर्वाह्णः नोभयं [illegible] पसामितिपूर्वाह्णो [illegible] इत्यादिदेवानांगोर्देवगवीपरमाचासौगौश्चपरमगवी गोंताद्टच्तत्पुरुषकर्मधारयात् टः इतिटः॥
राजधुर एकधुर [illegible] धुरणधारयेपुंवत् ऋक्पूरब्धूः पथामइत्यःप्रत्यय: वाक्चमनश्चवाङ्मनसं अचतुरविचतुरेत्यनेनाप्रत्ययोहृद्दक्षि
णापथः ऋक्पूरब्धूः पथामइत्यःप्रत्ययः अहस्सर्वेकदेश अहोरात्रः अहः पूर्वात् द्वात्रिंशद्वादः समाहारे इत्प्रत्ययः रात्राहाहांतात्इतिपुंस्त्वं॰

नोवानान्तस्यटेर्लोपसरस्वरे यकारेचपरे वाग्रहणात्क्वचिन्न क्वचिदुपधालोपः कविराजः कृत्स्नस्व: देवगवीपरम
गवः राजधुरम् एकधुरम् सर्वधुरम् वाङ्मनसे दक्षिणापथः अहोरात्रः द्वित्राः पञ्चषाः बहुकर्तृकः बहुलक्ष्मीकः॥
स्त्रीपुंसौ ऋक्सामे महोक्षः वृद्धोक्षः द्व्यायुषम् त्र्यायुषम् ग्रामतक्षः फलकसक्थम् मृगसक्थम् पूर्वसक्थम्

द्वौवात्रयोवाद्वित्राः पंचवाषट्वापंचषाः संख्येयेबहुव्रीहेर्डः इतिडः बहुकर्तृकः बहुलक्ष्मीकः॥ ॥ अर्द्धखारम्॰ अर्द्धनावम्॰ ॥
ईयूदंतस्त्रीलिंगोत्तरपदादृदंतोत्तरपदाच्चबहुव्रीहेः कइतिकः प्रत्ययः स्त्रीपुंसौ ऋक्सामे अचतुरविचतुरेत्यनेनद्वंद्वेऽप्रत्ययः महोक्षः जातो राम॰
क्षः वृद्धोक्षः अचतुरविचतुरेत्यनेनकर्मधारयेऽप्रत्ययः पुरुषायुषं अचतुरविचतुरेत्यनेनतत्पुरुषेऽप्रत्ययः द्व्यायुषं त्र्यायुषं अचतुरेत्यनेनद्विगा १११
वप्रत्ययः ग्रामतक्षः ग्रामकौटाभ्यांतक्ष्णष्टइतितत्पुरुषेटः फलकसक्थः मृगसक्थः पूर्वसक्थः उत्तरमृगपूर्वोपमानात् सक्थ्नष्टस्तत्पुरुषे
इतिट प्रत्ययः।फलकमिवसक्थि अस्येति बहुव्रीहौतुस्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्णोःस्वांगात्षच्बहुव्रीहेष इतिटप्रत्ययोबाध्यः अर्द्धखारं खारीशब्दांताद्द्विगो

स्हे पूर्वोत्तवार्येतान्नतु रुषाचुवादइतिटः अर्द्दनावं स्मृर्द्दपूर्वोन्नावष्टस्तनुरुषइतिटः॥ ॥कर्मधारयस्तुल्यार्थेसमस्यमानयोर्द्वयोः पदयो विशेष
णविशेष्यधर्मयोर्येन परस्परतुल्यार्थेनातेनैवसमासोभवतिनान्यत्रभ्रमरादिसाधारणरूपेणप्रतिपन्नोनीलार्थः उत्पलार्थेनोत्पलेस्याप्यतेरक्ता
दिसाधारणरूपेणप्रतिपन्नउत्पलार्थोपिनीलार्थेननीलेस्याप्येत इतिभवतिद्वयोस्तुल्यार्थत्वापदयोर्द्वयंपदद्वयं तस्मिन् एकस्मिन्नर्थेनिश्चा
वृत्तिर्यस्यभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकस्यपदद्वयस्य तदेकार्थनिष्ठं तस्मिन्नुसतियएकार्थीभावः सकर्मधारयसंज्ञकः समासोभवतिभिन्नार्थोनामे
करूपेणैकत्रान्वयविवक्षायांद्वद्वः भिन्नार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैकत्रान्वयविवक्षायांकर्मधारयइत्यर्थः विशेष्यतेऽनेनेतिविशेषणं
शिष्ठ्र विशेषणेकरणेयुद्भेदकंव्यावर्तकमितियत्साधारणाकारेणप्रतिपन्नंवहुप्रकारं वस्तुप्रकारान्तरेभ्योव्यवच्छिद्यएकस्मिन्प्रकारेव्यवस्था
॥ ॥कर्मधारयस्तुल्यार्थे॥पदद्वयतुल्यार्थेएकार्थनिष्ठेसतिकर्मधारयस्समासोभवति॥ ॥
पयतितद्विशेषणंव्यवस्थाप्यमानंतुविशेष्यंभेद्यंप्रधानमिति॥अत्रलौकिकविग्रहेभेदद्योतकश्चशब्दोधर्मभेदद्योतनायप्रयुज्यतेधर्मभेदवोधना
[illegible]द्रव्यगुणक्रियासन्निधानेद्रव्यवाचकस्यैवप्राधान्यमित्यतोद्रव्यस्यप्राधान्यात्गुणक्रिययोश्चाप्राधान्याद्गुणद्रव्ययोः क्रियाद्रव्ययो
[illegible]व पूर्वंनिपातोवाधः॥यत्रतुगुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोर्वासमासस्तत्रानियमएववंदनकुब्जःकुब्जखंजः
पाचकखंजकः [illegible] खंजपाचकः [illegible] पाचकखंजः॥द्रव्यशब्दयोरुपनिपातेतुननियमः॥शिंशपावृक्षः॥इहवृक्षत्वस्यव्यापकत्वात्प्राधान्यं
शिंशपात्व[illegible] विपर्ययात्प्राधान्यं [illegible] विशेषणस्यपूर्वनिपातोवाध्यः हस्तादिरितिनिर्देशाद्विशेष्यस्यापिपूर्वनिपातस्स्यात्॥ ॥ः॥ ॥

सि॰चं॰पू॰ कर्म ... पुंवत् स्त्रीलिंगस्य तत्पुरुष पूर्वपदं पुंवद्भवतिकर्म्मधारयेपूरणार्थप्रत्ययांतेप्रियादौचनेत्यप्राप्तः पुंवद्भावोविधीयते महतीचासौनवमीचेति
दी॰सु॰ पंचम्यां तेमहत्पुंवद्भावेऽन्तेसहादेरित्यात्त्वमहानवमी महाप्रियातथा ॥ कतद्धिताभ्यांकोपधस्येनेति १ संज्ञापूरणार्थप्रत्ययोर्नेति २ वृद्धिहे।
११२ ... हिनस्या॰रक्तविकारार्थस्यनेति ३ स्वांगादीपोऽमानिनीति ४ जातिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययांतस्यनेति ५ पंचस्वप्राप्तिनिषिद्धः पुंवद्भावोप्यत्र
विधीयते क्रमेणोदाहरणानियथापाचकस्त्रीदत्तभार्या पंचमभार्या सुघ्नभवास्तौघ्नी भवार्थे॥तास्तौघ्नीचासौभार्याचस्तौघ्नभार्या सुकेशभार्या।
ब्राह्मणभार्या रक्ताचासौलताचरक्तलता पुमांश्चासौकोकिलश्च पुंस्कोकिलः ब्राह्मणीचासौभार्याचब्राह्मणभार्या दत्ताचासौभार्याचदत्तभार्या॰

कर्म्मधारयेपूर्वमुत्तम्। नीलमुत्पलम्। नीलोत्पलम्। रक्तलता। पुंस्कोकिलः। ब्राह्मणभार्य्या। दत्तभार्य्या। सुकेशभा १६

र्य्या। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाक-

सुकेशीचासौभार्याचसुकेशभार्या पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः एकश्चासौनाथश्चैकनाथः दिक्संख्येइतिनियमबाधनार्थमुदाह
रणंयज्ञमधीयते विदंतिवातेयाज्ञिकाः इकप्रत्ययः सर्वेचतेयाज्ञिकाश्चसर्वयाज्ञिकाः जरंतश्चतेनैयायिकाश्चेति जीर्यतेरतृ इतिभूतेर्थेऽतृ।
न्यायमधीयतेविदंतिवातेनैयायिकाः जरन्नैयायिकाजीर्णनैयायिकाइत्यर्थः॥युद्वृद्धिश्चमीमांसामधीयते विदंतिवातेमीमांसकाः केनेयका
इतिकप्रत्ययेहस्वत्वंपुराणाश्चतेमीमांसकाश्चपुराणमीमांसकाः पठंतिपाठकाः॥ण्वुणाविति वुण्नवशब्दः।संख्यावाच्यत्रनगृह्यतेदिक्संख्येइ
तिनियमात् नवाश्च तेपाठकाश्च नवपाठकाः व्याकरणमधीयते विदंतिवावैयाकरणाः अणयुद्वृद्धिश्चकेवलाश्चते वैयाकरणाश्चकेवलवैया

॥ ॥ करणाः ॥ इतिकर्मधारयः॥ ॥

नाम्नश्च कृता समासः। पुनस्तत्पुरुषमाह। स्यादिति। तस्य नाम्नः। कृता कृत्प्रत्ययान्तेन सह योऽन्वयः स च पुनः प्रादेः कृता योऽन्वर्थः स तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् व्याजिघ्रतीति व्या
घ्रः। उपसर्गे आदंतादिति कः। घ्रशब्देन प्रादेः समासः कच्छेन पिबतीति कच्छपः नाम्नीचेति डः कच्छेनेति नाम्नः कृदंतेन समासः कुंभं करोतीति कुंभकारः कार्ये
ऽणिति अण्प्रत्ययः इह कुंभ ङस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं अमिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् उपपदसमासः कृता समासः शाकपार्थिवादीनां मध्य
पदलोपः। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ईश्वरेऽर्थेऽण् शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रिय इत्यस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते प्रिय इति मध्यपदस्य लोपः शाकपार्थिवः

नाम्नश्च कृता समासः। प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन सह तत्पुरुषसमासो भवति। व्याघ्रः। कच्छपः। कुम्भकारः। शाक
पार्थिवादीनां मध्यमपदलोपः। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः। सहादेः सादिः।
समासे सति सहादेः सादिरादेशः। सह पुत्रेण सपुत्रः। सहाञ्चतीति सध्र्यङ्। समञ्चतीति सम्यङ्। तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ्।

बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः देवानां पूजक इति षष्ठीतत्पुरुषः। तस्य ब्राह्मणशब्देन कर्मधारये पूजक इति॥ ॥ विष्वद्र्यङ्। देवद्र्यङ्॥ ॥ ॥
[illegible]पदस्य लोपः देवब्राह्मणः। सहादेः सादिः। अन्तेताः सहादयः। सहादयश्च प्रयोगानुसारेण बोध्याः। बहुव्रीहिश्च यवस्य महस्य सो वा यथा पुत्रेण सहेति
[illegible]। सहपुत्रो वा। बहुव्रीहिरयं सहाञ्चतीति सहस्य सध्रि आदेशः क्विबंते ञ्चतौ परे सध्र्यङ् सम्यगंचतीति संशब्दस्य समि आदेशः क्विबंतेऽञ्चतौ परे
सम[illegible]ञ्चतीति तिर[illegible]स्य तिरि आदेशः क्विबंते ञ्चतौ तिर्यङ्। विष्वगंचतीति विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः क्विबंतेऽञ्चतौ विष्वद्र्यङ्। देवानंच
तीति[illegible]। [illegible]बोध्याः॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मी[illegible] जाया[illegible] लक्ष्मीजानिः ॥ कुत्सितमन्नमिति कुशब्दस्य कत्स्वरादावुत्तरपदे तत्पुरुषे कदन्नं त्रिवदरथतृणेषु कुशब्दस्य
का॰कु॰ [illegible] जात्वयद्गतिक[illegible] कद्रथः । कद्वदः । कत्तृणं । ईषदर्थे कुशब्दस्य का पथ्यक्षयोः परयोश्च । ईषज्जलं काजलं । कुत्सितः पंथा इति ऋक्पूरि
त्यः अत्ययः संख्याव्ययाद्यमिति लीनता । कापथः कास्सः । अक्षशब्देन तत्पुरुषोऽस्मि शब्देन बहुव्रीहिर्वा समासः । उक्तो कुशब्दस्य का कव कदादेशः ॥
ईषदर्थे कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं । द्यौश्च भूमिश्चेति देवताद्वन्द्वे दिवशब्दस्य द्यावा द्यावाभूमी पृथिवीशब्दे दिवुशब्दस्य द्यावा दिवश्च द्यावापृथिव्यौ दिवसः

लक्ष्मीर्जाया यस्य स लक्ष्मीजानिः । कुत्सितमन्नं कदन्नम् । ईषदुष्णम् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णं । द्यौश्च भूमिश्च द्यावा
भूमी । जाया च पतिश्च जम्पती । दम्पती । मातरपितरौ । कुपुरुषः । कापुरुषः ॥ षट् च दश च षोडश । षट् दन्ता यस्य षोडन् ॥
षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वम् ॥ संख्याया अः प्रकारे धा । षट् प्रकाराः षोढा । षट्धा । महान् ईश्वरो महेश्वरः ॥ ॥

पृथिव्यौ । जाया च पतिश्चेति । जायाया जंदं वा द्वन्द्वे जंपती ॥ दंपती । जंदं शब्दावव्ययौ दारवचनौ तयोः पत्या सह द्वन्द्वे जंपती ॥ दंपती इति चोक्ताः दाराः पुंसि बहुत्वे च दं
कलत्रे च नपुंसकमित्यमरमालापत्त्या जंदमलिंगत्वे इति नामप्रपंचः ॥ माता च पिता चेति मातुररङ् द्वन्द्वे मातरपितरौ । पुरुषे कुशब्दस्य वा च का कुपुरुषः कापुरुषः
षट् च दश चेति दतृदशधासु परस्य षष उत्वं परस्य ष्टुत्वं च धाप्रत्यये वा षोडश । षोडा । षट्धा । षट्प्रकाराः अस्येति प्रकारे धा इति धाप्रत्ययः । षट् दन्ता अस्येति
संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ वयसि योगे विभाषा तौ नुमिति नुम् षोडन् सुदन् स्त्रियां तु ङीप् इति ङीप् सुदती । महांश्चासौ ईश्वरश्चेति महत आकारो नादेशः समा

॥ नाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च ॥ महेश्वरः ॥

॥ महादेवः ॥ समानाधिकरणे किं महती सेवा महत्सेवा महान्प्रकारो महाजातीयः खरा नासिकायस्येति खुरवन्नासिकायस्येति च नासिकायानस् बहुव्री
हावच्प्रत्यये खुरखराभ्यां नासिकायानसः अप्रत्ययश्च वा खरणाः अप्रत्ययः पुंवद्देति पुंवत् । अत्वसोः सावितिदीर्घे खरणाः खुरणास अप्रत्ययः खुरणाः
उन्नतानासिकास्येति उन्नसः अप्रत्ययः प्रगता नासिकास्येति प्रणसः अप्रत्ययः वेर्नासिकायाः ग्रख्यौ विगता नासिकास्येति विग्नः । विख्यः वेः खुरव

महादेवः खरानासिकायस्य स खरणाः खरणाः खुरणाः
खुरणाः उन्नतानासिकायस्य स उन्नसः प्रणसः विगतानासि
कायस्य स विग्नः विख्यः चतस्रोऽश्रयो यस्य स चतुरस्रः प्रोष्ठे गौ
स्तस्येव पादा यस्य स प्रोष्ठपदः प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः संज्ञुः ऊर्द्ध्वज्ञुः

नाइ[illegible]यनस्त[illegible]खुर्विख्यो विग्न इति रूपत्रयं च खरणाः स्यात् खरणसो विग्नो विखुर्विनासिकः इति रभसः चतस्रोऽश्रयोऽस्येति तालव्य स्या
न्नेदं[illegible]स्येति चतुरस्रः [illegible]प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्येति पादस्य पद निपात्यते अप्रत्ययः प्रोष्ठपदः । प्रसमभ्यां जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः च
वा बहु[illegible] ॥ ऊर्द्ध्वजानुः । शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं । अण् शार्ङ्गं । धनुरस्येति धनुः तस्य बहुव्रीहेरनङ् ।

संज्ञायां चेवा शार्ङ्ग धन्वा [illegible] यां [illegible] बहुव्रीहाव[illegible]नु ॥ उत्पूतिसुसुरभिभ्यः गुणवाचिनो गंधस्येकारांतादेशो बहुव्रीहौ उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधिः सुरभिगं
धिः गुणवाचिन इति किं ॥ शोभना गंधा द्रव्याण्यस्य सुगंध आपणिकः अल्पवाचिनो गंधस्येत्त्वं बहुव्रीहौ सूपस्य गंधो लेशो यस्मिन् तत् सूपगंधि भोजनं मं॰
चूर्णगंधि उपमानाद्गंधस्येकारांतादेशः ॥ पद्मस्येव गंधोऽस्य पद्मगंधिः ॥ गंधस्तु सौरभे न्ना गंधके गर्वलेशयोः ॥ स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति
हृदंतावयवस्यतिर्नल्यात् पूर्वस्येति दत् हृदन् चतुर्दन् अमुमंचतीति अदस अचु इति स्थिते विष्वग्गिति टेरद्रिः अदद्रि अचु इत्यत्र यत्वम् अदसोसेर्दादु

ऊहृद्दानुः ऊहोद्दानुः बहुव्रीहौ धनुषोऽनङ् अधिज्यधन्वा शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा उद्गन्धिः सुगंधिः पूतिगंधिः ॥
सुरभिगंधिः हृदन् चतुर्दन् अमुमञ्चतीति अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्र्यङ् कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः ॥ कौ
मुदगंधीपतिः ॥ समानं ज्योतिरस्य सज्योतिः सनाभिः ॥ ॥ ॐ दोम ॥ इत्यनेन दाभ्यां परयोरकारस्कारयोरुकारौ दकारयोश्च मकारो अ
मुमुयङ् ॥ अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्यादेश इति वदतां मते परस्कारस्कारस्यैव मुत्वं ॥ अदमुयङ् ॥ यदा द्यत्वे एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षः अदद्र्यङ् कुमुदस्येव गं
धो यस्येति उपमानाद्गंधस्येकारादेश इति कुमुदगंधिः ॥ कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या ॥ अपत्ये ण्यः कौमुदगंध्यायाः पुत्र इति ॥ कौमुदगंध्यायाः प॥
तिरिति या इत्यस्य स्थाने ईत्वं निपात्यते कौमुदगंधीपुत्रः ॥ कौमुदगंधीपतिः ॥ समानं ज्योतिरस्येति ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो
वचनबंधुतीर्थब्रह्मचारिषु समानस्य सः सज्योतिः सनाभिः ॥ ॥ ॥

सनामा सवयाः ब्रह्मवेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी व्रते इति णिनिः समानः ब्रह्मचारी तिसब्रह्मचारी समानेतीर्थे वसतीति
सतीर्थ्यः वसत्यर्थे यत्प्रत्ययः । उत्तरपदोदकस्योदः । क्षीरोदः । सुरोदः । लवणोदः । शुद्धोदः । एषतः । उदरमिति नलोपः । एषोदरं वारिणो वाहक इति ।
पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वं वलाहकः । गूढोत्मा अत्राकारस्य स्थाने उत्वं । भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविकृ
तेर्वर्णनाशात्पृषोदरे १ हंतेः पचादित्वादच्प्रत्यये समागमात् हंस इति हिंसेः पचादित्वादच्प्रत्यये हकारसकारयोः । व्यत्ययात् सिंह इति ० ॥
दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारो वा सर्वादेः समासाद्वा विति पुंवत् ॥ दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यादि अलुक् क्वचित् समासप्रत्यययोरित्यस्यापवादः ॥

सनामा सवयाः सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः क्षीरोदः सुरोदः लवणोदः शुद्धोदः एषोदरः वारिवाहको वलाहकः गूढो
त्मा दक्षिणतीरम् दक्षिणतारम् इत्यादि अलुक् क्वचित् क्वचित्समासे तद्धिते च विभक्तेरलुक् कृच्छ्रान्मुक्तः
स्तोकान्मुक्तः दूरान्मुक्तः निकटान्मुक्तः अप्सुयोनिः सरसिजम् ॥ ० ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ० ॥

कृच्छ्रस्तोकदूरार्थनिकटार्थेभ्यः पंचम्या अलुक् उत्तरपदे कृच्छ्रान्मुक्तः । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः ॥ उत्तरपदे किं निः क्रान्तः स्तोकादिनिर्निः स्तोकः द्विवच
नबहुवचनो [illegible] नातु समासे [illegible] पते [illegible] नात् तेन स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्येति अपः सप्तम्या अलुक् योनिजचरम
तिषु [illegible] योनिः अप्सुज [illegible] मंज [illegible] हसंतादंताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायां सरसिजं अदंतात्तु अरण्येतिलक इत्यादि स्वांगात्
सप्तम्या [illegible] ग कामे परे मूर्द्धमस्तकाभ्यां [illegible] ० ॥ ॥ उरसिलोमा अकामेति किं मुखेकामोऽस्य मुखकामः मूर्द्धमस्तकाभ्यां नेति किम् ॥

सि॰ कौ॰
टी॰ सु॰
११५

–श्रिय: हृद [illegible] गतानि दिव हृद्यो सप्तम्या अलुक् हृदिस्पृक् कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी। एवं दिविस्पृक्। कण्ठेकालः। स्वांग
तः सप्तम्या अलुक् [illegible] वा च हि [illegible] पक्षे अलुक् युक्ति दण्डहरेषु वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः॥ अनादर
धिक्ये [illegible] अकालवा चकात्सप्तम्या अलुग्वा प्रायवाससरावासिषु खेशयः॥ खेशयः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी षष्ठ्या अलुगाक्रो
शे [illegible] चौरस्यकुलं आक्रोशे किं ब्राह्मणकुलं ओजसंभससहस्तमसंऽजोभ्यस्तृतीयाया अलुक् ओजसाकृतं अंभसाकृतं तमसाकृतं अंजसाकृतमा
जेवेन [illegible] र्थः॥ पुंसोऽनुजेजनुषांधे च तृतीयाया अलुक् यस्याऽनुजः पुमान् सपुंसानुजः जनुषांधः जात्यंध इत्यर्थः॥ जनुर्जननजन्मानीत्यमरः॥

उरसिलोमा हृदिस्पृक् कण्ठेकालः वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः खेशयः ग्रामेवासः॥
ग्रामेवासी चौरस्यकुलम् ओजसाकृतम् सहसाकृतम् अम्भसाकृतम् पुंसानुजः जनुषान्धः
आत्मनापञ्चमः त्वचिसारः गविष्ठिरः युधिष्ठिरः आत्मनेपदम् आत्मनेभाषा॥ ❁ ॥

आत्मनस्तृतीयाया अलुक्॥ पूरणार्थप्रत्ययांते परे आत्मनापंचमः। पूरणार्थे किं आत्मकृतं त्वचिसारः हसंतादंताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायामित्यलुक्॥
गोः सप्तम्या अलुक् स्थिरे गविष्ठिरः युधिष्ठिरः हसंतादिति सप्तम्या अलुक् परशब्दादात्मशब्दाच्च चतुर्थ्या अलुक् वैयाकरणाख्यायां परस्मैपदं॥ राम
परस्मैभाषा आत्मनेपदं आत्मनेभाषा तादर्थ्ये चतुर्थ्या अलुगत्र मध्यांताभ्यां सप्तम्या अलुग् गुरौ परे॥ मध्येगुरुः अन्तेगुरुः तत्पुषे सप्तम्या अ ११५
लुक् कृत् प्रत्ययांते बहुलं स्तंबेरमः स्तंबे तीरे रमते इति स्तंबेरमो हस्ती कर्णेजपः कर्णेजपस्तु सूचकः कालवाचकात्सप्तम्या अलुग्वा तरतमका

लतनेषु पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णतरे पूर्वाह्णेतमे पूर्वाह्णतमे पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने अदसः षष्ठ्या अलुगायनपुत्रिकाकुलिकासु अमुष्या०
ऽपत्यं नडादिलादायनण् आमुष्यायणः अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका अमुष्यकुलस्य भावः आमुष्यकुलिका भावार्थकः ऋदंतात्षष्ठ्या अलुग्
वास्वसृपत्योः मातृपितृभ्यां स्वसुः सस्य षः आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे मातृष्वसा पितृष्वसा मातृपितृभ्यो वा आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् ॥
समासे मातुः ष्वसा मातुः स्वसा पितुः ष्वसा पितुः स्वसा विद्यासंबंधयोनिसंबंधवाचिन ऋदंतात्षष्ठ्या लुक् होतुरंतेवासी होतुः पुत्रः पितुरंतेवासी पितुः पुत्र
मध्येगुरुः [illegible]रमः करणेजपः पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णेतमे आमुष्यायणः आमुष्यकुलिका आमुष्यपुत्रिका मातृपितृभ्यां
स्वसुः सस्य षः मातृष्वसा पितृष्वसा मातृपितृभ्यां वा मातुस्स्वसा मातुः ष्वसा पितुस्स्वसा पितुः ष्वसा होतुरंतेवासी ॥
होतुः पुत्रः पितुरंतेवासी पितुः पुत्रः देवानांप्रिय इति च मूर्खे दिवोदासः शुनश्शेफः शुनः पुच्छः इत्यादि ॥ ः ॥
देवानांप्रिय[illegible] मूर्खे षष्ठ्या अलुक् अन्यत्र देवप्रियः दिवोदासे परे षष्ठ्या अलुक् । दिवोदासः शुनः षष्ठ्या अलुक् शेफः पुच्छलांगुलेषु शेफः सकारांता
[illegible] अणादिके यप्रत्यये ऽकारांतोपि शुन इव शेफमस्य सः शुनःशेफः शुन इव पुच्छमस्य सः शुनःपुच्छः शुन इव लां
[illegible]लांगूलं बहुव्रीहिः [illegible] विशिष्टेष्वणां संज्ञा इत्यलुक् समासः ॥ : तरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ई वंतस्यानेकस्व
[illegible]भाषितपुंस्कस्य [illegible] ब्राह्मणीति ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा तरतमचरडिति पुंवद्भावो न वा तिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययांतस्येति निषेधात् ॥

नडि[illegible]यापि[illegible]विसहितनिशुद्धिवंतेष[illegible] ॥

सि०चं०पू० ॥ [illegible] पाति ब्राह्मणिरूपाप्रशंसायामितिरूपः ईषदूना ब्राह्मणीति ब्राह्मणिकल्पा ईषदः समासोकल्पेतिक
टी०सु० ल्पप्र[illegible]तावपपेसमासो[illegible]कुत्सनवाचीनिसन्तिकुत्सिता ब्राह्मणी ष्टित इतीपु ब्राह्मणिचेली उक्तपुंस्कस्येतिकिं आमलकीतराकुवली
११६ तरा [illegible] सेनिस्यस्त्रीलिंगो अनीवंतस्यस्त्रीप्रत्ययांतस्य ईवंतस्यैकस्वरस्यवाह्रस्वस्तरादौ अनीवंतस्यस्त्रीप्रत्ययांतस्यवाह्रस्वः एक
स्वरस्य[illegible]वाह्र[illegible]वतितरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुपरेषुउतऊरित्यूप्रत्ययः अतिशयेनब्रह्मबंधूरितितरतमेयस्त्विष्टाइतितरस्मा

[illegible]तमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुङ्वन्तस्यानेकस्वरस्यह्रस्वोभाषितपुंस्कस्य ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्म
णिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली अनीवन्तस्यस्त्रीप्रत्ययान्तस्यवन्तस्यैकस्वरस्यवाह्रस्वस्तरादौ ब्रह्मबन्धूतरा ब्रह्म
बंधुतरास्त्रीतरा स्त्रितरा श्रितःपरस्यवा विदुषितरा विदुत्तरा भवतितरा भवतरा पचतितरा पचततराइष्टकेषीकामालानां
चिततूलभारिषुह्रस्वः इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् इषीकतूलम् मुञ्जेषीकतूलम् मालभारी उत्पलमालभारी ॥

त्ययः ब्रह्मबंधूतरा श्रितःपरस्यवा उश्चश्चाचतयोः समाहारः उ ऊ इत परस्यस श्रितः तस्मात् श्रितः उकारेण ऊकारेणचपरस्य ईप्रत्ययस्यह्रस्वोवा रा०न०
भवति तरादौ विदुषितरा ष्टित इतीपु वसोर्वउरितुत्वं ह्रस्वाभावे तरतमचरिडितिपुंवद्भावः विदुत्तरा विदुषीतरेत्यपिकेचिदुदाहरंतं तन्निर्मूलम् ॥ ११६
इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषुह्रस्वः ॥ इष्टकादीनांतदंतानांचह्रस्वोभवति चितादिषु इष्टकाभिश्चितमितीष्टकचितं तदंतेपक्वेष्टकचितं इषी
काणांतूलमिषीकतूलं मालांबिभर्तिइतिमालभारीकर्तरिणिनिः हारिषवतिपाठांतरम् ॥ ॥ ॥ ॥ ओंनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥ ॥

कारेसत्यागदस्यमुम् सत्यागदयोर्मुम्स्यात् कारेसत्यंकारः शपथकरणमित्यर्थः अगदंकारोवैद्यः अस्तोश्च अस्तुइत्यस्यमुम्स्यात् कारेअस्तुइत्याख्यातप्रति
रूपकमव्ययं अस्तुंकारोऽभ्युपगमइत्यर्थः धेनोर्भव्यायांधेनुशब्दस्यमुम्स्यात् भव्यायांपरस्यांधेनुश्चासौभव्याचेतिविग्रहः धेनुंभव्याभविष्यतीधेनुरित्य
र्थः निपातनाद्भविष्यतिकर्तरि क्यप्रत्ययः लोकस्यपृणे लोकस्यमुम्स्यात् पृणेपरेपृणधातुः प्रीणनार्थः लोकंपृणः सूर्यः इत्तेऽनभ्यासस्य अनयोभ्या
सस्यमुम्स्यात् इत्तेपरे अभ्यासंसमीपं अभ्यासभिन्नमनभ्यासंएतिस्तुशासितिइणः क्यप् अनभ्यासमित्यः दूरतः परिहर्तव्यइत्यर्थः भ्राष्ट्राग्न्यो

कारेसत्यागदस्यमुम् सत्यङ्कारः अगदंकारः अस्तोश्च अस्तुंकारः धेनोर्मुम् भव्यायाम् धेनुम्भव्या लोकस्यामुम्
पृणे लोकम्पृणः इत्तेऽनभ्यासस्यमुम् अनभ्यासमित्यः भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः गिलेऽगिलस्यमु
म् तिमिङ्गिलः गिलगिलेमुम् च तिमिङ्गिलगिलः उष्णभद्रयोर्मुम् करणे उष्णंकरणम् भद्रंकरणम् एवंऽहनि
[illegible]वः रात्रिंचरः रात्रिमटः रात्र्यटः ॥ ॥०

॥ इंधे अनयोर्मुम्स्यादिंधेपरे इंधीदीप्तौकार्य्येऽणित्यण् भ्राष्ट्रमिंधः अग्निमिंधः
नाम[illegible]समासः गिलेऽगिलस्यअगिलस्यागिलभिन्नस्यमुम्भवति गिलेपरेति मिंगिलोमत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः गिरतेरेफ
स्य[illegible]निगिलति[illegible]गिलगिलेच अगिलस्यमुम्भवति गिलगिलेपरे गिलंगिलतीतिगिलगिलः तिमीनांगिलगिल इतितिमिंगिलगिलः उष्णभद्रयोःक
रणे[illegible]स्यात् अ[illegible]नवास्यात् कृतप्रत्ययांतेपरे अखिदर्थमिदंसूत्रं खित्प्रत्यये खित्परस्येति नित्यमेवमुम्स्यात्
[illegible]स्यात् स्त्रीलिङ्गो[illegible]पल्लमो ॥ ॥०॥ ॥

नहि[illegible]सयाधि[illegible]चिसहि[illegible]निपुक्कि[illegible]पूर्वस्यदीर्घः क्विवंतेषुपरेषुपूर्वस्योपसर्गकारकस्यदीर्घःस्यात् णह बंधने वृतुवर्तने वृषुसेचने व्यधताडने रुच
[illegible] [illegible]पानत्तनुविसत्[illegible]त्त पसमापनह्यते इतिउपानत् कर्मणिक्विपूनिवर्त्तते इतिनीवृत् नीवृज्जनपदोदेश इत्यमरः ।।प्रवर्षतीतिप्रावृट् मर्मोण्यवि
[illegible]तिमर्मा[illegible] [illegible]धर्मा[illegible]तिनाम्नोनोलोपशिति नलोपः म्वावित् लोकभाषायांसहे गहाङ्कि.ति चेति संप्रसारणंनिरोचते इतिनीरुक् ऋतिसहेते
इति[illegible]तीषट् [illegible]तिजुगु[illegible]शाकल्या[illegible]तिसहोस्वथोऋतुरितिहेमः परितनोतीतिपरीतत् क्विवंतेष्विति किं परिणहनं उपसर्गकारकस्येतिकिं पटुरुकु ति

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्विवन्तेषु पूर्वस्यदीर्घः उपानत् नीवृत् प्रावृट् मर्म्मावित् नीरुक् अभीरुक् ।।
ऋतीषट् परीतत् मत्वर्थेबहुस्वरस्य अमरावती शरादेश्च शरावती अजिरादेर्न अजिरावती उपसर्गस्य घ
ञ्यमनुष्येवादीर्घः परिपाकः परीपाकः परिहासः परीहासः अमनुष्येकिम् निषादः ।। ।।छ।। ।।

[illegible]रुक् मत्वर्थेबहुस्वरस्य बहुस्वरस्यदीर्घःस्यात् संज्ञायामस्त्यर्थेपरे अमराः संत्यस्याममरावती मांतोपधाद्वलिनो इतिवत् क्षितइतीपू संज्ञायामि
ति किंवलयवती बहुस्वरस्येतिकिं व्रीहिमती शरादेश्च शरादेर्दीर्घःस्यात् अस्त्यर्थेशराः संत्यस्यामितिशरावती अजिरादेर्न अजिरादेर्दीर्घोनभवति० रामः
अस्त्यर्थे अजिरमस्त्यस्यांसाअजिरवतीत्वंगणंचत्वाराजिरे इत्यमरः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्येवादीर्घः उपसर्गस्यवादीर्घःस्यात् घञंतेपरे नतुमनुष्ये ११७
ऽर्थे अमनुष्येकिं निषीदत्यस्मिन्नधमित्यधिकरणेघञ् निषादः पुलिंदोमनुष्यजातिः ।। ।। हरयेपरमात्मने० ।। ।। ।।

आदेश्च हं हे हं हृ विषये भिन्नार्थानां तुल्यार्थानां च नाम्नामेकः शिष्यते आदेशाद्योगादीनां च लोपो भवतीत्यर्थः रामश्च रामश्च रामौ घटश्च कुम्भश्च कुं
भौ घटश्च कुंभश्च कलशश्च कलशाः मातृस्वसृभ्यां सहोक्तौ पितृश्वशुरौ वा शिष्येते माता च पिता चेति पितरौ मातापितरौ वा पितुः श्वशुराणामाता गौरवे
णेति स्थिते इति स्मृते मातुः प्रधानत्वात्पूर्वनिपातः ऋतां हं हे इति पूर्वस्यात्वं श्वश्रूश्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ वा स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ भ्रातृपुत्रौ शिष्येते ॥
दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ ऋतां हं हे पूर्वपदस्यात्वं विद्यायोनिसंबंधवाचिनामृदंतानां यो हं हे स तत्र पूर्वपदस्यात्वं भवति षष्ठी

आदेश्च हन्द्वे हन्द्वे सति कचिदादेर्लोपः माता च पिता च पितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ स्व
सा च भ्राता च भ्रातरौ ऋतां हन्द्वे पूर्वस्यात्वम् मातापितरौ होतापोतारौ नेष्टोद्गातारौ पुत्रे च पितापुत्रौ गावश्च
गावश्च गावइमाः शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् सर्वपश्चतीयो वा दिक्संख्ये संज्ञायाम् दिग्वाचिनः सं
ख्यावाचिनश्च शब्दाः समानाधिकरणेन संज्ञायामेव समस्यन्ते स कर्म्मधारयस्समासः दक्षिणाग्निः सप्तर्षयः ॥
संज्ञायां किम् पञ्च फलानि दिक्संख्ये किम् पूर्णगवा ॥ ॥ १ निर्दिष्टत्वाद्दंत्यस्यादेशः ह्यो हं हे स्यात्वं माता च पिता चे

ति [illegible] मातापितरौ पुत्रोत्पादने [illegible] निकृतः संबंधो होता पोता चेति होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ इह होत्रादिरूपविद्या
[illegible] संबंधो [illegible] नित्ययं [illegible] रूपो बोध्यः ॥ पुत्रे च विद्यायोनिसंबंधवाचिनामृदंतानामात्वं भवति पुत्रे परे पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ अनयो।
[illegible] निकृत [illegible] लक्षणात्र ग्राम्यपशुसमूहेष्वतरुणेष्वनेकस्वरेषु सहोक्तौ स्त्रीलिंगो वशिष्यते गावश्च गावश्चेति गावः उभयत्ररूप।
स [illegible] स्त्रीलिंगो [illegible] इमाः [illegible] इमे भवाः ग्राम्याः यम् ग्राम्येति किं रुरव इमे मृगविशेषा वनचारिण इत्यर्थः ॥ पशुग्रहणं किं

सि०चं०पू०
टी०सु०
११८

त्राह्मण नहि [illegible] सत्यधिक विसहितनिषु किंवते पूर्वस्पर्दी ग्रतरुणेषु किंवत्साइमे अनेकस्वरेषु किं अथाइमे अश्वानामेक एवखुर इत्यर्थः अक्लीवेन सहो
क्तौ [illegible] विशिष्ट [illegible] तन्तु विस्तृतत्त लक्षण एव विशेषश्चेत सुक्लः पटः सुक्लापटी सुक्लं वस्त्रं तदिदं सुक्लं तानीमानि सुक्लानि त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ
यत्पूर्वं तच्छिष्यते [illegible] वपश्चयो नोवाक्लिया महोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत हंसी च हंसस्च हंसौ इहसर्वत्र एकशेषकृतेः नेकाभावा
त्‌० इत्द्व समासो न तेन [illegible] सौ शिवं सि इत्यादौ प्राण्यंगत्वादेकवद्भावो न पंथानौ पंथानः॥ इत्यादौ समासांत प्रत्ययो न भवतीत्येकशेषः पुनः कर्मधा
रयमाह दिक्संख्ये संज्ञायां दिक् च संख्या च दिक्संख्ये दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दास्तुल्यार्थेन सह समस्यंते स कर्मधारयः कर्मधारयस्तुल्या

द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिंगम् कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमो अर्द्धं पिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वप्रा
दिसमासेन पञ्चकपालः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः अलंकुमार्यै अलंकुमारिः निष्कौशाम्बिः॥

र्थेद्वत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं संज्ञायामेवेति दक्षिणश्चासौ अग्निश्चेति दक्षिणाग्निः सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः॥ दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ
त्रयोग्न्य॥ इत्यमरः॥ ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिंगं इतरेतरयोगद्वंद्वो ऽत्र ग्राह्यः तेन समाहारद्वंद्व एकत्वे द्विगुद्वंद्वाविमौ नुंसकत्वात द्वंद्वतत्पुरुष
योरिति संबंधे षष्ठी एतयोः परपदतुल्यं लिंगं भवति कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ इमे इति स्त्रीलिंग निर्देशः॥ मयूरी च कुक्कुटश्च मयूरीकुक्कु रा०म०
टौ इमाविति पुल्लिंगनिर्देशः पिप्पल्या अर्द्धं मित्यर्द्ध पिप्पली इयमिति स्त्रीलिंगनिर्देशः द्विगुप्राप्तापन्नाऽलंपूर्वप्रादिसमासे न द्विगुसमासे प्राप्तापन् ११८
नालंपूर्वसमासे प्रादिसमासे च परपदतुल्यं लिंगं न भवति पंचसु कपालेषु संस्कृतः तद्धितार्थे द्विगुः संस्कृतार्थे ऽण्‌तस्य लुक् च तद्धितार्थे द्विगुविशे०

ष्पनिघ्नः॥ पुरो दाश्यते इति दाशृ दाने कर्मणि घञ् निपातनाद्धस्य डः पुरोडाशः प्राप्तजीवकः आपन्नजीविकः अलंकुमारिः तत्पुरुषे एते अन्यार्थे इति ह्रस्वः प्रादिसमासो यथा प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः दुराचारः पुरुषः दुःपुरुषः प्रगतः पितामहः प्रपितामह इत्यादि अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया अतिक्रान्तो मालां अतिमालः अन्यार्थे इति ह्रस्वः अभिगतो मुखं अभिमुखः उद्गतो वेलां उद्वेलः प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः इत्यादि अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अन्यार्थे इति ह्रस्वः परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनाय इत्यर्थः॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः नि

॥ अश्ववडवयोर्द्वन्द्वे पूर्ववल्लिङ्गः॥ अश्ववडवान्॥

ष्कौशाम्बिः अन्यार्थे इति ह्रस्वः उत्क्रान्तो कुलात् उत्कुलः निर्गतमंगुलिभ्यः निरंगुलं अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासा एते इति प्रादिसमासाः॥ ॥अश्ववडवयोर्द्वन्द्वे पूर्ववल्लिंगः सूत्रे द्विवचनमतंत्रमविवक्षितं बहुत्वेऽपि पुल्लिंगस्य दर्शनात् अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ निपातनाट्टापो निवृत्तिः बहुत्वे पुंल्लिंगं दर्शयति अश्व[illegible] अश्ववडवैः विभाषा वृक्षेति पक्षे समाहारद्वंद्वे अश्ववडवं क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीवत्वमेकवचनं क्रियाविशेषणानामव्य[illegible] स्त्रीलिंगे[illegible] इत्यादि॥ ॥एवा ह्रा हान्ताः पुंस्येव परवल्लिंगतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाध

सि०चं पू०
टी०सु०
११७

...रोऽपं ... तत्पुरुषकर्मधारयाः पुंल्लिंगे एव भवंति अहश्च रात्रिश्च अहः इति नस्यसः अहोरात्रः अहः
ति ... यस्या ... पूर्वा ... स्यामाहन्नुशब्दः एतदंताः द्वंद्वद्विगुतत्पुरुषकर्मधारयाः पुंल्लिंगे एव भवंति अहः इति नस्यसः सख्यिभ्य इति टप्रत्ययः नोवेत्युपधालो
पूर्वा ... हार इत्यः प्रत्ययः रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः सर्वैकदेशेत्यः प्रत्ययः अह्नपूर्व इति पूर्वाह्णः राज्ञाहः सखिभ्य इति टप्रत्ययः ॥
पाः ह्व ... समाहारः इति टः नो वेति टिलोपः द्व्यहः संख्यापूर्वरात्रं क्लीवं द्वयोः रात्र्योः समाहारः तिसृणां रात्रीणां समाहारः इति सर्वैकदेशेत्यः प्रत्ययः
द्विरात्रं त्रिरात्रं अपथं तत्पुरुषे क्लीवं नञ्पूर्वः कृतसमासांतः पथशब्दः पथशब्दः क्लीवे स्यात् न पंथा इत्यपथं ऋक्पूरब्धूः पथामित्यः प्रत्ययः तत्पुरुषे इति किम् अ

रात्राह्नाहान्ताः पुंस्येव अहोरात्रः पूर्वरात्रः पूर्वाह्णः द्व्यहः पूर्वाहः संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम् द्विरात्रम् त्रिरात्रम् अपथं न
तत्पुरुषे क्लीवम् अपथम् अर्द्धर्चादयः क्लीवपुंसोः अर्द्धर्चम् अर्द्धर्चः ध्वजम् ध्वजः तीर्थम् तीर्थः एवं शरीरमंडप
स्तूपदेहदेश अंकुशकलश इत्यादि आबन्तोत्तरपदाद् द्विगोर्वेप् पंचखट्वी पंचखट्वम् अनो नलोपो द्विगोर्वेप् ॥
॥ पंचतक्षम् पंचतक्षी ॥ ॥

पथोदेशः कृतसमासांतनिर्देशात् नेह अपंथाः अत्र नञ्पूर्वात्पथिशब्दात् समासांतस्तत्पुरुषे इति वि
कल्पः प्रसंगाद्दाह अर्द्धर्चादयः ॥ क्लीवपुंसोः अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः आबन्तोत्तरपदो द्विगुर्वा स्त्रियां पंचानां खट्वानां समाहारः ॥ नन्व राम०
पुंस्कस्येति ह्रस्वे कृते द्वंद्वं प्रवर्त्तते पंचखट्वं स्त्रियां तु समाहारे ङप् इति ङीप् पंचखट्वी अनो नलोपो द्विगुर्वा स्त्रियां इह वा शब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते ११९
न तु नलोप इत्यनेन अन्नंतस्य द्विगोर्निसंनलोपो भवति अन्नंतो द्विगुः स्त्रियां च वा पंचानां तक्ष्णां समाहारः पंचतक्षं स्त्रियां तु समाहारे ङप् इति ईपूपंच

॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः ॥ क्लीबता आभ्यां परस्याहन् शब्दस्य क्लीबत्वं स्यात् पुण्यं च तदहश्चेति राजाहःसखिभ्यः इति टः नोदेति टिलोपः पुण्याहं सुदिनं च तदहश्चेति सुदिनशब्दः ॥ प्रशस्तपर्यायः सुदिनाहं रात्राह्नाहाः पुंसि इत्यस्यापवादोऽयं संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथस्य क्लीबता आभ्यां परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ॥ त्रयाणां पन्था इति ऋक्पूरब्धूः इत्यप्रत्ययः त्रिपथं विरूपः पन्था इति विपथं कथं पुंस्त्वं व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः इत्यमरे उच्यते प्रमाद एवायमिति बहवः वस्तुतस्तु पथ गतौ इत्यस्मात्पचाद्यच्प्रत्यये पथतीति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दः ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबता पुण्याहम् सुदिनाहम् संख्याव्ययाभ्याम्परस्य पथः क्लीबता त्रिपथम् विपथम् सामान्ये नपुंसकम् मृदु पचति प्रातः कमनीयम् उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबम् उपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोः प्राथम्य। श्चेदाख्यातुमिष्यते पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् नन्दोपक्रमं द्रोणः छायान्तश्च पूर्वपदार्थबाहुल्ये इक्षूणां छा-
॥ याइक्षुच्छायम् ॥

तथा च [illegible]शेषः वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति अनेन समासे पुंस्त्वमुपपन्नं कापथ इत्यत्र कादेशस्तु ईषदर्थे बोध्यः अय[illegible]ङ्गिनः प्रवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पन्थानमतिक्रान्ता अतिपथा इहापि न हि सुप्राप्तापन्नालभि-लि[illegible]पदलि[illegible]व इति माधवः सामान्येन नपुंसकं अनियतलिङ्गविषयः कमिदं तेनादिपचतीत्यादौ पुंस्त्वमेव मृदु पचति क्रियाविशेष-ण[illegible] कर्मत्वमपि क्रियायामेवाहि फलाशः कर्मीभूतः फलसमानाधिकरणे द्वितीया उपज्ञोपक्रमान्तः तत्पुरुषः क्लीबं अनन्तत्पुरुषा-च पितुं लौकिका

धिवा[illegible]तीयं [illegible]नां नत्पक्रमो[illegible] तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् उपज्ञायते इत्युपज्ञा षिद्भिदादिभ्योऽङ् इति कर्म्मण्यङ् उपक्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् मांतस्य से टो·
नद्वृ[illegible]स्या[illegible] उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमौ उपज्ञोपक्रमौ अंते यस्य स उपज्ञोपक्रमांतः उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वारंभ उपक्रम इत्यमरः॥
उपज्ञा[illegible]म्यमाणस्य वस्तुनः प्रथमस्य भावः प्राथम्यं चेद्यदि आख्यातुं वक्तुमिष्यते वाञ्छ्यते पाणिनेरिति कर्तरि षष्ठी नंदस्योपक्रम इति नंदो
पक्रमं [illegible] बहु पूर्वपदार्थबाहुल्ये छायांतस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वं च तत्पदं च पूर्वपदं पूर्वपदस्यार्थः पूर्वपदार्थः बहुलस्य भावो बाहुल्यं पूर्वप
दार्थस्य ल[illegible]स्य पूर्वपदार्थबाहुल्यं तस्मिन्सेनासुराच्छायेत्यस्य विकल्पस्यापवादोयं॥ राजपर्यायपूर्वोऽरक्षः पिशाचादिपूर्वश्च सभांतः क्लीबं राजपर्यायपूर्वः सभां

राजपर्य्यायपूर्वोऽरक्षः पिशाचादिपूर्वश्च सभान्तः इनसभम् ईश्वरसभम् नेह राजसभा रक्षस्सभम् पिशाचसभम्
संघार्थसभान्तः स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः॥ सेनासुराच्छायाशालानिशानां वा ब्राह्मणसेनम् यवसुरम्॥
कुड्यच्छायम् गोशालम् श्वनिशम् पक्षे ब्राह्मणसेनेत्यादि॥ ॥ इति समासप्रक्रिया॥ ॥ समाप्ता॥॥

तत्पुरुषोऽरक्षः पिशाचादिपूर्वः सभांतस्तत्पुरुषश्च नपुंसकं स्यात् इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायौ इनस्य सभा इनसभं ईश्वरस्य सभा ईश्वरसभं राजपर्यायपू
र्व इति किं राजसभा रक्षसः सभा रक्षः सभं पिशाचस्य सभा पिशाचसभं संघातार्थसभांतः संघातार्था या सभा तदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्॥ सेनासु·
राच्छायाशालानिशांतो वा एतदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् श्वनिशं कृष्णचतुर्दशी नञ्तत्पुरुष इत्यधिकारान्नेह दृढसेनो राजा दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः
असेना अविद्यमाना सेना इति नञ्पूर्वस्तत्पुरुषः॥ अथ शेषमाह· कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः पंचानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्य
संज्ञा वृत्तिलक्षणमाह· परार्थाभिधानं वृत्तिः परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दांतरेण यत्र सा वृत्तिः यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्या॥

वस्यायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते विग्रहलक्षणमाह वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः स हि धा लौकिकोऽलौकिकश्च परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः प्र
योगानर्होऽसाधुरलौकिकः यथा राज्ञः पुरुष इति लौकिकविग्रहः राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहः नित्यसमासलक्षणमाह अविग्रहो
नित्यसमासः लौकिकविग्रहरहितो नित्यसमासो ज्ञेयः लोके यस्य विग्रहो न प्रयुज्यते इति भावः अस्वपदविग्रहो वा समस्यमानपदावयवैर्घटितः
अस्वपदविग्रहः समासः षड्विध इति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वद्विगुबहुव्रीहिकर्मधारयाधिकारबहिर्भूतस्यापि नाम्ना वृत्तेति विधा
नात् तद्व्याख्यानेन तत्पुरुषद्वंद्वसुप्सुपेति सुप्सुपा चामनुरोधेनेति ध्येयम् पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वं
द्वः संख्यापूर्वोऽन्यपदार्थप्रधानो द्विगुः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः विशेषणपूर्वकर्मधारय उत्तरपदार्थप्रधानः विशेष्यपूर्वस्तु पूर्वपदार्थप्रधानः॥
ननु सार्वत्रिकमस्य प्रतिज्ञानं तत् गंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे दंतोष्ठमित्यादौ द्वंद्वे द्वित्रा इत्यादौ बहुव्रीहौ चाभावात् अनेकपदत्वं द्वं
द्वबहुव्रीह्योरेव किंच सिवंतानां तिपानाम्ना धातुना च तिपंतेन सिवंतेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः १ आयोभिप्रायः सिवंतानां सिवंतेन य
था राजपुरुषः सिवंतानां तिपा समासो वेदे एव भवति नान्यत्र यथा पर्यभूषत् सिवंतानां नाम्ना प्रातिपदिकेन यथा कुंभकारः अत्र सिवुत्पत्तेः प्रागे
वोपपदसमासः सिवंतानां धातुना यथा क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणामित्यादिनिपातनाद्धातुना समासः कटप्रूः अजस्रं तिपांतिपा स
मासो यथा क्रियासातत्ये आख्यातं आख्यातेन समस्यते। अश्नीतपिबता इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता
ति[illegible]प। [illegible] महोडादयो अन्यार्थे समस्यंते एहि इडे इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडं कृंतविचक्षणा यस्यां क्रियायां सा कृंतविचक्षणा इत्येवं
नि[illegible]पदलो[illegible]यत्नोऽपस्त्र जीमूतस्येव इति सर्वसमासशेषः जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनं वा। ब्राह्मणाः पूज्या ब्राह्मणः पूज्यः एकत्वे द्वित्वे वा
समा[illegible] भूमः [illegible] प्रयोगं [illegible] पृथ्वी वा उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यंते घनश्यामः इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सू
चयितुं लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते उपमानस्य पूर्वनिपातार्थमिदं उपमेयं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे समस्यते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं

॥ पुरुषव्याघ्र इव शूर इत्यर्थः ॥ ॥इति समासप्रक्रिया ॥

...अपत्येऽण् प्रत्ययः तान्नाम्नोऽण्प्रत्ययो भवति अन्त्येसस्य
...पते॥ तिभ्यः स्वाद्यंतपदेभ्यो हितस्तद्धितः विभक्त्यंतनाम्न एव तद्धितोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः अपत्येऽण् इत्युक्तं तान्नाम्नोऽण् प्रत्ययो भवति अन्त्ये ... तयोः समे इत्यमरः॥
...भवति ... लक्षणः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरः॥
... धिवाति ... निर्द्धारणार्थे सप्तम्यासमासः क्वचिदमाद्यंतस्यापत्यमिति परनिपातः निर्द्धारणषष्ठ्यातु न समासः॥
... वृद्धिः स्वरेषु आदिः आदिस्वरः निर्द्धारणार्थे सप्तम्या समासः क्वचिदमाद्यंतस्य ... आदिस्वरस्तस्य वृद्धिरिति
निद्धार ... निषेधात् यद्वा वा व्यस्वरे इत्यतः स्वरे इत्यनुवर्त्तते तत्र जातावेकवचनं निर्द्धारणसप्तम्यंतं तथाच स्वरेषु आदिस्वरस्तस्य वृद्धिरिति
व्याख्याने आदिस्वासौ स्वरश्चेति कर्मधारयः ... तोयस्य संज्ञा ततस्मिन् ज्ञितिप्रकरणात्तद्धिते इति लभ्यते इच्छंदसु ... संबध्यते द्वंद्वा

अपत्येऽण्॥ नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययः॥ आदिस्वरस्य ज्णितिच वृद्धिः॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्ञ्णिति णिति

च तद्धिते वोऽव्यस्वरे उवर्णस्योत आव् तद्धितस्य पकारे स्वरे च उपगोरपत्यमौपगवः वैदुषः वाशिष्ठः गौतमः भार्गवः॥
... आङ्गिरसः वैदः और्वः वात्त्वध्रः॥ ५

...भूयमाणत्वात् वोऽव्यस्वरे उश्च ओश्च अनयोः समाहारो वो एकत्वे हि यु द्वंद्वावितिनपुंसकत्वेपि॥ ... यस्वरं तस्मिन् यस्वरे तद्धितसंबंधिनि अत्रोका
नहूस्वः अनुकार्यस्य ... प्रतिपत्त्यर्थत्वात् अन्यथा संज्ञायोत्पत्ते ... स्वरस्य तयोः समाहारः यस्वरं तस्मिन् ... ग्रहणमर्थमिति ध्येयम् गामुपगत इत्यु
पसमासे च विसिद्धेपि यकारार्थं तद्ग्रहणं ... क्वचिद्यकारेऽपिस्वरकार्यातिदेशाद्वसिद्धिरित्योग्रहणमर्थमिति ... उपगोरपत्यमिति॥
पगुः ... समासः गोरिति ह्रस्वः यादव विशेषस्य उद्धवस्य पूर्वजः कश्चित् उद्धवप्रकृत्सोपगविर्जगामेति भागवतात् उपगोरपत्यमिति स
अणः प्रयोग ... नामप्रयोगइति न्यायात् ... प्रयोगः वाटाङ्गेरितस्ततो वेत्यनुवर्त्तते तेन पक्षे षष्ठी समासोपि उपगवऽपत्यमितिस
मासस्यैवैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि औपगवः स्त्रियांतु जातेरितीप् औपगवी अन्त्येऽपि किं वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य विदुषापत्यं वैदुषः वसोर्वसि
सुत ... स्यापत्यं वाशिष्ठः गोतमस्य ऋषेरपत्यं गौतमः भृगोऋषेरपत्यं भार्गवः अंगिरस ऋषेरपत्यं आंगिरसः विदस्यापत्यं वैदः उर्वस्य
॥ पत्यं और्वः॥

ऊडरणि। सामान्यशब्दस्यापि लक्ष्यानुसारात् विशेषपरत्वं बोध्यं तेन संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य लाभः षण्णां मातॄणामपत्यमिति तद्धितार्थे द्विगुसमासो यं न तु षण्णां मातॄणामपत्यमिति विग्रहः दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासाऽभावात् तद्धितान्तस्य संज्ञात्वेपि समासस्यासंज्ञत्वात् आदिस्वरवृद्धिः षोडइति डत्वं क्वचिन्नत्वस्यापि नमः इति दस्य णः उः षाण्मातुरः द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः द्वैमात्रेयश्च विनायकः संमातुरपत्यं साम्मातुरः भद्रमातुरपत्यं भाद्रमातुरः शिवादेश्चाण् शिवादेरण स्यादपत्येऽर्थे इञोऽपवादोऽयं शिवस्यापत्यं शैवः लक्ष्यस्यापत्यं लाक्ष्यः गङ्गाया अपत्यं गाङ्गः पक्षे गाङ्गेयः एवं शिवककुत्स्यवत्सडजरत्कारुविपाश् तक्षन् विश्रवण रवण ऋषिषेण विरूपाक्षस्यादिः अतइञनृषेः ऋषिवाचकाद

ऊडरणि। संख्यासम्भद्रपूर्वस्य मातृशब्दस्य ऊत् ऊडभवत्यणि परे। षाण्मातुरः। द्वैमातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः॥ शिवादेश्च। शैवः। गाङ्गः। अतइञनृषेः। अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्। दैवदत्तिः। श्रैधरिः। दाशरथिः। पौरन्दरिः। बह्वादेश्च। बाहोरपत्यं बाहविः। औडुलोमिः। गार्ग्यिः। वैदिः। नाडिः। कौञ्जिः॥ ॥ ॥

दन्तात् [illegible] भवति अनृषिवाचकमदन्तं यन्नामप्रातिपदिकं तस्मात् इञ् इति कारान्त- पत्यं तादि इञ् स्यादपत्येऽर्थे देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः दशरथस्यापत्यं [illegible] दाशरथिः पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः बह्वादेश्च बह्वादिभ्य इञ् स्यादपत्येऽर्थे बाह्वादिराकृतिगणोऽयं बाहोरपत्यं बाहविः उडूनीव लोमानि यस्य सः [illegible] [illegible] इया मिस्सपरः॥ उडुलोम्नोऽपत्यं नो वेति टिलोपः औडुलोमिः बहुत्वे तस्मात् इणवणि तो वेल्लाणित्वान्ने वृद्धिः॥ [illegible] वैदिः नडस्यापत्यं नाडिः कुंजस्यापत्यं कौंजिः बाह्वादिर्यथा विद उर्वक कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु चयितुं [illegible] इत्यादि॥ ॥ ॥ ॥

सुधा[illegible]मकड्ादेशः स्यात् इञ्प्रत्ययश्चापत्येऽर्थे डित्वादंत्यस्यस्थानेऽकङ्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः वे
दा[illegible]सिः काश्यः [illegible]ण्[illegible]मो भीमसेन इतिवदेकदेशस्य ग्रहणं व्यासस्यापत्यमिति न संधिर्य्वोर्युट् चेति वक्ष्यमाणेनेडागमः
ततोहा[illegible]सकः। वरुडस्यापत्यं वारुडकिः। वरुडादयो जातिविशेषाः। निषादस्यापत्यं नैषादकिः। चंडालस्यापत्यं चांडालकिः। विंबस्यापत्यं
वैंबकिः [illegible]योयस्त्रीयाम गर्गनडादि[illegible]पितृवत्स्वादेः एयञ् आयनणच एयण् चणीयश्चेतेणयायन णेयणीयाः गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्रीयो चपितृष्व

सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामकङ् च। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। वैयासकिः। वारुडकिः। नैषादकिः।
चाण्डालकिः। वैम्बकिः। एयायनसेयससीयाम गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेश्च। गर्गादेरेयोनडादेरायनण् अत्र्यादेस्त्री
प्रत्ययान्ताच्च एयण् पितृष्वस्रादेर्णीयोऽपत्येऽर्थे। गार्ग्यः। वात्स्यः। कात्यः। वाजसनेय्यः। आवट्यः। माण्डूक्यः। पैति
माष्यः। नाडायनः। चारायणः। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। आमुष्यायणः। आत्रेयः। कापेयः। नैधेयः। गाङ्गेयः। माहे
यः। गौधेयः। नाटेयः। कल्याण्यादेरिनङ् च। काल्याणिनेयः। कौलटिनेयः॥ ॥ श्रीरामचंद्र ॥ ॥

सावर्णयां समाहारो गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसृ गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसृ आदिर्यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादिस्तस्मात् इहांने श्रूयमाणः आ
दिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणान्नादिशब्द प्रयोगः। इह स्वरूपग्रहणं अत्र्यादिषु तस्य तु नेष्टं सुग्रहात् यथाक्रमेण गर्गा
दिभ्यो यः आपत्येऽर्थे नडादेरायनणऽपत्येऽर्थे अत्र्यादेः स्त्रीप्रत्ययांताच्च एयण् अपत्येऽर्थे पितृष्वस्रादेर्णीयोऽपत्येऽर्थे इह आयनणेयणोरणं
त्वादीप्। अंत्रणकारपाठसामर्थ्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वात् अन्यथाएयणीयवत् आयनेणेयाविसेवब्रूयादिति गर्गादिर्यथा।

गर्गवत्सव्याघ्रपाद्पुलस्तिवसुमंडुवतंडकपिकतशंकलकण्वअगस्त्यकुंडिनीयाज्ञवल्कपराशरजमदग्निइत्यादिनडादिर्यथा कुंजब्रध्नशंख
शकहइत्यादि अश्वादिर्यथा अत्रिशुभ्रमृकंड अश्वादिमात्र विधवागोधाभ्रवाहणपांडुइत्यादि गर्गादिशब्दास्तदपत्येलाक्षणिकाः साक्षादप
त्येइत्येवानन्तरापत्येगार्गिभिरुक्तत्वात्॰ गर्गस्यापत्यमितिकार्यः॥गार्गेरपत्यंगार्ग्यः वत्सस्यापत्यंवात्स्यः कण्वस्यापत्यंकाण्वः वतंडस्यापत्यंवा ॥
तंड्यः॥अवटस्यापत्यमावट्यः मंडूकस्यापत्यंमांडूक्यः पूतिमाषस्यापत्यंपौतिमाष्यः स्त्रियांतुलदादित्वाद्दीप् हलस्तद्धितस्येतियलोपः
गार्गी।वात्सी।नडादित्वात्॰ स्त्रियामायनणिगार्ग्यायणी कात्यायनी वातंडीवातंड्यायनी मांडूक्यायनी अगस्त्यादित्वादाप्प्रत्यये आवट्या ॥
पौतिमाष्या नडस्यापत्यमितिकार्यः नाडेरपत्यंनाडायनः चरस्यापत्यंचारायणः एषांतानांमित्रंतानांचनडादित्वंबोध्यं॰ गार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्याय
णः॥वात्स्यस्यापत्यंवात्स्यायनः॥दाक्षेरपत्यंदाक्षायणः॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः॥षष्ठ्या अलुगत्र॥ अत्रेरपत्यमात्रेयः॥ कपेरपत्यंका
पेयः॥कल्याण्यादेरिनङ् च॥एषामिनङादेशः स्त्रीप्रत्ययांतत्वाद्ढक्प्रत्ययः कल्याणीसुभगादुर्भगाबंधकीपरस्त्रीकुलटा इत्यादि॰ कल्या
ण्या अपत्ये ढक् ढस्य एय्स्थाने इनङ् आदिस्वरवृद्धिः यस्येतिलोपः कल्याणिनेयः कुलान्यटति भिक्षार्थं हलादेरीषादावितिटेर्लोपः साकु
लटासती [illegible] इनङ् विधीयते असत्यां तु अभिचारार्थं कुलान्यटति तस्या एयण् प्रत्यये॰ कौलटेरः। एयणि तु कौलटेयः सतीपक्षे तु इनङ्॥
[illegible] कौलटेय [illegible] यांधकिनेयः स्यादृद्धुलश्वासतीसुतः॥ कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि॥ तदा कौलटि
नेयः [illegible] सुभगाया अपत्यमिति द्वयोरितिवक्ष्यमाणेनोभयपदवृद्धिः॥इनङ् सौभागिनेयः॥ ॥:॥

सि॰ चं॰ पु॰ टी॰ सु॰ १२३

...स्तोःपत्येऽर्थे गोधायाअपत्यं गौधारः नट्या अपत्यं नाटारः यस्येति लोपः पंडो नपुंसकत्वस्यापत्यं पां... गौधेरः नाटेरः पि... दिर्णपः पितुः स्वसेति मातृपितृभ्यां स्वसुरिति षत्वं पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः पितृष्वस्रादेरेयणि ढिलोपः पितृष्वस्रादेर्ढलोपः स्यादेयणि अ आदित्वादेयण पैतृष्वसेयः पांड्वोड्यण् पाण्डुशब्दात् ड्यण् स्यादपत्येऽर्थे तत्करणं तु पांड्या भार्यायामित्यत्र ह्रहितेनास्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं पांडोरपत्यं पाण्ड्यः चटकादैरण् चटकशब्दा... रण् स्यादपत्येऽर्थे प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया स्त्रिया अपि चटकस्य चटकाया वापत्यं चाटकैरः॥

गोधादेरश्णेरणौ।गौधारः।नाटारः।पाण्डारः।गौधेरः।नाटेरः।पाण्डेरः।पैतृष्वस्रीयः।मातृष्वस्रीयः।पितृष्वस्रादेरेयणि ढिलोपः।पैतृष्वसेयः।मातृष्वसेयः।पाण्डोर्ड्यण्।पाण्ड्यः।चटकादैरण।चटकस्यापत्यं चाटकैरः।स्त्र्यपत्ये लुक् चटका।लुग्बहुत्वे क्वचित्प्रत्ययस्य।गर्गाः।वसिष्ठाः।भृगवः।अङ्गिरसः।वत्साः।कुत्साः।गोतमाः।अत्रयः।बिदाः।

स्त्र्यपत्ये लुक्।चटकादेरणो लुक् स्यात् स्त्र्यपत्ये चटका अजादित्वाट्टाप् ११ अङ्गाः।वङ्गाः।कलिङ्गाः।विदेहाः॥ ॥:०:॥ ॥

लुग्बहुत्वे क्वचित् क्वचिदपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे अपत्यस्य लुक्॥ गर्गाः।वत्साः।तत्कृते इति किं प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्याः॥

स्त्रियां तु न गार्ग्यः स्त्रियः अणो लुक् वसिष्ठाः।भृगवः।अंगिरसः।कुत्साः।गोतमाः।विदाद्यर्वा एयणो लुक् अत्रयः जनपदक्षत्रियवाचिनोऽपत्य नाम॰

प्रत्ययस्य लुक् स्यात् बहुत्वे अणो लुक् अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः विदेहाः तद्राजन्यर्थेष्वपत्यप्रत्यया भवंति इक्ष्वाकूणां राजेति निपातनात् ढिलो १२३

पः ऐक्ष्वाकः।पंचालानां राजा पांचालः बहुत्वे लुक् इक्ष्वाकवः पंचाला इत्यादि॥ एवमंगानां राजा आंग इत्याद्यपि बोध्यम्॰॥ श्रीकृष्णः ॥०

स्त्रियामवंतिकुन्तिकुरु शूरसेनादिभ्यो बहुत्वेपि·एभ्योऽपत्यार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् स्त्रीप्रत्यये·अवंतेरपत्यमावंत्यः स्त्री अवंती कुंतेरपत्यं कौंतेयः स्त्री
कुन्ती·इतोमनुष्यजातेरितीप् कुरोरपत्यं कौरव्यः स्त्री कुरूः·ऊङुतः इत्यूङ्प्रत्ययः शूरसेनस्याऽपत्यं शौरसेनः स्त्री शूरसेनी मद्रस्यापत्यं माद्रः स्त्री मा
द्री जातित्वाद्ङीप्·देवतेदमर्थे देवता च इदम् च अनयोः समाहारो देवते इदं देवतेदं चासौ अर्थश्च देवतेदमर्थस्तस्मिन् देवतेदमर्थे सत्यमानद्र
येऽद्वंद्वस्य विशेषो देवता द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमर्थशब्दः संबध्यते·देवतार्थे इदमर्थे च उक्ता वक्ष्यमाणाः कथ्यमिष्यमाणाः च प्रत्ययाः
स्युः·अण्·ढञ्यत्यः·आयनण्·ईयण्·णीय·आरण·एरण·ढञ्·ऐरण एतेउक्तप्रत्ययाः इन्द्रो देवता अस्येति ऐंद्रं हविः अत्र प्रथमांतात्प्रत्ययो द

स्त्रियामवन्तिकुरुकुन्तिशूरसेनादिभ्योऽबहुत्वेऽपि। अवन्ती कुन्ती।कुरूः।शूरसेनी॥ देवतेदमर्थे॥ देवतार्थे इदमर्थे
चोक्तावक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः॥ इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रम्।सौम्यम्।आग्नेयम्।गृहमेधीयम्।वास्तोष्पतीयम्।अग्नीषो

वतारेति·षष्ठ्यर्थे अन्योक्तप्रत्ययेति तद्धिते नोक्ते संबंधे प्रथमा स्त्रियां तु नण ईप्·ऐंद्री दि ११ मीयम्॥ मरुत्वतीयम्॥ ९६॥
कु सोमो देवताऽस्येति सौम्यं त्यः नद्यादिस्त्रियां ङीप् सौमी ऋक् हलस्तद्धितस्येति यलोपः अग्निर्देवताऽस्येति आग्नेयं एयण्·अणंतत्वाद्ङीप्
आग्नेयी गृहमेधशब्दात् ततः गृहमेधो देवताऽस्येति नयणीयोणितोवेति वृद्धिः गृहमेधीयं गृहमेधं वास्तोष्पतिर्देवताऽस्येति वास्तोष्पतीयं
[illegible] तिः स्यरथ [illegible] मरः॥ वास्तोःपतिरिति॥ वास्तोष्पतिर्वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियामित्यमरः॥ अग्नीषोमौ देवते अस्येति॥
[illegible] यीयं [illegible] सौम्यं मरुत्वान् देवताऽस्येति मरुत्वतीयं मरुत्वं इन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यमरः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपोनप्त्राद् [illegible] अपोनप्तृ अपांनप्तृ आदेशो ईयघयोः एतयोरपोनप्तृ अपांनप्तृ एतौ स्तः णो घप्रत्यये ईयप्रत्यये च अपोनपाद्देवताऽस्येति अपांन
[illegible] घप्रत्ययः अस्मादेव प्रत्ययः स्यात् देवतार्थे प्रवर्षतीति प्रावृट् नहिवृतीति दीर्घः ओतेः थैत्तु इकः प्रावृषि जातः प्रावृषिकः
प्रावृषेण्य [illegible] त्रयाभूमिवर्षा अथ शरत्स्त्रियामित्यमरः ॥ कस्येकारान्तादेशोऽनिको ब्रह्मा देवताऽस्येति यस्येति लोपात् परत्वादादिवृद्धिः ॥
आयु[illegible]काय्यं हविः कृविहृयोः ह्वयोमिति [illegible]तपदविशेषणं अग्नामरुतौ देवते अस्येति अग्नेर्मरुति वक्ष्यमाणेनेकारादेशः उभयत्र वृद्धिः आग्नि
मारुतमण् स्वाम्यर्थवाचकदेवताद्वंद्वे एव पूर्वोत्तरपदादिस्वरवृद्धिविधायिकमुदाहरणमेतत् तेनेह न स्कन्दविशाखयोरपमिति स्कन्दविशाखौ देवाऽस्य पार्व
तीनंदनः स्कंद इत्यमरः नेन्द्रस्य परस्य उभयत्र प्राप्तोऽपरसैन्द्रशब्दस्य वृद्धिर्न भवति देवताद्वंद्वे सोमेन्द्रौ देवते अस्येति सोमेन्द्रः परस्य अण परस्येति किमण

अपोनप्त्रपांनप्त्रोर्घः अपोनप्तृ अपान्नप्तृ आदेशो ईयघयोः परतः अपोनप्त्रियम् अपोनप्त्रीयम् अपांनप्त्रियम् अपान्न॰
प्त्रीयम् प्रावृषएण्यः प्रावृड् देवताऽस्य प्रावृषेण्यम् कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायम् कविहृष्योः पूर्वोत्तरपदाद्योस्स्वरयोः क्व
चिद्वृद्धिर्भवति ञ्णिति आग्निमारुतम् अग्नेरिद्वृद्धौ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यात् आग्निवरुणम् सौहार्दम् ॥
सौभागिनेयः सौभाग्यम् साक्तुसैन्धवः आनुशातिकम् ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् पौर्ववानिकम् ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

इन्द्राग्नी देवते अस्येति ऐन्द्राग्नोऽण् यस्येतीकारलोपः दीर्घात्परस्य वरुणस्य वृद्धिर्न भवति देवताद्वंद्वे इन्द्रावरुणौ देवते अस्येति देवताद्वंद्वे पूर्व
स्यत्वात् ऐन्द्रावरुणं मित्रावरुणौ देवते अस्येति मैत्रावरुणम् अगादीर्घात्किं अग्नीवरुणौ देवते अस्येति ईदग्नेः सोमवरुणयोरितीत्वं अग्नेरि
द्वृद्धौ अग्निशब्दस्येत्स्यात् वृद्धिमत्युत्तरपदे देवताद्वंद्वे अलौकिके वाक्ये आत्वमीत्वं च बाधित्वा इत्वविधानोपरे इत्वं न विष्णुशब्दे परे
निशब्दस्येत्वं आग्नावैष्णवम् अण् प्रत्ययः । आग्निवरुणं उभयत्र वृद्धिः सुहृदो भावः सौहार्दमण् सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः ॥ एषुपि

नेडाः हृद्दे सुभगस्य भावः॥ सौभाग्यं ष्यञ् सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः सक्तुसिंधुषु भवः साक्तुसैंधवः अण्वृद्धी शतेन क्रीतः शतिकः शतिकमनुगतो
अनुशतिकः अनुशतिकस्येदं आनुशातिकं अण्वृद्धी इहलोके भवं ऐहलौकिकं इकः परलोके भवं पारलौकिकं॥ ॥णितो वा अणादयः कादयश्च णितो वा
भवन्ति अणादीनां णित्वसिद्धे पक्षे निषेधार्थवचनं कादीनामणित्वसिद्धे पक्षे विधानार्थं स च क्वचिन्नित्यनिषेधः क्वचिद्वैकल्पिकः क्वचिदनिषेध एव श्वसुरपत्यं
श्वशुरीयः णीयः श्वशुरस्यापत्यं यस्येत्यलोपः श्वशुर्यः पितुरिदमिति क्वचित्स्वरवद्यकार इति स्वरत्वात् ० रत्वं पित्र्यं यत् गोरिदं गव्यं यत् स्वरत्वादेव पयसि भव-
यं कुले भवं कुल्यं यत् तस्येदं तदीयं तवेदं ममेदं त्वन्मदेकत्वे इति त्वदादेशः तदीयं मदीयं अन्यस्यदुक् अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति णीये अषष्ठीतृतीयांतस्य॥

णितो वा। उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया णितो वा श्वशुरीयः श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुर्यः पित्र्यम् गव्यम् पयस्यम् कुल्यम् तदीयम्।
त्वदीयम् मदीयम् अन्यस्यदुक् अन्यदीयम् पितुर्भ्रातरि व्यः पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्रातरि डुलः मातुलः मातृपितृभ्यां
पितरि मातरि चडामहट्‌ मातुः पिता मातामहः पितामहः मातुर्माता मातामही पितामही अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसाः
अवेर्दुग्धम् अविसोढम् अविदूसम् अविमरीसम् तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ निष्फलास्तिलास्तिलपिञ्जः तिलपेजः॥

अन्यशब्दस्य दुगागमो वाच्यः आशीराशा इ आस्थो ... स्थितोत्सुकोतिकारकरागणीयेषु परतः अन्यदाशी अन्यदाशा अन्यदास्था अन्यदास्थितः अन्यदुत्सुकः
अन्यदूतिः ... अन्यद्रागः अषष्ठीतृतीयांतस्येति किम् अन्यस्याशीरन्येन वा आशीः अन्याशीः कारकणीययोः षष्ठीतृतीयांतस्येति निषेधो न वाच्यः
अर्थे ... अन्यदर्थः अन्यार्थः अन्यदीयं॥ पितुर्भ्रातरि व्यः पितृशब्दाद्व्यप्रत्ययो भवति भ्रात्रर्थे मातुर्भ्रातरि डुलः मातृशब्दात् डुलप्र-
त्ययो ... भ्रात्रर्थे ... डित्वादृलोपः। मातृपितृभ्यां पितरि मातरि चडामहट्‌ आभ्यां डामहट्‌ प्रत्ययः स्यात् पित्रर्थे मात्रर्थे च डित्वादृलोपः षित्वान्ङीप्‌ टि-
त्वान्ङीप्‌ अवेर्दु ... सोढदूसमरीसाः अविशब्दादेते प्रत्यया भवन्ति दुग्धेऽर्थे सकारपाठसामर्थ्यान्नषः अविसोढमिति तिलान्निः फलात्पिंजपेजौ इति ...

हि०चे०पू० द्वितीयप्रत्ययोस्तः निःस्त्रलेस्तैलपिंजः तिलपेजः वंध्यस्तिल इत्यर्थः॥ ॥कारकान्तक्रियायुक्ते कारकादणादयः॥ कादयश्चप्रत्ययाःस्युः कर्त्ताकर्मचकरणं
हौ०सु० संप्रदानंतथैवच अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षडित्यत्रकारकशब्दः सर्वस्मिन्नपि क्रियासाधने दृष्टः स्वार्थिकः कारकः संगीत्यत्रतु कर्तृमात्रे
दृष्टः [illegible] अत्रा[illegible] नेह अन्यथाकर्तुमित्येवावस्यत अथकाक्रियाकिंचतद्युक्तं उच्यते व्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवचक्रिये
ति उक्तंच [illegible] सहः क्रमजन्मनांबुद्ध्याप्रकल्पितोभेदः क्रियेतिव्यपदिश्यते १ इतिस्वभावतोगुणीभूतैरवयवैरवांतरलक्षणैर्युक्तः क्रमजन्मनांक्ष
णानांसमूहः आचार्यैः क्रियाव्यपदिश्यते कीदृशः संकलनात्मिकयाबुद्ध्या भेदएकत्वंप्रकल्पितः तद्युक्तमितितयाक्रियया युक्तं क्रियाचोत्पत्त्युत्पादनारू

कारकान्तक्रियायुक्ते॥ कारकादण्येतेप्रत्ययाः क्रियायुक्ते कर्त्तरि कर्मणिच॥ कुंकुमेनरक्तंकौंकुमम् वस्त्रेणपरिहृतोवास्त्रोरथः
काम्बलःद्वैपःवैयाघ्रः॥ पाण्डुकम्बलादिनिः॥ पाण्डुःकम्बलेनसम्वीतः पाण्डुकम्बलीरथः॥ वशिष्ठेनदृष्टंवाशिष्ठंसाम॥ कालेय
म्॥ [illegible] वारुचोमन्त्रः॥ मनुनाप्रोक्तोमानवोधर्मः॥ मथुराया आगतोमाथुरः ग्रामादागतोग्राम्यः॥ धुरंवहतीति
धुर्यः॥ धौरेयः॥ सर्वधुरीणः॥ एकधुरीणः॥ मुखपार्श्वतसोर्ल्लोपईये॥ मुखतोभवंमुखतीयम्॥ पार्श्वतीयम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पादव्यनिः फलंउत्पादनाव्यापारः व्यापारेणयुक्तः कर्त्ताफलेनयुक्तंकर्मतस्मिन्क्रियायुक्ते कर्त्तरि कर्मणिच तेनरक्तंरागात्तरज्यते॥ ॥अनेनेतिवाहुलकात्करं
णेघञ्प्रत्ययोरंजकद्रव्यंतत्तीयान्ताद्रागवाचकात्प्रत्ययाःक्रमिष्यर्थेकुंकुमेनरक्तंवस्त्रंकौंकुमंरंजनक्रियायाःकरणकारकात्कुंकुमादण तद्युक्तमत्रवस्त्रं रा०अ०
कर्मेत्यादिज्ञेयं लाक्षयारक्तं लाक्षिकं रोचनयारक्तंरौचनिकं॥ इकः नील्यारक्तंनीलमण् णितोवेतिनदृष्टिः पीतेनरक्तंपीतकं कः तेनपरिहृतोरथःसमन्ता १२५
द्वेष्टितः परिहृतः उच्यतेनेतितृतीयांतादणादयः परिहृतोरथइत्यर्थेवास्त्रोरथः अण् कंवलेनपरिहृतोरथःकांवलः अण् द्वीपिनोविकारोद्वैपः द्वैपेनपरिहृ
तोरथःद्वैपः व्याघ्रस्यविकारोवैयाघ्रं इदृदृह्वैयाघ्रेणपरिहृतोवैयाघ्रोरथः॥ पांडुकंवलादिनिः॥ पांडुकंवलशब्दोराजास्तरणवर्णकंवलस्यवाचकः॥

अस्यार्थेनैव सिद्धे वचनमणो नित्त्यर्थं इकारस्तूच्चारणार्थः तेन दृष्टं साम तेनेति तृतीयान्ताद्णादयः दृष्टं सामेत्यर्थे वासिष्ठं साम अण् कलिना दृष्टं साम कालि
यं ढक् वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं ड्यः उशनसा दृष्टं साम निपातनाट्टिलोपो वा औशनसं औशनं अण् तेन हृतोऽग्निरन्यः तेनेति तृतीयान्ताद्णादयः॥
हृतोऽग्निर्य इत्यर्थे वरुणविनाहृतो वारुणो वाग्निरन्यः। तेन प्रोक्तं तेनेति तृतीयान्ताद्णादयः प्रोक्तमित्यर्थे मनुना प्रोक्तो मानवो धर्मः अण् तत आगतः ततइ
ति पञ्चम्यन्ताद्णादयः आगत इत्यर्थे माथुरः अण् नाम्नः यत् तद्वहति तदिति द्वितीयान्ताद्णादयो वहतीत्यर्थे धुरं वहति धुर्यः यत् णित्त्वेति न ह्र
स्वः खो विहसद्वतिदीर्घो न संज्ञापूर्वकत्वेन तस्यानित्यत्वात् धौरेयः ढक् सर्वा चासौ धूश्चेति ऋक्पूरित्यप्रत्ययः कर्मधारये इति पुंवत् सर्वधुरा।
तां वहतीति यस्येत्यालोपः सर्वधुरीणः ईनः एका चासौ धूश्चेति एकधुरा तां वहति एकधुरीणः ईनः एकधुरः अण् शाकटं वहति शाकटो गौः अण् हलं

देवस्वराजजनपराणां कुक् ईये देवकीयम् स्वकीयम् राजकीयम् जनकीयम् परकीयम् मध्यान्मः मध्यमः हेमन्त
स्यात्तलोपोऽणि हैमनम् हैमन्तम् चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नम् ॥ ॥ वहति हालिकः इकः सीरं वह
ति सैरिकः [illegible]कः। रथं वहति रथ्यः यत् युगं वहति युग्यः यत् मुखपार्श्वतसोर्लोपः ईये मुखं च पार्श्वं च मुखपार्श्वे मुखपार्श्वयोस्तसौ मुखपार्श्वतसौ तयोः
षष्ठीनि[illegible]लोपः [illegible]त्वलोपः। मुखतीयं पार्श्वतो भवं पार्श्वतीयम्॥ ॥ देवस्वराजजनपराणां कुक् ईये एषां कुक् स्यात् तणीये देवस्येदं दे
वकीयं [illegible] स्वस्येदं स्वकीयं [illegible] राजकीयं नाम्नो नलोप इति नलोपे कृते पश्चात् कुक् बाधः। जनस्येदं जनकीयं परस्येदं परकीयम् मध्यान्मः
अस्मान्मः प्रत्ययः [illegible] मध्ये भवो मध्यमः। हेमन्तस्य वा तलोपोऽणि हेमन्तादण् स्यात् तस्य लोपश्च वा हेमन्ते भवं हैमनं हैमन्तं च चिरपरु
त्परारि[illegible] त्नः प्रत्ययः स्यात् चिरं भवो [illegible] चिरत्नः परुदिति अव्ययं पूर्वस्मिन् वत्सरे परारि पूर्वतरे वत्सरे अव्ययम् ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामाय नमः

०चं०पू ०सु०

[illegible]नां [illegible]तः [illegible]ः॥ एभ्योडिमः प्रत्ययः स्यात॥ डित्वाट्टिलोपः॥ अंतेभवं अन्तिमं॥ आदौभवं आदिमं पश्चाद्भवं पश्चिमं अंतेभवं अंतिमं हेतुमनुष्ये
भ्योवारूप्यमयटौ [illegible] विचके मोमनुष्यवाचकेभ्यश्चरूप्यमयटौवास्तः टाईवर्थः आगतमित्यर्थेसमात्समागोदागतंसमरूप्यं समयं पक्षेणीयः समी
यं [illegible]दागतं देवदत्तरूप्यं देवदत्तमयं देवदत्तीयं गणीयः देवदत्तं अण छगलिनोणेपिन् छगलिन् शब्दात् णेयिन् प्रत्ययः स्यात् प्रोक्तमधी
ते [illegible]लिना प्रोक्तं शास्त्रमधीयते पठंतियेते छागलेयिनः नोवेति टिलोपः पाराशर्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोर्णिनिः॥ आभ्यांणि

अन्तादिपश्चादन्ताड्डिमः॥ अग्निमम्॥ आदिमम्॥ पश्चिमम्॥ अन्तिमम्॥ हेतुमनुष्येभ्योवारूप्यमयटौ॥ समादागतंस
मरूप्यम्॥ सममयम्॥ समीयम्॥ देवदत्तमयम्॥ देवदत्तरूप्यम्॥ देवदत्तीयम्॥ छगलिनोणेयिनः॥ छगलिनाप्रोक्तम
धीतेयः छागलेयिनः॥ पाराशर्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोर्णिनिः॥ पाराशर्येणप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीयते॥
पाराशरिणोभिक्षवः॥ शैलालिनोनटाः॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः॥ कर्मन्दिनः॥ कृशाश्विनः॥ छ॥

निःस्यात इकारउच्चारणार्थः पाराशर्योव्यासः अनंतरापत्येपिउपचाराद्गर्गादिभ्योयञ्यः यस्येत्युलोपेक्वचिद्यलोप इतिवक्ष्यमाणेनयलोपः पाराशरि त०प्र० १२६
णः शिलालिनाप्रोक्तंनटसूत्रमधीयतेयेतेशैलालिनः कर्मदकृशाश्वादिनिरुक्तविषये आभ्यामिनिःस्यात कर्मंदेनप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीयतेयेतेक
र्मंदिनोभिक्षवः कृशाश्वेनप्रोक्तंनटसूत्रमधीयतेयेनेकृशाश्विनोनटाः भिक्षुनटसूत्रयोः किं पाराशरं पाराशर्यस्येदं शिलालिनइदंशैलाल।
कार्मंदंकाशाश्वं अण॥ ॥त्रपुजतुनोःषुकविकारे॥ आभ्यांषुक्स्याद्विकारे त्रपुणोविकारः त्रापुषं जतुनोविकारः जातुषं शम्याःष्लञ्॥ शमीशब्दा

तस्य[illegible] पित्रादेः पुशम्या विकारः शमीलं भस्मः ष्टुतङ्गतौ पुशामीलोशक्तिपष्ट्योरीकण् प्रहरणे आभ्यामीकण्स्यात् शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः यष्टिः प्रह
रणमस्य याष्टीकः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् कन्वा तेनकोनमित्यर्थे आभ्यां ड्वुन् कौमत्वर्थेस्तः ॥ असंज्ञायामर्थे ड्वुकः विंशतेस्तिलोपो डितीतिति शब्दलोपः विंशकः ॥
त्रिंशकः संज्ञायां तु कः विंशतिकः त्रिंशत्कः ॥ कर्मण उकञ् ॥ कर्मशब्दादुकञ् स्यात् ॥ तस्मै प्रभवतीत्यर्थे समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च णौ
मनुशब्दादेताः ॥ अपत्यत्वे जातौ वाच्ये समुदायार्थो जातिः मनुष्यः मानुषः ॥ जातिशब्दावेतौ ॥ केनेयेकाः ॥ कः ष्वईनस्य इय ष्य इकश्च तेक्रममधीते क्रमकः ॥ क्रमप

त्युजतुनोः षुक् विकारे ॥ त्रापुषम् ॥ जातुषम् ॥ शम्याः ष्लञ् ॥ शामीलीस्रुक् ॥ शक्तियष्ट्योरीकण् प्रहरणे ॥ शाक्तीकः ॥ याष्टीकः ॥ विंश
तित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् वा ॥ विंशकः ॥ विंशतेस्तिलोपो डितिति ॥ त्रिंशकः ॥ विंशतिकः त्रिंशत्कः ॥ कर्मण उकञ् ॥ कर्मणे प्रभवति का
र्मुकम् ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ मनोरपत्यं मनुष्यः ॥ मानुषः ॥ जातौ किम् मानवः ॥ केनेयेकाः ॥ कादकः ईन ईय इय इ
क इत्येते प्रत्ययाभवन्ति कालेकर्मणि चोत्पद्यमाने यथैषु च णितो वा ॥ क्रममधीते क्रमकः ॥ पदकः ॥ ग्रामादीनञ्
[illegible]वा ग्रामीणः ॥ सध्रीचीनः ॥ समीचीनः ॥ तिरश्चीनः ॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः ॥ महाकुलीनः ॥ आढ्यकुलीनः ॥ ॥ ९ ॥ ॥

दक्षिसाम[illegible] क्रमादयः ॥ एभ्यः कः पूर्व[illegible]त्वेनिपातनात् शिक्षकः मीमांसामधीते मीमांसकः ॥ ग्रामेभवः ग्रामीणः ईनः ग्राम्योपि एयः सध्यङ्
वसध्री[illegible]नः तिर्यङ् वतिरश्चीनः ॥ सहांचनीतिसध्यङ् अंचसंतान्नान्नः स्वार्थे ईनो वा दिशिनप्राक्प्राचीनं प्रत्यक्प्रतीचीनं अवाक्‌अ
वाचीनं [illegible] अर्वाचीनं अवअंचतीति अर्वाक् निकृष्टप्रतिकृष्टावरे रेफयाप्याः वमाः धमाइत्यमरः ॥ दिशितु प्राचीदिक् अचेर्दीर्घश्चेति अलोपः पूर्वदीर्घौ
उदीचिदिक् तिरश्चा[illegible]तिउदीचादि[illegible] कुलस्यापत्यमिति कुलीनः ॥ तदंतादपि महच्च तत्कुलं चेति सहादेः सादिः सादिरिति महाकुलस्यापत्यं महाकु
लीनः ॥ आढ्या[illegible] कुलं आढ्यकुलं आढ्यकुलस्यापत्यमाढ्यकुलीनः ॥ ॥ ९ ॥ ॥

कचित्यलोपः कचिद्भावात्वस्यपकारस्यलोपः स्यात् तद्धितेस्वरेनत्वाकारेकन्याया अपत्यमितिण्यणोपवादईनः यस्येत्यालोपः ततोयलोपः णितोवेतिणि
त्वाद्वृद्धिः कानीनोकर्णः कर्णस्तु अविवाहितायाअपत्यमित्यर्थः कात्यस्येमेगर्गादिण्यंतात् णीयेयलोपः कातीयाः गार्ग्यस्येमेगार्गीयाः यलोपः नत्वाकारेइ
तिनिषेधात्प्राप्तः इहनयलोपः रैवतिकः ञितोवेतिणित्वाद्वृद्धिः रेवती अश्वपालीमणिपालीद्वारपालीत्यादिरेवत्यादयः नक्षत्रेणयुक्तः कालः ततोयांतनक्षत्र
शब्दात्समस्ययायुक्तः कालस्तस्मिन्नर्थेपुष्येणयुक्तंपौषम् हः अणस्त्रियांतु त्रणईपुतिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीतियलोपः पौषीतिष्येणयुक्तातैषीनक्षत्रशब्दाज्ज्ञाता

कचित्यलोपः कन्याया अपत्यंकानीनः कात्यस्येमेकातीयाः छात्राः गार्गीयाः रेवत्यापत्यंरैवतिकः पुष्येणयुक्तापौर्णमासी
पौषीतैषी छत्रस्यापत्यंसत्रियः शुक्रोदेवतास्यशुक्रियम् इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः कुद्दालैःख
नतिकौद्दालिकः हलंवहतिहालिकः शब्दंकरोतिशाब्दिकः दार्दुरिकः धर्मंचरतिधार्मिकः आधर्मिकः पक्षिणोह
न्तिपाक्षिकः शाकुनिकः तैत्तिरिकः मात्स्यिकः मैनिकः मार्गिकः सारङ्गिकः पुराणमधीतेपौराणिकः ऐतिहासिकः वै

विषः क्षत्रीयः सत्रियस्य शुक्रियंहविः इयः इन्द्रस्यात्मनोलिंगंचिह्नमितिइन्द्रियं तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितं तेनेतितीयांतादिकोदीव्यत्यादिष्वर्थेषु
णितोवेतिणित्वाद्वृद्धिः अक्षैः पाशकैर्दीव्यत्याक्षिकः कुद्दालैः खनतिकौद्दालिकः गोदारणंतुकुद्दालइतिहेमः अक्षैर्जयत्याक्षिकः अक्षैर्जितंआक्षि
कम् हलंसीरंवहतिहालिकः इकः तेनेतितीयांतादिकः संस्कृतेऽर्थे तेनसंस्कृतं दध्नासंस्कृतंदाधिकम् मरिचैः संस्कृतंमारिचिकंशब्दंकरो राम०
तिशाब्दिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनशब्दंव्युत्पादयतीत्यर्थः दर्दुरंकरोतिदार्दुरिकः इहदर्दुरशब्दः वाद्यभांडवाचीकुलालइत्यर्थः धर्मंचरति १२७
धार्मिकः सद्वृत्तइत्यर्थः अधर्मंचरत्याधर्मिकः असद्वृत्तइत्यर्थः पक्षिणोहंतीनोवेतिटिलोपः इकः पाक्षिकः शकुनंहंतिशाकुनिकः तित्तिरिंहंति०॥

तैत्तिरिकः॥मत्स्यं हंतिमात्स्यिकः।मीनं हंतिमैनिकः।मृगं हंतिमार्गिकः॥सारंगं हंतिसारंगिकः।मयूरं हंतिमायूरिकः।पुराणमधीतेपौराणिकः।इतिहासमधीतेवे
तिवाऐतिहासिकः।वेदमधीतेवेत्तिवावैदिकः।णितोवेतिणित्वाद्वृद्धिः॥ ॥पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणजाहौ पाकमूलयोः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च कु
णजाहौ प्रत्ययौस्तः पाकमूलयोरर्थयोः पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः पीलुकर्कंधुशमीकरीरकुवलबदरखदिर पील्वादयः कर्णअक्षिनखमुखकेशपाद
गुल्फभ्रूशृंगदंतओष्ठपृष्ठकर्णादयः पक्षात्तिर्मूले पक्षशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् मूलेर्थेपक्षतिः प्रतिपत्॥चंचुचणौवित्ते॥चंचुचणोप्रत्ययौस्तोवित्तेर्थेवित्तोभो
गप्रतीतस्तयोरितिनिपातनात् दस्तस्येतिनत्वंनवेः शालशंकटौवेः स्वार्थेऐतौस्तः विस्तृतं विशालं विशंकटं विनञ्भ्यांनानाञौनसहः असहार्थेपृथग्भावे
पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणजाहौपाकमूलयोः।पीलूनांपाकः पीलुकुणः।कर्णस्यमूलं कर्णजाहम्।पक्षात्तिर्मूले।पक्षस्यमूलंपक्ष
तिः।चंचुचणौवित्ते।विद्ययावित्तोविद्याचंचुः।विद्याचणः।वेःशालशंकटौ।विस्तृतंविशालं।विशंकं।विसम्प्रादःकटः॥विक
टम्।संकटम्।प्रकटम्।उत्कटम्।अलावूतिलोमाभंगाभ्योरजसि।अलावूनांरजोऽलावूकटम्।तिलकटम्।उमाकटम्।भंग
कटम्।गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः।गवांस्थानंगोष्ठम्।अश्वगोष्ठम्।संघातेकटः॥अवीनांसंघातोऽविकटः।विस्तारेप
टः।अविपटः।द्वित्वेगोयुगः।द्वावुष्ट्रौउष्ट्रगोयुगम्॥ ॥वर्तमानाभ्यांआभ्यांनानाञौस्तः।विनानानाविसंप्रोदःकटः।एभ्यःकटप्रत्ययःस्यात्स्वा
र्थेविकटं[illegible]महत्सवाधइत्यर्थः॥प्रकटंप्रजातंप्रकाशतेइत्यर्थः उत्कटमुद्भूतं कटशब्दाच्चैतेकथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते।अलावूतिलोमाभंगाभ्योरज
सि।एभ्योरजस्यभिधेयेकटप्रत्ययः स्यात्।रजसोविकारत्वात् विकारार्थप्रत्ययानामपवादोयम्॥अलावूनांरजः अलावूकटं तिलानांरजः तिलकटं।उमायाः
रजःउमाकटं भंगायाः[illegible]त्ययः सामूहिकानांस्थानादिषुपशुनामभ्यः पशुनामभ्योगोष्ठादयः प्रत्ययाःस्युःस्थानादिष्वर्थेषु।संघातेकटः अप्रस्तावयवस
मूहः।संघातस्तत्रकटः[illegible]पवादोयम्।विस्तारेपटः।प्रसृतावयवःसमूहोविस्तारस्तत्रपटःप्रत्ययःसामूहिकानामपवादोयम्॥ ०

हित्वेगोयुगः प्रकृत्यर्थस्य हि[...]त्वात् स्यपकारस्य लोपात् ॥ उष्ट्रगोयुगं द्वयं युगमित्यादिवत् ॥ द्वावयवसंघातप्राधान्यादेकवचनमित्यर्थः ॥ ॥ षट्त्वे षड्गवः षट्त्वे वा
च्ये षड्गवप्रत्ययः स्यात् [...]सः कर्णो[...] वं अवयवसंघातस्य प्राधान्यादेकवचनं स्नेहे तैलः स्नेहे वाच्ये तैलप्रत्ययः तिलानां स्नेहः तिलतैलं सर्ष
पाणां स्नेहः सर्षपतैलं भवने [...]रूपा किनौ भवने क्षेत्रे इत्यर्थे शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ भवतः अवात् कुटारकटौ अवशब्दात् कुटारकटौ प्रत्ययौ भव
तः अवाचीने हीनेऽर्थे अवकुटारावकटशब्दौ वेदे प्रसिद्धौ नासिकायां नते संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः अवात् नासिकासाधनं केन मनेव नतं मानाद्वशब्दादेते प्र
त्ययाः स्वार्थे [...] नतमिति नपुंसके भावे क्तः न मननं नतिस्तत्कथं नहि नासिकायां पुरुषे चावटीटशब्दप्रयोग इत्यत आह तद्योगादिति नेर्बिडबि

षट्त्वे षड्गवः। अश्वषड्गवम्। स्नेहे तैलः। तिलतैलम्। सर्षपतैलम्। भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ। इक्षूणां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटम्।
इक्षुशाकिनम्। अवात् कुटारकटौ। अवाचीनोऽवकुटारः। अवकटः। नासिकायां नते संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः अवात्। नासिका
यानतमवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिकावटीटा। पुरुषोऽवटीटः। नेर्बिडबिरीसचौ। निबिडम्। निबिरीसम्।
इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः नेः चिकचिचिकादेशाः। चिकिनम्। चिपिटम्। चिक्कम्। क्लिन्नस्य चिल्पिल्चुलाः लच्प्रत्ययोऽस्य।
चक्षुषी इत्यर्थे। क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः पिल्लः चुल्लः ॥ ॥ ११ ॥ उक्तेऽर्थे निशब्दान्नासिकायां नतेऽभिधेये बिडबिरीसौ प्रत्ययौ।

नः इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः नेः चिकचिचिकादेशाः उक्तेऽर्थे नासिकायां नतेऽभिधेये इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः स्युः निःशब्दस्य चिकचिचिकौ यथाक्रममादेश
श्च क्लिन्नस्य चिल्पिल्चुलः लः प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्यर्थे अस्य चक्षुषी एतस्मिन्नर्थे क्लिन्नशब्दाल्लप्रत्ययः स्यात् क्लिन्नस्य चिल्चुलः आदेशाश्चक
यं तर्हि स्युः क्लिन्नाक्षे चिल्लचुल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी इत्यमरः ॥ इति चेत् अत्राहुः ॥ पुरुषे वृत्त्यादिनां तदवयवे लक्षणा बोध्यात्र ॥ ॥

उपाधिभ्या मासन्नारूढयोस्त्यकः ॥ उपाधिभ्यां त्यकन् प्रत्ययः स्यात् आसन्नं समीपं आरूढमुच्चस्थानं तत्र संज्ञायां पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका आरूढं स्थ
लमधित्यका क्षिपकादित्वात् काप्यत इत्वं न ॥ कर्मणो घटते इत्यर्थे सप्तम्यन्तात् कर्मशब्दात् ठच् प्रत्ययः स्यात् घटते चेष्टते इत्यर्थे नो वेति टिलो
पः कर्मशूरस्तु कर्मठ इत्यमरः ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां डिनिः ॥ द्रष्टर्यर्थे साक्षादित्यव्ययात् डिनिः स्यात् डित्वात् टिलोपः संज्ञायामर्थे इनामिति दीर्घः ॥
साक्षी इष्टादिभ्य इनिरनेनेत्यर्थे एभ्यः इनिप्रत्ययः स्यात् अनेनेति कर्त्रर्थे अधीतमनेनेति अधीती हयंगवीनं श्रोत्रियः क्षेत्रियोऽनुपदी इत्याद्या नि

उपाधिभ्यामासन्नारूढयोस्त्यकः ॥ पर्वतस्यासन्ना भूमिरुपत्यका ॥ आरूढा अधित्यका ॥ कर्मणष्ठो घटते इत्यर्थे ॥ कर्म
णि घटते कर्म्मठः ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां डिनिः ॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी ॥ इष्टादिभ्य इनिरनेनेत्यर्थे ॥ इष्टमनेन इष्टी ॥ अधीती ॥
हैयङ्गवीन श्रोत्रियक्षेत्रियानुपदीत्याद्या निपात्याः ॥ ह्योगोदोहाद्विकारे हैयङ्गवीनम् ॥ छन्दोऽधीते श्रोत्रियः ॥ परक्षेत्रे
[illegible]चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥ अनुपदमन्वेष्टानुपदी ॥ आख्यातान्ययसर्वादेष्टेः प्रागकः ॥ पचतकि ॥ उच्चकैः ॥ नीचकैः ॥ सर्वकः ॥
[illegible]कौ ॥ त्वकम् ॥ अहकम् ॥ ॥ ॥ ॥

पात्याः ॥ दुह्यते इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकार इति ह्योगोदोहस्य हि
यंगुरादेशो विकारार्थे [illegible]निपात्यते ॥ णितो वेति णित्वाद् वृद्धिः ॥ वोऽस्वृपस्वरे इत्यत्र हैयंगवीनं नवनीतं छंदसंश्रोत्रभावो निपात्यते त
दधीते इत्यस्मिन्नर्थे [illegible]यश्च णितो वेति वृद्ध्यभावः ॥ श्रोत्रियः ॥ परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् इयप्रत्ययः ॥ परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते क्षेत्रि
योव्याधिः ॥ [illegible]गान्तरे [illegible]ःभंगा[illegible] इत्यर्थः ॥ अनुपदशब्दादन्वेष्टरि इनप्रत्ययो निपात्यते पदस्य पश्चादनुपदम् ॥ आख्यातान्ययसर्वा
देष्टेः प्रागकः एषां टेः प्रत्ययः सामूहिकानाम् स्वार्थेऽतोऽकार उच्चारणार्थः ॥ ॥ ॥ ॥

स्तनौ भवाद्यर्थेणतौस्तः श्रमेहक्वतसूत्रेभ्यएवस्य ः। अमांतिकसहार्थयोः अमाभवः अमात्यः दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् एभ्यस्त्यण्स्यात्भवा
द्यर्थेदक्षिणे त्यादंतमव्ययं दक्षिणाभवः दाक्षिणात्यः एषमोद्यस् श्वसस्योवात्यः पश्चेत्तनः अत्रवर्षेएषमः अतीतेऽहित्य ः आगामिदिनेश्वः श्व
स्तिकपवाश्वसः अयात्तिकणधिः [illegible] श्वोभवमितिनसंधिस्वोमित्युडागमद्वा द्विशोवात्तिकं कालवाचिभ्योऽव्ययेभ्यः सायंचिरंप्राह्णेप्रगे इति

स्तनौ भ [illegible] थस्तनौ प्रत्ययस्तः। अमापाता। कुत्रभवः कुत्रत्यः। कुतस्त्यः। अमात्यः। इहत्यः। अव्ययस्तद्धितयस्त्व
त्याच्चिलोपः। वहिर्भवोवाह्यः। स्वस्वर्गेभवस्त्रैवः। पौनः पुन्यम्। पौनःपुनिकः। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्। दा।
क्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। ऐषमस्त्यम्। ऐषमस्तनम्। श्वसस्त्रिकरवा। शौवस्तिकम्। अद्यतनः। ह्यस्तनः। श्वस्त
नः। सनातनः। सदातनः। पुरातनः। दोषातनः। सायन्तनः। चिरन्तनः। प्राह्णेतनः। स्वार्थेऽपि। उक्तावक्ष्यमाणाश्वभत्य
याश्चस्वार्थेस्युः। देवदत्त एव दैवदत्तकः। चौरः। वयएववायसः। रक्षएवराक्षसः॥ ॥ श्रीरामाय॰॥ ॥

चतुर्भ्यश्चतनःस्यात्‌ दोषेतिरात्रौदोषाभवः दोषातनः प्राह्णेतनः। प्रगेप्रातर्भवः प्रगेतनः सप्तम्याःलुक्ङभयत्रस्यातेर्पञ्चिआतोयुगितियुकिद्धतेमा रामः
यशब्दोऽकारांतोदिवसाऽवसानेरूढः तस्यचिरशब्दोप्यदं तस्तस्यापिप्रत्ययसंनियोगेनमांतत्वंप्राह्णप्रगयोरेदंतत्वंचनिपात्यतेइतिवार्त्तिक १२६
कृतमतंभाष्येतुसायंचिरंचमांतमव्ययंस्वीकृतं॥ स्वार्थेपिप्रकृत्यर्थेऽण्णादयःस्युःदेवदत्तएवदैवदत्तकः कः णिनोवेतिणित्वाद्वृद्धिः चोरएवचौरः॥

अण् चत्वारश्चते वर्णाश्चतुर्वर्णाः चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं सामीप्यं स्यः चतुरो वेदानधीते इति तद्धितार्थे द्विगुः तमधीते इत्यर्थे अण् तस्य लुक् च चतुर्वेद
एव उभयपदवृद्धिः चातुर्वैद्यः एष चत्वारश्चते वेदाश्च चतुर्वेदाः चतुर्वेदा एव चातुर्वैद्यमिति वा मन्त्र एव प्राज्ञः अण् चत्वार आश्रमा एव चतुराश्रम्यं
स्यः त्रयश्चते लोकाश्च त्रिलोकाः त्रिलोका एव त्रैलोक्यं अनंत एव आनंत्यः स्यः आवसथ एवेति उपसर्गे वसेरथप्रत्ययः आवसथ्यं गृहं स्यः
इतिह इति निपातसमुदायः ऐतिह्यं ष्यः भिषज्यते कंड्वादियगंतात् क्विप् भिषक् भिषजामिदं भेषजं अणि विपातनादेकारः भैषज्यं स्यः भागरूप

चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् समीपमेव सामीप्यम् चत्वारो वेदाश्चातुर्वैद्यम् मन्त्र एव प्राज्ञः चातुराश्रम्यम्।
त्रैलोक्यम्। अनन्त एवानन्त्यम्। अवसथ एवावसथ्यम्। इतिह एव ऐतिह्यम्। भेषजमेव भैषज्यम्। भागरूप
नाम[illegible]ः। भाग एव भागधेयम्। नामधेयम्। रूपधेयम्। देवात्तः। देव एव देवता। मृदस्तिकः। मृदेव
[illegible]प्रशंसायाम्। प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना। मृत्स्ना॥ ॥ श्रीरामचन्द्र भजे ॥ ॥ ॥

नामरूपे[illegible]धेयप्रत्ययः स्या[illegible]र्थे दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः॥ आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमरः॥ देवात्तः
देवशब्दात्तप्रत्ययः[illegible]स्वार्थे तात्[illegible]याम् मृदस्तिकः मृद् शब्दात् तिकप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे सस्नौ प्रशंसायां रूपप्रत्ययस्यापवादो मृदः सस्नौ प्रत्य
यौ स्तः प्रशंसायामर्थे[illegible]मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्स्ना मृत्स्ना च मृत्तिके त्यमरः॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥ ७६

सि० कौ० पू० अण् [illegible] युष्मदस्मदो [illegible] आका [illegible] कौ॥ एतयोर्द्वित्वे बहुत्वे च वर्त्तमानयोर्युष्माकास्माकावादेशौ स्तः अणीनयोः परतः एकत्वे तवकममकौ एकत्वे वर्त्त
टी० सु० मानयोर्युष्मदस्म [illegible] तवकममक [illegible] देशौ स्तः॥ अणीनयोः परतः वत्तुल्ये तुल्यते सादृश्येनोपमीयते ज्ञायते इति तुल उन्माने स्यात् क्यपू तुल्यं॥
१३० बहुत्वेन [illegible] भावे भिदादित्वात् तुलया संमितं तुल्यं कारकादित्तिराय णिनोर्वेऽत्यणित्वं तृतीयान्तात् सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वत्प्रत्ययः स्यात्०

अण् [illegible] युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ॥ एकार्थयोस्तवकममकौ॥ युवयोर्युष्माकम्वायं यौष्माकः॥ यौष्माकीनः
अनयोरस्माकम्वायं आस्माकः॥ आस्माकीनः॥ तवायन्तावकः॥ ममायम्मामकः॥ तावकीनः॥ मामकीनः॥ वत्तुल्य
त्वेसादृश्ये ऽर्थे वत्प्रत्ययः॥ चन्द्रेण तुल्यश्चन्द्रवत्॥ ब्राह्मणवत्॥ क्षत्रियवत्॥ मथुरायामिव मथुरावत्॥ पाटलि
पुत्रे व प्राकारः पाटलिपुत्रवत्॥ चैत्रस्येव चैत्रवत्॥ मैत्रस्य गृहम्॥ अर्हे ऽपि॥ विधिमर्हति विधिवत्०॥ ॥

तुल्ये सादृश्ये ऽर्थे ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते तृतीयान्तात् तु क्रियातुल्ये एव गुणतुल्ये मा भूत् पुत्रेण तुल्यः स्थूलः द्रव्यतुल्येपि न गवा तुल्यो ग रा० म०
वयवः सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च क्रियातुल्येपि भवतीत्यर्थः॥ मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारः॥ मथुरायां यादृशः॥ प्राकारस्तादृशः॥ पाटलिपुत्रेऽप्यर्थः १३०
अर्हेपि अर्हे ऽर्थेपि द्वितीयान्तादूत्स्यात् क्रियातुल्ये विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते विधानं विधिः॥ अर्हतीति अर्हं पचाद्यच्॥ ॥०॥ ॥

भावेतत्वयणः॥ तस्यत्वस्त्रयणाच तेतत्वयणः भावे तत्वयणः प्रत्यया अणादयस्त्रसु भावशब्दोऽनेकार्थवचनः अभिप्रायेयथाऽयंभावः पदार्थमात्रेयथा विचि
त्राभावशक्तयः शृंगारादिषुयथास्थायिभावः संचारिभावः प्रवृत्तिनिमित्ते धात्वर्थमात्रेचभावः तेषत्र कस्यग्रहणं उच्यते प्रवृत्तिनिमित्तवचनस्यभावस्यात्र
ग्रहणंभवंतिशब्दाअनेनेतिव्युत्पत्तेः॥ अभिप्रायादिवचनस्यात्र अग्रहोऽनभिधानात् तथाचसिद्धांतकौमुद्यांप्रकृतिजन्यबोधेप्रकारोभावइति उक्तंच
हरिटीकायां कृतद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनेति तेनपाचकत्वमित्यत्रकर्तृत्वरूपसंबंधः॥ औपगवत्वमित्यत्रजन्यत्वरूपसंबंधः राजपु
रुषत्वमित्यत्रस्वरूपसंबंधः॥ तप्रत्ययांतं स्त्रीलिंगं त्वप्रत्ययांतंनपुंसकं ष्यणंतमुभयत्रमैत्र्यंमैत्रीत्यादि ब्राह्मणस्यभावः यस्येत्यलोपः ब्राह्मण्यंशुक्लाया

भावेतत्वयणः॥ शब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तम्भावस्तत्रवाच्याएतेस्युः॥ तान्तंस्त्रियांत्वान्तंक्लीवम्॥ ब्राह्मणता॥ ब्राह्मणत्वम्॥ ब्राह्म
ण्यम्॥ शुक्लता॥ शुक्लत्वम्॥ शौक्ल्यम्॥ वैदुष्यम्॥ कर्मण्यपि॥ ब्राह्मणस्यकर्मब्राह्मण्यम्॥ राज्यम्॥ स्तैन्यम्॥ लोहितादेर्डि
मन्[illegible]वा॥ लोहितिमा॥ लोहितता॥ लोहितत्वम्॥ लौहित्यम्॥ अणिमा॥ लघिमा॥ भावेऽणपि॥ लाघवम्॥ गौरवम्॥
[illegible]म्॥ [illegible]वम्॥ मौनम्॥ हौत्रम्॥ औद्गात्रम्॥ महत्ताभावोमहिमा॥ ॥ श्रीलक्ष्म्भनेत ॥ ॥

भावः त्वप्रत्ययांतं [illegible] वनस्पतिपुत्र्यावः शुक्लत्वं॥ कर्मण्यपि॥ कर्मण्यर्थेपितत्वयणः प्रत्ययाअणादयश्चस्युः संज्ञोभावः कर्मवानोवेतिटिलोपः राज्यंयणु
स्तेनस्यचोरस्य [illegible] कर्मवा [illegible] ष्यण्॥ लोहितादेर्डिमन्॥ लोहितादिगणात्डिमन्प्रत्ययस्तादयश्चभावेलोहितस्यभावः डित्वाट्टिलोपः लोहिति
मा [illegible] णभावः अ[illegible]मा॥ ल[illegible]भावः लघिमा॥ भावेऽणपि॥ अणप्रत्ययोपिस्यात् भावे गुरोर्भावो गौरवंवोऽवृ यस्वरे इस्यवृ पूनोभावः॥ नोवेतिटिलोपो
नपोवनंशिशोर्भावः शैशवमुनेर्भावः मौनं होतुर्भावः हौत्रम्॥ उद्गातुर्भावः औद्गात्रं महत्तोभावः टिलोपः महिमा॥ ॥ ऋरइमनिः ऋइतिषष्ठ्यंतं
सांकेतिकंरयोर्भावः टिलोपः रत्वंप्रथिमा अणि पार्थवम् मृदोर्भावः म्रदिमा मार्दवं कृशस्यभावः क्रशिमा दृढस्यभावः द्रढिमा ह्रस्वस्यभावः ह्रसिमा लघोरस्या

सि॰ कौ॰ पू॰ वान्सल्लक्ष्जोभवः ऋजिमा हसादित्वाभावान्नत्वम् बहोर्लोपोभूचबहोः बहु रु दंत शेषंसुगमं स्तेनाद्यो नलोपश्च स्तेनशब्दाद्यप्रत्ययः स्याद्वावेकर्मणि चा
टी॰ सु॰ र्येनलोपश्च स्तेन चौर्यं पचाद्यः स्तेयं चौर्यं समूहे शेषेपि समूहे शेषेपि अणादयः प्रत्ययाः स्युः मयूराणां समूहः अण् मायूरं काकानां समूहः काकं क्षेत्राणां समूहः
१३१ पृ॰ क्षैत्रं केदाराणां समूहः इकः णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः कैदारिकं गणिकानां समूहो यण् गाणिक्यं हस्तीनां हस्तिनीनां वा समूहः इकः यस्यलोपः इति लो
पेनोवेति टिलोपः हास्तिकं गर्भिणीनां समूहोऽण् यस्यलोपः इतिलोपः गार्भिणं नोवेति टिलोपः भावोऽत्र ग्रामाणां समूहः तः ग्रामता जनानां समूहो
जनता बंधूनां समूहे बंधुता पाशानां समूहोयण् पाश्या वातानां समूहो वात्या खलानां समूहः खल्या णितोवेति न वृद्धिः गवानां समूहः गव्या वोऽवूपस्व
स्र ... कास्यरेफाभवति इमनिद्धे पसोस्त्र। पृथोर्भावः प्रथिमा। म्रदिमा। क्रशिमा। द्रढिमा। लघोऽङ्किमा। हह्नि
म्... किमा। क्र मिमा। बहोर्लोपोभूश्चबहोः। बहोः परं यामिमनादीनामिवर्णस्यलोपो बहोः भूरादेशश्च बहोर्भावो भूमा।
स्तेनाद्यन्नलोपश्च स्तेनस्य कर्म भावो वा स्तेयम्। समूहे शेषेऽपि मयूराणां समूहो मायूरम्। कौशिकम्। क्षैत्रम्। कैदारिकम्। गाणिक्यम्।
तद्धितयस्येत्यो सुस्वतः। हास्तिकम्। गार्भिणम्। ग्रामता। जनता। बन्धुता। पाश्या। वात्या। खल्या। गव्या। वाईकम्। कैदार्यम्। काव
चिकम्। ब्राह्मण्यम्। वाडव्यम्। माणव्यम्। गजता। सहायता। पर्श्वोडुङ्वुण् पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। साकुकम्। धैनुकम्। रथ्या॥ ए

रे इस्व वडवानां समूहः कः णितोवेति णित्वाद्वृद्धि वाईकं केदाराणां समूहो यण् कैदार्यं कवचिनां समूहः इकः कावचिकं ब्राह्मणानां समूहो यण् ब्राह्म राम॰
ण्यं वडवानां समूहो वाडव्यं। माणवानां समूहो माणव्यं। गजानां समूहः तः गजता। सहायानां समूहः सहायता पर्श्वाड्डुण् पर्शुशब्दात् डुण्प्रत्ययः १३१
स्यात् समूहे डित्वाट्टिलोपः पर्शूनां समूहः पार्श्वम्॥ सक्तूनां समूहः साकुकं कः धेनूनां समूहः धैनुकं रथानां समूहो यण् णितोवेति न वृद्धिः रथ्या।
॥ ॥खलगोरथेभ्य इनित्रकट्यः। खलादिभ्यः क्रमात् एते स्युः। खलानां समूहः त्रण् इतीप् खलिनी गवां समूहो गोत्रा रथानां समूहो रथकट्या हिलेच

अपवादः प्रत्ययाहितेर्थेचस्युः। सर्वोपहितइतिसर्वयोगस्त्ययोरीयेद्वेपिचेतिपलोपः सर्वीयः णीयः आत्मनेहितमनोवेत्वस्पटिलोपोन आत्मनीनः ईनः विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः कर्मधारयादेवेष्यतेविश्वस्यजनः सर्वसाधारणोवेश्याद्दिरिति तत्पुरुषेविश्वोजनोऽस्येतिबहुव्रीहौचविश्वजनायहितंविश्वजनीयंणीयएव मातृभोगः॥ शरीरंमातृभोगः मातृभोगायहितः मातृभोगीणः णत्वंभोगः सुखेस्त्र्यादिभूतावहेश्वफणकाययोरित्यमरेणयद्यप्यहेरित्युक्तंतथापिप्रयोगबाहुल्याभि प्रायंतत्तद्धितस्तुप्रारीरमात्रेपस्ति इत्याकरः अपूपेभ्योहितंअपूप्यं चूर्णताय: णित्तोवेति नवृद्धिः अपूपीयः णीयः आमिक्षायैहितंएयणीयो आमिक्ष्यं आमि। क्षीयंहविः सान्नाय्यमामिक्षाश्रृतोष्णक्षीरजंदधीतिहैम आमीयतेक्षिप्यतेदधियत्रसा आमिक्षाशंकवेहितंशंकव्यंराय: णित्तोवेतिनवृद्धिः वोऽवित्यवु गवेहि तंगव्यं हविषेहितंहविष्यं खलायहितं खल्यं यवेभ्योहितंयव्यं॥ शुनोवस्यऊः वाचदीर्घः। श्वन्शब्दस्यवकारान्तकारयोरूत्वंभवति उत्तश्चवादीर्घः। नोवेतिटिलोपो

खलगोरथेभ्यइनित्रकट्याः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। हितेचैतेप्रत्ययाः। सर्व्योपहितः। सर्वीयः। आत्मनीनः। विश्वजनीनः। मातृभोगी
[illegible]णायहितोऽपूपीयः। अपूप्यः। आमिक्षीयम्। शंकव्यम्। गव्यम्। हविष्यम्। खल्यम्। यव्यम्॥ शुनोवस्यऊर्वाचदीर्घः। शुनेहितं
शुन्यं [illegible] नः। ऊधन्यः। अजाविभ्यांथ्यः। अजथ्या। अविथ्या। अस्त्यर्थेमतुः। नाम्नः। गावोऽस्यास्मिन्वासन्तिगोमान्। श्री
विद्यन्त [illegible]। विद्वान्। गोमती॥ ॥ ११ नभवतिवाशब्दस्यव्यवस्थार्थत्वात् शून्यं शुन्यं ऊधसोनङ्। ऊधसशब्दस्यनङादेशोभवति

हितेचादेतस्यस्थानेनङ् अकार [illegible] ऊधसेहितः णित्तोवेतिनवृद्धिः ऊधन्यः अजाऽविभ्यांथ्यः आभ्यांथ्यप्रत्ययः स्याद्धितेर्थे अजेभ्यो अजाभ्योवाहिता अजथ्या थ्यप्रत्ययस्यतरादेपायात पुंवद्भावरूपंतुल्यं अविभ्योहिता अविथ्या सर्वस्मैहितंसार्वं अणसार्वीयं णीयः वृद्धिः अस्त्यर्थेमतुः प्रथमान्तान्नाम्नो मतुप्रत्ययोभवति अस्मास्तीत्यर्थे अस्मि[illegible]त्यर्थेच उदित्वान्नुम् स्त्रित्रितोनुमितिनुम् स्त्रियांचष्टित्रइतीप् क्लीवेशेनुम भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेऽति। शायिनि॥ संबंधेऽस्तिविवक्षायांभवंतिमत्वादयः १ अस्तीत्यस्यविवक्षायांयेमत्वादयः प्रत्ययाविधीयंतेतेभूमादिषुविषयेषुभवंति भूमाबहुत्वम्॥

यथागावोऽस्यास्मिन्वासंतिसगोमान् [illegible] यथा ककुदावर्तिनीकन्या प्रशंसायांयथा रूपवान् नित्ययोगेयथा क्षीरिणोवृक्षाः अतिशायिनीयथा उदरि णीकन्या संबंधः संसर्गः संयोगइतियावत् [illegible] यथा दंडीपुरुषः श्रीरस्ति अस्यास्मिन्वा श्रीमान् विद्वांसोऽस्यास्मिन्वासंतिवसोर्वंडस्तुल्येपत्वं विदुषा निदेशः प्लुतइतीप्लु नोमती॥ ॥आहेरेवमत्वर्थे॥ प्रत्ययभ्रमनिरासायसंधिरत्रनकृतः अइकाविति निर्देशेन समासे संहितायां अनित्यत्वंज्ञापितम् तेन पदान्तानां समानाः [illegible] पीणामित्यत्रवासंहिताभवंति अर्शोऽस्यास्मिन्वास्ति अर्शसः वैजयंतीपताकास्यास्मिन्वास्ति वैजयंतः अः इकप्रत्ययस्तु अन्कुतादेव दंडोऽस्यास्मिन्वास्ति दंडिकः धनमस्याऽस्मिन्वास्ति धनिकः इकः मान्तोपधाहल्विनौ मश्च अश्च मौ अन्तश्चउपधाच

अइकौमत्वर्थे।नाम्नोऽइकस्त्वदनात्।अर्शसः।वैजयन्तः।दण्डिकः॥ धनिकः।मान्तोपधाहल्विनौ।मान्तान्मान्तोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्च वतुरिनस्त्वदनात्।किम्वान्।लक्ष्मीवान्।धनवान्।विद्यावान्।यशस्वान्॥ भास्वान्।छत्री।दण्डी॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमोनमः॥ ॥ ॥

अन्तोपधेमौ अन्तोपधेयस्यतत मान्तोपधंतस्मात्मान्तोपधात् प्रथमान्तादवत्विनौप्रत्ययौभवतः॥ अस्त्यर्थेइनप्रत्ययस्तु अकारांतादेवमतोरपवादोयंवि धिः॥ यथासंख्यंतुनयुक्करणात्तथाहिम् अंतेयस्यतत मंतं अउपधायस्यतत उोपधंमंतंच उोपधंच अनयोः समाहारोमंतोपधंतस्मान्मंतोपधात् इत्युक्ते हि स्पष्टं यथासंख्यंलभ्यतेतदकरणाद्यथासंख्याभावः वतोरुकारोविनतोवुमितिनुमर्थः प्लुतइतीवर्थश्च किमस्यास्मिन्वास्ति किंवान् लक्ष्मीरस्याऽस्मि न्वास्ति लक्ष्मीवान् धनमस्यास्मिन्वास्ति धनवान् विद्याऽस्यास्मिन्वास्ति विद्यावान् यशोस्यास्मिन्वास्तियशस्वान् भाः अस्यास्मिन्वास्ति भास्वान् छत्रम स्याऽस्मिनवास्तिछत्री दंडोऽस्याऽस्मिन्वास्ति दण्डी॥ ॥ ॥ ॥

यवादेर्न यवादेर्गणान्मतुरेवस्यात वत्त्विनोन यवाअस्यास्मिन् वास्तीतियवमान भूमिरस्यास्मिन्वास्तिभूमिवान तडिदादिभ्यश्च एभ्योवतुइकइनूप्रत्ययाः
सुः अस्त्यर्थे तडिदस्यास्मिनवास्तितडित्वान् विद्युदस्यास्मिवास्तिविद्युत्वान मायास्यास्मिन्वास्तिमायी इन् मायिकः इकः व्रीहयोऽस्यास्मिनवासं
तिव्रीही इन् व्रीहिकः इकः लोमपामपिच्छादिभ्यः शनेलाः लोमादिभ्यः शः पामादिभ्योनः पिच्छादिभ्य इलःस्यादस्त्यर्थे लोमान्यस्यास्मिन्वासं।
तिलोमशः लोमवान वतुः गिरिरस्याऽस्मिवास्तिगिरिशः पामाऽस्यास्मिन्वास्तिपामनः नाम्नोनोलोपश धावितिनलोपः शाकी पलाली दद्रूणांहूस्व
त्वंच नप्रत्यये एषांहूस्वः महच्छाकमितिशाकी ईपतद्वत प्राकिंनमहत्पलालं पलालीनद्वत पलालीनं दद्रूस्त्वग्रोगविशेषः।दद्रूरस्याऽस्मिन्वा

यवादेर्न।यवमान्।भूमिमान्।तडितादिभ्यश्च।तडित्वान।विद्युत्वान।मायीव्रीही।।मायिकः।लोमपामपिच्छादि
भ्यःशनेलाः।लोमशः।गिरिशः।पामनः।दद्रुणः।अङ्गना।लक्ष्मा अञ्च।लक्ष्मणाः।विषगिलुतरपदलोपश्चाकृ
तन्धिः।[illegible]।पिच्छिलः।तुन्दिलः।फेनिलः।।   ।।

ऽस्तिदद्रुणः णत्वं अंगमस्याअस्यांवास्ति अङ्गना लक्ष्मीरस्यास्मिन्वास्ति
लक्ष्मा अञ्च लक्ष्मीं [illegible]स्याऽकारस्तृ[illegible]दशःस्यान्नप्रत्यये लक्ष्मणः णत्वंविषुसाम्येऽव्ययंविषु अंचतीति विषक् विषगस्यास्मिन्वास्ति विषगिलुः
[illegible]लोपश्चकृतसंधेः विषक् शब्दस्योत्तरपदस्यलोपःस्यात संधावकृतेसतिनप्रत्ययेविषुणः विषुवदाख्यः कालःसमरात्रिंदिवेकाले विषुवद्विषु
वेचनदित्यमरः।।पिच्छंचिक्कणमस्याऽस्मिन्वास्ति पिच्छिलः।।तुन्दमस्याऽस्मिन्वातुंदिलः।।फेनमस्याऽस्मिन्वाफेनिलः उरसिलः उरस्वान् पिच्छवान्।। ।।

गावोऽस्यास्मिन्वासंतिसगोमा…
…संबंधः संसर्गः संयोगवृत्तिय…
…इतोपुगोमती॥ ॥आद्येष्व…

सि०कौ०पू० टी०सु० १३३ सिध्मादिभ्यः॥सि… …र्थे पक्षेवतुः सिध्मवान् दन्तवलललाटवत्स अंसफेन धमनिक्षुद्रजंतु उपताप गडु मणिविजयनिष्पा
हपांसुहनुपार्ष्णिचू… …मानाहाम.नीत्यनेन… …धमन्यादीर्घश्च पार्ष्णीलः धमनीलः क्षुद्रजंतुर्यथा यूकालः मक्षिकालः उपतापोरोगः विपाद काऽस्या
स्तिविपादिकालः प… …स्फोटोविपादिकेत्यमरः।सिध्ममस्यास्मिन्वास्तिसिध्मलः चूडाऽस्याऽस्मिन्वास्तिचूडालः वातदंतवलललाटानामूश्चवात
लः वातूलः इत्यादि… …मुदनडवेतसेभ्योड्मतुः।एभ्योड्मतुप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे डित्वाट्टिलोपः।कुमुदान्यस्यास्मिन्वासंतिकुमुद्वान् नडाअस्याऽस्मि·
न्वासन्तिनड्वान्·वेतसाअस्याऽस्मिन्वासंतिवेतस्वान्·महिषात् डमतुः महिषशब्दात् डमतुः स्यादस्त्यर्थे महिषाअस्याऽस्मिन्वासंतिमहिष्मान्

सिध्मादिभ्यः।सिध्मलः।चूडालः।कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुः।कुमुद्वान्।नड्वान्।वेतस्वान्।महिषात् मतुः।महिष्मान्देशः

नडशादाड्ड्वलः।नड्वलः।शाड्वलः।शिखायावलः।शिखावलः।नडादीनामग्निकुक्।नडकीयम्।कुञ्चायाह्रस्वत्वं॥

॥ कुञ्चकीयम्॥ ॥

टिलोपः।नडशादाड्ड्वलः आभ्यांड्वलप्रत्ययःस्या दस्त्यर्थेनडाअस्याऽस्मिन्वासन्तिनड्वलः डित्वाट्टिलोपः॥
शादोऽस्याऽस्मिन्वास्तिशाड्वलः शादोजंबालघासयोरित्यमरः।शिखायावलः।शिखाशब्दाद्वलप्रत्ययःस्यादस्त्यर्थेशिखाऽस्याऽस्मिन्वास्तिशिखाव ए०म०
लः।नडादीनामीयेकुक्।नडादीनांकुगागमोभवति·णीयप्रत्ययेनडप्लक्षविल्ववेत्रवेतसकुंचातक्षन् नडादयः नडाअस्याऽस्मिन्वा·संतिनडकी १३३
यम्।कुंचायाह्रस्वत्वंच।कुंचाशब्दस्यह्रस्वोभवतिणीयेकुंचाऽस्याऽस्मिन्वास्तिकुंचकीयंएवंतक्षकीयंनिपातनान्नलोपःविल्वकीयंवेत्रकीयम्॥

शृंगवृंदाभ्यामारकः ॥ आभ्यामारकप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । शृंगमस्याऽस्मिन्वास्ति शृंगारकः ॥ शृंगं प्रधानसान्वोश्चेत्यमरः । वृंदमस्याऽस्मिन्वास्ति वृंदारकः वृंदारकौ रूपमुख्यावित्यमरः ॥ फलबर्हाभ्यामिनः ॥ आभ्यामिनप्रत्ययस्स्यादस्त्यर्थे · फलमस्याऽस्मिन्वास्ति फलिनः । बर्हमस्याऽस्मिन्वास्ति बर्हिणः णत्वं हृदयालुः हृदयशब्दादालुः प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे हृदयमस्याऽस्मिन्वास्ति हृदयालुः पक्षे हृदयी हृदयिकः हृदयवान् शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । एभ्य आलुप्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थाऽसहनेऽर्थे · शीतं न सहते स शीतालुः उष्णं न सहते उष्णालुः तृप्रं न सहते तृप्रालुः । तृप्रः पुरोडाशः । तृप्रं दुःखमित्यर्थः ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकः ॥ शृङ्गारकः ॥ वृन्दारकः ॥ फलबर्हाभ्यामिनः ॥ फलिनः ॥ बर्हिणः ॥ मलादिनः ॥ मलिनः ॥ ईमसश्च मलीमसः ॥ हृदयादालुः ॥ हृदयालुः ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतन्न सहते शीतालुः ॥ उष्णालुः ॥ तृप्रं दुःखन्न सहते तृप्रालुः ॥ हिमादेलुः ॥ हिमन्न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः ॥ बलन्न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ वातन्न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ तः पर्वमरुद्भ्याम् ॥ पर्वतः ॥ मरुत्तः ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः ॥ ऊर्णायुः ॥ अहंयुः ॥ शुभंयुः ॥ ❖ ॥

हिमादेलुः हिमशब्दादेलुप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे बलादूलः । बलशब्दादूलप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे वातात्समूहे च वातशब्दादूलप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे समूहेऽर्थे च बलूलवातूलशब्दावस्त्यर्थे चकुत्यादितौ ॥ तः पर्वमरुद्भ्याम् ॥ आभ्यां तप्रत्ययोऽस्त्यर्थे पर्वाऽस्याऽस्मिन्वास्ति नाम्नोऽइति न लोपः ॥ पर्वतः ॥ मरु[illegible]स्मिन्वास्ति मरुत्तः ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः ॥ एभ्यो युप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे ऊर्णाऽस्याऽस्मिन्वाऽस्ति ऊर्णायुः ॥ अत्र निपातनाद्ध्रस्वः सालोपो न । अहं पदं चि[illegible]यमहंकारे शुभमिति च शुभे । अहंयुः अहंकारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥ ॥ ॥ ॥

स्वादामिन्नैश्वर्ये।ऐश्वर्येस्वशब्दादामिन् प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे।इ॑शिताहिईश्वरस्तस्यभावऐश्वर्यंऐश्वर्यंकिं स्ववान् स्वंद्रव्यमस्यास्मिन्वाऽस्तिवातातीं॰
सारपिशाचानामिनिः कुक्च चान्मइनिः प्रत्ययःस्यादस्त्यर्थेइकारउच्चारणार्थः।एषांकुगागमश्चइनिप्रत्ययेवातोऽस्यास्मिन्वास्तिवातकीवातकी
वातरोगीस्यादित्यमरः॥अतीसारोऽस्यास्मिन्वास्ति अतीसारकी।रोगेचापमिनिरिष्यते नेहवातवतीगुहा पिशाचोऽस्याऽस्मिन्वास्तिपिशाचकी।॰
ज्योत्स्नादिभ्योऽण्॰एभ्योऽणस्यादस्त्यर्थे किंच ज्योत्स्नातमिस्र शृंगिणोर्ज्जस्विनूर्ज्जस्वलगोमिन्॥मलिनमलीमसा अस्त्यर्थेनिपात्यंते॥ज्योतिरस्या
अस्यांवास्ति ज्योत्स्नाचंद्रप्रभा ज्योतिशब्दस्य निपातनादुपधालोपोनप्रत्ययश्च तमोऽस्याऽस्मिन्वातमिस्रतमस शब्दस्योपधाया इत्वं रप्रत्यय
श्च शृंगमस्याऽस्मिन्वास्ति शृंगिणः अत्र इनप्रत्ययोनिपातनात॰ऊर्ज्जोऽस्याऽस्मिन्वास्तिऊर्जस्वीऊर्ज्जस्वलःविन् वलप्रत्ययौनिपातना

स्वादामिन्नैश्वर्ये।स्वमैश्वर्यमस्यास्मिन्वास्तिस्वामी।वातातीसारपिशाचानामिनिः कुक्च।वातकी।अतीसारकी
पिशाचकी।ज्योत्स्नादिभ्योऽण्।ज्यौत्स्नः।तामिस्रः।तापसः।सैकतः।शार्करः॥ ॥२॥

त॰गोरस्याऽस्मिन् वास्तिगोमी।मि
नप्रत्ययोनिपातनात।मलोऽस्याऽस्मिन्वास्तिमलिनः मलीमसः।मलशब्दादिनेमसप्रत्ययौनिपातनादिति।ज्योत्स्नाऽस्याऽस्मिन्वास्तीत्यणि ज्यौत्स्नः
शुक्लपक्षः।तमिस्रमस्याऽस्मिन्वास्तितामिस्रः कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च तमिस्रातामसीरात्रिः।ज्योत्स्नी चंद्रिकयान्वितेत्यमरः।कौमुदी तमिस्रेत्यमरः
तद्दांतेनत्वणंनमितिनविरोधः।तपोऽस्याऽस्मिन्वास्तितापसः विन्प्रत्ययोपितपस्वी।सिकताऽस्याऽस्मिन्वास्तिसैकतः।इलप्रत्ययेसिकतिलः १३४
चतेोतुसिकतावान् शर्कराऽस्याऽस्मिन्वास्तिशार्करःऽण्।शर्करिलः इलः शर्करावान् वतुपक्षेप्रत्ययलुक्चभवति सिकताशर्करागम्येशार्करः
प्राकरिलःशार्करः शर्करावति देशएवादिमावेवमुन्येयासिकतावति इत्यमरः॥ ॥६॥ ॥

ऊषसुषिमुष्कमधुखमुखकुंजनगपांसुपांडुभ्यो रः। एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् तस्यार्थे ऊषोऽस्यास्मिन्वास्तीति ऊषरः। स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊषवानूषर इत्यमरः॥ सुषि रस्यास्मिन्वास्तीति सुषिरः। सुषिच्छिद्रं वंशादिकं तु सुषिरमित्यमरः। मुष्कोऽस्यास्मिन्वास्तीति मुष्करः मुष्कोंडः मधु माधुर्यमस्यास्मिन्वास्तीति मधुरः खमस्यास्मि न्वास्तीति खरः महत्कंठविवरं खं गर्दभे रूढोयं मुखमस्यास्मिन्वास्तीति मुखरः वाचालः कुंजो हस्तिहनुरस्यास्मिन्वास्तीति कुंजरः नगाः वृक्षाः पर्वताश्च ते अ स्यास्मिन्वास्तीति नगरं जातिशब्दोयं तेन नस्त्रियां जानिलक्षणङीप् नगरी पांसूरजोऽस्यास्मिन्वास्तीति पांसुरः पांडुरस्यास्मिन्वास्तीति पांडुरः हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च कच्छूशब्दात् रः स्यात् तस्यार्थे कच्छ्वा इत्यस्य ह्रस्वश्च कच्छूरस्यास्मिन्वास्ति कच्छुरः कच्छूरोगविशेषः द्युद्रुभ्यां मः आभ्यां मः प्रत्य

ऊषसुषिमुष्कमधुखमुखकुञ्जनगपांसुपाण्डुभ्यो रः। ऊषरः। सुषिरं। मुष्करः। मधुरः। खरः। मुखरः। कुञ्जरः। नगरः। पां सुरः। पाण्डुरः। कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च। कच्छुरः। द्युद्रुभ्यां मः। द्युमः। द्रुमः। केशाद्विभ्यो वः। केशवः। मणिमः। हिरण्यवः। अर्ण सो लोपश्च। अर्णवः। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। रजस्वला॥ कृष्यादीनां वले दीर्घः। कृषीवलः॥ ॥

यः स्यात् तस्यार्थे द्यौरस्यास्मिन्वास्ति द्युमः दिवउत्सेद्द्युत्वं द्रुः शाखा वृक्षश्च द्रुरस्यास्मिन्वास्ति द्रुमः पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः केशाद्विभ्यो वः एभ्यो वः स्यात् तस्यार्थे केशा अस्यास्मिन्वास्तीति केशवः केशी इन् केशिकः इकः केशवान् वतुः मणिरस्यास्मिन्वास्ति मणिवः नागविशेषः हिरण्यमस्यास्मिन् वास्ति हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च। अर्णस्शब्दात् वः स्यात् तस्यार्थे सस्य लोपश्च। अर्णो जलं तद्वान् अर्णवः अर्णस्वान् वतुः रजःकृष्यासु तिपरिषद्भ्यो वलच्। एभ्यो वलच्प्रत्ययः स्यात् तस्यार्थे रजोऽस्या अस्यां वास्ति रजस्वला रजः स्त्रीकुसुमेऽपि चेत्यमरः॥ कृष्यादीनां वले दीर्घः॥ वलप्रत्यये संज्ञायामेवांते दीर्घः स्यात्॥ कृषिरस्यास्मिन्वास्ति कृषीवलः॥ ॥

आसुतिरभिषवः। मद्यसंधानमासुरिजिह्वेमः पुत्रा अभिषवेत्तिः आसुतिरस्याऽस्मिन्वास्ति आसुतीवलः शौण्डिकः परितः सीदन्तीतिपरिषत् क्विपूष
त्वं पर्षदितिपाठान्तरम् परिषदस्याऽस्मिन्नु वास्ति परिषद्वलः। पर्षद्वलश्च पर्षद्वला महाव्रात्यैरटनैकदिका अमानितिभट्टिः॥ अन्येभ्योऽपिवलच्प्रत्ययः
स्यादस्यार्थे भ्रातास्याऽस्मिन्वास्तिभ्रातृवलः पुत्रोऽस्याऽस्मिन्वास्तिपुत्रवलः। संज्ञायामभावान्नेहदीर्घः दन्ता अस्याऽस्मिन्वासन्तिदन्तावलो हस्ती
कृष्यादीनामितिदीर्घः। तुण्डिवलिवटेर्भः। एभ्योभप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थेवृद्धानाभिस्तुण्डिः तुण्डिरस्याऽस्मिन्वास्तितुण्डिभः वलिरस्याऽस्मिन्वास्तिवलिभः

॥ आसुतीवलः। परिषद्वलः॥ अन्येभ्योऽपि। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। दन्तावलः। वन्धुवलः। वलिवटिभ्यामप्य ॥
व[illegible]ः। वटिभः। एतत्किमिदंभ्यश्च परिमाणे वतुः। यत्तदेतद्भ्यो वतौ। यावान्। तावान्। एतावान्। किमः
किर्वतोर्वस्यघः। कियान्। इदम इश्‌वतोर्वस्य घः। इयान्॰ ॥ ॥

॰॰ वटिरस्याऽस्मिन्वास्तिवटिभः। वल्मीकम्॰ हमित्यर्थः॥ पा

मादित्वा हस्तिनोपि। एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः॥ एभ्यो वतुप्रत्ययः स्यात् परिमाणेर्थे॰ परिमाणमिह परिच्छेदकमात्रं यत्तदेतदामावतो वतुप्रत्यये
परे एषामाकारान्तादेशः स्यात्। यत्परिमाणमस्य यावान्। तत्परिमाणमस्यतावान्। एतत्परिमाणमस्य एतावान्। किमः किर्वतोर्वस्य घः किम्शब्द
स्य किरादेशः स्यात्। वतुप्रत्ययवस्य यकारश्च। किंपरिमाणमस्य कियान्। इदम इश्‌वतोर्वस्य घः इदम्शब्दाद्वतुः स्यात्परिमाणेर्थे इदम् स्थाने॰
इशादेशश्च शित्वात्सर्वादेशः। वतुप्रत्ययवस्य यकारश्च इदं परिमाणमस्य इयान्॥ ॥

श्रद्धादेर्लुः ॥ लुप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे श्रद्धाऽस्याऽस्मिन्वास्ति श्रद्धालुः कृपाऽस्याऽस्मिन्वास्ति कृपालुः ॥ दयाऽस्याऽस्मिन्वास्ति दयालुः ॥ स्पृहिगृहिपतिदयि निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् इत्यालुप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेरिदं सूत्रं चिन्त्यं औन्नत्ये दन्तादुरः उन्नतत्वे वर्तमानाद्दन्तशब्दादुरप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे उन्नता दन्ता अस्य सन्ति दन्तुरः औन्नत्ये किं दन्तवान् अस्मायामेधास्रग्भ्यो विनिः एभ्यो विनिः स्यादस्त्यर्थे पक्षे मतुप् तपोऽस्याऽस्मिन्वास्ति तपस्वी ॥ ओजोऽस्याऽस्मिन्वास्ति ओजस्वी ॥ वर्चोऽस्याऽस्मिन्वास्ति वर्चस्वी ॥ तेजोऽस्याऽस्मिन्वास्ति तेजस्वी वचोऽस्याऽस्मिन्वास्ति वचस्वी मनोऽस्याऽस्मिन्वास्ति मनस्वी

श्रद्धादेर्लुः ॥ श्रद्धालुः ॥ कृपालुः ॥ दयालुः ॥ औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ दन्तुरः ॥ अस्मायामेधास्रग्भ्यो विनिः ॥ तपस्वी ॥ ओजस्वी ॥ वर्चस्वी ॥ वचस्वी ॥ तेजस्वी ॥ मायावी ॥ मेधावी ॥ स्रग्वी ॥ आमयस्य दीर्घश्च ॥ आमयावी ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ वाग्मी ॥ आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ वाचालः ॥ वाचाटः ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः ॥ विद्वद्देशीयः ॥ पटुदेशीयः ॥

॥ मायाऽस्याऽस्मिन्वास्ति मायावी ॥ मायी ॥ मायिकः ॥ इनिठनौ ॥ मेधाऽस्याऽस्मिन्वास्ति मेधावी स्रगस्याऽस्मिन्वास्ति स्रग्वी ॥ कुत्सितेन स्रिद्दप्रत्ययात्मापि इष्टं प्राप्नोति तत्त्वनिराकृत्यादि शामिति तुल्यं स्रग्वी ॥ आमयस्य दीर्घश्च ॥ अस्मादपि विनिः स्यादस्त्यर्थे [illegible] अस्य दीर्घश्च आमयोऽस्याऽस्मिन्वास्ति आमयावी ॥ वाचो ग्मिनिः वाचशब्दात् ग्मिनिप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे वागस्याऽस्मिन्वास्ति वचस्कुत्वे [illegible] नकारस्य गत्वे वाग्मी गकारद्वयमस्ति आलाटौ कुत्सितभाषिणि वाचशब्दादेतौ स्तः कुत्सितबहुभाषकेऽर्थे कुत्सितं बहुभाषणेन वाचालः वाचा

द॰ ... तृति ... वहु भाषते सर्वा म्मीति वा। ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः। प्रथमा न्नात्त्मन्नः आख्यातांताच्चैते सुरीषदूनेर्थे। ईषदसमाप्तौ ये प्रत्यया॥
ते ... पर्य दि... वदेव लिंगवचने स्तस्तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्करा कल्पो गुड इति ईषदूनः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः ईषदूनः। पटुः पटुदेश्यः। ईषदूनो वि
... ... इति दत्तं विहृद्देशीयः ईषदूनं पचति पचतिकल्पं क्रियाप्रधानमाख्यातमिति क्रियायामौत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च॥ ॥बहुवी
उक्तार्थेन ... गेव ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबन्तान्नाम्नो बहुप्रत्ययः स्यात् स च प्रकृतेः प्रागेव न तु परतः लिंगसंख्येपि प्रकृतेरेव न तु तद्धि पर्ययः

बहुवोऽर्थे सच प्रागेवा ईषदूनः। पटुः। बहुपटुः। प्रकारे जातीयः। पटुप्रकारः। पटुजातीयः। कुटीशमीशुंडाभ्यो
रो ह्रस्वत्वे। ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुंडारः। कुत्वा डुपः। ह्रस्वा कुतूः। कुतुपः। कासूगोणीभ्यां टरः। ह्रस्वाका
सूः कासूतरी। गोणीतरी॰॥ ॥॰ ॥तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं नडु इत्यादौ न विशेष्यनिघ्नता प्रकारे जातीयः प्रकारवति जातीय
प्रत्ययः स्यात् सामान्यस्य भेदकः प्रकारः। कुटीशमीशुंडाभ्यो रो ह्रस्वत्वे। एभ्यो रप्रत्ययो भवति ह्रस्वेऽर्थे ह्रस्वा कुटी विस्तार्यिकाः। प्रकृतिलिंगमतिवर्तंते
इति पुंलिंगता तत्र कुटीरः ह्रस्वा शमी शमीरः। ह्रस्वा शुंडा शुंडारः। कुत्वा डुपः कुतूशब्दात् डुपप्रत्ययः स्यात् ह्रस्वेर्थे कुतूः कृत्तिः चर्मणः स्नेहपात्रं
ह्रस्वा कुतुपः पुमान्नित्यम्॥ कासूगोणीभ्यां टरः। आभ्यां टरप्रत्ययः स्यात् ह्रस्वे षित्वात् ङीप् इति पूह्रस्वाकासूः कासूतरी कासूः आयु
धविशेषः। ह्रस्वा गोणी गोणीतरी॰॥ ॥ ॥ ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे। एभ्यः ष्टरच् स्यात्। तनोर्भावस्तनुत्वं न्यूनता सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव प्रत्यासत्तेः। क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणामपि न्यूनता तत्र व त्सः प्रथमवयाः प्रथमवयसो न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिः। उक्षा तरुणवयाः तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमश्वपितृकतातया च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः तरतमेति पुंवद्भावः अश्वतरीभावस्य वोढा ऋषभस्तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता तनहस्तु ऋषभतरः प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायं देवतान्तात्तादर्थ्ये यः तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थे ष्यञ्ः

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे। तनुर्वत्सः वत्सतरः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्। अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम्। पादार्घाभ्यां च। पाद्यम्। अर्घ्यम्। नवस्य नू आदेशस्त्नतनईनाः प्रत्ययाः स्वार्थे नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। पुराणे प्रान्नश्च। प्रणम्। प्रत्नम्। प्रतनम्। प्रीणम्। अतिथेर्ञ्यः। आतिथ्यम्। प्रशंसायां रूपप्। प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः॥ ॥ ॥ ॥ १ अग्निश्चासौ देवता च अग्निदेवता तस्यै पादार्घाभ्यां च आभ्यां यः स्यात्तादर्थ्ये ०॥

पाद्यं पादाय वारिणी त्यमरः॥ मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः॥ अर्घार्थमुदकमर्घ्यं नवस्य नू आदेशस्त्नतनईनाः प्रत्ययाः नवशब्दात्स्वार्थे एते [illegible]स्थाने नूश्चेवा ऽवयस्वरे इत्येव। नवीनं पुराणे प्रान्नश्च प्रात्पुराणेऽर्थे नप्रत्ययः स्यात् चात्तु क्ताः त्नतनईनाः। अतिथेर्ञ्यः। अतिथिशब्दात्तादर्थ्ये ञ्यप्रत्ययः स्यात् प्रशंसायां रूपः प्रथमान्तान्नाम्न॥ आख्यातान्ताच्च रूपप्प्रत्ययः स्यात् प्रशंसायामर्थे प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णते ह प्रशंसा न तु स्तुतिः॥ नवाद्[illegible]पि रूपप्रत्ययः। चोररूपो यं यद्दस्यूनां रत्नं जनं हरति। सुप्तवस्तुनोऽपहरणे न चौर्यं परिपूर्यते प्रशस्तं पचति पचतिरूपम्॥ ॥ ॥

सि०कौ०पू० कुत्सायां पाशपः ॥ प्रथमांताव्याख्या: पाशप्प्रत्ययः स्यात् कुत्सायामर्थे भूतपूर्वे चरट् पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तस्मिन्वर्तमानात्प्रथमांताच्चरट् स्यात् टित्वादीप् भूतपू
टी०सु० र्वा ऽन्ह्या आढ्यचरी ॥ अन्तमचरडिति पुंवत् षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वे ऽर्थे रूप्यप्रत्ययो वा पक्षे चरट् कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः प्राचुर्य ।
१३२ वि॰ प्राधान्यादिषु मयट् नाम्नः एष्वर्थेषु मयट् स्यात् प्राचुर्ये ऽन्नमयो यज्ञः विशेष्यनिघ्नतात्र विकारे मृदो विकारो मृन्मयः प्रत्ययः त्रमेजवसापी
तिनः प्राधान्ये स्त्रीप्रधानमस्य स्त्रीमयः ॥ आदिशब्दादन्येष्वप्यर्थेषु मयट् यथा ॥ अमृतमयो ऽमृतस्वरूपे मयट् आम्रमयमत्र विकारावयवयोर्मयट्

कुत्सायां पाशः ॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ पूर्वं दृष्टो दृष्टचरः ॥ दृष्टचरी ॥ आढ्यचरी ॥ प्राचुर्यविकार
प्राधान्यादिषु मयट् ॥ अन्नं प्रचुरमत्रान्नमयो यज्ञः ॥ मृन्मयो घटः ॥ स्त्रीमयो जाल्मः ॥ अमृतं स्वरूपमस्यामृतमयश्चन्द्रः ॥
आम्रस्य विकारो ऽवयवो वा आम्रमयम् ॥ शरमयम् ॥ गोः पुरीषे गोमयम् ॥ नसन्धिय्वोर्युट् च ॥ सन्धिजयोर्यकारवकारयो
स्तत्सन्धिनस्तस्वरस्य न वृद्धिः ॥ किन्तु तयोर्युडागमो ऽपसेड्वस्मात् ॥ पश्चाद्वृद्धिः ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥
स्वश्वं वेद सौवश्वः ॥ व्यासस्यापत्यं वैयासकिः ॥ ॥ १ शराणां विकारो ऽवयवो वा शरमयं ॥ गोः पुरीषे ॥ गोशब्दान्मयट् स्यात् पुरीषे ऽर्थे गोः

पुरीषं गोमयं पुरीषे किं गव्यं पयः ॥ य्वः नसंधिय्वोर्युट् च संधानं संधिः नङ्कौतिकिः प्रत्ययः संधौ जातौ संधिजौ य् च व् च य्वौ संधिजौ च तौ य्वौ च राम०
संधिय्वौ च संधिय्वौ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः माधवस्तु संधेर्य्वौ विति षष्ठीतत्पुरुषमाह ॥ इय्उव्वानयोः समाहारस्तु युसहितः दूयुट् १३७
वृद्धिहेतौ श्रूयमाणत्वात् टकारः प्रत्येकं संबध्यते इट् उट् इत्यर्थः वैयाकरणः ॥ अण् इट् वृद्धिः ॥ सुष्ठु अश्वः स्वश्वः स्वश्वं वेत्ति सौवश्वो ऽण् उट् वृद्धिः
वैयासकिः ॥ अपत्ये इञ् ॥ सुधातुर्व्यासस्य अकङ् इट् वृद्धिः ॥ ॥ ० ॥ ॥

द्वारादीनां च। द्वारादीनामसंधिजयोर्यकारवकारयोः प्रिपुइस्मात् पश्चादिद्दिस्य यस्य इवस्य उद्दुत्यर्थः दौवारिकः नियुक्तेऽर्थे इकः उदहद्दौ वैय
ल्कसंइदमर्थेऽणइइद्दौ स्वरस्येदं सौवरं उदहद्दौ स्वग्नामेभवः सौवग्नामिकः इकः उइद्दहौन्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधं अणइइद्दौ। स्वादु च
तत्सदुचस्वादुम्रदुस्वादुमृदुनइदं सौवादुमृदवं श्रणवोऽवयस्वरेइत्सवुउइहद्दौ स्वोभवं शौवस्तिकं तिकण उदहद्दौ स्वापदस्येदं निपात
नात्पूर्वपदस्यदौ चः। अणवाउदहद्दौ। स्वापदं। शौवापदं। इतोजातार्थे। प्रथमांतान्नाम्नोऽस्य जातमित्यर्थे इतः प्रत्ययः स्यात्यस्यलोपइत्यालोपः
लज्जितः फलानिजातान्यस्य फलितः त्रपाजाताऽस्यत्रपितः तारका जाता अस्यतारकितः नभः एवंपुष्पितं पुलकितं रोमांचितं तरतमेयस्त्विष्ठाः

द्वारादीनाञ्च। द्वारादीनां सम्बन्धिनस्वरस्यनहद्धिः किन्तु तयोर्युडागमः। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। व्यल्कस्येदं वैयल्क
म्। सौवरम्। शैपवम्। सौवग्नामिकः। नैयग्रोधम्। सौवादुमृदवम्। शौवस्तिकम्। इतोजातार्थे। लज्जाजातास्य लज्जि
तः। फलितः। तारकितः। तरतमेयस्त्विष्ठाः प्रकर्षे। अतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः। शुक्लतमः॥ ॥ प्रकर्षे। तरप्तमप्ईयसुन्इ
ष्ठन्वेतत्तरतमेयस्त्विष्ठाः। प्रकर्षे इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। प्रकर्षेणं प्रकर्षस्य नाधिक्यं किंतु अभिभवो मतः। यद्यपि द्रोषिः केवलो विलेपने तथापि
प्रत्ययोऽभिभवेऽर्थे यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो न तथापि गुणप्रकर्षात् प्रकर्षो भवति। उक्तं च द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः भेदको व्यपदे
शाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते १ धर्मयोगं विनाव्यपदेष्टुमशक्यस्य द्रव्यस्यव्यपदेशाय योभेदको गुण उपादीयते प्रत्ययेन तस्य प्रकर्षोऽभिधीयते
गुणक्रियाजातिसंज्ञाभेदेन चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। तत्र गुणक्रिययोः प्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः। जातिशब्देभ्यस्तु जातेः सर्वत्रैक
रूपत्वेन प्रकर्षाऽभावात्तत्सहचरितगुणे वा हठोहाद्यो धर्मास्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः॥ संज्ञाशब्देषु प्रकर्षो नास्ति शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥

नस्य च सर्वेन तुल्यत्वात्॥ गुणशब्दो यथा यस्य सामान्यतः श्वेतो गुणः स शुक्लः॥ यस्य तदपेक्षयाधिकः सः शुक्लतरः यस्य ताभ्यामत्यधिकः स शुक्लतमः।
यः किंचिज्जानाति स पटुः। ततोऽधिकं जानाति स पटुतरः। ततोऽप्यधिकं स पटुतमः। क्रियाशब्दो यथा यो विलंबेन पचति स पाचकः। यस्तु ततः किंचि
च्छीघ्रं पचति स पाचकतरः। यस्त्वतिशीघ्रं पचति स पाचकतमः। जातिशब्दो यथा गौरयं हलं वहति गोतरोऽयं हलं शकटं च वहति गोतमोऽयं तौ गो
णीं च वहति इष्ठेयसुः प्रत्ययो गुणवचनादेव संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यो नतरादयः॥ संख्या एकादिः। परिमाणं कुडवद्रोणादि प्रमाणं

टूयस्विष्ठेडितौ। अतिशयेन लघुर्लघीयान्॥ लघिष्ठः। गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्यलोपश्च। गुरोर्भावो गरिमा ॥
अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः। गरीयान्। प्रियस्य भावः प्रेमा। अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः। प्रेयान्। अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः॥
स्थवीयान्। अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः। श्रेयान्। दीर्घः। द्राघिष्ठः। द्राघीयान्। स्थिरः। स्थेष्ठः। स्थेयान्। स्फिरः। स्फेष्ठः
स्फेयान्। उरुः। वरिष्ठः। वरीयान्। बहुलः। बंहिष्ठः। बंहीयान्। वृद्धः। वर्षिष्ठः। वर्षीयान्॥ ॥ ◌ः ॥ ॥

हस्तवितस्त्यादि उन्मानं तुलादिः। उक्तं च ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः॥ १॥ ईयस्वि
ष्टेडितौ। एतौ डित्संज्ञकौ स्तः। अतिशयेन लघुः ईयसुटिलोपे उदित्वान्नुम् सम्महत इति दीर्घः सिलोपसंयोगान्तलोपौ। लघीयान्। लघि
ष्ठः। इष्ठः। गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्यलोपश्च गुरु १ प्रिय २ स्थूल ३ प्रशस्य ४ दीर्घ ५ स्थिर। ६ स्फिर ७ गुरु ८ बहुल ९ वृद्ध १०॥

त्रप ११ वृंदारक १२ दूर १३ युवन् १४ अल्प १५ ह्रस्व १६ क्षिप्र १७ क्षुद्र १८ अंतिक १९ बाढ २० गुर्वादयः गरांतः १ प्रअदंतः २ स्थोऽओदन्तः ३ स्रअ
दंतः ४ द्राघअदंतः ५ स्थअदंतः ६ स्फअदंतः ७ वसान्तः ८ बंहअदंतः ९ वर्षपांतः १० त्रपूपांतः ११ वृंदअदन्तः १२ दोऽओदन्तः १३ योऽओदं
तः १४ अल्पांतः १५ ह्रसांतः १६ क्षेपूपांतः १७ क्षोदअंतः १८ नेदअदंतः १९ साधअदंतः २० एतेगरादयः एषामेकस्वराणांटिलोपोय
स्लोपइस्लोपश्च नहि स्वराणां तुयस्लोपोऽइस्लोपोभवत्येव गरिमा इमन् गरिष्ठः इष्ठः गरीयान् ईयसुः स्त्रियांतुङ्खिनइतीप् गरीयसी प्रेमाइ
मन् प्रेष्ठः इष्ठः प्रेयान् ईयसुः स्थविष्ठः इष्ठः स्थवीयान् ईयसुः श्रेष्ठः इष्ठः श्रेयान् ईयसुः द्राघिष्ठः यस्लोप इस्लोपः॥ ॥इष्ठः॥

त्रप्रः। त्रपिष्ठः। त्रपीयान्। वृन्दारकः। वृन्दिष्ठः। वृन्दीयान्। दूरः। दविष्ठः। दवीयान्। युवा। यविष्ठः। यवीयान्। युवाल्प
योः। कनवा। कनिष्ठः। कनीयान्। अल्पिष्ठः। अल्पीयान्। कनिष्ठः। कनीयान्। ह्रस्वः। ह्रसिष्ठः। ह्रसीयान्। क्षिप्रः। क्षेपि
ष्ठः। क्षेपीयान्। क्षुद्रः। क्षोदिष्ठः। क्षोदीयान्। अन्तिकः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। बाढः। साधिष्ठः। साधीयान् ०॥ ःः॥

द्राघीयान् ईयसुः स्थेष्ठः इष्ठः स्थेयान् ईयसुः अतिशयेन स्फिरः भूयं दसं पुरुस्फिरमितिहैमः स्फेष्ठः इष्ठः स्फेयान् ईयसुः अतिशयेन उरुः वरि
ष्ठः इष्ठः वरीयान् ईयसुः अतिशयेन बहुलः यस्येस्लोपः बंहिष्ठः इष्ठः बंहीयान् ईयसुः अतिशयेन वृद्धः वर्षिष्ठः इष्ठः वर्षीयान् ईयसुः अति
शयेन त्रप्रः। पुरोडाशः त्रप्रदुः स्वत्रपिष्ठः इष्ठः त्रपीयान् ईयसुः अतिशयेन वृंदारकः वृंदारकोरूपिमुख्याविसमरः यस्येस्लोपः वृंहिष्ठः॥
इष्ठः वृंहीयान् ईयसु अतिशयेन दूरः दविष्ठः इष्ठः दवीयान् ईयसुः अतिशयेन युवायविष्ठः इष्ठः यवीयान् ईयसुः युवाल्पयोः कनूवा
न्यतरस्यां कनादेशोवास्यात् इष्ठेयस्वोः परतः कनिष्ठः इष्ठः कनीयान् ईयसुः अतिशयेनाल्पः अल्पिष्ठः इष्ठः अल्पीयान् ईयसुः कनिष्ठः

अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः इष्ठः
कनीयान्। अतिशयेन ह्रस्वः ह्रसिष्ठः इष्ठः ह्रसीयान् ईयसुः अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः इष्ठः क्षेपीयान् ईयसुः अतिशयेन बाढः यणादिलोपः साधिष्ठः इष्ठः साधीयान्
क्षोदीयान्। ईयसुः अतिशयेनान्तिकः यणादिलोपः। नेदिष्ठः इष्ठः नेदीयान् ईयसुः अतिशयेन बाढः यणादिलोपः साधिष्ठः इष्ठः साधीयान्
ईयसुः वृद्धप्रशस्ययोर्वाज्ज्यास्यादिष्ठेयसोः परतः॥ ॥ईलोपोऽन्याशब्दादीयसः ईयसुः किंयसः किंयेष्ठः प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां लोहितादि
वादिमन् प्रेमेत्यादि बहोरिष्ठेपिः इष्ठस्य इः इष्ठ लुप्तपष्ठीकं पदं बहुशब्दादिष्ठ प्रत्ययेकारस्यपि स्यात् ईयसुप्रत्यये परे ईकारस्य लोपश्च व

ईलोपोऽन्याशब्दादीयसः ज्याशब्दात्परस्येयस ईकारस्य लोपः। अतिशयेन वृद्धः। प्रशस्यो वा ज्यावान्। ज्येष्ठः। बहो
रिष्ठस्यर्मिः। बहोरुत्तरस्येकारस्य यिडादेशो बहोर्भूश्च। भूयिष्ठः। भूयान्। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। किमः एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्र
कर्षे। किंतराम्। किंतमाम्। कुतस्तराम्। कुतस्तमाम्। उच्चैस्तराम्। गायति। उच्चैस्तमाम्। पचतितराम्। पचति
तमाम्। पठतितराम्। पठतितमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु। उच्चैस्तमस्तरुः॥ होर्भूश्च बहोः स्थाने भूः स्यादिष्ठेयसोः परतः॥ अतिशयेन ब
हुः भूयिष्ठः इष्ठः भूयान् ईयसुः विन्मतोर्लुक् विनोमतोश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः परतः। मतुग्रहणं वतोरप्युपलक्षणं बोध्यं अतिशयेन स्रग्वी
स्रजिष्ठः स्रजीयान् अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे किमःऽव्ययात्रख्यातेभ्यः राम॰ १३९
परौ यौ तरतमौ तदन्तेभ्यः आमुः स्यात् न तु द्रव्यप्रकर्षे उकार उच्चारणार्थः निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधस्येति परिभाषया नुङ्विधौ नास्य
ग्रहणम् अन्यथा पचतितराणामिति स्यात्॰ ॥ ॥६॥ ॥

प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ प्रथमान्तान्मानः तत्प्रमाणमस्येत्यर्थे एते स्युः आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति नेह गृह्यते किंतु प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र
मात्रट् । आद्यौ तु ऊर्ध्वमान एव भवतः तथैव वृद्धैः स्वीकृतत्वात् टित्वात् ङीप् इति त्रिपामीप् जानुप्रमाणमस्य जानुदघ्नं शिरः प्रमाणमस्य शिरोद्वयसं पुरुषः ।
प्रमाणमस्य पुरुषमात्रं जलं पुरुषहस्तिभ्यामण् च । आभ्यां प्रमाणेऽर्थेऽण् अपि स्यात् चकारात्स्वार्थे द्वयसज् मात्रचौ तु प्रत्ययौ तात्पर्यतः स्वार्थे एवौस्तः तावदे
वतावद्द्वयसं द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ किम् यत्तदेकेभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरः बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डत

॥ परिमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । जानुदघ्नम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥
॥ पौरुषम् । हास्तिनम् । चकारात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ । तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । द्वयोर्बहूनाञ्चैक
स्यनिर्द्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ । भवतः कोणवः कतरः । भवतान्तोत्रिकः । कतमः । भवतोर्यतर
स्तार्किकस्ततरडद्रूणात् । संख्येयविशेषावधारणे हस्तीयः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ ॥ श्री० ॥ ॥

मस्य स्यात् ॥ द्वयोर्बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य एवैतावभिधानस्वभावात् । कतरः । कोणव इति जात्या निर्द्धारणं तं च मधीते वेत्ति वा तां
त्रिकः । कतम इति गुणेन निर्द्धारणं । तर्कमधीते वेत्ति वा तार्किकोपत्तरः । इति गुणेन निर्द्धारणं । ततरस्तर्कमुद्रूद्रूणात् उद्ग्राहं करोतु कतरोऽध्यापक इ
ति क्रियया निर्द्धारणं कतरो देवदत्त इति संज्ञया निर्द्धारणं एवं पतमः । ततमः । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः पक्षे किम् शब्दस्य कः यच्छब्दस्य यः ।
तच्छब्दस्य सः । आख्यातान्यपेत्य ऽकच् प्रत्यये तु किम् कः यकः सकः कक इति तु नो त्वमकच्सहितस्यापि किमो भाष्ये कादेशविधानात् ॥ संख्येयविशे

बावधारणेड्डलोपः संख्यातुंयोग्यः संख्येयः विशेषेणावधारणं विशेषावधारणं संख्येयस्य विशेषावधारणं संख्येयविशेषावधारणं तस्मिन्नर्थे द्विश
ब्दात्तीयप्रत्ययः स्यात् पूरणेड्डित्यधिकारोयम्॥ ॥त्रेस्तृश्च॥ त्रिशब्दात्तीयः स्यात् त्रेः स्थाने तृ च। त्रयाणां संख्यापूरणः तृतीयः॥ षट्कतिकतिपय
चतुर्भ्यस्थुट् एभ्यः स्थुट् स्यादुक्ते ऽर्थे षण्णां पूरणः। षष्ठः। कतीनां पूरणः। कतिथः। कतिपयानां पूरणः कतिपयथः। चतुर्णां पूरणः। चतुर्थः। टित्वात्०॥
स्त्रियामीप्। थुथ्स्यस्मादेः षष्ठी चतुर्यौतितिनिर्देशात् षष्ठेषकारस्य जश्त्वं चतुर्थे रेफस्य विसर्गश्च न चतुरो ऽयं यौ चस्य च लोपः। चतुरशब्दात् यईयण् तौ स्तः
चकाराकारयोर्लोपश्च चतुर्णां पूरणः तुर्यः तुरीयः पंचादेर्मट् पञ्चप्रभृतिभ्यो मट् स्यात् पंचानां पूरणः नान्तो लोपश्शितिनलोपः पंचमः सप्तानां पूर

त्रेस्सम्प्रसारणं च तृतीयः। षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्थुट्। षष्ठः। कतिथः। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरो ये यौ चस्य लोपः॥
तुर्यः। तुरीयः। पञ्चादेर्मट्। पञ्चमः। सप्तमः। एकादशादेर्डट्। एकादशः। द्वादशः। द्व्यष्टनोरात्वं संख्यायामुत्तर
पदे अष्टादेशः। त्रिस्त्रयः। त्रयोदशः। चतुर्दशः। पञ्चदशः। षोडशः। सप्तदशः॥ ॥णः सप्तमः अष्टानां पूरणः अष्टमः

नवानां पूरणः नवमः॥ दशानां पूरणः दशमः टित्वात् स्त्रियामीप् दशमी। एकादशादेर्डट्। एकादशप्रभृतिभ्यो डट् स्यात् डित्वाट्टिलोपः टित्वादीप्
एकश्च दश चेति महादेशस्यात्त्व एकादशानां पूरणः एकादशः। द्वौ च दश चेति द्व्यधिका दशेति वा द्व्यष्टनोरात्वं संख्यायामुत्तरपदे एतयोरात्वं स्या
त् बहुव्रीहौ अशीतिपरे च न द्वादशः॥ बहुव्रीहौ किं॥ द्विरावृत्ता दशेति सुभ्रत्यार्थे बहुव्रीहिः। द्विदशाः डप्रत्ययः। अशीतिपरे किं। द्व्यशीतिः। राम॰
प्राक् शतादिति वक्तव्यं नेह द्विशतं द्विसहस्रं द्वादशानां पूरणः द्वादशः। त्रेस्त्रयः। त्रिशब्दस्य त्रयस्स्यात् बहुव्रीहौ अशीतिपरे च न त्रयश्च दश चे १४०
ति त्रयोदशः बहुव्रीहौ तु त्रिर्दशेति त्रिदशाः सुभ्रत्यार्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्यशीतिः प्राक् शतादित्येव त्रिशतं त्रिसहस्रं त्रयोदशानां पू

रणः त्रयोदशः। चतुर्दशानां पूरणः चतुर्दशः। पंचदशानां पूरणः पंचदशः। षोडशानां पूरणः षोडशः। सप्तदशानां पूरणः सप्तदशः। अष्टादशानां पूरणः अष्टा
दशः॥ ॥विंशत्यादेर्वा तमट्॥ विंशतिप्रभृतिभ्यो वा तमट् स्यात् पक्षे एकादशादेरिति डट्। टित्वादीप्। डट्प्रत्यये तु एकोनविंशतेः पूरणः विंशतेस्तिलोपो
डिति। विंशतिशब्दस्य तिड् लोपः स्यात् डिति प्रत्यये एकोनविंशः तमटि एकोनविंशतितमः विंशतेः पूरणः विंशतितमः इति तु विंशः एकविंशतेः
पूरणः एकविंशतितमः। एकविंशः। एवं द्वाविंशतितमः। द्वाविंशः। त्रयोविंशतितमः। त्रयोविंशः। चतुर्विंशतितमः। चतुर्विंशः। पंचविंशतितमः। पंच
विंशः। षड्विंशतितमः। षड्विंशः। सप्तविंशतितमः। सप्तविंशः। अष्टाविंशतितमः। अष्टाविंशः। किंच पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत

विंशत्यादेर्वा तमट्। विंशतितमः। एकेन ऊना विंशतिः एकोनविंशतिः। एकोनविंशतेः संख्यापूरक एकोनविं
शतितमः। विंशतेस्तिलोपो डितीति। विंशः। त्रिंशत्तमः। त्रिंशः। द्वाभ्यामधिका अशीतिर्द्व्यशीतिः। द्व्यशीतेः संख्या
पूरको द्व्यशीतितमः। द्विचत्वारिंशत्तमः। पंचाशत्तमः। षष्ट्यादेः संख्यापूरणः। षष्टितमः। सप्ततितमः। नवतितमः।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमेते निपातसिद्धाः। एकोनत्रिंशतः पूरणः एकोनत्रिंशत्तमः एकोनत्रिंशः त्रिंशतः पूरणः त्रिंशत्तमः त्रिंशः। एवं एकत्रिंश
त्तमः। एकत्रिंशः। द्वात्रिंशत्तमः। द्वात्रिंशः। त्रयस्त्रिंशत्तमः। त्रयस्त्रिंशः। चतुस्त्रिंशत्तमः। चतुस्त्रिंशः। पंचत्रिंशत्तमः पंचत्रिंशः। षट्त्रिंशत्तमः ष
ट्त्रिंशः सप्तत्रिंशत्तमः सप्तत्रिंशः। अष्टात्रिंशत्तमः अष्टात्रिंशः। एकोनचत्वारिंशत्तमः। एकोनचत्वारिंशः। द्व्यष्टनोरेवं वा। त्रेस्त्रयश्च वा चत्वारिं
शत्प्रभृतौ परे चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः एकचत्वारिंशत्तमः एकचत्वारिंशः। एवं सर्वत्र डट् तमटौ द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् त्रिच
त्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् चतुश्चत्वारिंशत् पंचचत्वारिंशत् षट्चत्वारिंशत् सप्तचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् एकोनपंचा

शत् पंचाशत् एकपंचाशत् द्विपंचाशत् द्वापंचाशत् त्रिपंचाशत् त्रयःपंचाशत् चतुःपंचाशत् पंचपंचाशत् षट्पंचाशत् सप्तपंचाशत् अष्टपंचा
शत् अष्टापंचाशत् एकोनषष्टिः षष्टिः एकषष्टिः द्वाषष्टिः द्विषष्टिः त्रिषष्टिः त्रयःषष्टिः चतुःषष्टिः पंचषष्टिः षट्षष्टिः सप्तषष्टिः अष्टषष्टिः
अष्टाषष्टिः। एकोनसप्ततिः। एकसप्ततिः। द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः त्रिसप्ततिः त्रयःसप्ततिः चतुःसप्ततिः पंचसप्ततिः षट्सप्ततिः सप्तसप्ततिः अष्ट
सप्ततिः अष्टासप्ततिः॥ एकोननवतिः नवतिः एकनवतिः द्विनवतिः द्वानवतिः त्रिनवतिः त्रयोनवतिः चतुर्णवतिः पंचनवतिः षण्णवतिः॥

शतादेर्नित्यम्। शततमः। संख्यायाः प्रकारे धा। द्विधा। त्रिधा। चतुर्धा। दशधा। द्वित्रिभ्यामेधा धमुञ्जैवा। द्वेधा। त्रेधा
द्वैधम्। त्रैधम्। एकाद्ध्यमुञ्वा। ऐकध्यम्। एकधा। एकादाकिनिच्चासहाये॥ ॥ ॥ ॥

सप्तनवतिः अष्टनवतिः अष्टानवतिः एकोनशतं शतं शतस्य पूरणः शततमः॥ ॥शतादेर्नित्यं शतप्रभृतिभ्यस्तमडेव स्यात् न डट्। असंख्यादेः षष्टि
प्रभृतेस्तु नित्यं तमट्। षष्टितमः संख्यादेः षष्ट्यादेस्तु डट् तमट् च। एकषष्टः एकषष्टितमः। संख्यायाः प्रकारे धा संख्यावाचिशब्दात्प्रकारेऽर्थे धाप्रत्ययः स्या
त्। द्वौ प्रकारौ द्विधा त्रयः प्रकारास्त्रिधा चतुःप्रकाराश्चतुर्धा दशप्रकाराः दशधा क्वचित् तत्वेत्यव्ययत्वात् द्विभक्तेर्लुक्। द्वित्रिभ्यामेधा धमुञ्जैवा। आ ॥ राम० १४१
भ्यामेतौ स्तः। प्रकारेऽर्थे पक्षे धा द्वौ प्रकारौ यस्य लोपः इतीकारलोपः द्वेधा धमुञ् उकार उच्चारणार्थः द्वैधं द्विधा त्रयः प्रकाराः त्रेधा त्रैधं त्रिधा। ए
कात् ध्यमुञ्वा एकशब्दात् ध्यमुञ्वा स्यात्। उकार उच्चारणार्थः पक्षे धा एकः प्रकारः ऐकध्यं एकधा एकादाकिनिच्चासहाये असहायवाचिन एक
शब्दादाकिनिच् स्यात् यस्य लोपः द्व्यलोपः॥ ॥

एकाकी॥ कप्रत्ययोऽपि एककः॥ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् संख्यावाचिशब्दात् क्रियाया आवृत्तावर्थे कृत्वस् प्रत्ययः स्यात् पौनःपुन्येगणनमावृत्तिः पंचवारान् पंचकृत्वः सप्तवारान् सप्तकृत्वः क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक्॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीया संख्यायाः किं भूरिवारान् भुंक्ते भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः एभ्यः सुप्रत्ययः स्यात् क्रियाया आवृत्तौ गणने उकार उच्चारणार्थः॥ कृत्वसोऽपवादोयं॥ द्वौ वारौ द्विः त्रीन् वारान् त्रिः॥ चतुरो वारानिति एतस्मात् सोः संयोगान्तस्येति सलोपः चतुः॥ क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुग्बहोर्वा धाऽऽसन्नकाले॥ पक्षे कृत्वस् बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुंक्ते॥ आसन्नकाले किं बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते दिवसस्येति संबंधे षष्ठी॥ एकस्य सकृदादेशश्च

एकाकी॥ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्॥ पंचकृत्वः॥ सप्तकृत्वः॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः॥ द्विः त्रिः चतुः एकस्य सकृदादेशश्च॥
एकवारं सकृत्॥ बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस्॥ बहुशः॥ अल्पशः॥ संख्यैकवचनाभ्यां वीप्सायाम्॥ द्वौ द्वौ इति द्विशः॥

एकशब्दस्यानेन सकृदित्यादेशः॥ स्याद्वा तु प्रत्ययः॥ संयोगान्तस्येति सुलोपः गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः एकवारमिति सकृत् बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस् बहुत्वं च बहुत्वे बहुत्वेऽर्थो यस्य तद्बह्वल्पार्थं तस्माद्बह्वल्पार्थात् कारकात् शस् स्यात् बहुभ्यः इति बहुशः अल्पेभ्य इत्यल्पशः दानपात्रे चतुर्थी॥ बह्वल्पार्थात् किं गां ददाति अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च शस् भूरिशो ददाति त्रिशः कारकात्किं बहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी संख्यापरिमाणाभ्यां वीप्सायां संख्यापरिमाणवाचककारकाभ्यां वीप्सायामर्थे शस् स्यात् द्वौ द्वाविति द्विशः॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

सि॰कौ॰पू॰ प्रस्थं प्रस्थमिति प्रस्थशः माषंमाषमितिमाषशः संख्यापरिमाणाभ्यांकिं घटंघटंददाति वीप्सायांकिं द्वौददाति कारकात्किं द्वयोर्द्वयोः स्वामी तयप्‌ अवयवे संख्याया अवयवे अवयवेवर्तमानाया संख्यातद्वाचिनः प्रथमांतात्‌ षष्ठ्यर्थे तयप्‌ तयप्‌ स्यात्‌ तकारः स्त्रियां ङीबर्थः द्वित्रयं यस्येतिलोपः द्वयं त्रयोऽवयवाय
ता॰ स्यत्रितयं त्रयं उभावयवौयस्यउभयंनित्यमत्रायट्‌ चत्वारोऽवयवायस्याः सारेफस्य विसर्गे सत्वे च ष्टुत्वं चतुष्टयी ॥ स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौ भ्याभ्यामेतौ
८१ नःभवाद्यर्थे संयोगांतस्येतिसलोपः स्त्रैणः पौंस्नः अथविभक्तिनामकप्रत्ययाउच्यंते इहवक्ष्यमाणप्रत्ययानां विभक्तिसंज्ञाबोध्याः इदम इश्‌ विभक्तौ इ
एतेतौरथयोः इशोपवादोयं एतदो अश्‌ विभक्तौ शित्वात्सर्वादेशः।एतद एते तौ स्तो रथयोः।अशोपवादोयं सर्वस्य सोवादे किमः कुः तिहयोःपंच
प्रस्थशः।माषशः।तयप्‌ यदो संख्या।अवयवे।द्वावयवौयस्य द्वितयम्‌।त्रितयम्‌।चतुष्टयम्‌।चतुष्टयी॥स्त्रीपुं
साभ्यान्नञ्स्नञौ।स्त्रियांभवस्त्रैणः।पुंसिभवःपौंस्नः।वीप्सायाम्‌ददाति।वृक्षंवृक्षंसिंचति।ग्रामोग्रामोरम
णीयः।परैर्वर्ज्जनेवाद्वित्वम्‌।परिपरिवङ्गेभ्योवृष्टोदेवः।परिवङ्गेभ्योवृष्टोदेवः।वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः॥ ५ ॥ ९ ॥
म्यर्थे किं सर्वादिवहुभ्यस्त्मवाच्यद्वादिभ्यः द्व्यादिपर्युदासात्‌ किमः पृथग्ग्रहणं कस्मादिति तसिकुः कुतः यस्मादिति तसिलस्यदादेरित्यः॥यतः॥तस्मा
दितितत‌ः अस्मादितितसिइतः।एतस्मादितितसि अशादेशः अतः अमुष्मादिति अदसस्तसिल्यदाद्यत्वमत्वेउत्वेच अमुतः बहोरिति बहुतः॥
द्यादेस्तुहाभ्यामित्यादि सर्वोभयार्थाभ्यांपर्यभिभ्यांतस्‌ परितः सर्वतः इत्यर्थः अभितः उभयतः इत्यर्थः सप्तम्यर्थे किं सर्वादिबहुभ्यस्त्रल्द्व्यादिहि रा॰
भ्यः इदमः सप्तम्यर्थे हः त्रलपवादः इशादेशः अस्मिन्नितीह कस्मिन्नितिकुत्र किमः सप्तम्यर्थे अः किमः कत्रप्रत्ययेत्यलोपः क्वदसि किमो १४२
हः सप्तम्यर्थेकुह एतस्मिन्निति एतदोऽश्‌ अत्र पंचमी सप्तमीतरविभक्त्यंतादपितसाद्यो दृश्यंते भवादियोगेएव सभवान्‌ ततोभवान्‌ तत्रभवान्‌

तंभवंतं ततोभवंतं तत्रभवंतं इत्यादि एवं दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् एतैर्योगेपि सर्वैकान्यकिंयत्तद्भ्यः कालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे दा सर्वस्मिन्॰
कालेइतिसादेशोवा सदा सर्वदा एकस्मिन्कालेइति एकदा अन्यस्मिन्कालेइति अन्यदा कस्मिन्कालेइतित्यदादेरित्यत्वं कदा यस्मिन्काले
इतियदा तस्मिन्कालेइति तदा कालार्थेभ्यइतिकिं सर्वत्रदेशे अस्मिन्कालेइतिकालवाचकादिदमः सप्तम्यर्थेहिप्रत्ययः हप्रत्ययस्यापवादोयं
एतादेशः। एतर्हिं कालेतिकिं इहदेशेकालवाचकादिदमः सप्तम्यर्थेऽधुना इदानींप्रत्ययौच इशादेशः यस्यलोपः इतीलोपः अधुना ॥
इशादेशः इदानींकालवाचकात्तदः सप्तम्यर्थेदानींप्रत्ययश्च तस्मिन्कालेत्यदादेरित्यत्वं तदानीं किम् यत्तदेतद्भ्योऽनद्यतनकालवाचकेभ्यः
सप्तम्यर्थेहिप्रत्ययोवा कस्मिन्कालेइतित्यदादेरित्यत्वं कर्हि पक्षेकदा कदा यस्मिन्कालेयर्हि यदा तस्मिन्काले तर्हि तदा एतस्मिन्कालेए
तादेशः। एतर्हिं समानेऽह्नि इति सद्यादेरित्यनेन समानस्यसः समानशब्दात्सप्तम्यंतस्याऽहन्शब्दस्यार्थे द्यस् निपात्यते सद्यः पूर्वस्मिन्वत्सरे
इतिपूर्वतरेवत्सरे इतिच सद्यादेरित्यनेन पूर्वपूर्वतरयोः परइत्यादेशोनिपात्यते संवत्सरेऽर्थे पूर्वपूर्वतरशब्दाभ्यां उत् आरिप्रत्ययौ यस्येत्यलोपः।
[..] परारि अस्मिन्संवत्सरेइति संवत्सरेऽर्थे इदम्शब्दात्समसण्प्रत्ययः ईशादेशः आदिवृद्धिः षत्वं ऐषमः परस्मिन्नहनीति परस्माद
[..]वि इत्यर्थे एद्यविप्रत्ययोनिपातनात् परेद्यवि अस्मिन्नहनीति इदम्शब्दात् द्यप्रत्ययोनिपातना दशादेशश्च अद्य पूर्व अन्य अन्यतर ॥
इतर अपर अधर उभ उत्तर इत्येभ्योऽहनीत्यर्थे एद्युस्प्रत्ययोनिपातनात् यस्येत्यलोपः पूर्वस्मिन्नहनीति पूर्वेद्युः अन्यस्मिन्नहनीति अन्येद्युः
अन्यतरस्मिन्नहनीति अन्यतरेद्युः इतरस्मिन्नहनीति इतरेद्युः अपरस्मिन्नहनीति अपरेद्युः अधरस्मिन्नहनीति अधरेद्युः। उभयोरह्नो
रिति उभयेद्युः उभयाद्युः॥ प्रत्ययः उभयद्युः अह्यादिभ्यः किंसर्वादिबहुभ्यः प्रकारेऽर्थे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेथाप्रत्ययः सामान्यस्यभेदको
विशेषः प्रकारः यथा किमिदमेतद्भ्यः प्रकारेऽर्थेवर्तमानेभ्यः स्वार्थेथंप्रत्ययः थाप्रत्ययस्यापवादोयं केनप्रकारेणत्यदादेरित्यः कथम्॰

सि॰चं॰पू॰ अनेनप्रकारेण एतेनप्रकारेणवाइदमेतदोरित् इत्थम् अव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् सर्वत्र इतिविभक्तिनामकाः प्रत्ययाः दिग्देशकालवृत्तिभ्योदिशिरूढेभ्यः।
टी॰सु॰ शब्देभ्यः सप्तमी पंचमी प्रथमा विभक्त्यर्थे स्तात्प्रत्ययः पूर्वाधरावरेभ्योऽस्प्रत्ययोपि पुरअधाऽवादेशाश्चास्तात् असोः परयोः पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वावा
१४३ दिक् पुरः अस्प्रत्ययः पुरस्तात् अस्तात्प्रत्ययः पूर्वशब्दादऽतसुप्रत्ययः पुरादेशश्चवापुरतः स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतइत्यमरः पुरतःप्रथमेचाग्रे इतिविश्वश्च
अधरस्यां अधरस्याः अधरावा अधः अस् अधस्तात् अस्तात् प्रत्ययः अवरस्यां अवरस्याः अवरावा अवः अस् अवस्तात् अस्तात् अवरस्याऽस्तात्
परेऽवावा अवस्तात् अवरस्तात् एवंदेशेकालेचदिशिरूढेभ्यः किम् ऐंद्र्यांवसति सप्तम्याद्यर्थेकिं पूर्वग्रामंगतः दिगादिवृत्तिभ्यः किं पूर्वस्मिन् गुरौ
वसति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् अस्तात् प्रत्ययस्यापवादः दक्षिणस्यां दक्षिणस्याः दक्षिणावादिक् दक्षिणतः उत्तरस्यां उत्तरस्याः उत्तरावा उत्तरतः अ
तसुपराऽवराभ्यामतसुवा पक्षेऽस्तात् परस्यां परस्याः परावा परतः अवरस्यां अवरस्याः अवरावा अवरतः अतसु पक्षेऽस्तात् परस्तात् अवरस्तात्
अंचत्यंतादिक् शब्दादस्तात् प्रत्ययस्यलुक् तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यलुग्वाच्यः प्राच्यां प्राच्याः प्राचीवादिक् प्राक् उदक् एवंदेशेकालेचऊर्द्ध।
शब्दादरिरिष्टातौ प्रत्ययावस्तात् विषये ऊर्द्धस्योपादेशश्च ऊर्द्ध ऊर्द्धात् ऊर्द्धोवेति उपरि उपरिष्टात्॥ अपरशब्दादाडाति प्रत्ययोऽपरस्यपश्चादेश
श्चास्ताद्विषये अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरोवेति पश्चात् उत्तराऽधरदक्षिणादातिप्रत्ययोऽस्ताद्विषये उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् अदूरेवर्तमाने
भ्यः। उत्तराऽधरदक्षिणेभ्य एनप्रत्ययोवा सप्तमी प्रथमा विभक्त्यर्थे उत्तरस्मिन् उत्तरोवेति उत्तरेण अधरस्मिन् अधरोवेति अधरेण दक्षिणस्मिन् दक्षि
णोवेति॰ दक्षिणेन पक्षे उत्तरतात् अधरतात् दक्षिणात् आत प्रत्ययः उत्तरतः अधः अधस्तात् दक्षिणतः केचिद्दिक् शब्दमात्रादेनप्रत्ययमाहुः एम॰
पूर्वेणग्रामं अपरेणग्रामं दक्षिणाशब्दादाप्रत्ययः सप्तमी प्रथमा विभक्त्यर्थे दक्षिणस्यां दक्षिणावेति दक्षिणा दक्षिणोत्तराभ्यां दूरेऽर्थे आहि आप्रत्य॰ १४३
यौ दक्षिणस्यांदिशिदूरे इति दक्षिणाहि दक्षिणाहि उत्तरस्यांदिशिदूरेइति उत्तराहि उत्तराऽव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् सर्वत्र अथसर्वेपदंद्विरुच्चारयेदि

स्यधिकारोयंवीप्सायांपदंद्विः व्याप्तुमिच्छावीप्साव्याप्तिप्रतिपिपादयिषेतियावत् व्याप्तिः कार्त्स्न्यंतच्चाधिकारकंसर्वेब्राह्मणा आमंत्रिताइत्यादौयथानहिज
गतीतलेविद्यमानाब्राह्मणाः सर्वेपिकेनचिदामंत्रयितुंशक्यंते इतिस्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणानांसंकोचोपपद्यऽभ्युपेयतेतर्ह्यत्रापिसकलवृक्ष
सेचनसामर्थ्यंकस्यापिमनुष्यस्यनास्तीति यत्रवाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थ वृक्षाणामेवकार्त्स्न्यं वृक्षंवृक्षंसिंचतीत्यादौगम्यते·
इत्यऽभ्युपेयं यत्रतुसंकोचेकारणंनास्तितत्राऽसंकोचइष्टएवयथाजातोजातोनिधनमुपैतीतितस्यां वीप्सायांवाच्यायामेकस्यपदस्यस्थानेद्वेपदे।
समुदितेगुणपदादेशत्वेनविधीयतेइत्यर्थः ॥वृक्षंवृक्षमित्यत्रप्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेवहिप्रतिभासते ऽतोनबहुवचनप्रसंगः परेर्वर्जनेवा द्वित्वं

उपर्यध्यधसः सामीप्येद्विः।उपर्युपरिग्रामम्।ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेशइत्यर्थः।अध्यधिसुखम्।सुखस्योपरिष्टा
त्समीपदेशइत्यर्थः।वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु।असूयायामुदाहरणम्।सुन्दरसु
न्दरवृथातेसौन्दर्यम्।देवदेववन्द्योऽसि।कोपे।दुर्विनीत।दुर्विनीत।इदानीञ्ज्ञास्यसि।कुत्सने।धानुष्कधानुष्कवृथा
तेधनुः।भर्त्सने।चौरचौरघातयिष्यामित्वाम्॰ ॥ वर्जनार्थवाचिनः।परेर्वाद्वित्वंस्यात्·परिपरिवंगेभ्यइत्यत्रपरियोगेपंचमीवाग्रहणा

त्परिहरेःसंसारइति॥ ॥उपर्यऽध्यऽधसः सामीप्येद्विः सामीप्यार्थवाचिनएतेद्विःस्युः सामीप्यंप्रत्यासत्तिस्तच्चकालकृतंदेशकृतंवाकालकृतस्यसामी
प्यस्योदाहरणमध्यधिसुखमिति।अन्यद्द्वयंदेशकृतस्यसामीप्यस्योदाहरणं।वाक्यादेःसंबोधनस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु·एष
र्थेषुविद्यमानस्यवाक्यादिस्थितस्यसंबोधनस्यद्वित्वंस्यात् ननुकोपाऽसूयाभ्यांपृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकंनाऽसूयांविनाकुत्स्यतेनाप्य
ऽकुपितोभर्त्स्यति।इतिचेदत्राहुःगुरवोहिहितैषित्वात् कुपिताअपिभर्त्सनंकुर्वंतिविनाप्यऽसूयायाकुत्सांकुर्वंतीतिपृथक्कृतयोर्निर्देशःसम्मतिः

सिं० चं० पू० द्वन्द्वाहिरुक्तः। एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। बहुव्रीहौ यत्कार्यमुक्तं तद्द्विरुक्ते एकशब्दे भवतीत्यर्थः बहुव्रीहिसमासवत्त्वात् समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलो
तो० सु० पः। पुंवद्भावस्य। एकएकस्मिन्नत्र द्वयोरपि विभक्तेर्लुकि कृते बहुव्रीहिसमासवद्भावादेव कृतद्विर्वचनसमासात्स्वेनेन समुदायात्स्याद्युत्पत्तिः
१४४ अन्तरंगैकसंख्या ऽवरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकांक्ष एव इत्युक्तत्वादेकवचनमेव एकयैकया इत्यत्र सर्वादेः समासादाविति पूर्वभागे पुंवद्भा
वः एकस्मै एकस्मै इत्येकैकस्मै॥ पीडायां द्योत्यायां द्वेस्तो बहुव्रीहिवच्च पीडार्थद्योतकं पदं द्विः स्यात्। गत ः गत इति बहुव्रीहिवद्भावाद्विभक्तेर्लुग॰

द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्। तेन विभक्तिलोपपुम्वद्भावौ। एकैकमक्षरम्। एकैकमाहुत्या। इह पूर्वभागे पुंवद्भावादग
हे विशेषः। पदविभागे ऽवग्रहः। एकएकया इत्यादि विशेषः। एकैकस्मै देहि॥ पीडायां द्योत्यायां द्वेस्तो बहुव्रीहिवच्च॥
गतगतः॥ विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। गतगता। साहश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वेस्तो बहुव्रीहिवच्च। पटु पट्वी पटु।
पटुः। पटुसदृशः। ईषत्पटुरित्यर्थः। गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनस्त्वग्रहणं नेते। शुक्लशुक्लः पटः
११ शुक्लशुक्लरूपम्॥ ५॥

गतगतः गतागतेति पुंवद्धेति पुंवद्भावः। गतगता। साहश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वेस्तो बहुव्रीहिवच्च तद्भिन्नत्वे
सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वं साहश्यं पट्वी पट्वीति पुंवद्धेति पुंवद्भावः पटुपट्वी पटुः पटुरितिवहुव्रीहिवद्भावाद्विभक्तेर्लुक् पटुपटुः। गुणे शुक्लादयः। राम०
पुंसि गुणलिंगास्तु तद्वतीत्युक्तत्वात् यत्र शुक्लादयः शब्दा द्रव्यवाचकास्तत्र गुणा उपसर्जनीभूता एव संति अतोत्र द्रव्यवाचक शुक्लादिपदस्य। १४४
गुणवाचक शुक्लादिपदस्य चग्रहणं शुक्लः शुक्ल इति बहुव्रीहिवत्त्वाद्विभक्तेर्लुग् शुक्लशुक्लः पटः गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिन उदाहरणम्॥

शुक्लंशुक्लमितिसमासवत्वाद्विभक्तेर्लुक् शुक्लशुक्लरूपं केवलगुणवाचिन उदाहरणम् ॥ ॥अनुक्रमेद्योत्येद्वे· अनुक्रमद्योतकं पदं द्विः स्यात् वीप्सा
ऽभावाद्यमारंभः। एकस्यवृक्षादेरेकमेवमुख्यंमूलमग्रंच भवति इतरेषांभागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः स्थौल्यसौक्ष्म्योऽपिनैकरूप्यं यथामू
लेस्थूलंयथाऽग्रेसूक्ष्मंतथानेतरेभागा इति वीप्साया असंभवः मूलेमूलेस्थूलस्तथाऽग्रेऽग्रेसूक्ष्मः संभ्रमेणप्रवृत्तावनेकधाप्रयोगः संबोध्योहि
यावद्भिः शब्दैः प्रयोजनमेतितावंतः प्रयोगावाच्याइत्यर्थः ॥ क्रियासमभिहारेद्वे पौनःपुन्यंभृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तत्रपदेद्विःस्यात् पौनःपुन्ये·

अनुक्रमतेद्योत्येद्वे। मूलेमूलेस्थूलोवृक्षः। सम्भ्रमेणप्रवृत्तावनेकधाप्रयोगः। सर्प्पः३ बुध्यस्व३ क्रियासमभिहा
रेद्वे। लुनीहिलुनीहि इत्येवायंलुनाति। कर्म्मव्यतिहारेसर्वादेर्द्वित्वंसमासवच्चबहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयो
र्न्नसमासवत्। इतरशब्दस्यनित्यंसमासवत्। असमासवद्भावेपूर्व्वपदस्थायाविभक्तेस्सिरादेशोवाच्यः। अन्योऽन्यं
विप्रानमन्ति। अन्योऽन्यौ। अन्योऽन्यान्। अन्योऽन्येनकृतम्। अन्योऽन्यस्मैदत्तमित्यादि। अन्योऽन्येषांपुष्करैराम्रश
न्ति इतिमाघः। एवम्परस्परम्। वाचस्पत्यादित्वात्सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि॥ ॥११ यथा आख्यातकृदंतयोरेवप

चति पचति भुक्त्वाभुक्त्वा। भृशार्थेयथा लुनीहिलुनीहीति। कर्मव्यतिहारे सर्वादेर्द्वित्वंसमासवच्चबहुलम् क्रियाविनिमयेऽर्थेसर्वादिगणस्यद्वित्वंस्यात् नित्य
मेवद्वित्वं बाहुलकंतुसमासवद्भावस्यैव तेनान्यपरशब्दयोः समासवद्भावोनइतरशब्दस्यच नित्यमेवसमासवद्भावोभवतीत्यर्थः असमासवद्भावेपूर्वप
दस्थविभक्तेः सिरादेशोवाच्यः पूर्वपदस्यप्रथमादिविभक्तीनांस्थानेसिरेवभवत्यसमासवद्भावे अन्यः अन्य इति अन्योन्यः अन्यौ अन्यावितिअन्योन्यौ॥
अन्ये अन्ये इति अन्योन्ये अन्यमन्यमिति अन्योन्यमित्यादिषुसर्वत्रपूर्वपदस्थविभक्तेः सिङ्कृते ततोविसर्गः अतोऽत्सुरित्युत्वे उओ इ सोत्वे एङोतोऽतइत्य

लोपे रूपसिद्धिः॥ एवं परः पर इति परस्परः परौ परावितिपरस्परौ परे परे इति परस्परे परं परमिति परस्परमित्यादि इतरशब्दस्य तु समासवद्भावात् स
मासप्रत्ययोरिति विभक्तेर्लुक्। इतर इतर इति इतरेतरः इतरौ इतराविति इतरेतरौ इतरे इतरे इति इतरेतरे इतरमितरमिति इतरेतरमित्यादि॰॥
॥ ॥स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याम्विभक्तेराम्भावो वा स्त्रियां क्लीबे चोत्तरपदस्य विभक्तेर्नामादेशो वा भवति स्त्रियां यथा अन्या अन्येति पूर्वपदस्य विभ
क्तेः सिः परपदस्य विभक्तेश्चाम्। अन्योन्यां। आमः भावपक्षे। अन्योन्याः॥ बहुलग्रहणादावंतः॥ स्त्रियामित्याप् प्रत्ययाभावो दलद्वये अन्ये अन्ये इति

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याम्भावो वा। अन्योऽन्यामन्योऽन्यम्परस्परां परस्परमित
रेतरामितरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। दलद्वयेऽप्यावभावः। क्लीबे तु विरहस्य मोः।
समासे नेऽलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्वयम्॥ समासे मेरलुक् तस्योदाहरणं तु। अन्योऽन्या
श्रयः। परस्पराक्षिसादृश्यमित्यादिकं बोध्यम्॰॥ ॥ ॥ ॥

अन्योन्यौ अन्योन्यौ अन्या अन्या इति अन्योन्यां अन्योन्ये अन्यामन्यामिति अन्योन्यां अन्योन्यमित्यादि एवं परस्परां परस्परः परस्परां परस्परौ परस्परां प
रस्परे परस्परां परस्परमित्यादि एवमितरेतरां इतरेतरः इतरेतरां इतरेतरे इतरतरौ इतरेतरां इतरेतरे इतरेतरां इतरेतरमित्यादि क्लीबे तु अन्यन्य
न्यदिति अन्योन्यां अन्योन्यं स्यमोः प्रत्यययोः स्थाने मत्वन्यादेशमिति॥ स्त्वादेशाऽभावो बाहुलकादेव इमे कन्ये इमे कर्त्रिणी वा ऽन्यामन्यामन्यदन्य
द्वा भोजनं कारयतः॥ ननु अन्योन्यं परस्परमित्यादौ केवले पूर्वपदविभक्तीनां स्याऽऽदेशविधानस्य चरितार्थत्वमस्ति। अन्योऽन्यसंसक्तमाह ॰

स्त्रियामिति। अन्योन्यास्य पद इतिपरस्परास्मिन्साहस्यमिति। अहह इ परस्यैरित्यादौसमासप्रत्यययोरित्यनेनपूर्वपदविभक्तीनांस्यादेशस्यकथंलुगनस्यादि
तिचेदत्राहुः। वाहुलकात्समासविषये पूर्वपदविभक्तीनांस्यादेशस्यलुगनभवतीत्यर्थः॥ ॥अहृच्छेप्रियसुखयोर्वाद्वित्वं। अनयोर्द्वित्वंसमासव
च्चवास्मात द्विर्वचनेसमासवद्भावात स्यादिलुकिकृतेपुनः कृतद्वितसमासाश्चेत्यनेनस्यादिः यथास्वेइति स्वंस्वमिति यथास्वंवीप्सार्थे अव्ययीभा

अहृच्छेप्रियसुखयोर्वाद्वित्वम्। प्रियप्रियेणददाति। प्रियेणवा। सुखसुखेनददाति।
सुखेनवा। अतिप्रियमपिवस्त्वनायासेनददातीत्यर्थः। यथास्वेयथायथम्। यथाशब्द
स्यद्वित्वंक्लीवत्वञ्चभवति। यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः योयआत्मीयस्तत्तदा
त्मीयंतत्तद्यथास्वम्। यथायथंज्ञातायथास्वभावमित्यर्थः यथात्मीयमितिवा। ॥ ९॥

वः देयमात्मेत्यादि स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिषात्मीयेस्वोस्त्रियांधनेइत्युक्तत्वादात्मात्मीययोरपिस्वशब्दवाच्यत्वमस्ति॥ आत्मात्मीययोरर्थेविद्यमा
नस्ययथाशब्दस्यद्वित्वंनपुंसकत्वंचभवति। नपुंसकत्वान्नपुंसकस्येतिह्रस्वः। यथायथंज्ञातेत्यचकारकार्ययोरत्रादावित्यनेनकर्म्मणिषष्ठीन तत्र
प्रत्ययस्यकादिषुगणनात आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेत्यमरोक्तत्वात यथायथस्ययथास्वभावमर्थः॥ ॥

सि॰ चं॰ पू॰ द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु एष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्वित्वं समासवत्त्वमेकवद्भावश्च भवति तथाहि द्वि औ द्वि औ इति स्थिते
टी॰ सु॰ समासत्वद्भावात् विभक्तिलुकि कृते पूर्वपदावयवेकारस्यामभावः उत्तरपदाऽवयवेकारस्याः त्वं क्लीवत्वैकवद्भावौ च निपातनात् एकवद्भावादतोऽमि
१४६ त्यमादेशे द्वंद्वमिति रहसि निर्हितामिति रहस्यं द्वंद्वं मंत्रयते द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः। एतदेव द्वित्वं रहस्यं मर्यादायां यथा। चतुरो मर्यादीकृत्येति आ

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। एष्वर्थेषु। द्विशब्दस्य द्विर्वचनम्पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चो
त्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्। इतरे तु विषयभूताः। द्वन्द्वम्मन्त्रयते। रहस्यमित्य
र्थः। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं ह्यमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणा
पीति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। द्विवर्गसंबंधेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्र
युनक्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। चार्थे द्वन्द्व इति निपातनात्सुस्त्वमपि। शेषा निपात्याऽ

चतुरं अव्ययीभावे टप्रत्ययः। चतुर्शब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे स्ति। आचतुर्यादित्यर्थः। स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं युग्मं तु युगलं युगमित्यमरः। मिथुनमिवाचरंतीति
मिथुनायंते। यज्ञपात्रे प्रयोगे यथा पात्राणि द्वंद्वं प्रयुनक्ति आसादयतीत्यर्थः। संकर्षणः सीरपाणिरित्यमरः। वासुदेवस्त्रिविक्रमः इत्यमरश्च। अभिव्यक्तौ राम॰
तु द्विशब्दस्य स्वार्थे द्वित्वमेकवद्भावादिकं तु पूर्ववदेव शेषाः निपात्याः कस्त्यादयः॥ कस्त्यादयः शब्दा निपात्यंते संख्यापरिमाणकर्तव्ये यः प्रत्ययस्तत्र १४६

वर्त्तमानात् किम शब्दाड्डाउतिप्रत्ययः पस्येवतुः ॥ ॥काः संख्यायेषांतेड तेरितिजसोर्लुक् कतिकियंतः ॥ देविकाशिंशपादित्सवाहदीर्घसत्र श्रेयसांपंचा नांहद्वौप्रागग्रायामादेः स्वरस्यात्वंनिपात्यतेतन्निर्त्तिणितिच देविकायांभवंदाविकं । देविकायांसस्यं च भवंहाविकसाखावित्समरः । अण शिंशपायावि कारः । शांशपस्त्रमसः । अणदित्सौहः । इदंदातौहवहोवोइत्यौत्वंनिपातनात् अण दीर्घसत्रेभवंदार्घसत्रं अण श्रेयसिभवं श्रायसं अणिति

कासंख्यायेषांतेकति ॥ दाविकः ॥ शांशपः ॥ दात्सौहः ॥ दार्घसत्रः ॥
॥ श्रायसः ॥ ॥इतिश्रीरामाश्रमाचार्य्यविरचितायांसिद्धान्तचन्द्रि
कायाम पूर्वार्द्धंसम्पूर्णम् ॥ ॥ समाप्तिमगात ॥ ॥ ॥

॥ तद्धितप्रक्रिया ॥ श्रीमत्पावककवर्यभक्तिविनयाविख्यातकीर्तिप्रभा राजेन्द्रैः परिपूजिताः सुकृतिनः पुंभाववागदेवताः मंतारोजगतां पतिं । गुणगणैर्विभ्राजमानाः सनत संवेगादियुजोजयंतुसततंषट्शास्त्रविद्याविदः १ तेषांशिष्यः सदानंदस्तदनुग्रहभूषितः ॥ सिद्धान्त चन्द्रिकावृत्तिंपूर्वार्द्धंचकरोदिमाम ॥ ॥इतिश्रीसिद्धांतचन्द्रिकाव्याख्यायांसदानंदकृतौसमाप्तम ॥ ॥सं० १९२३॥शा० १७८८॥भा० कृ० १०मं०

सि॰चं॰पू॰
टी॰सु॰
१४७

॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमे ढुंढिराजगणेशके पाशदाऊअग्निहोत्रीकेयहां
सिद्धविनायकयंत्रमे सिद्धांतचंद्रिकाटीकासुबोधनीसहितपूर्वार्द्ध छापीगईदू
सरी छापनेवालेसेलिखाबिशेशरउपाध्या सं॰१९२३ मि॰भा॰सु॰५ गुरौ॰॥

॥कृदन्तवृत्तिर्हि निधाय यंत्रे श्रीदादुनासिद्धविनायकेऽस्याः ॥ वाणीगुणानां गुण
वीजितायाः वतारयामास इतिश्रुतेन ॥ १ ॥ सम्वत् १९२४ फाल्गुण कृष्ण ३ बुधवासरे

चं॰ द्र॰ टी॰ सु॰ ५५

प्रत्ययग्रहणं किं हिरुक् कृत्वा हिरुक् मध्ये विनार्थे चेत्यमरः हिरुगुक्तं च सामीप्येऽप्यमरमाला पृथक् विना तरेण ते हिरुक् नाना च वर्जने इत्यमरः तूष्णीं शब्दे भुवः क्त्वा

णमौ तूष्णीं शब्दे उपपदे भूधातोः क्त्वाणमौ वा स्तः अन्वग् आनुकूल्ये गम्ये अन्वक् शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमौ वा स्तः वर्णात्कार प्रत्ययः स्यात् निर्देशोऽनुकरणं कार

प्रत्ययमाह बहुलग्रहणमत्र कर्तव्यं तेन क्वचिन्न यादि फो वा रकारात् स्वराद्वा इफ प्रत्ययः स्यात् लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः उक्तादन्यः शेषः अत्रानुक्तस्य सि

द्धिः साधनं लोकादन्यथा करणात् ॥ ज्ञातव्या यथा माता च पिता चेति मातरपितरौ ॥ मातरेति निपातनादिति ॥ श्रीमत्पाठक धूर्यभक्ति विनयानंदं नि

प्रत्ययग्रहणाद्कि मृ हिरुक् कृत्वा तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमौ तूष्णीम्भूय गतः तूष्णीम्भूत्वा तूष्णीम्भावम् अन्वक्शब्दे भुवः क्त्वाण

मौ आनुकूल्ये गम्ये अन्वग्भूयास्ते अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः आनुकूल्ये किम्

अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः वर्णात्कारः अकारः इकारः वकारः एदिफो वा रेफः रकारः लोकाच्छेषस्य सिद्धिः यथा मा

तरादेः ॥ ॥ इति श्रीरामाश्रमाचार्य्यविरचित सिद्धान्तचन्द्रिका नामुत्तरार्द्धं समाप्तिमगात् ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

सद्विद्यया नानाशास्त्रविचारजातपरमानंदाः स्वभावोज्ज्वलाः संवेगादिगुणैर्वशीकृतजना विख्यातकीर्तिप्रभा स्तेषामस्ति विचक्षणे विनयवान् शिष्यः सदा

नंदकः १ निधिनंदाब्धिभूवर्षे सदानंदः सुधीमुदे ॥ सिद्धान्तचन्द्रिका वृत्तिं कृदंते चकृवानृजुं २ ॥ इति कृदंतं समाप्तम्॰ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

शुभमस्तु ॥ सम्वत् ॥ १८२५ ॥ शाके ॥ १७८ ॥ ॥ शुभम्भूयात् ॥ ॥ ज्येष्ठशुक्ल १५ भृगुवासरे ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ ॥ ॥ राम॰ ५५

धीवरादयः॥ ष्वरप्रत्ययांता निपात्यंते ष्वरप्रत्ययमाह षित्वात् ङीप् इति डुधाञ् धारणादौ ईत्वं निपातनात् धीवरः कैवर्ते दाश धीवराविस्यमरः शृ हिंसायां
शर्वरी शर्वरी यामिनी स्त्रियोरितिमेदिनी षद्लृ विशरणादौ निषद्वरः स्मरे पंके निशायां तु निषद्वरीतिमेदिनी पापाने दुं त्वं निपात्यते पीवरः अन्ये तु पीव
स्थौल्ये अस्मात् ष्वरप्रत्यये यवयोर्वसे हकारे चेति वलोपे पीवरः इत्याहुः पीवरः कच्छपे स्थूले इतिमेदिनी इणादेर्नक् नक्प्रत्ययमाह कित्वान्न गुणः इ
णगतौ इनः इनः पत्यौ नृपार्कयोरितिमेदिनी· जिजये जिनः जिनोऽर्हति चवुद्धे च पुंसि स्यात् त्रिषु जित्वरे इतिमेदिनी· दीङ् क्षये दीनः दीना मुषिकयोषायां
दुर्गते कातरे त्यवदिति विश्वः क्रूषविलेपने क्रूष्णः क्रूष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने क्रूष्णा स्यात् द्रौपदी नीली करणाद्राक्षा स्त्रियोषिति वर्णके वाच्यलिंगः
स्यात् क्लीबे मरिचे लोहयोरितिमेदिनी· बंधेर्ब्रधबुधौ च बंध बंधने अस्मात् नक् स्यात् धातोः स्थाने एतावादेशौ च स्यातां ब्रध्नः बुध्नः भास्करे हस्करे ब्रध्नः

धीवरादयः ष्वरप्रत्ययांताः धीवरः शर्वरी निषद्वरः पीवरः इणादेर्नक् इनः जिनः दीनः क्रूष्णः बंधेर्ब्रधबुधौ च ब्रध्नः बुध्नः

धातेर्न्नः धाना पर्णम् वस्नम् श्रोणः लक्षेर्न्नस्य अट्मटौ लक्षणम् लक्ष्मणम् रास्नादयः रस आस्वादने रास्ना सास्ना स्थू

णा वीणा कृती क्रूत्स्नम् तिज तीक्ष्णम् ॥ ११ प्रभाकरदिवाकराविस्मरः॥ बुध्नो नाकूलरुद्रयोरितिमेदिनी धातेर्नः नप्रत्ययमाह· डुधाञ्

धारणादौ धानाः भृष्टयवे स्त्रियइत्यमरः धाना भ्रष्टयवे शक्तौ धान्याकेऽभिनवोद्भिदीति विश्वः पृपालनादौ पर्णं पर्णपत्रे किंशुके नेतिमेदिनी वसनिवा
सि वस्नः वस्नो मूल्ये वेतने चेति विश्वः वस्नस्त्वा विक्रये पुंसि वेतने स्यान्नपुंसकमितिमेदिनी· अविक्रयेमूल्ये इत्यर्थः श्रुश्रवणे श्रोणः पंगुः लक्षे र्न

स्य अट्मटौ लक्षदर्शनांकनयोः अस्माच्चुरादि ण्यंतान्नः स्यात्· प्रत्ययस्य अट्मडावागमौ च स्यातां लक्षणं लक्ष्मणः लक्ष्मणा हंसयोषायां सा
रसस्य च लक्षणेति लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने स्यात् सौमित्रिरपि लक्ष्मणः लक्ष्मणा चौषधावपि रामभ्रातरि लक्ष्मणः इति विश्वः लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने स्या
त् सारस्यां लक्ष्मणा ङ्क चिह्नं· लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति रामभ्रातरि पुंसि स्यात्· सश्रीके चाभिधेयवदितिमेदिनी·रास्नादयः
नक्प्रत्ययांता निपात्यंते रस आस्वादने उपधाया दीर्घो निपातनात् रास्ना तु स्याद् भुजंगाख्या मेलापर्णामपि स्त्रियामितिमेदिनी॥ षस्स्वप्ने।

उपधायादीर्घो निपातनात्. सास्नासास्नानुगलकंबलइतिमेदिनी॰ स्थागतिनिवृत्तौ ऊ स्थूणत्वं च निपातनात् स्थूणा स्थूणास्यात् स्तम्भोस्तंभे गृहस्य चेति मेदिनी स्थूर्मीलोह
प्रतिमा वीगत्यादिषु णत्वं निपातनात् वीणा वीणा विद्युति वल्लक्यामिति मेदिनी॰ हनिच्छेदने वक्ष्यमाणेभ्यः कन्प्रत्ययो निपातनात् हुत्वं तिजनिस्याने धातो दीर्घो नि
पातनात्॰ वोः कुमिति गः खसे चपा ऊसानामिति कः प॰ त्वं णत्वे तीक्ष्णं सामुद्रलवणो विषलोहाजिमुष्कके ह्रीवं पवाग्न के पुंसिति गमा त्वया गिनो स्त्रीति मेदिनी॥ ॥ श्लिषु आ
लिंगने श्लि पेरि कारस्या त्वं निपातनात् षढो रिति कः पत्वं श्लक्ष्णं मनादेर्युः सुप्रत्ययमाह॰ मनज्ञाने निपातनान्त सुवो शिस्य नादेशः मनुः मनु दैत्ये कृतौ च॰ धिद सु उ
पक्षये दस्युः दस्युश्चौरे रियो पुंसीति मेदिनी जनिप्रादुर्भावे जनुः अथ जनुः स्थानप्राणपनिधानत्वि तिमेदिनी मङ॰ स्युक् स्युक्प्रत्ययमाह॰ कित्वान्न गुणः मङ॰ प्राण
त्यागे मत्युः मत्युर्नामरणे यमे इति मेदिनी सर्तेरयुः अयुअयुप्रत्ययावाह गुणे सरयुः सरयूः नदी पादेः पः नप्रत्ययमाह पारक्षणे पाति रक्षत्यस्मादात्मनमिति

श्लिषु श्लक्ष्णम मनादेर्युः मनुः दसु उपक्षये दस्युः जनुः मङ॰ स्युक् मत्युः सर्तेरयुः सरयुः अयूरित्येके सरयूः पादे॰१॰पः पा
पम् न्यादे॰ कित नीयः स्वपः कूपः शिल्पादयः शिल्पम् शस्पु शष्पम् वाष्पम् रूशब्दे रूपम्॰॥ ॥ श्रीरामः ॥ ॥ ॐ॥

पापं णीञ् प्रापणे नेयः पुरोहितः विप्र व्याप्तौ वेप्यः पानीयं न्यादेः कित॰ पकृप्रत्ययमाह णीञ् प्रापणे नीपः २ कदंबवंधूकनीलाशोकद्रुमेपि चेति मेदिनी कुञ्भ
शिपवे बाहुलकाद्दीर्घः स्तूपः स्तूपोव्यं जनस्तद्यो रिति मेदिनी कुशब्दे बाहुलकाद्दीर्घः कुवंति मंडका अस्मिन्निति कूपः शिल्पादयः पकूप्रत्ययांतानि पात्यंते शील
समाधौ ह्रस्वो निपातनात् शिल्पं कौशलं शसु हिंसायां निपातनात् षत्वं शष्पं शष्पं बालतृणे पि चेति पुंसि स्यात्प्रति भाहीने इति मेदिनी शष्पं बालतृणं घा
सइत्यमरः॥ वाधृलोडने धस्य षत्वं निपातनात् वाष्पः वाष्पो नेत्रजलोष्मणो रिति विश्वः वाष्पमूष्मणि चाष्मुणीति च रूशब्दे दीर्घत्वं निपातनात् रूपं रूपं
स्वस्वभावे सो त्वर्थे इति विश्वः॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ सृहिंसायां निपातनात् दुट् स्वो विर्हसे इति दीर्घः सर्पं प्रस्फोटनं शूर्प मस्त्रीत्यमरः स्तनादेर्य्यंतादिलुः इत्नु
प्रत्ययमाह स्तनगदेवशब्दे स्तुण आदित्वंतो गुणे कृते अयादेशः स्तनयित्नुः स्तनयित्नुपुमान्वारिधनेरेपि स्तनितेपि चेति मेदिनी स्तनयित्नुः पयोवहे —

तद्वन्तौ मगरोगयोरितिविश्वः ॥ गदयित्नुः २ पुमान् कामे जल्पाके कार्मुके पि चेति विश्वः दाभाभ्यांनुः नुप्रत्ययमाह डुधाञ् दाने दानुः दानुर्दानरिविक्रांतेइतिमेदिनी भाति सौ भानुः भानुरश्मिदिवाकराविल्यमरः धेटड्च्चनुः स्यात् धातोरित्वंच धेट् पाने संध्यक्षराणामित्यात्वे कृते इत्वं ततो गुणः धेनुः धेनुः स्यान्नवसूतिके स्य मरः सुवः कित नुकु स्यात् कित्वान्नगुणः षूङ् प्राणिप्रसवे सूनुः २ पुत्रे नुजे रवावितिविश्वः अजिवृभ्यांणुः णुप्रत्ययमाह अजगतौ अजेर्वीतिर्विः वेणुः वेणुर्न् पांतरे वंशे इतिविश्वः ॥ वृङ् संभक्तौ वर्णः नदद् शभेदयोः स्यारीभ्यांणुः ष्ठागतिनिवृत्तौ स्थाणुः स्थाणुः कीले हरे पुमान् अस्त्री ध्रुवे इतिमेदिनी स्थाणुः कील- स्थिरे हरे इतिविश्वः रीगतिरेषणयोः रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुलिंगः पर्पटे पुनरितिमेदिनी रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिरित्यमरः विषेः कित्नुणकु प्रत्ययमाह ० ॥ कित्वान्नगुणः विष्लृव्याप्तौ विष्णुः विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः कृदेः कः कप्रत्ययमाहः बाहुलकान्नकस्येत्संज्ञा डुकृञ् करणे कर्मः २ कर्केतनौ वह्नौ

सृ हिंसायाम् ऋष्येम स्तनादेर्ण्यन्तादित्नुः स्तनयित्नुः गदयित्नुः दाभाभ्यांनुः दानुः भानुः धेटड्च्च धेनुः सुवः किच्च ।
सूनुः स्थारिभ्यांणुः स्थाणुः रेणुः विषेः किच्च विष्णुः कृदेः कः कर्कः एका अर्कः अलभूषणादौ अल्कः कल्कः इण ए
कः भेकः काकः पाकः हाकः निहाका ॥ ॥ ११ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे इतिविश्वः एतदाने एका २ नद्यन्तरेकच्छां नवजाततरजः स्त्रियां सम्पूर्णे

इतिथ्याविति मेदिनी एका तु सरिदंतरे एकानवरजः कन्यापूर्णे दुः पुणिमापि चेति विश्वः अर्चपूजायां चोः कुरितिकः अर्कः अर्को अर्कपर्णे स्फुटिके रवौ ताम्रेद्व हस्ततावितिविश्वः कल्कगतौ कल्कः कल्कोऽस्त्री घनतैलादिशेषे दंभे विभीतके विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशयेपुनरितिमेदिनी। कल्कः पापाशये पापे दंभे विट्किट्टयो रपि इतिविश्वः इणगतौ एकः एकसंख्यांतरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिष्वितिमेदिनी एको मुख्याऽन्यकेवलाइतिविश्वः ञिभिभये भेकः भेको मंडूकमेघयोरितिविश्वः ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥

कैशब्दे काकः २ स्याद्धूमसे हस्वप्रभेदे पीठसर्पिणी शिरः वक्षालने मानप्रभेदे द्वीपभेदयोः काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजंघयोः रक्तिकायां मलयां
चकाकमाच्यां च पोषिति कार्व सुरतबंधे स्यात् काकानामपि संहृताविति मेदिनी मलयूः काकोदुंबरिका पापाने पाकः पाकः परिणतो शिशौ केशस्य रजसा शौ
क्लैब्ये स्यात्पादौ पचने पि चेति मेदिनी० ओहाक् त्यागे निहाकागोधिकास्मे इत्यमरः॥ ॥नौ सदेर्डित् कडू प्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः षद्ऌ विशरणादौ नि
ष्कः निस्को स्त्रीहेम्नि तत्पले इति विश्वः शकेः उनउंतउंतिउनि प्रत्ययाः उनउंतउंतिउनि प्रत्यया नाहुःशक्लृ शक्तौ शकुनं शकुंतः शकुंतिः शकुनिः शकुं
ति पक्षि शकुनि शकुनद्विजा इत्यमरः॥ शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्र पक्षि विशेषयोः शुभशंसिनि मित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसक मिति मेदिनी० शकुंतकी
टभेदे स्यात् भासि पक्षि विहंगयोरिति मेदिनी॥ हृश्याभ्यामितः इतन् प्रत्ययमाह० हृञ् हरणे हरितः हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्ण फले त्ववदिति मेदिनि०

नौ सदेर्डित निष्कः शकेरुनउंतउंतिउनि प्रत्ययाः शकुनः शकुंतः शकुंतिः हृश्यादिभ्यामितः हरितः श्येतः रुहेरस्य
लो वा रोहितः लोहितः आदेराप्यः अवाप्यः दक्षाप्यः स्थहयाय्यः वृञ एण्यः वरेण्यः ॠजेरन्यः अरण्यं पृषुसेचने प
षेः पृषज्जः पर्जन्यः वदेरान्यः वदान्यः॥ ॥११ श्यैङ् गतौ श्येतः शुक्लशुभ्र शुचि श्वेत विशद श्येत पांडुरा इत्यमरः रुहेरस्य लो[illegible]प्र
त्यादितः स्यात् रसस्वा लकारः रुहबीजजन्मनि रोहितः लोहितः रोहितं कुंकुमे रक्त ऋजु शक्रशरासने पुंसि स्यान्मृगयोर्भेदे रोहितक द्रुमे इति मेदि
नी० लोहितं रक्तगोशीर्षे कुंकुमाजिकुचंदने पुमान्नदांतरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वतीति मेदिनी आदेराप्यः आप्य प्रत्ययमाह शुभ्र वरो अवाप्यः २
यज्ञपशुः स्थहद्भ्यां चुरादिर्दंतः स्थहयाय्यः वृञ एण्यः एण्य प्रत्ययमाह० वृञ् वरणे वरेण्यः श्रेष्ठः ॠजेरन्यः अन्य प्रत्ययमाह ॠगतौ अ
रण्यं अटव्यरण्यं विपिनमित्यमरः पृषु सेचने० पृषज्जः अन्यश्च स्यात् पर्जन्यः पर्जन्यो मेघशब्देपि ध्वनदंबुदशक्रयोरिति मेदिनी वदेरान्यः आ
न्य प्रत्ययमाह० वद व्यक्तायां वाचि वदान्यः वदान्यस्त्यागि वाग्मिभगिनोरित्यजयकोशः॥ ॥ ०॥ श्रीरामाय ॥ ॥ ०॥ ॥

अमादेरत्रः। अत्रप्रत्ययमाह॥ अमगत्यादौ अमत्रंभाजनं नक्षगतौ नक्षत्रंनञः प्रकृतिभावेनौक्षत्रमितिसाधितंतत्तुयुक्तंतरं पत्लृपतनेपतत्रंतनूरुहं गडसेचनेगडे
रदेश्यकः। कडत्रडलयोरेकत्वस्मरणात्‌ कलत्रंकलत्रंश्रोणिभार्ययोरित्यमरः वृञ्वरणेवरत्रानध्रीवध्रीवरत्रचेत्यमरः चर्ममयीरज्जुरित्यर्थः भ्रादेरतः अतप्र
त्ययमाह भृञ्भरणेभरतः भरतः शबरेनदे क्षेत्रेरामानुजेशास्त्रविदोर्ष्कंता वृषभात्मजेतंतुवायेइतिहेमचन्द्रः भरतोनानाट्यशास्त्रेशबरेचमुनौ नटेरामानुजेच
दौष्कंतद्इतिमेदिनी पर्वपूरणेः पर्वतः पर्वतः पादपेपुंसिसौकमत्स्यप्रभेदयोः देवमुन्यंतरे शैले इतिमेदिनी एषिरंजिभ्यांकित्‌ कित्प्रत्ययमाह किलात्वगु
णः एषुसेचने एषतः एषन्मृगेपुमान्‌विंदौन द्वयोः एषतोपिना अनयोश्वित्रिपुस्वेतविंदुयुक्तेपुभाविमाविति मेदिनी रंजरागेनोलोपइतिनलोपः रजतंश
अमादेरत्रः अमत्रं नक्षगतौ नक्षत्रं पतत्रं कलत्रं वरत्रा भ्रादेरतः भरतः पर्वतः एषिरंजिभ्यांकित्‌ एषत्‌ रजतं शपादेर
थः शपथं शमथः दमथः आवसथः संवसथः रभादेरसः रभसः वेत्रः आत्वाभावस्तुट्‌च वेतसः दिवःडित्‌ दिवसः कादेर
भः इत्यः करभः शलभः शलभः कलभः गर्दभः ऋषिवृषिभ्यांकित्‌ ऋषभः वृषभः रसभः रासभः वल्लभः ॥ ऐ ॥ ॥
त्रिपुयुक्तेस्यात्‌क्लीबेहेमेचदुर्वने इतिमेदिनी शपादेरथः अथप्रत्ययमाह शपआक्रोशेशपथः शमुदमुउपशमेशमथः दमथः शमथः शांतिमंत्रिणोरितिमेदि
नी दमथस्तुपुमान्‌दंडेदमेचपरिकीर्तित इतिमेदिनी शमथस्तुसमः शांतिर्दांतिस्तु दमथोदमइत्यमरः वसनिवासे आवसथोगृहं संवसथोग्रामः रभादेर
सः असप्रत्ययमाह रभराभस्येरभसः रभसोवेगहर्षयोः वेञ आत्वाभावस्तुट्‌च वेञ्‌तंतुसंताने अस्मात्‌सप्रत्ययेपरे आत्वाभावः प्रत्ययस्यतुडागमश्चस्यात्‌ ॥
वेतसः दिवःकित्‌कप्रत्ययमाह कित्वात्‌गुणः दिवुक्रीडादौ दिवसः वात्तक्लीवदिवसवासरएवित्यमरः॥कादेरभः अभप्रत्ययमाह कृविक्षेपेकरभः करोम
णिबंधादिकनिष्ठांतोष्ठमस्तुतेइतिमेदिनी मणिबंधादाकनिष्ठं करस्यकरभोबहिरित्यमरः शृहिंसायांशरभः शलभस्तुपशौसिंहेकरभेवानरेपिदीतिमेदिनी
शलगतौ शलभः समौपतंगशलभावित्यमरः कलगतौकलभः २ करिपोतकेगर्दशब्देगर्दभः गर्दभः श्वेतमुकुदेगर्दभोगंधभिद्यपिरासभेगर्दभीडेचस्त्रुद्रजं

तुरंगमभेदयोरितिमेदिनी० ऋषिवृषिभ्यां कित् कित्प्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः ऋषीगतोऋषभः ऋषभःस्यादादिजिनेवृषभेमेषजेस्वरे कर्णरंध्रे कोलपुच्छेश्रेष्ठेचा
प्यःस्मृतःश्रेष्ठेस्त्रीनराकारयोषिति मूकशब्यांशिरालायांविधवायांकचिन्मते इतिमेदिनी वृषुसेचने वृषभः श्रेष्ठवृषयो रसवद्भिभ्यांचकभःस्यात् रासःशब्दे
रासभः वल्लसंवरणे वल्लभः वल्लभोदयितेऽध्यक्षेसल्लक्षणतुरंगमे इतिमेदिनी विशादेरंतः अंतप्रत्ययमाह विशप्रवेशनेवेशंतः वेशंतः पल्वलंचाल्पसरइत्य
मरः वसनिवासेवसंतः ऋतुः जिजयेजयंतः २ पाकशासनिरित्यमरः हंतेर्हिर्मुट्चहन् हिंसागत्योः अस्यहिरादेशोंतप्रत्ययश्च प्रत्ययस्यमुडागमश्चस्यात्

विशादेरंतः वेशंतः वसंतः जयंतः गंडयंतः मंडयंतः लपंतः हंतेर्हिर्मुट् च हेमंतः असर्यादेररः अररं भ्रमरः देवरः वा
सरशब्दे वासरः कुवण्किन् कुवरः अम्यादेरारः अंगारः मंदारः गडेकडः गडआसेचने कडारः भृंगारादयः भृंगारः
भृङ्गारः कृ जूष मार्जारः कमु कुमारः तुषारः कासारः ॥ ११ हेमंतः बाहुलकादन्येभ्योप्यंतः अर्हपूजायां अर्हंतः अर्हंतः क्षपणको

जिनइति विक्रमादित्यकोशः असर्यादेररः आरप्रत्ययमाह ऋगतौ अररं अररं छदः कपाटयोरितिमेदिनी कपाटमररं तुल्येइत्यमरः भ्रमुअनवस्था
ने भ्रमरं भ्रमरः कामुकेभृंगे इतिमेदिनी० चमुअदने चमरः चमरंचामरे स्त्रीतुमंजरीमृगभेदयोरित्तिमेदिनी॰ दिवुक्रिडादौ ऽयंतः देवयतीतिदेवरः
पत्युःकनिष्ठभ्राता वसनिवासे ऽयंतः सावयतीतिवासरोदिवसः कुवः करः करप्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः कुशब्देकुररः उत्क्रोशकुररौसमावित्यमरः
अम्यादेरारः आरप्रत्ययमाह अगिगतौ अंगारः अंगारमुल्मुकेनस्त्रीपुल्लिंगस्तु महीसुते इतिमेदिनी मदिस्तुत्यादौ मंदारः बाहुलकादारुप्रत्ययोपि राम०
मंदारुःपारिभद्रेतु मंदारःपारिजातके॥ इतिशब्दार्णवः मंदारःस्यात्सुरद्रुमे पारिभद्रेऽर्कपर्णेचेतिविश्वः गडेः कडश्चगडिवदनैकदेशेगडशे ३३
चनेवा अस्यकडादेशः आरप्रत्ययः स्यात् कडारः कडारःकपिलःपिंगइत्यमरः कडारःकपिलेदासे इतिमेदिनी भृंगारादयः आरप्रत्ययांतानिपात्यं

ते सृहिंसायांनुम् गुक् ह्रस्वश्च निपात्यते शृंगारः शृंगारः सुरते नाट्यरसे च गजमंडने न पुंसकं लवंगे पिनागसंभवचूर्णयोरिति मेदिनी ॥ भृञ्भरणे नुम् तुक् ह्रस्वश्च निपा
ते भृंगारः भृंगारः कनकालुकाभृंगारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालौ पुनः पुमान् इति च मंजूषु सुह्नोम्लजे ः वृद्धिरिति वृद्धिः मार्जारः ओतुर्विडालो मार्जारः इत्यमरः मार्जारः
ओतौ खट्वांगे इति मेदिनी कनुकांतौ उपधाया उत्वं गुणाभाव श्च निपातनात् कुमारः स्यात् शुके स्कंदे युवराजे श्ववारके वालके वरुणाद्रौ नान द्यो जीन्यकाचनं ०
कुमारी शैलतनया नवमाल्यो र्नदी भिदि स्महा पराजिता कन्याजंवू द्वीपेषु च स्त्रिया मिति मेदिनी ० तुषतुष्टौ तुषारः तुषारस्तुहिनं हिमं इत्यमरः कासृशब्द कुत्सायां
कासारः कासारः सरसीरुहः इत्यमरः सर्तेरपः शुकू च सृगतौ अस्मात् पप्रत्ययः स्यात् धातोः शुगागमश्च अपप्रत्ययमाह सर्षपः विटपाद्यः कपप्रत्ययान्ताः निपा

सर्तेरपश्शुकुच सर्षपः विटपाद्यः विटशब्दे विटपः विष्टपम् कुणपम् वलसंवरणे उलपम् वृताद्देस्तिकः वर्त्तिका कृतः

कित कृत्तिका इष्यशिभ्यां तकः इष्टका अष्टका वीपतिभ्यां तनः वेतनम् पत्तनम् अर्त्तेर्दभः अर्भः दभये दर्भः गर्भः इण्णृकि

त्यंते कित्वान्नगुणः विट शब्दे विटपः विटपो नस्त्रियां स्तंबे शाखाविस्तारपल्लवे विटाधिपेनेति मेदिनी विश प्रवेशने विशतेः प्रत्ययस्तु ॥ ॥
डागमो निपात्यते छश्रषेति षत्वं पृत्वं विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः ॥ कणशब्दे वस्योत्वं निपातनात् कुणपं कुणपः पूतिगंधे शवेपि चेति मेदिनी कुणपः शवमस्त्रि
यामित्यमरः वलसंवरणे वस्योत्वं निपातनात् उलपं उलपो नस्त्रीगुल्मिन्या मुलपो नात्णांतरे इति मेदिनी वृताद्देस्तिकः तिकप्रत्ययमाह वृतुवर्तने वर्त्तिका कृ
तादेः कित् कृती च्छेदने इत्यादिभ्यः तिक् स्यात् कित्वान्नगुणः कृत्तिका भिदिर विदारणे भित्तिः लतसौत्रो धातुः लतिका गोधी इष्यशिभ्यां तकः तकप्रत्ययमा
ह इषु इच्छायां षुत्वं इष्टका अशुङ् व्याप्तौ छशषेति षत्वं अष्टका वीपतिभ्यां तनः तनप्रत्ययमाह वीगत्यादौ वेतने पत्लृपतने पत्तनं पत्तनं पुटभेदनं
इत्यमरः अर्त्तेर्दभः भप्रत्ययमाह ऋगतौ इयर्त्तीति अर्भः शिशुः कप्रत्यये अर्भकः दृविदारणे दर्भः गृनिगरणे गर्भः गर्भो भ्रूणे अर्भके कुक्षौ संधौ पनसकंटके

इतिमेदिनी॰ इत्मः कित् अकस्मात् कित्वान्नगुणः इणगतौ इभः इमः स्तंबेरमः पद्मेत्यमरः॥ अस्थिसंजिभ्यां क्थिः क्थिप्रत्ययमाह किस्वान्नगुणः असुक्षेपणेअ स्थिकीकसंकुल्यमस्थिचेत्यमरः षंजसंगेचोः कुरिति जस्यगः स्वसेच पाइतिकः नोलोपइतिनलोपः सक्थिः सक्थिक्लीबेपुमानूरुरित्यमरः शुषादेः क्सिः क्सि प्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः शुषशोषणे षहोरिति कः षत्वं शुक्सिः वातः कुषदाहेकुक्षिः अशूङ व्याप्तौ छश्च षेति षत्वेकत्वं च अक्षिनयनं इषेः क्सुः क्स प्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः इषुइच्छायां कत्व षत्वे इक्षुः रसालइक्षुरित्यमरः अविन्तृस्तृ तंत्रिभ्यः ईः ईप्रत्ययमाह अवरक्षणे दीअवीः अवीर्नारीरज स्वला तृप्लवनतरणयोः तरीः स्त्रियां नौतरणीस्तरीरित्यमरः स्तृञ् आच्छादने स्तरीर्धूमः तंत्रिकुटंबधारणे चुरादिः तंत्रयतीति अेरिति निलोपः तंत्रीवीणा

अस्थिसक्थिभ्यां थिक् अस्थि सक्थि शुषादेः क्सिः सुक्सिः कुषनिष्कर्षे कुक्षिः अशुङ् अक्षि इषेक्सुः इक्षुः अविन्तृस्तृतं त्रिभ्यः ईः अवीः तरीः स्तरीर्धूमः तन्त्रीः लक्षेरीमुट्च लक्ष्मीः॥ इत्युणादौ तृतीयपादः॥ वातप्रम्यादयः वातप्र मीः यात्यनेनययीः पारक्षणे पपीः॥ ११ ईर्गुणः लक्षेर्मुट्च लक्षदर्शनांकनयोः चुरादिः अस्मादीप्रत्ययः प्रत्यय स्यमुडागमश्च णेरितिणि लोपः लक्ष्मीर्लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः ऋद्धौषधौ च पद्मायामितिमेदिनी॰ दीर्घादपि कृतिकारादिति पाक्षिक ईपूर्वैश्चिदिष्यते अतएव वातप्रमीश्रील क्ष्मीत्यादि शब्दाः पक्षे ईवं ता अपि आसीदस्य हि तं दृष्ट्वा यां लक्ष्मी र्लक्ष्मीहरिप्रिया इति द्विरूपकोशः॥ इत्युणादौ तृतीयपादः संपूर्णतामगमत्॥ वातप्रम्यादयः कीप्रत्ययांता निपात्यंते कस्येत् संज्ञामाङ्मानि आतोनपीत्यालोपः वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः वातप्रमीर्वातमृग इत्यमरः अयंस्त्री पुंसयोः यात्राप्रापणे ययीरश्वः पापाने पपीः निपातनाद्भुभयत्र हित्वं पपीः स्यात्सोमसूर्ययोरिति विश्वः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रल्यादयः निपात्यंते ऋ अंजु मदी अत अगी कु युष कृशिभ्यो ऽभ्यः कनि अलि स्यादृ इथि उलि अच आस आनुक् प्रत्ययाः यथासंख्यमष्ट भवंति ऋ गतौ कनि किलाद्गुणः रत्नं रत्निः बद्धमुष्टिः कोरत्निः सोऽरत्निः प्रसृतांगुलिः अरत्निरचननृसमासः प्रसृतांगुलिर्यो हस्तः सोऽरत्निरित्यर्थः अंजु व्यक्तादौ अलिः अंजलिः अंजलिस्तु पुमान्हस्तः संपुटे कुडवेपि चेति मेदिनी मदी हर्षे स्यः मत्स्यः मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे इति मेदिनी अत सातत्यगमने इथिः अतिथिः अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागंतुके त्रिषु इति मेदिनी अगि गतौ उलिः अंगुलिः अंगुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य चेति हैमः कु शब्दे अचः कवचः कवचो गर्दभांडे च सन्नाहे पर्पटेपि चेति मेदिनी यु मिश्रणे आसः यवासः आसो यवासो दुस्पर्शः इत्यमरः कृश तनूकरणे आनुक् कृशानुः कृशानुः पावकोऽनलः इत्यमरः स्रुः करः करप्रत्ययमाह ककारस्य नेत्त्वं बाहुलकात् शृ हिंसायां शर्करा शर्करा खंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेपि चेति मेदिनी युषः कित्करक्

रल्यादयः ऋ रत्निः अञ्जू अञ्जलिः मदी मत्स्यः अत अतिथिः अगि अङ्गुलिः कु कवसः कोतेः कवचः यु यवासः कृश कृशानुः स्रुः ९ करः शर्करा ९ पुषः ९ कित्च पुष्करः गमिरनिर्भविष्यति गमिष्यतीति गमी परमेस्थः ९ कित्च परमेष्ठी मन्थदूनः ९ कित् मन्था मन्थानौ पतेस्थश्च पंथाः पन्थानौ ॥ ९ प्रत्ययमाह ॥

पुष पुष्टौ पुष्करं पुष्करं खं वं पद्ममयोः तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकांड्योः कुष्ठौषधौ द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकं सर्पः उरगराग विहगनृपभेदे पुष्करं वांबुदे इति मेदिनी गमेरिनिः इकार उच्चारणार्थः इनप्रत्ययमाह गम्लृ गतौ ॥ इनामिति दीर्घः गमी आङ्पूर्वाद्गमेरिनिप्रत्ययस्स च णित् भवति णित्वाद्वृद्धिः आगमिष्यतीति आगामी भू सत्तायामस्मादपि इनिः स च णित्स्यात् भविष्यतीति भावी परमे स्थः कित् परमशब्दे उपपदे ष्ठा धातोरिनिः कित्स्यात् कित्वादातो लोपे इति आलोपः परमेष्ठी परमेष्ठी पितामहः इत्यमरः सप्तम्या अलुक् मथ इनिः कित् मंथ विलोडने अस्मादिनिः कित् नोलोप इति नलोपः इतोत्यंचस्तुः इत्यस्य आसो इगिटरत्वेयोनुट् मंथाः मंथानदंडे च वज्रे च वा पपिचमथनेः पतेस्थश्च पत्लृ गतौ अस्मादिनिः स्यात् तकारस्य थश्च पंथ : पथे गता विस्यस्मात्पचाद्यप्रत्यये अकारांतोप्यस्ति वा टः पथश्च मार्गश्चेति ·

चं॰ हु॰ कल्पतिचंद्रः। ऋभवो देवाः स्वर्यस्य स्मिन्निति विग्रहे॥ वाहुलकात् उप्रत्यये ऋभुक्षः २ स्वर्गे वज्रयोरिति विश्वः। ततो मत्वर्थीये निः ऋभुक्षिन्नितांतमा
ली॰ सु॰ ति यदिकं ग्रत्वे प्रात्वे च ऋभुक्षाद्रुन्द्रः॥ ॥वलाकादयः॥ ॥ग्राकारप्रत्ययांतानिपात्यंते वलप्राणने वलाका वलाका वलपंक्तिः स्याद्बलाका विशकंठि
३५ काः बलाका कासुकी प्रोक्ता वलाकश्च वकोमतः इति विश्वः पत्लृपतने पताका पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये के ध्वजे पि चेति विश्वः पताकावैजयं
त्यां च सौभाग्ये नाटकांगयोरिति मेदिनी॰ खजमंथे खजाकः। पक्षीपारक्षणे पातेरित्वं नुम् च निपात्यते॰ पिनाकः क्लीव पुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशं
करधन्वनोरित्यमरः पिनाका स्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदिनी। पिश्लृसंचूर्णने षत्वणत्वं धातोर्यगागमश्च निपात्यते पिण्याकः पिण्याको
स्त्रीतिलकल्के हिंगुवाह्लीकसिह्लुके इति मेदिनी॰ तडआघाते तडाकः दूषेरीकः ईकप्रत्ययमाह॰ दुषवैकृत्ये ण्यंतः दुषेर्णाविति दीर्घः णेरिति णिलोपः दूषीका दूषि

वलाकादयः वलाका पताका खजमन्थे खजाका पिनाकः तड आघाते तडाकः दुषेरीकः दुषीका अनिह
षिम्बाकिञ्च ग्रनीकम् हृषीकम् ग्रलीकादयः ग्रलभूषणादौ ग्रलिकम् वलीकम्॥ ॥ श्री ॥ ॥

कानेत्रयोर्मलं दूत्यमरः किंकप्रकृतेपि॰ ईकप्रत्यये॰ दूषयते धातोरिति प्रत्यये दूषिः कृतिकारादितिङ्ई वेपि दूषीउभाभ्यामपि स्वार्थे कप्रत्यये ह्रस्वो वेति पक्षिके ह्रस्वे
चकृते दूषिका दूषीका च सिद्ध्यतीपिषंडी दूषिका दूषिपिचाटं चहशोर्मलमिति विक्रमादित्यकोशः दूषिकोतुलिकायां च मले स्याद्ब्रोचनस्य चेति मेदिनी ग्रनिह
षिम्बाकिञ्च कीकप्रत्ययः स्यात् कित्वान्नगुणः ग्रनप्राणने ग्रनीकं ग्रनीको स्त्री रणे सैन्ये इति मेदिनी। हृषतुष्टो हृषीकं हृषीकं विषयीन्द्रियमित्यमरः ग्रली
कादयः कीकप्रत्ययांतानिपात्यंते॰ ग्रलभूषणादौ ग्रलीकं ग्रलीकमप्रियेपि स्यात्॰ दिव्यसत्ये नपुंसकमिति मेदिनी ग्रलिकमप्रीये लाभे वितथे हेमचन्द्रः वि
पूर्वात् व्यलीके व्यलीकमप्रिया कार्यवैलक्ष्ये व्यपि पीडने नानागरे इति मेदिनी॰ वलसंवरणे॰ वलीकं वलीकन्निध्रे पटलप्रांते इत्यमरः वलतेर्निपातनान्नुमाग राम॰
मे कृते वल्मीकं वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः॥ ॥शुभाशुभकर्मणि धातोर्नुमागमो णत्वं डश्च प्रत्ययस्यादुडागमश्च निपातनात् पुंडरीकं ३५

पुंडरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारान्तरेपि चेति मेदिनी· ईषगतौ निपातनान्न ह्रस्वः इषीका शकालाकादेरीषः ईषप्रत्ययमाह· कृ विक्षेपे करीषः करीषं गोमयं शुष्कमित्यमरः तॄ प्लवनतरणयोः तरीषः तसतान्न्यादेः कीषः मॄ हिंसायां ऋत इतीद् शिरिषो वृक्षः पॄ पालनपूरणयोः पोरुदित्यर् पुरीषं पुरीषवच्चोस्कमस्त्री विष्ठविशेषस्त्रियामित्यमरः अर्जेर्ऋजः अर्ज अर्जने अस्मात्कीषः स्यात् धातोः ऋजादेशश्च ऋजीषं ऋजीषं पिष्टपचनमित्यमरः अम्ब शब्दे निपातनात् ईषप्रत्ययः प्रत्ययस्य रुडागमश्च अम्बरीषः अम्बरीषं रणोभ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे· नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च· आम्रातकेनुपाते चेति मेदिनी· अम्बरीष पुमान्भ्राष्ट्र मिति वोपालितः क्लीबे वरीषं भ्राष्ट्रो नेत्यमरः कादेरीरः ईरप्रत्ययमाह· कृ विक्षेपे करीरः वंशांकुरे करीरोग्स्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान करीरा चीरिकायां चदं नमूले च दंडिनामितिमेदिनी· शॄ हिंसायां शीर्यते· इति शरीरं अर्द्धर्चादिः शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः गभिरादयः

पुण्यकर्म्मणि मुभे पुण्डरीकम् ईषीका इषीका कादीरीषः करीषम् तॄ तरीषः अर्दे कीषः शॄ शीरीषः पॄ पुरीषम् अर्जेर्ऋजः ऋजीषम् अवि शब्दे अम्बरीषो निपात्यः अम्बरीषः कादेरीरः करीरम् शॄ शरीरम् गभीरादयः गम गभीरः गम्भीरः वश उशीरम् घस्ल क्षीरम् शीङो धुक् लक् वलच्च वालपालाः शीधु शीलम् शैवलः शैवालम् शेपालम् ॥ ॥ ईरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते· गम्लृ गतौ अस्यभः पाक्षिकोनुम च निपातनात् गंभीरं गभीरं निम्नं गभीरमित्यमरः वशकान्तौ निपातनात् कीप्रत्ययः ग्रहादिमिति संप्रसारणं उशीरं मूलं शेषादि मत्विया मभयंनलदं सेव्यमित्यमरः घस्ल्लृ अदने कीरप्रत्ययो निपातनात् गमा मित्युपधालोपकत्वं षत्वं क्षीरं क्षीरं दुग्धे च नीरे चेति विश्वः शीङो धुक् लक् वलच्च वाल पालाः शीङ एव अस्मात् षट् प्रत्यया भवन्ति शेरतेऽनेनेति शीधुः अर्द्धर्चादिः मैरेयमासवः शीधुरित्यमरः लक् शीलं शीलं स्वभावसद्वृत्ते। इति मेदिनी॥ वलच् शैवलं वलच् शैवलं जननीत्यमरः तु शैवलं शैवल इत्यमरः शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयमिति मेदिनी वाल शैवालं पाल शेपालं शैवालं शेवालो नाम्नि शेपालो जलनीलिकेति शब्दार्णवः ॥ ॥ ॥

उलूकादयः॥ऊकप्रत्ययांतानिपात्यंतेवलसंवरणेसंप्रसारणंनिपातनात्‌‧उलूकः पुंसिकाकारौइंद्रेभारतयोधिनीतिमेदिनी शमउपशमे धातोर्बुगागमोनिपात
नात्‌‧शंबूकः शंबूकोगजकुंभांतेयोषेचशूद्रतापसेइतिमेदिनी‧बाहुलकादुकप्रत्ययोपिजंबूकं‧जंबूकप्रोक्तंशंबूकमपिशंबूकमितिद्विरूपकोशः शंबू
काजलशुक्तयः इत्यमरः शलगतौनिपातनाद्वृद्धिः शालूकं‧सौगंधिकंतुकह्लारमित्याद्युपक्रम्य‧शालूकमेषांकंदःस्यात्‌ इत्यमरः एषांसौगंधिकानां
कुमुदकैरवांतानां कंदोमूलं शालूकमित्यर्थः मडिभूषायांमंडतेवर्षास्समयमितिमंडूकः भेकः नियोमिः मिप्रत्ययमाह णीञ्प्रापणेनयतिचक्रमितिनेमिः नेमि
र्नेतिनेशेकूपत्रिकाचक्रांतयोस्त्रियामितिमेदिनी० अर्तेरूर० मिप्रत्ययः स्यात्‌‧धातोरूरादेशश्च ऋगतौ ऊर्म्मिः ऊर्म्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यांप्रकाशेवेगभंगयोः

उलूकादयः उलूकः शम शंबूकः शल शालूकम्‌ मडि मण्डूकम्‌ नियोमिः नेमिः अर्तेरूर ऊर्म्मिः भुवः किच्च भूमिः॥
अश्नोतेरशूच रश्मिः स्वादेर्निः किच्च स्रणिः वृह्निः अंगेर्न्नलोपश्च अग्निः॥ ॥ ॐनमःशिवाय॥ ॥ ॥

वस्त्रसंकोचरेखायांवेदनापीड्योरपीति मेदिनी भुवः किच्च‧मिकस्यात्‌‧कित्वान्नगुणः भूम्युत्तायांभवंति भूतान्यस्यामितिभूमिः भूमिर्वसुंधरायांस्यात्‌॥
स्थानमात्रेपिचस्त्रियामितिमेदिनी० अश्नोतेः रसचा अशूङ्‌‧व्याप्तावस्मात्मिः स्यात्‌‧धातोः रशादेशश्च रश्मिः २ पुमान्‌ दीधितौस्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपीतिमे
दिनी स्वादेर्निः किच्च‧स्रगतौस्रणिः अंकुशोऽस्त्रीस्रणिः स्त्रियामित्यमरः॥स्रणिः स्यादंकुशेपुमानिति वृषुसेचने वृह्निः वृह्निस्तुपादवेमेषेवृह्निः पा
षंडचंड्योरपीतिविश्वः॥वृह्निः क्षत्रियमेषयोः अंगेर्न्नलोपः॥अगिगतौनिः अग्निः अग्निर्वैश्वानरोवह्निरित्यमरः॥अग्निर्वैश्वानरोपिस्यात्‌ चित्र
काख्यौषधीपुमानितिमेदिनी० ॥ ॥ ॥ ॥

वहादेर्निः। निप्रत्ययमाह॰ वह प्रापणे वह्निः वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्यात् चित्रकाख्यौषधावुमानितिमेदिनी॰ श्रोञ् सेवायां श्रोणिः श्रोणिः स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ समाने शिल्पि
संहताविति मेदिनी नीः श्रोणिस्त्वधिरोहिः अत्र वरेण श्रोणिः कटिः श्रोणिः ककुद्मतीत्यमरः यौमिश्रणे योनिः योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमंदि
रे इतिमेदिनी द्रुगतौ द्रोणिः २ सेचनी ग्लै हर्षक्षये ग्लानिः दौर्बल्यं घृण्यादयः निकुप्रत्ययांतानि पात्यंते घृ सेचने॰ घृणिः घृणिः पुनः अंशुज्वालातरंगेष्वि
ति हेमचंद्रः स्पृश संस्पर्शने। स्पृशतेः सलोपो निपातनात्॰ छ्शषेति षत्वं ष्टुत्वं पृश्निः पृश्निरल्पतनाविस्यमरः पृषु सेचने॰ पृथ वृद्धिर्निपात्यते पार्ष्णिः
पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियां स्त्रियां हयैन्यपृष्ठे पादग्रंथ्य अधरे पिचेति मेदिनी॰ पातेर्डतिः डतिप्रत्ययमाह॰ डित्वाट्टिलोपः पारक्षणे पातिः पतिर्धवेनात्रिषौ
प्र इतिमेदिनी॰ शकेऋन्. त॰ ऋन्प्रत्ययमाह॰ शक्लृ शक्तौ॰ शकृत् उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठा विशौ स्त्रियामित्यमरः॥ ४

॥ वहादेर्निः वह्निः श्रोणिः योनिः द्रोणिः ग्लानिः घृण्यादयः घृणिः स्पृश पृश्निः पृषु पार्ष्णिः पातेर्डतिः पतिः शके
ऋन् त शकृत् हन्तेदुतिरंहच हंति दुरितमनया अंहतिः स्रुडादेः क्रिः स्रुरिः भूरिः अद्रिः एदेस्त्रिः रात्रिः पतेरत्रिः पतत्रिः॥

हन्तेरतिरंह वहन हिंसागत्योः अस्मादितिः स्यात्॰ धातोरंहादेशश्च अंहतिः प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनसंहतिः इत्यमरः स्रुडादेः क्रिः क्रिप्रत्ययमाह॰ कि
लान्दृणः भूड्॰ प्राणिप्रसवे स्रुरिः धीमान्सूरिः कृतिकृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणाः इत्यमरः॥ अभिधानमालायां सूरीतिनां तं उदाहृतं भूसत्तायां भूरिः
भूरिर्नाम्नि सुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगकः मेदिनी॰ अद भक्षणे॰ अद्रिः अद्रयो द्रुमशैलार्का इत्यमरः एदेस्त्रिः॥
त्रिप्रत्ययमाह॰ रादानेरात्रिः शदू शातने शत्रिः शत्रिर्नाम्भोधरेविहस्ताविति मेदिनी अद भक्षणे अत्रिर्मुनिभेदः पतेरत्रिः अत्रिप्रत्ययमाह पत्लृग
तौ पतत्रिः पा[illegible]पत्रेति पक्षवाचकात्॰ शब्दान्मत्वर्थे इतितुनातः॥ पतत्रि पतत्रिणौ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥

चं०कृ० स्तनश्चस्तंब: स्तबक: स्तंबोगुल्मेतृणादीनामप्रकांडद्रुमेपिचेतिविश्व: स्तंबोप्रकांडद्रुमगुच्छयोरितिमेदिनी। स्याद्गुच्छकस्तुस्तबकइत्यमर:॥ ॥शाशपिभ्यांद:॥
टी०सु० दप्रत्ययमाह· शोतनूकरणे शाद: शादोजंबालशष्पयोरित्यमर:॥शाद:स्यात्कर्दमेशष्पइतिमेदिनी॥ शष्पंबालतृणंघासइत्यमर:।शप आक्रोशेशब्दोनिनाद:
३८ अशादयः दप्रत्ययांतानिपात्यंते· अबरक्षणेवस्त्रवः अब्दः अब्दः संवत्सरेवारिवाहमस्तकयोःपुमान् इतिमेदिनी। कुशब्देनिपातना लुम कुंद: कं दोमाद्यो
स्त्रीमुकुंदश्चमिनिधांतरेषुनतिमेदिनी।·बलिमपितनिभ्य: कय कयप्रत्ययमाह किंवाहुणनिषेधादि वलसंवरणेवलय:वलय: कंकोगेनाकंकणेपुं
नपुंसकमितिमेदिनी॥ मलधारणेमलय:मलय:पर्वतांतरेशैलांशेदेशआरामेत्रिवृत्तायांतुयोपि तीतिमेदिनी तनुविस्तारे तनय: आत्मजस्तनय:सूनुरित्यम

शाशापिभ्यान्द: शाद: शब्द: अब्दादय: अवतीति अब्द: कुन्द: बलिमलितनिभ्य:ऽकय: वलयम् मलय: तनय: हृञोदुक्

चाहरतीतिहृदयम् मिनोतेरु: मेरु: जत्वादय: जत्रु अश्रु रुरु: शातयतीति शत्रु: कुसेरुम्भोदेता:॥कुसुम्भम् कुसुमम् कुसी

र:॥हृञोदुक् हृञ्हरणे अस्मात्· कय:स्यात् धातोर्दुगागमश्चहृियते विषयैरिति· हृदयंमन: मिनोते रु: रुप्रत्ययमाह ॥ दम् कुसित:॥ ॥

डुमिञ्प्रक्षेपणेमेरु:मेरु:सुमेरुर्हेमाद्रिरित्यमर: जत्रा दय: रुप्रत्ययांतानिपात्यंते·जनीप्रादुर्भावेनस्त्वंतोनिपातनात्॥जत्रुसंधीतस्यैवजत्रुणीत्यमर:॥:

नस्यस्कंदसेत्सर्य:॥अशुड्व्याप्तौ· अश्रुनयनजलं रुशब्देनिपातनात्·गुणाभाव: रुरु: रुहमसाररुरुन्यंकुरंकुशंवररौहिषा इत्यमर: रुरुर्मृगेदैत्येपिचे

तिमेदिनी· शद्लृशातने·ण्यंत: शातयतीति णेरितिणिलोप: निपातनात्· ह्रस्वत्वंशत्रु: कुशेरुंभोमेदेता: कुशसंश्लेषणे अस्मात्·उंभउमर्ई इइतएतेम

त्ययाःस्यु: उंआदिप्रत्ययानाह· कुसुमं कुसुमंहेम्निमहारत्नेनाकमंडलावितिमेदिनी· कुसुमंकुसुमंस्त्रीरजोनेत्ररोगयो: फलपुष्पयोरितिमेदिनी

कुशीदं जीवनेहृष्यांक्लीवंत्रिषुकुशीदके॥इतिमेदिनी॥ कुसीतोजनपद:॥ ॥ ॥ ॥ ॐनम:शिवाय० ॥ ॥ ॥ एम०

तण्डुलादयो निपात्याः तडि आघाते उलप्रत्ययो नुमागमश्च निपात्यते तण्डुलः तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमानिति मेदिनी० अकि लक्षणे उशप्रत्ययो निपातनात् अङ्कुशः अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियामित्यमरः चष भक्षणे आलप्रत्ययो निपातनात् चषालः चषाली यूपकटकः इत्यमरः पापानेव लप्रत्ययो निपात्यते० लुगागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च पल्वलमल्पसरः ञिधृषा प्रागल्भ्ये क्यप्रत्ययः ऋत इत्त्वं च निपात्यते धिष्ण्यं धिष्ण्यं स्थाने गृहे भे के नक्षत्राग्न्यावित्यमरः धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु स्यन्ने शक्तौ चेति मेदिनी० शल गतौ यप्रत्ययः शल्यं शल्यं तु नस्त्रियां शङ्कौ क्ष्वेडे विप्रे पुत्तोमरे मदनद्रुमसाविधो नाट्रिति मेदिनी मूशक्यम्यविभ्यः क्लः क्लप्रत्ययमाह० किलात्लगुणः मूङ् बन्धने मूलं मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः इत्यमरः शक्ल शक्तौ शक्लः प्रियंवदे इत्यमरः॥ अम गत्यादौ चुरादिः ण्यन्तः बाहुलकादुपधाया ह्रस्वः णेरिति णिलोपः अम्लः अम्लो रसविशेषे स्यात् क्लीबे चाङ्गेरिकौषधाविति मेदिनी० अवि शब्दे अम्लो रसः मादेर्यः यप्रत्ययमाह मा माने माया मायाच्छाम्बरीबुद्ध्योर्मायः पीताम्बरे सुरे इति मेदिनी छो छेदने छाया छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियामिति विश्वः षस स्वप्ने सस्यं वृक्षादीनां फले सस्यमित्यमरः षुञ् अभिषवे सव्यं २ वामे प्रतीपे चेति मेदिनी० सव्यं दक्षिणवामयोरिति विश्वः जनेर्यक् जनने अस्मात् यक्प्रत्ययः स्यात् जनसनेति वात्त्वं जन्यं जाया जन्यं हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकं जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् त्रिषु स्याद्योनवोढायां स्निग्धे नाम्नात् भृत्ययोरिति मेदिनी० अघ्न्यादयः यक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते हन हिंसागत्योः धातोरुडागमः उपधालोपश्च निपातनात् हन्तो प्रेइति घः अघ्न्यानत्र पूर्वोक्तैर्यक् उपधालोपश्चेति स्त्रियामघ्न्यः प्रजापतिः माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादित्यमरः॥

तण्डुलादयः तडि आघाते तण्डुलाः अकि लक्षणे अङ्कुशः चष भक्षणे चषालः पल्वलम् ञिधृषा धिष्ण्यम्
शल्यम् मूशक्यम्यविभ्यः क्लः मूलम् शक्लः अम्लः अवि गतौ अम्लः मादेर्यः माया छाया शस्यम् षुञ्
सव्यम् जनेर्यक् जाया जन्यम् अघ्न्यादयः कनी दीप्तौ कन्या वध्या॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ ॥

वंधः वंधस्त्र फलहृद्वादौ स्त्रियांस्या

बे० कौ० वधवंधनेववयोरैक्यात्. निपातनान्नलोपाभावः कनीदौ स्त्रौ। कन्याकन्याकुमारिकानार्यौरौषधीराशिभेदयोरितिविश्वः॥

टी० मु० ३६ ॥अस्त्र्यादेर्वन्. वन्प्रत्ययऋगतौ अर्वातुरगगर्दे दप्रभास्त्रियामितिमेदिनी।संपूर्वाद्धाञोयकु आतोलोपश्चनिपातनात्॥संध्यासायंसंध्यापितृप्रसूरित्यमरः॥

पृपालनादौपर्व पर्वक्लौवे महेग्रंथौप्रस्तावेलक्षणांतरे दर्शप्रतिपदोःसंधौविषुवत्प्रभृतिभयोरितिविश्वः॥अर्वातुरंगमेपुंसिकुत्सितेवाच्यलिंगकः इतिमेदिनी।

धातोःसंप्रसारणंच धीवाकर्मकरः पीवास्थूलः अदेर्धश्च. अदभक्षणे अस्मात्सपीतिमेदिनी धाप्योःसंप्रसारणं० ध्यैचिंतायां ध्येङ्. इङ्ग्रो आभ्यांवनस्मात्.

वटवेष्टनेवटिः बुध अवगमने.वोधिःवोधिःपुंसिसमाधेश्चभेदेपिप्पलपादतवनस्मात्. दसधश्च अध्वामार्गः धातोरिः इप्रत्ययमाह.यजदेवपूजादौयजिः

नाम्युपधात्कित्. हरिःहरिर्विष्णावहाविंद्रेभेकेसिंहेहयेरवौ चंद्रेक्लीवेप्लवंगेचयमेवातेप्रकीर्तितः इतुवर्तनेवर्तिःदीपोपकरणम्.इतिमेदिनी० हञ्हरणे० ॥

अस्त्र्यादेर्वन् अर्वा ए पर्वा ध्याप्योसम्प्रसारणम् ध्येङ्. ध्येङ्. इङ्गो पीवा धीवा अदेर्धः अध्वा धातोरिः यजिः ॥वटवेष्टने

वटिः जनिः वोधिः हरिः वर्तिः नाम्युपधात्किः कृषिः ऋषिः शुचिः लिपिः तूलनिष्कर्षे तूलिः क्रमितमिशतिस्तम्भामतइः

क्रिमिःतिमिःशितिःस्तिभिः॥ ः॥

किःनाम्युपधाद्धातोःकिःस्यात्. किप्रत्ययमाह. कित्वान्नगुणः कृषविलेखने. कृषिःऋषिगतौ. ऋषिः।

ऋषिर्वेदेवशिष्ठादौदीधितौचपुमानयमितिमेदिनी।०शुचशोके.शुचिःशुचिःशुद्धेसितेऽनलेग्रीष्माषाढानुपतेषूपधाशुद्धमंत्रिणि शृंगारेइतिहेमः लिपउ

पदेहेलिपिः वाहुलकाहूस्वमपिलिविः तूलनिःकर्षेतूलिः कूर्चिका.क्रमितमिशतिस्तंभामतइः एभ्यःकिंस्यात्. एषामतइकारादेशश्च. क्रमुपादविक्षेपेक्र

मिःनिपातनाद्वृस्यसंप्रसारणमितिभवतिक्रमिःर्नाकृमिवत्कीटइतिमेदिनी।०तमुकांक्षायांतिमिर्मत्स्यभेदः शतिःसौत्रोधातुःशितिः२ कृष्णेसितेभूर्जेइतिवि

श्वः शिति भूर्जेनासितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनी॥स्तंभःसौत्रःस्तिभिःसमुद्रः॥ मनेरनउःमनज्ञाने.अस्मात्किःस्यात्.अकारस्योकारादेशश्चमन्यते.जाना राम०

तीतिमुनिःमुनिःपुमान् वशिष्ठादौवंगसेनतरौजिनेइतिमेदिनी।वर्णवलिर्वर्णिःसौत्रोऽस्मात्किः स्यात्.धातोर्व लिरादेशश्चवलिःकरोपहारयोःपुंसिवलिः ३६

प्राण्यंगजेस्त्रियां ववयोरेक्याद्वलिः वपादेरिञ्‌ इञ्प्रत्ययमाह जित्वाद्वहिः दुवप् वीजतंतुसंताने वापिः राजृ दीप्तौ राजिः राजिः स्त्री पंक्तिरेखयोः इतिमेदिनी
हृञ्‌ वर गोऽजंतः अरिति जिलोपः वारिः २ स्त्रम जामरस्वस्यां वारि ह्रीमेदनीरयोः इतिविश्वः कृदिकारादिति ङीप् तु पाक्षिकः सर्वत्र भवति वारीतु गजवंधिनी त्यम
रः वारिः पथि कमंडलौ इति च नहाभः णह वंधने अस्मादिञ्‌ स्यात् हस्य भश्च नाभिः नाभिर्मुख्य नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्
स्त्रियांकस्तूरिकामदे इतिमेदिनी जनी प्रादुर्भावे इञ्‌ जनवधोरिति न वृद्धिः जनिः कृदिकारादिति पक्षे ङीप् जनी २ सीमंतिनी वध्वोरुत्पत्तावोप धौतश्चेति
मनेरतउच्च ॥ मुनिः ॥ वर्णोर्वलिश्च ॥ वर्ण वर्णने सौत्रः ॥ वलिः ॥ वपादेरिञ्‌ ॥ वापिः ॥ राजिः ॥ वारिः ॥ नहोभः ॥ नाभिः ॥ जनिः
आजिः ॥ आतिः ॥ अंशेरुट् ॥ राशिः ॥ वातेर्डित् ॥ विः ॥ नीव्यादयः ॥ निपूर्वो व्येञ्‌ ॥ नीवीः ॥ प्रहिः ॥ समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥

मेदिनी ॥ अज गतौ क्षेपणे च वाहुलकादजेर्वीभावो न आजिः संग्रामः अत सातत्यगमने आतिः पक्षी अशेरुट् अशूङ् व्याप्तौ अस्मादिञ्‌ प्रत्ययो धातोरु
डागमश्च धातोः राशिः राशिर्मेषादि पुंजयोरिति मेदिनी वातेर्डित् वा गतिगंधनयोः अस्माड्डित् स्यात् डित्वाट्टिलोपः विः पक्षी स्त्रियां वीत्यपि नीव्यादयः
डिन्प्रत्ययांता निपात्यंते निपूर्वः व्येञ्‌ संवरणे डित्वाट्टिलोपः नेर्दीर्घो निपात्यते यत्तद्इति यलोपः नीविः कृदिकारादिति ङीपि नीवी स्त्रीकटीवस्त्रवंधे पि नीवी वोप
निमाणेऽपि चेत्यमरः ॥ परिपणो मूलवंधनं हञ्‌ हरणे टिलोपे प्रहिः पुंस्येवांधकम् अहीकूपे इत्यमरः ॥ ख्या प्रकथने टिलोपे सति यलोपः ॥ सहादेरिति ॥
समानस्य समादेशः सेडोधेरिति सखा । ॥ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥

चं०टी० आङ्पूर्वोऽश्रिरेवायां [illegible] स्यति आङो ह्रस्वो निपातनात् अश्रिः स्त्रिग्ःपाल्यश्रिकोट्य इत्यमरः दंसस्सकारबांस्त अदंतः अस्त्रः कोणक चेपुंसिस्त्रीवम
टी०सु० [illegible] इति [illegible] आङ्पूर्वोहन्त्रहिंसागत्योः टिलोपेस्यति आङोह्रस्वोनिपात्यते० अहिः अहिर्वृत्रासुरेसर्पेइतिमेदिनी० क्रादेः किः किप्रत्ययमाह
४० किरात्नगुत्मः [illegible] जइरितौ किरिःवराहः सूकरोघृष्टिःकोलःपोत्रीकिरिःकिटिरित्यमरः प्री [illegible] कप्रत्यये दंतोपपस्तिस्त्वचिः त्वचः
करोपिस्यात् किरो प्रोक्तः पयः पथि इतिद्विरूपकोशः गृनिगरणे गिरिः गिरिर्नानेत्ररुगभिदि अद्रौगिरीयके योषित् गीभस्तुणपुनस्त्रिषुइतिमेदिनी०
पृपालनादौ योःपरिपुर पुरिर्नगरं राजनदी च मन धातोः मन्प्रत्ययमाह डुकृञ्करणे क्रियते इति कर्म कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतमिति कृद्रः
चरगत्यादौ चर्म चर्म कृत्तौ च फलकेवेइतिमेदिनी भसभर्त्सनदीप्त्योः भस्म जनजनने जन्म छद अपवारणे चुरादिः इस्मनिति ह्रस्वः णेरितिणिलोपः छद्म त्रैङ्

आङ्पूर्वो श्रिञ्सेवायां अश्रिः अहिः क्रादेः किः कृ किरिः गृ गिरिः पृ पुरिः मन्धातोः कर्म चर्म भसभर्त्सनदी

प्त्योः भस्म जन्म छद्म सुत्रामा बृंहेर्नस्य अः ब्रह्म नामादयः म्ना नाम षिञ् सीमा वेञ् व्योम रौतेः रोमः॥ ॥ः

पालने सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः बृंहेर्नस्य अः बृहि वृद्धौ अस्मान्मनस्यात् नुमो नस्य अकारे कृते रत्व ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ऋत्विग्
योगभिदोर्विप्रे इति मेदिनी० ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदः ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः इत्यमरः॥ नामादयः मनप्रत्ययांता निपात्यंते म्ना अभ्यासे म्नायते नेनेतिमलो
पो निपात्यते नाम आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमरः पो अंतकर्मणि साम सामस्त्रीवसु पायस्सभेदे वेदांतरेऽपि चेति मेदिनी० षिञ्बंधने० राम०
सिनोतेर्दीर्घो निपात्यते सीमा सीमसीमे स्त्रीयामुभे इत्यमरः वेञ्संवरणे अंस्य सोत्वं निपातनात्० गुणः व्योम रु शब्दे रोम गात्रकेशः पापाने पुगागमो ४०
निपात्यते० पा पा पापं वेञ् तंतुसंताने वेमा तंतुवायदंडः अर्द्ध चादिः॥ ॥ ॥ ॥

अतेर्मनिण्णित्वाद्वृद्धिः इकार उच्चारणार्थः अत सातत्यगमने आत्मा आत्मा पुंसि स्वभावेपि प्रयत्नमनसोरपि धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपीति मे
दिनी हनिमशिभ्यां सिकः आभ्यां सिकप्रत्ययः स्यात् सिकप्रत्ययमाह हन हिंसागत्योः हंसिका हंसिका हंसयोषितिमशशब्दे रोषकृते च लुशषेति ष
त्वं षढोः कः सीति कत्वं षत्वं च मक्षिका २ मम गलीत्यादिति हारावलीकोररः कुशब्दे अस्मादरः स्यात् कवरः पाठकः बवयोरैक्यात् ईपि प्रत्यये कवरी केश
विन्यासः अन्यत्र कवरम् गिर उडः गृ निगरणे अस्मादुडप्रत्ययः गरुडः ।इंदेः कमिर्नलोपश्च इदि परमैश्वर्ये अस्मात्कमिः स्यात् नलोपश्च कित्वाद्गुणो
न इकार उच्चारणार्थः इदमिति सर्वादिगणशब्दोयं सन्निहितपरामर्शी कायतेर्डिमः कै शब्दे अस्मात् डिमप्रत्ययः स्यात् डित्वाट्टिलोपः किम् धातो

पेशोषणे पाप्मा वेञ् वेमा अतेर्म्मनिण् आत्मा हनिमशिभ्यां सिकः हंसिका मशशब्दे मक्षिका कोररः कवरः कवरी।
गिरउडः गरुडः इन्देः कमिर्न्नलोपश्च इदम् कायतेर्डिम् किम् धातोस्त्रः वस्त्रम् छत्त्रम् सिविमुच्योष्टेरूः षिवु सूत्रम्
मुच्लमोचने मूत्रम् अमादेः क्त्रः आत्त्रम् मित्त्रम् वश उष्ट्रः ॥ ॥

स्त्रः त्रप्रत्ययमाह वस निवासे वस्त्रं असु क्षेपणे अस्त्रं अस्त्रं प्रहरणे
चापे करवालेन पुंसकमिति मेदिनी छद अपवारणे चुरादि ण्यंतः इस्मन्नेति ह्रस्वत्वं णेरणिटीति णिलोपः छत्त्रं सिवमुच्योष्टेरूः आभ्यां त्रप्रत्ययः स्यात् अन
योष्टेरूकारादेशश्च कित्वान्न गुणः षिवु तंतुसंताने सूत्रं सूत्रं तु सूचनाग्रंथे सूत्रं तंतुव्यवस्थयोरिति विश्वः मुच्ल मोक्षणे मूत्रं अमादेः क्त्रः क्त्रः अम
गतिश अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घः आत्त्रं चिञ् चयने चित्त्रं आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः ॥ ञिमिदा स्नेहने मित्त्रं मित्त्रं सुहृदि न द्वयोः ॥ सूर्ये
पुंसीति मेदिनी उष दाहे उष्ट्रः उष्ट्रः क्रमेकलममयमहांगारइत्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥

चं० का० पूञोह्रस्वश्च० पूञ्पवने अस्मात्क्तः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वंच पुनाति स्ववंश्यानितिपुत्रः पुन्नरकस्तस्मात्त्रायते इति आतोऽड् इतिडप्रत्ययेपुत्र इतिखुम्मसंततरंस्त्या
टी० सु० पतेर्ड्रट् स्त्ये ष्ट्येशब्दसंघातयोरस्मात् ड्रट्स्यात् डित्वादीघूडित्वाट्टिलोपः यवयोर्वले इतियलोपः स्त्रीस्त्रीयोषिदवलायोषानारीसीमंतिनीवधूरित्यमरः गमेरत्रः गम्लृ
४१ गतौ अस्मात्प्रत्ययः स्यात् ऽत्वंस्यात् त्रप्रत्ययश्च गात्रंगात्रमंगेकलेवरेस्त्रंवेरमागजंघादिविभागेपिसमीरितः इतिविश्वः चरादेरित्रः इत्रप्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः चर
गतौ चारित्रंवदव्यक्तायांवाचि अंतः वादित्रंतूर्यादि अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ अशिश्चत्राच अशित्रौ अशित्रौ आदीयेषांते अशित्रादयस्तेभ्यः इत्रोत्रौ प्रत्ययौस्तः इद्वंद्वांतेश्रूयमा
णः शब्दः प्रत्येकंसंबध्यते इत्यादिशब्दः प्रत्येकंयोज्यः अश्नूङ् व्याप्तौ इत्यादिभ्यः इत्रप्रत्ययः त्रैङ् पालने इत्यादिभ्यः उत्रप्रत्ययः स्यात् अश्नूङ् अशित्रं वह प्रा
पणे वहित्रं धृञ्धारणे धरित्रं ईपिध रित्री अमगतौ अमित्रः शत्रुः मित्रंनेतिविग्नहे त्वमित्रमितिनपुंसकं त्रैङ् आत्वे ओत्वेच त्रोत्रंप्रहरणे वृञ्वरणे व

पूञोह्रस्वः पुत्रः स्यायतेर्ड्रट् स्त्री गमेरा गात्रम् चरादेर्णित्रः चारित्रम् वादित्रम् अशित्रादिभ्यः इत्रोत्रौ अशित्रम् वहि
त्रम् धरित्री अमित्रः त्रैङ् त्रोत्रम् चितेःकणः कश्च चिक्कणम् स्त्वेस्मः स्त्स्मम् पातेर्डुम्सुः पुमान् भुजादेः किष्यः भु

रत्रं प्रावरणं चितेःकणः कश्च चितीसंज्ञाने अस्मात्कणप्रत्ययः स्यात् तस्यकश्च वाहुलकाद्गुणाभावः चिक्कणं चिक्कणमसृणं ११ जिष्यो दासः॥
स्त्रिग्धमित्यमरः स्त्वेःस्मः स्त्वच पेस्त्रे चुराद्रिरस्मात् स्मप्रत्ययः स्यात् णेरितिणिलोपः कुत्सषत्वे स्त्स्मंस्यात्क्रंटके ऽधमपेपुंसि नौत्रिषु चाल्पिके इतिमे
दिनी० पातेर्डुमसुः पारक्षणे अस्मात् डुमसु प्रत्ययःस्यात् डित्वाट्टिलोपः उ दित्वात् स्त्रियामीप्पुपुंसीपुंसोऽसुङि त्वसुङ् पुमान् भुजादेःकिष्यः भुजपालना
दौ अस्मात्किष्य प्रत्ययः स्यात् कित्वान्नगुणः भुजिष्यस्तुस्वतंत्रेचहस्तसूत्रकयोः स्त्रियामितिमेदिनी० भुजिष्यः परिचारकेइत्यमरः॥ ॥ॐ॥ ॥
वसादेस्तिः तिप्रत्ययमाह वसनिवासेवस आच्छादने वस्तिः वस्तिर्द्वयोर्निरूहेना ऽधोभूमिदशासुचेतिमेदिनी वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः ॥श्रा अम०
सु अनुशिष्टौ शास्तिःराजदंडः असुक्षेपणेविंध्यास्त्वमगमस्यतीति अगस्तिः हलादेरितिटिलोपः अगस्तिः कुंभयोनौच वंगसेनतरौपुमानितिमेदिनी ० ॥ ० ४१

वैतसेः तसुउपक्षेपे॰ अस्मादिपू वर्तितिः स्यात्॰ वितस्ति रंगुष्ठेसकनिष्ठे स्यात् वितस्तिर्द्वादशांगुले इत्यस्त्रीपुंसयोर्वितस्तिस्स्यादित्यमर मालापदगतौ पतिः॥
हृणातेर्ह्रस्वः हृविदारणे॰ अस्मात्तिः स्यात्॰ धातोर्ह्रस्वत्वंच हतिः हृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये नाद्धतिमेदिनी॰ कृञ् कृपिभ्यः कीटः कीटप्रत्ययमाह॰ कित्वान्नगुणः कृविक्षेपे
करणेनइरितीरः किरीटंसुवर्णशिरोवेष्टनंच कृपूसामर्थ्ये कृपीटंकृपीटमुदरेनीरे इतिविश्वः धातोरसुः असुप्रत्ययमाह॰ उदित्वादीपू॰ चितिसंचेतने चितीसं
ज्ञानेचुरादिश्च चेतः चित्तंतुचेतोहृदयंस्वान्तंहृन्मानसंमनः इत्यमरः॥ सृगतौसरः॥ ईपिसरसीसरसीतुमहासरः इतिशब्दार्णवः महान्तिसरांसिसरस्सदृति
माष्यम् पयगतौ॰ पीङ्॰ पयः पयः स्यात्॰ क्षीरनीरयोरितिमेदिनी॰ अशेर्युट्स्तुतौ॰ अश्नूङ्॰ व्याप्तावस्मात्॰ असुः स्यात्॰ धातोर्युडागमश्च यशः कीर्तिः उब्ज

बसादेस्तिः वस्तिः शास्तिः अगमस्यास्तीति अगस्तिः वैतसेः तसुउपक्षेपे वितस्तिः पत्तिः हृणातेर्ह्रस्वः हृतिः
कृञ् कृपिभ्यः कीटः किरीटम् तिरीटम् कृपीटम् धातोरसु चेतः सरः यशः अशेर्युट्स्तुतौ स्तूयते इतियशः उब्जे
वेलोपश्च ओजः श्रिञ शिरः किच्च शिरः अर्तेरुरः उरः ॥ ॥ ९९ आर्जव॰ अस्मादसुः स्यात्॰ वस्यलोपश्च॰ ओजः ओजोदीप्तावव

ष्टंभे प्रकाशबलयोरपीतिमेदिनी॰ श्रिञः शिरः किच्च॰ श्रिञसेवायाम्॰ अस्मादसुः स्यात्॰ सचकित्॰ धातोः शिरादेशश्च शिरः॥ उत्तमांगंशिरः शीर्षमित्य
मरः कप्रत्ययेतु॰ शिरइत्यदंतोपिशिरेवाची॥ शिरएदंतोरजोवाचीरजस्तयेति॰ कोशांतरेपि॰ पिंडंदद्याद्दयाशिरे इतिवायुपुराणे॰ कुंडलैर्घृष्टगंडानांकुं
माराणांतरस्विनां निचकर्तशिरान्द्रौणिर्नालेभ्यइवपंकजानिति महाभारतं अर्तेरुरङ्गतावस्मादसुः स्यात्॰ सचकित्॰ धातोरुरादेशश्चउरः ॥ —ग
॥ उरोवत्संचवक्षश्चेत्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥

आधीसुट् ऋ गतौ अस्मादसुः स्यात्‌ तस्य तुट् च अर्णः जलं॰ इण् आग सिद्धणगतावस्मात्‌ पापेवाच्ये असुः स्यात्‌ प्रत्ययस्य नुडागमश्च॰ पापेवाच्ये एनः पापं
स्रुरीभ्यां तुट् च॰ आभ्यामसुः स्यात्‌ प्रत्ययस्य तुडागमश्च॰ स्रु गतौ स्रोतः स्रोतो बुवेगेंद्रिययोरितिविश्वः रीङ् स्रवणे रेतः रेतः शुक्रे पारदे चेति मेदिनी॰ पातेरु
दके थुट् पा रक्षणे अस्मादसुः स्यात्‌ प्रत्ययस्य थुडागमश्च पाथः कदंबमुदकं पाथ इत्यमरः॥ अदेर्भक्ते धे नुट् च अद भक्षणे अस्मादसुः स्यात्‌ धातोर्दस्य धः।
नुट् च॰ अंधः भिस्सा स्त्री भक्तमंधोन्नमित्यमरः। आपउदके ह्रस्वो नुम् नौ आप्नोतेरसुः स्यात्‌ धातोर्ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चांतादेशे अंभः उदकं नहेर्दिवि।
भः णह बंधने अस्मात् गगनेवाच्ये असुः स्यात्‌ भश्चांतादेशः नभः नभो व्योम्नि नभा मेघाम्बावणे च पतद्ग्रहे घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः इति
आधीशुट् अर्श उदके तुट् अर्णः दुणः आगसि एनः स्रुरीभ्यां तुट् स्रोतः रेतः पातेरुदके थुट् पाथः अदेर्भक्ते धो
नुट् च अंधः आपउदके ह्रस्वो नुम्भो॥ अम्भः नहे र्दिवि भः नभः दुण आगः अपराधे आगः अमेर्हुक् अंहः रमेश्च रंहः
देशे अहः रमन्तेऽस्मिन् रहः रञ्जादेः किंत् रजः भुवः भुवसी॥ २९ विश्वः॥ नभः खं श्रावणे नभाइत्यमरः॥ नभं तु नभसा सार्द्धमिति द्विरू
पकोशः॥ इण् आग अपराधे इणगतावस्मादसुः स्यात्‌ अपराधे वाच्ये धातोरगादेशश्च आगः आगः पापापराधयोरितिविश्वः॥ आगोपराधो मंतुश्चेत्यम
रः॥ अमेर्हुक् अमिगत्यादावस्मा दसुः स्यात्‌ अपराधे वाच्ये धातोर्हुगागमश्च अमंतिगच्छंत्यधस्तादनेनेति अंहः दुरितं रमेश्च॰ रमक्रीडायामस्मादसुः
स्यात्‌ धातोर्हुगागमश्च रंहः वेगः देशे वाच्ये रमेरसुः स्यात्‌ धातोर्मस्य हश्च रहः रहस्तत्त्वे रते गुह्ये इति मेदिनी॰ रंज्यादेः कित्‌ असुः स्यात्‌ स च कित्‌ रंजए
नेकित्त्वान्नलोपः इति नलोपः रजः रजः क्लीवं गुणांतरे आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मेदिनी॰ कप्रत्यये अकारांतोपि रजो यं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्प
गुण धूलिष्विति जयकोशः॥ भू सत्तायां तु धातोरित्युक् भुवः अंतरिक्षं षष्ठ्यंतप्रतिरूपकमव्ययमिदम्॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॰ ॥ ॥ ५ रामः

वसेर्णित्‌ वसनिवासे अस्मादसुः स्यात्‌ सच णित्‌ णित्वाद्वृद्धिः ॥ वासो वस्त्रं च देरादेश्च च्छुः ॥ चदि आह्लादने अस्मादसुः स्यात्‌ धातोश्चस्य च्छुश्च छंदः छंदः पद्य
प्रभेदेपि स्वैराचाराभिलाषयोरिति मेदिनी । अदंतोप्ययं छंदोपि प्रायवशादिति द्विरूपकोशः वचादेः सुट्‌ वच परिभाषणे इत्यादिभ्योऽसुः स्यात्‌ प्रत्ययस्य सुडाग
मश्च वसकान्ते समय पत्रेव सोह दये दुपचष पाके पस्तः पससीतु स्मृतौ पसोइतिन ञि हन एहश्च असि प्रत्ययमाह नञ्युपपदे हंतेरसि प्रत्ययः स्यात्‌ धा
तोरेहादेशश्च इकार उच्चारणार्थः हन हिंसागत्योः उसन न शामिति सेर्डा अनेहा कालः विधाञो वेध च डुधाञ्‌ धारणादौ विपूर्वादस्मादसिः स्यात्‌ सोपसर्ग
स्य धातोर्वेधादेशश्च विदधातीति वेधाः अत्वसोः साविति दीर्घः वेधाः वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि चंद्रेमाङोडित्‌ चंद्रे उपपदे धाञो ङसिः स्यात्‌

वसेर्णित्‌ वासः चन्देरादेश्छः छन्दः वचादेस्सुट्‌ वक्षः पक्षः नञि हनेरेहः अनेहाः अनेहसौ विधाञो वेधाः वेधाः
चन्द्रेमाङोडित्‌ चन्द्रमाः पुरसि धाञश्च पुरोधाः उषः कित्‌ उषः दमेर्हनसि दमुनाः वशेः कनसिः उशनाः ॥ ॥

सच डित्‌ डित्वाट्टिलोपः माङ्‌ माने चंद्रं रजतममृतं च मिमीते असौ चंद्रमाः अत्वसोः साविति दीर्घः पुरसि धाञः पुरः शब्दे उपपदे धाञो ऽसि प्रत्ययः स्यात्‌
डुधाञ्‌ धारणादौ पुरोधाः पुरोधास्तु पुरोहित इत्यमरः उषः कित्‌ उष दाहे अस्मादसिः स्यात्‌ सच कित्‌ कित्वान्न गुणः उषः प्रभातं दमेरुनसिः दमउपश
मे अस्मादुनसिः स्यात्‌ दमुनाः सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्र इत्यमरः वशेः कनसिः वश कांतौ अस्मात्‌ कित्वात्‌ ग्रहामिति सम्प्रसारणं उशनाः उशना भार्ग-
वः कविः इत्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमः शिवाय० ॥

सं०कौ० अंगिराद्यः॥ असिप्रत्ययांतानि पात्यंते॰ अंगिरतो॰ असिप्रत्ययस्य इडागमो निपातनात्॰ अंगिराः ऋषिभेदः स्वगताव पूर्वः अप्सरसः अप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनसु
टी०सु चेतिहि रूपकोशः ऋशब्दे पुरु पूर्वः। पुरुशब्दांतस्य दीर्घो निपातनात्॰ पुरूरवाः पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः॥ ४॥ अदिभुवो डु
४३ तः॥ अदित्यव्ययमाकस्मिके॰ अर्थे नञुपपदे भू धातोर्डुतः प्रत्ययः स्यात्॰ डित्वाट्टिलोपः अद्भुतं आश्चर्यं॰ गुधेरूमः। गुध परिवेष्टने अस्मादूमः स्यात्॰ गुध्यते॰ वेष्ट्यते
प्राणिभिरिति गोधूमः गोधूमो नागरंगे स्यात् दोषधा व्रीहिभेदयोरिति मेदिनी॰ मसेरूरः मसि परिणामे॰ अस्मादूरः स्यात्॰ मसूरः तृहेः क्नो हलोपः तृह हिंसायाम्

अङ्गिरादयः अगि अङ्गिरा अप्पूर्वस्सर्तिः अप्सराः पुरुपूर्वो रौतिः पुरूरवाः पुरूरवसौ इत्युणादौ चतुर्थः पादः॥ अदिभुवो डुतः
अद्भुतम् गुधेरूमः गोधूमः मसेरूरः मसूरः तृहेः क्नो हलोपः। तृणम्। दंसेष्टोन आच दसि भाजने दासः दंशेश्च दाशः सौरमेय
क्तः सोदीर्घः। सुतरां रमते इति सौरः पूञो णुक् ह्रस्वश्च पुण्यम्॥ ॥

११स्मात्॰ क्नः स्यात्॰ धातोर्हस्य लोपश्च कित्वात् गुणाभावः तृणं॰ दंसेष्टोन॰
आच दसी दंसन दर्शनयोः अस्मात् ट प्रत्ययः नस्यात्वं च टित्वात् ङीप् दासी दासः दासः शूद्रे दानपात्रे मत्स्ये धीवरयोरपीति विश्वः दंशेश्च॰ दंश दशने॰ अस्मादपि टः स्यात्॰ नस्या
त्वं च दाशः कैवर्ते दासधीवरौ इत्यमरः॥ सौरमेयः क्तः सो दीर्घः॥ रम क्रीडायां सु पूर्वादस्मात् क्तः स्यात्॰ पूर्वपदस्य दीर्घश्च कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामितिम
लोपः सौरतः उपशांतो दयालुश्च पूञो णुक् ह्रस्वश्च॰ पूञ् पवने अस्मात् यः प्रत्ययः स्यात्॰ धातोर्णुक् ह्रस्वश्च॰ पुण्यं पुण्यं मनोज्ञे अभिहिते॰ तथा सुकृ
तधर्मयोरिति विश्वः॥ ॥ ❁ ॥ ॥

संसतेः शिः स्यसकित्वं कुरु च स्वंसु अधःपतने अस्मात् दः स्यः स्यात् स च कित् प्रस्य अस्य कुडागमश्च धातोः शिरादेशश्च शिक्यं अर्त्तेः क्वुरुरच ऋगतौ अस्मात् क्वु
प्रत्ययः स्यात् धातोरुरादेशश्च कित्वान्न गुणः सुवोस्त्यिनादेशश्च उरणः ऊर्णोत्यर्णोमुनो पक्वस्य मयएडकेइत्यमरः ॥ उदिदृणातेरः उदोदलोपश्च दृ विदारणे
अस्मादुदपूर्वाद् अः स्यात् उदोदस्य लोपश्च उदरं खनेर्मूट् डप्रत्ययः खन अवदारणे अस्मात् डुः प्रत्ययः स्यात् धातोर्मुडादेशश्च डित्वाट्टिलोपश्च मुखं शनिः सरणे
वक्त्रे प्रारंभोपाययोरपि संध्यंतरे नाटकादेः शब्देपि च नपुंसकमिति मेदिनी॰ मुखस्य सुपाये प्रारंभे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोरिति हैमः अमेः सः अम गतौ अस्मात् सप्र
त्ययः स्यात् अंसः अंसः स्कंधे भुजशिरोंसोस्त्रीत्यमरः अंसः स्कंधे विभागे चेति विश्वः मुहेः खो मूर्द्धः मुह वैचित्ये अस्मात् खप्रत्ययः स्यात् धातोर्मुरादेशश्च मु

॥ संसतेः शिर्यस्य कित्तद्वुरु दः शिक्यम् अर्त्तेः कुरुरच उरणः उदि दृणातेरः उदोदलोपश्च ॥
उदरम् खनेर्मुट् डप्रत्ययः मुखम् अमेस्सः अंसः मुहेः खो मूर्च मूर्खः नहेर्हलोपश्च नखः
शीङो ह्रस्वश्च शिखा माङ ऊखोमयश्च मयूखः गल अदने गलेः फगस्योच्च गुल्फः ॥ ॥ ॥

ह्यतिद इति मूर्खः अज्ञे मूढयथाजातवैधेयं बालिशा इत्यमरः नहेर्हलोपश्च नह बंधने अस्मात् खप्रत्ययः स्यात् हकारस्य लोपश्च नखः कररुहे शंठे गंधद्रव्ये
नखं नखीति विश्वः नखोस्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकमिति मेदिनी॰ शीङो ह्रस्वश्च शीङ् स्वप्ने अस्मात् खप्रत्ययः स्यात् धातोरीर्ह्रस्वश्च ह्रस्वविधानसामर्थ्या
द्गुणाभावश्च शिखा शिखा शिखा शाखा बर्हि चूडालांगलीकयग्नमात्रके चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदे पि चेति मेदिनी॰ माङ ऊखोमयश्च माङ् माने अस्मादू
खप्रत्ययः स्यात् धातोर्मयादेशश्च मयूखः मयूखस्त्विट्करज्वालास्त्वित्यमरः गलेः फः गस्योच्च गल अदने अस्मात् फप्रत्ययः स्यात् धातोरकारस्योत्वं च
गुल्फः ॥ तद्ग्रंथी घुटिके गुल्फो पुमानित्यमरः तयोर्पादयोर्ग्रंथी इत्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॰ ॥ ॥

 स्पृशेः शुम्पुशोष्टच स्पर्शसंस्पर्शनेऽस्मात् शुम्पुनौप्रत्ययौस्तः धातोः शइत्यादेशश्च णित्वाद्वृद्धिः पर्शुः पार्श्वः पार्श्वोस्त्री कक्षमोरधइतिपार्श्वमंतिके कक्षाधोऽवयवे च
 क्रोपायापर्शुसमूहयोरितिहेमः श्मनि श्रिञोडुन् श्रिञ्सेवायामस्मात् श्मन्युपपदे डुन्स्यात् डित्वाट्टिलोपः श्मनशब्दोमुखवाची मुखमाश्रयते इतिस्मश्रु नोलोपइति
 नलोपः तद्धृ हो श्मश्रु पुंमुखेदृत्यमरः पुरुषमुखेतेषांरोमाणां हृद्दो श्मश्रु पुंमुखेइत्यमरः जनेरः जंघच जनीप्रादुर्भावेऽस्मादप्रत्ययः स्यात् धातोर्जघादेशश्च जं
घाः हन्तेश्शरीरावयवे द्वेच हन्हिंसागत्योरस्मादलोपश्च धातोर्लकारस्य लोपश्च केशः केशः स्यात्पुंसि वरुणेह्रीवेरेकुंडलेपिचेतिमेदिनी फलेरितः फलस्यपः फल
निष्पत्तोऽस्मादितप्रत्ययः स्यात् धातोरादेर्वर्णस्य पत्वं च फलितं पलितंजरसाद्दौशौ क्ल्यमित्यमरः पलितंशैलजेतापे केशपाकेचकर्दमेपिचेति मेदिनी॰ कृञ्आ
देर्वुः वुप्रत्ययमाह पुर्वोणित्यकादेशश्च डुकृञ्करणे करकः कमंडलुः करकाहृष्टिपाषाणे करेवर्षावराणामोः कटकोवलयः नृह्नयेनरकः स्यान्नारकस्तुनरको

स्पृशेरशुम्पुणी पृच पर्शुः पार्श्वः श्मनि श्रिञोडु श्मनशब्दोमुखवाची श्मानमस्मुखंश्रयते इति श्मश्रु जनेरः जंघच ज
ङ्घा हन्तेश्शरीरावयवे द्वेच जघनम् क्लिशेर्लस्यलोपश्च केशः फलेरितः फलस्यपः पलितम् कृञादेर्वुः करकः कटकः नृ
नये नरकः कुरशब्दे कोरकः चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययः चीकृशब्दे कीचकः पचिमच्योरितः पेचकः मचकल्कने मेचकः ॥

निरयोदुर्गतिस्त्रियामित्यमरः नरकः पुंसिनिरयेदेवणतिप्रभेदयोरितिमेदिनी॰ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययः चीकश्रामंर्षणे चुरादिरस्माद्यन्तविपर्ययोः वुश्च कीचकः
मेरितिनिलोपः कीचको ध्वनिमद्वंशे दैत्यभेदे द्रुमांतरे इतिहैमः पचिमच्योरितः एतयोरुपधायाश्चेत्तः इः स्यात् वुप्रत्ययश्च गुणः डुपचष् पाके पेचकः उ
लूके करिणः पुच्छे मूलोपांते च पेचकः इत्यमरः पेचकोगजलांगूलमूलोपांते चकौशिके इतिमेदिनी॰ मचिकल्कने मेचकः मेचकः स्तु मयूरस्य चंद्रके
श्यामलेपुमान् तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबंस्त्रोतोज्ज्ञानांधकारयोरितिमेदिनी॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमःशिवाय ॥ ॥ ७ ॥

जनेरठश्च॰ जनजनने॰ जनीप्रादुर्भावे च॰ आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्॰ धातोर्नस्य ठश्च जठरः जरठः कठिने पि चेत्यादिस्सिमरः हर्यतेः कन्यः हरिच॰ हर्यगतिकान्त्योरस्मात् कन्यप्रत्ययः
स्यात्॰ धातोर्हिरादेशश्च कित्वान्नगुणः हिरण्यं सुवर्णं॰ कृञः पाशः॰ डुकृञ् करणे अस्मात्पाशप्रत्ययः स्यात्॰ कर्पाशः अणि प्रत्यये कार्पाशं वस्त्रं ऊर्णोतेर्डः ऊर्णुञ् आच्छादने अ
स्माड्डुप्रत्ययः स्यात्॰ डित्वाट्टिलोपः ऊर्णा ऊर्णा लोमादि मेषे स्यादावर्तेऽन्तरा भ्रुवावित्यमरः भ्रुवोर्मध्ये आवर्तस्तत्रेत्यर्थः अंतरा योगे भ्रुवावितिद्वितीया दधातेर्यो नुट्
च॰ डुधाञ् धारणपोषणयोरस्माद्यप्रत्ययः स्यात्॰ प्रत्ययस्य नुडागमश्च धान्यम्॰ धान्यं व्रीहिषु धान्याके इति मेदिनी॰ तनोतेर्डउः तनु विस्तारे अस्मात् डउप्रत्ययः।
स्यात्॰ सडउप्रत्ययः समस्तप्रत्ययस्तुल्यं भवति तेन हिल्वादिडित्वाट्टिलोपः यः से इति पूर्वस्येत्वं तितउः तितउः पुंसि क्लीवे च पृथुगुच्चारणहृतसामर्थ्याद्गुणो न चालिनी तित

जनेरठश्च॰ जठरम्॰ हर्यतेः कन्यो हिरच॰ हर्यगतिकान्त्योः हिरण्यम्॰ कृञः पाशः कर्पाशः ऊर्णोतेर्डः उर्णा दधातेर्योनुट् च

धान्यम् तनोतेर्डउस्सवच्चेति तितउः अर्भकादयः ऋधु अर्भकः प्रथु पृथुकः पिबतेः कः पाकः वदेर्नञि यः अवद्यम् दूष्यम् अव ॥

अवमः अधमः क्लिशठ कीनाशः ॥ ॥ २२ ॥ तितउः पुमान् इत्यमरः अर्भकादयः ॥ निपात्यंते ऋधु वृद्धौ अस्माद्वुप्रत्ययो धातोर्धकारस्य भश्च निपात्यते॰
अर्भको बालः प्रथ प्रख्याने॰ अस्माद्दुकप्रत्ययः स्यात्संप्रसारणं च निपात्यते॰ पृथुकः पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवदिति मेदिनी पा पाने अस्मात्कप्रत्ययो
निपातनात् पाकः पाकः परिणतौ शिशौ केशस्य रजसाप्यौ क्लैब्यस्यात्यादौ पचने पि चेति मेदिनी॰ वद व्यक्तायां वाचि॰ नञुपपदादस्माद्यप्रत्ययो निपात्यते॰ अवद्यं पापं कु
त्स्यकुत्सितवद्याश्चेतेऽर्थाऽन्काः समाः इत्यमरः अव रक्षणादौ॰ अस्मादमप्रत्ययो निपात्यंते धातोर्वकारस्य वा धकारश्च अधमः अधमः निकृष्टे प्रतिकृष्टार्वरेफयाप्या
वमाधमाः इत्यमरः॥ क्लिश विबाधने अस्मादप्रत्ययो निपात्यते उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च कीनाशः॥ कीनाशः कर्षके क्षुद्रे पांशु घातिषु वाच्यवत्॰
यमेऽनिविश्वः॥ ॥ ःः ॥ ॥ ७ ॥

चतेरुरः चत्वारः हन्तेरघुरच्च हनहिंसागत्योः अस्मादरप्रत्ययः स्यात्धातोर्घुरादेशश्च घुरागः घोरं घोरं भीमे हरेः इतिवि
चं० कु० चतेरुरः चतेर्याचनेऽस्मादुरप्रत्ययः स्यात् चतुराम् शौचेसाम चत्वारः
टी० सु० श्च ॥ क्षमेरलोपश्च ॥ क्षमूष् सहने अस्मादप्रत्ययः स्यात् धातोरुपधायालोपश्च क्ष्मा क्ष्मावनिर्मेदिनीमहीइत्यमरः तरतेड्रिः तृ प्लवनतरणयोरस्मात्ड्रिप्रत्ययः स्या
८५ त् डित्वाट्टिलोपः एओग्रजसीत्यत्वं त्रयः ग्रहेरनिः ग्रहउपादानेऽस्मादः निप्रत्ययः स्यात् कृत्तिका रादित्तीप् च ग्रहणीः ग्रहणीरुक्प्रवाहिकाइत्यमरः प्रथेरमः
प्रथप्रख्यानेऽस्मादम्प्रत्ययः स्यात् प्रथमः प्रथमस्त्वभवेदाहौप्रधानेपिचवाच्यवदित्यमरः प्रथमचरमेतिवैकल्पिकं सर्वादिकार्यम् स्पचरेश्च चरगतिभक्षणयो
रस्मादमप्रत्ययः स्यात् चरमः मंगेरलः मगिगत्यावस्मादलप्रत्ययः स्यात्मंगलम् मंगलं स्यात्दूर्वायामुपमायां पुंसि भूमिजे नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थरक्षणेपिचेतिमेदिनी०
॥ ॥इत्युणादौपंचमः पादः॥ ॥५॥ ॥तुमत्तदर्थायांभविष्यति॥ ॥क्रियार्थायांक्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे॥ धातोर्भावेतुमप्रत्ययः स्यात् तच्छब्देनक्रियाया

चतेरुरः चत्वारः हन्तेर्घुरच्च घोरम् क्षमेरलोपः क्ष्मा तरतेर्ड्रिः त्रयः त्रीणि ग्रहेरनिः ग्रहणिः प्रथेरमः प्रथमः चरेश्च चरमः मङ्गेरलः

मगित्यर्पणे मङ्गलम् उणादयोः परिमिताः प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः ॥ इत्युणादौ पञ्चमः पादः ॥तुमत्तदर्थायाम्भविष्यति

धातोर्भविष्यतिकाले तुम्प्रत्ययः स्यात्तदर्थायांक्रियायाम्प्रयुज्यमानायाम् भोक्तुम्व्रजति पठितुमिच्छति तदर्थपदंकिम् देवदत्तेन भोक्ष्यते

यज्ञदत्तो व्रजतीत्यर्थः तुमर्थेण्वुण् कृष्णन्दर्शको याति० ॥ ॥ ९९ अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्यां क्वाद्यं नचेत्यव्य यसंज्ञाभुजपाल

नादौ भोक्तुं व्रजति देवदत्तः भविष्यद्रूपं यत्प्रोजनं तत्र प्रयोजनकं देवदत्त कर्तृकं व्रजनमित्यर्थः पठव्यक्तायांवाचि कृत्तइतीट् पठितुमिच्छेद्देवदत्तः भविष्यद्रूपंयत्प

ठनं तत्प्रयोजनं देवदत्तकर्तृकं पठनमित्यर्थः तुमर्थेण्वुण क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोः कर्तरि ण्वुण्प्रत्ययः स्यात् युवोरनाकावित्यकादेशः दृशिरप्रे-

क्षणे कृष्णन्दर्शकोयाति कृष्णकर्मकं भविष्यदर्शनकर्तृकं दर्शनप्रयोजके चयातमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमः शीवाय० ॥ ॥ ॥ ॥ राम०

८५

कालसमयवेलासु· कालादिषूपपदेषु तुमुन् स्यात् पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थं इङ्· अध्ययने· अध्येतुं कालः ष्णुञ् स्तुतौ स्तोतुं समयः भुज पालनाभ्यवहारयोः भोक्तुं वेला एवमन्ये हस्तादियोगेपि· अनुवादे अयं तुमुन् न भवति सिद्धस्वरूपो ब्राह्मणमनुवादः भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्· अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् भोक्तुमिच्छति वशकान्ताविच्छार्थकः कान्तिरिच्छा इत्युक्तत्वात् भोक्तुमिच्छत्यत्र भोजनविषयिणीच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्थं इच्छेति· एककर्तृकेष्विति ॥ किं पुत्रस्य पठनमिच्छति पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी पुत्रकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थः शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्· अक्रियार्थोपपदार्थमेतदपि शक्लृ शक्तौ षिध गत्यां ञिधृषा प्रागल्भ्ये ज्ञा अवबोधने ग्लै हर्षक्षये घट चेष्टायां रभ राभस्ये डुलभष् प्राप्तौ क्रमु पादविक्षेपे षह मर्षणे अर्ह पूजायां अस भुवि अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते अनंतरत्वात् भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र तुमुनर्थो विषयतया संबध्यते· ग्लापयति भोक्तुमित्यत्र भोजनविषयणी शक्तिर्गृह्यते·

कालसमयवेलासु· अध्येतुं कालः स्तोतुं समयः भोक्तुं वेला इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् इच्छति भोक्तुम् वष्टि वाञ्छति वा शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु शक्नोति भोक्तुं धृष्णोतीत्यादि पूर्णतावाचिषु सामर्थ्यार्थेषु पर्याप्तो भोक्तुम् प्रवीणः कुशलः समर्थः पूर्णतेति किम् अलम्भुक्त्वा सामर्थ्यार्थे किम् पर्याप्तम्भुङ्क्ते घञ् भावे पचनम्पाकः देवदत्तेन ओदनस्य घञि च भावकरणयोर्नलोपो वाच्यः रागः देवदत्तेन भावः देवदत्तस्य दायः देवदत्तेन ॥ ॥ १२ भोक्तुं घटते इत्यत्र भोक्तुं महती योग्यता गम्यते आरभते भोक्तुमित्यत्र भुजेरुपक्रमावस्था गम्यते· लभते भोक्तुमित्यत्र प्राप्तिर्गम्यते· प्रक्रमेऽत्र सहते इत्यत्र भुजेरुद्यावस्था गम्यते· अर्हति भोक्तुमित्यत्रापि योग्यता अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुमित्यादौ संभव भावं पूर्णतावाचिषु सामर्थ्यार्थेषु पर्याप्तिवाचिषु सामर्थ्यवचनेषु उपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्· पर्याप्तो भोक्तुं सामर्थ्यः कुशलः पटुः प्रवीणः इत्यर्थः पूर्णतावाचिष्विति किं पर्याप्तं भुङ्क्ते प्रभूतं तेन गम्यते· ननु भोक्तुं सामर्थ्यं· घञ् भावे· सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थवाचिनो धातोर्घञ् स्यात्· क्रियान्तराकांक्षोत्थापकतावच्छेदकाकान्तत्वं सिद्धत्वं पिबतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थो भावः ॥ इति भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भवन्तीत्यर्थः अन्निलोहङि· धित्वात् जोः कर्मेपि तीति कः पच्यते पचनं वा पाकः त्यज वयोहानौ त्यज्यते· त्यजनं वा त्यागः भू सत्तायां भूयते भवनं भावः डुदाञ् दाने दीयते दानं आ

तोर्घञ्स्यात् संज्ञायामसं ज्ञायांच वाच्यमानायां हृञ् हरणे प्रत्याह्रियतेय इति प्रत्याहारः डुकृञ् करणे विक्रियतेऽनेनेति वि कारः

पं॰ ह॰ संज्ञायामकर्तरिच कारकेऽर्थे ॥ कर्त्तृभिन्ने कारके चिञ् चयने चयः णीञ् प्रापणेन

टी॰ सु॰ इङ् अध्ययनेउपेत्याऽधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः स्वरादुः इत्यस्यापवादोयं घञ् स्वरदः स्वरांताद्धातोरप्रत्ययः स्यात् भवादौ घञो पवादः चिञ् चयनेचयः णीञ् प्रापणेन

४६ मः षिञ् बंधने विपूर्वः विषयः ष्टुञ् स्तुतौ स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरित्यमरः लूञ् छेदने लवः लवक्लेशकणाणवइत्यमरः कृविक्षेपेकरः गृविगरणेगरः मंदंमदादिभ्यो

प्रत्ययः स्यात् भावादौ मदी हर्षे मदः प्रमदः संमदः पणाव्यवहारेस्तुतौ च पणः शमु उपशमे शमः श्रमस्तपसिखेदे च श्रमः मूर्तौघनः हनोवधोऽप्रत्ययश्च अनुपसर्गाद्धंते

भावेऽप्रत्ययः स्यात् घनिवधादेशश्च वधश्च कारणत घनिर्हनोघदित्ति घदादेशः घातः ट्वितोथुः अयमपि स्वभावाद्भावे एव टुवेपृ कंपने वेपथुः टुनदि समृद्धौ नंदथुः टु

सञ्ज्ञायामकर्तरिच कार्ठवर्ज्जिते कारके भावे च घञ् संज्ञायामसञ्ज्ञायांच कार्य्यम्प्रत्याह्रियतेयः सः प्रत्याहारः दीयतेऽस्मैदायः विक्रियतेऽनेनेति विकारः

उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः घञ्स्येकः घञोपवादः विशेषेण हन्यते कार्य्यमनेनेतिविघ्नः स्वरदः भावादौ घञोऽपवादः चयनं चयः देवदत्तेन अन्नस्य

नयनंनयः देवदत्तेन ग्रामस्य षिञ् बन्धने विशेषेणसीयन्तेवध्यंते जनाऽनेनेतिविषयः स्तूयतेऽनेनेतिस्तवः सवनंसवः लवनंलवः कृञ् क्रियतेका

र्य्यमनेनेतिकरः गिरत्यनेनेतिगरः गलः द्यामु उपसर्गविहीनस्य च्छादेर्ह्रस्वोऽप्रत्यये परिच्छदः छत्रम् दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति दन्तच्छदः ओष्ठः ॥

द्यादौतिकिम् अन्तवच्छादः समवपरिच्छादः मदाम मदादिनामप्रत्ययो भावादौ मदः पणः प्रमदः सम्मदः शमः श्रमः मूर्तौघनः काठिन्ये परिच्छे

हन्तेरप्रत्ययः घनादेशश्च दधिघनः सैन्धवघनः हनोवधादेशोऽप्रत्ययश्च हननमितिवधः देवदत्तेनाद्वितोऽथुः ट्वितोधातोरथुर्भावादौ टुवेपृक

म्पने वेपनम्वेपथुः नन्दथुः देवदत्तेनश्वयथुः ड्वितस्त्रिमकृतस्तृते ड्वितोस्त्रिमकु धात्वर्थेनकृतेऽर्थे करणेननिर्वृत्तः कृत्रिमोघटः पक्त्रिमः नड्को धा

तोर्नङ्को एतोभावादौ यज इज्यन्तेपूज्यन्तेदेवाऽनेनेति यज्ञः याञ्ञा मती यत्नः ॥ ॥ ११ ओश्विर् गतिवृद्ध्योः श्वयथुः ड्वितस्त्रिमकृतस्तृते धात्वर्थनि राम॰

र्वृत्तेऽर्थेऽयंभावेएवस्वभावाद्भावेकिसान्संप्रसारणादि डुकृञ् करणे करणेननिर्वृत्तः कृत्रिमः डुपचष्पाके पाकेननिर्वृतिः पक्त्रिमः टुवपबीजतंतुसंतानेवापेननिर्वृत्तोय ४६

जामितिसम्प्रसारणं उप्त्रिमं नङ कीदृ कारककरणविजो एतोभावेऽकर्त्तरि कारके च भय तः नङ् प्रत्ययमाह ङ्गितिचेतिगुणोन यजदेवपूजादौ सुतं यत्नः यज्ञः सम्बोऽध्व

रोयागइत्यमरः टुयाचृयांचायां याञ्ञायतीप्रयत्नोड्के तिरुसे कौनमेचेत्सनेन ॥ ॥ ॥ ॥

प्रच्छ विच्छोः शुनेप्रच्छ ज्ञीप्सायां ग्रह हामिति संप्रसारणं न भाव्येतु कत्वात् प्रश्नः विश प्रवेशने विश्नः रक्ष पालने रक्षाः ञिष्वप् शये स्वप्नः किप्रत्ययमाह डुधाञ् धारणपो
षणयोः आतो लोप इति आलोपः अन्तर्द्धिः प्रधिः पयांसि धीयंतेऽस्मिन्निति पयोधिः वारिधिः डुदाञ् दाने आदिः धुङ् भावे च धातोर्भावे पुरुस्याच्च कारणे ल्युट् च पुंवोरित्यना
देशः टित्वादीप् जिस्त्वाद्वृद्धिः ज्ञा अवबोधने ज्ञानं डुकृञ् करणे ल्युट् प्रत्ययः कारणं साधनाधारयोर्ल्युट् इति ङीप् पचनी ईषद् दुः सुषु खल् एषूपपदेषु धातोः
खल् प्रत्ययोऽस्तु भावे कर्मणि च खलप्रत्ययमाह खित्वात् खिति पदस्येति मुम् भूसत्तायां ईषद्भवः दुर्भवः डुकृञ् करणे सुकरः युप्रत्ययमाह युध संप्रहारे दुःखे
न युध्यते इति दुर्योधनः दुःखेन शास्यते इति शासु अनुशिष्टौ दुःशासनः दुरितं कृच्छ्रार्थे वर्तते इत्येते कृच्छ्रार्थे वर्तते कर्तृकर्मणोश्च अर्थयोरीषदादिषु चोप

प्रच्छ विच्छोः शोनेः संप्रसारणञ्च प्रश्नः विश्नः रक्षाः स्वप्नः अन्तः धीयन्ते यस्मिः अन्तर्द्धिः विशेषेण जनेषु पीडा आधीयते
ऽनेनेति व्याधिः आदिः प्रकर्षेण दधाति यो मार्गमनेनेति प्रधिः पाथः धीयतेऽस्मिन्निति पाथोधिः समुद्रः वारि धीयतेऽस्मिन्निति
वारिधिः युङ्भावे ज्ञानम् करणम् कारणम् साधनाधारयोश्च पच्यतेऽनेनेति पचनोऽग्निः पच्यतेऽस्यामिति पचनी स्थाली ईषद्दुःसुषु
खल्यूर्णं दादिषु प्रयुज्यमाने षु खल्लूएतोभवादौ ईषद्भवः दुर्भवः सुकरः दुःखेन युध्यते ऽस्मात् दुर्योधनः दुःखेन शिष्यते दुःशासनः
कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरीषादादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल्। अदुराढ्येन दुराढ्येन भूयते दुराढ्यम्भवम्भवता अस्वाढ्यः स्वाढ्यः
क्रियते स्वाढ्य इत्यः तव्यानीयौ भावकार्ययोः राधनीयम् आसितव्यम्० ॥ ॥

क्रियते स्वाढ्य कारः तव्यानीयौ भावकार्ययोः इत्यादि दुःखेनाढ्येन भूयते इति दुराढ्यं भवं भवता॥ अ
पदेषु भूकृञोः खल् कर्तृकर्मवाचकौ शब्दौ धातोरव्यवधाने च प्राक् प्रयुज्यते ईषदादयस्तु ताभ्यां प्राक् प्रयोज्याः दुःखेनाढ्येन भूयते इति दुराढ्यं भवं भवता॥ अ
कारवितनिषेधात् कर्तरि च तृतीया सुखेनाढ्यः क्रियते स्वाढ्यंकरः सः ह्रस्व संज्ञकान्त प्रत्ययमाह तव्यानीयौ धातोरेतौ प्रत्ययौ स्तः॥ भावकर्मणोः तव्यप्र
तव्यानीय प्रत्ययं चाह एधवृद्धौ वर्धतीद् एधितव्यं एधनीयं त्वया आस उपवेशने आसितव्यम् आसनीयं भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च॥ ॥ ॥

वसेस्तव्यः कर्तरिणिच्च इत्यस्य केन ग्रहणं न तु वस आच्छादने इत्यस्य लुकविकरणत्वात् वस निवासे अस्मात्कर्तरि तव्यः स्यात् स च णित् णित्त्वाद्वृद्धिः केलिम अधातोः क
र्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् कित्त्वान्न गुणः भिदिर् विदारणे भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्या इत्यर्थः डु पचष् पाके पचेलिमा माषाः पक्तव्या इत्यर्थः स्वराद्यः स्वरग्रहणं धातोर्विशेष
णं विशेषणेन तदन्तविधिः चिञ् चयने चेयं जिजये जेयं तव्यादयोऽपि भवन्ति चेतव्यः चयनीयः डुदाञ् दाने अस्मादिच्छायामात्मनः सनिति सः इस्मेइति इस्सादेशः हिल्लोप
अस्स्लोपः पीति सस्यतः दित्सेत्यां ताच प्रत्यये परे तत् इसलोपः दित्सेत्यां ति दित्स्यं ईचातः डुदाञ् दाने देयं गैशब्दे गेयं ग्लैहर्षक्षये ग्लेयं पुंग्रकारान्त ग्रत्रयाननभवतितव्या
दयः कसुरेवशश्यउपालंभे शप्यं यमु उपरमे यम्यं जप व्यक्तायां वाचि जप्यं शकादेः शक्ल शक्तौ शक्यं षह मर्षणे सह्यं ऋहलान्तात् घ्यण् ऋ धातोर्न ग्रहणम् किंतु
वसेस्तव्यः कर्तरिणिच्च वसतीति वास्तव्यः केलिमस्नोकर्ये पचेलिमाः माषाः भिदेलिमास्सरलाः स्वराद्यः स्वरान्ताद्धातोर्यः चेय
म् जेयम् तव्यादयोऽपि चेतव्यः चयनीयः दित्स्यम् ईचातः आकारान्ताद्धातोर्य आकारस्येच्च देयम् धेयम् गेयम् ग्लेयम् पुशकात्
पवर्गान्ताच्छकादेश्च यः शप्यम् यम्यम् जप्यम् शक्लृ शक्यम् सह्यम् ऋहलान्ताद्घ्यण् ऋवर्णान्ताद्धलान्ताच्च धातोर्घ्यण् भा
वकार्म्मयोः कार्य्यम् हार्य्यम् वाह्यम् घात्यम् पाक्यम् रोग्यम् वाक्यम् घिणि क्वचित्कुत्वाभावः याज्यम् पाच्यम् रोच्यम् आर्च्यम् ॥
ओरावश्यके उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे घ्यण् ॥ ॥ ११ ऋवर्णस्य हलसा साहचर्यात् घित्वाच्चजोः कगाविति कत्वे जित्त्वाद्वृद्धिः डुकृञ् करणे कार्यं
वह प्रापणे वाह्यं हन् हिंसागत्योः हनो घदिति घत्वे घात्यं डु पचष् पाके पाक्यं रुज रोगे रोग्यं वच परिभाषणे वाक्यं क्वचित्कुत्वाभावः यज याचृ प्रवच रुच ऋचि चू एषांकु
त्वं न घ्यणि यज देवपूजादौ याज्यं टुयाचृ याच्ञायां याच्यं वच् परिभाषणे प्र पूर्वः प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः रुचृ दीप्तौ रोच्यं ऋच स्तुतौ अर्च्यं ऋ गुपधात्वं क्वपि तु न भव
ति ओरावश्यके अवश्यमेव स्यावश्यकं तस्मिन् ॥ ॥ ॥ ॥

आदैतोर्यस्वरवत्‌ यंयकारप्रत्ययनिमित्तत्वेनाश्रित्यगुणे नयत्र ओकारऐभवतिवृद्ध्यावयत्र औकारोभवतिसप्रत्ययस्वरवद्भवतीत्यर्थः लुंपेदवश्यमः कृत्येतुकाममनसोरपिसमोवाहिततत्तयोर्मांसस्यपचियुट्‌घञोः १ अवश्यंनिपातस्तस्यपुमानंतंलुंपेत्‌ लोपंकुर्यात्‌ कृत्येकृत्यसंज्ञकेप्रत्ययेपरेयथा अवश्यलाव्यः तुमः प्रत्ययस्यात्वंलुंपेत्‌ काममनसोः शब्दयोः परयोः यथा भोक्तुकामः भोक्तुमनाः समुपसर्गस्यात्ववालुंपेत्‌ हितततयोः शब्दयोः परयोः यथासंहितंसहितंसततंसंततंमांसशब्दस्यात्ववालुंपेत्‌ यचिप्रकृतेयुट्‌घञ्प्रत्यययोः परयोः यथामांसस्यपचनंमांसपाकः हनोर्वधादेशोयेः हनहिंसागत्योरस्माद्यप्रत्ययः स्यात्‌ धातोर्वधादेशश्चवध्यः पक्षेघ्यणपिहनोघ्रदितिघत्वं घात्यः ऋदुपधात्क्यपिकित्वाद्गुणोनपित्वात्‌ ह्रस्वस्यपितीतितुक्‌ कृतीच्छेदनेकृत्यंदृतुवर्तनेवृत्यंवृधुवृ

ओदौतोर्यस्स्वरवत्‌ ओकारौकारयोर्निमित्तंयप्रत्ययः स्वरवत्‌ लुम्पेदवश्यमः कृत्येतुङ्काममनसोरपि समोवाहिततत्तयोर्मांसस्यपचियुट्घञोः अवश्यंलाव्यः अवश्यलाव्यः भोक्तुकामः भोक्तुमनाः संहितम्‌ सहितम्‌ संततम्‌ सततम्‌ मांसस्यपचनम्‌ मांसपचनम्‌ मांसस्यपाकः मांसपाकः हनोवधादेशोये वध्यम्‌ ऋदुपधात्क्यप्‌ ऋकारोपधाद्धातोःक्यप्रत्ययः वृत्यम्‌ वृध्यम्‌ कृपिचिृत्योर्न कल्प्यम्‌ मृजोवा मृज्यम्‌ मार्ज्यम्‌ मार्ग्यम्‌ भुवोभावे नाम्नि उपपदे भुवोभावेक्यप्‌ ब्रह्मणोभावे ब्रह्मभूयम्‌ नाम्निकिम्‌ भव्यम्‌ इणस्तुवृदृभृशासुजुषस्तवनः क्यप्‌ इत्यः स्तुत्यः वृत्यः दृत्यः भृत्यः शासेरिः

दृहो दृह्य तयकर्मणिकिंकृत्‌ शंशब्दनयुट्‌ कीर्त्यकृपिवृत्योर्नआभ्यांक्यपनस्यात्‌ घ्यण्‌ कृपूसामर्थ्ये कल्पंहृतीहिंसायांवर्त्यम्‌ मृजोवा ऋदुपधादितिनित्यंप्राप्तेविकल्पार्थेयमारंभः मृजूशुद्धौ मृज्यः क्यबभावे घ्यण्‌ मृजेर्वृद्धिरितिवृद्धिः चजोःकुघिण्ण्यतोः मार्ग्यः भुवोभावे भूसत्तायां ब्रह्मभूयंनामसुपपदेइतिकिंभव्यंस्वरादयइतियः इणस्तुवृदृशास भूजुषस्तवनक्यप्‌ एभ्योधातुभ्योक्यप्स्यात्‌ इणगतौइत्यः ष्टुञ्स्तुतौस्तुत्यः वृङ्इतिवृञ्‌वरणेइत्यस्यग्रहणं वृङ्‌ संभक्तावस्मात्तुघ्यणेववार्यः दृङ्आदरेदृत्यः भृञ्भरणेकर्मकरः भर्त्यइत्यर्थः क्रियाशब्दोयंनतुसंज्ञाशासु अनुशिष्टौशासेरितीत्वंघसादेरितिषः शिष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः जुष्यः ॥ ॥ ॥ ॥

 स्वनूद्धत्वं क्यपि स्वनस्वननेट्स्यस्मनस्य दृत्वं स्यात्· क्यपिवेयं भिद्योद्ध्यौ नदे भिदिर् विदारणे उज्झ उत्सर्गे आभ्यां क्यप् स्यात्· कर्त्तरि उज्झेर्धत्वं च निपात्यते नदे वाच्ये भिनत्ति
 कूलम् इति भिद्यः उज्झति उदकम् इति उद्ध्यः नदे किं भेत्ता उज्झिता प्रत्ययः कृवृषोर्वा क्यप् स्यात् कर्त्तरि डुकृञ् करणे· वृषु सेचने· आभ्यां वा क्यप् स्यात् करोतेः क्यप्· मा
 त्रेहस्वस्तक् हृपधाद्धितिनित्यं प्राप्ते विकल्पः हस्वस्य पिति कृति तुक् कृत्यं वृष्यं क्यपोऽभावपक्षे घ्यण् कार्य्यं वर्ष्यम्· पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे पुष पुष्टौ षिधु गत्याम् आभ्याम् अधिक
रणेर्थे क्यप् निपात्यते पुष्यः सिद्ध्यः नक्षत्रे किं पोषणं सेधनं साधनं साधनाय धात्वोरिति सुट् राजसूयादयः क्यबन्ताः शब्दाः निपात्यन्ते सुञ्· अभिषवे राज्ञा सोत
व्यः इति राजसूयः अभिषवद्वाराणि निष्पादयितव्यः इत्यर्थः महाराजस्य यत्तकं ऊयते ऽत्रेति राजसूयः राजेति सोमः अधिकरणे निपातनाद्दीर्घः अर्हे चादित्वात् सुत्रपुं

स्तनूद्धत्वं क्यपि स्वेयम् भिद्योद्ध्यौ नदे भिनत्ति कूलं भिद्यः उज्झ तिजलमित्युध्यः इत्यत्र धत्वं निपात्यम् कृवृषोर्वा क्यप् कृत्यम् का
र्य्यम् वृष्यम् वर्ष्यम् पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे पुष्यन्ति कार्य्याण्यस्मिन्निति पुष्यः सिध्यन्ति कार्य्याण्यस्मिन्निति सिध्यः राजसूयादयः राज्ञा सो
तव्यो ऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः राजसूयः सरत्याकाशे सूर्य्यः तव्यादयः अर्हे विधौ शक्तौ च वाच्याः दर्शनार्हो द्रष्टव्यः दर्शनीयः ॥
दृश्यः स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः अध्ययनीयः अध्येयः श्रोतव्यः बोढव्यः ॥ १९ सृ कः सृ गतौ सरत्याकाशे सूर्य्यः कर्त्तरि क्यप् निपातनाद
रादेशः उपधायाः हस्वे दृश्यति दीर्घः यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्य्यः क्यपो रुट् निपातनात्· तव्यादयो ऽर्हे ऽर्थे विधौ शक्तौ वाच्याः दृशिर प्रेक्ष
णे अस्मात् तव्य प्रत्यये गुणे कृते रारो रुसे दृशामिति रः वृश्चेति षत्वं ष्टुत्वं द्रष्टव्यः अनीय प्रत्यये तु दर्शनीयः क्यपि तु दृश्यः इङ् अध्ययने अस्मात् तव्य प्रत्यये गु
णे कृते अध्येतव्यः अनीये तु अध्ययनीय प्रत्यये तु अध्येयः श्रु श्रवणे· श्रोतव्यः श्रवणीयः क्यपि तु श्रुत्यः मन ज्ञाने मन्तव्यः मनीयः वह प्रापणे अस्मा
त् तव्य प्रत्यये हो ढ इति ढत्वे तथोर्ध इति धत्वे ष्टुत्वं ढि ढो लोप इति ढलोप पूर्वदीर्घो सहवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं वोढव्यः ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥

वहनीयः कृत्याःखलर्थाः प्रत्ययाभावकर्मणोर्भवंतिइति· कृत्यप्रत्ययास्त्रियांयजांभावेक्यप्प्रत्ययमाह· पित्वात्तुक्· कित्वाद्गुणःनिषेधःसंप्रसारणंचयजदेवपूजादौय
जामितिसंप्रसारणेयजनमिज्या व्रजगतौव्रज्या· अजगतौक्षेपणेचसमजंत्यस्यामितिसमज्यासमा· अजेःक्यपिवीभावोननिपातनात्· षद्लृविशरणादौनिषीदंत्यस्या
मिति निषद्या· आपप्राः आदेश्चेतिषत्वं पत्लृपतनेनिपतंत्यस्यामितिनिपत्यापिच्छिलाभूमिः मनज्ञानेमन्यंते· नयामन्यागलपार्श्वेनाडिविदज्ञानेविदंत्यनयेतिविद्या
षुञ्अभिषवेह्रस्वस्येतितुक् सुत्या· अभिषवः शीङ्स्वप्नेशेरते· अस्यामितिशीङोयङ्ये ङ्किः ईत्यस्यङ् शय्या डुभृञ्धारणादौभृत्याजीविकाइणगतौइयंते· नयेति इ
त्यादिविकाडुकृञ्करणेकृत्याहनोयकुवाकरोतेर्यकुप्रत्ययोवास्यात्· यकुप्रत्ययाभावेशप्रत्ययोनिपातनाद्भवति· भावकर्मणोरर्थयोरपकीतिरिङादेशः आवनद्
त्यापूक्रियास्यगतौ अस्मात्सकुप्रत्ययकु प्रत्ययोनिपात्येते धातोर्गुणश्चशप्रत्ययेयकुचतुर्थ्वितियकुयतइत्यलोपः आपूपरिसर्पणंपरिसर्पायकिं तुनिपातनाद्गुणः ॥

तव्यादीनाड् कृत्यसञ्ज्ञा स्त्रियांयजाम्भावे यजादेर्धातोः स्त्रियाम्भावेक्यप् इज्या व्रज्या विद्या समज्या निषद्या मज्या निपत्या सुत्या शय्या
भृत्या इत्या हत्या हतो यग्वा अयनि. क्रिया इषेरिच्छेतिनिपात्यः इषेरप् छ्त्वादेशः इच्छा सर्तेर्गुणः परिसर्या अटतेर्यकिल्यश
ब्दस्यद्वित्वेपूर्वभागेय कारनिवृत्तौदीर्घे अटाट्या आस्या जागर्तेर्गुणः जागर्या हनस्तः हत्याक्तिः धातोक्तिस्त्रियाम्भावे कृतिः
स्तुतिः बुद्धिः यमानन्तस्येति दीर्घः शान्तिः दान्तिः कान्तिः क्षान्तिः ॥ ११

अट्गतौ· अस्मादपिशयकौनिपात्येते· शप्रत्ययेतुयकुचतुर्थ्विति·
यकुयतइत्यलोपः॥ निपातनात् त्यशब्दस्यद्वित्वंपूर्वभागेयकारनिवृत्ति दीर्घोवापिनिपातनात्· आवतइत्यापू· अटाट्यायाकितुल्यशब्दद्वित्वयकारनिवृत्तिपूर्व
देवेअटाट्या· अन्येतुअटगतावस्मात् लट्चिस्तत्रिमूत्रटीतियङ्स्वरादेरिति ट्यशब्दस्यद्वित्वं आतइतिपूर्वस्यात्वं अटाट्य त्यस्मात्· प्रत्ययांतादित्यङ्प्रत्यय अ
वापेइतियलोपः यतइत्यलोपः आपूच अटाट्या· आशूउपवेशनेनिपातनाद्यके अस्याजागृनिद्राक्षये· अस्मात्शयाकारप्रत्ययानिपातनाद्भवंति शप्रत्ययेशित्वा
त्सार्वधातुकत्वेनयकुचतुर्थ्वितियकु जागर्तेर्विइणपापुडितमिन्नेतिगुणः आपूचजागर्यायकिंतुजागर्तेरितिगुणः जागर्या अकारप्रत्ययगुणः जागराहनः स्तः

च० कृ० अनुपसर्गेनिमसुपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् धातोर्नस्य तस्य ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या क्तिः धातोः स्त्रीलिंगे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् घञोऽपवादः डुकृञ् करणे कृतिः बुध अव
टी० सु० गमने नयोर्ईः इतितस्य धः झषेज वाइतिपूर्वस्य धस्य दः। बुद्धिः स्मृचिंतायां स्मृतिः शमु दमु उपशमे कमु कांतौ क्षमूष् सहने अमांतस्य क्ङितीति दीर्घः शांतिः दांतिः कांतिः
४९ क्षांतिः ॥ ॥ हवसोर्नेट् ॥ ॥ हव प्रत्याहार क्तिप्रत्यययोरिड् नस्यात् शीङ् स्वप्ने संशीतिः। ग्रहादीनामिट् ग्रहादीनां क्तिप्रत्यये सेट् स्यात् ग्रह उपादाने ग्रहामिति संप्रसारणं
दूट् ग्रहामिति दीर्घः निगृहीतिः। पठ व्यक्तायां वाचि निपठतिः ग्लादेर्निः ग्लादेर्धातोर्निप्रत्ययः स्यात् ग्लै हर्षक्षये ग्लानिः ञित्वरा संभ्रमे ज्वरत्वरेत्यूः तूर्णिः ऋल्वादिभ्यः॥
कीर्णिः ऋदंतात् ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेस्तस्य नः स्यात् कॄ विक्षेपे ऋत इद्धातोरिति ईर् र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः कीर्णिः गॄ निगरणे गीर्णिः लूञ् छेदने लूनिः धूञ् कंपने धूनिः संपदादिभ्यः
क्विप् वा पक्षे क्तिः पद गतौ संपद् विपत् संपत्तिः विपत्तिः कर्त्तरि क्तिः संज्ञायां धातोः कर्त्तरि क्तिः स्यात् संज्ञायां वाच्यायां प्रकुरुते इति प्रकृतिः षिद्भिदादिभ्योऽङ् षित्तो धातोर्भिदादि

हवसोर्नेट् संशीतिः ग्रहादीनामिट् निगृहीतिः ग्लादेर्निः ग्लानिः म्लानिः त्वरतेर्वस्योत्वम् तूर्णिः ऋल्वादिभ्यः क्तेर्निः गीर्णिः लूनिः
धूनिः सम्पदादेः क्विब्वा सम्पदनं सम्पत् सम्पत्तिः कर्त्तरि क्तिः संज्ञायाम् प्रकुरुते इति प्रकृतिर्भार्या षिद्भिदामङ् षित्तो धातोर्भिदा
देश्च स्त्रियामङ् पचा भजा ऋतोऽङि गुणः जरा भिदा छिदा क्षिपा गुहा० ॥ ॥ २२ भ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात् डुपचष् पाके आवत इत्या पू
पचा भज् सेवायां भजा भिदिर् विदारणे भिदा अन्याभिधाने इति भित्तिः कुड्यं कथं तर्हि भुवा भ्रूंगं धल ब्धोश्चित् संविदित्यमरः षिल्लादिहाङ् प्रत्यय उचितः॥ सस्य अनर्थ
कास्त्र वत्तिवर्णामनुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगाद्धा हलकात् क्तिप्रत्ययोपि बोध्यः ऋतोङि गुणः ऋतो धातोर्गुणः स्यात् अङि परे जृष् वयोहानौ जरा छिदिर् द्वैधी
करणे छिदा द्वैधीकरणोपदे एवायं अन्यत्र तु छिद्यते इति छित्तिः छिद्रं क्षुपेः संप्रसारणं च क्षुप क्षुपायाम स्य संप्रसारणं स्यात् अङि परे क्षुपा क्षिप प्रेरणे क्षिपा सांत्रिः गुहू संवरणे गुहा राम०
गुरोर्हसात् ईह चेष्टायां ईहा ऊह वितर्के ऊहा कुडि दाहे कुंडा गुरु मतेइति किं भक्तिः हंसात् तादिति किं नीतिः प्रत्ययांतात् प्रत्ययांताद्धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां डुकृञ् ४९
करणेऽस्मादिच्छायामात्मन इति सन्प्रत्यये कर्तुं बुःसइतीट् नन्तानिटि से इति न गुणः सेदीर्घः इति दीर्घे कृते ऋत इद्धातोरिति ईर् र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः हिलादि पूर्ववत् स धातुरिति०

धातुत्वादङ् कर्तुमिच्छतीति चिकीर्षती चिकीर्षा लूञ् छेदने ऽस्मादतिशये हसादेरिति यङ् द्वित्वं च यङीति पूर्वस्य गुणः लोलूयते इ इत्यस्मादङ् प्रत्यये यन इस्य लोपः ॥ अ
तिशयेन लुनातीति लोलूयते इति लोलूयात् कंडूञ् गात्रविघर्षणे ऽस्मात् कंड्वादिभ्य इति यङ् यङंतादपि परे ङि परे इस्य लोपः पुत्रमिच्छतीति पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यती
ति पुत्रकाम्या धात्वर्थनिर्देशे वुण् वक्तव्यः आशिका शायिका काम्यत इतीत्वं इकृश्तिपौ प्रत्ययावाह कित्वाद्गुणो न शित्वात्कर्तृवत् तेनादि प्रत्ययो भवति डुपचष् पाके पचिं
अप्कर्तरीत्यप् पचतिः बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्नेतौ भुवो वुगिति न्यं तास श्रंथ घटिवंदिविदिइषिभ्यः स्त्रियां युः एभ्यो युः स्यात् अङोपवादः युप्रत्ययमाह युवोरित्यनादे

गुरोर्हसात् गुरुमतो हसान्तात्स्त्रियामङ् नक्तिः ईहा ऊहा कुण्डा प्रत्ययांतात्स्त्रियामङ् चिकीर्षा लोलूया कण्डूया पुत्रकाम्या धात्वर्थनि
र्देशे वुण्वक्तव्यः आशिका इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे पचिः पचतिः ण्यन्तासश्रंथघटवन्दविदिइषिभ्यः स्त्रियांयुः कारणा प्रार्थना ॥
आसना श्रन्थना घटना वन्दना वेदना एषणा इञ् अजादिभ्यः आजिः आतिः आक्रोशे नञ्यनिः अकरणिः अजननिः इकृकृष्या
दिभ्यः कृषिः गिरिः ॥ ॥

श: डुकृञ् करणे हृञ् हरणे कारयतीति णेरिति णिलोपः आस उपवेशने आस्यते ऽस्यामिति आसना ण्यन्प्रत्यये तु आस्या श्रंथ संदर्भे श्रंथना घट चेष्टायां घटना व
दि अभिवादनस्तुत्योः वंदना अत्र विद्लृ लाभे अयमेव गृह्यते वेदना ज्ञानार्थस्य विदेस्तु संवित्तिः अनिच्छार्थस्येषेरत्र ग्रहणं इषगतौ अन्वेषणा इञजादिभ्यः अजग
त्यादिभ्यो धातुभ्यः इञ् स्यात् इञ्प्रत्ययमाह इत्वाद्वृद्धिः अजगत्यादौ बाहुलकादजेर्वीभावो न आजिः संग्रामः अतगतौ अतसातत्यगमने आतिः परिभवे
आस्यानेच गम्ये धातोर्णिर्वा स्यात् वुण्च यथाप्राप्तमन्येपि प्रत्यया भवंति कां त्वं कारिकां कृतां कृतिं वा कार्षीः एवं गणिं गणिकां गणनां पाचिं पाचिकाम
प्रथम ... ध्याय ...

पर्वापंक्तिप्रारब्धः नेमवइकहृष्यादर्शः ॥इकुप्रत्ययमाह·कित्वान्नगुणः हृषविलेखनेहृषिः गॄनिगरणे·ॠतइरित्तीरगिरिः कॄविक्षेपेकिरिः ग्रावस्माधमर्ण्ययोर्णिनिः॥
अवश्यंकारीशतदायी·भविष्यत्यर्थेणिनिस्त्वग्नामंगामी॥ ॥पूर्वकालेक्त्वासमानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोःपूर्वकालेविद्यमानाद्धातोः क्त्वास्यात्·पूर्वकालेत्रवहुव्रीहिःक्त्वातुप्र
त्ययहतोभावइतिभावेभावोपिघञादाविवनेहसिद्धावस्थापन्नःकिंतुसाध्यावस्थापन्नसचधातुनैवलब्धः क्त्वाप्रत्ययार्थभूताक्रियाचक्रियांतरंप्रतिविशेषणंभवति॰
क्त्वाप्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः क्त्वा घंतमित्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् क्त्वा सेट् किन्नधातोःपरःसेट्क्त्वाकिन्नस्यात्· वृतुवर्तने·कृतइतीट्वर्तित्वाशीङ्·स्वप्नेशयित्वा
सेट्किंकृत्वा कितइतीशन मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविदमुषग्रहिभ्यःकित्·एभ्योधातुभ्योसेट्क्त्वा कितइतीशानमृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविद
मुषग्रहिभ्यः कितास्भ्योधातुभ्योसेट्क्त्वा कित मृडसुखेमृदक्षोदेगुधपरिवेष्टनेगुधरोधेचकुषनिःकर्षेक्लिशहिंसायांदिवादिक्लिशविवाधनेत्र्यादिवदव्यक्ता

पूर्वकालेक्त्वा धातोःसमानकर्तृकेधातोप्रयुज्यमानेपूर्वकालेऽर्थेक्त्वास्यात् धातोःसेट्क्त्वाकित् वर्तित्वा शयित्वा मृडमृदगुधकुषक्लि
शवदवसरुदविदमुषग्रहिभ्यः कित् मृडसुखे मृदित्वा गुधित्वा कुषित्वा क्लिशित्वा उदित्वा उषित्वा रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा गृही
त्वा नोपधात्थफान्ताद्वाकित् ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा अलंखल्वोः प्रतिषेधे अलंभुक्त्वा खलुकृत्वा उदितः क्त्वोवेट्
शमित्वा दृष्ट्वा भ्रमित्वा भ्रान्त्वा॰ ॥ ॥वाचिवसनिवासेरुदिर अश्रुविमोचने·विदज्ञानेमुषस्तेयेग्रहउपादाने·मृडमृदित्वागुधगुधित्वाकुषकु
षित्वाक्लिशउदित्वादृट्क्लिशित्वाक्लिष्टावदयजामितिसम्प्रसारणंघसादेरितिषः उषित्वारुदिररुदित्वाविदिविदित्वामुषमुषित्वाग्रहग्रहामितिसम्प्रसारणं
दृटोग्रहामितिदीर्घः गृहीत्वानोपधात्·थफांताद्वानोपधातोःथफांताच्चपरः सेट्क्त्वावाकित्स्यात्·ग्रन्थसंदर्भेकित्वान्नोलोपइतिनलोपः ग्रथित्वाग्रन्थि
त्वागुंफगुफनेकित्वपक्षेनलोपः गुफित्वा गुंफित्वानोपधात् किंकोथित्वारिफित्वाकुथपूतिभावेरिफकथनयुद्धहिंसादानेषु इहइवर्णोपधादितिविकल्पो
पिनभवति नोपधग्रहणंसामर्थ्यात्· अलंखल्वोः किंमाकार्षीत् प्रतिषेधयोः किंअलंकारः उदितः क्त्वोवेट्·उदितोधातोःपरस्यक्त्वाप्रत्ययस्येड्वास्यात्॰॥

डुधुङ् छायांउदित्वाहेट्टुटूपसे क्त्वासेडित्यकित्वात् हुणः एषित्वाडुड्भावे शुत्वं डुष्टुम्रमुचलनेउदित्वाहेट्म्रमित्वाडुड्भावेनमांतस्येतिदीर्घः भ्रांत्वा॥ अदेर्जग्धुः॥
अदभक्षणे अस्यजग्धादेशः क्त्वाप्रत्ययेतथाई इतिधः खसेचपाइतिधस्यकः झवेजवाइतिकस्यगः जग्ध्वासमासेक्यप् अव्ययपूर्वपदेअनञ्समासेसमानक
र्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकालेविद्यमानाद्धातोः क्यप्स्यात् क्यप्प्रत्ययमाहकित्वाद्गुणोनपित्वात्तुक् ह्रस्वस्यपितिकृतितितुक् डुभृञ् धारणादौणम् प्रहूत्वेशब्देचम
सम्प्रशब्दोनाम्नसुकृतेतिक्त्वातेननित्यंसमस्येतेसंभृत्यप्रणम्य अनञ्किं अकृत्वाअव्ययपूर्वपदेइतिकिं परमकृत्वामांतानिटांधातूनांनमस्यलोपोवाभवतिक्यपि
वननित्तनोत्यादीनांतुलोपस्तनुदात्ततनामितिनित्यंमस्यलोपः आगत्यआगम्यप्रणम्य अप्यत्रतुनित्यंप्रहत्यप्रमत्यप्रवत्यवितत्यक्यपिलघुपूर्वात्परस्य
ञेरय्लघुः पूर्वोयस्माद्वर्णात्तलघुपूर्ववर्णात्परस्यञेरयादेशः स्यादित्यर्थः णम्प्रह्वत्वेशब्देचअस्मात्प्रयोजकणिप्रत्ययेजनीज्वृषिक्नस्मंतत्वात्मित्त्वंमितांह्रस्वइति

अदेर्जग्धुः जग्ध्वासमासेक्यप् समासेसतिपूर्वकालेक्यप्समानकर्तृकेधातौप्रयुज्यमानेसम्भृत्यकरोति प्रणम्यगच्छति अनञ्पूर्वइत्से

के अकृत्वा क्यपिलघुपूर्वात्परस्यञेरय् प्रणिमय्य परिगणय्य लघुपूर्वस्यकिम् सम्प्रधार्य्य आप्नोतेर्वा प्रापय्य प्राप्य क्यपीत्वाभा

वः प्रदाय प्रस्थाय प्रसाय विधाय मीनातिमिनोतीत्याम् प्रमाय निमाय एवंलीलीङोराल्लम्बेस्यादि विलीय विलाय तत्कालेऽपिक्कवि

त् नेत्रेसम्मील्यहसति मुखम्व्यादायस्वपिति॰ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॰ ((ह्रस्वः ततोञेरयादेशः स्यादित्यर्थः॥ प्रणामय्यगणसंख्यानेचुरादि
रदंतः॥ अस्मात्स्वार्थेणिप्रत्ययेयतदुसलोपः ननिहकृतस्याद्वोपस्यस्यानिवद्भावेनलघुपूर्ववर्णात्परत्वंनास्तिकथमयादेशः स्यात्तउच्यते॰ अत्रायादेशेक
र्तव्ये॰ अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वंभाष्यादौनस्वीकृतमस्तिविगणय्यलघुपूर्वादितिकिंसंप्रधार्य्यसंपूर्वात् ध्धारणे॰ स्मात्प्रयोजकणिप्रत्ययांतात्क्यपिकृतेञे
रितिणिलोपः आप्नोतेर्वा॰ आप्लृव्याप्तावस्मात्परस्यवास्यात् अप्राप्तविभाषेयं तथाच॰ श्रीहर्षः अपमयोवधूवधपातकीभ्रममवाप्यदिवः खलुपात्यतेइत्य
त्रावाप्येत्यसावापय्येत्यर्थोबोध्यः क्यपीत्वाभावः दादेरितीत्त्वंस्यामीतीत्वंचप्राप्तमनेननिषिध्यते डुदाञ्दाने प्रदाय ष्ठागतिनिवृत्तौ प्रस्थाय षोन्तकर्मणि
प्रसाय डुधाञ्धारणादौविधाय कथंतर्हिनिपीयपस्येति श्रीहर्षप्रयोगः इतिचेदत्राहुः दिवादिगणस्यस्यपीङ्पानेइत्यस्यरूपमितितत्कालेपिक्कचित्क्यपि

स्मात् डुदाञ् दाने अस्मादपि णमुल् प्रत्यये दायं दायं ददाति अदन्तेवस्तुखं व्यादत्ते मीलनिमीलने निमीलयं निमीलयं पदेवहसतिगदेवनेत्रे संमीलयतीत्यर्थः ॥ ॥पौनःपुन्येनमूपदं द्विश्च

पौनःपुन्ये णमुल् स्यात् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोर्णमुल् स्यात् चकारात् क्त्वा च णमंतस्य द्वित्वं च णमुल् प्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः क्त्वाद्यंतं चेत्सव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक्०

पापाने अस्मात् णमि कृते आतो युक्चिण्कृतोः इति युक् पायंपायं पक्षे पीत्वा पीत्वा यास्यामीती तं भुज पालनाद्यो भोजंभोजं भुक्त्वा २ स्मृचिंतायां स्मारं २ पक्षे स्मृत्वा २ गम्लृ गतौ अस्मात्

तादस्मात् णमि कृते जनी जृष् क्स्नसु रञ्जोऽमन्ताश्च इति मितः डुलभष् प्राप्तौ संज्ञायामिति ह्रस्व इति ह्रस्वे कृते मितां ह्रस्वः अन्तानामिणिणमि चेति वा दीर्घः गामं २ गमं २ पक्षे गऽ

पौनःपुन्ये णमुल् द्विश्च० समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले धातोर्णमुल् क्त्वा च णमन्तस्य द्विर्वचनम् आतो युक् पायम्पा

यं गच्छति पीत्वा पीत्वा गच्छतीत्यर्थः स्मारं स्मारम् स्मृत्वा स्मृत्वा मितां ह्रस्वः अन्तानामिणिणमि च वा दीर्घः गागङ्गमङ्गः मंगमं लभेरि

लभेश्च वा लम्भम् लम्भं लाभम् कथमादिषु स्वार्थे कृञो णमुल् कथंकारं अन्यथाकारम् इत्थंकारम् पठति एवम्पठतीत्यर्थः अग्रे प्र

थमपूर्वेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ वा अग्रेभोजंभोजं व्रजति० अग्रे भुक्त्वा प्रथमम्भोजम् प्रथमम्भुक्त्वा पूर्वम्भोजम् पूर्वम्भुक्त्वा पक्षे ॥ऽ

अग्रे भुक्ते ततो व्रजति आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वेण नित्यमेव णमुल् ॥ अग्रेभोजम्भोजम्व्रजति ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥

त्वा गत्वा डुलभष् प्राप्तौ अस्मात् णमि कृते लभेरिणमोरिति वा नुम् लंभं २ नुमभावे वृद्धिः लाभं पक्षे लब्ध्वाः कथमादिषु स्वार्थेषु कृञो णमुल् कथमित्यम

न्यथेवमित्यादिषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ वा पुनः पुन्ये इति नानुवर्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयो पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः अग्रे सप्रम्यंतस्यानुकरणं प्रकृति

वदनुकरणमिति तस्यैव कल्पितत्वाद्विभक्तेर्लुक् न कृतः अग्रे भोजं भोजं अग्रे भुक्त्वा वा व्रजति अन्येभ्यः भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः ॥ पक्षे लडादयः

अग्रे भुंक्ते पौनःपुन्ये तु नित्यमेव णमुल् क्त्वा च अग्रे भोजं २ भुक्त्वा २ वा व्रजति ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ गंगणपतये ॥ ॥ ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये करोतेः खमुञ् स्यात् खमुञ्प्रत्ययमाह सित्वान्मुमिति पदस्येति मुमसि त्वाद्वृद्धिः उकार उच्चारणार्थः करोतेरुच्चारणार्थे
वर्तते अत्र चौरंकारमाक्रोशति चौरशब्दमुच्चार्य्येत्यर्थः स्वाद्वर्थे पुकृञो णम् स्वादुपर्याये पूर्वपदेषु एककर्तृकयोः पूर्वकाले करोतेर्णमुल् स्यात् पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते य
थातथयोरसूयाप्रतिवचने यथा तथयोरुपपदयोः करोतेः सिद्ध प्रयोगे णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगो ऽस्य एवंभूतस्य कृञ्‌ अनर्थकत्वात् अप्रयोगानर्ह इत्यर्थः गुणेषु दोषारो
पणमसूया असूयस्य प्रतिवचनं तस्मिन्वाच्ये सति यथाकारमहंभोक्ष्ये इत्यर्थः कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये कर्मण्युपपदे दृशिविदोर्णमुल् स्यात् साकल्ये सकलस्य भावः

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् चौरङ्कारमाक्रोशति चौरशब्दमुच्चार्य्येत्यर्थः स्वाद्वर्थेषु स्वादुमर्थेषु कृञो णमुल् स्यात् एककर्तृकयोः पूर्वकाले
पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते सम्पन्नङ्कारम् लवणङ्कारम् सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ ॥
तथापि स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते यथातथयोरसूयाप्रतिवचने कृञः सिद्धाऽप्रयोगे णमुल् यथाकारमहंभोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन सिद्धाऽप्र
योगे किं शिरो यथा कृत्वा भुङ्क्ते कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये कन्यानां दर्शनमिति कन्यादर्शं वरयति सर्वाः कन्या वरयतीत्यर्थः ब्राह्मणं
वेदं भोजयति यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः यावति विन्दजीवोः यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदि
त्यर्थः यावज्जीवमधीते विप्रः कर्म्मणोश्चर्मोदरयोः पूरे चर्म्मपूरं स्तृणाति उदरं पूरं भुङ्क्ते कर्म्मण्युपपदे पूरेरूलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये
गोष्पदं प्र वृष्टो देवः गोष्पदपूरं म्वा मूषिकाविलप्रम् मूषिकाविलपूरं म्वा ॥ ॥ ॥ ॥

साकल्यन्तस्मिन् दृशिर्प्रेक्षणे विद ज्ञाने यावति विंदजीवोः यावच्छब्दे उपपदे विद्लृ लाभे जीव प्राणधारणे आभ्यां णमुल् स्यात् कर्मण्योश्च र्मोदरयोः पूरे चर्मो
दरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरी आप्यायने अस्मात् णमुल् स्यात् चरमपूरं स्तृणाति आच्छादयतीत्यर्थः कर्मण्युपपदे पूरेरूलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये णमुल् स्यात्
स्य ऊलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये वर्षस्य वृष्टेः प्रमाणं वर्षप्रमाणं तस्मिन् ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो नमः ॥ ॥ ॥

चैलार्थेषु ...म्सूपपदेषु क्नोपेः ...णे चैलमर्थोयेषां तानि चैलार्थानि तेषु कर्मसूपपदेषु क्नूयी शब्दे उंदे च ण्यंतादस्मात् णमुल् स्यात् क्नूयी धातोः प्रयोजक णिजंतस्य
यहुजे· ह्रीह्लीक्नूयीस्मायीनामिति पुक् यवयोर्वसेहकारे चेति यलोपः पुकीति गुणः क्नोपयीति ण्यंतात् णमुल् णेरिति णिलोपः चेलक्नोपं पयसा ह्रीकरोतीति चेलक्नोपं नि
र्मूलसमूलयोः कषः निर्मूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कष हिंसायामस्माद्धातोर्णमुल् स्यात्· शुष्कचूर्णरूक्षेषु कर्मसूपपदेषु हनादिभ्यो णमुल् स्यात्· हनादीनामेव
यथाविध्यनुप्रयोगश्च कर्तव्यः समूलोपपदाद्धंतेर्णमि कृते हनो घः इति घत्· ततोऽत उपधाया इति वृद्धिः समूलघातं जीवोपपदात् ग्रह्णातेर्णमि कृते वृद्धिः जीवग्राहं जी

चैलार्थेषूपपदेषु कर्मसु क्नोपेर्वर्षप्रमाणेणमुः चेलक्नोपं वृष्टो देवः वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपम् निर्मूलसमूलयोः कषः कषादिषु यथावि
ध्यनुप्रयोगः प्रयोक्तव्यः अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते ऽसम्भवात् प्रतीतिश्च निर्मूलकाषङ्कषति समूलकाषङ्कषति निर्मूलं
समूलं कषतीत्यर्थः शुष्कचूर्णरूक्षेषु कर्मसूपपदेषु पिषः शुष्कपेषम्पिनष्टि शुष्कम्पिनष्टीत्यर्थः चूर्णपेषम् रूक्षपेषम् समूलाकृतजीवे
षु कर्मसु हन् कृञ् ग्रहां णमुः समूलघातं हन्ति समूलं हन्तीत्यर्थः अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थः जीवग्राहं गृह्णाति जीवं गृह्णातीत्य
र्थः करणे हनः पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ स्नेहने पिषः उदपेषं पिनष्टि केन पिष्टेत्यर्थः हस्तार्थे करणे वर्तिग्रहोः हस्तवर्तम्वर्त
यति करवर्तम् हस्तेन गुटिकां करोतीत्यर्थः ॥ हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहं पाणिग्राहम् धनार्थे करणे पुषः धनपोषं पुष्णाति स्व ॥ ४ ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

वतीति जीवः नाम्युपधादिति कः जीवं तं गृह्णातीत्यर्थः करणे हनः करणकारकोपपदाभ्यां हन्तेर्णमुस्यात्· हन्तेरनुप्रयोगश्च नित्यसमासार्थमिदं सूत्रम्भ
भिन्नधातुसंबंधेषु हिंसार्थानामिति वक्ष्यते· स्नेहने पिषः स्नेहनकारणोपपदात् पिष्लृ संचूर्णने ऽस्मात् नमस्यात्· स्निह्यते येन तत् स्नेहनं तस्मिन्नुपपदे वा सदा हन
धिषु परे षु उदकस्योदादेशो वक्तव्यः इत्युदादेशः उदपेषं हस्तार्थे करणे वर्तिग्रहोः हस्तार्थकरणकारकोपपदाभ्यां वर्तिग्रहिभ्यां णमुस्यात्· अनयोर्यथा वि
ध्यनुप्रयोगश्च· वृतु वर्तने ण्यंतादस्मात् णमि कृते णेरिति णिलोपः हस्तवर्तं हस्तग्राहं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ ः०ः ॥

धनार्थेकरणेपुषः धनपर्यायोविशेषेचोपपदेपुषपुष्टावस्मात्णमुस्मात्‌ अनुप्रयोगश्च· आधारेवंधः अधिकरणोपपदाद्बंधवधनेस्मात्णमुस्मात्‌ अनुप्रयोगश्च·
संज्ञायांवभ्राते: संज्ञायांवाच्यायामस्मात्णमुस्मात्‌ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः जीवपुरुषकर्तकोपपदाभ्यांणम्‌ अदर्शनेवहप्रापणेआभ्यांनमुस्मात्तथा
विध्यनुप्रयोगश्च उर्द्धेकर्तरिशुषिपूरेः उर्द्धवत्रोपपदाभ्यां आभ्यांनमुस्मात्‌ अनयोरनुप्रयोगश्च ऊर्द्धशोषंशुष्यति वृक्षादिः ऊर्द्धएवतिष्ठन्‌ शुष्यतीत्यर्थः॥:

आधारेवन्धः चक्रबन्धंबध्नाति चक्रेबध्नातीत्यर्थः संज्ञायाम्बध्नातेः क्रौञ्चबन्धंवद्धः मयूरिकाबन्धंवद्धः अट्टालिकाबन्धम्बद्धः बन्ध
विशेषाणांसञ्ज्ञाएताः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः जीवनाशंनश्यति जीवोनश्यतीत्यर्थः पुरुषवाहंवहति पुरुषोवहतीत्यर्थः ऊर्द्धेक
र्तरिशुषिपूरोः ऊर्द्धशोषंशुष्यति ऊर्द्धःशुष्यतीत्यर्थः॥ऊर्द्धपूरंपूर्य्यते ऊर्द्धःपूर्यतेइत्यर्थः उपमानेकर्मणिकर्तरिच घृतनिधायंनिहितं
जलम्‌ घृतमिवसुरक्षितमित्यर्थः॥ अजनाशंनष्टः॥ अजइवनष्टइत्यर्थः कषादिषुयस्मात्णम्‌ विहितः सएवानुप्रयोक्तव्यः॥तथैवो
दाहृतम्‌ उपदंशस्तृतीयायाम्‌ इतःप्रभृतिपूर्वकालइतिसम्बध्यते मूलकोपदंसंभुङ्क्ते मूलकेनोपदंशम्‌ दंश्यमानस्यमूलकस्यभु
जिप्रतिकरणत्वात्तृतीया पद्यप्युपदंशिनासहनशासम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव हिंसार्थानाञ्चानुप्रयोगधातुनासमानकर्म्मका
णान्तृतीयान्तउपपदे दण्डोपघातङ्गाःकलयति दण्डेनोपघातम्‌ दण्डताडम्‌ दण्डेनताडंवा समानकर्म्मकाणाङ्किम्‌ दण्डेनो
पचोरमाहस्यगाःकलयतीत्यर्थः॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ऊर्द्धपूरंपूर्यते·ऊर्द्धमुखएवघटादिवर्षोदकादिनापूर्णोभवति·उपमानेकर्मणि

कर्तरिचउपमानेवाचकेकर्तरिकर्मणिचोपपदेधातोर्णमुस्मात्‌·तसैवधातोरनुप्रयोगश्च·उपदंशस्तृतीयायांतृतीयांतोपपदादुपदंशतेर्णमुस्मात्॥
मूलकोपदंशवाक्यमपिच मूलकेनोपदंशंहिंसार्थानामनुप्रयोगश्चसमानकर्मणांतृतीयांतेउपपदेतृतीयांतोपदादनुप्रयोगधातुनासहसमानकर्मका
हिंसार्थ[illegible]·हन्तेर्नेमि[illegible]हनोघदितिघत्वहद्भिःदण्डोपघातंगाःकालयतिकलविक्षेपेचुरादिः प्रेरयतीत्यर्थः॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ९

वै० कु० टी० सु० ५३

दंडताडेत ... पदे ... तृतीयायांचोपपदेउपपीडरुधिकर्षः सप्तमीतृतीयांतोपपदेभ्यः उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्योणमुस्यात् द्वंद्वस्त्वेपीडादीनांसमाहारद्वंद्वं
तत्स्यास्पपूर्वःपीडारुधकर्षः इत्युतरपदलोपीसमासः कर्तव्यःसूत्रेपुंस्त्वंसौत्रंश्लेषंपंचम्यर्थेप्रथमाचज्ञेयापीडपीडायांरुधिरआवर्णेकृषविलेखनेअयंभौवादिकएव
गृह्यते·शुणस्पहितस्यरूपेरपानिर्देशात् ...तदादेस्तु दासः यद्यपिविलेखनेएवतौदादिकोपिपठ्यतेतथापिसूत्रविषयकविलेखनेएवतौदादिकःप्रयुज्यते एवं
चतौदादिकात्कर्षःकपूप्रत्ययएवभवति शेतेउपकृष्णहलेनोपकृष्येतितृतीयासप्तम्योरुपपदयोस्सन्निकर्षेधातोस्तृतीयासप्तम्योरुपपदात् धातोर्णमुस्यात् ०

सप्तम्यान्तृतीयायाश्चोपपदेउपपीडरुधकर्षः पार्श्वोपपीडंशेते पार्श्वयोरुपपीडम् पार्श्वाभ्यांवोपपीडम् व्रजोपरोधङ्गाःस्थापय ०

ति व्रजेनोपरोधम् व्रजेउपरोधंवा पाण्युपकर्षन्धानास्सङ्क्रामति पाणिनोपकर्षम् पाणावुपकर्षम् तृतीयासप्तम्योउपपदयोस्सन्नि

कर्षेधातोः केशग्राहंयुध्यन्ते केशेषुगृहीत्वा हस्तग्राहम् हस्तेनगृहीत्वा तृतीयासप्तम्योःप्रमाणेगम्येधातोः द्व्यङ्गुलोत्कर्षंख

ण्डिकाञ्छिनत्ति द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् अपादानेद्वितीयाश्चत्वरयाङ्गम्यमानायान्धातोः शय्योत्थाय धावति यष्टिग्राहंयुध्यन्ते लोष्ट

सन्निकर्षेगम्येसतिकर्षस्संबन्धः तृतीयासप्तम्योःप्रमाणेगम्येधातोः तृतीयासप्तम्युपपदात् धातोर्णमुस्यात् प्रणम्येगम्येद्व्योरंगुल्योःसमाहारोद्व्यंगुलंद्व्यंगुलोत्कर्षंद्व्यंगु
लेनोपकृष्यपरिच्छिद्येत्यर्थः खंडिकाञ्छिनत्तिह्रस्वःखंडःखंडिकातां अपादानेद्वितीयाचत्वरयागम्यमानायांधातोः पंचमीद्वितीयांतोपपदाद्धातोर्णम् त्वरयांग रा० म०
म्यमानायांशय्योत्थायंधावतिशय्यायाउत्थायधावतीत्यर्थः आंतोयुगितियुकूउदःस्थास्तंभोरितिसलोपःयष्टिग्राहंयुध्यन्ते एवंखलुयुद्धायत्वरतेयष्ट्या ५३
दिमपिगृहीत्वाधावंतिनायुधंप्रतीक्षंतेइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

अपगुरो वाणम्बोतः उरीडच्चमे इत्यस्यैकारस्यात्वं वा स्यात् णमिप्रत्यये अस्यपगारं युध्यंते असिमुद्यस्येत्यर्थः अध्रुवे स्वांगे द्वितीयांते धातोः द्वितीयांतात् अध्रुवस्वांगोपप
दात् धातोर्णमुस्यात् परिक्लिश्यमाने द्वितीयांते स्वांगे धातोः सर्वतो बाध्यमाने स्वांगे द्वितीयांते उपपदे सति धातोर्णमुस्यात् पिष्लृ संचूर्णने उरः प्रतिपेषं द्वितीयांते
विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोर्गम्यमयोः द्वितीयांतोपपदेभ्यो विश्यादिभ्यो णमुस्यात् व्याप्तावर्थे पौनःपुण्ये चार्थे गम्ये वीप्सायां पदं द्विरिति क्रियासम
अपगुरो वाणम्बोतः अस्यपगारमस्यपगोरम्बा युध्यन्ते अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोः भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षेपम् अध्रुवे
किम् शिरउत्क्षिप्य कथयति येन विना न जीवनं तत् ध्रुवम् परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोः उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः।
पीडयित्वेत्यर्थः॥ उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैः॥ ध्रुवार्थमिदम् द्वितीयान्ते विशिपतिपदिस्कंदाम्व्याप्यमानासेव्यमानयोः गेहा
दिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिस्साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः क्रियायाः पौनःपुन्यसमासे वा गेहानुप्रवेशमास्ते एवं गेहानुप्रया
तम् गेहानुप्रपादम् गेहानुस्कंदम् असमासे तु गेहस्य णमन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् गेहंगेहमनुप्रवेशम् गेहमनुप्रवेशमनु
प्रवेशनम् कालेषु द्वितीयान्ते षूपपदेषु क्रियाव्यवधाने वर्तमानयोरस्यतितृषोः द्व्यहात्यासम्ज्ञाः पाययति द्व्यहमत्यासं द्व्यह
तर्षम् असमनेन तर्षणेन च गवां पानक्रियाव्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः॥ ९॥ ४
मिहारे इति हि स्वतुनभवति समासेनैव वीप्सासमाहारयोरुक्तत्वात् यद्यपि पौनःपुन्येण मुक्त एव तथापि द्वितीयांतस्योपपदसंज्ञार्थ समासे वामिति पुनर्विधिः
स[?]गेहानु[?]गेहंगेहमनुप्र[?]नुप्रवेशमिति च क्रियांतरेषु कालेषु द्वितीयांतरेषूपपदेषु क्रियाव्यवधाने वर्तमानयोरस्यतितृषोः क्रियामंतरयति
व्यवधाने[?]तः[?]षु क्रियांतरत्वेषु कालेषु कालवाचिषु शब्देषु द्वितीयांतेषूपपदेषु सत्सु क्रियाव्यवधाने वर्तमानाभ्यामसुक्षेपणे ञितृषापिपासाया

वं॰कृ॰ नाम्नि... ...तेः आदिशिग्रहोः ॥ द्वितीयान्ते नामशब्दोपपदाभ्यां आङ्पूर्वकात् दिशि अतिसर्जने ग्रहउपादाने आभ्यां नमुः स्यात् नाम्नि द्वितीयान्ते आभ्यां णमु॰
टी॰सु॰ स्यात् अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमौ अव्ययपूर्वपदात्करणे क्त्वाणमौ स्तः अयथाभिप्रेताख्याने येयथाभिप्रेतं तथाख्यानमित्यर्थः अप्रियस्य नीचैः
५४ कथनं यथाभिप्रेताख्यानं तद्विपरीतं अयथाभिप्रेताख्यानमिति तिर्यगुपपदे समाप्तौ कृञः क्त्वाणमौ तिर्यक्शब्दोपपदात्करोतेः क्त्वा णमौ स्तः समाप्तौ गम्य
मानायां समाप्तौ किं तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः अग्रतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञ् करणे भूसत्तायां

नाम्न्यादिशिग्रहोः नामादिसमासे नामग्राहमाह्वयति अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमौ वा अयथा
भिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारम्वा अप्रियमाचष्टे नीचैः कृत्य नीचैः
कृत्वा नीचैःकारम्वा प्रियम्ब्रूते तिर्य्यगुपदेसमाप्तौ कृञः क्त्वाणमौ वा तिर्य्यक्कृत्य गतः तिर्य्यक्कृत्वा तिर्य्यक्कारम् समाप्यगत इत्य
र्थः समाप्तौ किम् तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः मुखतः कृत्य गतः मुखतः कृत्वा मुखतः कारम् मुखतो भूय
गतः मुखतो भूत्वा मुखतो भावम् नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे कृभ्वोः क्त्वाणमौ वा अनाना नाना कृत्य नाना कृत्वा नानाकारम् विना
कृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावम् अनेकं द्रव्यमेकं कृत्वा एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधाकारम्
॥ एकधाभूत्वा ॥ एकधाभावम् ॥ ॥

माभ्यां णमुः स्यात् तस्प्रत्ययो यस्मात्तत् तस्प्रत्यये किं मुखेन तस्यनीतिमुखतः कृत्वा गतः तमु
उपदेशे पेः स्मात् किं पिहते धातुत्वादि हत्वत्वसोः सावित्ति दीर्घो न भवति नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थे कृभ्वोः क्त्वाणमौ नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थे भूपपदे कृ —— राम॰
भूभ्यां क्त्वाणमौ स्तः विनञ्भ्यां नानाञौ विनिनाप्रत्ययः संख्यायाः प्रकारे धा इति धाप्रत्ययः द्वित्रिभ्यां मेधा धमुञ्नौ चेति एकाद्धमुञ्वेति च नाधार्थप्रत्ययाः ॥ ५४

अकर्मकाच्च सर्पिषोजानीते सर्पिषातुपायेनप्रवर्ततेइत्यर्थः अनुपसर्गात् ज्ञः अकर्मकाच्चेत्येवसिद्धेः सकर्मकार्थमारंभः अनुपसर्गात्किंस्वर्गलोकंनप्रजानातिकथंत
र्हिइत्यंवपः पूर्वंमवालुलोचेततततोऽनुजज्ञेगमनंसुतस्येतिभट्टिः कर्मणिलिट्रूपेणेति विपरिणामः संप्रतिभ्यामनाध्यानेउत्कंठापूर्वकंस्मरणमाध्यानं शतंसंजानी
ते अवेक्षतेइत्यर्थः शतंप्रतिजानीते अंगीकरोतीत्यर्थः अनुपसर्गाद्वा अनुपसर्गात्परस्यज्ञोवातस्मात् वेः शब्दकर्मणः कृञः शब्दंविकुरुते उच्चारयतेत्यर्थः ॥
शब्दकर्मणः किंचित्तंविकरोतिकामः अकर्मकाच्चवेरकर्मकात् कृञ आत्तस्मात् वि कुर्वतेसैंधवाः वाजिनोविकारंलभंतेइत्यर्थः भासनोपसंभाषाज्ञानप्र

अकर्मकाच्च सर्पिषोजानीते सम्प्रतिभ्यामनाध्याने शतंसञ्जानीते शतम्प्रतिजानीते अनाध्यानेकिम् मातरंसञ्जानाति॥ ॥
अनुपसर्गाद्वा गांजानाति जानीतेवा भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदः शास्त्रेवदते भृत्यानुपवदते शास्त्रे
वदते क्षेत्रेवदते गेहेवदते उपवदते ब्राह्मणंपरदारान् मनुष्यादीनांसम्भूयोच्चारणे सम्प्रवदन्तेब्राह्मणाः व्यक्तवाग्विषयाद
नु पूर्वादकर्मकात् अनुवदतेश्रुतिकठःकलापस्य ॥ ॥ एयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदः वदतेएतस्मादेष्वर्थेषुशास्त्रेवदतेभासमानोब्र

वीतीत्यर्थः॥भृत्यानुपवदतेसांत्वयति उपसंभाषासांत्वनंशास्त्रेवदतेज्ञानंवदतिइत्यर्थः क्षेत्रेवदते क्षेत्रेप्रयत्नंवदतेइत्यर्थः॥गेहेविवदंतेविवादंवदं
तिइत्यर्थः उपवदतेप्रार्थयते उपमंत्रणमुपच्छंदनं एषुकिंकिंचिद्वदति मनुष्यादीनांसंभूयोच्चारणेवदतेएतस्मात् मनुष्यादीनांसहोच्चारणेर्थेव्यक्तवा
ग्विषयादनुपूर्वादवकर्मकात् एतादृशाद्वदतेएतस्मात् व्यक्तवाक्विषयोयस्यसव्यक्तवाग्विषयस्तस्मात् अनुवदतेकठः कालापस्यवेदशाखावच
नावपिकस्यकलापशब्दावत्र तद्ध्येतरिवर्तेते अनुः सादृश्यंकलापस्येतिसंबंधेषष्ठी अकर्मकात् किंउक्तमनुवदतिव्यक्तवाग्गितिकिं अनुवदतिवी

वं॰प्रा॰ वाग्विरुद्धोक्तौ विरुद्धोक्तिरूपेव्यक्तवाचांसमुच्चारणेर्थेवदेर्धात्‌ अप्राप्तविभाषेयं अवाद्ग्रिरतेः गिरतेरितितौनादिकस्यैवग्रहणंगणात्तेरवपूर्वस्यप्रयोगोनास्तीति॥भाष्यो
टी॰पु॰ क्तेः समः प्रतिज्ञाने समोगिरतेरात्मस्यात्‌ प्रतिज्ञानेर्थेसंगिरतेप्रतिजानीते इत्यर्थः प्रतिज्ञानेकिंसंगिरतिग्रासं उदश्चरः सकर्मकात्‌ धर्ममुच्चरतउदश्चरंग्धगच्छतीत्य
७७ र्थः सकर्मकात्‌ किंवाष्पउच्चरति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्तात्‌ तृतीयांतयुक्तात्‌ समश्चरेरात्मस्यात्‌ रथेनसंचरतेप्रवधानेपिरथेनसमुच्चरते दाणश्चसा
चेच्चतुर्थ्यर्थे॰ तृतीयांतयुक्तात्‌ समोयच्छतेरात्मस्यात्‌ सातृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थेभवति दास्यासंयच्छतेदास्यैधनंददातीत्यर्थः दास्येति सम्प्रदानेतृतीयाउपाद्यमः

वाग्विरुद्धोक्तौ विप्रवदन्ति विप्रवदन्तेवावादिनः अवाद्ग्रिरतेः अवगिरते समःप्रतिज्ञाने शब्दन्नित्यंसंगिरते उदश्चरःसकर्म
कात्‌ धर्ममुच्चरते समस्तृतीयायुक्तात्‌ रथेनसंचरते दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे दास्यासंयच्छते कामुकःउपाद्यमःस्वीकारे
भार्यामुपयच्छते यमस्सिकिद्वा विवाहेरामतामुपायत उपायंस्तवा वेश्शब्दकर्मणःकृञः शब्दम्विकुरुते अकर्मकाच्च
विकुर्वतेसैन्धवाः ज्ञाश्रुस्मृदृशांसान्तानाम्‌ जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ श्री॰ ॥

स्वीकारे उपाद्यमेरात्मस्यात्‌ स्वीकारोविवाहस्तस्मिन्नर्थे यमःसिःकिद्वा यमे परःसिप्रत्ययोवाकित्स्यात्‌ विवाहेर्थेलोपस्त्वनुदात्तनामितिमलोपः उपायत रा॰
पक्षेउपायंस्तज्ञाश्रुस्मृदृशांसांतानां सन्प्रत्ययांतेभ्यएभ्यआत्स्यात्‌ अपहृवेज्ञइत्यादिनाज्ञ धातोःसमोगमृच्छीत्यनेनश्रुदृशिभ्यांचात्मनेपदेकृते ततःसन्प्रत्ययः ७७
सांतात्‌ पूर्ववदात्‌ इत्यनेनतदात्मनेपदंसिद्धमेवपुनर्ग्रहणंविषयांतरेप्यात्मनेपदार्थम्‌॰॥ ॥ ॐनमःशिवायइति ॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ ॐ ॥

अनोर्ज्ञानातेर्न अनोः संतात् ज्ञानातेर्न्न स्यात् प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः आभ्यां संतात् श्रृणोतेर्न्न स्यात् स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजेरयज्ञे स्वरादेः स्वरान्ताच्चोपसर्गाद्युजेरेतत् नतु
यज्ञपात्रेर्थे समः क्ष्णुवः समः क्ष्णुतेरेतत्स्यात् भुजोऽपालने अभ्यवहारे इति वक्तव्ये अपालने इति पर्युदासग्रहणं प्रयोजनं इत्यर्थ रोधादिकस्यैव भुजेर्ग्रह
णमित्येके अभ्यवहाराद्यर्थातेरुपभोगादावप्यात्मनेपदं भवतीति द्वितीयं निषेधस्य निषेधः पर्युदासः भुजेरन्नस्यात् पालनेऽपालनेत्वात् उपभोगार्थे तु इष्टो

अनोर्ज्ञानातेर्न्न अनुजिज्ञासति पुत्रम् प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजेरयज्ञे प्रयुङ्
क्ते उद्युङ्क्ते अयज्ञे किम् पात्राणि प्रयुनक्ति समः क्ष्णुवः संक्ष्णुते शस्त्रं भुजोऽपालने ओदनम्भुंक्ते पालने तु महीं भुनक्ति
गृधिवंचिभ्यां प्रनाभ्याम्प्रतारणे माणवकम्वञ्चयते गर्द्धयते अपाह्नुदः न्यायमपवदते ॥ ॥ ॥ ॥

जनो दुःखशतानि भुंक्ते इतीह भुजेरुपभोगार्थः उपभोग इत्युपलक्षणं तेन बुभुजे पृथ्वीपालः पृथ्वीमेव केवलामित्यत्रात्मसात् करणमर्थः पृथ्वीं बुभुजे
स्वाधीनं चकारेत्यर्थः भुजकौटिल्ये इति तु तुदादेः स्वयमेव पाणिं विभुजति अपालने किं महीं भुनक्ति गृधिवंचिभ्यां गृधिवंचिभ्यां प्रतारणे परगामिफलार्थमिदम्
आत्मनेपदं प्रतारणे किं श्वानं गर्द्धयति अभिकांक्षामुत्पादयति अहिं वंचयति इति वर्जयतीत्यर्थः अपाह्नुदः अपाह्नुदतेरेतत्स्यात् अनुपसर्गाज्ज्ञः पूर्वम

चं०आ० कर्म्मव्यतिहारे धातोः क्रियाविनिमयेऽर्थे धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् व्यतिभवते अन्यस्य योग्यं भवनमन्यतरः करोतीत्यर्थः एतदाने व्यतिराते नगतिहिंसार्थे
टी०स्तु पठजल्पहसादितद् इतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदाच्च नगतिहिंसार्थेभ्यः पठजल्पहसेभ्य इतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदेभ्य श्च धातुभ्यः आन्नस्यात् इत्यात्
७८ अनुपराभ्यां कृञः पं आत्मगामिफलेपरस्मैपदार्थमिदम् अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिपप्रेरणे स्वरितेतः तस्यात्मगामिफलेपरस्मैपदार्थमिदं प्राद्वहः प्राद्वह

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे व्रीहीन्संयच्छते धान्यान्स्वीकरोतीत्यर्थः भारमुद्यच्छते भारमुद्वहतीत्यर्थः वस्त्रमायच्छते वस्त्रमादध
तीत्यर्थः अग्रन्थे किम् वेदमुद्यच्छति अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः कर्म्मव्यतिहारे धातोः व्यतिभवते व्यतिराते नगतिहिं
सार्थपठजल्पहसात् व्यतिगच्छन्ति व्यतिपठन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति इतरेतरान्योऽन्यपरस्परोपपदाच्च न इतरे
तरस्य अन्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति अनुपराभ्यां कृञः पं अनुकरोति पराकरोति अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः पम् अभिक्षिप
न्ति प्रतिक्षिपन्ति अतिक्षिपन्ति प्राद्वहः पम् प्रवहन्ति परेर्मृषश्च परिमृष्यति परिवहति ॥ इतिपदव्यवस्था ॥ ❈ ॥

तेः पं स्यात् स्वरितेत्वात् पदद्वये प्राप्ते आरंभः मृष आमर्षणे दिवादि स्तुरादिश्च परिमृष्यति नेरभावे परिमर्षति चकारात् वहेरपि पं भवति परिवहतीत्या
ङ्व्यपरिभ्यो रमः भ्वादौ व्याख्यातमिदं अकर्मकाद्वा अकर्मकाद्रमतेर्वा पं स्यात् उपाद्विसेवउपरमिति उपरमते वा निवर्त्तते इत्यर्थः बुधयुधनशजनेङ् एम०
प्रुद्रुस्रुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पं इङ् को जीनामिस्यात्त्वं अध्यापयति प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः द्रावयति विलापयतीत्यर्थः स्रावयति स्यंदयतीत्यर्थः ॥ इतिपद ७८

अथ भावकर्मणोर्लडादयः यक् चतुर्षु भुविकर्मणीति चाद्भुवीत्यतोनुवृत्तं अव्यवहितमपि कर्तरीतिनानुवर्तते उत्तरसूत्रेकर्तृग्रहणात् आख्यातप्रकरणादादितश्चतु
र्विधेष्वाख्यातेषु चतुर्शब्दोस्तितेन भावार्थकेषु कर्मार्थकेषु चतुर्षुपरतो धातोर्यक् स्यात्॰ आद्भुविकर्मणि भवनंभूः संपदादित्वात्क्विप्तस्यांभुविसुद्धेधात्व
र्थसाध्यरूपेभावेस्वार्थेइति फलितम् घनर्थोभावस्तुसिद्धरूपः उक्तंचक्रियायासिद्धतावस्थासाध्यावस्थाचकीर्तिता सिद्धता द्रव्यमिच्छंतितत्रैवेच्छंतिघ
ञ्विधिं १ भावोभावनाउत्पादना क्रियासाच धातुत्वेनसकल धातुषुवाच्यावर्तते उक्तंच व्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवचक्रियेति उत्पत्त्यनुकूलो-
व्यापारइत्यर्थः तत्रसिद्धरूपोभावः घञादिवाच्यः तस्यतुसत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेति उक्तंच भाष्यकृता कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतेइति द्रव्यधर्मा

यक् चतुर्षु धातोर्भावेकर्म्मणिचयक् प्रत्ययस्तिवादिषुचतुर्षुपरतः आद्भुविकर्म्मणि अकर्म्मकाद्भावेसकर्म्मकाच्चकर्म्म
ण्याद्भवति भावस्यैकत्वादेकवचनमेव नामाद्यविषयत्वेऽपिप्रथमातिक्रमेकारणाभावात्प्रथमः भूयते भूयेत भूयतां अभूयत

त्वलिंगसंभावस्त्वाख्यातवाच्यस्तस्यासत्त्वरूपत्वेद्वित्वाद्यप्रतीतेर्नद्विवचनादिभाष्येतुआसंते आशिकाशय्यंतेइतिशायिकाइत्यत्रधा॰॰ बभूवे ॥
तुल्यार्थनिर्देशेवुण्प्रत्ययः उपासिकाआस्य तेहतशायिकाः शय्यंतेइत्यत्रबहुप्ताणांयादृशान्यासनानिहतांयादृशनिशयनानितादृशानि देवदत्तादि
कर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः फलाश्रयंकर्मफलंचधातुनैवोक्तमित्याश्रयमात्रमाख्यातार्थः अनन्यलभ्यत्वात् अकर्मकेभ्योधातुभ्योभावेआतःसकर्मके
भ्यस्तुकर्मण्यात्स्यात् साध्यरूपस्यभावस्यात्मगतएवसंख्यानपेक्षत्वेनस्वस्यैकत्वादेकवचनमेवभवति तत्तुप्रथमस्यैवनमध्यमोत्तमयोर्युष्मदस्मदो
राख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावात् नाम्नोप्याख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावस्तथापिप्रथमोभवति तस्यानिष्पादनेवचनाभावात् तत्रैकवचन॥
स्वीकारःप्रथमपुरुषमंतराकथंसंभवेदित्यर्थः भावे यथाभूयतेइत्यादि॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वरांतानांहनग्रहदृशां चभावकर्मणोः सितासीस्यपामिड्वाइट्एव च स्वरांतेभ्यहनिग्रहिदृशिभ्यश्च परेषांभावेकर्मणि चार्थे स्थितानांसितासीस्यपांप्रत्ययानामि
डागमोभवति सइट्इणीवेतीणवत्त सन्नस्यंतात् कार्यादेशोयंइणि परेपत् वृध्यादिकार्यंभवतिजदिणवदिटिपरेपीत्यर्थः यथाभाविताभाविष्यते इत्यादौवृ
द्धिः हनिता दानिष्यते इत्यादौघुक् घानिता घानिष्यते इत्यादौघत्वं प्रयोजकन्यंतात् शमेः कर्मण्याख्यातेकृते शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्या
दौमितांह्रस्वंतानामिताम् पधायावाद्दीर्घइत्यादि इणतन्यकर्तरि कर्तुरत्योऽकर्तानस्मिन अकर्तरिभावेकर्मणि चार्थेतनूप्रत्ययेपरे धातोरिणस्यात् अकर्तरीति
किं अकृत घटंकुलालः लुगितितनोलुक् अभावि अकर्मकोपिधातुः कुत्रचिदर्थांतरेसकर्मकत्वंभवति धातूनामनेकार्थत्वेनार्थांतरस्योपसर्गेणद्योतनाद्व

स्वरान्तानांहनग्रहदृशाञ्च भावकर्म्मणोस्सितासीस्यपामिड्वाइणवच्च भाविषिषीष्ट भविषीष्ट॥ ॥भाविता भविता भाविष्यते भविष्यते
अभाविष्यत अभविष्यत इणतन्यकर्तरि धातोस्तनि परेभावेकर्म्मणिचइण्प्रत्ययस्तेरपवादः लुक् अभावि अकर्मकोप्युपसर्गव
सात्सकर्मकोभवति सुखमनुभूयते स्वामिना लज्जासत्तास्थितिजागरणम्वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थ
धातुगणन्तमकर्म्मकमाहुः १ फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदेसकर्म्मकःउदाहृतः २ धातोरर्थान्त
रेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिकाक्रिया ३ ॥ ॥ ११ तोः यथाकर्मण्यात् स्वामिनासुखमनुमनभूयते
आत्मसात्क्रियतेइत्यर्थः। लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणं शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थंधातुगणंतमकर्मकमाहुः अकर्मकधातुल
क्षणमाह आचार्यास्तंधातुगणमकर्मकमाहुः ब्रुवंति तंकं लज्जासत्तास्थितिजागरणान्यर्थाःसंति यस्यसः लज्जासत्तास्थितिजागरणास्तं पुनः वृद्धिक्षयभय एम० ७८
जीवितमरणान्यर्थाः संतियस्यसः वृद्धिक्षयभयजीवितमरणास्तं पुनः शयनक्रीडारुचिदीप्त्ययोऽर्थायस्यसशयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थस्तम् फल
व्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदेसकर्मकउदाहृतः सकर्मकाकर्मकधातुलक्षणमाह॥ ॥ ॥ ॥

आचार्य्यैरकर्मकोधातुरुदाहृतः कथितः कस्तत्रा उत्पत्त्यनुकूलोव्यापारोधात्वर्थः ततोत्पादनाव्यापारः उत्पत्तिःफलंयथापचेः फूत्करणे धोदकोपस्करणा
दिलक्षणोव्यापारःविक्लित्यादि फलंतयोःफलव्यापारयोरेकनिष्ठतायांएकस्मिन्धर्म्मिण्याश्रयस्थितौसत्यामित्यर्थः धातुःसकर्मकउदाहृतः कस
नितयोः फलव्यापारयोर्द्धर्मयोर्द्धर्मभेदेश्चाश्रयभेदेसतिएकस्मिन्धर्मिणिफलं अन्यस्मिन्धर्मिणिव्यापारइत्यर्थः १ धातोरर्थांतरेवृत्तेर्द्धात्वर्थेनोपसं
ग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्मणोकर्मिकाक्रिया १ कुत्रचित्सकर्मकस्यापिधातोःक्रियाधात्वर्थोऽकर्मिकाकर्मरहिताभवतीत्यर्थः कस्मात् अन्यो
र्थइत्यर्थांतरं तस्मिन्नर्थांतरेवृत्तेवर्तनाद्धेतोः यथानदीवहतिस्यंदतेइत्यर्थः पुनर्द्धात्वर्थेनकर्मण उपसंग्रहाद्धेतोःजीवतिप्राणान्बिभर्त्तीत्यर्थः पुनः

शीङोऽयङ्येक्ङिति शय्यते शिश्ये शायिषीष्ट अशायि अयकि घटःक्रियते त्वन्दुःखीक्रियसेरागैर्विरागैस्सुखंहंक्रिये चक्रेभाव्यते
भावयाञ्चक्रे भावयामासे भावयाम्बभूवे इणवदिटिणेर्ल्लोपः भाविता भावयिता भाविष्यते भावयिष्यते अभावि अभाविषाताम्
अभावयिषाताम् सन्नन्तात्तु बुभूष्यते बुभूषाञ्चक्रे यङन्तात्तु बोभूय्यते बोभूयाञ्चक्रे यङ्लुगन्तात्तु बोभूयते बोभवाञ्चक्रे बोभावि
षीष्ट बोभविषीष्ट स्तूयतेविष्णुः अस्नावि अस्नाविषातां अस्तोषातां अर्य्यते आरे आरिषीष्ट ऋषीष्ट स्मर्य्यते स्मारिता स्मर्ता॥
कर्मणः प्रसिद्धेर्हेतोःमेघोवर्षतिति जलमितिकर्मप्रसिद्धमेव पुनःकर्मणोऽविवक्षातो वक्तुमिच्छायाअभावाद्धेतोःयथायोहितात्संशृणुतेनसकिंप्रभुः
कुत्सितःप्रभुरित्यर्थः वचनमितिकर्माविवक्षितमत्र॥ ॥शीङोयङ्येक्ङिति॥ ॥शेतेरयङादेशःस्यात् किङितिङितिचप्रत्ययेपरे ङित्वादंतादेशः य
तइत्सल्लोपः शय्यते तुधातोरितियःशिश्येइणवद्भावाद्धाहढिःशायिषीष्ट शयिषीष्ट करोतेःकर्मण्यात् उरितिनगुणः कृषीष्ट चौरादिकात्ण्यंतात्
ड्भावेयःतेकर्मण्यात् णेरितिणिलोपः भाव्यते इणवदिटिणिलोपोवा णेलोपोवास्यात् इणवदिटिपरेणिलोपेभाविता पक्षेसिसतेतीटिच भावयिता स
प्रत्ययांतादुभूषते भावेऽस्मात् यतइत्सल्लोपः बुभूष्यते यङ्प्रत्ययांतात् यतइत्सल्लोपे बोभूय्यते यङ्लुङंताद्भावेऽस्मात् बोभूयते स्तौतेःकर्मण्यात्॥०

चं॰प्र॰ ति॰सु॰ ८० येद्रुति दीर्घः स्तृयते ऋगतौ कर्मण्यात् गुणोर्तीतिगुणः अर्यते इणवदिटि तु धातोर्नामिनइति वृद्धिः आरिता स्मृचिंतायां गुणोतीतिगुणः स्मर्य्यते यजतेः
कर्मण्यात् यजामितिसंप्रसारणं इज्यते लिटिईजे आशिषिलिङि यक्षीष्ट ॥ ॥तनोतेर्वायकि॥ ॥तनेरकारांतादेशोवास्यात् यक्प्रत्ययेपरे जनेर्वाय
कि जनेरकारांतआदेशोवास्यात् यकिपरे तपोनेणकर्मकर्तर्य्यनुतापेच तपेरिण्प्रत्ययोनस्यात् अनुतापेऽर्थेकर्मकर्तर्य्यर्थेच। अन्वतप्तदेवदत्तः पा
पेन पापेनकर्त्रा अभ्याहतइत्यर्थः भावेपीदं वो ध्यं पापेनपापवतापुंसा विचार्यकर्महत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः कर्मकर्तरीतितु अतप्ततपस्तापसइत्यत्र तपस्तप
कर्मकस्येत्यनेनकर्तुः कर्मवद्भावः डुदाञ्दाने दादेरिरिलं येद्रुति दीर्घः दीयते आतोनपीत्यालोपे ददे आतोयुक् आदंतस्य धातोर्युकुस्यात् इतिप्रत्य

तनोतेर्वा आत्वंयकि तायते तन्यते तनिषीष्ट अतानि जायते जन्यते तपोनेइणकर्म्मकर्त्तरि अनुतापेच अन्वतप्तपापेन दादेरिः दी
यते ददे आतोयुक् इणिञ्चिणिकृतिच दायिषीष्ट दासीष्ट अदायि अदायिषाताम् अदिषाताम् धीयते स्थीयते ग्लायते अ
ग्लायि हन्यते हनोघ्नो जघ्ने घानिषीष्ट वधिषीष्ट घानिता हन्ता अघानि अघानिषाताम् अहसातां अवधि अवधिषाताम्॰ ॥

येञिणिणितिकृत प्रत्ययेचपरे घञिदायः बुणिदायकः इणवदिटि दायिषीष्ट इणवदिटोभावे दासीष्ट लुङि अदायि इणवदिटि अदायिषाताम् तद
भावे अपिद्वाधास्थामितीत्वं अदिषातां एवंधास्था धातून्लेहर्षक्षये इणवदिटियुक् अम्लायिषातां हन्तेः कर्मण्यात् हनोघदित्यनेन घदादेशो
न इणवर्जितेइत्युक्तत्वात् पूर्वोहं तेरितिघः जघ्ने हनोलुङ् लिङोरितिवावधः यतइत्यल्लोपः वधिषीष्ट पक्षेहनोघ्नेइतिघः अतउपधायाइ एम॰ ८०
ति वृद्धिः घानिषीष्टः इणव द्भावेवधादेशस्यवाधकोत्येयः हन्तइतीट् हनिष्यते लुङि इणवदिङभावे हनःसिः किदीतिकित्वात्नलोपस्त्वत्र
दात्ततनामितिनलोपः अहसातां गृह्णातेः कर्मण्यात् ग्रहामितिसम्प्रसारणं गृह्यते॰ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमोनम

इणवदिटोनदीर्घः ईटोग्रहामितिसूत्रेण सिसतेत्यादि लक्षणेनविधीयमानस्यैवेटोदीर्घोभवतिनेणवदिट इत्यर्थः दृशेः कर्मण्यात लुङि इटिपरेउपधाया इतिगुणः अदर्शिषातां पक्षेझलशषेतिषत्वं षढोःकःसीतिकः हशषांतादितिसक तुन नतुदृशेरित्युक्तत्वात सिस्योरितिनगुणः अदृक्षातां शमेर्भावे आदकर्मकत्वात् मांतस्यसेटोन वृद्धिरिणि ञिणितिकृतिचनत्वाचमिकमिवमीनांसेटो मांतस्यधातोः वृद्धिर्नस्यात इतिञितिणितिकृत प्रत्ययेचपरे आचमिकमिवमीनांतुवृद्धिर्भवतीत्यर्थः घञिशमः इमवुणिशमकः इमकः कथंतर्हि हारंदक्रामिपदैकैकेनखमितिश्रीहर्षप्रयोगइतिचेदुच्यते निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थेणिचिष्यते इतिप्रकृतेर्थेणिचस्ततइण वोध्यः सेटः किं अगामि कमुकांतौ कमेःस्वार्थेणिङि तिणिङ् वांतेरितिणिलोपः काम्यते लुङि णिङभावेप्र

इणवदिटोनदीर्घः आहिता ग्रहीता दर्शिषीष्ट दृषीष्ट दर्शिता दृष्टा अदर्शि अदर्शिषातां अदृक्षातां शम्यते मुनिना मांतस्यसेटोन वृद्धिरिणिञ्णितिकृतिचानत्वाचमिकमिवमीनाम् अशमि अदमि आचामि अकामि अवामि ननांतु शम्यते मोहो मुनिना शमया ञ्चक्रे मितांह्रस्वनामिणिणा मिचवादीर्घः शामिता शमिता शमयिता अशामि अशमि अशामिषातां अशमिषातां अशमयिषातां वधहिंसायां जनिवध्योर्नवृद्धिः अवधि भञ्जेरिणिनलोपोवा अभाजि अभञ्जि० ॥ ॥ ११ कामिञिजिङोरप्येवं ण्यंतात्शमेः कर्मण्यात ॥

णेरितिणिलोपः शम्यते कासादिप्रत्ययादित्याम् शमयाञ्चक्रे मितांह्रस्वनामिणिणामिचवादीर्घः मित्संज्ञिकानांह्रस्वांतानांधातूनांवावृद्धिर्भवति इणप्रत्ययेणाम् प्रत्ययेचपरे इणवदिटि णेरितिणिलोपः वृद्धिश्चवा शामिता शमिता पक्षे सिसतेतीटिगुणः शमयिता यङंतकृतिकस्यंतात् शंसमेः कर्मण्यात ओपतोऽनपिच हसादितिपलोपः यत इत्यल्लोपः ततोयकि णेरितिणिलोपः शंशम्यते लुङि शंशामिता शंशमयिता लुङि अशंशामि अशंशमि णमप्रत्ययेतु ॥ ॥ शंशामं शंशमं वधहिंसायां हसांतः भंजेरिणिनलोपोवा भंजोआमर्दने इत्यस्यनस्यलोपोवास्यादिणिप्रत्ययेपरे ॥

लभेश्चिस्मोर्तुमर्वा इत्तमञ्जाञ्ञाविसस्यनुमागमोवास्यात इतिप्रत्ययेणामिप्रत्ययेचपरे प्रादेर्निसंनुम प्रपूर्वस्यालभेर्निसंनुमस्यात णमिप्रत्यये प्रलंभं प्रलं
भं अथमेहिकर्मकाधातवस्तेभ्यश्चात कृत्यक्तखलर्थप्रत्ययाः किंमुख्येकर्मणिउत गौणेकिं चोभयोरितिसंदेहे व्यवस्थामाह गौणकर्मणिदुह्यादेः प्रधानेनी
हृकृषवहांबुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणांनिजेच्छया १ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषांण्यंतानांलादयोमताः दुह्याचीतिकारकेउक्त दुह्यादेर्द्वादशसंख्यस्य धातो
गौणेकर्मणिलादयः प्रत्ययानताः नीप्रभृतीनांचतुर्णांप्रधानेकर्मणिलादयोमताः बुद्धिभक्षार्थयोर्ण्यंतयोः शब्दकर्मकण्यंतानांचप्रयोज्य प्रधानयोरन्यतरेक
र्मणिघत्रालादयोमताः अन्येषांण्यन्तानान्तु प्रयोज्यकर्मणिलादयोमताः कार्केगतिबुद्धीत्यनेनकर्तुर्मत्कर्मकारकं तत्तत्रप्रयोज्यकर्मज्ञातव्यम लाद

लभेरिस्मोर्तुम्वा अलम्भि अलाभि गौणेकर्म्मणि दुह्यादेः प्रधानेनीहृकृषवहाम बुद्धिभक्षार्थयोश्शब्दकर्म्मकाणान्निजेच्छया अप्रयोज्येक
र्म्मण्यन्येषांण्यन्तानांलादयोमताः गौर्दुह्यतेपयः अजाग्रामन्नीयते ह्रियते कृष्यते उह्यते बोध्यते माणवकन्धर्म्मः माणवकोधर्म्ममिति
वा भोज्यते माणवकमोदनः ओदनम्माणवकोवा पाठ्यते माणवकम्वेदः माणवकोवेदमितिवा देवदत्तोग्रामङ्गम्यते ०॥ ॥९॥ ४

मइत्यत्रादिशब्देनकृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाग्राह्याः दुह्यादेर्गौणकर्मण्यात उदाहरणमाह गौर्दुह्यतेपयइत्यत्र गौरितिगौणं कर्मतत्राख्यातेनोक्तत्वादत्यो
क्तइत्यनेनप्रथमा पयइतिमुख्यं कर्मतत्रकर्मणिद्वितीया कर्तरित्वनुक्तत्वात्तृतीया देवदत्तेनेति न्यादीनांप्रधानकर्मण्यात उदाहरणमाह अजा
ग्रामंनीयते इत्यत्राजेतिमुख्यंकर्मतत्रोक्तत्वात प्रथमाग्राममितितु गौणंकर्म कर्त्तानुक्ततृतीयांततोऽध्याहार्यः बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्म्मकाणांचण्यंतानांप्र
योज्येमुख्येचकर्मण्यात० उदाहरणमाह ० बोध्यतेमाणवकंधर्म्मइत्यत्रधर्म्मइतिमुख्यंकर्ममाणवकमिति प्रयोज्यंकर्मतत्रनिजेच्छयाख्यातादिः॥
कर्त्तव्यः भोज्यतेमाणवकमोदनइत्यत्रौदनमुख्यं कर्ममाणवकमितिप्रयोज्यकर्मतत्रनिजेच्छया ख्यातादिः याचतेमाणवकंवेदइत्यत्रवेदइतिमु
ख्यंकर्ममाणवकमितिप्रयोज्यकर्मतत्रनिजेच्छयाख्यातादिः तृतीयांतः कर्ताध्याहार्यः ण्यंतस्यप्रयोज्यंकर्मण्यात उदाहरणमाह देवदत्तोग्रामंगम्यते ॥

इत्यत्र मासमिति सुखं कर्म देवदत्त इति प्रयोज्यं कर्म तत्राख्यातादिः कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा कर्तातु तृतीयान्तोऽध्याहार्यः अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकारः कालादिकर्मकाद् अकर्मकाद्धातोर्भावे कर्मणोऽर्थे आख्यातो भवति कारकेऽकर्मकधातुभिर्योगे इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायेषां धातूनां हतानि कालादिकर्मकाः कालादिकर्मकस्य कर्मण्याप्तत् उदाहरणमाह मासं आस्यते इत्यत्र कालवाचिकर्मण आख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा कर्तातु तृतीयान्तोऽध्याहार्यः भावे तु मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणोऽनुक्तत्वात् मासमिति द्वितीया कर्तुरनुक्तत्वात् देवदत्तेनेति कर्तरि तृतीया ण्यंतात् कालादिकर्मकाद्धातो सुखं प्रयोज्यकर्मण्येवाख्यातादिः मासमास्यते माणवक इत्यत्र कालवाचिकर्मणोऽनुक्तत्वात् मासमिति द्वितीया माणवक इति प्रयोज्यकर्मतत्राख्यातेनोक्तत्वात् ०

अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां भावे कर्मणि च लकारः मासं मासो वास्यते देवदत्तेन कोशः कोशं वास्यते कुरवः कुरून् वास्यंते गोदोहः गोदोहो वास्यते ण्यन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः मासमास्यते माणवकः ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते साध्वसिश्छिनत्ति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचति पच्यते ओदनेन अपाचि भिद्यते काष्ठेन अभेदि लेनोक्ते कर्मकर्तरि यगादिशिणवदिटः पच्यते ओदनः अपाचि भिद्यते काष्ठम् अभेदि सकर्मकाणां तु न अजा ग्रामं नयति ॥ ॥ ११ प्रथमा कर्तरि त्वनुक्तत्वात्तृतीया देवदत्तेनेति ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ अथ कर्मकर्तरि प्रक्रिया प्रारम्भः ॥ ॥ सकललकारकारणं मंगानरव्यापारो वर्तते ० तत्र स्वव्यापारे स्वातंत्र्यं व्यापारहीनस्य कारकत्वात् व्यापारभेदाः कारकाणां करणादित्वसंभव तत्र यदा कारकांतराणां सौकर्यातिशयं द्योतयितुं प्रतिपादयितुं कर्तुर्व्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां प्राप्नुवंति ० स्वव्यापारे स्वतंत्रत्वात् सुष्ठु करोतीति सुकरस्तस्य भावः सौकर्यं [illegible] कारकांतराणां पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सांप्रतं कर्तृसंज्ञाकरणात् कर्तर्याख्यातो भवति साध्वसिश्छिनत्ति सत्र करणस्य कर्तृसंज्ञा आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात् असिरित्यत्र प्रथमा काष्ठानि पचतीत्यत्रापि करणस्य कर्तृसंज्ञा कर्तुराख्याते

नोक्तत्वात् काष्ठानीति प्रथमा स्थालीपचतिइत्यत्रापि आधारस्य कर्तृसंज्ञायां स्थालीति प्रथमा कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राकृतसकर्मकाअपि प्रायेणाऽ
कर्मकाः कर्मणः सौकर्य्यातिशयं द्योतयितुं यदा कर्तृविवक्षा ततः प्राकृतसकर्मका अपि धातवोऽकर्मका प्रायेण भवंति प्रायेणेत्युक्तत्वादेककर्मकाः छि
दिभिदिप्रभृतय एवाकर्मकाः भवंति नतु द्विकर्मकाः अकर्मकत्वस्य फलमाह तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः कर्मकर्तर्यकर्मकाद्यातो भावे कर्तरि चार्थेऽ
ख्यातप्रत्ययो भवति भावे आख्यातस्योदाहरणमाह पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा आख्यातस्तु भावे कर्तुरनुक्तत्वात् ओदनेने
त्यादौ तृतीया कर्मकर्तर्याख्यातस्योदाहरणमाह कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति कार्यातिदेशोऽयं कर्मणो य
त्कार्य्यं भवति तत्कर्मकर्तुरपीत्यर्थः तेन यक् चतुर्थिचेतिपक् आद्गुणीत्यात् इणतनीतीण स्वरंतानामितीण वदिह इत्यादिकार्य्याणि कर्मकर्तरि भवंति का
ष्ठं भिनत्ति इत्यत्र काष्ठस्य या विदारणात्मत्वरूपा क्रिया सैव काष्ठं भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्तृभूतेपि भवति अयं कार्य्यातिदेशः कर्मस्थभावकानां क
र्मस्थक्रियाणां च धातूनां भवति नतु कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च धातूनां भवति यत्र कर्मणि दृष्टे क्रियाऽनुमातुं शक्यते तत्कर्मस्थक्रिया तत्तोऽन्यक
र्तृस्थक्रियाः पक्वेषु तंडुलेषु भिन्नेषु काष्ठेषु दृष्टेषु दृष्टः कर्तृव्यापारोऽनुमीयते तदुक्तं च कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया आशासिभावः कर्तृ
स्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया १ यद्यप्याधारभावयोरित्यत्र भावशब्देन क्रियापि गृह्यते तथाप्यत्र भेदो विवक्षितः द्रव्यमुपादानात् परिस्पंदरूपो धात्व
र्थः छिदादिक्रिया अपरिस्पंदरूपो विक्लित्त्यादिभावः पचत्योदनं भिनत्ति काष्ठं च देवदत्तः पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यत्राख्यातेन कर्म
कर्तुरुक्तत्वात् प्रथमा कर्तृस्थक्रियाया उदाहरणमाह आशास्ते घटं देवदत्तः आशास्ते घटः स्वयमेव गच्छति ग्रामं देवदत्तः गच्छति ग्रामः स्वयमेवेत्य
त्र घटग्रामयोर्दृष्टयोर्नहि देवदत्तस्य व्यापारोऽनुमातुं शक्यत इति कर्तृस्थत्वक्रियायाहेतोः द्विकर्मकाणां न द्विकर्मकधातूनां कर्मकर्त्ता कर्मवत्तु न भवति
अजां ग्रामं नयती त्यत्र प्रधान कर्मणः कर्तृसंज्ञा प्रधानेनीहृकृष्वहामित्युक्तत्वात् आख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफल

दुहिपच्योः सकर्मकयोर्वा अनयोः कर्मकर्त्ता कर्मवद्वा भवति दुहस्नुनमांकर्मकर्त्तरियग्गिणोन एभ्योयग्गिणौ प्रत्ययौ न भवतः कर्मकर्त्तर्यर्थे दुहेरनेनयक् निषिध्यते
इण्तुविकल्पेन वक्ष्यते गौः पयो दुग्धे इत्यत्र गौणकर्तृविवक्षा गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् स्वरांतानांकर्मकर्त्तरीण्वा तनि स्वरांतेभ्यो धातुभ्य इण्प्रत्य
यो वा भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे तनि परे स्वरांतानां किं अभेदिकाष्ठं कर्मकर्त्तरि किं अकारि घटः कुलालेन कर्मकर्त्तरि लुङ् यथा अकारि घटः स्वयमेव पक्षे लोपो ह्र
स्वादिति सिलोपः अकृत दुहस्नु दुहेरिण् प्रत्ययो वा भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे तनि परे कर्मकर्त्तरि किं अदोहि गौर्देवदत्तेन कर्मकर्त्तरि लुङ् यथा इण्प्रत्यये अदोहि
पक्षे हसपांतादिति सक् दुहदिहलिहगुहूभ्य इति सको वा लुक् अधुक्षत पक्षे लुक् अदुग्ध फलं पच्यते उदुंबरः इत्यत्र गौणकर्मण उदुंबरस्य कर्तृसंज्ञा गौणे

दुहिपच्योस्सकर्मकयोर्वा दुहस्नुनमाङ्कर्मकर्त्तरियग्गिणोन गौः पयो दुग्धे दोग्धि वा स्वरान्तानां कर्मकर्त्तरीड्वा तनि अकारि अ
कृत कटस्स्वयमेव दुहस्नु अदोहि अधुक्षत अदुग्ध उदुम्बरः फलं पच्यते पचति वा प्रस्नुते पयः स्नुक्रमोरणितिनेट् प्रास्नोष्ट नम
ते दण्डः अनंस्त सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि च सृज्यते स्रजं भक्तः असर्जि ॥ ॥ २१ कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् तत्र कर्मवद्भावस्ते नयगा।
दीणवदिटो भवंति स्नुप्रस्रवणे प्रस्रवणमुत्कंठावत्तोगां प्रस्नौति उत्कंठयति गौः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौः लुङि स्वरांतानां हनग्रहेतीण
वदिट् प्रास्नाविष्ट पक्षे स्नुक्रमोरणितिनेट् प्रास्नोष्ट नमते दंड इत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा आख्याते नोक्तत्वात्तत्र प्रथमा लुङि अनंस्त अत्र कर्मकर्त्तर्या
त्मनेपदमेव जातं अत्र वानन्तरभाविन्यर्थो बोध्यः सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि वा सकर्मकस्य सृजेः कर्त्ता कर्मवद्वा भवति श्रद्धायुक्तकर्त्तर्यर्थे सृज्यते स्र
जं भक्त इत्यत्र कर्तरि आख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावात् आद्यग्गिणो भवंति अद्वयानि व्यासस्य तीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

युजेर्वाऽसकर्मकस्य युजेः कर्त्ता कर्मवद्वा भवति युज्यते योगं ब्रह्मचारी स्वत्र कर्त्तरि आख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः यगिणो न तपः कर्मकस्य तपः कर्मकस्य
तपेः कर्त्ता कर्मवद्भवति तप्यते तपस्तापसः इत्यत्र कर्त्तर्याख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः अर्जयतीत्यर्थः लुङि तपो नेणित्यनेन णत्वं अत
प्त भूषावाचिनां किरादीनां सांतानां च यगिण इष्वद्दिटो न भूषार्थेभ्यः किरादिभ्यः सप्रत्ययांतेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मकर्त्तरि यगिण इष्वद्दिटो न भवंति ॥
आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थः तुदाद्यंतर्गणः किरादिः कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे दृङ् आदरे धृङ् अवस्थाने प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति पंचकः अलंकुरुते क
न्या स्वत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा आख्यातेनोक्तत्वादत्र प्रथमा एवमग्रेपि ज्ञेयं तुदादेरिसः ऋत इद्धातोर् अवकिरते लुङि दृङ् दृञ् ऋदंतास्सिसोरितिवे इट्
युजेर्वा युज्यते ब्रह्मचारी योगं युनक्ति वा भूषावाचिनां किरादीनां सान्तानां च यगिणिण्वद्दिटो न अलंकुरुते कन्या अलमकृत
अवकिरते हस्ती अवाकीर्ष्ट अवगिरते पुष्पम् अवागीर्ष्ट आद्रियते दानं आदृत ध्रियते अधृत पृच्छते अपृष्ट चिकीर्षते
कटः चिकीर्षां चक्रे चिकीर्षां बभूवे अचिकीर्षिष्ट ॥ ॥ ११ दृङ् दृञ् ऋदंतानामितिवा दीर्घः अवाकरीष्ट इड्भावे उरित्तिगुणो न०॥
ऋत इद्धातोर् पुनः सिसोरितिगुणो न अवाकीर्ष्ट एवं गॄ तुदादेरिसप्रत्यये अयकीतिरिङ् ततो नु धातोरितीयु आद्रियते लुङि उरित्तिगुणो न लोपो
ह्रस्वादितिसिलोपः आदृत एवं धृङ् तुदादेरिसप्रत्यये ग्रहामितिसंप्रसारणं पृच्छते लुङि छ्शषेतिषत्वं रुसादितिसिलोपः अपृष्ट चिकी
र्षते कट इत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा लुङि सिस नेतीट् यत इत्यस्य लोपः अचिकीर्षिष्ट ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ५ ॥
ञिश्रिञ् ब्रूञ् ग्रंथि ग्रंथा द्विकर्मकाणां यगिणो न ञिप्रत्ययांतेभ्यः श्रिब्रूञ् ग्रंथिग्रंथिभ्य आत्मनेपदविधानकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यो यगिणो न भवतः
कर्मकर्त्तर्यर्थे आदिणवद्दिटौ भवत इत्यर्थः कारयते घट इत्यत्र ञ्यंतात् कर्मकर्त्तर्याख्यातः तत्रोक्तत्वात् प्रथमा लुङि ञेरङि त्यङ् द्वित्वे अडिल

चानिस्सुपधाह्रस्वः पूर्वस्मेकारस्य लघोरितिपूर्वदीर्घः णेरनिटीतिणिलोपः अचीकरत उच्छ्रयते दंड इत्यत्र कर्मणः कर्तयोरख्यातः अपुकर्तरीत्यप् लुङि णिश्रिस्रुद्रु
भ्यइतिङे हिलं तुधातोरितीयङ् उदशिश्रियत ब्रूतेकथेत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा आख्यातेनोक्तत्वात् तत्र प्रथमा लुङि ब्रुवोऽनपातिवच् असमाविक्कीतिङः॥
ङेवचेरित्युमागमः अवोचत अथिग्रंथ्यो ग्रथ्यो गदिकयोर्णेरभावपक्षे ग्रंथ्यते ग्रंथ्यते ग्रंथ इत्यत्र कर्मणः कर्तृविवक्षा तत्राख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा लु
ङि अग्रंथिष्ट अग्रंथिष्ट क्र्यादिकयोस्तु ग्रथ्नीते ग्रथ्नीते च मेखलास्स्वयमेव आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति विकुर्वते सैंधवा इत्यत्राकर्मका
वेतनेन आद्विधानं आख्यातेनोक्तत्वात् कर्मकर्तरि प्रथमा वलवतीत्यर्थः लुङि इणवदिटि व्यकारिष्ट व्यकारिषातां व्यकारिषत इणवदिङभावे

णिश्रिग्रंथ ग्रंथिमन्यादकर्मकाणां युगिणो न कारयते कटः स्वयमेव अचीकरत उच्छ्रयते दण्डः उदशिश्रियत ब्रूतेकथा
अवोचत मन्यते मेखला मन्यते ग्रन्थः अग्रन्थिष्ट विकुर्वते सैन्धवाः व्यकारिष्ट व्यहृत व्यहृषातां कुषिरञ्जेःकर्मकर्तरि वाऽऽ
दिवादौ। कुष्यति कुष्यते वा पादः अकोषि रज्यति रज्यते वा वस्त्रम् अरञ्जि ॥ ॥ इतिकर्मकर्तरिप्रक्रिया ॥ ॥

लोपो ह्रस्वादितिसिलोपः ॥ व्यहृत व्यहृषातां व्यहृषत कुषिरंजोः कर्मकर्तरि वा दिवादौ कुषिरंजिभ्यामुभयपदं भवति कर्मकर्तर्यर्थेत्तिवादिचतुष्टे
येपरतः अनपित्वा त्मनेपदमेव भवति कुषनिष्कर्षे क्र्यादिकः रंजरागे दैवादिकः कुष्यति कुष्यते वा पाद इत्यत्र कर्मणः कर्तृविवक्षाया
माख्यातः कर्तृकर्मवद्भावादात्मनेपदादिः लुङि इण तनीतीणः ॥ अकोषि रज्यति रज्यते वा वस्त्रमित्यत्रापि कर्मकर्तर्याख्यातः तत्राख्यातेनोक्त
त्वात् प्रथमा लुङि अरंजि अरंसातां अरंसत इह कर्मकर्तरि प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ सर्वत्र स्वयं शब्दः करणार्थको ज्ञेयः
आत्मना करणेनेत्यर्थः ॥ कर्त्रर्थे तु कर्मण्याख्यातः स्यादित्यर्थः ॥ ॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥ ❀ ॥

०स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् धातोर्लृट् भवति स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सति न तु लङ् वत्स्यामः अवसाम इत्यर्थः एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादि योगेऽपि यद्योगे उक्तं न स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सत्यपि यद्शब्दयोगे भूतानद्यतने लृट् न भवति किं तु लङेव उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यं मत्त्व प्राह्विभिः कश्चित् स्वापनगतमेव न वेत्ति पश्चादन्येभ्यः श्रुत्वा मयि सुप्ते किल शब्दोऽज्ञानसूचकः सुप्तः सन् अहं विललापेति असंतापह्नवे लिट् असंताप ...र्थे लिट् भवति कलिंगो नाम निषिद्धो देशः उक्तं च अंगवंगकलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति १ इति केचित् ०॥ कश्चित् पृष्टः त्वं कलिंगेषु अवात्सीः तत्र गत्वा त्वया चिरं स्थितमित्यर्थः स आह नाहं कलिंगं जगामेति केवलमवस्थानमेव न निषिद्ध्यते किं तु तद्धेतुभूतं गम

स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् लङोऽपवादः स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः यद्योगे उक्तं न अभिजानासि कृष्ण यद्वने ऽभुञ्ज्महि उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् सुप्तोऽहं किल विललापः असन्तापह्नवे लिट् आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लङ् लिटौ कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गाञ्जगाम हशश्वतोर्लिड्विषये लङ् लिटौ अगच्छत् किम् जगाम किम् अनासन्ने तु कंसे जघान किम् स्मे लट् लिटोऽपवादः यजति स्म युधिष्ठिरः भूतानद्यतने लट् स्मयोगे एवं स्म पिता ब्रवीति ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट् अकार्षीः किम् ननु करोमि भोः॥ ॥ एतमर्थीसंतापह्नवो भवति हशश्वतोर्लिड्विषये लङ् लिटौ हशश्वत् निपातयोर्योगे लिडर्थे लङ् लिटौ भवतः आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लङ् लिटौ आसन्नकालिके भूतानद्यतने परोक्ष इति धात्वर्थे प्रष्टव्ये लङ् लिटौ भवतः पंचवर्षाभ्यंतर आसन्नकालः पंचवर्षातीतविप्रकृष्टकालः पृच्छ्यमाने किं जगाद वा लिडेव अनासन्ने तु लिडेव कंसं जघान किं स्मे लट् स्मयोगे लट् भवति न तु लिट् स्मेत्य व्ययं भूतकालद्योतकं भूतेऽनद्यतने लट् स्मयोगे लङोऽपवादः ब्रवीति स्म अब्रवीदित्यर्थः ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट् पृच्छ्यते इति पृष्टः कर्मणि क्तः पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठीसमासः भावे क्तप्रत्यये तु पृष्टं प्रश्नं पृष्टपूर्वं च तत् प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनमिति मध्यमपदलो०

नन्वोर्वा ननुनिपातयोर्योगे पृष्टप्रतिवचने भूते वा लट् भवति पक्षे लुङ्लिटौ पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वा लुङ्लटौ ननुस्मे पक्षे लङ्लिटौ स्मेइतिकिं यजतिस्म
पुरा युधिष्ठिरः यावत् पुरानिपातयोर्भविष्यति लट् यावद्भुंक्ते पुराभुंक्ते निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः निपातयोः किं यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते
करणभूतया पुरा यास्यति वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा कदागतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं अयमागच्छामी त्युत्तरं भूतकालाभिव्यक्तये
यमिति अयोयस्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनायते नह्यागमनाविनाभूतं रूपं धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्र प्रतिनिर्दिश्यते॥
नन्वोर्वा अकार्षीः किम् नकरोमि नाकार्षम् अहं नु करोमि अहं न्वकार्षम् पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वा लङ्लटौ ननुस्मयो
गे वसन्तीह पुराछात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा स्मे किम् यजतिस्म पुरा युधिष्ठिरः यावत्पुरा निपातयोर्भविष्यति लट् यावद्भु
ङ्क्ते पुराभुङ्क्ते कदाकर्ह्योर्वा भविष्यति लट् कदाकर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्तावा वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा
कदाऽऽगतोसि अयमागच्छामि अयमागमम् कदागमिष्यसि एषु गच्छामि गमिष्यामि वा क्षिप्रवचने लृट् वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु
त्वमि नम्वायास्यति तदाशीघ्रम्वस्यामः॥ ॥ एवं कदागमिष्यतीति भविष्यत् कालेप्रश्नवाक्यं एव गच्छामीत्युत्तरं भविष्यत् कालाऽभिव्य
क्तये एषइतिप्रयोगस्य इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत् कालद्योतनायते नगमने नाविनाभूतं यत्र परिकरबंधादियुक्तं तत्र प्रतिनि
र्दिश्यते तत्र कदेतिप्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालाऽनुपादानात् अयमेवशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमः क्षिप्रप्रवचने लृट् वचनग्रहणम् स्वरूपग्रह
णं निरासार्थं क्षिप्रपर्यायेउपपदे लृट्॥ ॥ ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः कालत्रये आभ्यां योगे लट् स्यात् गर्हायां कालत्रयेपरत्वात् लुङा
दीनयं वाधते अपिजायांत्यजसि त्यक्ष्यसि अत्याक्षीः इत्यादिविषये त्यजसीत्यादिलडेव प्रयुज्यते इतिभावः एवं योजायां अत्यजत् तत्याजत्यक्ष्य
सि अत्यासीत् इत्यादिविषये योजामामपित्यजतीति जातु गणिकामारत्से गर्हितमेतत् वाक्यम् लिङ्लटौ गर्हायां कालत्रये पक्षे लिङ्॥ ॥ ॥

चं०प्रा० लिट् लुट् लृट् लङ् लुङः भूतानद्यतनेलङ् कथंधर्ममसृजः परोक्षेऽनद्यतनेभूतेलिट् कथंतसर्ज भविष्यत्यनद्यतनेलुट् कथंधर्मंत्वंस्रष्टासि भविष्य
टी०सु० त्सामान्येलृट् कथंधर्मंत्वस्रक्ष्यसिक्रियातिपत्तिकमेलृङ् कथंधर्ममस्रक्ष्यत् भूतसामान्येलुङ् कथंधर्ममस्राक्षीः जातुयत्तयदायदियोगेलिङ् अनवक्लृ
८५ प्त्यमर्षयो र्लङ्स्यादेषांयोगे ॥ अनवक्लृप्तिरसंभावना अमर्षोऽक्षमा लटोपवादः लृङ् तुक्रियाऽनिष्पत्तौभूतेवाभविष्यतितुनित्यमित्यर्थः जातुभवान्
हरिमनिंदिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यं अगर्हायामिदं गर्हायांतु जातुयोगेलङुक्तः उताप्योर्वाढार्थयोर्लिङ् सामर्थ्यार्थयोरनयोर्योगेलिङ् वाढार्थयोः किं उतदंडः
पतिष्यति अपिधास्यति द्वारं अत्रप्रश्नः प्रच्छादनंचगम्यते स्वाभिप्रायाविष्करणेगमेर्लिङ् ननुकच्चितिकालत्रयेसर्वलकारापवादः कच्चितिकिं॥

गर्हायांलडपिजात्वोः कालत्रयेअपिजायान्त्वमजसि जातुगणिकामादत्से वाकथमितिलिङ् लटोगर्हायाङ्कालत्रये कथन्धर्म्मंन्त्सजेःत्सज
सिवा जातुयत्तयदायदियोगेलिङ् लटोपवादः जातुयत् यदायदित्वा दृशोहरिन्निंदेत् नावकल्पयामि नामर्षयामि उताप्योर्वा
ढार्थयोर्लिङ् कालत्रये उतअपिवाहन्यादघंहरिः स्वाभिप्रायाविष्करणेगमेर्लिङ् कालत्रये ननुकच्चिति कामोमेभुञ्जीतभवानितिक
च्चिदितिकिम् कच्चिज्जीवतिमेमाता हेतुहेतुमतोर्भविष्यतिलिङ्वा कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात् कृष्णन्नंस्यतिचेत्सुखंयास्यति इच्छार्थे
षु लिङ्लोटौ कामप्रवेदने इच्छामिभुञ्जीत भुङ्क्ताम्भवान् इच्छार्थेभ्योलिङ्लटौ वर्त्तमानार्थे कामयते कामयेत ॥ ॥ ः॰ः॥ ॥

कामोमेकच्चित्जीवतिवर्तमानसमीपे इतिलट् हेतुहेतुमतोर्भविष्यतिलिङ्वा हेतुःकारणंहेतुमत्फलंपक्षेलृङ् कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात् कृष्णनतिः। राम०
सुखप्राप्तेर्हेतुः भविष्यत्येवेष्यते नेहहंतीतिपलायते इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ कामइच्छाप्रवेदनं प्रकाशनंतस्मिन्नर्थे इच्छार्थेभ्योलिङ्लोटौ इच्छार्थो ८५
येधातेइच्छार्थास्तेभ्यः तेनवसकांनाविस्यादयोपीच्छार्थाग्नाह्याः ॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥

पौनःपुन्येभृशार्थेचधातोर्लोट् सर्वलकारविषयेलोटोहिस्वौसर्वंतुवादिविषयेतध्वमोर्विषयेवा पौनःपुन्यंभृशार्थश्चधातोरेवार्थःलोट्तुद्योतकइतिभावः॥ मवुतुवादीनामादेशस्त्वेपि तांस्थानेविहितस्यहेःस्थानिवद्भावेनपित्वात् ङिच्चपिन्नपिच्चङिन्नेतिभाष्योक्तत्वात् ङित्वाभावेलुनीहीत्यत्र ईहल्यघोरितीत्वंन स्यात् ब्रूहिइत्यत्र ब्रुवःपञ्चानामादितआहोब्रुवः इत्यादावीप्रुपितिङ्प्रत्यये ब्रवीहीतिचस्यात् तृणेढ़इत्यत्रतु तृणेहोनमिहलीतीत्यागमः पितीतिइमागमेतृणेढिइतिचस्यात् अतोलोटो हिस्वाविस्युक्तं सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदेभ्योहिःकर्तरिआत्मनेपदेभ्यःस्वोभावकर्मकर्तृषुक्रियासमभिहारे द्वेइतिद्वित्वंयस्माद्धातोर्लोट् विहितस्तस्यैवधातोरनुप्रयोगश्चकर्तव्यः अनुप्रयोगात् यथायथंलडादयः तिबादयश्चकर्तव्याःततःसंख्याकालयोःपुरुषविशेषार्थस्यचाभिव्यक्ति

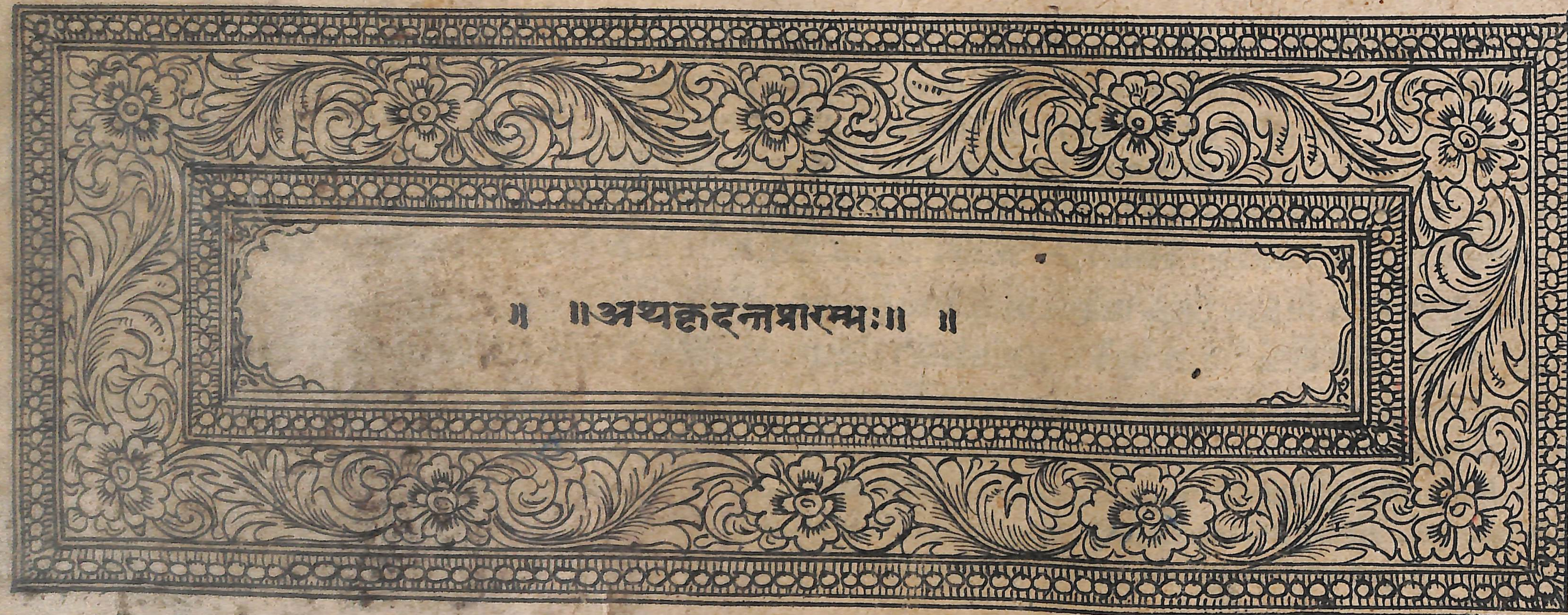
पौनःपुन्येभृशार्थेचधातोर्लोटःसर्वलकारविषये तस्यलोटोहिस्वौ
सर्वंतुवादिविषये तध्वमोर्विषयेवा क्रियासमभिहारे द्वित्वन्तस्यै
वधातोरनुप्रयोगश्च ॥ ॥ॐनमोभगवतेवासुदेवाय० ॥ ॥

र्भवति अत्रलोडंतविषयेसंख्याकारकादीनांहिस्वांतादप्रतीतिस्तद्बोधनायाऽनुप्रयोगोन्यायतएवयाहिइतियातिपुनःपुनरतिशयेनवायानंहिप्रत्ययांन स्यार्थःएककर्तृकंवर्तमानंयानंयातिइत्यस्यार्थः। इतिशब्दस्तुभेदाऽन्वयेतात्पर्यंग्राहयति मध्यमपुरुषबहुवचनेनशब्देतुयातयातेतियूयंयाथप [illegible]याहि याहीति यूयं याथ एवंभूतभ[illegible]णोरप्युदाहरणं यास्यति इति याहि याहि मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वंशब्देतु अधीध्वं अधीध्वमिति यूयम धीध्वे पक्षे अधीष्वा[illegible]धीघ्व[illegible] [illegible]भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्यादिज्ञेयम् ॥ ॥ ॥ ॥

अनेकक्रियासमुच्चयेतुवालोट् तस्यहिस्वौतध्वमोर्विषयेवासामान्यार्थस्यधातोरनुप्रयोगातिवादयः चिनोतेर्भावेस्वरादन्प्रत्ययेक्तनेसमुद्दीयतइतिसमु
च्चयः अस्मिन्नर्थेयोनः पुनेभक्षार्थेचेत्यः अनुवर्त्तनात् द्विलमकत्वेवोदाहरति तध्वमोस्तुः पिवतखादतेति यूयं अभ्यवहरथपक्षे पिवखादेति यूयंभ्र
भ्यवहरथ भुंग्ध्वं आस्वादध्वमिति यूयं अभ्यवहरध्वे पक्षेभुंक्ष्व आस्वादस्वेति यूयं अभ्यवहरध्वे लोट अभावपक्षेसक्तून्पिवतिधानाःखादतीत्य
न्नंभुंक्ते दाधिकमास्वादते धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः इत्यमरः दध्नासंस्कृतं दाधिकंव्यंजनादिपुंस्यवस्कंदलुनीहिनं दनं सुषाणरत्नानिहरामरांगनाः विग्द

अनेकक्रियासमुच्चयेवालोट् तस्यहिस्वौ तध्वमोर्विषयेवा समानार्थस्यधातोरनुप्रयोगात्तिवादयः याहि याहीति याति एवंया
तः यान्ति यासि याथः यात यातेति यूयम् याथ यामि यावः यामः याहि याहीति यास्यति अयासीत् अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ॥
एवमन्यत्रापि ध्वम्विषये प्राग्वत्पक्षे अधीध्व मधीध्व मिति यूयमधीध्वे सक्तून्पिवधानाः खादेत्यभ्यवहरति पिवत खाद
तेत्यभ्यवहरथ अन्नम्भुंक्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते भुंग्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे ॥ इतिआख्यातप्रक्रियास

ह्यपक्के नमुचिद्विषावलीयइत्यमस्वास्थ्यमहर्निशंदिवः ॥ १ ॥ अवस्कंदनलवणमोषणाहरणादिरूपाभूताऽनद्यतनेपरोक्षाएककर्त्तृका अस्वास्थ्य
क्रियतेत्यर्थः ॥ ॥ इतिलकारार्थप्रक्रियासमाप्तम् ॥ ॥ बुद्धिमांद्यवशात्किञ्चिद्यद्शुद्धमलेखिततत् द्वेषभावंसमुत्सृज्यशोधनीयंमनीषि
भिः ॥ १ ॥ इतिसिद्धांतचन्द्रिकाव्याख्यायामाख्यातकाण्डंसमाप्तिमगमत् ॥ ॥ मतोऽष्टम्यजगन्नाथसदानंदेनसंमुदा ॥ ॥ सिद्धान्तचन्द्रि
काद्यत्तिः क्रियतेद्धत प्रकाशिका ॥ १ ॥ ॥ शुभम्भूयात् ॥ ॥ सम्वत् ॥ १९२५ ॥ ॥ शाके ॥ १७९० ॥ ॥ वैशाखशुक्ले ८ गुरुवासर ॥

॥ ॥अथरुद्रजप्रारम्भः॥ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ प्रतोष्य जगन्नाथं सदानंदेन संमुदा सिद्धांतचन्द्रिकावृत्तिः क्रियते कृत्प्रकाशिका १ कृत्कर्तरि कृदन्तर्गतः कर्तरीति बोध्यं तृच्ण्वुलौ०
धातोरेतौ स्तः कर्तरि कृत्प्रत्ययमाह पचतीति विग्रहः चोः कुरिति कः कृत्तद्धितेति नामसंज्ञायां स्वादिर्विभक्तिः सुरुत्वविसर्गाः स्यात् सेयदिति सेपत्वं टिलोपश्च पक्ता
पाकानुकूलकृतिमान् देवदत्त इत्यर्थः कृतः धातोः परस्य वसादेः कृतः प्रत्ययस्येट् वसेति प्रत्याहारः ककारेऽत्र पवर्गीयः भवतीति भविता कुटकौटिल्ये तुदादिः कु
टादेर्ञ्णिद्धर्जमिति प्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुणः कुटतीति कुटिता एधते इति एधिता गुपू रक्षणे आयादय आर्धधातुके वेति वाऽऽयः आयपक्षे कृत इति नित्यमिट् अन्यत्र
ऊदितो वेति वेट् गोपायतीति गोपायिता गोपिता गोप्ता षह मर्षणे इषु सहेति वेट् सहते इति सहिता हुडभावे हो ढ इति हस्य ढः तथोर्ध इति धस्य धः ष्टुत्वं ढि ढ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ कृत्कर्तरि वक्ष्यमाणः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः स च कर्तरि तृच्ण्वुलौ धातोः पक्ता कृतः वसादेः कृ
तइट् भविता कुटकौटिल्ये कुटिता एधते इति एधिता गोपिता गोपायिता गोप्ता सहिता सोढा एषिता एष्टा युवोरनाकौ

वाचकः पाचकः भावकः धावकः दायकः घातकः जनकः घटकः धाटकः दरिद्रायकः कोटकः शमकः नियामकः

इति ढलोपः पूर्वदीर्घो सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं सोढा इषु इच्छायां इषु सहेति वेट् इच्छतीति एषिता इडभावे ष्टुत्वं एष्टा वुण् प्रत्ययमाह णकार इद्ध्यर्थः
युवोरनाकौ युश्च वुश्च युवू तयोः युवोर्वकौ इति वाचकः पचति पाचयतीति वा पाचकः भवतीति भावयतीति वा भावकः यदि ण्यंतात् वुण्विधिः तदा णेरिति०
णिलोपः ददातीति आतो युगिति युक् दायकः हंतीति हनो घदिति घत् घातकः जनी प्रादुर्भावे दैवादिकः जनजनने जुहोत्यादिः जनयतीति जनवध्यो
रितिन वृद्धिः णेरितिणिलोपः जनकः घटयतीति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः णेरितिणिलोपः घटकः दरिद्रातीति आतो युगिति युक् दरिद्रायकः तृच्प्रत्यये तु कृत
इतीट् दरिद्रातेरनपीत्यालोपः दरिद्रिता कुटकौटिल्ये कुटादेर्ञ्णिद्धर्जमिति वुणो ङित्त्वाद् उपधायाल घोरितिगुणः कुटतीति कोटकः शमु उपशमे मांतस्य से

दीनेतिनवृद्धिः शाम्यतीतिशमकः यमउपरमेनियच्छतीतिमांतस्यसेटइतिवृद्धिनिषेधस्तुनप्रवर्तते अस्यानिट्त्वात्नियामकः॥ ॥क्रमेः कर्तर्यात्मने॰ द्विषयात्० कृतइण्न आत्मनेपदविषयात्क्रमेःपरस्यकर्तरिकृत्प्रत्ययस्यइण्नभवति प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामितिक्रमेरात्मनेपदविषयता प्रक्रमेतिइतिप्रक्रंतात्प्र त्ययः कर्तरीतिकिं प्रक्रम्यतेइतिप्रक्रमितव्यं आत्मनेपदेतिकिंसंक्रामतीति संक्रमिता नाम्युपधात्कप्रत्ययमाह प्रत्ययाद्यालशकवर्गाइत्संज्ञकाभवंति॥ तद्धितवर्जे किलाद्गुणोनवोधयतीतिबुधः क्षिपप्रेरणे क्षिपतीतिक्षिपः कप्रत्ययेतुदेशावुणितुक्षेपकः वर्ततेइतिवृत्तः प्रकृज्ञाभ्यश्चएभ्योपिकः प्रीञ्तर्पणे प्रीणातीतिप्रधातोरितीयप्रियः कृविक्षेपेकिरतीति ऋतइद्धातोः किरः जानातीति आतोनपीसालोपः ज्ञः उपसर्गे आदंतात्कः उपसर्गेपूर्वपदे।

क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृतइण्न प्रक्रन्ता नाम्युपधात्कः क्षिपः बुधः वृतः प्रीकृज्ञाभ्यश्च प्रियः किरः ज्ञः उपसर्गे आदन्ता त् प्रदः सुज्ञः सुग्लः सुस्थः पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि पचादेः नन्दादेर्युः ग्रहादेर्णिनिः पचः वदः चलः पतः चरः चरिच लिपतिवदीनाम्वाद्वित्वम्पूर्वस्य आक् अप्रत्ययेपरे चराचरः चलाचलः पतापतः वदावदः हन्तेर्हस्य घत्वञ्च घनाघनः॥

आदंताद्धातोःकः प्रददातीति आतोनपीसालोपः प्रदः सुष्ठुजानातीतिसुज्ञः ग्लैहर्षक्षयेसुष्ठुग्लायतीतिसुग्लः पचिनंदिग्रहादेरयुणिनि द्वंद्वांते श्रूय माणाः शब्दः प्रत्येकंसंबध्यते इत्यादिशब्दः प्रत्येकंयोज्यः पचादेर्धातोरप्रत्ययः नंद्यादेर्धातोर्युप्रत्ययः ग्रहादेर्धातोर्णिनिप्रत्ययः। अप्रत्ययमाह॰ पचतीतिपचः वदतीतिवदः चलसंचलने चलतीतिचलः पत्लृपतने॥ पततीतिपतः चरतीतिचरः चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्वंपूर्वस्याक् अप्रत्यये अत्रह्रस्वइतिह्रस्वः पूर्वस्यहलादिशेषइत्यादिशेषश्चनभवति आगमस्यदीर्घत्वसामर्थ्यात् चराचरइत्यादि हंतेर्हस्यघत्वंच हंतेर्द्वित्वंपूर्वस्यहस्यघ त्वंवा प्रत्ययेचकारात् पूर्वस्याक् उत्तरहस्यतुपूर्वोहंतेरिति घः घनाघनः ॥ ॥ ॥

के॰ कु॰ पाटेर्णिलुक् चोकु च दीर्घश्च पूर्वस्य यद्यपि णेरित्यनेनैव णिलोपः सिद्धः तथापि प्रत्ययलक्षणेनोपधावृद्धिर्माभूदित्येवमर्थं लुक्करणं पूर्वे णिलुक् ततऊगाग
तौ॰ सु॰ मपूर्वदीर्घश्च पाटयतीति पाटूः पटः इहापि हन्त्रस्य हसादिः शेषयोरभावः पक्षे हंतीति हनः णेरिति णिलोपः पाटः सुप्रत्ययमाह सुवोरित्यनादेशः टुणदि समृद्धौ
२ नन्दयतीति णेरिति णिलोपः नंदनः टुवम् उद्गिरणे ग्लास्नावनुवमामिति वैकल्पिकमीत्त्वाभावे वामयतीति वामनः दुषवैकृत्ये दुषेर्णाविति दीर्घः णिरिति
णिलोपः दूषयतीति दूषणः साधसंसिद्धौ साध्नोति साधयतीति वा साधनः वृधु वृद्धौ वर्द्धते इति वर्द्धनः शोभते इति शोभनः रोचते इति रोचनः रुशब्दे रावयती
ति णेरिति णिलोपः रावणः सहमर्षणे सहते इति सहनः तपऐश्वर्ये दैवादिकः तप्यते इति तपनः दाम्यतीति दमनः जल्पतीति जल्पनः कुचशब्दे कोच

पाटेर्णिलुक् चोकु दीर्घश्च पूर्वस्य पाटूः पटः हनः पाटः नन्दनः वामनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः रोचनः रावणः स

हनः तपनः मदनः जल्पनः प्लवनः कुचसंकोचने कोचनः म्लेछ अव्यक्ते शब्दे म्लेच्छनः लवणः णत्वं निपात्यम् ग्राही उत्सा

ही उद्भावी छायी पायी मन्त्री आयाची मंत्री तंत्री आवादी अपराधी दृशादेशः दृशपाघ्राध्माधेटांशः शिति चतुर्वत् च

तुर्षु तिवादिषु यत्कार्यमुक्तं तच्छिति परे भवति पश्यः धयः धमः जिघ्रः पिबः ॥ ९ नः म्लेछ अव्यक्ते शब्दे म्लेछतीति म्लेच्छनः लुना
तीति लवणं नंद्यादिगणेनिपातनात् णत्वं णिनिप्रत्ययमाह ग्रहस्था चौच वर्गटवर्गा विनोत्सः इति णिन्सा दत्वउपधायाइति वृद्धिः गृह्णातीति ग्राही हन्ति
ति सोदीर्घः नान्नोनइति नलोपः ग्राही षहमर्षणे उत्सहते इति उत्साही उद्भासते इति उद्भासीति भवतीति आतो युगिति युक् स्थायी छो छेदने छ्यतीति छायी
पिबतीति पायी मंत्रिगुप्तभाषणे चुरादिः मंत्रयतीति णेरिति णिलोपः मंत्री टुयाचृ याञ्चायां आयाचते इति णिनोऽदादेशः आयाची नवदतीति आवा
दी राधसंसिद्धौ अपराध्यतीति अपराधी दृशादेशः दृशपाघ्राध्माधेट् भ्यः शप्रत्ययो भवति शप्रत्ययमाह यस्येत्संज्ञा शिति चतुर्वत् पश्यतीति दृश सम॰
देरिति पश्यादेशः अपूकृतरीति अपूअदेरित्यलोपः पश्यः पापाने पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहण २
मिति न्यायात् पिबतीति पिबः घ्रागंधोपादाने जीघ्रतीति जिघ्रः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः धमतीति धमः धेट् पाने धयतीति धयः ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ ९ ॥

घ्रः संज्ञायां न संज्ञायां वाच्यायामस्मात् शेन विशेषेण जिघ्रतीति उपसर्गे आ दत्तादिति कः आतो न पीत्यालोपः व्याघ्रः अनुपसर्गेभ्यो लिंपविंद धारि पारि वेद्युदेजि चेति सा तिसाहिभ्यः शः लिपू उपदेहे विद्लृ लाभे तौ दादिकौ विमौ संभवादुभौ निर्दिष्टौ तेन ज्ञानार्थस्यैव विदेर्ग्रहणं न तु सत्ताद्यर्थकस्य लिंपतीति विंदतीति तुदादेरिति श्रदेरि त्यलोपः। विदः मुचादेरिति नुम् धृञ् धारणे धृङ् अवस्थाने अनयोर्द्वयोरपि ग्रहणं धारयतीति धारयः पार कर्म्म समाप्तौ चुरादिः पृ पालनादौ इति ण्यंतो वा पार यतीति पारयः विद चेतनादिषु चुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो ण्यंतो वा वेदयतीति वेदयः उत्पूर्वः एजृ कंपने ण्यंतः उद्धेजयतीति उद्धेजयः चित्त संचेतने चुरादिः चेतयतीति चेतयः सातिः सुखे सौत्रः सातयतीति सातयः क्विप्रत्यये तु सात्परमात्मा सात विद्यते येषां ते सात्वंतो भक्ताः षह मर्षणे चुरादिः प्रयोज्यक ण्यंतो वा सा

घ्रस्संज्ञायां न व्याघ्रः अनुपसर्गेभ्यो लिम्पविन्द धारि पारि वेद्युदेजि चेति साति साहिभ्यश्शः लिम्पः विन्दः धारयः पारयः वेदयः उद्धे जयः चेतयः सातः सुखे सौत्रः सातयः साहयः नौ लिम्पेः निलिंपाः देवाः गवादिषु विन्देः सञ्ज्ञायाम् गोविन्दः अरविन्दः दाञ्धाञोर्वा शः ददः दधः ज्वलादेर्णः ज्वालः तायः दायः पायः धायः न्यायः कार्य्यः णः कर्मण्युपपदे धातोरण् कुम्भकारः ग्रन्थकारः ह्वावा माभ्यश्च स्वर्गह्वायः तन्तुवायः धान्यमायः ॥ ॥

हयतीति साहयः अनुपसर्गादिति किं प्रलिपः नाम्युपधादिति कः नौ लिंपेः निपूर्वपदे शः नि लिंपतीति निलिंपा देवाः गवादिषु विंदेः संज्ञायां कार्येः णइत्यस्यापवादः गां विंदति गोविंदः चक्रस्य नाभिनेम्योरंतराले स्थितानि काष्ठान्यरा उच्यंते अराकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विंदति लभते इत्यरविंदः दाञ्धाञोर्वा अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां वा शः ददातिदधातीति ह्वादेरिति द्वित्वं शस्याडित्वाद् आतो न पीत्या लोपः ददः दधः पक्षे ज्वलादेरिति गुणः आतो युगिति युक् दायः धायः उपसर्गे प्रदः प्रधः उपसर्गे इति कः दद दाने दध धारणे एतयोरपि ददः दधः इति ज्वलादेर्णः अनुपसर्गात् ज्वलादेर्वा णः णप्रत्ययमाह णकारो वृद्ध्यर्थः ज्वलतीति ज्वालः चलतीति चालः तप संतापे तपतीति तापः पक्षे पचादेरित्यः ज्वलः चलः तपः उपसर्गे किं उज्वलः कार्य्येः णः अणप्रत्ययमाह णकारो वृद्ध्यर्थः कुंभं करोतीत्यत्राणि कृते कर्तृकार्ययोरिति षष्ठ्यंतस्य कुंभशब्दस्य नाम्नश्च कृतेति कारशब्देन समासः कुंभस्य कारः कुंभकारः कथं तर्हि गंगाधरभूधरादयः इति पदसंस्कारपक्षे ॥ ॥

वै॰ को॰ टी॰ सु॰ ३ धरतीतिधरः गंगायाः धरः गंगाधरइतिशेषेकृतिवेति कर्मणियाषष्ठीतदंतेनसमासः ह्वावामाभ्यश्च कर्मण्युपपदेएभ्योपण आतोड इत्यस्यापवादः स्वर्गंह्वयतीतिसंध्यस्व
गमेत स्त्रियाले आतोसुगिति सुकुस्वर्गह्वायः वेञ्तंतुसंताने तंतुंवयतीति तंतुवायः माङ् माने मेङ् प्रणिदाने अनयोरिहग्रहणं तनुमामाने इत्यस्याकर्मकत्वात्
धान्यंमिनोतिइतिधान्यमायः शीलिकामिभक्ष्याचारिभ्योणः शामस्यमाहणोरुद्ध्यर्थः शीलसमाधौ मांसंशीलतीति आवतःस्त्रियामित्यापूर्मांसशीला
मांसंकामयतेइतिकमेर्णिङिति णिङ्नेरितिणिलोपः मांसकामाः भक्षअदनेचुरादिः मांसंभक्षयतीति मांसभक्षाकल्याणमाचरतीति कल्याणाचाराईक्षद
र्शनादौसुखंप्रतीक्षते सुखप्रतीक्षाक्षमूषसहनेबाहुंक्षमतेइतिबहुक्षमा आतोडः अनुपसर्गादितिवडप्रत्ययमाह अणोपवादः डित्वाट्टिलोपः गोददा

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणः शीलधारणे मांसशीला मांसकामा मांसभक्षा कल्याणाचारा बहुक्षमा सुखमतीक्षा आतोम
डः कर्म्मण्युपपदेआदन्तात् गोदः धनदः पार्ष्णित्रः नाम्निच नाम्निउपपदेधातोर्डः द्विपः द्विजः गिरिशः पादपः गृहस्थः शुचश्रुद्रे
शुचंद्रवतीति शुद्रः उरसः सलोपोमुम्वाडानेगमौ उरगः उरङ्गः विहायसोविहमुम्वाडानेगमौ विहगः विहङ्गः ॥ ॥ ॥ ॥

तीतिगोदः धनंददातीतिधनदः पार्ष्णिपश्चात्पदंत्रायते इतिपार्ष्णित्रः अनुपसर्गेकिंगोसंदायः आसायुकुच नाम्निच आदंतादिसेवद्वाभ्यांसुखमुंडाभ्यांपिब
तीतिद्विपः गृहेतिष्ठतीति गृहस्थः गिरावुपपदे छंदसिडः नान्यत्रभाष्याद्यनुक्तत्वात् गिरौशेतेइतिगिरिशः पादेनपिबतीतिपादपः कथंतर्हि गिरिशमुपचारप्रत्यहं राम॰
सामुकेशीति गिरिरस्यास्तीतिगिरिशः लोमादित्वात्शः शुचः शुद्रे च शुचशब्दस्यशुआदेशोद्रेपदे द्रुधातोर्डप्रत्ययः ॥ द्रुगतौ ॥ शुचंद्रवतीतिशूद्रः उरसः ३
सलोपोमुम्वाडानेगमौ उरश्शब्दस्यशस्यलोपः गमेर्डश्चवामुमागमः उरसागच्छतीतिउरगः उरंगः विहायसोविहमुम्वाडानेगमौ विहायसशब्दस्यविहआदे
शः गमेर्डश्चवामुम् विहायसाकाशेनगच्छतीति विहगः विहंगः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भुजतुरयोर्मुमुवा अनयोरुपपदयोर्गमेर्डः अनयोर्मुमवा भुजेनकौटिल्येन गच्छतीति भुजगः भुजंगः तुरेणवेगेन गच्छतीति तुरगः तुरंगः संप्रसारणिभ्योडः उपसर्गे आदंता दि
त्यस्यापवादः संप्रसारणं येषां धातूनामस्तितेसंप्रसारिणस्तेभ्योडः ज्यावयोहानौ प्रजिनातीति प्रज्यः हेञ्स्पर्द्धायां आह्वयतीति आह्वः प्रह्वः तुंदशोकयोः परिमृजापनु
दोरालस्यसुखाहरणयोः कः तुंदशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरेभ्यो कः आलस्यसुखाहरणयोः अर्थयोः तुदोरितिपंचम्यर्थेषष्ठी पुनः कप्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः मृजूष्
शुद्धौ तुंदंपरिमार्ष्टीतितुंदपरिमृजोऽलसः अत्रमृजेर्वृद्धिरिति वैकल्पिकी वृद्धिर्नेत्सिके सादेवेत्यन्येतुदंप्रेरणेशोकमपनुदतीतिशोकापनुदः सुखस्याहर्तासुखा
भिलाषी अलसादन्यत्र तुंदपरिमार्जः मन्त्रसंसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदतीति शोकापनोदः अणेव मूलविभुजादेः कः मूलानिविभुजतीति भुजकौटिल्ये मूलवि

भुजतुरयोर्मुम्वाडानेगमो भुजगः भुजङ्गः तुरगः तुरङ्गः सम्प्रसारणिभ्योडः कापवादः प्रज्यः प्रह्वः आह्वः तुंदशोकयोः परिमृजाऽपनुदेः
रालस्यसुखाहरणयोः कः तुन्दपरिमृजोऽलसः शोकापनुदः सुखस्याहर्ता मूलविभुजादेः कः मूलानिविभूजति मूलविभुजोरथः कुध्रः म
हीध्रः गिलः गिरः गष्टक् सामगः सामगी पिबतेः सुराशीध्वोः सुरापः शीधुपः सुरापी शीधुपी अटैनाम्निकार्य्येवा कारटकारौप्रत्ययौ अस्थि
हरः स्वाकवचहरः कुमारः धनुर्हरः कुरुचरः पुरःसरः अग्रेसरः पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः शक्तिग्रहः पूजार्हा ब्राह्मणी स्तम्बेरमः ह
स्तीकर्णेजपः शूचकः यशस्करीविद्या श्राद्धकरः वचनकरः कर्म्मकरः दिवाकरः ॥ ॥ एभुजः धन्त्रधारणे महीधरतीति महीध्रः पर्वतः कुधरतीति
कुध्रः गृनिगरणे गिलतीति कलइसेतीरगिरतेः स्वरेइति वालः गिलः गष्टक् कर्म्मण्युपपदे अनुपसर्गाद्गायतेष्टक् टक्प्रत्ययमाह छित्वद्गतीवर्ण्यः गेशब्देननुगा
ड्गतोगास्नुताविसनयोर्महसामनभिधानात् सामगायतीति मानोनपीत्यालोपः सामगः स्त्री सामगी उपसर्गे किं सामसंगायः अणसु कु चापिबतेः सुरासीध्वाः सु
राशीध्वोरुपपदयोः पिबतेष्टक् सुरांपिबतीति सुरापी सीधुमद्यं पिबतीति सिधुपी अन्यत्र डएवक्षीरपा ब्राह्मणी अटौ अप्रत्ययमाह अस्थिहरतीति अस्थिहरः
स्वाकवचंहरतीति कवचहरः कुमारः धनुर्हरतीति धनुर्हरः युवा पार्श्वाभ्यां शेतेइति पार्श्वशयः पृष्ठेनशेतेइति पृष्ठशयः शक्तिंगृह्णातीति शक्तिग्रहः अर्हे

पूजायां पूजामर्हतीति पूजार्हा ब्राह्मणी स्तम्बेरमतेइति ॥

चं॰ हं॰ सत्तम्भा अनुकूलं वैरमः करोति जपतीति सत्तम्भा अनुकूलं करोति जपः स्तम्बकः पिशुनः टप्रत्ययमाह टः ईर्ष्यः कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः स्त्री कुरुचरी पुरः सरतीति पुरः
टी॰ सु॰ सरः अग्रेसरतीति एदंतत्वं निपात्यते अग्रेसरः हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु कृञः टः हेतौ यशः करोतीति यशस्करी विद्या वाचस्पत्यादित्वात् सः ताच्छील्ये श्राद्धं करोतीति
४ श्राद्धकरः आनुलोम्ये वचनं करोतीति वचनकरः सुखकिंकरकुंभकारैः अणे कर्मशब्दपूर्वात् कृञो वेतने टः कर्म करोतीति कर्मकरः भृतकः अन्यः कर्मकारः अणेव दिवा।
वयं दिवसवाची दिवाकरोतीति दिवाकरः॥ इनखिः ॥स्तंबशकृत्पूर्वात् कृञ इन् व्रीहिवत्सयोरर्थयोः इप्रत्ययमाह स्तंबं करोतीति स्तंबकरिर्व्रीहिः शकृत्पु
रीषं करोतीति शकृत्करिर्वत्सः अनयोः किं स्तंबकारः शकृत्कारः अणेव फलानि गृह्णातीति एदंतत्वं निपात्यते फलेग्रहिः इति नाथपूर्वाद्धरतेरिः पशौ कर्तरि इति सूत्रमे
मयी खल्वा इति इतिं हरतीति इतिहरिः पशुः नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः पशौ किं इति हारः नाथहारः अणेव आप्लृ व्याप्तौ देवात् आप्नोतीति देवापिः वातान् आ
प्नोतीति॥ ॥ वातापिः खप्रत्ययमाह खित्यनव्ययस्य मुम् सर्वकूलाभ्रकरीषपूर्वात्कषः खः कष हिंसायां सर्वं कषतीति सर्वंकषः खलः खिति पदस्य खि

इनखि नाम्नि कार्य्ये च शकृत्करिः स्तम्बकरिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः फलस्येदन्तत्वं निपातनात् इतिहरिः नाथह
रिः देवापिः वातापिः खितिपदस्य खिदन्ते परे नव्ययस्य पूर्वपदस्य मुम् कष विदारणे सर्वंकषः कूलङ्कषः करीषङ्कषः वाचंयमादयो
निपात्याः वाचंयमः पुरन्दरः द्विषन्तपः परन्तपः कुक्षिम्भरिः उदरम्भरिः आत्मंभरिः॥ ॥इदंते परे नव्ययस्य पूर्वपदस्य मुम् कूलं कषतीति वा

कूलंकषा नदी अभ्रंकषतीति अभ्रंकषो वायुः करीषं गोमयं शुष्कमित्यमरः करीषं कषतीति करीषंकषा वात्या वाचंयमादयो निपात्याः वाचपूर्वाद्यमः खो व्रतेऽर्थे य
मु उपयमे वाचं यच्छतीति वाचू पुरोऽदन्तत्वं निपातितं वाचंयमो मौनव्रती व्रते किं अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः अणेव दृ विदारणे पुरं दृणातीति पुरंदरः॥ राम॰
इन्द्रः आदेशे एतयोर्ग्रहणं न संप्रदायात् द्विषत्परपूर्वात्तापेः खः द्विषंतं परं वा तापयतीति णेरणिति णिलोपः उपधाह्रस्वत्वं निपात्यते मुमि कृते संयोगान्तस्येति लो ४
पः द्विषंतपः खिप्रत्ययमाह आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः आत्मानं बिभर्तीति मुमि कृते संयोगान्तस्येति न लोपः आत्मंभरिः कुक्षिमुदरं वा बिभर्तीति कुक्षिंभरिः॥
उदरंभरिः पुनः खप्रत्ययमाह॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आशितेभुवोभावकरणयोः खः आशितशब्देउपपदेभवतेः खः भावेकरणेच आशितेनभूयते आशितंभवस्यनेनेतिवा आशितंभवः यावतोदनेनातिथ्यादिर्नोजि तोभवति सओदनःआशितंभवउच्यते एजेःखश् एजादिभ्यः खश् खशप्रत्ययमाहखित्वान्मुमशित्वाच्चतुर्वत्कार्यं एजृकंपने जनमेजयतीति अपूकर्तरीत्य पू अदेडुत्यलोपः जनमेजयः पंडितमात्मानंमन्यतेइति दिवादेरितियः पंडितंमन्याः णिनिप्रत्ययेपंडितमानी मुंजंधयतीतिदृशादेरिति धेटोधयः मुंजंधयः खशंतेपूर्वपदस्यानव्ययस्यह्रस्वः मुष्टीधयतीतिमुष्टिंधयः मुष्टीधमतीतिमुष्टिंधमः नाडींधयतीति नाडिंधयः नासिकांधयतीति नासिकंध यः नाडीमुष्टीनासिकानांह्रस्वः कृतः हृशादेरिति ध्माधातोर्धम् धेटो अयादेशः अनव्ययस्यकिं दिवामन्याएत्रिःशेषामन्यमहः रुजोभंगेकूलमुपद्रु

आशितेभुवोभावकरणयोः खः आशितेभूयते आशितंभवः आशितोभवस्यनेनेतिवा एजेःखश् जनमेजयः पंडितंमन्यः मुंजं धयः कूलंधयः खशन्तेपूर्वपदस्य अनव्ययस्यह्रस्वः मुष्टिंधयः मुष्टिंधमः नाडिंधयः नासिकंधयः नासिकंधमः कूल मुद्रुजः कूलमुद्वहः अरुंतुदः दारुवाहनोऽणंतस्यचटःसंज्ञायाम् दार्वाघाटः चारौवा चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्मणिसंपूर्वाच्च वर्णान्संहंतीति वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पदसंघातः ॥ रुजतीति कूलमुपद्रुजः तुदादेरित्यः

कूलमुद्वहतीति कूलमुद्वहः अरुस्तुदतीति अरुंतुदः मुमिकृते संयोगांतस्येतिसलोपः अणोऽस्त्रियामी कर्ममरुरिति अरुंतुदस्तुमर्मस्पृगितिवामरः॥ दारुवाहनोऽणंतस्यचटःसंज्ञायांदारुशब्देउपपदे आङ्पूर्वाद्धंतेरण् अंतस्यतस्यटश्चस्यात् पुनरण्प्रत्ययमाहणित्वाद्वृद्धिः दारु आहंतीतिहनो घ्नइतिपत उवमितिवः दार्वाघाटः सूर्वेशष्ठापेस्यादारणविति पुंस्त्वेकाष्ठे दार्विधनं त्वेधइत्यमरः टकारविधानार्थमिदंसूत्रं अणानुकार्यं णित्यनेनै वसिद्धिः अंतर्नहणस्यप्रयोगे चारौवाचारुशब्देउपपदे आङ्पूर्वादेतेरणवाटः चारुआहंतीति चार्वाघाटः चार्वाघातः कर्मणिसंपूर्वाच्चकर्मण्युपपदेसं पूर्वाद्धंतेरणवाटः वर्णानिहंतीति वर्णसंघाटः वर्णसंघातः एवंपादान्संहंतीतिपादसंघाटः पादसंघातः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वै॰ हो॰ जायापत्योष्टक् लक्षणवति कर्तरि हन्तेष्टक् टक्प्रत्ययः टित्वात् ङिन्ङीप् मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्याः सास्ति स लक्षणवान् तस्मिन् कर्तरि सति जा
टो॰सु॰ याहन्तीति गमहनेति उपधालोपः हनो घ्नेः इति घः जायाघ्नो ना पतिघ्नी स्त्री अमनुष्यकर्तृके च कर्मण्युपपदे हन्तेष्टक् मनुष्यभिन्ने कर्तरि सति जायाघ्नस्तिलका
५ लकः पित्तघ्नं घृतं अमनुष्येति किं आखुघातः शूद्रः अनेन कथं तर्हि बलभद्रः प्रलम्बघ्नः इति शत्रुघ्नः इति कृतघ्नः इति च मूलविभुजादित्वात् कः पाणिघताड
घौ शिल्पिनि पाणिताडयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् टिलोपः घत्वं च निपात्यते पाणिं हन्तीति पाणिघः ताडं हन्तीति ताडघः क्रियासु कौशलं शिल्पं तदस्तीति शिल्पी शि
ल्पिनि किं पाणिघातः ताडघातः कार्ये शिल्पिनि राज्ञि हन्तेष्टक् टिलोपः घत्वं च निपात्यते राजानं हन्तीति राजघः भजो ण्विः सुप्युपपदे भजादेर्ण्विः ण्विप्रत्यय
माह णित्वाद् वृद्धिः वेरिति विलोपः अर्द्धं भजतीति अर्द्धभाक् चोः कुरिति कः सुखं भजतीति सुखभाक् षह मर्षणे तुरं सहते इति सहेः साडीति षत्वं तुराषाट् केचित्तु

जायापत्योष्टक् लक्षणवति कर्तरि जायाघ्नः पतिघ्नी स्त्री अमनुष्यकर्तृके च पित्तघ्नो पाणिरेषा पाणिघताडघौ शिल्पिनि पाणिं हन्ती
ति पाणिघः ताडघः राजघश्च राजघः भजो ण्विः वेर्लोपः अर्द्धभाक् सुखभाक् तुराषाट् भारवाट् मोनो धातोः प्रशान् अभूततद्भावे
कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः च्वौ दीर्घ ईश्चास्य च्वौ परे अवर्णस्य ईः इदुतोर्दीर्घः मिथुनीकरणम् शुक्लीभावः सहायीस्यात् शुचीभवति॰
हेतूकृत च्वौ सलोपः सुमनीभावः अरूकरोति क्वचिड्डा पटपटाकरोति द्विगुणाकरोति बीजाकरोति अव्ययस्य च्वावीत्वं न दोषाभूत

तु शब्दमदन्तमाह तन्मते अन्येषामपीति पूर्वदीर्घः अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः नाम्नश्च्विप्रत्ययः नमाकु भूतमभू ऽ महः दिवाभूता रात्रिः ॥
त अभूतस्य तेन रूपेण भवनमभूततद्भावस्तस्मिन्नर्थे कृ तभू अस एषां धातूनामन्वये सति च्विप्रत्ययमाह च्वौ दीर्घ ईश्चास्य च्वौ परे अवर्णस्य ईकारः इदुतोश्च दी
र्घः ॥ च्वौ इति विशेषणार्थः वेरिति विलोपः कृत्वाद्यंतस्यं चेति च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् विभक्तेर्लुक् अमिथुनं मिथुनं क्रियतेऽनेनेति मिथुनीकरणं अशुक्ले न शुक्लेन भवन राम॰
मिति शुक्लीभावः असहायः सहायः स्यादिति सहायीस्यात् अहेतुना हेतुना कृतमिति हेतूकृतं कृभ्वस्तियोगे इति किं अशुक्लः शुक्लो जायते च्वौ सलोपः अरुर्मन ५
श्चक्षुः ॥ चट्टोस्सस्य लोपः च्विप्रत्यये असुमनसः सुमनीभावः अनरुः अरुः करोतीति अरूकरोति अचक्षुः चक्षुः करोतीति चक्षूकरोति क्वचित् डा नाम्नो डाप्रत्ययः

कृञो योगे दुःखात्प्रातिलोम्ये डाच्प्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः क्ताद्यंतं चेति डाच्प्रत्ययांतस्याव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् दुःखाकरोति स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये डा सुखाकरोति प्रियाकरोति वा गुरुं अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः शूलं वा द्विगुणबीजेभ्यो डा कृषिवाच्ये शंवाकरोति शंवशब्दः प्रतिलोमेऽर्थेऽस्ति अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः क्षेत्रं द्विगुणाकरोति क्षेत्रं कर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः बीजाकरोति काशिकायां बीजवापनसहितविलेखने बीजवापनसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थः अव्ययस्य च्वावीत्वं तु पुनः च्विप्रत्ययमाह अदोषा दोषा भूतमिति दोषाभूतमहो दिनं अदिवा भूतेति दिवाभूता रात्रिः एयायतनेय गार्गीयाद्वृत्तिशयः गार्ग्यः अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति हसात् द्वितयस्येति यलोपे च्वावितीत्वे गार्गी भवति रीङ् ऋतः ऋकारस्य रीङ् स्यात् च्वौ अमातरं मातरं करोतीति

हसात्परस्याप्रत्ययकारस्य लोपश्च्वौ गार्गी भवति रीङ् ऋतः मात्रीकरोति च्विविषये सात्वा सात्पदाद्योः षत्वन्न अग्निसाद्भवति अग्नीभवति संपदा योगे च जलसात्संपद्यते अधीनेन राजसात्संपद्यते राजसात्करोति देये त्रा च विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति विप्रसात्करोति विप्राधीनं देयं सम्पद्यते विप्रत्रासम्पद्यते विप्रसात्संपद्यते ॥ ॥ १९ मात्रीकरोति च्विविषये सा द्वा नाम्नो

भूतं तद्भावे एव स्यात् प्रत्ययो वा स्यात् साकल्येऽर्थे सात्प्रत्ययमाह सात्प्रत्ययस्याव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् सात्पदाद्योः सात्प्रत्ययस्य पदादौ वर्तमानस्य च सस्य षत्वं न दधि सिंचति क्विलादिनिषत्वे प्राप्ते निषेधः अनग्निरग्निर्भवतीति अग्निसाद्भवतीति कृत्स्नं सर्वावयवोपेतं शस्त्रमग्नीभवतीत्यर्थः सात्प्रभावपक्षे च्वि एवसाकल्ये किं एकदेशेन शुक्लीभवति पटः संपदा योगे च नाम्नः संपद्धातुयोगे सात् प्रत्ययो वा अजलं जलं संपद्यते इति लवणं जलसात्संपद्यते पक्षे संपदा योगे वाक्यमेव अधीने च नाम्नः तदधीनेऽर्थे सात् स्यात् कृभ्वस्तिसंपद्योगे राजाधीनं संपद्यते राजाधीनं करोतीति राजसात्करोति देये त्रा च नाम्नस्तदधीने देयेऽर्थे त्रा प्रत्ययः स्यात् चात् सात्वपि त्राप्रत्ययमाह अव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् कृभ्वस्तिसंपद्योगे विप्राधीनं देयं करोतीति विप्रत्राकरोति विप्राधीनं देयं संपद्यते इति विप्रत्रासम्पद्यते देये किं राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥ ॥ ॥ ॥

कौ॰रु॰ देवमनुष्यपुरुषपरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यंतेभ्योबहुलंत्रा द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यंतेभ्यश्चैभ्यस्त्राप्रत्ययःस्यात् देवान् इति देवत्रा वंदे देवेषु इति देवत्रा रमे मनुष्यान् इति मनुष्य

टी॰सु॰ त्रागच्छति मनुष्येषु इति मनुष्यत्रावसति पुरुषान् इति पुरुषत्रागच्छति पुरुषेषु इति पुरुषत्रावसति पुरून् इति पुरुषशब्दोऽत्रबहुशब्दपर्यायः पुरुः प्रयोगे प्रचुरे स्वर्लो

६ कल्पभेदेऽपीति हैमः पुरुत्रागच्छति पुरुषु इति पुरुत्रावसति मर्त्यान् इति मर्त्यत्रागच्छति मर्त्येषु इति मर्त्यत्रावसति ख्युट्करणे आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्

नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्वपूपपदेषु कृञः करणे ख्युन्स्यात् ख्युट्प्रत्ययमाह खः खित्वदर्थमिति समर्थः इट्वर्थः युवोरनाकौ अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति आढ्यंक

रणं एवं सुभगंकरणं स्थूलंकरणं पलितंकरणं नग्नंकरणं अंधंकरणं प्रियंकरणं भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वपूपपदेषु भवतेरेतौ स्तः खिष्णुच

देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्योबहुलंत्रा देवत्रावंदे देवत्रावंदे ख्युट्करणे आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वपूपपदेषु कृञः कर

णे ख्युट्प्रत्ययः अनाढ्यमाढ्यंकरोत्यनेन आढ्यंकरणं भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः आढ्यं

भावुकः आतो मनिन्क्वनिब्वनिपः नाम्नि उपपदे आदन्ताद्धातोरेते प्रत्ययाः स्युः सुदामा अश्वत्थामा अपिहाधामा गेहाकुपिवती

नामी किति ह्रसेद्क्विपिवानतुक्यपि सुपीवा घृतपीवा ॥ ख्युट्प्रत्ययमाह खिष्णुच्प्रत्ययमाह खित्वान्मुम् आढ्यंभविष्णुः एवं सुभगंभविष्णुः स्थूलंभविष्णुः पलितंभवि राम॰

ष्णुः नग्नंभविष्णुः अंधंभविष्णुः प्रियंभविष्णुः खुकञ्प्रत्ययमाह खिष्णुच्प्रत्ययमाह खित्वान्मुम् ञित्वाद्वृद्धिः अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यंभावुकः एवं सुभ ६६

गंभावुकः स्थूलंभावुकः पलितंभावुकः अंधंभावुकः आतो मनिन् क्वनिप् वनिप् वनिपः मनिन् क्वनिपः वनिपप्रत्ययमाह पित्वात्तुक् कित्वान्न गुणः इकार इच्चा =

रणार्थः सुष्ठु ददातीति नोपधाया इति दीर्घः नाम्नो नलोपः शितिन लोपः सुदामा स्वामी अश्वे तिष्ठतीति निपातनात्तस्य तः अश्वत्थामा दो अवखंडने धेट्

करणे निमामाने माङ् माने मेङ् प्रणिदाने इति त्रयाणांग्रहणं छागतिनिवृत्तो एषामित्वं स्यात् ॥ ततो किति इत्वदत्वयोरपवादः शाछोर्वा शो तनूकरणे छो छेदने

अनयोरित्वं वा ततो किति अपिहाधा गेहाकु पिवतीनामीः दो अवखंडने देङ् पालने दाण दाने डुदाञ् दाने एषां चतुर्णां ग्रहणं धेट् पाने डुधाञ् धारणपोषण

योरित्सु भयोर्ग्रहणं गे शब्दे ओहाक् त्यागे पा पाने एषामीत्वं स्यात् किति ह्रसे क्विपि तु इत्वं वा क्यपि इत्वं न सुष्ठु पिवतीति कित्वान्न गुणः ॥ सुपीवो घृतं पिवतीति

अनादंतादपिएते प्रत्ययाः सुः अर्हिंसायांसुरुअणातीति हवसोरितीरानसुशर्माहृस्वस्यपिति कृति तुकूहृस्वस्यतुगागमः स्यात्पितिकृतिदुणुगतौ प्रांतरेति प्रातरित्वा वनि ॰
पित्रमांतस्यासंज्ञायां तस्यधातोरत्वंस्यात् वनपिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतस्यादेशः जनीमादुर्भावे विजायतेइतिविजावा ओरणृ प्रपनये ओनतीति अनुनासिकस्यात्वे अ
वादेशेच अवावा कर्मण्युपपदे हशः क्वनिप्‌भृतेकेचित्पारंदृष्टवान् इतिपारदृश्वावर्तमानेपिस्यात् विश्वंदृश्वनन्यनावयमितत्रविश्वंपश्यतीतिविश्वदृश्वानिनन्यना
नियंषांतेविश्वदृश्वनयनाइति वर्तमानेनविग्रहेपिनक्षतिः सुधसंप्रहारे राजानंसुध्यतेइति राजयुध्वा षुञ्‌अभिषवे सुनोतीति हृस्वस्येतितुक् सुत्वाद्धातीति अ
पिद्धाधेतीत्वं धीवापिवतीति पीवाक्विप् सर्वधातुभ्यः क्विप्स्यात् क्विप्रत्ययमाह क्विरवान्नगुणः पितातुक् वेरितिविलोपः कर्मकरोतीतिकर्मकृत् प्रणमतीति ञ

अनादन्तादपि सुकर्म्मोवनिपियमस्यात्वम् विजावा ओरण् अवावा पारदृश्वा राजसुध्वा हृस्वस्यपिति कृतितुक् सुत्वा धी
वा पीवा क्विप् धातोः कर्मकृत् मोनोधातोः प्रशान् अग्निचित् सोमसुत् सोमपाः सर्वदृक् दिक् क्विपिवचिप्रच्छायतस्तुक
टप्रुजुश्रीणांदीर्घोऽसम्प्रसारणम् च सुवाक् क्रुतिभ्रसेहेकौत्रमेचच्छशोर्वस्यऊः तत्वप्राट् तत्वप्राशौ आयतस्तूः कटप्रूः॥ ॥

मांतस्येतिदीर्घः॥मोनोधातोरितिनत्वंप्रशान् सोमंसुनोति इतिसोमसुत् अग्निंचिनोतीति अग्निचित् सोमंपिवतीति अपिद्धाधेतिक्विप् वेत्वंसोमपाः सर्वंपश्यतीति
सर्वदृक् दिशभितिकः दिश अतिसर्जने दिशतीतिदिक् क्विप्‌वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोऽसंप्रसारणंचएषांदीर्घः संप्रसारणभावश्चस्यात् क्विपिव
चूपरिभाषणे प्रच्छज्ञीप्सायां आयतपूर्वः ष्टुञ्‌स्तुतौ कटपूर्वः प्रुङ्गतौ जुगतौ श्रिञ्‌सेवायांवक्तीतिचोः कुरितिकः वाक् तत्वंप्रच्छतीति क्रुतिभ्रसेकौत्रमेचेतिच्छ
स्यशः व्रश्चेतिषः षोडइतिडः तत्वप्राट् आयतंस्तौति इतिआयतस्तूः कटंप्रवते इतिकटप्रूः जवतीतिजूः हरिंश्रयतीति हरिश्रीः वचप्रच्छोः संप्रसारणाभावः॥ ॥
प्यते क्विपिसंप्रसारणं ध्येचिंतायां सुष्ठुध्यायतीतिसुधीः गमादीनांजमस्यलोपः क्विपिक्वपिवागमः तनुयम्वन्‌णम् इत्यादीनामनुनासिकस्यलोपः स्यात् ॰

क्विपिकयपितुवा अंगगच्छतीति ह्रस्वस्य पितीतितुक् अंगगत् परितनोतीति परीतत् नहिवृतिवृषिव्यधीति पूर्वस्य दीर्घः संयच्छतीतिसंयत् सुनमतीतिसुनमत् ऊङ् चग म्यादीनामूङादेशोजमस्यलोप अस्यात् क्विपिङित्वादंत्यस्यादेशः अग्नेगच्छतीति अग्नेगूः अग्नेभ्रमतीति अग्नेभ्रूः सप्तम्यालुक् द्युतिगमिजुहोतीनांक्विपिद्वित्वंद्यो तेतेरिति द्युतेः पूर्वस्येतिसंप्रसारणंदिद्युत् गच्छतीतिगम्यादीनामितिमलोपः ह्रस्वस्येतितुक् जगत् जुहोतेर्दीर्घः अस्यदीर्घः स्यात् क्विपिजुहोत्यनयेतिजुहूः करणस्यक र्तृत्वविवक्षायांक्विप् पदांतस्य नितेर्नस्यणत्वंउपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य पदांतस्यानितेर्नस्यणत्वंस्यात् अणप्राणने प्रकर्षेण अनतीतिसंबोधनेहेप्राणः अत्रञ्समांत स्येतिदीर्घः नाम्नोनोलोपशिनिसूत्रे अधाविद्युक्तत्वात् नलोपोन शासु अनुशिष्टौक्विपोलोपप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमितिन्यायेन हसादिकित्प्रत्ययपरत्वात् शासेइ

जुहूः गतो जूः अपतिहरिम श्रीः ध्यायतेः क्विपिसम्प्रसारणम् ध्येचिन्तायाम् सुधीः गमादीनांजमस्यलोपः क्विपिकयपिवा अंगगत्

परीतत् संयत् सुनत् ऊङ् च अग्रेगूः अग्नेभ्रूः अग्नेयूः यमाउपमे द्युमिगमिजुहोतीनांक्विपिद्वित्वम् दिद्युत् जगत् जुहोतेर्दीर्घः

जुहूः पदान्तस्यानितेर्नस्यणत्वमुपसर्गोस्थान्निमित्तात् हेप्राण मित्राणिशास्तिमित्रशीः आशास्तः क्वावुपधायाइत्वम् आशीः

गीः पूः ईस्मनुत्रक्विषु छादेर्ह्रस्वः छद अपवारणे तनुछत् अक्षद्यूः ॥ ((तोकारः घसादेरितिषः दोषामितिरःस्वोर्विहसेइतिदीर्घः मित्राणि

शास्तीति मित्रशीः अशासः क्वावुपधायाइत्वं आङ् शासुइच्छायामित्यात्मनेपदीशासेरिति सूत्रेणेत्वेसिद्धे आशासउपधायाईत्वंक्वावेवनान्यत्रेतिनियमा र्थमिदंसूत्रंतेनाशास्तेइत्यत्रात्वंनभवति आशास्तेइति आशीः गृनिगरणे गिरतीति ॠतइरितीरःस्वोर्विहसेइतिदीर्घः गीः पृपालनादौ पिपर्तीति पोरुरितुरः स्वो

र्विहसेइतिदीर्घः पूः इस्मनत्रक्विषुछादेर्ह्रस्वः छद अपवारणे ण्यंतस्य अस्य ह्रस्वः स्यात् एषुपरेषुइस्मप्रत्ययेछदिः मन्प्रत्ययेछद्म त्रप्रत्यये छत्रंक्विपितुग

नुछादयतीति णेरिति णिलोपः तनुछत् दिवुक्रीडादौ अक्षैर्दीव्यतीति च्छ्वोःशूडनुनासिकेचेतिवस्यऊः अक्षद्यूः मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः मूर्छतीतिरेफात् ॥ ॥

छ्वोरिति वलोपः य्वोर्विहसेइति दीर्घः मूः धुर्वी हिंसायाम् धुर्वतीति रेफाच्छ्वोरिति वलोपः धूः दुहः कौ घांतादेशश्च दुहः कप्रत्ययो हस्य घश्च स्यात् कप्रत्ययमाह क्विला दुणान कामं दोग्धीति कामदुघा धेनुः दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये टक्सकौ प्रत्ययावाह टित्वादीप् कित्वाद्गुणो न आसर्वादेः सर्वादेष्टेरात्स्यात् दृगदृक्षेषु परेषु अ न्यमिव पश्यतीति अन्यादृशः ईपि अन्यादृशी छ्शषेति षत्वं षढोरिति कत्वं अन्यादृक्षः क्विपि अन्यादृक् तमिव पश्यतीति तादृशः ईपि तादृशी तादृक्षः तादृक् कि मिदमः कीश् किम्शब्दस्य इदम्शब्दस्य च कीईश् आदेशौ स्तः कमिव पश्यतीति कीदृशः ईपि कीदृशी कीदृक्षः कीदृक् इदमिव पश्यतीति ईदृशः ईपि ई दृशी ईदृक्षः ईदृक् भवंतमिव पश्यति इति भवादृशः ईपि भवादृशी भवादृक्षः भवादृक् यमिव पश्यतीति यादृशः ईपि यादृशी यादृक्षः यादृक् अमुमिव पश्य

रेफाच्छ्वोर्लोपः कौ झलादौ हे च प्रत्यये मूः मुरौ मुरः धूः दुहः कौ घोऽन्तादेशश्च कामदुघा दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये उ पमाने कर्मण्युपपदे दृशेष्टक्सकौ चात्क्विप् आ सर्वादेः एषु परेषु सर्वादेष्टेरात्वम् अन्यादृशः अन्यादृशः अन्यादृक् तादृशः तादृक्षः तादृक् किमिदमः कीश् दृक् दृश दृक्षेषु परतः कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् ईदृशः भवादृशः यादृक् अदसोऽमूः अद सोऽमूः स्यादृक् दृश दृक्षेषु अमूदृशः मादृशः अस्मादृशः युष्मादृशः णिनिरतीते धातोरतीते काले शीले च णिनिः अग्निष्टो मयाजी पितृव्यघाती उष्णभोजी ॥ ११ तीति० अदसष्टेरात्वे कृते दस्य म इति मः मादूद्दिति सूत्रं अमूदृशः ईपि अमूदृशी अमूदृक्षः अमूदृक् मा

मिव त्वामिव च पश्यतीति त्वमदेकत्वे इति त्वमहादौ टेरात्वे च मादृशः ईपि मादृशी मादृक्षः मादृक् त्वादृशः ईपि त्वादृशी त्वादृक्षः त्वादृक् अस्मानिव युष्मानिव च पश्यतीति अस्मादृशः ईपि अस्मादृशी अस्मादृक्षः अस्मादृक् युष्मादृशः ईपि युष्मादृशी युष्मादृक्षः युष्मादृक् णिनिरतीते नाम्न्युपसर्गे चोपपदे धा तोरतीते ताच्छील्ये च णिनिः स्यात् कर्तरि णिनिप्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः इकार उच्चारणार्थः यज देवपूजादौ अग्निष्टोमेनेष्टवान् इति इन्हन्निति दीर्घः अग्निष्टोमयाजी स्तोत्रेण समाप्यमानो योयागः सोऽग्निष्टोमः पितृव्यं हतवानिति हनो घत् इति घत् पितृव्यघाती शीले तु उष्णंभोक्तुं शीलमस्येति ॥ उष्णभोजी शीले किं उष्णं भुंक्ते कदाचित् ॰ ॥ ॥ ॥ ॥

व्रते च॰ व्रते शेते शीङ् स्वप्ने । स्थंडिले शयितुं व्रतमस्येत्यर्थः । व्रतार्थमिति स्थंडिलशायी बहुलमाभीक्ष्ण्ये णिनिः आभीक्ष्ण्ये पौनःपुन्यं क्षीरपायिनः उशीनराः एतत्सर्वमनुक्तसमुच्चयार्थे चशब्दा
नुवृत्तेर्लभ्यते॰ क्विप्‌ च वनिप्‌ ड्वनिप्‌ डाः पुनः किप्‌ वनिप्‌ ड प्रत्ययानाह क्विलाद्गुणो न पिति तुक्‌ डित्वाट्टिलोपः ईकार उच्चारणार्थः वेरितिविलोपः ब्रह्मभ्रूण वृत्रेषु कर्मसूपपदेषु हं
तेः क्विप्‌ स्यान्नान्यत्र॰ ब्रह्माणं॰ हतवानिति ॥ ड्वन्‌ हन्निति दीर्घः ब्रह्महा॰ भ्रूणहा॰ भ्रूणगर्भ हतवानिति॰ भ्रूणहा वृत्रं दैत्यं हतवानिति वृत्रहा इंद्रः कर्म कृतवानिति कर्मकृत्‌ ॥॰
॥ ॥ पापं कृतवानिति पापकृत्‌ अग्निं चितवानिति अग्निचित्‌ षुञ्‌ अभिषवे सोमं सुतवान्‌ इति सोमसुत्‌ वनिप्‌ तु यजेर्वे व्रूजादौ इष्टवानिति॰ नोपधाया इति
दीर्घः यज्वा डप्रत्यये तु जनी प्रादुर्भावे सरसि जातमिति॰ सरसिजं॰ सरोजं॰ सप्तम्याः अलुक्‌ वा संस्कारात्‌ जात इति संस्कारजः प्रकर्षेण जातेति प्रजा आवतत्वात्‌ टाप्‌ प्रजा

व्रते च॰ स्थंडिले शायी क्विब्वनिड्डाः धातोरतीतकाले चैते ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहा सुकृत्‌ कर्मकृत्‌ पापकृत्‌ अग्निचित्‌ सोमसुत्‌ राजकृ
त्वा यज्वा सरसिजम्‌ सरोजम्‌ कमलम्‌ संस्कारजः प्रजा अजः द्विजः परितः खाता परिखा क्तक्तवतू धातोरतीतकाले एतौ स्तो भावक
र्मणोः क्तः कर्तरि क्तवतुः स्नातम्‌ कृतः कटः विष्णुर्विश्वं कृतवान्‌ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तो भावकर्मणोरपि गङ्गां गतः स्वामी
ता दो कि निदोसो मा स्वामी भर्वति स्थितः जमान्तस्य कृति झसे दीर्घः क्तौ च शान्तः दान्तः ॥ ॥

स्यात्संततो जने त्वमरः नजात इति॰ अजः नाद्युपदादेशः द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्यां जात इति द्विजः खनु खनने परितः खातेति॰ आवतत्वात्‌ टाप्‌ परिखा॰ अत्रातकाले
क्तक्तवतू प्रत्ययावाह क्विलाद्गुणो न उकार इत्‌ तो नुम्‌ इति तु मर्थः क्तप्रत्ययो भावकर्मकर्तृषु भवति क्तवतु कर्तर्य्येव स्नाशौचे त्वया अस्नायि इति स्नातं अकारीति
कृतः कटस्त्वया अकार्षीदिति॰ कृतवान्‌॰ नोपधाया इति॰ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः क्तः स्यात्‌॰ भावकर्मकर्तृषु॰ अगम॰
दिति॰ गतो गंगां सः लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । अस्थादिति स्थितः सः स्वामी तीत्वम्‌॰ शमदमउपशमे अशमत्‌॰ अदमदिति॰ जमान्तस्योपधाया इति दी

श्लिषशीङ्स्थाआसवजनरुहजीर्यतिभ्यश्च एभ्यः कर्तरि क्तः भावकर्मणोश्च श्लिष आलिंगने शीङ् स्वप्ने ष्ठा गतिनिवृत्तौ आस उपवेशने वस निवासे जनि प्रादुर्भावे रुह बीजजन्म
नि प्रादुर्भावे च जृष् वयोहानौ अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारस्य कर्मसंज्ञा उपान्वध्याङ्वसः पूर्वस्येति वस आधारस्य कर्मसंज्ञा आश्लिष्टवान् आश्लिष्टो रामः सीताम् अध्यशयिष्टेति
अधिशयितो हरिः गिरिं निशेषं अध्यष्ठादिति अधिष्ठितः स स्वर्गं स्थास्यामीति त्वम् उपासिष्टेति उपासितः स हरिमुपावात्सीदिति वसति क्षुधोरिति इट् यजामिति संप्रसारणं घ
सादेशिति षः उपोषितः स हरिदिनं अन्वजनिष्टेति जनसनखनामित्यात्वं अनुजातः स रामं अरुक्षदिति हो ढ इति ढत्वम् तथोर्धः इति तस्य धः ष्टुत्वं ढि ढ इति ढलोपः
पूर्वदीर्घश्च आरूढः स वृषं अन्वजारीदिति ॠत इद्धातोः र्वोर्विहसे इति दीर्घः रः इति तस्य नत्वम् अनुजीर्णः स विश्वं कर्मणि तु गत्यर्थाकर्मकेति तेन आश्लिष्टा सीता रामेण अ

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यः कर्तरि क्तः रामः सीतामाश्लिष्टः शीङ्स्विदमिदक्ष्विदधृषपूङः सेटौ क्तक्तवतू किति न हरि-
दिनमुपोषितः राममनुजातः वृषमारूढः रः रेफात्किति तस्य नत्वम् जगदनुजीर्णं शेषमधिशयितः स्वर्गमधिष्ठितः वैकुण्ठमध्यासि-
तः वसति क्षुधोरिट् क्त्वा क्त क्तवतूनां क्त्वा सेट् उदुपधात्सेट् क्त्वा वा किति द्युत दीप्तौ प्रद्युतितम् प्रद्योतितम् प्रमुदितः प्रमोदितः साधुः
शयितः शयितवान् प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान् मृष आक्रान्तौ मर्षितवान्॥ ॥ अधिशयितः शेषो हरिणा अधिष्ठितः स्वर्गस्तेन उपासितो

हरिस्तेन उपोषितं हरिदिनं तेन अनुजातो रामस्तेन आरूढो वृषस्तेन अनुजीर्णो विश्वस्तेन क्त्वा सेट् उदुपधात् विकरणाद्भावकर्मणोः सेट् क्त्वा वा किति संज्ञः स्या
त् किताभावे गुणः द्युत दीप्तौ अद्युत तत द्युतितम् द्योतितम् तेन मुद हर्षे प्रमोदि इति प्रमुदितः प्रमोदितः साधुस्तेन उदुपधात्किम् विदितम् भावकर्मणोः किम् रुचि-
तम् वनम् गत्यर्थाकर्मकादिति कर्तरि क्तः सेट् किम् कुष्टं कुष निष्कर्षे अविकरणात्किम् गुध्यते गुधितः गुध परिवेष्टने शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूङः।
सेटौ क्तक्तवतू किति न अशयिष्टेति शयितः शयितवान् सः कृत इतीट् अनुबंधनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः शेश्यितः शेश्यितवान् ञुधातोरितिषः किंच स्वि-
दादीनामादेदित इति निषेधे प्राप्ते भावे कर्तरि चादित इति सेट्कत्वं पूङः किति इतीत्निषेधे प्राप्ते पूङो वा किति इति सेट्कत्वम्॥ ॥ ॥ ॥

ञिदा स्नेहनमोचनयोरिति भ्वादिरत्र गृह्यते॰ नतु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे दिवादिः भ्वादिसाहचर्यात् प्राप्नोदिष्टेति॰ प्रस्वेदितश्चैत्रः प्रस्वेदितं तेन प्रस्वेदितवान् सः स्वि द्यतेस्तु॰ स्विदितः प्रस्विदितवान् ञिमिदा स्नेहने ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति एतौ दिवादि भ्वादी च गृह्येते नतु ष्विदा गात्रप्रक्षरणे दिवादिः ष्विदा साहचर्यात्॰ प्रा स्वेदिष्टेति॰ प्रस्वेदितः सः प्रस्वेदितवान् सः स्विद्यते स्तु स्विदितः प्रस्विदितवान् ष्विदा गात्रस्नेहनमोचनयोः एतौ दिवादि भ्वादी च गृह्येते प्रमेदितः प्रमेदितवान्॰ प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान् ञिधृष्वा प्रागल्भ्ये प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् प्रधर्षितं तेन। मृषस्तितिक्षायाम् मृषः सेटो क्तक्तवतू किनौ नक्षमायामर्थे मर्षितः मर्षितवान् क्षमायां किं अपमृषितं वाक्यं अविस्पष्टमित्यर्थः॥ पूङो वा कितस्तस्येट् पूङः परस्य कितस्तस्येट् वा स्यात् पूङ् पवने कितः बुस्तेरित्यनुवृत्तं श्विश्रि ऋवर्णो वर्णातेभ्यः पर

पूङो वा कितस्तस्येट् पवितः पूतः पवितवान् पूतवान् कितः उवर्णान्तात् वर्णान्तात् श्वि श्रिभ्यां परस्य कितस्तस्येण्न वृतः श्रितः श्वयतेस्तु सम्प्रसारणस्य दीर्घः ल्वाद्यौदितश्च ल्वाद्योरोदितश्च धातोः कितस्तस्य नो भवति श्रूनः वेञो ह्रस्वः उतम् आदीदितः आ दितइ्दितश्च क्त क्तवतो नेट् जीतान्तकु वर्तमानेऽपि जीतां धातूनां मति बुद्धि पूजार्थानाञ्च वर्तमानेऽपि तक्तु दस्तस्य नो दश्च द का रान्तात्परस्य कितस्तकारस्य नत्वं दकारस्य च भिन्नम्॥ ॥ ११ स्य कितः प्रत्ययस्येट् न अभूदिति भूतः वृत्तं संभक्तौ हन्तः संवर्णे च हृतः श्रि ञ्सेवायां श्रितः टुओश्वि गति वृद्ध्योः यजामितिसम्प्रसारणम् श्वयतेरिति दीर्घः शूनः वेञ् तंतुसंताने यजामिति वेञ् इतिह्रस्वः उतः आदीदितः आचई ञ् आदीतौ इतो यस्य स तस्मादितो धातोः क्तक्तवतोरिण्न स्यात् क्तनइत्यस्यापवादः जीतांतकुवर्तमानेपि ञिरित् येषांते ञितः तेषां मतिबुद्धि पूजार्थे भ्यश्च एभ्यः क्तः स्यात् वर्तमानेर्थे मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् राज्ञां मतः इष्टः तैरिष्यमाण इत्यर्थः बुद्धः विदितः पूजितः अर्चितः दस्तस्य नो द श्च दात्परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यात्॰ दस्यापि नत्वं स्यात्॰॥ ॥ ॥ ॥

भावेकर्तरिचादीदितः क्तक्तवत्वोरिड्वा आकारेतोधातोर्भावकर्तृस्ययोः क्तक्तवत्वोरिड्वास्यात् ञिमिदा स्नेहने मिद्यते इति मिन्नं तेन शीङ्. स्विदिमिदीतिक्तस्याकि
त्वात् गुणः मेदते इति मेदितः सः ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः प्रस्विद्यत इति प्रस्विन्नं तेन प्रस्वेदितः सः ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः क्ष्विद्यते तेन क्ष्वेदितः सः अ
दोज घुः अदो जग्धि आदेशः स्यात् किति ता दौ अस्य एउकारः उच्चारणार्थः तयोर्डः तस्य धः झभेजवा इति घसगः जग्धरः एत्किंतस्तस्य नत्वं स्यात् कृविक्षेपे.
ऋत्वयोहानौ ऋतइतीरः र्वोर्विहसे इति दीर्घः विकीर्णः जीर्णः ल्वाद्योदितश्च ल्वादेरे कविंशतेर्ह्लातोरोदितश्च किंतस्तस्य नत्वं स्यात् क्र्यादेरंतरगणो —
ल्वादिः लूञ् १ स्तृञ् २ कृञ् ३ वृञ् ४ धूञ् ५ शॄ ६ पॄ ७ वृ ८ भॄ ९ मॄ १० दॄ ११ जॄ १२ झॄ १३ नॄ १४ कॄ १५ ऋ १६ गॄ १७ ज्या १८ री १९ ली २० व्ली २१ प्ली २२ इ
ति ल्वादिः लूञ् छेदने लूयते स्मेति लूनः लूनवान् ज्यावयोहानौ ग्रहादिना इति सम्प्रसारणं जीनः प्यायः पी इति प्यापः पी आदेशः स्यात् ता दौ किति ओप्या

भावेकर्तरिचादितः क्तक्तवत्वोरिड्वा मेदितम् प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः क्ष्विन्नः क्ष्वेदितः अदोज घुः किति तकारे जग्धम् रः वि
कीर्णम् जीर्णम् ल्वाद्योदितश्च लूनः लूनवान् जीनः प्यायः पी किति तकारे पीनः भुग्नः भग्नः हीनः सूनः सूनवान् दूङ् परि
तापे दूनः उड्डीनः दीनः लीनः रीणः धीनः दुग्वोर्दीर्घश्च दूनः गूनः क्षियोदीर्घः कर्तरि क्तक्तवत्वोर्नत्वञ्च दित्यये: क्षीणः क्षीणवान्

ओप्यायी वृद्धौ पीनः भुजो कौटिल्ये नत्वस्यासिद्धत्वेन कुत्सपरत्वाच्चोः कुरिति कः भुग्नः ओहाक् त्यागे। अपि ह्याधेतीत्वं ॥ कर्तरि किम् छिन्नम् ॥ ० ॥
हीनः षूङ् प्राणिप्रसवे स्वादयो ओदितः इत्योदितत्वान्नत्वं सुनोति स्मेति सूनः सूनवान् दिवादेरंतर्गणः स्वादिः षूङ् दूङ् दीङ् डीङ् धीङ् मीङ् रीङ्
लीङ् व्रीङ् स्वादयो नव दूङ् परितापे दूनः दूनवान् डीङ् विहायसा गतौ उदित्व श्वेडीङ् यावसामर्थ्यादि एन उड्डीनः दीङ् क्षये दीनः लीङ् श्लेषणे
लीलीनः रीङ् श्रवणे रीणः धीङ् आधारे धीनः दुग्वोर्दीर्घश्च दुगुर्भ्यां परस्य किंतस्तस्य नत्वं मयोदीर्घश्च स्यात् दुग्वुरी णोत्सर्गे दुगतौ दुदु उपतापे अयं
तुनेहग्ण्यते सानुबंधकत्वात् ग्रदुतयाइति माघः दूनः गूनः क्षियोदीर्घः कर्तरि क्तक्तवत्वोर्नत्वं च क्षियः परयोः कर्तरि स्थितयोः क्तक्तवत्वोस्तस्य नत्वं क्षि
योदीर्घश्च स्यात् क्षि क्षये क्षिनिवासगत्योश्च क्षयतीति क्षीणः क्षीणवान् कर्तरि किम् क्षीयते इति क्षितं कामेन ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ४

यलसंयोगाद् एदंतात् किःतालस्यनत्वं मलप्रत्याहारणसंयोगादेरंताद्वातो: परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यात् द्राकुत्सायांगतौ द्राणः ग्लैम्लै हर्षक्षये ग्लानः म्लानः
नुदविदोंदत्राघ्राह्रीनिर्वाभ्योवाएभ्यः कितस्तस्य नत्वंवास्यात् आद्यानांत्रयाणांदस्तस्येति निःसंनत्वेप्राप्ते त्राघ्रा अनयोर्यलसंयोगादेरिति नत्वे प्राप्ते ह्रीवा अन
योरप्राप्तेसति विभाषेयम् नुदप्रेरणे नुत्तः नुन्नः विदविचारणे रौधादिक एवगृह्यते उंदिनापरेण साहचर्य्याद्विन्नः वित्तः तथाचभाष्यं वेत्तेस्तु विदितो निष्ठाविद्यते
र्विन्नइष्यते वित्तेर्विन्नश्च विन्नश्चभोगे वित्तश्च विंदतेरिति उंदीक्लेदने आदीदितइतीण्न नोलोपइति नलोपः उन्नः उत्तः त्रैङ्पालने त्राणः त्रातः घ्राग्धोपा
दाने घ्राणः घ्रातः ह्रीलज्जायां ह्रीणः ह्रीतः वागतिगंधनयोः अवातेकर्तरिक्तस्येति नत्वंस्यात् निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वामुक्तिंगतइत्यर्थः वातेकर्तरितु निर्वातो वातः
यलसंयोगादेरदंतात्कितस्तस्य नत्वम् द्राणः ग्लानः नुदविदोंदत्राघ्रा ह्रीनिर्वाभ्योवा त्रातः त्राणः घ्राणः घ्रातः ह्रीतः ह्रीणः नुद
नुत्तः नुन्नः वित्तः विन्नः उत्तः उन्नः निर्वाणोमुनिर्वह्नौ दौनिर्वातस्तु गतेः निले दोदत्ति दाइत्यस्यदथ् किति तकारे नतु पितः प्रत्तः।
प्रदत्तः अवत्तः अवदत्तः नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो देशो दादेशेतकारे सूत्तम् सुदत्तम् नीत्तम् निदत्तम् धाञोहिः किति तकारे निहि
तः ध्याख्याप्मूर्छिमदीभ्यो न नत्वम् ध्यातः ख्यातः पूर्तः मूर्तः यज इष्टम् वपउप्तम् वह ऊढः व्येञ् वीतः ह्वेञ् हूतः उदितः उक्तः॥१०
नित्तरंवातोगतइत्यर्थः॥ गत्यर्थो दितिकर्तरिक्तः दोदत्ति ददातेर्दथादेशःस्यात् किति तकारे दापलवने अस्यतु नव्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च थांतोयमादेशः
किंचयदितांत आदेशःस्यात् तदाविदत्तमित्यादौ आद्यंतवदेकस्मिन्नित्यायेन नाम्यंतोपसर्गस्येति दीर्घःस्यात् यदिदांतस्तदाद स्येतिनत्वंस्यात् यदिधांत
स्तदानथोर्ध इति धःस्यात् झषेझवा इतिधस्यदत्वे दइइतिस्यात् थांतेतु खसे चपाझसानामित्यतः दत्तः दत्तवान् पितस्तु दीयते दत्तः स्वरांतोवाउपसर्गात्स्वरां
ताद्वुनस्यदाइत्यस्य तो वा किति तकारे न तु पितः प्रत्तः प्रदत्तः पत्तेदथादेशः नाम्यंतोपसर्गस्य दीर्घादादेशेतकारे नाम्यंतोपसर्गस्य दीर्घःस्यात् दास्थाने आदे
शोयस्तकार स्मिन्परे सूत्तंसुदत्तं धाञोहिः किति दधातेर्हिरादेशःस्यात् किति तकारे न हितः ध्याख्याप्मूर्छिमदिभ्यो न नत्वम् आद्ययोर्यलसंयोगा राम०
देरिति नत्वप्राप्ते इह इत्यस्य तुल्यादयोदित इतिल्वादित्वान्नत्वेप्राप्ते मूर्छतेस्तु छस्यलोपे रइतिनत्वप्राप्ते मादयतेस्तु दस्तस्येतिनत्वप्राप्ते निषेधः ध्यायतेः क्विपिसंप्रसारणं १०
स्यात् नान्यतः ध्यैचिंतायां ध्यातः ख्याप्रकथने ख्यातः पृपालनादौ पोरुरित्युर् य्वोर्विहसइतिदीर्घः क्तानइतीण्न पूर्तः मूर्छामोह समुच्छ्राययोः रेफात् च्छ्वोरिति॥

ञलोपः आदीदित इतीण्नमूर्तः मदी हर्षे आदीदित इतीण्न मत्तः यज देवपूजादौ छ्रश्चेति षत्वं यजादित्वात् यजामितिसम्प्रसारणम् इष्टं डुवपू बीज तन्तुसंता
ने उप्तः वह प्रापणे हो ढ इति हस्य ढः तयोर्द्ध इति तस्य धः ष्टुत्वं ढि ढ इति ढलोपपूर्वदीर्घौ ऊढं ब्येञ्संवर्णे वीतः ह्वेञ् स्पर्द्धायां ह्वेतः वद व्यक्तायां वाचि उदितः इतीट्॥
उदितः वचपरिभाषणे उक्तः॥ ॥वसतिक्षुधोरिट् क्त्वाक्तक्तवतूनाम् वसनिवासे घसादेरिति षः उषितः क्षुध बुभुक्षायां क्षुधितः ञिष्वप् शये यजामितिसंप्र
सारणं सुप्तः क्वचिदेट् क्तक्तवत्वोर्नेट् यस्य धातोः कुत्रचित्स्थले विकल्पेनेड्विहितः तस्माद्धातोः परयोः क्तक्तवत्वोरिण्न स्यात् ओव्रश्चू छेदने ऊदित्त्वाद्वेतिवे
ट्त्वादिण्न ग्रहामितिसम्प्रसारणम् स्वाद्योदितः इतिनत्वं नत्वस्यासिद्धत्वात् झसे परतः छ्वप्रोषेति षत्वप्राप्ते क्तक्तवत्वोरेवं शः षत्वस्वरप्रत्यये द्विविधिषु सिद्धो

वसतिक्षुधोरिट् क्त्वाक्त क्तवतूनाम् उषितः क्षुधितः सुप्तः क्वचिदेट् क्तक्तवत्वोर्नेट् ओव्रश्चू छेदने वृक्णः अञ्चेः पूजायामिट्
अञ्चितः जनीजातः मस्त्यस्तम्प्रसारणम् कितिति तस्य मोवा प्रस्तीमः प्रस्तीतः स्तामः पचोवः पचः क्तक्तवत्वोर्वः डुपचष् पक्वः
पक्ववान् स्त्यायोमः दैदाये स्तामवान् सुषेः कः सुक्कः सुक्कवान्॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥⁘॥

वाच्य इति चोः कुरिति कुत्वं स्कोरिति सलोपः वृक्णः वृक्णवान् अञ्चेः पूजायामिट् पूजार्थादञ्चतेः परयोः क्तक्तवत्वोरिट् स्यात् ऊदितः क्त्वोवेडिति अञ्चेः क्त्वायां वेट्॰
कत्वात् क्वचिदेट् इति निषेधे प्राप्ते सति विधिः पूजार्थाञ्चतेर्नेति नलोपः अञ्चितः गतौ तु नोलोप इति नलोपः चोः कुरिति कः अक्तः जनी प्रादुर्भावे जनसनेत्यात्वं
जातः पचोवः पचतेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य वः स्यात् डुपचष् पाके वस्यासिद्धत्वात् चोः कुरिति कः पक्वः स्त्यायोमः स्त्यायतेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य मः स्या
त् स्त्यै ष्ट्यै संघाते स्त्यायामित्यात्वम् स्तामः प्रस्त्यः संप्रसारणं किति तस्य मो वा प्रपूर्वस्य स्त्यायतेः सम्प्रसारणं स्यात् किति क्तक्तवत्वोः तस्य मश्च वा स्त्यैश
ब्दसंघातयोः प्रस्तीमः प्रस्तीतः सुषेः कः सुषेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य कः स्यात्॰ सुष शोषणे॰ सुक्कः॥ ॥ श्रीरामचन्द्राय ॥ ॥ ॐ ॥

स्फायः स्फीति किति स्फायतेः स्फीआदेशः स्यात् तादौ किति स्फायी वृद्धौ स्फीतः धेट् पाने गै शब्दे पा पाने एषां त्रयाणामपि दाधेतीत्वं धीतं गीतं पीतम् दो अवखंडने
षोंतकर्मणि मा माने माङ् माने मेङ् प्रणिदाने एषां स्यामीतीत्वम् दितम् सितम् सेटो: क्तक्तवत्वो र्णिलोपः णिप्रत्ययस्य लोपः स्यात् सेटोः क्तक्तवत्वोः परयोः चुर स्तेये
क्त इतीट् णिलोपे चोरितः डुपचष् पाके ण्यंतः क्त इतीट् णिलोपे पाचितः ऊर्णोतेर्नेट् ऊर्णोतेरिट् न स्यात् तादौ किति ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णुतः ऊर्णुतवान् ॥
द्रवस्य काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्येङः संप्रसारणं कितः स्नस्य नत्वं च न तु स्पर्शे श्येङः सम्प्रसारणं स्यात् द्रवरूपद्रव्यस्य कठिनस्वभावः काठिन्यं तस्मिन् काठिन्ये अर्थे च पु
नः द्रव्यरूपस्य द्रव्यस्य स्पर्शे श्येङः परस्य कितः स्नस्य नश्च स्यात् स्पर्शेऽर्थे नत्वं न श्येङ् गतौ शीनं घृतं स्पर्शे किं शीतं जलं काठिन्यस्पर्शे च किं संश्यानो वृश्चिकः शी

स्फायः स्फीति किति स्फीतः धेट् धीतः गीतम् पीतम् दोदीतम् सोसीतम् मीतम् सेटोक्तक्तवत्वोर्णिलोपः चोरितः चो
रितवान् पाचितः पाचितवान् ऊर्णोतेर्नेट् ऊर्णुतः द्रवस्य काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्येङः संप्रसारणं कितः स्नस्य नत्वं न तु स्य
शीनम् घृतम् स्पर्शे तु शीतम् जलम् अञ्चेः किस्नस्य नत्वं न त्व पादाने समक्नः अन्यत्रोदक्तमुदकं कूपात् दिवोऽ
विजिगीषायाम् आद्यूनः विजिगीषायां तु द्यूतम्॰ ॥ ॥ ऽऽतालं संकुचते इत्यर्थः अयलसंयोगादेरिति नत्वम् अंचतेः किं स्नस्य नत्वं न त्व

पादाने अंचु गतिपूजनयोः नत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुरिति कः ऊदितः क्त्वावेडिति क्त्वायां वेट्कत्वात् क्त्वा निष्ठेट् इतीण्न समक्नः अपादाने किं उदक्तमुदकं कूपात् दिवो वि दाम॰
जिगीषायां दिवः क्तक्तवत्वोः स्नस्य नत्वं स्यात् विजेतु मिच्छा विजिगीषा तस्यां वाच्यायां नत्वं न दिवु क्रीडा विजिगीषादौ द्विःतिरसेदिति वस्य ऊः आद्यूनः क्षीण इत्यर्थः ११
आद्यूनः स्यादौदरिक इति हैमः विजिगीषायां तु द्यूतं द्यूते विजिगीषायाः स्नाः मास्यंत इति॰ ॥ ॥ ॐ नमः शिवायेति॰ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघा निपात्यंते ञिफला विशरणे क्तक्तवतोस्तस्य लत्वं निपात्यते चरफलोश्च उत्तिकिति एतयोरस्य उत्स्यात् आदेः किति तोर्लिलः
इति तस्य लः आदितश्चेति इडभावः फुल्लः क्षीबृ मदे कृश तनूकरणे लाघृ शक्तौ एभ्यो निष्ठायां क्तस्य तलोपो निपात्यते तलोपस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । न
तु फुल्ल विकसने लाघृ शक्तौ वाभ्यां पचादेरच्प्रत्यये इगुपधात्क इति कप्रत्यये फुल्लोल्लाघक्षीवकृशाः शब्दाः सिध्यंति किमनेन उच्यते फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थमि
दम् उत्फुल्लसंफुल्लौ च उत्संपूर्वकावप्येतौ निपात्येते कथं तर्हि लोध्रद्रुमसानुमतः प्रफुल्लमिति रघुः आह फुल्ल विकसने अस्मात्पचाद्यच्प्रत्यये प्रफुल्लमिति । यद्य
पि प्रफुल्लवत् उत्फुल्लसंफुल्लावपि पचाद्यचानेन सिध्यतस्तथाप्युत्फुल्लतः संफुल्लत इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् वित्तो भोगप्रतीतयोः भुज्यते इति भोगः तस्मिन्भोगे
अर्थे प्रतीतः प्रसिद्धस्तस्मिन्प्रतीते अर्थे च विदेः क्तः परस्य नत्वाभावो निपात्यते दस्तस्येति नत्वे प्राप्ते निषेधः विद्लृ लाभे विंदति स्म वित्तः विद्यते विन्नः विंदतेर्विन्नः ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघा निपात्यंते फुल्लः फुल्लवान् क्षीबृ मदे क्षीबः मत्तः कृशस्तनु लाघृ साध्यशोषणालमर्थे ।
याः उल्लाघो निर्गदो गदात् उपसर्गात्तु चरफलोश्च उत्तिकिति प्रफुल्लितः प्रक्षीवितः प्रकृशितः प्रोल्लाघितः चरचूर्णः उत्फुल्ल
संफुल्लौ च उत्फुल्लः सम्फुल्लः वित्तो भोग्यप्रतीतयोः वित्तम् धनम् वित्तः पुरुषः अन्यत्र विन्नः भित्तम् शकलम् भिन्नमन्यत् ।
ऋणमाधमर्ण्ये ऋणमाग्नाही ऋणम् ऋतमन्यत् । ॥ ॥६॥ ॥ ११ विन्नश्च वित्तो विदितः विद् सत्तायां विद विचारणे दैवादिकौ धा
दिकावेतौ वित्तौ विद ज्ञाने विद्लृ लाभे अदादिकस्तौ दादिकावेतौ सेटौ विद्लृ लाभे अस्मात्तु गमहनविदेति क्वसुप्रत्यये वेट्कत्वात् क्वचिदिट् इतीरा न भित्तं शकले
भिदेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते शकलेऽर्थे दस्तस्येति प्राप्ते निषेधः भित्तं शकलखंडे वेत्यमरः अन्यत्र भिन्नम् विदीर्णमित्यर्थः ऋणमाधमर्ण्ये ऋगतौ ।
अस्मात् क्तस्य नत्वं निपात्यते अधमं दुःखप्रदं ऋणमस्य सोऽधमर्णस्तस्य भाव आधमर्ण्यं तस्मिन्नाधमर्ण्येऽर्थे अधमर्णस्तु ग्राहकः इत्यमरः ॥ ॥ ६ ॥ ॥

क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानिमंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानिनिपात्यंते मंथादिष्वर्थेषु क्षुभसंचल
ने तयोरीडितितस्यधः झषस्तथोर्धोधः इति भस्यवः क्षुब्धम् स्वनधनशब्दे नमांतस्येतिदीर्घः स्वांतं ध्वांतं लगेसंगेनत्वमपिनिपात्यते लग्नम् म्लेछ अव्यक्ते शब्दे रेभृ
शब्दे अनयोरुपधायाइत्वमपिनिपात्यते क्षुशपेति यत्वंष्टुत्वम् म्लिष्टम् तयोरीडितिधः झषेति भस्यवः विरिब्धः फणगतौ नमांतस्येतिदीर्घः ष्टुत्वंण
स्यानुस्वारोनिपात्यते फांटं बाहृप्रयत्ने होढ इति ढः तयोरीडितितस्यधः ष्टुत्वंढिढ इति ढलोपः बाढम् अन्यत्र क्षुभितंस्वनितंध्वनितं लगितं म्लेछितम् वि
रेभितम् फणितम् वाहितम् कथंतर्हि क्षुब्धो राजेति आगमजमनित्यमित्यागमस्यानित्यत्वादिड्भावः धृष्टविशस्तावविनये अविनयेर्थे एतावनिटौ
क्षुब्धस्वान्तध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढानिमंथमनस्तमः सक्ताविस्पष्टस्वराणायासभृशेषु क्षुब्धः मन्थः स्वान्तम् मनः
ध्वान्तम् तमः लग्नम् सक्तम् म्लेछ अव्यक्ते शब्दे म्लिष्टमविस्पष्टम् रेभृ शब्दे विरिब्धः स्वरः फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः
बाढम् भृशम् अन्यत्तु क्षुभितं स्वनितं ध्वनितं लगितं म्लेछितं विरेभितं फणितं वाहितं धृष्टविशस्तावविनये धृष्टः विशस्तः
अन्यत्र धर्षितः विशसितः दृह दृहि वृद्धौ दृढः स्थूलबलयोः दृढः दृहितो दृंहितोऽन्यः ॥ ॥ १९ स्तः ञिधृषाप्रागल्भ्ये असत्यादीदित
इतीण्निषेधेसिद्धे शसुहिंसायामस्यउदित्त्वात्क्त्वावेडितिक्तायां वेट्कत्वात् क्वचिदेट्इ तीण्निषेधेसिद्धे अनयोरविनयेएतावनिट्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थंसू
त्रम् विनयेतु धर्षितः ॥ शीङ् स्विदिमिदीतिकस्याकित्वाद्गुणः दृढः स्थूलबलयोः स्थूलोमांसलस्तस्मिन्नर्थेबलमस्यास्तीतिबलः अर्शआदित्वादच् तत
स्मिन्बलवत्वेच दृह दृहि वृद्धौ आभ्यांपरस्य क्तप्रत्ययस्य ढत्वंधातोरिड्भावह लोपौच इदितोनलोपश्चनिपात्यंते ननुहोढ इति ढत्वेतयोरीडितिधत्वे
च ढिढ इति ढलोपेकृते दृढेतिरूपसिद्धौ सत्यांकिमर्थंढत्वंहलोपनिपातनम् उच्यते तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन अलघुपूर्वकत्वात् दृढिमेत्यत्र
इष्ठेमनीतिरभावोनस्यात् परिदृढमप्यगतइत्यत्र परि दृढी अस्यानामधातोः कपिलघुपूर्वात्परस्यणेरिति णेरयादेशोनस्याच्च अतोऽसिद्धत्वनिद्व

॥ ॥ प्रभौ वाच्ये ॥ प्रभौ परिवृढः ॥ ... निपातनम्

रा॰ म॰ १२

दृहदृहिवृहौ॰ आभ्यां परस्य क्तस्य ढत्वं धातोर्मिट्भाव हलोपौ च इति दित्तो न लोपश्च निपात्यते प्रभुः परिवृढो धिप इत्यमरः अत्रापि ढत्व हलोपयोर्निपातनम् दृढिमा परिवृढ ध्यसादि सिद्धार्थं प्राग्वदेव कृच्छ्रगहनयोः कषः एतयोरर्थयोः कषः परस्य क्तस्येडू न स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः अत्र कष शब्देन दुःखं तत्कारणं च गृह्यते॰ कष हिंसायां कष्टो मोहः दुःखहेतुरित्यर्थः कष्टं शास्त्रं दुरवगाहमित्यर्थः॥ कष्टोऽविशब्दने विशब्दनं प्रतिज्ञानं न विशब्दनमविशब्दनं तस्मिन् अर्थे कषः परस्य क्तस्येट् न स्यात्॰ घुषिर शब्दार्थे भ्वादिः घिर अविशब्दे चुरादिः द्वयोरप्यत्र ग्रहणम् ननु विशब्दनेऽर्थे इष्टान॰ इणिनिषेधाभावात् णिजस्य मेऽउपधागुणे कृते सेटः क्त

दृहदृहिवृहौ प्रभौ परिवृढः परिवृहितः परिवृंहितोऽन्यः कृच्छ्रगहनयोः कष्टम् कष्टो मोहः कष्टं शास्त्रं कषितमन्यत् घुष्टो विशब्दने घुष्टा रज्जुः अविशब्दने किं घुषितं वाक्यं अभ्यर्णमाविदूर्ये अभ्यर्दितमन्यत् क्षीरहविषोः पाके श्रृतं अन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥ ॥

क्त्वारितिलोपे च घोषितमित्यपि स्यात् अत्राहुः विशब्दनेऽर्थे चुरादिर्णिरेवानित्य इति अभ्यर्णमादिदूर्ये अर्देः परस्य क्तस्येट् न स्यात्॰ अविदूर्येऽर्थे विशेषेण दूरमपि विदूरम् अविदूरस्य भावः अविदूर्यं तेन अर्दगतौ याचने च दस्तस्येति तद्योर्नत्वं अभ्यर्णं नातिदूरमासन्नं वा क्षीरहविषोः पाके श्रृतम् श्रापयतेः श्रृ आदेशो निपात्यते श्रा पाके अदादौ चुरादौ च घटादावपि पठ्यते श्रै पाके भ्वादौ अस्यापि कृतात्वस्य ग्रहणम् निपातनसामर्थ्यात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयते श्रृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणम्॰ यलसंयोगादेरिति नत्वं श्रपितं शाकादि भ्वादिर्मित्वां ह्रस्व इति ह्रस्वः॥ ॥

वै०कृ० दांतादयोवानिपात्यंते दांतादयः सप्तनिष्ठप्रत्यये कृते सति क्रमस्य यांता वा निपात्यंते शमु दमु उपशमे जनीजृष्वीति मित्त्वादुपधाह्रस्वः एषां सप्तानां निपातनादि
टी०सु० डभावः यस्येतिलोपश्च नमांतस्येतिदीर्घः शांतः दांतः पूरी आप्यायने दिवादौ चुरादौ च इतिनत्वं पूर्णः दस उपक्षये स्पश बाधने छद अपवारणे एषां
१२ णिचाणांच् इभावो वानिपातनात् दस्तः छशषेति षत्वं ष्टुत्वं स्पष्टः दस्तस्येति तदयोर्नत्वं छन्नः ज्ञप ज्ञान ज्ञापनयोः चुरादिः मित्त्वादुपधाह्रस्वः ज्ञप्तः पक्षे
कृतः इतीडिसे टोः क्रकवत्योरिति णिलोपः शमितइत्यादिरुषादिभ्यः पंचभ्यः क्तस्येडागमो वा निपात्यते रुष रोषे इषुसहेति वेट्कत्वात् क्वचिदेट् इति
निषेधेप्राप्ते विकल्पोनिपात्यते रुष्टः रुषितः अमगत्यादिषु अमरोगे चौरादिकस्तु नगृह्यते एकस्वरादित्यधिकारात् नमांतस्येति दीर्घः आंतः अमितः
त्विरासंभ्रमे आदीदितः इतिनिषेधेप्राप्ते इट्विकल्पोनिपात्यते ज्वरत्वरेत्यूः इतिक्तसनत्वं तूर्णः त्वरितः घुषिर अविशब्दे घुष्टः अविशब्दे इति ॥

दांतादयोवानिपात्यंते दांतः शांतः शमितः पूर्णः पूरितः दस्तः दासितः स्पष्टः स्पाशितः छन्नः छादितः ज्ञप्तः ज्ञापितः
रुष्टः रुषितः आंतः अमितः तूर्णः त्वरितः संघुष्टः संघुषितः आस्वांतः आस्वनितः हृषपुष्टौ हृष्टं हृषितं अपचायितः
अपचितः प्यानः पीनः ल्हादेर्ह्रस्वः किति ते ल्हादीसुखे प्रल्हान्नः ॥ इतिनिपाताः ॥ ॥ ः०ः ॥ ॥

विशब्दनेर्थे नित्यमिटिप्राप्ते विकल्पोनिपात्यते संघुष्टः संघुषितः स्वनशब्देनमांतस्येतिदीर्घः आस्वान्तः आस्वनित आङ्पूर्वस्य नेर्मनोभिधाने प्प
यंविकल्पः पत्वात् आस्वान्तः आस्वनितंवामनः हृषुअलीके अस्योदित इति क्त्वायां वेट्कत्वात् क्वचिदेट् इतीण्निषेधेप्राप्ते हृष्टः तुष्टौसेट्कत्वा
दस्यनित्यमिटिप्राप्ते विकल्पोनिपात्यते उभयोरिहग्रहणम् हृष्टं हृषितं लोमहृष्टो हृषितोमैत्रः विस्मितः प्रतिहतोवेत्यर्थः चायृपूजानिशामनयोः अ
स्य च आदेशो निपात्यते वाक्ते अपचितः आपचायितः ओप्यायीवृद्धौ अस्यपीत्तिनिपात्यते आदीदित इतीण्निषेधेयवयोर्वलेयत इतिवायलोपः रा०म०
ल्वाचोदित इतिनत्वं प्यानः पीनः स्वेरः स्वांगेनित्यम् पीपीनंमुखं सोपसर्गस्य नः प्रप्यानः आङ्पूर्वस्य तु स्यादेव आपीनः कूपः आपीनः मूधः ह्लादोह्रस्वः १३
किति ते ल्हादीसुखे आदीदित इतीशन दस्तस्येति नत्वम् प्रह्लानः ॥ ॥ ः०ः ॥ ॥ ॥ ॥

निनदीभ्यांस्नातेः सस्यषः कौशल्ये आभ्यांस्नातेः सस्यषः स्यात् कौशल्ये गम्ये शास्त्रेषु निस्नातः कुशलः नद्यांस्नातो नदीस्नः नदीस्नाने कुशलः नाम्नि चेति डः स्थैर्यगति भक्षणार्थे भ्योऽधिकरणेऽपि क्तः एभ्य आधारे ऽर्थे क्तः स्यात् अपिशब्देन यथाप्राप्तं मुकुंदस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः भुक्तमेतदनंतस्येत्यूचुर्गोप्योदिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छंति० दिदृक्षंति दिदृक्षवो गोप्य इत्यूचुः इतीति किं मुकुंदस्य कृष्णस्येदमासितम् आसते अस्मिन्नित्यासितम् आसनं रमापतेर्विष्णोरिदं यातं यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः अनंतस्य हरेरेत दुक्तं भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् भोजनम् मुकुंदस्येत्यादि त्रिषु वर्तमानाधारार्थक्तस्य योगे कर्तरि षष्ठी पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे क्तः आसितः आसितम् तेन गत्यर्थेभ्यः क र्तरि कर्मणि च क्तः यामं यातः सः ग्रामो भातस्तेन भुजेः कर्मणि क्तः तेन भुक्तमन्नं कथं तर्हि भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति उच्यते भुक्तमस्त्येषामित्यस्त्यर्थे अः जीर्य

निनदीभ्यांस्नातेः सस्यषः कौशल्ये निस्नातः नदीस्नाः स्थैर्य्यगतिभक्षणार्थेभ्योऽधिकरणेऽपि क्तः मुकुंदस्यासितमिदमिदं यातं रमाप- तेः भुक्तमेतदनंतस्येत्यूचुर्गोप्योदिदृक्षवः १ जीर्य्यतेरतृप्रत्ययः भूते जरन् जरन्तौ क्वसुकानौ राणवेवत् धातोरतीते कालेऽपतौस्त ॥ लौचपथाक्रमेणाराणवेवत् भवतः द्वित्वम् चकृवान् चकुषः चकृवद्भ्याम् चक्राणः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेरतृ जष्षवपोहानौ अस्माद्भूतेऽर्थे अतृप्रत्ययः स्यात् अतृप्रत्ययमाह ऋदित्वात् त्रितो नुम् ऋतो गुणे कृते नुम् संयोगांतस्येति लोपः नलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधाया इति दीर्घो न भवति जरनस्त्री जरती ककसलोः जीर्णः जीर्णवान् क्वसुकानौ राणवेवत् भूतसामान्ये क्वसुकानौ क्वसुकानौ प्रत्ययमाह क्वसोः ककारो गुणनिषेधार्थः उकार नुम् इत् त्रितो नुमिति नुमर्थः लिपांतु द्वित्वयोः कानप्रत्ययस्य कित्वकारणं ततिसाराणइत्यत्र ऋसंयोगादिः किन्यकित्वात् गुणस्य निषेधार्थं राणवादि परे यत्कार्यं द्वित्वादि तत्स वंमनयोः परयोरपि स्यात् सकारणं द्वित्वादि चक्रवसि जाते नामसंज्ञायां स्यादिः सम्महत इति पुंसि पञ्चमु दीर्घः क्लीवे तु शोदीर्घः संयोगांतस्येति सलोपः चकृवान् चकृवांसौ ॥ चकृवांसः ॥ ॥

[illegible] इतिमन्वस्तलम् चक्रवद्भिरित्यादिल्लियांतुष्टित इतीप् वसोर्वे उ इति उत्वे च चक्रुषी क्ती वेतु चक्रुवत् चक्रवांसि भजसेवायां बभज्वान् बभजुषीस्त्री जागर निद्राक्ष ये [illegible]वान् जजागुषीस्त्री द्वित्वे सत्येकस्वरादादंताघसेश्च वसोरिट् नान्यस्मात् द्वित्वे कृते सति एकस्वरादाताेरादंताद्धातोः घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यान्नान्येभ्यः परस्य व सोः कृतेपिद्वित्वे एकस्वरादेव ये धातवः स्तवसिद्धास्तेषामिडित्यर्थः हवत्योरितिनिषेधं बाधित्वा क्रादेरितिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमोयं गमहनविदविशांवा एभ्यः परस्य वसु स्यस्येड्वास्यात् विशिनामाहचर्यात् विद्लृलाभे इत्यस्यग्रहणम् भूसत्तायाम् बभूवांसो शशादौतु वसोर्वे उ रित्युत्वे कृते भुवो वुगिति वुक् बभूवुषः बभूवुषाव भूवुद्धामित्यादिबभूषीस्त्री द्रस्वतान्वात् आड्वोस्त्री ऋगतौ गुणो र्त्तिरति गुणे कृते द्वित्वादिषु कृतेषु त्रयमेवस्वरः इट्भवति आरिवान् आरिषीस्त्री इदुदाञ्ददाने द्वित्वेनायमेकस्वरः अनेकस्वरत्वादिनिषेधे प्राप्ते सूत्रेआदं

द्वित्वेसत्येकस्वरादादंताद्घसेश्च वसोरिट् नान्यस्मात् गमहनविदविशाम्वा भेजिवान् भेजानः आदिवान् आरिवान् ददिवा न् वसोत्वे इड्भावः आदूषः घस्लृ अदने जक्षिवान् विविशिवान् विविश्वान् जग्मिवान् जगन्वान् जग्मुषः शुश्रुवान् शुश्रुवुषः बभूवान् भुवो वुक् बभूवुषः जजागरवान्० ॥०

तत्पग्रहणादिट्भवति आतोनपीत्यालोपः आददिवान् दड्‌वीस्त्री दरिद्रा दुर्गतौ आदंतग्रहणादिट्भवति आतोनपीत्यालोपः दिदरिद्रिवान् दिदरिद्रिषीस्त्री अदभक्षणे लिटयोर्देर्घस्लृ इतिलिटिवा घस्लृ आदेश द्वित्वे कृते नायमेकस्वरः सूत्रे घसेर्ग्रहणादिट् उपधालोपान्न्यागेवद्वि त्वंपश्चात् गमांस्वरे इत्युपधालोपः घस्मादेः षः इतिषत्वं खसेचपाइतिचस्यकः जक्षिजान् जक्षुषीस्त्री गम्लृ गतौ गमादीनांचतुर्णामीड्वाद्वित्वादिगमामित्युपधालोपः जा गमेति जग्मिवान् इड् भावे मोनोधातोरितिमस्यन जगन्वान् जग्मुषीस्त्री तंतस्थिवासंनगरोपकंठे श्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्ते इतिरघुः हनहिंसागत्योः द्वित्वादिगमा मित्युपधालोपः हनोघ्नेः इतिहस्यघः जघ्निवान् इड्भावे र्वोद्धृतेरिति ॥ ॥० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्रस्य हस्य घः जघन्वान् जघ्नुषी स्त्री विद् विविदिवान् इडभावे विविद्वान् विविदुषी स्त्री विश प्रवेशने विविश्वान् विविशुषी स्त्री इणागतौ हित्वं इणः परस्य वसोरिट् निपात्यते सस्य एकस्वरत्वाभावाद्विधिरयम् इणः क्वितिणादा वितिपूर्वदीर्घः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रं बाधित्वा अंतरंगत्वाद्यणाच्छिति स्वरे इतियः वसेरिडागमस्य कित स्वस्य उत स्वरत्वात् ईयिवान् ईयुषी स्त्री षद्लृ विशरणादौ हित्वादिलोपः पचामि सेत्त्व पूर्वलोपौ इट् सेदिवान् सेदुषी स्त्री निषेदुषीमासनवान्सधीरः इ तिरघुः वस निवासे हित्वादिण वादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं यजामिति परस्य संप्रसारणं सवर्णे दीर्घः इतिदीर्घे कृते एकस्वरत्वादिट् घसादेरिति षः ऊषिवान् ऊषुषी स्त्री अध्युषुषस्तामभवनजनस्येति श्रु श्रवणे शुश्रुवान् शुश्रुवुषी स्त्री ॥ ॥ शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् शतृशानप्रत्ययौ वाहुड भयोः शित्वाच्चतुर्वत्कार्यं भवति ऋदित्वात् पुंसि त्रितो नुमिति नुम् स्त्रियां तु षित्त्वात् ङीविति अपुपचन् विक्लि त्वनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रय श्चैत्रः ॥

शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् क्रियायां गम्यमानायां धातोः शतृशानौ स्तः तौ च तिप्तेवत् पचन्नास्ते मुगाने तः पचमानः पठति म

न्वानः कुर्वन् कुर्वाणः पीयमानः सोमो भवतादीयमानाणोः आसेरान ईः आसेः परस्य आन ईः आसीनः वादीपोः शतुः तुदत्

तुदन्ती तुदती कुलेस्त्रीवा अप्यपोराणिसम् भवत् भवंती दीव्यत् दीव्यंती ददत् दधत् ॥ ॥ मुगाने तः अदंतस्य मुगागमः स्यात्

नेपरे पचते इति पचमानः मनुते इति मन्वानः कुरुते इति कुर्वाणः उभयत्र उप शादित्सदुरिस्यतडत् पीङ् पाने दीङ् क्षये दैवादिकाविमौ अथवा पापाने डुदाञ् दाने आम्यां कर्मणि शानप्रत्यये कृते यक् चतुर्षु इति यक् दादेरिति ईत्वं ये इति दीर्घः दीयमानः पीयमानः असेरान ईः आनस्य आंत इत्वम् आस्उपवेशने आस्ते इ ति आसीनः वादीपोः शतुः अतः परस्य शतृ प्रत्ययस्य नुम्वा स्यात् ईपी ईकारे च तुदतीति तुदन् तुदंतौ तुदंतः स्त्रीयां तुदती तुदंती वा क्लीबे तु तुदत् तुदती तु दंति अप्यपोर्नित्यं अपप्रत्ययाभ्यां परस्य शतुर्नित्यं नुम् स्यात् ईपीकारे च भवतीति पुंसि भवन् भवंतौ स्त्रियां तु भवंती क्लीबे तु भवत् भवंति दीव्यतीति श्यार्विह मे इति दीर्घे दीव्यन् दीव्यंतौ स्त्रियां तु दीव्यंती क्लीबे तु दीव्यत् दीव्यंती ददातीति दधातीति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिचह्नोरे दिश्येति द्विरुक्तादिरादेरित्यालोपः द्विरुक्तानांयक्षादीनांशतुर्नुम्नशो वा ददत् ददती ददंति ददत् ददद् ददती ददंति दधत् दधती दधंति स्त्रीदधत् दधती दधंति॥ ॥विदेर्वावसुः वेत्तेः परस्य शतुर्वावसुरादेशस्स्यात् वसोरुदित्करणं वसोर्वं डीरित्युगर्थंतुम् विदज्ञाने स्थानिवत्वेनैवसिद्धः वेत्तीति अपित्तादि ङित् दित्वात् वसुशब्देडित्वाद्गुणो न विद्वान् विदन् विदुषी माङ्याक्रोशे माङि उपपदे निंदायामर्थे धातोः शतृप्रत्ययः स्यात् माङ् सिद्धेवेति लुङि प्राप्ते लड्विधिः जीवप्रा पधारणे माजीवन् लक्षणहेत्वोः क्रियायाः चिह्नेहेतौ वार्थेवर्तमानाद्धातोः शतृशानौस्तः अत्रहेतुशब्देनफलंकारणं चोच्यते शेरते इतिशीङोगुणः श यानाः भुंज

॥ विदेर्वावसुः ॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वावसुरादेशः विद्वान् विदन् माङ्याक्रोशे माजीवन् लक्षणहेत्वोः क्रियायाः शतृ शानप्रत्ययौ शयानाः भुञ्जते यवनाः अर्जप्रतियत्ने चुरादिः अर्जयन्वसति भविष्यतिस्यप्रशतृशानपरः करिष्यन् करिष्यमाणः ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् भोगंभुंजानः कवचंविभ्राणः शत्रून्निघ्नानः ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

तेः यवनाः यवनकर्तृकभोजनस्य शयनेन लक्षणम् अर्जप्रतियत्ने चुरादिः अर्जयतीत्यर्जयन्वसति अर्जनार्थोवासइत्यर्थः भविष्यतीतिस्यप्र शतृशानपरः भविष्यत्संबंधा द्धातोः परयोःशतृ तयोःस्थाने शतृशानौस्तः करिष्यतीति करिष्यन् स्यसतेइतीट् करिष्यतीति करिष्यमाणः ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् तत्ताच्छील्यं तत्स्वभावाता वयोवचनादिषयोवशक्तिसामर्थ्यं एषुद्योत्येषुधातोः कर्तरि चानश्स्यात् चानश्प्रत्ययमाह शिखाचनुवर्तत कार्यं परस्मैपदेभ्योप्यान [illegible] एतदर्थमिदं भुनक्तीति रुधादित्वात्नुम् नमस्पोसिस्यलोपः भुंजानः विभर्तीति विभ्राणः हंतीतिगमाहमित्युपधालोपः हनोघ्ने हस्यघः इतिनिघ्नानः ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ पाम० १५

इङ्धार्य्योरकृच्छ्रिणि कर्त्तरि शतृ अकृच्छ्रं सुखसाध्यो धात्वर्थः आभ्यां शतृप्रत्ययः स्यात् अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि पुनः शतृप्रत्ययमाह इङ् आत्मनेपदत्वात् शतृप्रत्ययो न सिध्यति धा रयतेरपि आत्मगामिनि क्रियाफले शतृप्रत्ययो न सिध्यति तदर्थोऽयमारंभः इङ् अध्ययने अधीते इति अदादित्वाच्छपो लुक् तनु धातोरिति ीय् अधीयन् धारयतेरिति अपधारयन् द्वि षः शत्रौ द्विषः अशत्रौ अस्मात् शत्रुवाच्ये शतृप्रत्ययः स्यात् द्विषोऽमित्रे द्विषन् अर्हेः पूजायामस्मात् शतृप्रत्ययः स्यात् पूजायामर्थे अर्हतीति अर्हन् शीले तृन् तृन्प्रत्ययमाह नरक स्तरार्थे कर्त्तरि वर्त्तमाना ये प्रत्ययास्ता आक्वौ इत्यादिषु बोध्याः करोतीत्येवंशीलः कर्त्ता कटं इष्णुच् उकञ् शीले धातोरेते प्रत्ययाः शीले ऽर्थे इष्णुच् उकञ् प्रत्ययानाह उकञ् ककारो गुणनिषेधार्थः अलंकरोतीत्येवं अलंकरिष्णुः निराकरोत्येवंशीलः निराकरिष्णुः जनी प्रादुर्भावे प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः जिभुवोर्नेह गुणोऽत्रो जयतीत्येवंशीलः जिष्णुः भूष्णुः ग्लास्नुः त्रा सोद्वेगे हृ वत्योरिति णं त्रस्नुः गृधु अभिकांक्षायाम् गृध्नुः ञिधृषा प्रागल्भ्ये धृष्णुः क्षिप प्रेरणे क्षिप्नुः षाकोकण: षाक उ उकण प्रत्ययानाह षाकस्य षः ष्टुत्वं द्वार्थः उकणो ॥

इङ्धार्य्योरकृच्छ्रिणि कर्त्तरि शतृ अधीयन् धारयन् द्विषः शत्रौ द्विषन् अर्हेः पूजायाम् अर्हन् शीले तृन् कटं कर्त्ता इष्णुच् उकञ् शीले त्रसि गृधिधृषिक्षिपिभ्यः क्नुप्रत्ययः अलंकरिष्णुः निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः जिभुवोर्न्नेट् गुणो स्नौ जिष्णुः भूष्णुः ग्लास्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृ ष्णुः क्षिप्नुः षाकोकण: शीले ऽर्थेषा उ उकण इत्येते प्रत्ययाः जल्पाकः भिक्षाकः कुट्टाकः लुंठचौर्य्ये लुण्ठाकः वराकः चिकीर्षुः आशंसुः भिक्षुः लाषुकः पातुकः पादुकः स्थायुकः भावुकः वृषु सेचने वर्षुकः घातुकः कामुकः गामुकः शारुकः ॥० ॥ ॥०

णो वृङ्वर्थे जल्पतीत्येवं जल्पव्यक्तायां वाचि जल्पाकः भिक्ष भिक्षायाम् भिक्षाकः कुट्ट भेदने लुंठ स्तेये चौरादिकाविमौ कुट्टाकः लुंठाकः वृङ् सम्भक्तौ वराकः सांताशंसु भिक्षिभ्य उ सः प्रत्ययः तदंतो धातुरुच्यते आङः शासु इच्छायामयमेव गृह्यते न तु शंसु स्तुतौ आङा सह निर्देशात् भिक्ष भिक्षायाम् भिक्षुः आशंसुः कर्तुमिच्छति सन्प्रत्यये ॥ द्वित्वाद्विषः सेदति इत्वं से दीर्घः इति दीर्घः अत इत्वं रषोर्विहस्य इति दीर्घः षत्वं चिकीर्षं नियत इति अलोपः चिकीर्षुः लष कांतौ उकञ् लाषुकः पतॢ पतने पातुकः पद गतौ पा दुकः ष्ठा गति निवृत्तौ स्थानो युक् स्थायुकः भू सत्तायाम् भावुकः वृषु सेचने उपधायाल घोरिति गुणः वर्षुकः हन हिंसागत्योः हनो घ इति घत् घातुकः कमु कांतौ कामुकः गम्ल गतौ गामुकः शॄ हिंसायां शारुकः ॥०

शृवंद्योरारुः शृहिंसायां वदि अभिवादनस्तुत्योः आभ्यामारुः आरुप्रत्ययमाह शरारुर्घातको हिंस्रः वंदारुरभिवादक इत्यमरः स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाशीङ्भ्य आलुः
आलुप्रत्ययमाह स्पृह ईप्सायां गृह ग्रहणे पत गतौ एते त्रयश्चुरादावदंताः अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाया गुणवृद्धी णेरनिटि णिलोपो न तु विडामंते इति निषेधात् णेर्गुणे कृते स्पृह
यालुः गृहयालुः पतयालुः दयालुः द्राकुत्सायां निपूर्वः आतोनपीत्यालोपः निद्रालुः तत् पूर्वो द्रा तत् शब्दस्य समासेन त्वं निपात्यते तंद्रालुः श्रत् पूर्वो डुधाञ् धारणादौ धे
ट्पाने अयं तु न गृह्यते श्रत् पूर्वस्य धेटः प्रयोगाभावात् शीङ् स्वप्ने शयालुः कथं तर्हि कृपालुरिति कृपायां श्रद्धायां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात् कुः शमादिभ्यो घिनुण्
शमु तमु दमु श्रमु भ्रमु क्षमु क्लमु मुद इति शमादयोऽष्टौ घिनुणप्रत्ययमाह ककारः उच्चारणार्थः घित्वात् चजोरिति कगौ णित्वाद्वृद्धिः शाम्यतीत्येवंशीलं मांतस्य सेट्त्वान्न वृद्धिः इनहन

शृवन्द्योरारुः प्रत्ययः शरारुः वन्दारुः स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाशीङ्भ्य आलुप्रत्ययः स्पृहयालुः गृहयालुः पतयालुः दयालुः
निद्रालुः तदो नात्वम् तंद्रालुः श्रद्धालुः शमादिभ्यो घिनुण् शमी दमी तमी चजोः कगौ घिति चकारजकारयोः ककारगकारौ स्तो
घिति परे सम्पर्की संसर्गी योगी विवेकी त्यागी रागी भागी विकाषी विलासी प्रलापी प्रसारी प्रमाथी प्रवासी निंदादेर्वुञ् निन्दकः हिंस
कः परिक्षेपकः परिवादकः ॥०

इति दीर्घः शमी तमी दमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्लमी प्रवेस्य दीर्घः श मादी आदि शब्देनान्येपि ग्राह्याः पृची संपर्के चजोरिति कः संपर्की सृज वि
सर्गे संसर्गी युज समाधौ युजिर् योगे वा योगी विचिर् पृथग्भावे विवेकी त्यज हानौ त्यागी रञ्ज रागे रागी भज सेवायां भागी कष हिंसायाम् विकाषी लस श्लेषण क्रीडनयोः
विलासी लप व्यक्तायां वाचि प्रलापी सृ गतौ प्रसारी मंथ विलोडने प्रमाथी वस निवासे प्रवासी निंदादेर्वुञ् वुण्प्रत्ययेनापि सिद्धे वुञ् वचनं ज्ञापकं शीलादिप्रत्ययेषु जा
तीयेन भवंतीति वुञ् प्रत्ययमाह णिलोपवृद्धिः युवोरनाकौ इत्यकादेशः णिदि कुत्सायां निंदकः हिसि हिंसायां हिंसकः क्षिप प्रेरणे क्षेपकः वद व्यक्तायां वाचि णिजंतः णेरनिटि णे

चलनशब्दार्थादकर्मकात्युः। चलनार्थादकर्मकात् शब्दार्थाच्च युः स्यात् युप्रत्ययमाह युवोरित्यनादेशः चलकंपने चलनः चुपमंदायांगतौ चोपनः कपि चलने कंपनः शब्दशब्दे अदंतः चुरादिः णेरिति णिलोपः शब्दनः रुशब्दे रवणः अकर्मकात् किंपठिताविद्याम् अनुदात्तेतो हसादेरकर्मकात्युः स्यात् वृतुवर्तने वर्तनः अनुदात्तेतः किम् भविता हसादेः किम् एधिता अकर्मकात्किम् वसिता वस्त्रम् ज्वादेश्च युः जुगतौ वेगे च जवनः सृगतौ सरणः गृधु अभिकांक्षायां गर्द्धनः क्रुध क्रोधे क्रोधनः रुषरोषे रोषणः मडिभूषायाम् मंडनः भूष अलंकारे भूषणः ज्वादेरिति इनिप्रत्ययमाह इकार उच्चारणार्थः जिजये जि अभिभये च इनहनिति दीर्घः। जयी जुगतौ वेगे च प्रजवी हृङ् आदरे दरी क्षिक्षये क्षिनिवासगत्योश्च क्षयी दादेरुप्रत्ययमाह डुदाञ्

चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युः युवोरनाकौ चलनः चोपनः कम्पनः शब्दनः रावणः इगिगतौ ज्योतिषि इङ्गति ज्योतिरिङ्गणः
अनुदात्तेतो हसादेरकर्म्मकाद्युः वर्तनः ज्वादेश्च युः जुगतौ वेगे च जवनः सरणः गर्द्धनः क्रोधनः रोषणः मण्डनः भूषणः ज्वा
देरिनिः जयी प्रजवी दरी क्षयी दादेरुः दारुः मेरुः सृघस्यदः क्मरः सृमरः घस्मरः अद्मरः भञ्जभासमिदो घुरः भङ्गुरः भा
सुरः मेदुरः विदिभिदिच्छिदेः कुरः विदुरः भिदुरः छिदुरः ॥ ९ दाने दो अवखंडने देङ् पालने त्रयाणामेषां ग्रहणं दारुः ननु दाणदा

योर्ग्रहणं डुधाञ् धारणादौ धारुः मिञ् बंधने मेरुः सृघस्यदः क्मरप्रत्ययः स्यात् क्मरप्रत्ययमाह कित्वात् गुणो न सृगतौ सृमरः घस्लृ अदने घस्मरः अद भक्षणे अद्मरः भंजभासमिदो घुरः एभ्यो घुरप्रत्ययः स्यात् घुरप्रत्ययमाह घित्वात् चजोरिति कुत्वं भंजो आमर्दने भंगुरः भासृ दीप्तौ भासुरः ञिमिदा स्नेहने मेदुरः विदिभिदिच्छिदां कुरः कुरप्रत्ययमाह कित्वात् गुणो न विद ज्ञाने अस्यैव ग्रहणं न तु विद्लृ लाभे इत्यस्य संप्रदायात् विदुरः भिदिर् विदारणे भिदुरः छिदिर् द्वैधीकरणे छिदुरः कुरः कर्त्तरि भवति तथा च भाष्यः प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमंगनाः इह अदु

दुग्णानशजिम्तिभ्यः क्करट्पूएभ्यः क्करट्पृप्रत्ययःस्यात्तृटित्वात्ङीपुपित्वात्तुक् इणागतौ इत्वरः इत्वरी स्त्रीणश अदर्शनेनश्वरः जियये जित्वरः सृगतौ सृत्वरः गम्लृगतौ मलोपोनिपात्यते गत्वरः जागर्तेरूकः ऊकप्रत्ययमाह जागृनिद्राक्षये जागरूकः यङूऊक : एभ्यो यङंतेभ्यः ऊकःस्यात् यजेर्यङि कृते हित्वादि अातइति पूर्वस्यदीर्घः अतिशयेन यजतीति यायज्यते पापज्यते इतियायजूकः जपव्यक्तायांवाचि अतिशयेन जपतीति अमजपामिति पूर्वस्यनुक् जं जप्यते जपतेइति जंजपूकःदंशदशने अतिशयेन दशतीति नुक्दंदशूकः नोलोपइति नलोपः वदव्यक्तायांवाचि अतिशयेन वदतीतिवा वद्यते इति वाव दूकः भियः क्रुक्क्रुक्लुकाः जिभीभये अस्मादेते प्रत्ययाःस्युः क्रुक्क्रुक्लुप्रत्ययानाह कित्वान्नगुणः भीरुः भीलुकः भीरुकाः इत्यमरः नमादेरः रप्रत्ययःस्या

दुग्णानशजिसृभ्यः क्करट्पू इत्वरः इत्वरी नश्वरः जित्वरः सृत्वरः गमेर्हलोपश्च गत्वरः जागर्तेरूकः जागरूकः यङऊकः य जजपदंशवदिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकश्शीले लुक् ऊकेसति यङोलुक् यायजूकः जंजपूकः दंदशूकः वावदूकः भियः क्रुक्क्रु। क्लुकाः भीरुः भीरुकः भीलुकः नमादेरः नम्रः कम्रः स्मेरः नञ्पूर्वोजसिः क्रियासातत्ये अजस्रम् हिंस्रः दीप्रः कम्रः विन्दुइच्छु एतौनिपात्यौ वेत्तित्तच्छीलो विंदुः इच्छतीतिइच्छुः ॥ ॥ ॐनमोभगवते० ॥ ॥ ❁ ॥

त रप्रत्ययमाह णमप्रह्वत्वेशब्देच नम्रः कपिचलने कम्रः स्मिङ ईषद्धसने स्मेरः जसुमोक्षणेच नञ्पूर्वनेत्यः अजस्रम् कमुकांतौ कम्रः हिंसिहिंसायाम् हिंस्रः दीपीदीप्तौ दीप्रः विन्दुइच्छु एतौ निपात्यौ वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वंच निपात्यते विदज्ञाने इत्यस्यैवग्रहणं नेतरेषाम् इषुइच्छायामित्यस्यैवग्रहणम्० ॥ नतुइषुगतौ इषआभीक्ष्ण्ये इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनाद्वावेत्तीत्येवंशीलो विंदुः इच्छतीत्येवंशीलः इच्छुः विदुशब्दः पवर्गीयादिस्तुविदि अवय वे अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्ययेबोध्यम् ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ॥

स्वपित्पिध्वषेनर्जिङ् एभ्यो नजिङ् प्रत्ययः स्यात् नजिङ् प्रत्ययमाह ङित्वान्नगुणः इकारउच्चारणार्थः ञिष्वपूशये चोः कुरितिजस्यगः स्वप्नक् जितृषपिपासा
यांतृष्णक् निधृषाप्रागल्भे धृष्णक् स्यादेर्वरः एभ्यो वरः प्रत्ययः स्यात् वरप्रत्ययमाह ष्टागतिनिवृत्तौ स्थावरः ईशऐश्वर्येहवत्सोरितीणन्ईश्वरः भासृदीप्तौ
भास्वरः पिसगतौ पेस्वरः कसगतौ कस्वरः अदृतः किद्द्विश्चभूते किप्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः किप्रत्यये द्वित्वादि पापाने दित्वादि आतोनपीत्यालोपः पपिः डु
दाञ्दाने ददिः डुकृञ् करणेचक्रिः वृङ् संभक्तौ वव्रिः हृञ्हरणे आजह्रिः जनीप्रादुर्भावे गमामिस्युपधालोपः जग्मिः हृषमर्षणे वहप्रापणे चलकंपने ए
तेभ्यङ्ता अतिशयेन सहते इति आजइति पूर्वस्यात्वं सासहांचक्रे इति यङइत्यलोपः अनपि अनपिच हसादित्ययलोपः सासहिः अतिशयेन वहतीति॰

स्वपित्पिधृषेर्नजिङ् प्रत्ययः स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् स्यादेर्वरः स्थावरः ईश्वरः भास्वरः पिसपेसगतौ पेस्वरः क
स्वरः आदृतः किद्द्विश्चभूते आदंता दृदन्ताच्च जनिगमिनमिभ्यः सासहि वावहि चाचलि पा पतिभ्यः किङ्प्रत्ययोभूतेशीले
धातोश्च द्विलम् किल्लिङ्वद्भावः रामसोमंपपिर्यज्ञे ददिः गाश्चक्रिरद्भुतम् याचकान्वव्रिराजह्रिंपौण्डरीकेऽमहाद्विजान् १
यममहूत्तेशब्देच लोपः परांकिल्त्वंचास्य नेमिः जग्मिः सासहिः ॥ अथोणादयः ॥ सदोणादयः ॥ सर्वस्मिन्कालेउणादयः

वावह्यते वावहांचक्रे इतिवावहिः अतिशयेनचलतीति चांचल्यते चाचलांचक्रे इतिचाचलिः अतिशयेन पततीति पनीपत्यते पनीपतांचक्रे इति वं
चुस्तु इतिप्राप्तस्य नीकाभावोनिपात्यते रामः सोमंपपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ॥ याजकान्वव्रिराजह्रिः पौण्डरीकेऽमहाद्विजान् १ रामःसोमं प
पाविति पपिः आकादाविति वर्जवान्नकर्मणि षष्ठीरामो यज्ञेगाः सुरभिः ददाविति ददिः रामोयज्ञे अद्भुतमाश्चर्यं चकारेति चक्रिः रामोजवेयाजकान्
यत्तेकान् वव्रेइति वव्रिः रामः पौंडरीके नाम्नियज्ञेमहांतश्चतेद्विजाश्चते महाद्विजास्तान् आजह्रिः इतिसमाप्तम् अथोणादयः ॥ ॥ ॐ

कादेरुण उणप्रत्ययःस्यात् उणप्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धादिः डुकृञ् करणे करोतीति कारुः रूढियोगिकाभ्याम् उणादौ शब्दाः सिद्धंतियौगिकेतु धात्वर्थप्रतिका
रकान्वयोभवत्येव तथाच भट्टिः राघवस्यतथाकार्यंकारुर्वानरपुंगवः सर्ववानरसेनानामाऽऽश्वागमनमादिशदिति १ विश्वकर्मणिनाकारुः त्रिषुकारुकशिल्पि
नोरिति मेदनीकारुः शिल्पिनिकारके इतिधरणिः वागतिगंधनयोः आन्तोयुगिति सुकृ वायुः पापाने पारक्षणे पिबत्यनेनतैलादिकमिति पायुःसुकु गुदंत्वपा
नं पायुनेत्यमरः पातिरक्षतिविघ्न हेरम्बकोपिपायुः जि अभिभवेनजयत्यभिभवति० रोगानू इतिजायुः औषधभेषजौषधभेषजान्यऽगदोजायुरित्यमरः डुमि
ञ्प्रक्षेपणे मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मिनाति मिनोति दोडामि स्यात्वसुक् चमायुः पुल्लिंगसाहचर्यात् मायुःपुंसिमायुः पित्तंकफः श्लेष्मइत्यम
रः गांवाचांविहतामिनोति तत्रक्षिपति इतिगोमायुः शृगालः स्वदऽऽस्वादने स्वदतेरोचते इतिस्वादुः साधसंसिद्धौ साध्नोतिपरकार्यमितिसाधुः स्वादुसाधू ॥

कादेरुण कारुः वायुः पायुः जायुः मिनोतीति मायुः स्वादुः साधुः आशुः दीर्य्यते इतिदारुः सानुः जनेर्जुण जानु चाटु चारु । ॥

किंशृणोतीति किंशारुः जरण्मेति जरणुः तोरस्मलः तरन्त्यनेनवर्णा इतितालु कृकेवच ऽऽकश्च कृकेनगलेनवक्तीति कृकवाकुः

भ्रादेरुः भरतिविभर्त्तिभरुः म्रियतेऽस्मिन्मरुः शत्रुः तरुः त्सरुः छद्मगतो खड्गमुष्टिः त्सरुः तनुः मनुः धनुः अणुर्ल्लेशः अणुः ।

कटुः वटुः शृणातीतिशरुः स्वरुर्वज्रम् स्वरुः त्रपुः असवः वसुः उन्देरिच्चादेः उनत्तीति उन्दुः ॥ ॥ ॥ ॥

विशेषनिघ्रो अश्नुतेव्याप्तो अश्नुते इत्याशुः आशुर्व्रीहिः पाटलःस्यात् क्लीवेशीघ्रादिमत्त्वेस्या त्रिषुषांभेद्गामिय दित्यमरः दृदारणे दीर्यते दारुःकाष्ठदा० रा०
विधनंत्वेधः इत्यमरः षणदाने सानुःस्नुःप्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः जनेर्जुण० जुणप्रत्ययमाह जकारणवित्तो अनुबंधद्वयसामर्थ्यात् जनिवध्योश्चेति १८
वृद्धिनिषेधोनप्रवर्ततेजल्पजंत्ति जानुनी चरणतो चारुत्वम् चटभेदे च चटः चटप्रियंवाक्यमिति हट्टचंद्रः चाटुर्नप्रियोक्तिःस्यादितिरत्नमाला तथाच
माघः चकारचवहुचाटून् प्रौढयोषिद्धृहस्यैतिमाघेतुक्लीवेपिचाटु चाटुतकसंभ्रमसामिति शृहिंसायां किंशारुः किंशारुर्नरिसस्यसूके विशिषेकंकप

[illegible] ॥ ० ॥ उणादि

वह्नौ कृतान्नामादेशेच जरायुः गर्भाशयः चोरस्सलः त्सरू इतिप्रसिद्धम् द्वयोरपिसवर्णे दीर्घे कृते चौतयोस्त्रोः त्सप्लवनसंतरणयोः त्सरुगतौ आभ्यांपरस्परस्यलः स्यात् ॥
मिणातिरुद्धोभ्यस्याम् तालुः इत्यर्ति अर्यते वाग्भालुः कर्कयालुर्गलंतिका इतिहकेवचः कम्बवचः कांतादेशः स्यात् ऊणिकुक् वाकुर्मधुरेचस्वरदेश्चरणायुधे इतिवि
श्वः म्रादेरुः उमस्यचः स्यात् उमस्तममाह मडूः प्राणत्यागे म्रियंते अस्मिन्भूतानि इतिमरुः निर्जलदेशः मरुः स्वर्णहरे पुंसीति मेदिनी मरुर्भत्स कनकयोरिति
हेमः शीङ्स्वप्ने शेते इतिशयुः अजगरे शयुर्वाहस इत्युभाविस्मरः त्सप्लवनसंतरणयोः तरंति अस्मिन् वानरकमनेनरोपका इतितरुः वृक्षः चरगतौ च
रंति भक्षयंति इममितिचरुः चरुर्भांडेचहव्यान्ने इति चणपकमन्नमित्यर्थः त्सरछद्मगतौ त्सरुः खड्गादिमुष्टिः तनुविस्तारे तनुकायेत्वचिस्त्रीस्यात् त्रि
षल्पेकृशे इतिमेदनी स्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः धनधान्ये धनुः स्यात्तनुः स्तनुषासार्द्धं धनुषाच धनुर्विदुरितिविश्वः उकारांतेऽमीहर्षः सुहृद्वंशजनि
तोपिगुणस्यस्यानतामनुभवन्नपिशक्तः छिद्रपूर्णेन सजस्समाम सपक्षसायकं धनुरिवाजनिवक्तः १ धनुः पुमान्प्रियालाद्रौ राशिभेदेशरासने इतिसांतेमेद
नी अयाम्स्त्रियांधनुस्थाणाविस्मरः डुमिञ्प्रक्षेपणे मीनाति मिनोति इत्सात्वंतुनेहबाहुलकात् मयुः तुरंगवदनोमयुरित्यमरः मयुस्तुरंगवदनोमडोपि
मयुमिष्यते इतिविश्वः डुमस्जोशुद्धौ मज्जतिपानीये इतिन्यंकादित्वात्कुगः रुवेरुवा इतिसस्वदः मद्गुः पानीयकाकयो इतिरभसः अणशब्दे अणुर्व्रीहिः
भेदस्त्वगुणः पुमान्इति लवलेशकणाणाव इत्यमरः कटेवर्षावरो कटतिरसंगमिति कटुः कटुः स्त्रीकटुरोहिण्यांलतागजिकयोरपि नपुंसकमकार्येस्यात्
त्रुहिगारसमाचके त्रिषुतहत्सुगंधौ अमत्सरेपिरवुरेपिचेतिमेदिनी वटवेष्टने वटतीति वटुः वटुर्हिजसुतः स्मृत इति संसारावर्तः स्पृहिंसायांशरुः कोपेश
रवज्रेइतिहैमः स्रगाद्वोपतापयो: स्वरुः शतकोटिः स्वरुः शंब इत्यमरः त्रपूषलज्जायाम् अग्निंदृष्ट्वात्रपतेलज्जतेइतित्रपुः रंगसीसकयोस्त्रपुरितिमे
दनी असुक्षेपणे अस्यंतिक्षिपंति शरीरमिति असवः पुंसि भूम्न्यःसवः प्राणाः इत्यमरः वसनिवासे वसुः वसुर्हदेश्मोयोक्तौशो वसुनोयेधनेमणौ हर्नाहिं
सागत्योहनुः पुमान् परो गडादितिवर रुचिकोशस्त्रीलिंगोप्ययं हनुर्हट्टविलासिन्यांनत्सारंभेगदेस्त्रियाम् द्वयोः कपोलावयवे इतिमेदिनी मनुमस्य
येहनुमान् पादिकोदीर्घोनिपात्यते हनूमान् च बंधबंधने स्नेहनेवध्नातीति बंधुः बंधूकपुष्पेस्यात् बंधुर्भ्रातरिबांधवे इतिविश्वः मनज्ञानेमनु

उ॰ कौ॰ टी॰ उ॰ १८ आदि राजोनैतः वविति भवयेव विदुः स्यंदे संप्रसारणं धश्च स्यंदू प्रस्रवणे अस्य यकारस्य संप्रसारणे दस्य धश्च स्यात् उप्रत्यये सिंधुः देशेन द विशेषे सिंधुर्नासरति स्त्रिया मित्यमरः उंदेरिच्चादेः उंदी क्लेदने अस्योकारस्य इः स्यात् उःप्रत्यये इन्दुः॥ ॥स्कंदेस्सलोपश्च॥ ॥स्कंदिर् गतिशोषणयोः अस्य सस्य लोपः स्यात् दुप्रत्यये स्कंद तीति शोषतीति स्कंदुः क्लीवेंवरीषं भ्राष्ट्रोनाकं दुर्वास्विदिनी स्त्रियामित्यमरः कंदुर्वानाइति पूर्वेणान्वया द्धा पुमान् इत्यर्थः स्कंदति जानन्नापोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्याभोगस्थानं कंदुरिति चेकित् सृजेरसुम् लोपश्च सृज विसर्गे आगमस्य कारस्युत्वेनशः कर्मे इति जः सृजतीति रज्जुर्वेण्यां गुणे योषिदिति मेदिनी फ लेर्गुक् गुगागमः स्यादुप्रत्यये फलनिष्पत्तौ फलगुः काकोदुंबरिकाभवेत् फलगुर्निर्थकमिति हैमः नदी च पाटेः पटिरादेशः स्यात् पटगतौ अंतः पाटयतीति प टुः मनेर्धः धांतादेशः स्यादुप्रत्यये मनज्ञाने मन्यतेति मधुः मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मधुपुष्परसे मधुरिति रुद्रचंद्रः मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचका अर्थ

स्कन्देस्सलोपश्च कन्दुः सृजेरसुम्सलोपश्च रज्जुः फलेर्गुक् फल्गुः ॥ पाटेर्णृपटिः अटिरस्स्यात् पाटयतीति पटुः मनेर्धः मधुः जने

स्तुः जायते जन्तुः बलेर्गुक् बल्गुः नमेर्नाकिः नम्यतेऽनेनेतिनाकुः अस्तेर्णकुः स्वच्च शिशुः याभ्यांहिश्च ययुः बभ्रुः व्यधे

ऽङ्कुः विधुः कृग्रोरुरड् कुरुः गुरुः रपेरस्येत् अरिष्टं रपतीति रिपुः ॥ ॥ एर्चोदिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुइति शास्त्रतः जनेर्मा नां तादेशः स्यादुप्रत्यये जनी प्रादुर्भावे जायते जन्तुर्लोक्षा बलेर्गुक् गुगागमः स्यादुप्रत्यये बल संवरणे दंसोष्टपादिः बल्गुः स्याच्छगले पुंसि सुंदरे चाभिधेयवदि ति मेदिनी नमेर्नाकिः णम प्रह्वत्वे शब्दे च नाकुः वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः अस्तेः कुः स्वच्च कुप्रत्ययः स्यात् स कुः सप्रत्ययवद्भव ति तेन सप्रत्यये यत्कार्यं द्वित्वादि तत् कुप्रत्यमाह कित्वान्न गुणः शोतनूकरणे कुप्रत्यये संध्यक्षराणामित्यात्वं द्वित्वम् यःसेइति पूर्वस्येत्वम् अत्तानपी त्यालोपः शिशुःबालकः याभ्यांहिश्च आभ्यां कुःस्यात् धातोर्द्वित्वं च या प्रापणे भृञ् भरणे यातीति ययुः बभ्रुः ययुरश्वोऽश्वमेधीयबभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ पाद॰ च गरुडध्वजे विशालेन कुले पुंसि पिंगलेत्वभिधेयवदिति मेदिनी बभ्रुर्मन्वन्तरे विह्लौ वभ्रुर्नकुलपिंगलौ इति धरणीकोशः चादन्यतोपि चकुः १८ कर्त्ता जह्नुः हर्त्ता ययुःपालकः व्यधेः कुः कुप्रत्ययः स्यात् व्यध ताडने ग्रहादिमिति सम्प्रसारणम् विरहिणं विध्यतीति विधुः विधुःशशांके कर्पूरे॰

हृषीकेशे वराहसे इतिविश्वः कृञोरुश्च । आभ्यां कुः स्यात् उदङ् नादेशश्च डुकृञ् करणे मशब्दे करोतीति कुरुः कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूम्नि वृत्तीति मेदिनी मणाति तत्वमिति गुरुः रपेः स्यात् रपेः कुमत्ययस्मात् अकारस्येत्वरपराणौ अनिष्टं स्यतीति रिपुः अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक् दीर्घहकाराश्च अर्ज अर्जने अस्य ऋजि आदेशः एभ्यः कुप्रत्ययश्च अर्जयति गुणानिति ऋजुः दृशिर् प्रेक्षणे अस्य पशि आदेशः पशुः चादिगणे पठितः पशुदृश्ववर्थमव्ययम् इति धरणिः कमु कान्तौ अस्य तुगागमः कन्तुः कन्तुर्मकरकेतन इति त्रिकाण्डशेषः अमरोगे अमगत्यादौ वा अस्य धुगागमः अन्धुः कूपः पशि नाशने शौनः अस्य दीर्घः पडि पसि नाशने चुरादिरदन्तो वा पांसुर्नानहयोरज इत्यमरः तालव्यापिदन्त्याश्च शंवः शूकरपांशवः बाधृ विलोडने अस्य हादेशः बाहुः बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुज इत्यमरः ॥ अकारान्तोप्ययं बाहोच भुजयोः पुमानिति दामोदरः आयन्तोपि बाहा भुजे पुमान् मानभेदाश्च वृषवाग्नुषु इति मेदिनी प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च क्षिपः कु

अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च अर्जयति गुणान् ऋजुः सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः
कन्तुः अन्धुः कूपः पांशुः बाधन्त बाहुः प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च पृथुः मृदुः न्यंक्वादेः कुः न्यङ्कुः भृज्जति तपसा भृगुः
लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च लघुः बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लस्य रः रघुः वहुः ऊर्णोतेर्णुलोपश्च ऊरुः ॥

((मस्रयः त्रयाणां संप्रसारणं च भ्रस्ज सलोपश्च प्रथ प्रख्याने प्रथते इति पृथुः स्यान्महति त्रिषु त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरे च पुमानग्नौ नृपान्तरे इति मेदिनी म्रद मर्दने म्रदितुं शक्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः भ्रस्ज पाके न्यंक्वादेः कुः न्यंक्वादिगुणे कुत्वं निपात्यते नितरामञ्चतीति न्यंकुः न्यंक्वादित्वात् कुत्वं भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिना इति विश्वः लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च लङ्घि गतौ लघुः पक्कायां स्त्री लघुः क्लीबे शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि इति त्रिकाण्डशेषः लघुरगतौ मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबे शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पक्कायामोषधौ स्त्रियामिति मेदिनी बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लस्य रः एषां लोरत्वमापद्यते वा रघुः नृपभेदः रवेत्रधातोर्गमनार्थमर्थं विघ्नकारनाम्ना रघुमात्मसंभवमिति रघुः वहि वृद्धौ वहुः वहुसंख्यादिसंस्यास्तु विपुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णूयते आच्छाद्यते इति ऊरुः कर्मणि कुप्रत्ययः ॥

महति ह्रस्वश्च अस्यतीति कर्तरि कुप्रत्ययः उरुमहत् आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च अनयोरुपपदयोः आभ्यां कुः स्यात् स डिच्च डित्वाट्टिलोपः खनविदारणे आखुः शृहिंसायां परं शृणातीति परशुः पृषोदरत्वात् दकारलोपे पर्शुरपि पर्शुः पर्शुना सह तीति विश्वः द्रोश्च द्रु गतौ अस्मात्कुः स च डित् द्रवतीति द्रुः द्रुमः शाखावनहानद्रुमः शतद्रुस्तु शतद्रिः स्यात् इत्यमरः मृगय्वादयो निपात्याः कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते याम्प्रापणे आतो नपीति आलोपः मृगं यातीति मृगयुः मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधपरमेष्ठिनोरिति मेदिनी मृगयुर्ब्रह्मणि स्यात्तो गोमायुर्व्याधयोरपीति विश्वः शकिशंकायां शंकते अस्मात् इति शंकुः शंकुः कीलगरे शास्त्रे संख्याप्यादपभेदयोः पादे नेदेवपापे च स्थाणावपि च दृश्यते इति विश्वः शंकुर्ना कीलशल्ययोः लगिगतौ अस्मात् कुप्रत्यये नेदीर्घं च निपात्यते नात् हृतौ नीलंगुः केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेः ऊप्रत्यये लिटोपपूर्वपदस्य पाक्षिकदीर्घश्च निपात्यते इत्याहुः नीलंगुः क्रिमिजातौ स्यात् भंभराली प्रसूनयोरिति विश्वः नीलांगुः स्यात्॰

महति ह्रस्वः उरुमहत् आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च आखनतीत्याखुः परशुः द्रोश्च द्रुः शतधा द्रवति शतद्रुः मृगय्वादयो निपात्याः मृगं यातीति मृगयुः शङ्कुः नीलङ्गुः मद्यादेरुरः मन्दुरा वाश्यन्तेऽस्यामिति वा शुरा मथुरा चतुरः अङ्कुरः। मद्गुरादयो निपात्याः माद्यतीति मद्गुरः कर्बुरः बन्धूरः बन्धुरः कुक्कुरः कुकुरः असुरः मसुरः ॥

((क्रिमौ पुंसि भंभराल्यां तु योषिति इति मेदिनी नीलांगुरपि निलंगुरिति विश्वः मंद्यादेरुरः उरप्रत्ययमाह मदिस्तुत्यादौ मंदुरा वाजिशाला तु मंदुरा इत्यमरः मंथविलोडने मथुरा चते याचने चतुरः वाश्शब्दे वासुरा वाश्यंतेऽस्यामिति वा सुरा रात्रिगर्दभोपि अकिलक्षणे अंकुरः अंकुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि खर्जूरादित्वादूरप्रत्यये अंकूरोपि अंकुरो कूर एवेति विश्वप्रकाशः मद्गुरादयो निपात्याः कुरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते मदी हर्षे वुगागमनिपात्यन्ते माद्यते मद्गुरः मत्स्यभेदः कबवर्णे रुगागमो धातोः निपात्यते कर्बुरः कर्बुरं बुरः श्वित्रराक्षसोः वधबंधने बध्नातीति बंधूरः बंधुरौ स्यातां नम्रसुंदरयोः स्त्रियां पिसलिले हेम्नि कर्बुर पापरक्षसोः कर्बुरः

शब्देपुनरस्त्यवदितिमेदिनी कर्बुरश्चित्रएतस्यौवंधवंधने बध्नातीतिवंधूरः वंधूरोस्यातांन असुदस्योस्त्रिषिचिनिरतिदेवः कुक्कुशब्दाने कोकतेर्वाकुगागमोनि
पात्यते कुक्कुरः कुकुरः कुकुरोमनद्यांनिहरचंद्रः कुकुन्दरस्यारमे येनाऽमंथिवर्णे नपुंसके इतिमेदिनी असुक्षेपणे असुरः अशा मत्सये आसुरः मसिपरिणामे म
सुरकरप्रत्यये मसूरापि मसूरा मसूरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषितिति मसूरा मसूरा वानावेश्याव्रीहिप्रभेदयोः मसूरीपापरोगेस्यादुपधानेपुनःपुमानितिमेदि
नी मल्लस्तसरोवाद्याविति विश्वः॥ ॥शावशेराप्नौ॥ आशुशब्दस्यनिपातनादाकारलोपश्च तस्मिन् सुशब्देउपपदे आ श्नोगम्यमानायां आशूड व्याप्ताविस्यस्मा
द्धातोरुप्रत्ययः स्यात् श्वशुरः पतिपत्न्योःप्रसूश्वश्रूः स्वशुरस्तुपितातयोरित्यमरः अविमह्योरिषट् इषट्प्रत्ययः स्यात् इषट्प्रत्ययमाह टित्वात्ङीप्रितङीप् ॥
अवरक्षणादौ अविषः अविषो राज जलधीइत्युक्तत्वात् अविशशब्देनराजासमुद्रश्च महपूजायां महिषः महिषीराजयोषितीतिहैमः अमेर्दीर्घः स्यादिष

शावशेराप्नो शुइति आशवर्थे श्वशुरः अविमह्योरिषट् अविषः महिषः अमेर्दीर्घश्च आमिषम् रुहेर्वृद्धिश्च रौहिषः कि
लेर्बुक्च किल्बिषम् मद्यादेः किरः मदिरा मुदिरः मन्दिरम् तिमिरम् मिहिरः रुचिरः रुधिरम् बधिरः शुषिरम्॥ ⁘ ॥

ट्प्रत्ययश्च अमगत्यादौ आमिषं आमिषत्वस्त्रियामासेनयास्यात् भोग्यवस्तुनिरुहेर्वृद्धिः अस्यवृद्धिः स्यात् इषट्प्रत्ययश्च रुहवीजजन्मनिरौहिषः शंवरौहि
षः इत्यमरः रोहिषोमत्स्यभेदः स्यात् रौहिषंचतृणंमतमितिसंसारावर्तः किलेर्बुक् किलश्वैत्यक्रीडनयोरस्मादिषट्प्रत्ययोधातोर्बुगागमश्चस्यात् किल्विषंपा
परोगयोरपराधेपीतिमेदिनी मद्यादेः किरप्रत्ययः स्यात् किरप्रत्ययमाह किलाल्लघुशुरा महीहर्षे मदिरा सुरा मुदहर्षे मुदिरः कामुकाभ्रमयोरितिमेदिनी मदि
सुत्यादौ मन्दिरंनगरं क्लीबेनागृहरालये इतिमेदिनी तिम आर्द्रीभावे तिमिरंतिमिरंध्वांतं नेत्रामयनके इतिमेदिनी मिहसेचने मिहिरः सूर्यवृद्धयोरिति
मेदिनी रुचदीप्तौ रुचिरं सुंदरं रुचिरं चारु इत्यमरः रुधिर आवरणे रुधिरोंगारकोपुंसिक्लीवंतुकुंकुमास्रजोरितिमेदिनी वंधवंधने नोलोपइतिनलोप
बधिरः श्रोत्रविकलइतिः शुषशोषणे शुषिरंवंशादिवाद्ये विवरेचनपुंसकं शुषिरंविवरंविलं छिद्रमित्यमरः॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ श्रीराम

चं॰ कृ॰ टी॰ सु॰ २१

अजिरादयो निपात्याः किरच्प्रत्ययांता निपात्यंते अज गतौ अजेर्वीभावाऽभावः अजिरं दशपादीवृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य जीर्यतेः ककारलोपो निपात्यते इत्युक्तं न जीर्यतीत्य
जिरः अजिरं प्रांगणे काये विषये दर्दुरे निले इति मेदिनी शश प्लुतगतौ शशेरुपधाया इत्त्वं निपात्यते शिशिरं शिशिरं स्याद्वृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् इति वि
श्वः शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिष्विति मेदिनी श्रथ मोचने धातोरुपधाया इत्त्वं रेफलोपः प्रत्ययपरे कस्य लत्वं च निपात्यते शिथिलं ष्ठा गतिनिवृत्तौ
आतो न पीत्यालोपः स्थिरं निश्चलं तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च निपात्यते स्थविरः स्फायी वृद्धौ यलोपः इति यलोपः आतो न पीत्यालोपः स्फिरं भूयः दभ्रं पुरु स्फिरं इति है
मः खद स्थैर्ये खदिरः खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चंद्रे दंतधावने इति मेदिनी॰ शीङ् स्वप्ने शीङो वुक् ह्रस्वश्च निपात्यते शेरतेऽस्मिन् राजबलानीति शिविरं विवे

अजिरादयो निपात्याः अजिरम् शशाति इति शिशिरम् श्रथ मोचने शिथिलम् स्थिरम् स्फायी स्फिरम् स्थविरः खदिरः ॥

शीङो शिविरम् शल्ल गतौ शलिलम् अनिलः महिला कोकिला कुटिलः कमु कान्तौ कपिलः मथ्यन्ते रिपवोऽत्रेति मिथिला

शः शिविरं खंड इत्यमरः शल गतौ शलिलादयः इलच्प्रत्ययांता निपात्यंते शलति गच्छति निम्नमिति शलिलं अन प्राणने अनिलः मह पूजायां महिला पृषोदरादि
त्वात् महेलापि महिला फलिनी स्त्रियोरिति मेदिनी प्रियंगुः फलिनी फली इत्यमरः दमयंतीकाव्ये प्रयोगो यथा परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः अत्र परस्य हेला स्त्री अयं
च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः कुक आदाने कोकिलः कुट कौटिल्ये बाहुलकाद्गुणाभावः कुटिलः कमु कांतौ मस्य निपातनात् पः कपिलः क राम॰
पिलो रेणुकायां च शिंशपा गो विशेषयोः पुंडरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिंगकः ना अनले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुटे इति मेदिनी॰ मंथ विलोडने २१
अकारस्येत्वं निपात्यते॰ मथ्यंते रिपवोऽत्रेति॰ मिथिला नगरी॰ ॥ ॥

कुवेरादयोऽपि निपात्यंते कुवि आच्छादने अस्मादेरप्रत्ययो न लोपश्च निपात्यते कुंबत्यन्येषामैश्वर्यमिति० कुबेरः कुवेरस्त्र्यंबकसख इत्यमरः कद्रुवरणे अस्मादो तप्रत्ययो वकारस्य पत्वं च निपात्यते कपोतः २ स्याच्चित्रकंठे पारावत विहंगयोरिति मेदिनी कपोतः पक्षिमात्रे स्यादिति त्रिकांडशेषः भातेर्डवतुः डवतुप्रत्ययमाह टित्वात् टिलोपः उदित्वान्नुम् ईश्वभातीति भवान् भादीप्तौ सर्वादिशब्दोऽयं किशोरादयो निपात्यंते उरप्रत्ययांता उलप्रत्ययांताश्च किम् पूर्वस्य श्रृणातेष्टिलोपः किमोंऽत्यलोपश्च निपात्यते ॥ शृहिंसायां किशोरः किशोरोऽश्वस्य शावके तैलपर्ण्योषधौ च स्यात् तरुणावस्थस्य सूर्ययोरिति मेदिनी कठकृच्छ्रजीवने कठोरः कठिनः। पूर्णश्च कठोरताराधिपतौ छनच्छविरिति माघः चकतृप्तौ चकोरः पक्षिभेदः कपिचलने नो लोपो निपातनात् कपोलः उलप्रत्ययोऽप्येभ्यो निपातनात् पटगतौ पटोलः पटोलवस्त्रभेदे नौषध्यां ज्योत्स्नांतुयोषितीति मेदिनी मीनातेरूरः ऊरप्रत्ययमाह मीञ्हिंसायां म यूरः स्यंदेः सम्प्रसारणम् स्यंदूप्रस्रवणे

कुवेरादयो निपात्याः कुबेरः कद्रुवरणे कपोतः मीनातेरूरः मयूरः स्यन्दतेस्सम्प्रसारणम् सिन्दूरम् स्यादेस्तुः सिनोति सेतुः तन्तुः मस्तुः सक्तुः धातुः क्रोष्टा अर्तेस्तुक् ऋतुः मन्तुः जंतुः चायःकि केतुः वस्तु आगारे णित् वास्तुः कृञ

अस्मादूप्रत्ययः सम्प्रसारणं च स्यात्० सिंदूरः सिंदूरस्तरुभेदे स्यात् सिंदूरं रक्तवर्णके इति मेदिनी स्यादेस्तुः तुप्रत्यय ११ ५ कतुः ॥ कृतुः ॥ ॥

माह षिञ्बंधने सेतुः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् इत्यमरः सेतुर्नालौ कुमारके इति मेदिनी तनुविस्तारे तंतुः हवस्तोरितीरण स्त्राणि कटितंतव इत्यमरः मसीप रिणामे मस्तु मंडं दधिभवं मस्तु इत्यमरः षचसेचने सच्यंते इति सक्तुः चोः कुभितिकः अर्हं चादिः डुधाञ् धारणपोषणयोः धातुः धातुर्नाइन्द्रियेष्वपि च शब्द योनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्गैरिकेऽस्यनीति मेदिनी० श्लेष्मादिरसलोहादि महाभूतानि तद्गुणाः इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः इत्यमरः क्रुशश्चाक्रोशे छशषेति षत्वं ष्टुत्वं तृज्वत्क्रोष्टाक्रोष्टारमित्यादि क्रोष्टारो अर्तेस्तुक् तुक्प्रत्ययमाह कित्वान्न गुणः ॥ ॥ ऋगतौ अर्तेरतुः ऋतुर्वर्षादिषट्सु च आर्तवे मासि च पुमानिति मेदिनी० ॥ ॥

ऋतुः स्त्री कुसुमेपि चेत्यमरः ऋतुः स्त्री पुष्पकालयोरिति विश्वः पुनः तुप्रत्ययमाह मनज्ञाने मंतुः मंतुः पुंस्यपराधेपि मतुष्येपि प्रजापतौ इति मेदिनी जनी प्रादुर्भा
वे जंतुः प्राणी चाय्‌ः किः चाय्‌ पूजानिशामनयोः अस्मात् तुप्रत्यये धातोः किरादेशश्चस्यात् केतुः केतुर्ग्रहपताकयोरिति विश्वः केतुर्ना रुक् पताकारिग्रहोत्पाते
षु लक्ष्मणीति मेदिनी वस निवासे तुः वस्तुः आगारे णित् अगारेऽर्थे वसेस्तुण् स्यात् तुण्प्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः वास्तु वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियामित्यमरः कृ
ञः कतुः कतुप्रत्ययमाह कित्वान्न गुणः डुकृञ् करणे क्रतुः क्रतुर्यज्ञे पुंसीति मेदिनी॥ ॥जीवेरातृको वृद्धिश्च जीव प्राणधारणे अस्मादातृक प्रत्ययः स्यात्
धातोर्वृद्धिश्च आतृकप्रत्ययमाह जैवातृकः २ पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिष्विति मेदिनी जैवातृकस्त्विंदुभिषगायुष्मत्कृषीवलेष्विति अस्मादातुप्रत्ययोपि जी
वातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे॥ ॥कृषादेरूः ऊप्रत्ययमाह कृषविलेखने कर्षूः कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मतेति विश्वः कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ

जीवेरातृको वृद्धिश्च जैवातृकः जीवप्राणधारणे कृष्यादेरूः कर्षूः षर्ज व्यथने खर्जूः वहो धश्च वधूः कषेश्छश्च
कच्छूः कस्वादयः कासूः पादूः अलाबूः कशेरूः दरिद्रा दद्रूः॥

१स्त्रियां कुल्यात्म्यसवात्मयो रिति मेदिनी खर्ज व्यथने खर्जूः खर्जू
रीकीटकंडूषु इति हेमः पामा च वहो धश्च वह प्रापणे अस्य धांतादेशः ऊप्रत्ययश्च स्यात् वधूः वधूस्तु पानवोढा स्त्री भार्या स्नुषांगनासु चेति विश्वः वधूर्जायास्नु
षास्त्रीषु इति एका च महिला वधूरिति त्रिकांडशेषः कषेश्छश्च कष हिंसायां अस्मादूप्रत्ययः स्यात् अंतस्य छश्च कच्छूः कच्छूर्ना तु याम पामा विचर्चिका इत्यमरः का
स्वादयः ऊण्प्रत्ययांता निपात्यंते णित्वाद्वृद्धिः ऊण्प्रत्ययमाह कस गतौ कासूः कासूर्विकलवाचि स्यात् तथा शक्त्यायुधे स्त्रियामिति मेदिनी कासूः शक्त्या
युधे रुजि बुद्धौ विकलवाचि स्यादिति हेमः पद गतौ पादूः चरणधारणीलविस्रंसने नञ्युपपदे नंवेर्नलोपो निपात्यते नलंवतेजलेइत्यलाबूः तुंब्यलाबूरुभे
समे इत्यमरः शृ हिंसायां कषशब्दे उपपदे शृणातेरूप्रत्ययः ऋकारस्य इकारादेशश्च निपात्यते कशेरूः बाहुलकादूप्रत्ययोपि कशेरूः कसेरुस्तृणकंदे स्त्रीति दरिद्रा
दुर्गतौ ऊप्रत्यये इकारस्याकारस्य च लोपो निपात्यते दद्रूः कुष्ठभेदः मृगय्वादित्वात् कुप्रत्यये दद्रुरपि दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादित्यमरः॥ ॥ ः०ः ॥ ॥ उ०म०
२२

चुपमंदायां गतौ धातोरुपधाया अत्वं निपात्यते कलप्रत्ययेन च चपलः स्पारदे मीने चोरके मत्स्यांतरे चपला कमला विद्युत्पुंश्चली पिप्पलीषु च नपुंसके च शीघ्रे । स्यात् वाच्यवत्तरले चले इति मेदिनी शक्लृ शक्तौ शकलं शकलं त्वचि खंडे स्यात् रागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी रोहितादीनां त्वचि तद्योगात् शाकली मत्स्यः शमु उपशमे शमलं छो छेदने अस्य गुगागमो ह्रस्वश्च निपात्यते छगलः छगलं नीलवस्त्रे ना छगे स्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी ञमंताड्डः ञमप्रत्याहारेणा द्धातोर्डः स्यात् डप्रत्ययमाह दमु उपशमे बाहुलकात् डुस्य नेत्संज्ञा दंडः दंडोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यादित्यमरः रमु क्रीडायां रंडा रंडा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति इति विश्वः खनु अवदारणे खंडः खंडोऽस्त्री सकले चेक्षुविकारमणिभेदयोरिति मेदिनी कवर्गादिभ्यः किच्च डः कृत्स्यात् कित्त्वाद्गुणो न डकुप्रत्ययमाह गुड गतौ गुडः अव्यक्ते शब्दे च गुडो गोलेक्षुपाकयोरित्यमरः गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहे इक्षुविकारयोः गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषितीति मेदिनी स्यादेरल

चुपमन्दायां गतौ चपलम् शकलम् छो छेदने छगलः ञमान्ताड्डः दण्डः रण्डा खण्डः कवर्गादिभ्यश्च किच्च गुडः स्यादेरलः स्थालम् स्थाली पतिचण्डिभ्यामालञ् पातालम् चण्डालः तमादिभ्यश्च कालः तमालः विशालः बिडालः मृणालः कुलालः ॥

ष्ठ आलट् प्रत्ययमाह ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्थालं स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पाटलौषधौ इति मेदिनी पतिच ११ कपालम् पलालम् ॥ ४ ॥ ण्डिभ्यामालञ् आलञ् प्रत्ययमाह णित्वाद्वृद्धिः पत्लृ पतने पतंत्यस्मिन्नधर्मेण इति पातालं अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलं इत्यमरः पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले इति मेदिनी चडि कोपे इदित्वान्नुमि कृते उपधाया अभावान्न वृद्धिः चंडालः अण्प्रत्यये चांडालः तमादिभ्यः कालः कालप्रत्ययमाह कित्त्वान्न गुणः तमु कांक्षायां तमालः तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे इति मेदिनी विश प्रवेशने विशालः विशाला त्विंद्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति च पुंल्लिंगे विशालः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी बिड आक्रोशे बिडालः बिडालो नेत्रपिंडे स्यात् वृषदंशकके पुमानिति मेदिनी ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् इत्यमरः मृण हिंसायां मृणालः मृणालं नलदे क्लीबं पुन्नपुंसकयोर्बिसे इति मेदिनी कुल संस्त्याने कुलालः कुलालः कुक्कुभे कुंभकारे [illegible] जनांतरे इति मेदिनी ॥ ॥ ॥ ॥

उ० वृ० टी० सु० २३

कुलालो घु...पक्षिणि कुकुभे कुंभकारे चेति हैमः कपि चलने नलोपो निपात्यते कपालः कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे इति मेदिनी पल
गतौ पलालं ॥ ॥पतादिभ्योऽङ्गः॥ अंगप्रत्ययमाह पत्लृ पतने पतंगः पतंगः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः क्लीबं सूते इति मेदिनी सूते पारदे इत्यर्थः॥
तॄ प्लवनतरणयोः तरंगः तरंगस्तु गरादीनामुत्फाले वस्त्रभंगयोरिति विश्वः लूञ् छेदने लवंगं लवंगं देवकुसुमे इत्यमरः विडादेः कित् अंगकृत्प्रत्ययमाह ०
कित्वान्न गुणः विड आक्रोशे विडंगः क्रिमिसंघघ्ने विडंगो नागरेऽन्यवदिति विश्वः विडंगस्त्रिषु भिज्ञे स्यात् क्रिमिघ्ने पुंनपुंसकमिति मेदिनी मृद क्षोदे मृदं
गः मृदंगः पटहे घोषे इति मेदिनी गमादेर्गः गप्रत्ययमाह गम्लृ गतौ गंगा छो छेदने छागः खड भेदने खड्गः खड्गो गंडकशृंगे स्यात् निस्त्रिंशे गंडकेऽपि
चेति शब्दतरंगिणी खड्गो गंडकशृंगासि बुद्धभेदेषु गंडके इति मेदिनी भृंगादयः गक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते डुभृञ् धारणपोषणयोः प्रत्ययस्य नुट् निपा

पतङ्गादिभ्योऽङ्गः पतङ्गः तरङ्गः लवङ्गः विडादेः कित् विडङ्गः मृदङ्गः गमादेर्गः गङ्गा छागः खडभेदने खड्गः भृङ्गाद
यः भृञ् भृङ्गः शॄ हिंसायां तस्य ह्रस्वः शृङ्गः म् शार्ङ्गः पूगः मुद्गः शरदादयोऽदिप्रत्ययान्ताः शॄ शरत् दॄणातेः दरत् धुग्घ्रस्वः
दृ दृषत् सृजेः स्रद् तनेः तद् यजेः यद् इण एतद् ॥ ॥ ९ ततः भृंगः भृंगः षिङ्गालिधूम्याटा इति विश्वः भृंगो धूम्याटषिङ्गयोः मधु

व्रते भृंगराजे पुंसि भृंगं गुडत्वचीति मेदिनी शॄ हिंसायां शृणातेर्ह्रस्वो गप्रत्ययस्य नुडागमश्च निपात्यते शृंगं शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयंत्रके विषाणकर्षयोश्चाथ
शृंगः स्यात् कूर्चशीर्षके स्त्री विषाणे स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ वितिमेदिनी शृंगं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलजंत्रके मीनौषधी स्वर्णानां भेदे शृंगी प्रभु।
ज्यते इत्यलिंगी कोशः शृणातेः शकुनौ वाच्ये यण् प्रत्ययः तस्य नुट् च निपात्यते शित्वाद्वृद्धिः शार्ङ्गः पक्षी शार्ङ्गं धनुरिति तु शृंगस्य विकार इत्यर्थेऽण्प्रत्यये बो
ध्यं पूङ् पवने पूयते सुखमनेनेति पूगः पूगस्तु क्रमुके वृन्दे इति मेदिनि० मुद हर्षे मुद्गः सस्यभेदः शरदादयोऽदिप्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते शॄ हिंसायां अदिप्रत्ययः रा० म०
इकार उच्चारणार्थः शरत् शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ इति मेदिनी दॄ विदारणे दरत् दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपीति मेदिनी दृणातेः धुक् ह्रस्वो गुणाभाव २३
श्च निपात्यते दृषत् दृषल्लिप्ष्येषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियामिति मेदिनी सृज वयोहानौ निपातनात् ऋलोपः स्रद् तनु विस्तारे निपातनात् ऋलोपः तद् यज
देवपूजादौ दिलोपो निपातनात्० यद् इण् गतौ अस्य गुणे कृते नुगागमो निपात्यते एतद् ॥ ॥:०:॥ ॥

अन्द्वादयः कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते आदिर्बन्धने अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी अन्दुको हस्तिनिगडे इत्यमरः संज्ञायां कप्रत्यये पूर्वस्य ह्र स्वः केचित्तु अमगतौ अस्मादुगागमे कूप्रत्यये च अन्दुर्वुद्धिरिति व्याचख्युः जनेर्वुक् जनी प्रादुर्भावे अस्य वुगागमः स्यात् कूप्रत्यये जंवूः जंवू अदने अस्मात्ते केवाहुलकात्कप्रत्ययोपि जंवुः उक्तंच विक्रमादित्यकाव्ये तस्य जंवोः फलरसो नदीभूय प्रवर्त्तते इति परिणत जंवुफलोपभोगहृष्टा इति भारविः डुधाञ् धा रणादौ आतो नपीस्यालोपः निपातनात्पूर्वपदस्य नुम् कर्कंदधातीति कर्कंधूः कर्कंधूर्वदरीकोलिरित्यमरः षो अंतकर्मणि दिधिं धैर्यं स्यति त्यजती ति संध्यक्षराणामित्यात्वे आतो नपीत्यालोपे च दिधिषूः केचित्तु दधातेरित्त्वं ह्रित्वं षुक्चनिपात्यते दधात्यसावितिदिधिषूरिति व्याख्यातं पुनर्भूर्दि धिषूरूढा द्विरित्यमरः द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः मृग्वोरुतिः उतिप्रत्ययमाह इकार उच्चारणार्थः मृङ् प्राणत्यागे मरुत् अणप्रत्यये मारुतः मरुत्

अन्द्वादयः आदिर्बन्धने अन्दूः जनेर्वुक् जम्बूः कर्कंदधातीति कर्कंधूः दिधिं धैर्यं स्यति दिधिषूः पुनर्भूः मृग्वोरुतिः मरु त् गरुत् गिरतेरुतिस्तस्य मुट् गर्मुत् चटेरुलः चटुलम् ह्रादेरितिः हरित् सरित् रोहित् युष इति सौत्रधातुः योषित् ता डेर्णिलुक् च तडित् शमेः ढः शण्ढः ॥ ॥ रशब्दो प्यत्युत्पन्नोस्ति मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरणमारुतो मरुदिति विक्रमादित्यकोशः कायंवा

तीति सदाश्विनात्यमरुतः इति कविराजश्लोकः गृ निगरणे गिरतेरुतिस्तस्य मुट् अस्मात्परस्योत्प्रत्ययस्य मुडागमः स्यात् गर्मुत् गर्मुत्स्त्री स्वर्णलाभयोरिति मेदिनी चटेरुलः उलप्रत्ययमाह चट भेदने चटुलं शोभनं ह्रादेरितिः इतिप्रत्ययमाह इकार उच्चारणार्थः हृञ् हरणे हरित् हरित्ककुभि वर्णे चतृणवाजि विशेषयोरितिविश्वः ॥ हरिर्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः स्त्रियां स्यात्तृणेपि चेति मेदिनी रुह बीजजन्मनि रोहित् रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्के इति मेदिनी युष इति धातुः सौत्रः योषित् स्त्री योषिदवला योतित्यमरः ताडेर्णिलुक् च इतिप्रत्यये अस्य णेर्लुक् स्यात् तड आघाते ताडयतीति त डित् तडित्सौदामिनी विद्युदित्यमरः शमेर्ढः ढप्रत्ययमाह वाहुलकात् ढस्येत्संज्ञा न शमु उपशमे हवस्यारिन्नीरणन शंढः स्यात् पुंसि गोपतौ आह

कमादेरठः अठप्रत्ययमाह कमुकान्तौ कमठः २ कच्छपे पुंसि भांडभेदे नपुंसकः इतिमेदिनी जवसोहानौ जरठः जरठः कठिने पांडौ कर्कशेस्या दभिधेयवदिति विश्वः जरठः कठिने जीर्णे इतिवैजयंती रमेर्हृद्धिः रमु क्रीडायामस्य वृद्धिः स्यादठप्रत्ये रामठं हिंगुः शमेःखः खप्रत्ययमाह शमु उपशमे शंखः शंखोनिधौ ललाटास्थ्नि कंबौनस्त्रीत्यमरः शंखः कंबौनयोषति ललाटास्थ्निनिधौनखेइतिमेदिनी कणेःठः ठप्रत्ययमाह कणशब्दे निपातनात् णस्यानुस्वारे कंठः कंठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादद्रुमे इतिमेदिनी वृषलादयः कलप्रत्ययांतानिपात्याः कित्वान्न गुणः वृषु सेचने वृषलः वृषलस्तुरगेशूद्रे इतिहैमः शप आक्रोशे निपातनात्सस्य वः शवलः पलगतौ पललं पललंतिलचूर्णे च पंके मांसे नपुंसके नारा क्षसेइतिमेदिनी सृगतौ वाहुलकात् गुणः सरलः सरलः पूतिकाष्ठे नाः श्योदाराः वक्रयोस्त्रिष्वितिमेदिनी सरलाविरलायंते घनायंते कलिद्रुमाः नशमीनवपुन्नागो ऽस्मिन संसारकानने इतित्र लवनतरणयोः तरलः कमुकान्तौ कमेर्व

कणादेरठः कमठः रमेर्वृद्धिः रामठम् शमेःखः शंखः कणेष्ठः कण्ठः वृषलादयः कलप्रत्ययान्ता निपात्याः वृषलः शप आक्रोशे शवलः पललम् सरलः तरलः कमुकान्तौ कम्बलः मुशखण्डने मुशलम् लगिगतौ लाङ्गलम् कुटादेम्मलः ॥

कुड्मलः कुट्मलम् कोमलम् मृजूष शुद्धौ मलम् ॥ ११गागमो निपात्यते० कंवलः कंवलो नागराजेस्यात् सास्नाप्रावारयोरपि क्रिमावप्युत्तरासंगे सलिले तु नपुंसकः १ इतिमेदिनी० सास्नातु गलकंवलेत्यमरः मुशखंडने मुशलं मुशलं स्यादयो ऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियां तालमूल्यां माखपर्णां गृहगोधिकयोरपीति मेदिनी मुशखंडने अस्मात्कलप्रत्यये मुडागमो ऽपि निपात्यते मुशलो मुशलोपि चेतिविश्वः लगिगतौ अस्य वृद्धिर्निपातने लांगलं कुटकौटिल्ये कलप्रत्ययस्य मुडागमो निपात्यते कुट्मलः कुड दाहे अस्मात्कलप्रत्यये मुडागमे च कुंडलोपि कशागतिशासनयोः ॥ कलप्रत्ययस्य मुट् निपातनात् कश्मलं कुशब्दे अस्मात्कलप्रत्ययस्य मुट् धातोर्गुणश्च निपात्यते० कोमलं कोमलं मृदुलं मृदु इत्यमरः मृजूष शुद्धौ मृजेष्टिलोपो निपात्यते कलप्रत्यये मलः मलो ऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणेत्व ऽभिधेयवदिति मेदिनी० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भियोऽग्जिः षुक्हस्वश्च। जि भीभये अस्मादजिप्रत्ययःस्यात्। अजप्रत्ययमाह इकारउच्चारणार्थः अजिप्रत्ययेभियोह्रस्वः षुगागमश्चस्यात् ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न
गुणः भिषक् भिषक् वैद्ये स्त्रियां भिषक् इत्यमरः युष्यसिभ्यां मदिक् प्रत्ययमाह कित्वान्नगुणोनइकारउच्चारणार्थः षुष्प्सो त्रो धातुः युष्मद् अस्मद् क्षेपणे अस्य ह्रल्लं अ
हंस्त्वादेर्मः मप्रत्ययमाह ष्टुसुस्तकैरोस्तोमः संघातः षुञ् अभिषवे सोमः सोमस्तु हिनदीधितौ वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे वसुभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौ
षधावितिमेदिनी हुदानादनयोः होमः देव तोद्देशेनहविः प्रक्षेपो होमः धञ् धारणे धर्मः धर्मोस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपवयोः क्रतौ अहिंसोपनिषन्न्यायेनाध
नुर्यमसोमपेइतिमेदिनी धर्मः पुण्ययमेन्यायेस्वभावाचारयोः क्रताविति विश्वः क्षि क्षये क्षेमं भादीतो भामः भामः क्रोधेरुचौदीप्ताविति विश्वः आदित्यश्चया
प्रापणे यामः यामस्तु पुंसिप्रहरे संयमे पि प्रकीर्तितः॥ इतिमेदिनी॥ वागतिगंधनयोः वामः वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे वल्गुमत्तीपसव्ये षु त्रि पुनार्यां

भियोः जिष्षुक् ह्रस्वश्च भिषक् युष्यसिभ्यांमदिक् युष इतिसौत्रधातुः युष्मद् अस्मद् स्त्वादेर्मः स्तोमः सोमः होमः धर्म्मः क्षेमं भामः
यामः वामः पद्मम् नेमः जिह्मादयः हाक् जिह्मः असुग्लसुअदने ग्मामः सिमः शुष्मम् श्यामा धूमः युग्मम् रुक्मम् तिग्मम् हन
हिमम् भीमः भीष्मः असेः ग्रीष्मः घृक्षरणदीप्त्योः जिघर्त्ति अनेन घर्म्मः॥ ॥१९ स्त्रियामथवामीस्यगालीवडवाएसमीकलभीषुचेतिमेदिनी
पदगतौ पद्मं पद्मोऽस्त्री पद्मकेव्यूहनिधिसंख्यांतरेंबुजेनानागे इतिमेदिनी। णीञ् प्रापणे नेमः २ कालेऽवधौगर्त्तेप्राकारेकैतवेपिचेतिमेदिनी। नेमस्त्वर्द्धेप्राका
रगर्त्तयोरवधौकेतवेपिचेति हेमः जिह्मादयोनिपात्यंते। ओहाक् त्यागे। अस्मात्मप्रत्ययः सप्रत्ययवद्भवति आतोलोपश्चनिपातनात् तेनहित्वादिः यः सइति
पूर्वस्यत्वं जिह्मः जिह्मः कुटिलमंदयोरित्यमरः जिह्मस्तु कुटिलेमंदे क्लीबेतगरपादपे इतिमेदिनी। असुअदने अस्मेष्ट एत्वंनिपात्यते ग्मामः ग्मामः स्वरे सं
वसथेवृंदेशब्दादिपूर्वकइतिविश्वः॥ शब्दादिपूर्वकोग्रामशब्दोवृंदेशब्दग्रामोगुणग्रामः इति यथाशब्दादिपूर्वोवृंदेपिग्रामः इत्यमरः संपूर्वः संयुते
स्मृतः इतिविश्वः षिञ्बंधने। निपातनान्मकप्रत्ययांता वक्ष्यमाणाः ज्ञेयाः सिमः सर्वादिगणेपठितः शुषशोषणे शुष्मं सु ष्मम ग्निसमीरयोरितिविश्वः॥:

उ° ह° टी° सु° २५

स्तुत्यंतेजस्विनावैनेतिमेदिनी· श्यैङ्गतौश्याम:श्चिष्णुश्यामोहरित् कृष्णोश्यामास्याच्छारिकानिशेत्यमर: श्यामोवटेप्रयागस्यवारिदेदृद्धदारुके पिकेचकृ

ष्णहरितो:पुंसिस्यात् त्यहति चिष्णुमरीचिसिंधलवणेत्क्लीवंस्त्रीशारिकौषधौ गुदायांसोमवल्ल्यांचप्रियं गुवल्गुलीकयो: यमुनायांत्रियामायांकृष्णत्रिवृ

तिकौषधौनीलकायामितिमेदिनी धूञ्कंपनेधूम:पूञ्जिःयोगेनिपातनात् जस्यग:युग्मंरुचदीप्तौनिपातनाच्चस्यक:रुक्मंरुक्मंतुकांचनेलोहेइतिविश्व:

तिजनिशानेनिपातनात् जस्यग:तिग्मंतिग्मंतीक्ष्णंखरंतद्वदित्यमर: हन्हिंसागत्यो: हंतेर्हिएदेशोनिपातनात् हिमंहिमंतुषारमलयोद्भवयो:स्यान्नपुं

सकं शीतलेवाच्यलिंग कं इतिमेदिनी· ञिभीभयेभिय:षुगागमोवानियास्तने विभेत्यस्मादितिभीम: भीष्म: भीष्मागांगेयघोरयोरितिविश्व:भीमोम्लवे

तसेघोरेशंभौमध्यमपांडवेइतिमेदिनी· घृक्षरणदीप्त्यो: निपातनाद्गुण: घर्म:घर्मस्यादातपेग्नीष्मेप्युष्णस्वेदांभसोरपिइतिमेदिनी·ग्रसग्रदने·ग्रस्यनिपा

प्रथे:षवन्सम्प्रसारणम् पृथिवी अशादेःक्कः अश्वः खट्कांक्षायाम् खट्वा विश्वम् विश्वः सर्वादिरयम् स्वादेर्वः सत्तमनेनविश्व

मिति सर्वः गर्वः शर्वः ग्रीवादयः ग्रीवा लिलिहन्त्यनया जिह्वा प्वादेःकन् युवा वृषा तक्षणाति काष्ठानि तक्षा राजा धन्वा प्रदिवा॥

तनात्ग्रीपादेश:ग्रीष्म:ग्रीष्मऊष्मर्तुभेदयोरितिमेदिनी॥ ॥प्रथे:षिवःसंप्रसारणंच॥ ॥षिवप्रत्ययमाह·षित्वादीष्षवप्रत्ययइत्येके प्रथप्रख्याने·पृथि

वीपृथिवीपृथ्वीधात्र्यनर्वसहारसेतिशब्दार्णवः अशार्दे:क्कः किल्वान्नगुण: क्कप्रत्ययमाह·अशूङ्व्याप्तौअ श्व: अश्व:पुंजातिभेदेचतुरंगेचपुमानयइतिमेदिनी अ

श्व:पुंभेदवाजिनोरितिविश्व:खट्कांक्षायां खट्यतेशयनार्थिभि:कांक्ष्यते इतिखट्वा·विशप्रवेशनेविश्व: विश्वाप्रतिविषायांस्त्रीजगतिस्यान्नपुंसकंना

नास्वंत्यांपुंसिदेवप्रभेदेष्वखिलेत्रिष्विनिमेदिनी स्वादेर्व:वप्रत्ययमाह सृगतौसत्तमनेनविश्वमितिसर्व:गृविगरणेगर्व: शृहिंसायां शर्वो

रुद्र: ग्रीवादय: वप्रत्ययांतानिपात्यंते गृनिगरणे·ईडागमोगुणाभावश्चनिपातनात्· गिरंत्यनयेति ग्रीवालिह आस्वादने लस्यजोगुणाभावश्च·

निपातनात् लिहंत्यनयेतिजिह्वा प्वादे:कन्·कन्प्रत्ययमाह किल्वान्नगुण: युमिश्रणे यौ नीतितु धातोरित्युवु नोपधाया इतिदीर्घ: नाम्नोनोलोप उ°म°

इतिनलोप:युवा युवास्यात्तरुणेश्रेष्ठेनिसर्गबलशालिनीतिमेदिनी वृषुशेचने वृषा वृषाकर्णमहेंद्रेनेतिमेदिनी तक्षूत्वकरणे तक्ष्णातितक्षातुर्वार्द्धकि २५

स्त्वष्टा रथकारस्तक्षा ष्टतरि स्समरः राजदंतौ प्रौराजाराजो प्रभो रूपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरित्यमरः धविगतौ धन्वा समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरः अथास्त्रियो
धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकमित्यमरः धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे शरेपि चेति मेदिनी दिवु क्रीडादौ प्रतिदीव्यत्यस्मिन्निति प्रतिदिवा दिवसः॥ ॥
सप्तभुभ्यां तु ट्वः आभ्यां कनप्रत्ययः स्यात् तस्य तुडागमश्च षप समवाये जश्शसोरिति जसो लुक् नाम्नो नो लोपश्शिति न लोपः सप्त अश्नुङ्व्याप्तौ छ
न्दसीति षट्त्वं तुत्वं अष्ट नन्जिजहाते अोहाकु त्यागे अस्मात्कनस्यात् आतो न पीत्याल्लोपः अहः इति नस्समासः अहः स्वादयः कन्नस्यां ता निपात्यंते दु
अोश्वि गतिवृद्ध्योः श्वयतीति इकारलोपो निपातनात् स्यां उक्षसेचने उक्षा वृषभः पूष वृद्धौ इनामिति दीर्घः पूषा पूषणौ पूषणः प्लिह गतौ इकार
स्य दीर्घत्वं निपात्यते प्लीहा कुक्षिव्याधिः मुह वैचित्ये मुहेरुपधाया दीर्घः धोन्ता देशो रमागमश्च निपातनात् मूर्द्धा मूर्द्धा ना मस्तको स्त्रियामित्यमरः
सप्तम्यां तुट् षपसमवाये सप्त अष्ट नन्जिजहाते अहः स्वादयः श्वपति श्वा उक्षा पुष्णाति कमला नि पूषा प्लिहगतौ उणा
स्नेहत्यस्मिन् प्लीहा मुह्यत्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा मज्जत्यस्थिषु मज्जा अर्य्यपूर्वो माङ् अर्य्यमा मातर्य्यन्तरिक्षे श्वयति मातरि
मुर्व्वी बंधने अस्योकारस्य दीर्घत्वं वस्य धश्च निपात्यते इत्युज्वलदत्तः मूर्द्धा टुमस्जो शुद्धौ मस्जेरुलेन सस्य शः रुवे जवा इति शस्य जः मज्जा न करं
तोर्म आयंतो प्यस्तु पणाम्यते उष्मणा या सा इमूष्णापि मज्जो क्लीवो मज्जायास्मेहेति हिरूपकोशः माङ् माने इनामिति दीर्घः अर्य्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवां
तरेपि चेति मेदिनी टुअोश्वि गति वृद्ध्योः धातोरिकारलोपः संप्रसारणाभावः॥ सप्तम्याः लुक् च निपात्यते मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा मा
तरिश्वा सदागतिरित्यमरः अथ च श्वादेरिति सूत्रेण वस्योत्वं न भवति अभिव्यक्ती परत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तद्ग्रहणात् तेन
मातरिश्वनः मातरिश्वनेत्यादि मेह पूजायां धातोर्हस्य घः अवुगागमश्च निपात्यते मघवा इंद्रः इत्युणादौ प्रथमपादः॥ ॥ ः०ः ॥ ॥ श्री ॥

हेम्न हरेणुरेणु॥ एणुप्रत्ययमाह। ऋकृञ्भ्यां करेणो करेणुः। करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः। करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतंगजे इति मेदिनी हृञ्हरणे हरेणुः हरेणुः
स्त्रीसतीनस्त्रीरेणुकाकुलयोषितामिति मेदिनी हरेणुरेणुर्गंधद्रव्यं कलापस्त्रीतिबोधम् कलापस्ततसतीनक इत्यमरः कुषादेः क्थः कुष्यमत्ययमाहकित्वान्न गुणः कु
ष्णनिष्कर्षे कुष्ठं कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्रीतिमेदिनी कुष्ठं रोगे स्कगंधे चेतिविश्वः रमुक्रीडायां लोपस्त्वनुदात्त नामितिमलोपः रथः रथः पुमानवयवे स्पंदने वेतसे पि
चेति मेदिनी रथः स्यात् स्पंदने कायेचरणे वेतसे पि चेति विश्वः काष्ठ दीप्तौ छशषेति षत्वष्टुत्वं काष्ठं काष्ठा दारु हरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दि
शिचस्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकमिति मेदिनी काष्ठं दार्विंधनं त्वेधइत्यमरः डुभृञ्धारणपोषणयो अवभृथोयज्ञस्नानम् उषादेस्थः थप्रत्ययमाह उषदाहे ओष्ठः
कुषनिष्कर्षे कोष्ठः कुशिकुसूलयोः गै शब्दे गाथा गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायोश्शेषवृत्तयोरितिमेदिनी ऋगतौ अर्थः अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृ

महपूजायाम् मघवा इत्युणादौ प्रथमपादः॥ हृतॄभ्यामेनुः करेणुः हरेणुः कुषादेः क्थः कुष्ठम् रथः काष्ठम् अवभृथः उ
षादेस्थः ओष्ठः कोष्ठः गाथा अर्थः शुगतौ शोथः सर्तेर्णित् सार्थः निशीथादयः निशीथः तीर्थम् सिचिर्विरेचनरिक्थम् पि
चस्सरणे सिक्थम् पृषुसेचने पृष्ठम् गृथम् यूथम् शुडुगतौ शोथः॥ ॥रत्निषु इत्यमरः शुगतौ शोथः श्वयथुः सर्तेर्णित् थणप्रत्ययमा
ह णित्वाद्वृद्धिः सृगतौ सार्थः सार्थोवणिक्समूहे स्यात् दपिसंघातमात्रके इति मेदिनी॰ निशीथादयः॥ थकुप्रत्ययांतानिपात्यंते शीङ्स्वप्ने निशीथः निशी
थस्तु पुमान् अर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके इति मेदिनी। तृप्लवनतरणयोः ऋत इरिति दीर्घः तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायनेत्रिषु अव
तारर्षिजुष्टांभःस्त्रीरजःसुच विश्रुतमितिविश्वः रिचिर्विरेचने चोःकुरितिकः रिक्थं रिक्थम् रिक्थं धनं वसु इत्यमरः षिचिर्क्षरणे॰ सिक्थं सिक्थोभक्त
पुलाके नाम धूच्छिष्टेन पुंसकं इति मेदिनी॰ पृषुसेचने॰ पृष्ठं पृष्ठं तु चरमं तनोरित्यमरः पृष्ठं चरममात्रेपि देहस्यावयवांतरे इति मेदिनी॰ सौत्रविशेषपि
पृष्ठपृष्ठस्वल्पदन्ते इत्यादौ तथानिर्गमात्॰ गुपुरीषोत्सर्गे निपातनाद्दीर्घः॥ ॥ ॥ ॥

यूथं विश्वायुमिश्रणे निपातनाद्दीर्घः यूथंयूथंतिर्यक्कसमूहेपिप्रहंदमात्रेपिभाषितमितिविश्वः यूथंतद्गनसरगर्वितह्रूहसारमितिरघुः युङ्रू गतौ निपातना
हुणः प्रोथः प्रोथोऽस्त्रीहयघोणायांनाकुट्यामधगेत्रिषितिमेदिनी० प्रोथमस्त्रीतुरंगास्येमोर्थः प्रस्थितउच्यते०॥ ॥ ॥ ॥
स्फायादेरक् रक्प्रत्ययमाह० किल्वाहुणेनस्फायीटृद्धोहवस्योरितीरन्यवयोवसेइतियलोपः स्फारः स्फारः स्यात्पुंसिविकटेकारकादेश्चबुद्बुदे इतिमेदिनी०
तंचुसंकोचनेन्यंकादित्वात्कुत्वंनोलोपइतिनलोपः तक्रं२ स्युदश्विन्मथितंपादांबु:ह्रांवुनिर्ज्जलमित्यमरः वंचुप्रलंभनेन्यकादिवक्रः वक्रः स्यात्कुटिलेक्रूरे
पुटभेदेशनैश्चरे० इतिविश्वः शक्लृशक्तौ शक्रः शक्रः पुमान्देवराजेकुटजार्जुनभूरुहोरितिमेदिनी० क्षिपप्रेरणेक्षिप्रः क्षुदिरसंपेषणेक्षुद्रः क्षुद्रः स्यादध
मक्रूरकृपणाल्पेषुवाच्यवदिति० मेदिनी० चदिआल्हादनेइदितइतिनलोपाऽभावः चंद्रः पचाद्यच्प्रत्ययेचंदोपिहिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्रशशीचंद्रोहिमद्युक
तिरिति शब्दार्णवः॥ उंदीक्लेदने० उद्रः जलमार्ज्जारः श्विताव्वर्णे श्वित्रं कुष्ठं वृतुवर्तनेवृत्रः वृत्रोरिपौध्वनौध्वांतेशैलेवक्रेचदानवे० इतिविश्वः॥ अजग

स्फायादेरक् स्फारम् तञ्चुसंकोचने तक्रम् वंचुगतौ वक्रम् शक्रादयः शक्रः क्षिप्रम् क्षुद्रः चञ्चुगतौ चक्रम् चदिल्हा
दनेदीप्तौच चन्द्रः उन्दीक्लेदने उन्द्रः श्विता श्वित्रम् वृत्रः वीरः नीरम् छिद्रम् उस्रा शुभ्रम् अमितम्योर्दीर्घश्च आम्रः ता

तिक्षेपणयोः अजेर्वीरितिवीरादेशः वीरः णीञ्प्रापणेनीरं छिदिरद्वैधीकरणे छिद्रं वसनिवासेयजामिजिसंप्रसारणम् घसादेःषइतिषत्वेप्राप्तेनिषेध
माहरपरस्यपिस्ञजिस्यहिंसवनादीनांसम्पषत्वंनेतिउस्रः उस्रोरश्मौचकिरणे उस्राधेनुपवित्रयोरितिमेदिनी माहेयीसौरभेयीगौरुस्रामाहाचश्रृंगिणी०
इत्यमरः॥ शुभदीप्तौ शुभ्रं स्यादभ्रकेक्लीवमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी अमितम्योर्दीर्घः आभ्यांरक्स्यादुपधायादीर्घश्चप्रगमस्यादौ आम्रः॥श्च
अश्रूणमसालोमीइत्यमरः॥ ताम्रकांक्षायांताम्रम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निद्रादयः रक्प्रत्ययांतानिपात्यंते णिदि कुत्सायां नलोपो निपातनात् निद्रा स्यान्निद्राशयनं स्वापइत्यमरः अर्द्दगतौ अर्द्देर्दीर्घो निपातनात् आर्द्रा आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात् स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवदितिमेदिनी शुचूशोके चस्य दो धातोर्दीर्घश्च निपात्यते शूद्रः दुगागतौ दुरपूर्वः धातोर्लोपो निपातनात् विलोपश्चेतिरलोपपूर्वदीर्घौ दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरं कृती छेदने कृतेः कृच्छ्र क्रू इत्येतावादेशौ निपातनात् कृच्छ्रं क्रूरं कृच्छ्रमाख्यातमाभीलपापसंताप्ययोरपीतिविश्वः॥ स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः क्रूरः क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवदितिविश्वः नृशंसो घातकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचक इत्यमरः रुदिर् अश्रुविमोचने ण्यंतः रोदयतीति णेरिति णिलोपः रुद्रः जुगतौ ईकारोऽपि निपातनात् जीरः ज्यावयोहानौ अस्माद्रक्प्रत्यये ग्रहादिभिति सम्प्रसारणे च कृते जीर इत्येके

निद्राद्यः निदि निद्रा अर्द्द आर्द्रम् शुच शूद्रः दुःखेनेयते दूरम् कृतीच्छेदने कृच्छ्रम् क्रूरः रोदयतीति रुद्रः ज्यावयोहानौ जीरः स्वादेः क्रः सुरः षूङ· सूरः धीरः गृध्रः शूरादयः शु: सौत्रः शूरः सीरः चीरम् विधेः वीध्रम् विमलम्॰ ॥ ६ ॥ ॥

जीरः खड्गे वणिक्द्रव्ये इतिविश्वः जीरस्तु जरणे खड्गे इतिमेदिनी· स्वादेः क्रः क्रप्रत्ययमाह· कित्वान्नगुणः षुञ् अभिषवे सुरः सुरश्चषकमद्ययोः पुल्लिंगस्त्रिदिवेशे स्यादितिमेदिनी॰ सुरो देवे सुरामद्ये च पंकेऽपि सुरा कचिदितिविश्वः॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सावयति प्रेरयति· कर्मशिलो कमिति सूरः सूरसूर्यार्यमादित्य इत्यमरः॥ डुधाञ् धारणादौ अपि ह्रादेतीत्वं· धीरः धीरो धीमन्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुंकुमे स्त्रीयां श्रवणशब्दकुल्यामितिमेदिनी गृधु अभिकांक्षायां गृध्रः श्रवणांतरे पुंसि वाच्यलिंगोऽथलुब्धके इतिमेदिनी॰ शूरादयः क्रप्रत्ययांतानिपात्यंते शुगतौ निपातनाद्दीर्घः सर्वत्र शूरः शूरः स्यात्पादपे भटे इतिमेदिनी॥ शूर आरभटे सूर्ये इतिविश्वः हेमचंद्रोऽपि चित्रबंधने सीरः सीरोऽर्के हलयोः पुंसीतिमेदिनी चिञ् चयने· चीरं चीरि झिल्ल्यां नपुंसकं गोस्तने वस्त्रभेदे चीरे रेखाले
खनयोरितिमेदिनी· चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च· चीरीकच्छाटिकाझिल्ल्योरितिविश्वः वाविंधेः वीधी दीप्तौ विपूर्वादस्मात् क्रवस्यातन्नो
लोप इति नलोपः वीध्रं वीध्रं तु विमलात्मकमित्यमरः॥ ॥ ॥ ॥

दृधुद्दहौ॰ रप्रत्ययांतानिपात्यंते एतेवर्ह्नं चर्मतुवपुबीजतंतुसंतानेवप्रः प्रकारःवप्रःपितरिकेदारेवप्रःप्राकाररोधसोरितिधरणिः इदिपरमैश्वर्ये इंद्रः इंद्रःशची
पतावंतरात्मन्यादित्ययोगयोरितिविश्वः अगिगतौनलोपोनिपात्यते अग्रंपुरस्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच आलंबनेसमूहेचप्रांतरेपुंनपुंसकं अधि
केचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी वजगतौवज्रः वज्रोस्त्रीहीरकेपवौ टुवपुबीजतंतुसंतानेउपधायाइत्वंनिपात्यतेनात् विप्रः उचसमवायेच
स्यगोनिपातनात् उग्रः उग्रः शूद्रासुतेक्षत्रात् रुद्रेपुंसित्रिषूत्कटे इतिमेदिनी ञिभीभयेनदादित्वादीपु भेरीभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान् इत्यमरः।पक्षे
रस्यलत्वंनिपात्यतेतेलः भेलः प्लवेमणौपुंसिभीरावज्ञेचवाच्यवदितिमेदिनी शुचशोकेचस्यकोनिपातनात् शुक्रः रसाद्द्रागवेज्येष्ठमासेवैश्वानरेपुमा
न् गरैतौ अस्मिन्नभिदो क्लीवमितिपक्षेलत्वंनिपात्यते शुक्लः शुक्लो योगांतरेसितेनपुंसकंतुरजतेइतिचमेदिनी गुड अव्यक्तेशब्देवृद्धिर्निपातनात् गोरः गोरः

दृधुद्दहौ वर्ह्नम् वप्रः इन्द्रः अग्रम् वज्रः टुवेपृकम्पने विप्रः उचसमवाये उग्रः ञि भी भेरी शुच शुक्रः शुक्लः गुड गोरः

इरा दूरा माला कुशिल्पिसञ्ज्ञयोः रजकः चषभक्षणे चषकः कुहविस्मापने कुहकम् ह्तकम् मुषेर्दीर्घश्च मूषकः

पीतेरुणेसितेनेविश्रुदेव्यभिधेयवत् नाम्नेतसर्वपेचन्द्रेनद्योपद्मकेशरे गौरीत्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्य्ययोः रोचनेरजनीपिंगाप्रियंगुवसुधासुच॥
वरुणस्यभार्यायांविशेषेपि यादसांपतियोषितिमेदिनी १ गौरोरुणेसितेपीते इतिविश्वः इणगतौ इणोगुणाभावोनिपात्यतेनात् इराइरा मद्येचवारिणीतिविश्वः
भामानिमत्तस्यपरस्यलत्वंनिपातनात् मालामालक्षेत्रेत्रिषुपांपक्वान्नजोः जातसंततेपुमान्नितिमेदिनी मालंक्षेत्रेजने मालोमालापुष्पादिदामनीतिविश्वः माला
सुन्नतभूतल मित्युपलक्ष्येमाहृत्यमालमितिमेघदूतः॥ कुः शिल्पिनिसंज्ञयोः॥ शिल्पिन्यभिधेयेसंज्ञायांगम्यमानायांचकुः स्यात् कुप्रत्ययमाह किसान्तगुण
पुवोरित्यकादेशः रंजनतोनलोपइतिनलोपः रजकरजकोधावकेशुके इतिविश्वः चषभक्षणेसंज्ञायांतुचषकः चषकोस्त्रीपा
नपात्रमित्यमरः कुहविस्मापनेकुहकः दांभिकः॥ हृतीच्छेदनेह्तकः मुषेः किकोदीर्घश्च मुखलेये अस्मात्किकःकिकप्रत्ययमाह किसान्तगुणः मूषिकः

क्रियः इकः । इकप्रत्ययमाह दुक्रिञ् द्रव्यविनिमये क्रयिकः क्रेता श्यास्त्याहृभ्यादिभ्य इनः इनप्रत्ययमाह श्यैङ् गतौ संप्रसारणमित्यात्व श्येनः २ पक्षिणि पांडुरे इतिमे
दिनी स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः स्त्येनः चोरः हृञ् हरणे हरिणः २ पुंसि सारंगे विशदे त्वभिधेयवत् हरिणे हरितायां च गणिकाष्टकभेदयोः ॥ सुवर्णप्रतिमायां
चेति मेदिनी० अव रक्षणादौ अविनः अध्वर्युः वृजादेः किनः किनप्रत्ययमाह कित्वान्नगुणः वृजी वर्जने वृजिनं वृजिनं कल्मषे पुंसि वक्रे केशे ना कुटिले त्वथ०
दिति मेदिनी० अजेर्वीन किनप्रत्यये वीभावो न स्यात्० अज गत्यादौ अजिनं अजिनं चर्मकृत्तिः स्त्रीत्यमरः ॥ कठ कृच्छ्रजीवने कठिनः कठिनमपि निष्ठुरे स्था
त्वथ तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्यां कठिनी गुडिकायामपि कठिना इक्षु शर्करायां चेति मेदिनी० नल गंधने नलिनं पद्मं मल धारणे मलिनं मलिनं दूषिते कृष्णे त्रिषु तुम

क्रियः इकः क्रयिकः श्या स्त्याहृञ्आदिभ्यः इनप्रत्ययः श्येनः स्त्येनः हरिणः वृजादेः किनः वृजिनम् अजेर्वीन अ
जिनम् कठिनम् नलिनम् कुण्डिनम् दोदिनम् द्रविणम् दक्षद्रुहो दक्षिणः अर्तेः किदिर्च इरिणम्० ॥ ॥

स्यां तु योषिति मेदिनी० ॥ कुडि दाहे कुडिनं नगरं कुंडिन ऋषिः दो अवखंडने संप्रसारणमित्याले आतोन पीत्यालोपः दिनं द्रु दक्षिभ्यामिनः ॥ द्रु गतौ द्र
विणं नद्योर्वित्तं कांचने च पराक्रमे इति मेदिनी० दक्ष वृद्धौ दक्षिणः दक्षिणस्तु परच्छंदानुवर्तिनी दक्षे अपसव्ये सरले पाचीने प्यय दक्षिणा दिक् प्रति
ष्ठायज्ञदानमिति हेमचंद्रः वक्षिणा सरलो दार परच्छंदानुवृत्तिषु वाच्यवद् दक्षिणावाचीयज्ञदानप्रतिष्ठयोरिति विश्वः अर्तेः किदिर्च ऋ गतौ अ
स्मादिनक् प्रत्ययः स्यात्० धातोरिरादेशश्च० इरिणं इरिणं शून्यमूषिरमित्यमरः ॥ ॥ ॥ ॥ ओंनमः शिवाय० ॥ ॥ ॥ ॥

विपितुह्योर्ह्रस्वश्च॥ आभ्यामिनप्रत्ययः स्यात् धातोर्ह्रस्वश्चटुवेप एकंपने विपिनं अस्यरएंप विपिनमिसमरः तुहिर अर्दने उपधायागुणेकृतेह्रस्वः तुहिनंहिमं तलि
— पुलिभ्यांचइनप्रत्ययः स्यात् तलप्रतिष्ठायां तलिनं तलिनं विरलेस्तोकेस्वच्छेपि तलिनंत्रिषु पुलमहत्वेपुलिनं रुहेश्वरट्नप्रत्ययः स्यात् रुहबीजजन्मनिरो
हिणः चंदनतरुः आप्नोतेः क्विप्ह्रस्वश्च आप्लृव्याप्तौ अस्मात्क्विप्धातोर्ह्रस्वश्चक्विप्प्रत्ययमाह सम्महतोधोदीर्घः आपः भिद्यामितिदत्वं अद्भिः ग्लानु
दिभ्यांडौः डौप्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः ग्लैहर्षक्षये ग्लौः ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः॥ नुदप्रेरणे नौः स्त्रियां नौस्तरिणीस्त रीत्यमरः॥ एतेर्डैः डैप्रत्यय
माह डित्वाट्टिलोपः एः आदाने रैरेखीदृत्यात्वंएः रः स्मरतः पावकः स्तीक्ष्णः एः पुंसिस्वर्णवित्तयोरितिमेदिनी २ रांस्तीक्ष्णेदहनेएस्तु सुवर्णेजलदेधनेइतिहैमः
गमेर्डोः डोप्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः गम्लृगतौ ओरौसि स्त्योः गौर्नादिस्येवलिर्वर्दे किरणक्रतुभेदयोः स्त्रीतुस्याद्दिशिभारत्यांभूमौचसुरभावपि नस्त्रियोः स्वर्गव

वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च विपिनम् तुहिनम् तलिपुलिभ्यांच तलिनम् पुलिनम् रुहेः रोहिणः आप्नोतेः क्विप्ह्रस्वश्च आपः अ

द्भिः ग्लानुदिभ्यांडौः ग्लौः नौः एतेर्डैः एः रायौ गमेर्डोः गौः भ्रमेर्डूः भ्रूः दमेर्डोस् दोः दोषौ पणेरिज् आदेर्वः वणिक् अ

शेरशादेशोयुप्रत्ययः॥ ॥ ११ जांबुरश्मिहृग्वाणलोमसुइतिकेशवः गौः स्वर्गेवृषभेरश्मौवज्रेचंद्रेपुमान्भवेत् अर्जुनेनेत्रदिग्बाणभूवा

ग्वारिषुगौर्मतः इत्यमरः भ्रमेर्डूः डूप्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः भ्रमुअनवस्थाने भ्रूः दमेर्डोस् डोस्प्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः दमुउपशमे दोषाः इतिरः दोः।

दोषंतस्येतिश्रीहर्षप्रयोगात् पुंस्त्वककुद्दोषणी इतिभाष्यप्रयोगात्नपुंसकत्वं दोषोवाचभुजोवहुरिति धनंजयकोशात् स्त्रीलिंगेप्ययंपरेरिज् आदे

र्वः इज्प्रत्ययमाह पणव्यवहारेस्तुतौच वणिक् नैगमोवाणिजोवणिगि त्यमरः॥ अशेरशादेशोयुप्रत्ययः युप्रत्ययमाह युवोरित्यनादेशः अश्नूङ्

व्याप्तौ असभोजनेवा॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ ॥ ॥ ॥

दे०कृ० टी०उ० २९

रशनातालव्यापि दंत्याश्च शंव शंवरशूकरः रशनापिचजिह्वायामितिविश्वः रसग्रास्वादनेरसशब्देइतिधातुभ्यांयुस्रयेदंसकारवानपिरसनंस्वदनेध्वनौ जि
ह्वायांतुनपुंसिस्यादुस्त्रायांरसनास्त्रियामिति मेदिनी रसनंनिःस्वस्वादेरसनाकांचिजिह्वयोरितिधरणिः उंदेर्नलोपश्चयुःस्यात उंदीक्लेदने ओदनःओदनंना॥
स्त्रियांभक्तेवलायामेदिनीस्त्रियामितिमेदिनी गमेर्गादेशश्चयुःस्यात मश्वगश्च गम्लृगतौ गगनंनभोंतरिक्षंगगनमित्यमरः अन्येभ्योपियुः स्पंदृप्रस्रवणे
स्पंदनःस्पंदनंतुस्फतौनीरेतिविशेनारथेःस्त्रियामित्यमरः रुचदीप्तौरोचनः रोचनंरक्तकह्लारेगोपित्तवरयोषितोः रोचनकूटशाल्मल्यांपुंसिस्याद्रोचके।
त्रिषितिमेदिनी० रंजिकोःक्युःक्युप्रत्ययमाह० किलान्नपुणःरंजरागेनोलोपइतिनलोपः रंजनंरजतोरागजननेरंजनंरक्तचंदनेइतिमेदिनी कृविक्षेपेकृ
तइत्त्वोरकिरणः धृषधिषकुःस्यात धिषशब्देशश्चनिधृष्टाप्रागल्भेधिषणः धिषणंस्त्रिदशाचार्येधिषणाधियोषितीतिमेदिनीगीष्पतिर्धिषणोगुरुरि

उंदेर्नलोपश्च ओदनः गमेर्गान्नादेशश्च गगनम् अन्येभ्योपियुः स्पन्दनम् रोचना रञ्जिकृभ्यांक्युः रजनम् कृः किर
णः धृषेर्धिषश्च धिषणा धात्रश्च निधनम् पृषदादयः पृषुसेचने पृषत् पृषन्ति वृहूउद्यमे वृहत् महान् जगत् वि

समरः डुधाञ्धारणादौ आतोनपीत्यालोपः निधनंनिधनंस्यात्कुलेनाशेइतिमेदिनी० निधनंकुलनाशयो ११ पूर्वोह्नन्॥ वेहत्०॥०
रितिहैमः॥ पृषदादयः॥ अत्रप्रत्ययांतानिपात्यंते वर्तमानेर्थेऋदित्वात पुंसिवृत्तोनुमितिनुम् स्त्रियांतुषिद्गौरादिभ्योङीषृ पृषुसेचनेनिपातनात्गुणा
भावः पृषंतिविंदुवाचीपृषच्छब्दोनपुंसकमिति ध्वन्याय०बहुवचनांतंउदाहृतं पृषन्मृगेपुमानविंदौनद्वयोःपृषतोपिनेतिमेदिनी० वृहवृद्धौ०वृहत्०
विपुलेवृहतीक्षुद्रवार्ताकांकंटकार्यांचवाचिचेतिविश्वः महपूजायांमहान् महती वस्त्रकृभेदेराजेतुस्यान्नपुंसकं तत्वभेदेपुमान्श्रेष्ठेवाच्यव राम०
दितिविश्वः विश्वावसोस्तुवृहतीतुंवुरस्यकलावती महतीनारदस्यस्यात सरस्वत्यास्तुकच्छपीति वैजयंती प्रवेक्ष्मानांमहंती मुहुर्मुहुरितिमाघः २९
हनहिंसागत्योः विपूर्वाद्धंतेः अत्रप्रत्ययोधातोष्टिलोपश्चनिपातनात उपसर्गेकारस्येत्वंचविहंतिगर्भमितिवेहत् वेहद्गर्भोपघातिनीत्यमरः॥ ॥

नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृभ्रातृजामातृमातृदुहितृक्षत्तृ एते निपात्यंते तृप्रत्ययांताः पत्कृपतनेः तृप्रत्ययमाहनप्त्रः प्रकृतिभावो धातोरेर्लोपश्च निपातनात् सेर्
इत्यात्वं नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च नीञ् प्रापणे नयतेः षुकृगुणश्च निपातनात् षुत्वं नेष्टा त्विषु दीप्तौ धातोरितोऽत्व निपातनात् त्वष्टा त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो
रादित्यवाच्यपीति मेदिनी हु दानादनयोः होता पूञ् पवने पोता भ्राजृ दीप्तौ भ्राजतेर्जलोपो निपातनात् भ्राता मामाने जायां मातीति जायाया जा देशो निपा
तनात् जामाता मान पूजायां नस्य लोपो निपातनात् माता पारक्षणे पतिरकारस्ये त्वं च निपात्यते पिता दुह प्रपूरणे दुहेस्तृप्रत्ययस्येट् गुणाभावश्च निपा
तनात् दुहिता क्षद शकलीकरणे भक्षणे च अनुदात्ते तस्तत्ताक्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वेश्यायामपि शूद्रजेदृति विश्वः सावसेर्ऋन् सुउपपदे असु क्षेपणे इत्य
नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ भ्रातृ जामातृ मातृ दुहितृ एते निपात्यन्ते तृप्रत्ययान्ताः नपतन्त्यनेनेति नप्ता ने
ष्टा त्वेषयतीति त्वष्टा क्षद भक्षणे क्षत्ता होता पोता प्रशास्ता भ्राज भ्राता जायां मातीति जामाता मान पूजायाम् माता पा
तीति पिता दुहिता सावसेर्ऋन् स्वसा यतेर्वृद्धिश्च याता नञिनन्देश्च ननन्दतीति ननान्दा ननन्देस्तेके दिवेर्ऋः देवा देव
स्यादप्रत्ययः स्यात् ऋप्रत्ययमाह स्वसा भगिनी यतेर्वृद्धिश्च यतीमयतेस्मादृस्मात् वृद्धिश्च याता ११ रो नयतेर्डिच्च ना नरौ नरः ॥ ॥
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमित्यमरः नञि नन्देः ऋः स्याद्वृद्धिश्च दुनदि समृद्धौ ननंदतीति कृतायामपि सेवायां रुष्यतीत्यर्थः ॥
ननान्दरद्विर्नानुवर्तते इत्येके ननांदा तु स्वसा पत्युर्ननंदा नंदिनी चेति शब्दार्णवः उषा पूषा ननंदा च ननांदा च प्रकीर्तितेति विश्वः दिवेः ऋः स्यात्
दिवु क्रीडादौ देवा स्वामिनो देहदेवर इत्यमरः नयतेर्डित् डिप्रत्ययमाह डित्वाट्टिलोपः णीञ् प्रापणे ना स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः

अर्त्तादेरनिः॥अनिप्रत्ययमाह।ऋगतौ।अरणिः।अरणिर्वह्निमंथेनाद्व्योर्निर्मथ्यदारुणीइतिमेदिनी सृगतौसरणिः सरणिः श्रेणीवर्त्मनोरितिहंसादौरभसः॥सृहिं
साभ्यांततोऽग्निः।सरणिरित्येके।धृञ्धारणे धरणिः भूमिः धमिः सौत्रः धमनिः सिरा अशिनिः स्त्रीपुंसयोः स्यात् चंचलायांपवावपीतिमेदिनी ·अश्रभोजने अश्नुते भु
ज्यतेऽनेनेत्यशनिरिति पृषोदरादौ अशनिः अवरक्षणादौ अवनिः पृथ्वी।तृ प्लवनतरणयोः तरणिः तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियामितिमेदिनी कुमारीलताविशे
षः तरणीरामतरणीकर्णिकाचारुकेसरासहाकुमारीगंधाढ्येति धन्वंतरि निघंटुः रंजरागे नलोपो निपातनात् रजनिः कृदिकारादिति ङीपि रजनी रजनी नीलिनीरा
त्रिहरिद्राजतुकासु चेतिमेदिनी अर्चादिभ्यः इस् प्रत्ययमाह·अर्चपूजायां अर्चिः ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिरितिसांते चामरः अंतादर्चैरप्रत्यये अर्चैरिदंतोपि·
अर्चिर्हेतिः।शिखास्त्रियामित्यमरः।शुचशोके शोचिः रोचिः शोचिर्भे क्लीबे इत्यमरः।हुदानादनयोः हविः घजसृ गतौ सर्पिः आज्यं·द्युतेरादेर्जः इस् स्यात्·द्युस

अर्त्तादेरनिः अरणिः सरणिः तरणिः धमनिः अशनिः अवनिः रजनिः अर्चादेरिस् अर्चिः अर्चिषो अर्चिषः रोचिः
शोचिः छदिः हविः सर्पिः द्युतेरादेर्जः ज्योतिः जनादेरुस् जनुः धनुः ऋः अरुः पृ परुः चक्षेश्शित् चक्षुः वपू वपुः
यज यजुः एतेर्णित् आयुः आयुषी॥ ॥इत्युणादौ द्वितीयपादः॥ ॥ ज्योतिर्द्युतदीप्तौ ज्योतिरग्नौ दिवाकरे पुमान् नपुंसकं
दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोरितिमेदिनी जनादेरुस्·उस्प्रत्ययमाह·जनी प्रादुर्भावे जनुः।जनुर्जननजन्मानीत्यमरः ऋगतौ अरुः व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः॥
दृ॥विदृत्यमरः पृपालनपूर्णयोः परुः ग्रंथीर्नापर्वपरुषीइत्यमरः टुवपबीजतंतुसंताने वपुः वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपीतिमेदिनी शस्ताकृतीः प्रशस्ता
कृतिरित्यर्थः॥यजदेवपूजादौ यजुर्वेदः।एतेर्णित्·इण्गतावित्यस्मात् उस्स्यात् णित्वाद्वृद्धिः एहो कृतायायादेशः आयुः आयुषी·इत्युणादौ द्वितीयः

नत्वाभ्यर्थितसिद्धिदं गणपतिं वाग्देवताभाषिते सूत्रे श्रीरघुनाथनिर्मितमिदं भाष्यं लघु व्याकृतौ लोकानां हित
मङ्कयामि मनसा रामोऽद्य सारस्वतः पौत्रः श्रीमणिरामशर्मविदुषः श्रीरामदत्तात्मजः १ ॥ श्रीकाशीजीमेढुंढिराज
गणेशके पास दाऊ अग्निहोत्रीके सिद्धविनायकयंत्रमें चंन्द्रिका उत्तरार्द्ध सूत्रलघुभाष्यसंयुक्त छापीगयी प्रारम्भः

दे॰ आ॰ ॥ॐश्रीगणेशायनमः॥ नमामि विघ्नराशीनांहर्त्तारंजानकीयुतं राघवंवं प्रथमंतोभूत्येभवतुसोऽचिरात् ॐगोपिकावल्लभंनत्वागिरंमद्वाजिदीक्षितं विभक्तीर्दशवक्ष्येहंमु

ख॰ भा॰ नित्रयमताश्रयः १ स्यादयः कथिताः पूर्वंस्त्रीसामासिकतद्धिताः आख्यातान्यथकथ्यंतेत्रिसयङ्यक्कृदादयः २ अधिकारोयंप्राङ्नाम्नोयद्रत्यतः स्यादेतत् कि

१ मर्थोऽयमधिकारः नतावन्नाम व्यावृत्त्यर्थः स्यादिभिरेववाधात् तत्रकौंडिन्यन्यायेनतेषांविशेषविधानात् यत्तुओपगवःपचतिरूपमित्यादौविभक्त्यंतस्यापिप्रकृति

त्वात् तथाचलुकसूत्रेप्रत्ययग्रहणंउपपद्यते तदेवंप्रकृत्यंतरस्यव्यवछेदार्थंअवश्यंधातुःप्रकृतिर्वक्तव्येतिमाधवेनोक्तं तन्न प्रकृत्यर्थस्यप्रत्ययार्थस्यचानन्वयात् ता

यादि प्रकृत्यर्थोहिद्रव्यंकारकंचआख्यातार्थश्चकर्तृकर्मणीतयोर्ह्यन्वयोनास्तिकारकाणांक्रिययैवाऽन्वयनियमात् दृष्टांतेहिप्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोःसंबंधबोधिका

विभक्तिः लुप्तायामपितस्याशिष्यमाणेनतदर्थबोधनं दृतिवाचशतपनरकल्पनंचभवतितिवाद्यंतेचनतथेतिमिवंतव्यावृत्तिर्निफलं अतएवतिवाद्यंतव्यावृत्तिरपिनप

चतीत्यत्रैकेनतिपाएकाश्रयिकायांक्रियायांबोधितायामपरेणान्याश्रयायाः क्रियायाःबोधनस्याशक्यत्वात् प्रथमेनैवसंख्याकारकादेरभिहितत्वेनद्वितीयस्यप्रयोगाप्रसं

श्रीगणेशायनमः धातोः१ वर्त्तमानेतिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे २ २॥ ॥

गाच्च प्रथमस्यसमासप्रत्यययोरितिलोपेतुतदर्थस्यानवबोधाच्चकर्तृद्व्यादिप्रतिपिपादयिषायांनुपचतइत्यादेरेवप्रयोगस्ययुक्तत्वात् अतस्तिवंतव्यावृत्तिरपिनफलं यदपि

किंचाधिकारार्थमपिधातोर्यथास्यात् धातूपसर्गसमुदायस्यमाभूत् प्रकर्तुमिच्छतीतिमाधवेनोक्तं तदपिनचुरादौसंग्रामङ्युद्ध इतिविशिष्टपाठेनधातुसंज्ञाप्रयोजकेप्रत्यये।

विकीर्षितेउपसर्गसमाकारंपूर्वपदंपृथक्क्रियतइतिज्ञापितेनगतार्थत्वात् अन्यथास्वमनायत उदमनायत प्रापीपचत् प्राटिटत् इत्यादौदोषस्यदुर्वारत्वात् तज्ज्ञापका।

भित्यंवर्णनीयं सोपसर्गाच्चेत्प्रत्ययस्तर्हिसंग्रामङएवेति एवंव्यर्थोधिकारइतिचेत् उच्यते ऊरीकरोति शुक्लीभवतिसह्वापीस्यात् इत्यादौ ऊर्यादिच्व्यंतयोर्धातोःप्राक्प्रयो राम

गस्यनियतत्वेनविशिष्टात्प्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्वारा तथाचाड्द्वित्वयोर्दोषः स्यादित्यधिकारइति दिक्॥१॥तिवाद्येकंपदंअष्टादशवापदानि व्यापारेइतिशेषः व्यापारःक्रियासा १

चधातोर्वाच्यासात्रिविधाअतीतानागतवर्तमानभेदात् तत्रवर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोस्तिवादयः तेचद्योतकाभवंति वर्तमानक्रियायाधातुनेवोक्तत्वात् एवमतीतादिष्वपिज्ञेयं॥

यदितु सद्य आदिरित्यतः कालइत्यनुवर्त्तते वर्तमाने कालेवाच्ये तिवादय इति व्याख्यायते तदा वाचकतापसो भवति कालस्य धातुनानभिहितत्वात् कालोऽद्रव्यातिरिक्तं
नवमं द्रव्यमिति वैशेषिकादिमतं ईश्वरस्यैव मूर्तिभेदः कालइति वेदांतिमतं प्रधानस्यैवावस्थाभेद इति सांख्यादिमतं पक्षत्रयेपि तस्यैकत्वात् वर्तमानादिभेदाऽभावे
पि वर्तमानादिक्रियोपाधिवशात् वर्तमानादिव्यपदेशो वोध्यः यत्तु प्रसिद्धपरिमाणां सूर्यादिक्रियां अप्रसिद्धपरिमाणक्रियाया अवच्छेदिकां कालमाहुः सूर्यस्य उदया
चलसंयोगादारभ्यास्ताचलसंयोगपर्यंता क्रिया दिनमुच्यते अस्ताचलसंयोगादारभ्योदयाचलसंयोगपर्यंता क्रिया रात्रिरित्युच्यते तदावृत्त्यानुपसमासादिव्यवहा
रः कालस्याप्यऽनित्यत्वाऽनेकत्वात् तेषां मुख्य एव वर्तमानादिव्यपदेशः अथ को वर्तमानो नाम उच्यते लोकप्रसिद्ध एव तदुक्तं फणिना लोकत एवैतत्सिद्धं न हीदं
लोका च्छिद्यंते यदीदं लोकाच्छिद्येत तर्हि यत्नार्हं स्यादिति लौकिका हि प्रारब्धाऽपरिसमाप्तं वर्तमानं व्यवहरंति मार्कंडेयश्चिरंजीवति तस्य हि जन्मतः प्राणधारण
मद्याप्यपरिसमाप्तमिति तिवादिप्रयोगः ननु अजीवीत् जीविष्यति वा चतुर्युगसहस्रांतं ब्रह्मणो दिनं वर्तते नन्ववृतत् वर्तिष्यते वेति विंशत्यादिवर्षपर्यंतं वेदाध्या
यनेऽपि अधीते इति प्रयुज्यते नत्वऽध्ययीत अध्येष्यते वा यत्तु भूतभविष्यद्भिन्नो वर्तमान इत्याहुः तन्मते वर्तमानभविष्यद्भिन्नो भूतः भूतवर्तमानभिन्नो भविष्य
न्नित्यपि स्यात्तथा अन्योन्याश्रयदोषप्रसंगः यत्तु संप्रति वर्तमान इति कालापसूत्रं वर्तमानसंज्ञाविधायकं तत्तुच्छं लोकत एव सिद्धत्वात् तदुक्तं भगवता पाणिनि
ना कालोपसर्जने च तुल्यं वर्तमानादिकालसंज्ञा अप्रधानमुपसर्जनमिति न वक्तव्यं अर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् तस्यार्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात् अथ पर्वतास्तिष्ठंति
भूरस्तीत्यादौ कथं वर्तमानादिः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वाद्यभावात् उच्यते सृष्टिसंहारश्रुतिप्रामाण्यस्वीकर्तॄणां मतेऽत्राप्यस्ति वर्तमानत्वं कल्पादौ प्रारब्धायाः स्थिते
रपरिसमाप्तत्वात् तस्थुः पर्वताः भविष्यति भूरित्यादौ त्वतीतानागतकल्पावादाय भूतभविष्यत्वे वोध्ये मीमांसकमते त्वनुपपत्तिः भूतानां सृष्टिप्रलयानंगीकारात्
न कदाचिदनीदृशं जगदित्यभ्युपगमात् वैशेषिकमते आकाशोस्तीत्यनुपपत्तिः आत्मास्तीति सर्वेषां मतेप्यऽनुपपत्तिः अत्र माधवः इह पर्वतादिस्थित्यादेः सर्व
दाभावात् स्वतो भूतत्वाद्ययोगेपि कालत्रयवर्तिनां राज्ञां भूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदात् तस्थुः पर्वता नलनहुषादिकाले स्थास्यंति कल्किविष्णुकालेति

कृतेदानींतनभूपकालेइतिभूतत्वादियोगइत्याह आत्मनस्तुदेहाद्युपाध्यः तीतत्वादिनाप्यतीतत्वादिसंभवोस्ति अथवर्तमानग्रहणंमास्तुसामान्येनतिवादयोवि
धीयंतां अतीतानागतयोः सिस्यपौवाधकौस्यातां विशेषविधानादितिचेत् उच्यते वर्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचतिवादिसिद्ध्यर्थंव र्तमानग्रहणं तद्ग्रहणसाम
र्थ्याद्गौणस्यापिवर्तमानस्यग्रहणंभवति अन्यथाभूतत्वभविष्यत्वयोःसत्वात् तत्रसिस्यपावेवस्यातांकदागमिष्यसिएष गच्छामिगमिष्यामिवा कदागतोसिअ
यमागच्छामिअयमागमंवा वर्तमानत्वंक्रियायामन्वेतिनफलेनतदाश्रयेनकर्तरियदिफले अन्वीयात्तर्हि मासात्पूर्वंपक्वेओदनेइदानींपचतीतिप्रयोगःस्यात् विक्लि
त्तेर्वर्तमानत्वात् ननु अपाक्षीदिति यदिफलाश्रयेअन्वीयात्तर्हिमासानंतरंयास्समानेग्रामेग्रामंयातीतिप्रयोगःस्यात् फलसंयोगःतदाश्रयस्यग्रामस्यवर्तमा
नत्वात् ननुग्रामंयास्यतीति यदितुकर्तर्यन्वीयात् तर्हिमासात्पूर्वंपाकंकृतवतिमासानंतरंवापाकंकरिष्यतिपुरुषेदृष्टेइदानींपचतीतिप्रयोगःस्यात् कर्तुःपुरु
षस्यविद्यमानत्वात् ननुअपाक्षीत्पक्ष्यतीतिवा अथमत्रसंग्रहः क्रियाफलयोर्बोधकोधातुः तत्रधातुत्वेनसर्वानुगतेनक्रियावोधकत्वं धातोःप्रातिस्विकेनरूपेण
भूत्वपचित्वाऽऽदिनाफलवोधकत्वं कालःसंख्याकारकंचाख्यातार्थः तत्रतिवादित्वेनकालोऽर्थःतिप्तस्झीनित्वेनएकत्वद्वित्वबहुत्वरूपासंख्यार्थःआत्वेनभावा-
कर्मणीअर्थः आत्वेनपत्वेनचकर्तार्थः तत्रफलस्यकर्मणिअन्वयःफलाश्रयस्यकर्मत्वात् व्यापारस्यकर्तरि अन्वयःधातूपात्तव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वात् संख्याया-
स्तुकर्तरिप्रत्ययेकर्तर्यऽन्वयःकर्मणिप्रत्ययेकर्मणि कालस्यक्रियायांकर्तृकर्मणीक्रियायाविशेषणे क्रियातुविशेष्या इदंतुशाब्दिकमीमांसकयोस्तुल्यं क्रियाप्रत्य
यार्थइतिमीमांसकाः प्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमितिनियमात् कर्तृकर्मणीत्वाक्षेपलभ्येनत्वाख्यातवाच्ये वैयाकरणास्तुधात्वर्थःक्रिया क्रियावचनस्यैवधातुत्वादित्याहुः
ननुप्रत्ययार्थप्राधान्यनियमोपिकीदृशः यःप्रत्ययार्थःसप्रधानमेवयत्प्रधानंसप्रत्ययार्थएवेतिवा नाद्यः स्त्रीप्रत्ययेस्त्रीत्वस्यप्रत्ययार्थस्यप्राधान्याऽभावात् प्रत्य
यार्थस्यकालस्यसंख्यायाश्चप्राधान्याभावात् नांत्यः स्त्रीप्रत्ययांतेप्रधानस्यद्रव्यस्यप्रत्ययार्थत्वाभावात् शुक्लतरःविद्वद्रूपःपचतितमांभिक्षुकाशइत्यादौप्रत्ययार्थस्या
तिशयादेःप्राधान्यादर्शनात् अप्रत्ययार्थस्यराजपुरुषइत्यादौपुरुषादेःप्राधान्यदर्शनाच्च कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वेआङ्गुविकर्मणीतिकर्तरियंचेतिसूत्रंमानम्॥

त्तिक्रियायास्तदर्थत्वेनमानमस्तिकिंच कृतवान्भोक्तुंपक्वेत्यादौक्रियाप्रतीतिरस्तितत्र धातुरप्यस्तितेनधातोरेवक्रियावाचित्वंयुक्तंनत्वाख्यातस्य कृदंते आक्षेपल-
भ्याक्रियाइतिचेत् तर्हिआख्यातांतेपितथैवास्तु नचाक्षिप्तायाः क्रियायाः प्राधान्यंनस्यादितिवाच्यं घटादिशब्दैर्वाच्ययाजात्याऽऽक्षिप्तायाः व्यक्तेः प्राधान्यदर्शना
त् सत्वप्रधानानिनामानिक्रियाप्रधानमाख्यातमितिवचनाच्च प्राधान्यसंभवात् किंच कर्तुरवाच्यत्वेआख्यातोक्तसंख्यायाअनन्वयप्रसंगात् अवाच्येका-
र्तेरिय चान्वयः स्यात् तर्ह्यविशेषात्कर्मादावपिस्यात् ममतेतु आख्यातार्थकारकेआख्यातार्थसंख्यायाअन्वयः संभवति समानप्रत्ययोपात्तत्वात् किंच उ
क्तानुक्तव्यवस्था चनस्यात् सर्वत्राख्यातेतस्यानभिहितत्वादितिदिक् तार्किकास्तुप्रथमांतविशेष्यकंबोधमाहुराख्यातस्यचयत्नमर्थंयत्नार्थकंकरोतिनासर्वाख्या
तविवरणात् कर्तुश्चावाच्यतांकृतिमतोवाच्यत्वापेक्षयाकृतेर्वाच्यत्वेलाघवात् अवच्छेदकंकृतित्वरूपंसामान्यंलघुलभ्यते इत्याहुः मत्वर्थलक्षणयाचसंसर्ग
मर्यादया वाकृतिमान्देवदत्तोलभ्यतइत्याहुः उच्यते अस्मन्मतेकर्तावाच्यः सचधातूपात्तव्यापाराश्रयः व्यापारस्तुधातुनैवोक्तः आश्रयमात्रंप्रत्ययार्थः आश्र-
यत्वंत्ववच्छेदकंनचाखंडोपाधिरूपमतोनास्माकंगौरवगंधोपिकिंच तवमतेलक्ष्यतावच्छेदकस्यगौरवेपिनदोषः शक्यतावच्छेदकस्यतुदोषः इत्यत्रविनिगमकं
नास्तिवीजाभावात् अतउभयोरपिगौरवंलाघवंवास्तुकिंचास्मन्मतेकृतिरपिधातुनैवोक्तापरंतुनकृतित्वेनकिंतुव्यापारत्वेनकृतेरपिव्यापारविशेषरूपत्वात् अतः
सानप्रत्ययार्थोन्यलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वांगीकारात् अपिचकरोतेर्यत्नार्थकत्वंयदुक्तंतदपि नकरोतिरुत्पादनार्थइतिवक्ष्यतेकेवलयत्नार्थत्वेयत्न
तिवदकर्मकतास्यात् करोतिनासर्वाख्यातविवरणादित्यप्युक्तमयुक्तं नहिकरोतिराख्यातानांविवरणं किंतुधातोराख्यातस्यतुआख्यातएवविवरणंपचतिपा
कंकरोति शेतेशयनंकरोति यदपिप्रथमांतपदेनैवकर्तालभ्यते तदपिनदेवदत्तपदेनदेवदत्तत्वेनदेवदत्तउपस्थाप्यतेनकर्तृत्वेन प्रथमाऽपिनामार्थमात्रेविधा
नात् अन्योक्तेप्रथमापिनसंभवति तवमते कर्तुराख्यातेनोक्तत्वाभावात्कर्तरितृतीयैवस्यादाख्यातेनानुक्तत्वात् अन्योक्तइतिउक्तेकर्तरिप्रथमाविधीयते नचकर्तृ
निष्ठसंख्यायाअभिधानात्कर्ताप्यभिहितएवेतिवाच्यं मुख्याभिधानेसंभवतिगौणोक्तत्वग्रहणस्याऽन्याय्यत्वात् क्वचित्संख्योक्ताएद्यतेक्वचिच्चकर्तेतिशास्त्रार्थस्यैव ॥

वै॰ श्री॰ ल॰ भी॰ २ प्प्रसंगाच्चेतिङ्कृत्तद्धितसमासैः संख्यायाश्चानभिधानात् किंचकर्तुरवाच्यत्वेनाम्नि चेतिपुरुषव्यवस्थानस्यात् समानाधिकरणेयुष्मदादौसतिमध्यमादिर्विधीयते॥ अ
स्यातेनयुष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्यंकर्तुर्वाच्यत्वएवसंभवतिनान्यथा नचयुष्मदिसतिमध्यमइतिव्याख्येयमितिवाच्यं त्वांपश्यतिपश्यामिवेत्यत्रातिव्याप्तेः
नचयुष्मदिकर्तरिसतिमध्यमोभवतीतिवाच्यं त्वयामयावापच्यतइत्यत्रातिव्याप्तेः किंचरथोगच्छतीत्यादावप्रसक्तिःस्यात् शक्त्यभावात् नचात्र व्यापारेलक्षणेतिवा
च्यंगौरवात् शक्यसंबंधोलक्षणेतिशक्यंसंबंधश्चोभयंज्ञातव्यं मन्मतेतुशक्तिमात्रंज्ञातव्यमितिलाघवं लक्षणांविनाधुनिकीकिंतुनिरूढावाच्याभूत्तिष्ठति आपोगच्छंती॥
त्यादिप्रयोगस्यानादित्वात् निरूढलक्षणाचशक्तितोनाममात्रेणभिन्नानवस्तुतइतिदिक् ॥ २ ॥ धातोर्यादादयः प्रत्ययाः स्युर्विधिसंभावनयोर्वाच्ययोः इत्यर्थंवाचकतापि
स्युः नचात्रपक्षेविध्यादिनार्थेनकर्त्राद्यर्थबाधः विरोधाभावात् किंचकर्त्रादिरपिनिरवकाशः नचतिवादावनवकाशः न्यायसामान्येनविध्यादिवत् वर्तमानत्वभूतत्वादेर
पितिवादिदिवादिवाच्यत्वात् नचैवंधात्वर्थप्रतिवर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतयाविशेष्यत्वंस्यादितिवाच्यंकर्त्रादावपितुल्यत्वात् ननुप्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमप्याख्यातेस

विधिसंभावनयोः यात् यातां युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत ईयातां ईरन् ईथास् ईयाथां ईध्वं ईय ईवहि ईमहि ३ ॥ ॥

ऽप्येइतिचेत्तर्हिततएवनोक्तदोषावकाशइति यद्वाविधिसंभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्यादादयः प्रत्ययाः स्युः विध्याद्यर्थस्यविशेष्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेद्योतकतापक्षोऽयंसंभव
ति तत्रेयमुपपत्तिर्विध्यादीनांप्रत्ययार्थत्वंनोचितंतथासतिकर्त्रादेरर्थस्यप्रत्ययांतरेचरिक्तार्थस्यविध्यादयोऽर्थोबाधकाः स्युः नचप्रत्ययांतरेऽपिवर्तमानत्वादिभिर्बाधात् का
र्त्रादेरप्यनवकाशत्वाद्बाधकः स्यादितिवाच्यं वर्तमानादेरपिधात्वर्थतया अभ्युपगमात् ततश्चप्रत्ययांतरेसावकाशस्यकर्त्रादेर्यादादिभिरभिधानंनस्यात् ततश्चद्विवचनब राम
हुवचनेनस्यातांअवादयश्चनस्युः पुरुषव्यवस्थाचनस्यात् उक्तत्वप्रयुक्ताप्रथमाचनस्यादिति विपूर्वाद्धाञोनर्भावितण्यर्थान्नड्कीतिभावेकिः वि धा विधानेइत्यस्मादंतर्भावि ३
तण्यर्थाद्धाकिः विधानंवेधनंवाविधिः अनुष्ठापनंकारणाप्रवर्तनेतियावत् यादादिवाच्यासाधात्वर्थस्यविशेष्याविशेषणीयाशिष्योगुरुशुश्रूषकोभवेत् एकशिष्याश्रयागु
रुनिष्ठप्रीतिजननानुकूलायाक्रियातद्विषयाप्रेरणेतिविशेष्यपक्षः प्रेरणाविषयाएकशिष्याश्रयागुर्वाश्रयप्रीतिजननानुकूलाक्रियेतिविशेषणपक्षः उभयथापिक्रियाप्र

धानमाख्यातमित्यस्य न कश्चिद्विरोधः यादाद्यभिधेयायाः प्रवर्तनाया अपि क्रियारूपत्वात् द्योतकत्वापक्षेप्येवं क्रियाद्वयमपि धात्वर्थ एव विशेषणविशेष्यभावे तु कामचारः
प्रवर्तनात् श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यनिष्ठात् कर्त्रीश्वरमनुव्यासादिनिष्ठा लौकिकवाक्येषु तु पित्रादिवक्तृनिष्ठा प्रवर्तना ततो प्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमनुमीयते इयं वेदाध्य
यनादिमत्प्रवृत्तिर्मदिष्टसाधनमीश्वरादिभिर्वेदादिभिर्वा कार्यमाणत्वात् पित्रादिकार्यमाणभोजनादिमत्प्रवृत्तिवत् या प्रवृत्तिरीश्वरादिभिः कार्यमाणा न भवति सा मदि
ष्टसाधनमपि न भवति ब्रह्मवधसुरापानादिप्रवृत्तिवत् केचित्तु इष्टसाधनत्वं विध्यर्थमाहुः तन्न वेदाध्ययनादौ पित्रादिभिः प्रवर्तिता एव बालाः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते न।
तु इष्टसाधनताऽज्ञानात् आदौ तेषां तदसंभवात् किंच आख्यातस्य यत्नोऽर्थः प्रथमान्तविशेष्यकश्च बोधः तत्रेष्टसाधनस्य विशेष्यत्वं न संभवति प्रथमान्तपदेनानुप।
स्थानात् विक्लित्तौ पत्वेवान्वये तु प्रत्ययार्थप्राधान्यस्वीकारस्य त्यागप्रसंगात् अन्नं पचेत् अन्नाभिन्नाश्रयाया विक्लित्तेस्तदनुकूला एकाश्रया या क्रिया तद्विषया प्रव
र्तना प्रेरणा विषयभूतोदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलैकाश्रया क्रियेति वा बोधः अन्नं पाचयेत् अन्नाभिन्नाश्रयक विक्लित्त्यनुकूला या क्रिया तद्विषयैकाश्रया क्रिया।
ति प्रवर्तना तद्विषया प्रवर्तना प्रवर्तनाविषयाऽन्नाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलभावना तद्विषया भावना अन्नं पापचेत अन्नाऽभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलातिशयित
या क्रिया तद्विषया प्रेरणा प्रवर्तनाविषयाऽन्नाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलातिशयिता भावना अन्नं पिपक्षेत् अन्नाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यऽनुकूला क्रिया तद्विषयेच्छा त
द्विषया प्रेरणा प्रवर्तनाविषयाऽन्नाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूला क्रिया तद्विषयेच्छेत्यादि संपूर्वकाङ्ग्वत्तेश्चौरादिकाद्वा प्रेरणे स्वार्थे वा णिः भावे युट् यद्वा असादेवज्ञाप
कात्स्यं तात्युः ततः स्त्रियामेवेति विशेषः संभावना कल्पनाऽहः स चोत्कटैककोटिकः संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ तु सर्वाः कोटयः समत्वेन भासंते भवेदयं वे
दविद्ब्राह्मणत्वादित्यादौ तु वेदवित्त्वावेदवित्त्वकोट्योर्वेदवित्कोटिरेवाधिका अयमेव संशयसंभावनयोर्भेदः ब्राह्मणत्वादिति हेतुस्तु व्यभिचारित्वान्न निश्चायकः अवेद
विदामपि ब्राह्मणानां दर्शनात् अब्राह्मणानामपि क्षत्रियाणां वेदविदां दर्शनात् वेदावाप्त्यनुकूलभावनाश्रय एकोऽपरोक्षोऽर्थे सदाश्रयात्मधारणानुकूला या भावना त
द्विषया ब्राह्मणत्वहेतुका संभावना ब्राह्मणत्वहेतुका या संभावना तद्विषया वेदावाप्त्यनुकूलभावनाश्रयापरोक्षैकार्थनिष्ठात्मधारणानुकूला भावनेति वा बोधः एवंभ

वेदपंवलवान्क्षत्रियत्वात् भवेदयंधनवान्वैश्यत्वात् भवेदयंसेवकः शूद्रत्वादित्यादावपि वोध्यं अन्यत्रतुनिमंत्रणामंत्रणाऽधीष्टेष्वपियादादिर्विहितः तत्रनिमंत्रणमावश्यकेऽऽ र्थेप्रवर्तना यत्राप्रवर्तमानस्यप्रत्यवायः श्राद्धभोजनादौदौहित्रादेर्यथा आमंत्रणमिच्छयाप्रवर्तनंयत्राऽप्रवर्तनेपिन प्रत्यवायः मंगलभोजनादौ दौहित्रादेर्यथा अधीष्टं सत्कारपूर्वकंप्रवर्तनं अध्ययनादौगुर्वादेर्यथा तन्न विधिग्रहणेनैवसंग्रहात् प्रवर्तनायाः सर्वत्रानुगतत्वात् तदुक्तंवाक्यपदीये न्यायव्युत्पादनार्थंचप्रपंचार्थ मथापिवाविध्यादीनामुपादानंचतुर्णामादितः कृतं १ अस्तिप्रवर्तनारूपमनुस्यूतचतुर्ष्वपि तत्रैवलिङ्विधातव्यः किंभेदस्यविवक्षयेति संप्रश्नप्रार्थनवतिका तेरित्यादादिर्विधेयएव तत्रसंप्रश्नः अहंवेदमधीयउतशास्त्रमित्येवंभूतविचारः एवंप्रयागंगच्छेयमुतकाशीं अहंगार्हस्थ्यं कुर्यामुत संन्यासमित्यादिष्वपिप्रार्थ नायांत्वाभोभोजनंलभेयं भोदक्षिणांप्राप्नुयांभोकन्यांवहेयं अत्रविधिसंभावनयोरितियोगंविभज्यतिवादीननुवर्त्यविध्यादिष्वपितिवादयोविधेयाः यवाग्वाग्नि होत्रंजुहोति प्रशुनायजते यादादाविन्यत्रवर्तमानेइत्यनुवर्त्यवर्तमानेपियादादयोविधेयाः इच्छेत् इच्छतिवष्टि उश्यात् ॥ ३ ॥ एतयोरेवान्ययोर्वाच्ययोर्वाधानोस्तुवाद

आशीः प्रेरणयोः तुप्तां अंतु हितन आनिप् आवप् अमप् तां आतां अंतां स्व आथांध्वं सेप् आवहेप् आमहैप् ॥ ४ ॥ ॥

पः सुः आशीः प्रेरणयोः प्रत्ययार्थत्वेवाच्यपक्षोभवति आशीः प्रेरणयोर्वर्तमानाद्धातोरितिपक्षेतुद्योत्यपक्षोभवति तत्रापिविशेष्यत्वंविशेषणत्वंचेतिद्वैतं आशासनं आशीः आङःशासुरिच्छायां संज्ञायामकर्तरीत्यनुवर्तमानेस्त्रियांक्तिरित्यधिकारेसंपदादेः क्विप्चेति क्विप् अयमेवनिर्देशस्तस्यवचनस्यसत्त्वेप्रमाणं अस्मादेवनिपातननात्क्वि पि आत इः ननुशासेरिरित्यनेनेत्वमस्तुनपरस्मैपदिनः शासेस्तत्रग्रहणात् अन्यथाऽऽशास्तइत्यादावपिस्यात् आशिषीतिनिर्देशात् क्विलान्यस्यधातोः सस्यषः स चशासिवसिघसीनांभवति ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेति उक्तः किरणाः उक्तागोरित्यादौवसेरेणादिकोरकिसंप्रसारणेरूपं प्रपूर्वादीर्गतावित्यस्मात्प्रेरणार्थस्यंतादंतर्भावित ण्यर्थादाभावेपुर्युट्वाप्रेरणप्रवर्तनाविधिशब्दार्थएव आशीश्चप्रेरणाचआशीःप्रेरणेतयोः आशासनंचाप्राप्तस्यैवसंभवतीत्यप्राप्तप्रार्थनामाशीः साचस्वस्यपरस्य राम
वसंभवतिस्वस्यपरस्येष्टार्थशंसनंवाशीरिदमप्यप्राप्तविषयमेवसंभवति आयुष्मान्भवतुभवान् अतिशयिनायुःप्राप्त नुकूलैकभवदर्थोश्रयात्मधारणक्रियात् ४

द्विषयाशुभाशंसा शुभाशंसा विषयभूतादीर्घायुः प्राप्त्यनुकूलैकभवदर्थाश्रयात्मधारणाक्रियेतिवार्थः अत्राऽऽयुर्विषयाशीः फलति पुत्रवंतोभवंतोपुत्रसंबंधा नुकूलाद्विभवदर्थाश्रयात्मधारणाक्रियातद्विषया शुभाशंसा शुभाशंसाविषयभूतापुत्रसंबंधानुकूलाद्विभवदर्थाश्रयात्मधारणाक्रियेतिवार्थः वयंवेदमध्यया महै वेदाक्षरावाप्त्यनुकूलावद्धस्मदर्थाश्रयाध्ययनक्रियातद्विषयाशुभाशंसाशुभाशंसा विषयभूतावेदाक्षरावाप्त्यनुकूलावद्धस्मदर्थाश्रयाध्ययनक्रिये- तिवार्थः अध्ययनायोद्यतोभवसाधोसाधुसंबोध्यकाध्ययनफलकोद्योगवदेकयुष्मदर्थाश्रयात्मधारणाक्रियातद्विषयाप्रवर्तनाप्रवर्तनाविषयभूताध्ययनफ लकोद्योगवदेकयुष्मदर्थाश्रयात्मधारणाक्रियेतिवार्थः ज्योतिःष्टोमेनस्वर्गकामोयजतां स्वर्गप्राप्त्यनुकूलाज्योतिःष्टोमसंज्ञकायागकरणिकैकस्वर्गकामपुरुषाश्रा याभावनातद्विषयाप्रवर्तनाप्रवर्तनाविषयभूता स्वर्गप्राप्त्यनुकूलाज्योतिःष्टोमसंज्ञकयागकरणिकैकस्वर्गकामपुरुषाश्रयाक्रियेतिवार्थः यद्यपियादादितुवा

॥ तुह्योस्तातङाशिषिवा॥ ॥ ५ ॥

स्योनकालविशेषेविहिताः तथापिभविष्यत्कालोऽवगम्यतेऽतीतवर्तमानयोर्विध्याद्यसंभवात् यत्तुशब्दंकुर्वाणोऽपिनरेविरामाशंकायांशब्दंकुर्विति वर्तमानेपिविधिः संभवतीत्युक्तं तन्न तत्रापिभाविशब्दविषयत्वाद्विधेर्नवर्तमानशब्दविषयता विधिग्रहणोऽनुवर्तमानेपुनः प्रेरणोपादानमधिकसंग्रहार्थंतेनातिसर्गप्राप्तकालयोरपितु वादिःसिध्यतिप्रैषस्तुविधिरेव त्वंगंगांगच्छ अतिसर्गस्तुतदिच्छयाप्रवर्तनातवेच्छाचेद्गंगांगच्छकेनचित्किंचित्प्रयुक्तमध्याह्नकालस्त्वयावक्तव्योममतदागंगागंतव्यास्तीति सा आह प्राप्तकालस्त्वंगंगांगच्छेतिदिक् ॥ ४॥ तुह्योहिस्थतुहोतयोः तातङोङित्वेपिनांत्यादेशः ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेति ङित्वंतस्येत्यस्याप्रवृत्तेः किंचानन्यार्थङितोङित्वमं त्यादेशंप्रयोजयति अत्रनुब्रूतात्त्वं द्वादुग्धादित्यादौगुणवृद्धिप्रतिषेधेसंप्रसारणेक्वचिच्चरितार्थत्वाङ्ङित्वस्यनांत्यादेशता ननुतुपूतात्तातंङ्गतुह्निनातनेनेत्येवकुतोनपरत्वा न्निदर्तिचेत्तमेवंप्रेरणोपिप्रसंगात् नहिआशिषितातङ्प्रेरणेनेतिव्यवस्थालभ्यते किंचनात्त्विचपुष्पदिवाशस्त्रदिचभागेरिति बहुवचनात्यातोस्त्रयोभागाविधेयाः तत्रतङ्ना यतेचतुर्भिः कोभागःत्रिभिः कोवेतिव्यवस्थानसिध्येदितिदिक् ॥ ५ ॥ ॥

वे·श्रा
ल·भा·
५

अनद्यतनेऽतीते काले द्योत्ये वाच्ये वा धातोर्दिवादयः अस्मिन्नहनीत्यद्य सद्य आदित्वात् इदम अशद्यप्रत्ययश्चाहनीत्यर्थे निपात्यते तेन द्विनोक्तत्वात् प्रथमा अद्यशब्दवाच्यः कि
यान्कालः अतीतरात्रेरंतिमं यामद्वयमाऽऽगामिन्याः प्रथमं यामद्वयं मध्यवर्ती दिवसः सकलः एषोऽद्यशब्दवाच्यः कालः केचित्तु अरुणोदयादारभ्याऽरुणोदयपर्यंत नः का
लः अन्ये तु सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यंतमित्याहुः लौकिकानां ह्योऽद्य श्वइति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् अद्यभवोऽद्यतनः त्यतनावितितनः अद्यतनः कालस्त्रि
विधः अतीतो वर्तमानोऽनागतश्च तत्रातीतेऽद्यतने भूते सिः अद्यतने वर्तमाने तिबादिः अद्यतनेऽनागते त्वादौ भविष्यति स्यप् नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरि
ति तस्मिन्नह्यस्तने काले दिवादिरित्यर्थः परोक्षे परोक्षेणादिविधानात् यद्वा अद्यतनादन्योऽनद्यतन इति नञ् तत्पुरुषः अन्यस्वरेइत्यत् नाम्नोनइति नलोपश्चानुन वि
धानसामर्थ्यात् एवमपि ह्यस्तनो लभ्यते न त्वद्य ह्यो भुंक्ष्महीत्यत्रातिप्रसंगः अद्यतनाद्भिन्नस्य ह्यइत्यस्य सत्वादिति चेत् मैवं परत्वात्सेः संभवात् दिवादेरवकाशो ह्यस्त
नः कालः ह्योभवत्तत्पुत्रः सेरवकाशोऽद्यतनोऽतीतः अभूद्दृष्टिरिति उभयविवक्षायां द्वयोः प्रसंगे परत्वात्सिर्भवति अत्रानद्यतनेइतियोगं विभज्य तिबादीननुवर्त्यानद्य

॥अनद्यतनेतीतेदिप् तां अन् सिप् तं त अमिप् व म तन् आतां अंत थास् आथां ध्वं इ वहि महि ६॥

तने तिबादयो विधेयाः अनद्यतनोऽतीतोऽनागतश्च ग्राह्यः तेन यजतिस्म इत्याजवा युधिष्ठिरः योऽन्नं ददाति दाना वा स स्वर्गं याति याता वेति सिद्धं ननु ह्यस्तनइति वक्तुमुचितं ला
घवात् अतरार्थं नाद्यस्य नास्ति ह्यस्तन इत्यस्यैवाऽन्वयसंभवादिति चेत् सत्यं नञो क्रमनित्यमित्यद्यतनेपि परोक्षेणादिविध्यर्थमिदं बहुजगद पुरस्तान्न समन्नाकिलाहं
सुप्तो हं किल विललाप अत्र मद्यनिद्रादोषेणाऽऽत्मनिष्ठक्रियाया अप्यननुसंधानात्पारोक्ष्यं ननु बहुव्रीहिपक्षेऽद्यतने दिवादिः प्राप्नोति अद्यतनेऽद्यतनाऽभावादिति चेन्ना
निषेधस्य प्रसक्तपूर्वकत्वात् अद्यतनेऽनद्यतनस्य प्रसंगाऽभावान्निषेधाभावः यद्वा अद्यतने व्यापकेऽद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्वात् दिवसे प्रहरोऽस्ति प्रहरे मुहूर्तः मुहूर्ते घटि
का इतिवत्तत्र ह्योभवत्तत्पुत्रः गतदिवसाऽऽधारिकायुष्मदर्थजन्यपुत्राश्रयात्मधारणानुकूला नीना क्रियावेदमध्यैत वद्धः एकवद्ब भिन्नाश्रयकावेदप्राप्य ऽनुकूलावि
राऽतीताध्ययनक्रिया अहमोदनमपचं एकाऽस्मदर्थाभिन्नाश्रयौदनोऽन्यप्यनुकूला चिरातीतापाकक्रिया यूयं घटमकुरुत बहुयुष्मदर्थाभिन्नाश्रयाघटोत्पत्यनुकूलावि

रम
५

अनद्यतनातीतपरोक्षार्थक्रियावृत्तेर्धातोरिति द्योतकतापक्षः अक्ष्णः परः परोक्षः टाडकाद्न्यः यस्य लोपः अक्षादिंद्रियात्परइतिवा किंचिदमाद्यंतस्य परत्वमिति पंचम्यंतस्य पर
त्वम् सह्यादित्वात्परशब्दस्यौकारोऽस्मादेव निपातनाद्वा विक्लित्यनुकूलो व्यापारसंतानोऽधःश्रयणांतः पच्यर्थः क्रियाशब्दवाच्यः तस्य समुदायस्य युगपदुत्पत्त्यभावादाशु
विनाशित्वाच्च प्रत्यक्षत्वं न संभवति यद्यपि तथाप्येकैकव्यापारस्य प्रत्यक्षत्वात् तत्समुदायेपि प्रत्यक्षत्वाभिमानो लौकिकानां यत्र त्वेकोप्यवयवो न प्रत्यक्षस्तत्र क्रियापरोक्षे
त्युच्यते अन्ये त्वाहुः यद्यपि क्रिया सर्वा परोक्षैव प्रत्यक्षेण सा सर्वा समुदायी हृत्वा निदर्शयितुं न शक्यते देशांतरप्राप्त्यादिफलेन त्वनुमीयते तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्या
पाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेषां प्रत्यक्षत्वेपि प्रत्यक्षत्वं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि णलादिर्भवत्येव अयं पपाच त्वं पेचिथेति एवं स्वव्यापा
रस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासंगादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणाऽनुमितौ भवत्येव अहं विललापेतिवत् नाहं कलिंगान् जगामेत्यत्र तु पापभयात्स्वयमनुष्ठिताया
क्रियापलप्यतेऽतस्तस्या अभावप्रतिपादनात्परोक्षता अतो वैचित्र्यापह्नवयोरिति न वक्तव्यं भवति रामो राज्यं चकार प्रजापालनाद्यनुकूलैकरामाभिन्नाश्रया चिरातीता परो

परोक्षेणप अतुस उस थप अथुस अ णौ व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ॥ ७॥ द्विश्च ॥ ८॥ सा क्रिया त्वमीशमश्वमेधेनेयष्ठ एकयुष्मदर्थाश्रया ईशपूज
नानुकूलाऽश्वमेधसंज्ञकयज्ञकरणिका चिरातीता परोक्षा क्रिया अनद्यतने किं ग्रामांतरे घटोऽभूत् अत्र घटभवनं परोक्षमतीतमपि न चिरातीतं अतीते किं अपमन्तं
भोक्ताऽभुजेः भविष्यदनद्यतनत्वेऽप्यतीतत्वाभावः न चात्र विशेषविहितैस्तादिभिरेव बाधः स्यादिति वाच्यं अपरोक्षे तादीनां सावकाशत्वात्परोक्षे णलादिभिरेव बाधसंभवात्
परोक्षे किं रामो राज्यमकरोदिति हनुमद्वाक्यं घटो भवदिति वक्तुर्घटोत्पत्तिश्चिरातीताऽपि न परोक्षा यत्तु उत्तमपुरुषेण णलुत्तमो वेति ज्ञापकात्प्रयोग इति तन्न वैचित्र्यादीनस्य
सावकाशत्वादिति दिक् ७ णलादीननुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते धातोर्द्विर्वचनं भवति णलादौ परे सति द्वौ वारौ वितिद्विः द्वित्रिचतुर्भ्यः क्रियावृत्तौ सुः इत्वसोऽपवादः अनेनैवा
निर्देशेनेदं वचनं ज्ञाप्यते अत्र क्रियावाचकं विना क्रियाऽऽवृत्तेरसंभवाद्वचनमित्यध्याह्रियते तच्च हृदंतं तदपेक्षया धातोरिति कर्मणि षष्ठी धातोर्द्वे उच्चारणे कर्तव्ये इ
त्यर्थः यद्वा द्विरिति संख्यामात्रवाचकाद् द्विशब्दाल्लिंगार्थे इति सिः द्व्येकयोरितिवत् अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् धातोरिति गुणगुणिसंबंधे षष्ठी धातोर्द्वित्वं भवतीत्यर्थः॥

अत्र दिः प्रयोगे गोद्विर्वचनेनत्वादेशः सत्यादेशेतुनोसेत्यादौतुतोषेत्यादिरूपंस्यात् हलन्तस्यसस्यसत्वात् शब्दस्यवदिरावर्ततेनत्वर्थः द्विश्चेति विधेयसहचरितेनचकारेणविधेयांत रंसमुच्चीयते नचोक्तस्याऽसंभवात्तदानुकृष्टंगृह्यते तेनदयतेर्दिग्यादेशेद्वित्वंनेतिलक्ष्यानुरोधादऽन्यदपिभवति पिप्येइत्यादिःपरोक्षइतियोगंविभज्यदिवादीननुवृत्त्यपरोक्षे दिवादयोविधेयाःतेनशश्वरकरोत् चकारवा अनंतरस्येतिन्यायेनोक्तणादियोगेनैव द्वित्वं नविदोनवानामितिविहितणादियोगइतिदिक् ८॥ स्वस्यपरस्यचेष्टार्थ स्याशंसनंआशीः तस्यांवाच्यायांधातोर्यादादयः यद्वाप्रार्थ्यमानक्रियाहर्त्तेर्धातोर्यादादयइति ॥९॥ ननुङित्वेनैवगुणादिनिषेधःसिद्धइतिचेन्न इत्यात्सुप्यादित्यादौ संप्रसारणार्थत्वात् आशीरितिकिं स्वप्यादितिविध्यादौमाभूत् यादादेः किंरूपंतु इत्यादौसंप्रसारणंयथानस्यात् पंकिंयक्षीष्टकेशावोमंगलंक्रियासुः ब्रह्मविष्णुमहेशा भिन्नाश्रयकाबहुयुष्मदर्थसंबंधमंगलोत्पत्त्यनुकूलायोत्पादनानद्विषयाऽऽशंसना आशंसनाविषयोत्पादनावेतिवोधः भगवन् त्वंनोमंगलंक्षपीष्ठाःएकभगवदर्थ

आशिषि यात् यास्तांयासुस् यास् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्मसीष्टसीयास्तां सीरन् सीष्ठास् सीयास्थांसीध्वं सीय सीवहि सीमहि ९ आशी

र्यादादेः पंकित् १० श्वस्तनेता तारौतारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मितास्वस् तास्मस् तांतारौतारस्तासेतासाथेताध्वेताहे तास्वहेतास्महे ११॥

संवोध्यकावद्धस्मदर्थसंवंधिदुःखनाशनेनस्वरूपसुखाभिव्यक्त्यनुकूलायोत्पादनानद्विषयाऽऽशंसाआसंसाविषयभूतोत्पादनेतिवाबोधः अहंवेदमध्येषीय एकास्मदर्थाभि न्नाश्रयावेदाक्षरावाप्त्यनुकूलायाध्ययनक्रियानद्विषयाऽऽशंसा आशंसाविषयभूताऽध्ययनक्रियेतिवाबोधः १० अद्यतनंदिनंविहायाऽऽगामिदिनेष्वःशब्दोवर्ततेतन त्रभवः श्वस्तनः कालः तस्मिन्वाच्येधातोस्तादयः यद्वा श्वस्तनेव्यापारेवर्तमानाद्धातोस्तादयः श्वोभविताराज्यंकुमारस्यचिरागामिदिनाधाराएकराज्याऽभि न्नाश्रयकाऽऽगामिकालभाविनी आत्मधारणाऽनुकूलाक्रियेत्यर्थः त्वंसुखंगंतासि एकयुष्मदर्थाभिन्नाश्रयासुखोत्पत्त्यनुकूलाऽऽगामिदिनभाविनीगतिक्रिये तिवोधः वयंवेदमध्येतास्महेबद्धस्मदर्थाभिन्नाश्रयकावेदाक्षरावाप्त्यनुकूलाऽऽगामिदिनभाविनी अध्ययनक्रियेतिवोधः॥ ११॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवनंभूःसंपदादित्वाङ्गावेक्विपृतस्यांभुविशुद्धेधात्वर्थेसाध्यरूपेभावेघञर्थसुसिद्धरूपोभावः स्वार्थेआदितिफलितं फलाश्रयः कर्मफलंचधातुनैवोक्तमित्याश्रयमात्रमा
स्यानार्थः अनन्यलभ्यत्वात् नचप्रथमांतेनैवाश्रयोलब्धइतिवाच्यं घटःक्रियते इत्यत्रघटत्वेनैवघटस्योपस्थानात् नत्वाऽऽश्रयत्वेन आश्रयत्वंत्वखंडोपाधिरू
पमवच्छेदकं यद्वा आश्रयत्वमेववाच्यं अभेदेनतदेवाऽवच्छेदकंचभावेऽकर्मकाद्धातोरात्कर्मणोऽसंभवात् सकर्मकात्तुकर्मणिआत् ननुसकर्मकाद्भावेपिप्रा
प्नोति ततश्चघटंक्रियतेदेवदत्तेनेत्यपिस्यादितिचेत् मैवं द्विश्चेत्यनश्चोऽनुवर्तनेसोऽवधारणार्थः सकर्मकाद्धातोःकर्मण्येवात् नभावे ननुतर्हिभाववत्कर्तर्य्य
पिनस्यादितिचेन्न मध्येऽपवादन्यायात् न्यायश्चायंलाघवमूलकः निषेधस्योपस्थितेनैवनिषेध्याकांक्षायाः पूर्णेअनुपस्थितंनग्राह्यमितिलाघवं अथकिमर्थ
मिदमारभ्य तेपूर्वयोगेस्मिवारयोर्विहिताएव नचार्थविशेषलाभार्थमिदं अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेपिभवंतीतिभावार्थस्यलाभात् अपकर्तरीतिकर्तुः इण।
तन्यकर्तरीतिकर्मणश्चलाभात् मैवं अस्यनियमार्थत्वात् इणातन्यकर्तरीतिसर्वाणिकारकाण्यभिधेयत्वेनप्राप्तानि संज्ञायामकर्तरीत्यत्रयथाप्राप्तानितथात्रापि

॥ आङुविकर्मणि १२॥ ❁ ॥

नत्रनियमोऽनेनक्रियते कर्मण्येवात्नान्यस्मिन्नर्थेइत्यंभावेऽप्राप्तौसत्यांभुवीत्युक्तं तथापिकर्तर्य्यऽप्राप्तौकर्तरिपंचेत्युक्तंनियमपक्षेपिनाऽर्थेनियमःक्रियतेकर्मणि।
आदेवननुपंयतएवकारस्ततोऽन्यत्राऽवधारणमितिसिद्धांतादर्थेऽस्यनियमोभवतिननुप्रत्ययस्यतेनकारकांतरेप्रत्ययस्याऽनिवारणादुष्टोऽयंपक्षः अतः प्रत्यय
नियमोऽत्रक्रियतेआत्कर्मण्येवभवतिनकरणादौ अर्थस्याऽनियतत्वात्तत्रक्तप्रत्ययाभवंत्येव अर्थनियमेपिवच्चनात्क्तः सुरितिसुवचं अथभुविकर्मण्याऽऽ
दितिवक्तुंयुक्तं विधेयस्यपश्चान्निर्देशस्योचित्यादितिचेत् उच्यते आदितियोगविभागेनाऽन्यस्मादपिधातोरात्द्विधीयतेतेनजिज्ञासतेशुश्रूषतेसुस्मूर्षतेदिदृक्षतेइत्या।
दिसिद्धं ज्ञाश्रुस्मृदृशामित्यादिनवक्तव्यंभवति अथभूकर्मणीत्येववक्तव्यंकिंपृथङ्निर्देशेन उच्यते कर्तरीतियोगोविभज्यतेभुवीतितृतीययाविपरिणम्यते कर्म।
णीत्यनेनकर्मस्यात्गृह्यतेतुल्येइतिनिवृत्ताक्रियतेकर्मस्ययाभुवाक्रियपातुल्यक्रियेकर्तर्य्याङ्भवतिकाष्ठंभिनत्तीत्यत्रकाष्ठस्ययाक्रियाविदारणाख्यात्तद्रूपासैवकाष्ठं

वै·श्रा·
ल·भा·

भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्तृभूतेपि भवति यक्चतुर्ष्विंत्यत्र यगिति प्रथमोच्चारणाद्यगिति योगो विभजनीयः तत्र कर्मणि कर्तरीत्यऽनुवर्त्य कर्मकर्तरि यगपि वि
धेयः लक्ष्यानुसाराद्योगविभागादिष्टसिद्धिरिति सिद्धांताच्चतुर्ष्वेवसः द्रुणतु द्रुणतनीत्यत्र वक्ष्यते एतावाऽऽ चक्रौ कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां भ
वतः न कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च यत्र कर्मणि दृष्टे क्रियाऽनुमातुं शक्यते नेन कर्मस्थक्रियाः ततोऽन्ये कर्तृस्थक्रियाः यथा पक्वेषु तंडुलेषु भिन्नेषु चका
ष्ठेषु दृष्टेष्वदृष्टः कर्तृव्यापारोऽनुमीयते तदुक्तं कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया आशासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया यद्यप्याधारभावयोरित्य
त्र भावशब्देन क्रियाऽपि गृह्यते तथाप्यत्र भेदो विवक्षितः पृथगुपादानात् परिस्पंदरूपो धात्वर्थः छिदादिः क्रिया अपरिस्पंदरूपो विक्लित्यादिर्भावः पचतिओदनं
भिनत्ति काष्ठं च देवदत्तः पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेव यद्यपि काष्ठानि पचंति स्थाली पचतीत्यादौ साधनाधारयोरपि कर्तृत्वं दृश्यते तथापि न तत्र यगातावविधा
नात् क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र करोतेरपि कर्मकर्ता दृश्यते सचोत्पादनार्थत्वे एव संभवति न तु यत्नार्थत्वे यत्नस्य ज्ञानेच्छादिवत्कर्तृस्थत्वात् आशास्ते घटं ना आशा

॥ कर्तरि पंच ॥ १३ ॥ ꙰ ॥

स्ते घटः स्वयमेव गच्छति ग्रामं ना गच्छति ग्रामः स्वयमेव घटग्रामयोर्दृष्टयोर्न हि पुरुषस्य व्यापारोऽनुमातुं शक्यते इति कर्तृस्थत्वं क्रियायाः १२ कर्तरि वाच्ये धातोः पंचाद
त् देवदत्तः पचति येनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा ननु भावकर्मकर्तृष्वाऽऽ द्विधानात्कथं निर्णयः मैवं प्रयोगान्निर्णयसंभवात् आस्तेशेते पुरुष इत्यत्र कर्तरि प्रथमादर्शनात्कर्त
र्यात् शय्यते आस्यते पुरुषेणेत्यत्र कर्तरि तृतीयादर्शनात् भावे आत् चक्रे करिष्यते वा घटं कुलाल इत्यत्र कर्तर्यात् चक्रे करिष्यते वा घटः कुलालेनेत्यत्र कर्मणि।
आत् कर्मणि प्रथमायाः कर्तरि तृतीयायाश्च दर्शनात् लुषीष्ट कर्तेत्यत्र न निर्णय एव यथा रामाभ्यामित्यत्राऽऽ निर्णयः कर्तरि द्याग त इत्यादि सहोक्तौ तु न तृतीयादेर्निर्णयस्त्व
केचित्तु अकर्मकाद्यक्सहितऽआत् भावे सकर्मकाद्यक्सहितआत्कर्मणि ताभ्यामपत्नुक्यनमादिसहितआत्कर्तरीत्यादिनियामकमाहुः तन्न कर्मकर्तरि व्यभिचारात्
भिद्यते कुशूलः स्वयमेवेत्यत्र यक्सहितस्याऽऽतः कर्तरि विधानात् पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेत्यादौ भावे च दर्शनात् ननु कर्तृग्रहणं किमर्थं भावकर्मणोः पूर्वेणावि

रम
७

धानात् परिशेषात्कर्तर्य्येव यं भविष्यति अत्राह माधवः ननु पंचेत्येवास्तु सूत्रे माकारि कर्तृग्रहणं न चाङ्कुर्वीत्यतो भावकर्मणोरनुवर्त्तेयातामिति वाच्यं योगांतरारंभात् ॥ अन्यथा पाङ्कुविकर्मणीत्येव सिद्धत्वात् न चार्थांतरं संभवतीति पारिशेष्यात्कर्तर्य्येव स्यादिति किं कर्तृग्रहणेन एवं तर्हि भावनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणं अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वाद्भाव एव स्यात् अपकर्तरीति ज्ञापकात्कर्तरि स्यादिति चेन्न कर्तर्य्येव यथा स्यात्कर्मकर्तरि माभूदिति कर्तृग्रहणमिति तन्न धात्वर्थेन कारकाणामाक्षेपात्तत्राप्राप्तेन द्वारकाणार्थे कर्तर्य्येव यमिति नियमार्थं कर्तृग्रहणसंभवात् असद्दुक्करीत्याकर्मकर्तर्य्यप्राप्तिविधेः संभवात् त्वदुक्करीत्याकांक्षानिपचंतीति करणे कर्तरि स्थाली पचतीत्याधारे कर्तरि चाप्रसंगात् १३ ॥ चतुः शब्दः चतुष्टयसंख्याविशिष्टस्य वाचकः संख्येयविशेषाकांक्षायां वचनानि न संबध्यंते तेषां चतुष्ट्याभावात् वचनानां त्रित्वात् नापि प्रथममध्यमोत्तमाः पुरुषाः संबध्यंते तेषामपि तथात्वात् अतोऽत्र विभक्तयः संबध्यंते न च तत्र चतसृषु स्यादिति वाच्यं चतुर्ष्विति सामान्येन पुंसकनिर्देशस्य संभवात् सुदुपहंतुं शक्यमितिवत् यद्वा आख्यानप्रकरणात् चतुर्विधेष्वाख्यातेष्वित्यर्थः तत्र वर्त्तमानार्थत्वमेका विधा विधिसंभावनार्थत्वमित्यपरा आ

॥ यक् चतुर्षु ॥ १४ ॥ अपकर्त्तरि ॥ १५ ॥

शीःप्रेरणार्थत्वमित्यन्या अतीतानद्यतनार्थत्वमिति चतुर्थी यद्यपि सप्तविधा आख्याना उक्ताः प्राक् तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादितश्चत्वारो ग्राह्याः अत्राव्यवहितमपि कर्तरीति नानुवर्त्तते उत्तरत्र कर्तृग्रहणादन्यथाऽनेनैव तत्सिद्धौ किं तेन अतो भुविकर्मणीति चानुवर्त्तते न च नयकोऽभिधेयमाख्यातेनैवोक्तत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाभ्युपगमात् अतस्तद्विमितं विशेषणाभावार्थकेषु कर्मार्थकेषु चतुर्ष्विति अत्र तंत्रादिना वाक्यभेदेन वा द्वितीयोऽप्यर्थो ग्राह्यः भावकर्मार्थकेषु चतुर्षु परत इत्येकोऽर्थः कर्मकर्त्रर्थेषु चतुर्ष्वित्यपरः चतुर्ष्विति निर्देशेन नामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले नामांत्यस्य रेफस्य सुपि परे न विसर्ग इति ज्ञापितं तेन गीर्षु पूर्षु दोःषु सजूःष्वित्यादि सिद्धं एतदर्थमेव चतुर्ष्विति सामान्यनिर्देशः कृतोऽन्यथा चतसृष्वित्युक्ते इदं न ज्ञाप्येतेति दिक् १४ ॥ अत्रापि कर्तरीति नाऽयोऽभिधेयमाख्यातेनोक्तत्वात् किंत्वनुवृत्तस्य चतुर्ष्वित्यस्या विशेषणं कर्त्रेऽर्थेषु चतुर्षु धातोर्यक्प्रत्ययः ननु इह कर्तृग्रहणं किमर्थं भावकर्मणोर्यक् विधानात् परिशेषात्कर्तृलाभादिति चेन्न इह कर्त्रेऽग्रहणे यको भावकर्मणो

विधानाऽसंभवात् सन्निधानात्कर्त्तर्य्येव विधानसंभवाच्च अपः पित्वमपित्वादिर्ङि दितिङित्वाऽभावार्थं अन्यथाभवतः नयतइत्यादौ ङित्वाद्गुणो न स्यात् विधेयस्य प्रथमो
च्चारणानुयोगविभागार्थं कर्मणिकर्त्तरीतिचाऽनुवर्त्ततेकर्मकर्त्तरिचतुर्षुधातोरप्रत्ययः क्वचिद्भवतियकोऽपवादः तेनगणपतिगणंगोपालः गणपतिगणः स्वयमेव
केषांचिन्मतेगणायते कर्मकर्त्तर्य्यौद्वा गणपतिगणयतेगणः स्वयमेव कारयतिघटंप्रभुः कार्यतेघटः स्वयमेवचिकीर्षतिघटंकुलालः चिकीर्षतेघटः स्वयमेव अ
लंकरोतिकन्यांपिता अलंकुरुतेकन्यास्वयमेव ब्रवीतिकथांविद्वान् ब्रूतेकथास्वयमेव गांदोग्धिगोधुक् दुग्धेगौः स्वयमेवप्रस्तौतिगांगोपः प्रस्नुतेगौः स्वयमेवनमति
दंडंदंडी नमतेदंडः स्वयमेव अन्तर्भावितण्यर्थावेतौगिरतिग्रासंअन्ना गिरते ग्रासः स्वयमेवेत्यादिसिद्धं केचित्तुसन्निधानाऽसन्निधानेनाऽनुवृत्तिप्रयोजकेकिंविषत्वाऽनि
षत्वे प्रयोजकेयक्चतुर्ष्वित्यत्राऽनिषत्वात्कर्त्तरीतिनाऽनुवर्त्ततेइष्टत्वाद्भुविकर्मणीतिचाऽनुवर्त्ततेऽतोऽत्रपरिशेषात्कर्त्तरीतिलब्धेपुनः कर्तृग्रहणमन्यत्रापिकर्त्तरियगाऽऽ
तोर्विधानार्थं तेनसृज्यतेस्रजंभक्तः युज्यतेब्रह्मचारीयोगंतप्यतेतपस्तापसइतिसिद्धं अत्रस्रजतियुनक्तिनपतीतिप्राप्तमितिदिक् ॥ १५ ॥ अद्आदिर्यस्यसअदादिस्तस्मा

॥ अदादेर्लुक् ॥ १६ ॥ ह्वादेर्द्विश्च ॥ १७ ॥ ॥

द्दादेः अदभक्षणेइत्याऽऽरभ्यदिवुक्रीडेत्यतः प्राक्वर्त्ती समुदायोऽदादिशब्देनगृह्यते तस्यचाऽनुच्चूताऽवयवभेदस्याऽन्यपदार्थत्वेनविवक्षणात् ददादेरित्ये
कवचनंपूर्वसूत्रादपइत्यनुवर्त्तते तच्चषष्ठ्याविपरिणम्यतेतस्यलुग्विधीयते अत्रचतुर्ष्वित्यस्याऽनुवृत्तिस्तुनोपपद्यतेऽचतुर्ष्वयोऽभावात् अत्रनञ्गुणसंवि
ज्ञानवद्बहुव्रीहेराश्रयणाददत्तेरप्यपोलुक् अपः किंअद्यते एवमग्रेपि ॥ १६ ॥ हुआदिर्यस्यसह्वादिः तस्य द्वौवारौइतिद्विः द्वित्वविशिष्टवाचकात् द्वि
शब्दात्क्रियायाअवृत्तौसुः साचयोग्यतावलादुच्चारणक्रियागृह्यतेलुगित्यनुवृत्तंसप्तम्याविपरिणम्यते ह्वादेरिति कर्मणिषष्ठी उच्चारणक्रियायाः कर्मत्वा
त् तथाचलुकिसतिह्वादिर्द्विवारमुच्चारणीयइतिफलितं द्विः प्रयोगोद्विर्वचनमितिसिद्धांतोनतुस्थानेद्विर्वचनमिति लुकिकिंहूयते अत्रचकारोऽधिकः पू
र्वेणापोलुकि अनेनद्विर्वचनस्यविधानेनसिद्धत्वात्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनभीह्रीभृहुवाऽऽमामितिद्वित्वमितंवसिध्यति ॥ १७ ॥ ३ ॥ ❁ ॥

दिवआदिर्यस्य सतस्माच्छ्यन्प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परेषु अत्राऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्त्तते तेन भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषो यो वा अनुपसर्गा द्यसः संपूर्वाच्चेति बोध्यं यद्वा भ्राशादयो धातवः दिवादिषु पुष्पादिभ्योऽन्यत्र पाठ्याः आदही आदहेंषु याही पाहेंषु उभयाहीः उभयाहेंषु अर्थाश्च तत्त ह्नणोक्ता अत्रापि भ्रा ह्याः वास्त्राशेति सूत्रारंभे यथा यसुसंयसु इति च पाठं यसुपाठेन सिद्धे संपूर्वपाठस्तु नियमार्थः संपूर्वादेव यो न उपसर्गान्तरपूर्वात् अपतुभ्वादिपाठाज्ज्ञवतियेन नाप्रा प्तिन्यायेनायोऽपवादोऽयं यः चतुर्षु किं दिदेव कर्त्तर्थेषु किं दीव्यते यद्यपि यक् किच्च समानं रूपं तथाप्यर्थे पदे च विशेषः ॥ १८ ॥ सुआदिर्यस्य स स्वादिस्तस्मान्नुः प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु सुनोति चतुर्षु किं सुषुवे कर्त्रर्थेषु किं सूयते सोमो भवता श्रुश्रवणे स्वादिष्वेव पाठ्यः दृशादेः पश्यादिरिति श्रुभावः तक्ष्णू तनूक रणे अक्ष्णू व्याप्तावेतौ स्वादिष्वपि पाठ्यौ भ्वादिषु च तेन तक्ष्णोति तक्षति अक्ष्णोति अक्षतीत्यादि सिद्धं ॥ १९ ॥ तुदआदिर्यस्य स तस्मात् अप्रत्ययः कर्त्तरि चतुर्षु ॥ अप्रत्ययस्यापि नादिरिति ङित्त्वान्न गुणः तुदति किं च अप्रत्यये सति वा दीयोः शतुरिति नुम्विकल्पः तुदंती अपि तु नित्यं नुम् पचंती अथ रियति धियति इत्यत्र अ

॥ दिवादेर्यः ॥ १८ ॥ स्वादेर्नुः ॥ १९ ॥ तुदादेरः ॥ २० ॥ रुधादेर्नम् ॥ २१ ॥

प्रत्यये सति गुणः कुतो न ननु धातोरुपधाया गुणो विधीयतेऽत्र तु इकारो न धातोरुपधेति चेत् उपधापाइत्यवयवषष्ठीत्वात् उपधाभूतस्य च धात्ववयवत्वात् गुणप्राप्तेः सत्वात् उच्यते अंत्याद्वर्णात्पूर्वस्योपधात्वेनान्यस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् अप्रत्ययस्य चाधात्ववयवत्वान्न दोषः यद्वा अंतरंगवहिरंगयोरंतरंगं बलवदिति प रिभाषाश्रयणात् इयुतु अप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादंतरंगः गुणस्त्व प्रत्ययमाख्यातं चापेक्षमाणो बहिरंगः एवमशुश्रुवदद्दुद्रुवदित्यादावपि बोध्यः ॥ २० ॥ रुधा आदिर्यस्य स रुधादिः तस्मान्नम् प्रत्ययो भवति कर्त्तरि चतुर्षु रुणद्धि चतुर्षु किं रुरोध कर्त्तरि किं रुध्यते ननु रुधादेरिति भाव्यमंतर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वा त्समिदाऽऽधानमिति वदिति चेत्तन्न स्वस्थार्थे पदकार्याऽकरणात् अन्यथा रुदिः आदिर्वा रुधिः आदिर्वा संदेहः स्यात् ननु व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात् । रुधिरादिर्ग्रहीष्यत इति चेत् एवं तर्हि क्वचिदवांतरपदकार्यं नेति ज्ञापितं क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं सुरापाणं शरवणमित्यादावेकपदत्वप्रयुक्तं णत्वं भवति समासे

कचिदेकपद्ग्रहणात्वहेतुरितितस्मादेवलब्धं स्यादेतत् नम् किंप्रत्ययः आगमोवा नाऽऽग्नः रुधादेरितिपंचम्याश्रयणात् परः स्यात्ततुमध्येनचमित्वसामर्थ्यादंत्यात्स्वरा
त्परोभविष्यतीतिवाच्यं नमित्यस्यनमइत्यत्रविशेषणेमित्वस्योपक्षीणत्वेनासामर्थ्यात् अन्यथानमइत्यत्रनादित्युक्तेयत्नानांपावनानामित्यादावपिनलोपापत्तेः
नचदीर्घे कृतेनशब्दात्परत्वाभावात्नातिप्रसंगइतिवाच्यंपरत्वान्नलोपस्यैवप्रसंगात् नांत्यः आगमत्वेमध्येविधानसंभवेप्यपोदुर्वारत्वात्प्रत्ययस्यैवहिप्रत्यया
नरमपवादोभवतिनत्वागमइति उच्यते मित्वसामर्थ्यादंत्यात्स्वरात्परोऽयंनमन्नचविशेषणेउपक्षीणंतद्विशेषणार्थेअनुबंधांतरस्यैवसुवचत्वात् नमिमध्येसा
तितिवादिपरत्वस्यानवरुद्धत्वेनाऽऽपृस्यादितिवाच्यं दधिग्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौडिन्यायेतिन्यायेननक्रदानेनदधिदानमिवनमावाध्यतेइतिसुवचत्वात् सत्य
पिसंभवेवाधनंभवतीत्यभ्युपगमात् यद्वा अवादिभिराख्यानानांकर्त्रर्थेवोधनीयेसाहाय्यंक्रियतेनत्वप्रतिपदोक्तेननमैवकृतमित्यपोनप्रयोगोवैयर्थ्यादितिदिक् २१॥
तनआदिर्यस्सतनस्मात् उप्रत्ययोभवतिकर्तरिचतुर्षु तनोति चतुर्षु किं ततानकर्तरिकिम् तन्यते नन्वेवंनलोपशिश्वादेरितिवनादेरित्यपिभाव्यमितिचेन्नस्पष्टार्थेन।

॥ तनादेरुप् ॥ २२ ॥ ॥

लोपाऽकरणात् अन्यथातादेरित्युक्तेननादेर्वातकारादेर्वासंदेहः स्यादथव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितिन्यायात्संदेहाभावइतिचेत् तर्हिक्वचित्नलोपाभा
वोज्ञाप्यतेसन् आदिर्येषांतेसनादयः वृषवर्षकंवसुयस्सवृषवन्वसुः वृषाऽश्वोयस्यसवृषणाश्वइत्यादौनलोपोन यद्वा तनआदिर्यस्सउच्चारणार्थोऽकारः
एवंकृधआदिर्यस्येत्यपि अथोपः पित्वंकिमर्थंनचतूपइत्यत्रविशेषणार्थं तुश्चउश्चेति द्वंद्वेत्वोरितिउश्चतुश्चेति द्वंद्वेउत्वोरितिनिर्देशेनवानिर्वाहात्
तु प्रत्ययसाहचर्यात्प्रत्ययस्यैवोकारस्यग्रहणंनचतुधातुरेवग्राह्यस्तस्यगुणइत्येवसिद्धत्वात्प्रत्ययाऽप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणमितिन्यायाच्च मैवं अपि
तादिर्ङिद्वदितिओर्ङित्वेनकरोतिकुरुतइत्यादौगुणाऽप्रसंगात् नचङित्वदुरितिज्ञापकात्करोतेर्गुणोभवतिगुणंविनाऽकाराऽसंभवादितिवाच्यं घर्णो
तीत्यादौगुणाप्रसंगादितिदिक् ॥ २२ ॥ ॥

क्रीरादिर्यस्य स क्र्यादिस्तस्मान्नाप्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु क्रीणाति चतुर्षु किं विक्राय कर्त्रर्थेषु किं क्रीयते प्रत्ययस्यादावुच्चारणं योगविभागार्थं नाइति योगो विभज्य
ते स्वादेर्नुरित्यतो नुरित्यनुवर्तते धातोर्नाप्रत्ययो भवति नुश्च कर्तरि चतुर्षु अत्र च स्तंभु स्तुंभु स्कंभु स्कुंभु स्कुञ् एत एव धातवो गृह्यन्ते लक्ष्यानुसारात् स्तभ्नाति स्तभ्नोति
त्यादि एते सौत्राश्चत्वारः यद्यप्येते क्र्यादिषु पठ्येरंस्तदापि नुविधानार्थं योगविभागः कर्तव्यः क्र्यादेर्नैनिपठितत्वात्तत्र नोरनुवर्तनेनेनुः सर्वेभ्यः क्र्यादिभ्यः स्यात् ॥ २३ ॥ ८
धातोरित्यनुवृत्तस्य हस्यादित्यनेन विशेषणात्तदन्तविधिः हसान्ताद्धातोरानः स्याद्धौ परे नापवादः स्तंभ्वादिभ्योपि हौ परे नाप्राप्तस्तस्यापवाद आनो भवति गृहाण
बधान सभान नुस्तु भवत्येव येन नाप्राप्तभावेन आनस्य तदपवादत्वाभावात् यदि तु क्र्यादेरित्यनुवर्तते हसान्तात्क्र्यादेरिति व्याख्यायते स्तंभ्वादिभ्यो न प्राप्नोति ॥
तेषां सौत्रत्वेन क्र्यादित्वाभावात् यदि तु तेपि क्र्यादिषु पठ्यंते तेन दानकापि क्षतिः ॥ २४ ॥ तिरादिर्यस्य तस्मिन् भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः स्यप्प्रत्ययो भवति त्यादौ प
रे सति इति भविष्यत्वं योत्यं धातोः स्यप्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले तिवादौ परे अत्र पक्षद्वयेऽनुवादसामर्थ्यात्तिवादिः यद्वा धातोर्भविष्यति काले तिवादिः तस्मिं

॥ नाक्र्यादेः ॥ २३ ॥ हसादानहौ ॥ २४ ॥ त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ २५ ॥ दिवादावट् ॥ २६ ॥

श्च परे स्यप् विनिपक्षे तु तिवादेर्वाच्यं भविष्यत्वं कर्तृकर्मभावास्ति वादीनामर्थाः संत्येव न तु भविष्यतीति शत्रंतात्सप्तमी शानचि तु स्यप्प्रत्ययो नास्ति त्यादौ तद्विधानात् मैवं
शतृशानयोरपि तिवदित्यतिदेशात्स्यप्प्रत्ययो भवति यद्वा अस्मादेव निपातनाच्छतरि स्यप् प्रत्ययो भवति शानस्याप्युपलक्षणं तेन पक्ष्यन् पक्ष्यमाणः भोक्ष्यन् ॥
भोक्ष्यमाण इत्यादि सिद्धं तुमन्नदर्थायां भविष्यतीत्यत्राप्येवं करिष्यति त्यादौ किं कर्ता भविष्यति किं अस्ति ॥ २५ ॥ प्रत्ययाधिकारेऽप्ययमागमष्टित्वसामर्थ्यात् प्रत्ययत्वा
दिवादौ परे धातोः परः स्यात् यदि चटित्वं व्यर्थं स्यात् प्रयोजनाभावात् आगमी चास्य धातुरेव षष्ठीनिर्देशात् न तु विकरणः षष्ठ्यभावात् ननु दिवादावितिसप्तमी तत्र चाव्यव
हितेन स्मिन् परे धातो रट् भाव्यमत्रादित्यवधानेन प्राप्नोति नच वचनसामर्थ्यादित्यवधानेऽपि भविष्यतीति वाच्यं अनुदोदित्यादौ लुप्तविकरणेचरितार्थत्वात् नच परत्वादट् वि
करणस्य नित्यत्वादटि कृते चाकृते च प्राप्तेः यत्तु अव्यपनित्यः शब्दान्तरप्राप्तेः कृते अटि अभूदित्यस्य अकृते च भू इत्यस्य द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादडेवादौ भवति

तिमाधवेनोक्तं तत्र शब्दांतरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्योभवतीतिसिद्धांतात् शब्दांतरात्प्राप्नुवन्नितिसिद्धांताऽभावात् अभूदित्यस्यभूङ्गत्यः स्यचेत्यः त्रपक्षाऽप्यशुद्धा अपोधा
त्वऽनवयववत्वात् भू इत्यस्मादितिपंचम्या उक्तिनत्वात् उच्यते शब्दमात्राऽपेक्षत्वादंतरंगोऽट् विकरणस्तुकर्त्राद्यर्थापेक्षणाद्बहिरंगः अंतरंगबहिरंगयोरंतरंगंबल
वदित्यादावट् यद्वा दिवादावडितिसूत्रेनंत्रादिनाव्याख्येयं एकेनाऽव्यवहितेदिवादावट् द्वितीयेनव्यवहितेपि येननाव्यवधानेतिन्यायात् यद्वा दिवादावडित्यत्रा
श्रवाऽऽदीननुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयं दिवादौपरेधातोरट् दिवादिपराबादौचपरेधातोरट् त्यादावितिव याद्वावितिवक्तुमुचितं दिवादौकिं हंति जुहोति॥ २६॥
स्वर आदिर्यस्य तस्यधातोरट् भवति दिवादौपरे ऽऔहत ऐक्षत नन्वऽत्र दिवादावडित्यट् विहितएवकिमर्थमिदं सत्यं अस्यारंभसामर्थ्याद्द्वितीयोऽट्विधीयते न
नु द्वयोरटोः प्रथमतः सवर्णदीर्घएवास्तुततश्चएक्षतऔहतेतिस्यात् मेवं द्वितीयाट्विधानवैयर्थ्यप्रसंगात्न च एकस्मिन्नटिकृतेतेन धातोस्स्वरादित्वाबरोधात् द्वि
तीयस्यकथं प्रसंग इति वाच्यं यदागमास्तद्गुणीभूता स्तद्ग्रहणेनगृह्यंतेइतिन्यायेनाद्विः शिष्टस्यैवधातुत्वात् नन्वटिकृतेसर्वेषां स्वरादित्वाद्द्वितीयोऽट्स्यात् नचाऽ

॥ स्वरादेः॥ २७ ॥ स्यपूक्रियातिक्रमे॥ २८ ॥

योच्चारणे स्वरादित्वं विवक्षणीयमितिवाच्यम् औक्षदैज्यतेत्यादाऽवप्रसंगात् उच्यते अटंविनास्वरादित्वमिहविवक्षितं स्वरादेरितिवचनसामर्थ्यात् अन्यथादिवादाव
डित्यस्याऽग्रे अट् चेत्येवसूत्रमस्तु दिवादौपरेद्वितीयोऽट् भविष्यतिकिं स्वरादिग्रहणेनननन्वैज्यतेत्यत्रादौप्रथममंतरंगत्वाद्दिवादावट् ततोयकृततोपजादित्वात्संप्र
सारणं ततोधातोः स्वरादित्वेपिद्वितीयोऽट्नस्यात् प्रथमाऽदास्वरादित्वस्याग्रहणात्संप्रसारणस्वरस्याऽत्वादित्वाभावादितिचेन्न अट्संप्रसारणयोरादेशेकृतेतस्य राम
पदादेशान्यायेनधातुग्रहणेनग्रहणाद्द्वितीयाऽट्ःसंभवात् स्वरादेःकिं अभवत् दिवादौकिं ईहते॥ २७॥ क्रियायाअतिक्रमः अनिष्पत्तिः असिद्धिरितियावत् भविष्य १०
तीत्यनुवर्तते उत्तरसूत्राद्भूतेइतिचभूतेभविष्यतिचार्थेवर्तमानाद्धातोर्दिवादिःप्रत्ययोभवतिक्रियानिष्पत्तौगम्यमानायां दिवादौचपरेस्यपभवति यद्वा धातोःपरःभूतेभ
विष्यतिचार्थेवाच्येदिवादिर्भवति तस्मिंश्चपरेस्यप् क्रियातिक्रमेगम्येस्यप् विकरणत्वादनर्थकःत्यादावित्यादावपिएवंस्तिरपिकालस्तुधातोर्वाऽऽस्यातस्यवार्थःकर्त्रादिकं

तुम्रास्यान स्यैव पद्मा भविष्यतिभूते इतिच नानुवर्तनीयं परिशेषाल्लब्धत्वात् वर्तमानक्रियाया अतिक्रमाऽसंभवात् यदिहलमनंस्यात्सुखमयास्यत् हलकर्मिका एकाश्रया याननिः तदभावप्रयुक्ता सुखकर्मिका एकाश्रयाभूता भविष्यंतीवायाप्राप्तिस्तदसिद्धिः यदिप्रयागमगमिष्यत्तदामोदकमभोक्ष्यत् प्रयागकर्मिका एकाश्रयाभूताभविष्यंतीवायागतिस्तदभावप्रयुक्ता मोदककर्मिकैकाश्रयाभक्ष्यक्रियायाः असिद्धिः यदिसुवृष्टिरभविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यत् सुवृष्ट्याश्रयाऽऽत्मधारणाऽनुकूलाभूताभविष्यंतीवा याक्रियातदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणाऽनुकूलायाक्रियाया असिद्धिः क्रियातिक्रमे किं सुवृष्टिरभूत् सुभिक्षमभूत् सुवृष्टिर्भविष्यति सुभिक्षंभविष्यति द्विवादौ किमु हलं नमेवेत्सुखंयायात् हलं ननतः सुखं न प्राप्तमिति क्रियातिष्ठ निरस्तस्य पूर्वग्रहणं चिंत्यं न्यादाविन्यनोऽनुवृत्तिसंभवात् अदूत्वाऽऽगामत्वान्यपोऽनुवर्तनेन व्यवधायकः एवं स्य पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न योगविभागार्थं तेन शत्रादौ क्वचित्स्यप्रभवति भविष्यन् भोक्ष्यमाण इत्यादि॥ २८॥ अभूदितिभूतेः अकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः स्वसत्तयाकालंव्याप्तवान् भूतसामान्यार्थे वर्तमानाद्धातोर्दिवादिर्भवति धातोः परः भूतसामान्येऽर्थे दिवादिर्भवति तस्मिंश्च परे मिप्रत्ययो भ

॥ भूते सिः ॥ २९ ॥ नवद्यं ॥ ३० ॥ पराण्यान् ॥ ३१ ॥

वति अभूद्भूतिः मिसहितस्य दिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः अद्यादिसहितस्य तु भूतविशेषोऽनद्यतनोऽपरोक्षः भूताऽनद्यतनपरोक्षो णवादेः विशेषेपि यदि सामान्यविवक्षा विशेषाऽविवक्षा तदा सिर्भवत्येव अभून्नृपो दशरथ इति विशेषविवक्षायां तु अभवन्नृपो दशरथो बभूवेति वा भूते किं अति दिवादौ किं आगच्छामि वर्तमानसमीपे भूते एव आगच्छामीत्यादौ वर्तमानत्वाऽऽरोपात् तिवादिर्भवति न दिवादिरिति दिक्॥ २९॥ प्रत्येकं अष्टादशवचनात्मका दशविधा आख्याता उक्तास्तेषां नवनववचनानां संज्ञे विधीयेते तिवादीनामाद्यानि नववचनानि पंसंज्ञानि पराणि नव आत्मंसंज्ञानि पराणीति परशब्देन नव पमित्यत्राऽऽद्यानीति लभ्यंते अत्र केचित् पात्मन्शब्दाभ्यामवयवाभ्यां परस्मैपदात्मनेपदशब्दावयवं विनावाक्षिप्येते तौ च संज्ञात्वेन विनियुज्येते इत्याहुस्तन्न तयोरनावृत्तेः दादेः पेणित्ये आनौ तोदन्त आङ्कुर्वीत्यादौ पाच्छब्दयोरेवावृत्तिदर्शने लाघवाच्च पाच्छब्दावेव संज्ञे ननु परस्मैपदाऽऽत्मनेपदशब्दाभ्यां अन्वर्थत्वेन परगामिक्रियाफले आत्मगामिक्रियाफले इत्यर्थो लभ्यते पाच्छब्दाभ्यां सकर्थं लभ्य।

व्यर्थमिति चेन्न विवक्षया निर्वाहात् नहि विभक्तिविभूते रूपाद्धि रुंधे क्रीणाति क्रीणीते इत्यादावन्यन्नियामकं नहि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादावात्मगामिफलं लभ्यते
याजकोयजतियजमानोयजते इत्यत्रैव परगामित्वात्ममामित्व फलं लभ्यते ननु कल्प सूत्र बलात् शिष्टाचार बलाद्वा बोध्यं व्यर्थो ऽतः समुदायाक्षेप इति दिक्॥३०॥३१॥ अ
त्र पाः ऽनुशासनावनुवृत्तौ सप्तम्या विपरिणामयितव्यो आङ्गुवीत्यादेः कर्मणीति कर्तरीति चाऽनुवर्तते नामादिशब्देन विभक्त्यंतं गृह्यते त्रिकपक्षे ऽविभक्तिकेन कर्त्राद्यभ
भिधानाऽसंभवात् पंचकपक्षो वा प्राह्यः प्रकरणात्तिवादयो दशविधा आख्यातानां संतेनामाद्यर्थकर्तरि कर्मणि च विहितानां तिवादीनां पाऽऽनोर्यानि नव वचनानि
तानि त्रिभिर्भागैर्विभज्य प्रयोक्तव्यानि यथासंख्येन नामार्थकर्तरि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्ते च प्रथमो भागः प्रयोक्तव्यः स पचति तौ पचतः ते पचंति स पचते तौ पचेते ते पचंते अप्रयुक्ते
पचति पचतः पचंति पचते पचेते पचंते नामार्थकर्मणि ओदनः पच्यते ओदनौ पच्येते ओदनाः पच्यंते अप्रयुक्ते पच्यते पच्येते पच्यंते पंतुकर्मणि नास्ति युष्मदर्थे कर्तरि त्वं पचा
सि युवां पचथः यूयं पचथ त्वं पचसे युवां पचेथे यूयं पचध्वे अप्रयुक्ते पचसि पचथः पचथ पचसे पचेथे पचध्वे युष्मदर्थे कर्मणि प्रयुक्ते त्वं दुःखी क्रियसे ऽरागैः युवां दुःखि

॥ नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ ३२ ॥

नौ क्रियेथे यूयं दुःखिनः क्रियध्वे अप्रयुक्ते क्रियसे क्रियेथे क्रियध्वे अस्मदर्थे कर्तरि प्रयुक्ते अहं पचामि आवां पचावः वयं पचामः अहं पचे आवां पचावहे वयं पचामहे
अप्रयुक्ते पचामि पचावः पचामः पचे पचावहे पचामहे अस्मदर्थे कर्मणि प्रयुक्ते विरागैः सुख्यहं क्रिये आवां क्रियावहे वयं क्रियामहे अप्रयुक्ते क्रिये क्रियावहे क्रियाम
हे त्वया पच्यते मया पच्यते इत्यत्र युष्मदाद्यर्थे आख्यातस्य विधानाभावान्न मध्यमोत्तमौ ननु आख्यातानां वर्तमाने तिप्तस्सिन्यादिना आङ्गुवीत्यादिना च कर्तरि कर्मणि च सिद्ध राम
त्वात्किमर्थमिदमारभ्यते सत्यं नामार्थयोः कर्तृकर्मणोर्मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः युष्मदर्थयोः प्रथमोत्तमौ अस्मदर्थयोः प्रथममध्यमावपि अतो नियमार्थमिदमारभ्यते ९९
नियमार्थत्वेपि न नामादिनियमः नामार्थे कर्तरि कर्मणि प्रथम एव युष्मदर्थे मध्यम एव अस्मदर्थे उत्तम एवेति यत एवकारस्ततो ऽन्यत्राऽवधारणमिति नामाद्यर्थकर्त्रा
दिनियमो भवति न च सप्तक्ता त्वं पाचकः अहं पच इत्यत्र तृणादयो न स्युरिति नामाद्यर्थकर्त्रादिनियमादिति वाच्यं वचनसामर्थ्यात्त्वादयो भविष्यंति यद्वा संजानीया

पक्षोनियमः नामार्थकर्त्रादौ प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति उच्यते भावे आख्याते सर्वे भागाः स्युः नामार्थकर्त्रादौ विहितत्वाभावात् अतो भागनियमोऽत्राऽश्रीय
ते प्रथमो नामार्थकर्त्रादावेव मध्यमो युष्मदर्थकर्त्रादावेव उत्तमोऽस्मदर्थकर्त्रादावेव नान्यत्रेति अस्मिन्पक्षे नामाद्यनियमात्तस्मिन्कर्त्रादौ तद्गुणादयो भवन्त्ये
व नन्वऽस्मिन्पक्षे भावे प्रत्यये कोऽपि पुरुषो न स्यान्नामाद्यर्थकर्त्रादौ आख्यातस्य विधानात् भावे चाऽऽख्याते तदऽभावात् वचनाच्चेत्सर्वेऽपि स्युरविशेषादिष्यते च
प्रथम एव मैवं नामार्थस्य कर्तृत्वाद्यभावेऽपि वचनवत्त्वात्प्रथम एव स्यात्प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावान्न मध्यमोत्तमौ प्रथमस्याऽप्येकवचनमेव भवति तावतावचनं
चरितार्थं द्वित्वबहुत्वयोरभावान्न द्विवचनबहुवचने स्तः यत्तु उष्ट्रासिकाः आस्यंते उष्ट्रकर्तृकाऽऽसनसदृशान्याऽऽसनानीत्यर्थः हतशायिकाः शय्यंते हतकर्तृकशयन
सदृशानि शयनानीत्यर्थः तत्तु नागनाथवचनप्रामाण्यात्स्वीक्रियते एकवाक्यतया विधिपक्षोऽप्यस्ति तथाहि वर्तमानेति वित्यादीनां आङ्गुवीत्यादेः नाम्निचेत्यस्य
थवचनप्रामाण्यात्स्वीक्रियते एकवाक्यतयाविधिपक्षोऽप्यस्ति तथाहि वर्तमानेतिवित्यादीनां आङ्गुवीत्यादेः नाम्निचेत्यस्यैकवाक्यतया वर्तमानाद्यर्थवृत्तेर्धातो
र्नामाद्यर्थकर्त्रादौ तिवादीनां पाऽऽतोर्नववचनानि त्रिधा विभक्तानि एकत्वाद्यर्थक्रमेण प्रयोक्तव्यानीति अत्रापि पक्षे भावे उक्तरीत्या प्रथमस्यैकवचनमेव भवति
अथ भागैरिति बहुवचनेन त्रिभिर्भवति कथं लभ्यते शृणु कपिंजलानाऽऽलभेतेत्यत्र वाक्ये कपिंजलानिति बहुवचनेऽपि एकस्मिन् द्वयोश्च बहुत्वाऽभावात् प्रथमब
हुत्वस्य त्रित्वपर्यवसानात् त्रय एव गृह्यंते न चतुःपंचादयो यथा तथा भागैरित्यत्रापि त्रय एव भागा गृह्यन्ते नाधिकाः नन्विह भवान् पचतीत्यत्र मध्यमः प्राप्नोति भवद्यु
ष्मच्छब्दयोरेकार्थत्वादिति चेन्न तयोस्त्वभेदात् अलिंगः संबोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिंगवान्न च संबोधनैकविषयः यथैवाहेमाणवकाधीष्वेत्यत्रा
भिमुखीभावो गम्यते एवं त्वमधीष्वेत्यत्रापि उक्तं च संबोधनार्थः सर्वत्र मध्यमः कैश्चिदिष्यते तथा संबोधने सर्वो प्रथमो युष्मदो विदुरिति त्वद्रूपः त्वत्कल्पः त्वत्तरः
पचसि एवं मद्रूपः मत्कल्पः मत्तरः पचामीत्यत्र तरादेः विशेषणत्वेनाऽकर्तृत्वाद्युष्मदस्मदर्थस्यैव कर्तृत्वान्मध्यमोत्तमौ स्तः अतित्वं प्रियत्वं पचति अत्यहं प्रिया
हं पचतीत्यत्र पूर्वपदाऽन्यपदार्थयोः प्राधान्येन कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थयोर्गौणत्वेन कर्तृत्वाऽभावान्न मध्यमोत्तमौ एवमऽत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यादावपि च्व्यं
तेहि संघीभवति ब्राह्मणा इत्यनुरोधेन प्रकृतेः कर्तृत्वं विकृतेः कर्तृत्वे तु संघीभवति ब्राह्मणा इति स्यात् अत्रापि युष्मदस्मदर्थयोर्विकृतित्वेनाऽकर्तृत्वं तदुक्तं प

चं॰ श्या॰ ताल्वाऽर्थे विनिर्दिश्यमानो युष्मदस्मदी द्वयोरपि तयोर्योगेन धातोर्मध्यमोत्तमौ प्रकृतेर्विकृतेर्वापि ह्येकदा प्रतिपादने वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु॥
ल॰ भा॰ अत एव मृद् घटो भवति ओदनस्तंडुला भवंतीति प्रसज्यते स च त्वं च पंडितौ भवथः अहं च स च त्वं च पंडिता भवाम इत्यत्र त्रयाणां नामाद्यर्थानां कर्तृत्वेन प्राप्तावा
१२ पि परत्वान्मध्यमोत्तमौ भवतः तदुक्तं एकदा चेत्क्रियाकालसंबंधप्रतिपादनं धातोर्नामादिषूक्तेषु यः परः स पुमान् भवेत् परत्वं च विधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापे
क्षया ग्राह्यं अस्मदर्थस्यैकत्वेपि समुदायाश्रिता संख्या ग्राह्या तदुक्तं द्वयोर्नाम्नोर्वहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चयः नाम च याश्रिता संख्या कृतिवाच्यो विशेषणं स च त्वं
च अहं चेति सह विवक्षायां तु आदेश्वदंदेदु जि आद्ययोर्लोपेऽस्मदःशेष त्वादुत्तमो भवति संख्या तु समुदायाश्रिता भवति प्रत्येकं कर्तृत्वविवक्षायां तु स पंडितो भवति
त्वं भवसि अहं भवामि अत्र चकाराः किमर्थाः शृणु नामार्थकर्त्रादौ प्रथमः चादकर्त्रादौ भावे प्रथमः तत्र द्वित्वबहुत्वयोरभावाद्द्विवचनबहुवचने न स्तः प्रथ
मातिक्रमे कारणाभावादेकत्वाभावेप्येकवचनं भवति विधानसामर्थ्यात् युष्मदर्थे कर्त्रादौ मध्यमः चादुत्तमोऽपि क्वचित् अस्मदर्थे कर्त्रादावुत्तमः चात्क्वचिन्म
ध्यमोपि तेन परिहासे मन्योपपदान्मध्यमः स सर्ववचनांतः मन्यतेर्धातोरुत्तमः स एकवचनेति संगृहीतं भवति त्वं इति मन्यसे अहमोदनं भोक्ष्ये इति स्थितं तत
त्वं इति मन्ये अहमोदनं भोक्ष्यसे मुक्तः सोऽतिथिभिः त्वं वा युवां यूयं वा मन्ये अहमोदनं भोक्ष्यसे आवां भोक्ष्येथे वयं भोक्ष्यध्वे एते प्रयोगाः परिहासे एव भवंति तिङ
स्त्री शित्री शीत्यत्र ति ङो भागे रितिवक्तुं युक्तं कपिंजलाऽधिकरणन्यायेनात्मनेपदपरस्मैपदयोस्त्रयस्त्रयो भागाः कर्तव्याः आद्यस्तु प्रथमो भवत्येव द्वितीयोपि म
ध्यमो भवत्येव तृतीयस्तूत्तम इति स्वीकारात् युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम इत्यऽस्य स्थाने युष्मदि मध्यम इति सुवचम् युष्मदर्थे वाच्ये इ राम
ति तदर्थः वार्थे वाच्ये दंदइति वत् एवं नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथम इति कातंत्रसूत्रेपि प्रयुज्यमानेपीति व्यर्थं नामार्थे वाच्ये प्रथम इत्यर्थे प्रयुक्ताऽप्रयुक्तशब्दार्थो १२
तर्भावात् यदपि युगपद्वचने परः पुरुषाणामिति कातंत्रसूत्रं तदपि न उक्तरीत्या परत्वेनैव निर्वाहादिति दिक् ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णेपरेणिर्णिङ्वदितिण इत् यस्य स णित् अणितंणितद्दृत्याहणिद्वदितिगम्यतेपरत्रप्रयुज्यमानः परशब्दोविनापिवतिंवत्यर्थंगमयति अवशिष्टोवशिष्टइत्याहवशिष्ट
वदितिगम्यते अयंचकार्यस्यप्राधान्यात्कार्यातिदेशः कार्यार्थत्वादितरेषामतिदेशानां णितःकार्यमतिदेष्टव्यंनास्तिणितियत्कार्यंतदतिदिश्यते ननुआनोणप्डौइणः।
ननोलोपइत्यादिणितःकार्यंकुतोनाऽतिदिश्यते मैवं णाविणशब्देनविहितं नतुणित्त्वेनेतिनाऽऽतिदिश्यते यद्वा सामान्याऽतिदेशेविशेषोनाऽतिदिश्यतेणविशिष्टतु णिद्विशे
षः यथाब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्तितव्यमित्यत्र यद्विशिष्टेगोतमेचतन्नातिदिश्यते किंतुब्राह्मणसामान्यस्यतथात्रापिणितियदृष्टंकार्यंतदतिदिश्यते अतस्य
नामिनः उपधायाअतश्चवृद्धिर्भवति अकारान्तस्यतुयतइतिपरत्वाल्लोपः आतश्चसत्यामसत्यां वा वृद्धौनास्तिविशेषः संध्यक्षरांतस्यनास्ति अवोढामवोढेत्यादौतुवृ
द्धिंकृत्वोद्धिधीयतेइतिसकृत्प्रवृत्त्याचरितार्थावृद्धिः पुनर्नप्रवर्त्तते नामधातूनांतुकेचिद्विकल्पेनवृद्धिरिष्यतेकविरिवाचारीत् अकवयीत् अकवायीत् भूरिव अभवीत्
अभावीत् अगवीत् अगावीत् अतोहलादेर्लघोर्वेतिप्रजितत्वान्नानिमन्तस्यसेटिसौपेवृद्धिं वेच्छन्ति अगदीत् अगादीत् अरदीत् अरादीत् अतः किं अदेवीत् हलादेः किं

॥ णित्वे ॥ ३३ ॥ अनिटोनामिवतः ॥ ३४ ॥

माभवानटीत् लघोःकिं अतक्षीत् सेटिकिं अनात्सीत् सौकिं गदिता येकिं अनभिष्ट वदीत्यादिकिं अवादीत् अव्राजीत् अफालीत् अचारीत् हम्यंत क्षणश्वसजागृण्येदितां
वृद्धिःसेटिसौपेनेच्छन्ति अग्रहीत् अचमीत् अहयीत् अक्षणीत् अश्वसीत् अजागरीत् अश्वयीत् अकटीत् चानुवृत्त्याइदंसर्वंग्राह्यं शास्त्रातिदेशपक्षेपिधातोर्नामिनः॥
अतउपधायाइत्यनयोरतिदेशादुक्तलक्ष्यसिद्धिर्निर्बाधैवेतिदिक् ॥३३॥ अनिटः अनामिवतइति छेदः द्वयमिदंधातोर्विशेषणं यद्यपि धातुःसर्वोप्यनिड्वतस्तिद्बुधा
नाभावात् तथापिनइट्रूपस्मात्परस्यप्रत्ययस्येतिव्याख्येयं णादेरनिट्त्वंनग्राह्यंकाद्यष्टाभ्योभिन्नात्परस्यनसंसेट्त्वात् तस्मानादिष्वऽनिट्त्वंग्राह्यं अश्वनामीचानामिनीलोऽ
स्यद्वंद्वोनेकरूपमारोवतुः प्रत्येकंसंबध्यते अवतोनामिवतइतिअवत्त्वंइति चाऽनुपधाकारेणग्राह्यं उपधायाअतः पूर्वेणसिद्धत्वादंत्यस्ययतइतिलोपविधानात् अस्का
सीत् अप्राक्षीत् अव्राक्षीत् अचिकीर्षीदित्यऽत्रत्वऽलोपः अनैक्षीत् अरौत्सीत् अवैषीत् अमौषीदितिनतुपूर्वेणाऽपिसिध्यति नचपरत्वादनेनविधेयस्यैकेनविरोधाऽभावात्

वै॰ स्था॰ परेणोत्यस्यापरत्वेः ननु वतु ग्रहणं मास्तु अनामिन इत्येवोच्यतां विधानवलाच्च पूर्वस्याविषये ऽस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति नचनत्रसमासभ्रमः स्यात् अनिटोधातोः सिर्णिदित्युभ

त॰ भा॰ केनामिवतोऽपि प्रसक्तावनामिन इतिनिषेधः स्यादितिवाच्यं अनिटोऽगत इतिवक्तुं शक्यत्वात् मैवं अचिकीर्षीदित्यादौ लोपं वाधित्वाऽतो वृद्धिप्रसंगात् अकारांतस्यधा

९२ तोरिति संभवति सामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात् अंतस्य तु नामिनः पूर्वेणापि सिद्धत्वात्तद्वतो ग्रहणं भविष्यति नन्वत्र वतुर्न प्राप्नो

तिर्मांतोयथा नदिधानादिति चेन्न क्वचिदमांतोपधादपि वतिर्नोस्तइत्यऽनेनज्ञापनात् तेननडित्वानित्यादिसिद्धं यद्वा यत्र मोपधत्वं भाविनत्र वतुर्भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते

तेन शमोऽस्यास्तीति शमीशम्यस्यास्तीति शमिवानित्यादिसिद्धं स्वामिमानित्यादौतु मत्वस्यासिद्धत्वेन भाविनोपि मोपधत्वस्याभावान्न वतुः मतोरेववतुरादेश इति पक्षेतु नामिवत इ

त्यत्र युक्त एव वतुः नलोपे कृते मोपधत्वस्य सत्वात् ननु ज्वलनवद्दाानित्यादौ मत्वर्थीयत्तिमत्वर्थीयोनास्तीत्युक्तत्वादिन्नंतात्कथं वतुरिति चेन्न अनामिवत इति समुदायस्येन्नंता
(above मत्वर्थीयत्ति: मा)

त्वाऽभावात् यद्वा मत्वर्थीयादिरूपोमत्वर्थीयोभवतीत्यनेन ज्ञाप्यते तेन दंडिमती शालाकुंजरवान् ग्राम इत्यादिसिद्धं पेइत्येवनेह अरंक्त अरक्षत वेदामनिड्भावप

क्षेग्रहणं भवति अक्षाक्षीदित्यादि अकारप्रश्लेषाऽभावेत्विदं न सिध्येत् नामिवत एव ग्रहणान्नन्वनिट इत्येवास्तु मास्तु नामिवत इति स्वरादेरित्यतः स्वर इत्यऽनुवर्त्य

तत्र च मत्वर्थे लक्षणाग्राह्यातनतश्च स्वरवतोऽनिटो धातोः सिर्णिन्नकार्यकृदित्यर्थ इति चेन्नामिवत इत्यस्योत्तरार्थत्वात् एवं तर्हि अनिट इत्यस्याप्युत्तरार्थत्वसत्वाद्यो

गविभागोमास्तु अनिटो नामिवतो हश्यांतात्स्सिगित्येक एव योगोस्तु णित्येइत्ययं तु सामान्येनोपधाऽनुपधाकारस्यांत्यानंत्यनामिनश्च णित्कार्यातिदेशार्थो व्याख्यायता

मिति चेन्न अतौत्सीत् अनैक्षीदित्यत्रेव अगोपीत् असेधीदित्यत्राऽपि नामिनो वृद्धिप्रसंगान्न ह्यनिटो धातो वृद्धिर्नसेट इति नियामकमस्ति अस्तु तर्हि योगविभागः एम

सच नियमार्थो व्याख्येयः नामिवतश्चेदनिट एवेति सेटो न भविष्यति इति चेन्न अजैषीत् अक्षैषीदित्यादिर्न सिध्येत् विपरीतनियमस्यापि सत्वे अनिटश्चेन्नामिवत १३

एवेत्यराङ्क्षीदित्यादौ न स्यात् विधिनियमसंभवे विधिकल्पनस्य लघुत्वाच्च अनोणित्येइतियोगउत्तरार्थ एव अनिट इत्यत्र स्वरानुवृत्तौ नामिवत इत्युत्तरार्थमेव अ

कारप्रश्लेषश्च न कार्यः प्रयोजनाऽभावात् स्वराऽननुवृत्तौ तु नामिवत इत्यस्यात्रापि संबंधः कार्यः अकारप्रश्लेषश्चेतिदिक्॥ ३५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

हश्च शश्च षश्चते अंतेयस्य तस्मात् अत्रांतग्रहणांचिंत्यं हशषादितियाक्यं तेन धातोर्विशेषणात्तदंतत्वला भः हांतात् शांतात् षांतादनिटो नामिवतो धातोः परः सक्प्र
त्ययः स्यात् भूतमात्रार्थे दिवादौ परेसेरपवादः अमिक्षत् अधुक्षत् तहूतृंहूहिंसायां अतृक्षत् वेटोपीडभावेअनिट्त्वात् ग्रहणं अदिक्षत् अकुक्षत् अमृक्षत् अद्वि
क्षत् अकक्षत् हसषेतिकिं अरौत्सीत् अनैक्षीत् अनिटः किं अग्रहीत् अमेशीत् अमोषीत् नामिवतः किं अधाक्षीत् अदाङ्क्षीत् दिवादौ किं द्वेष्टि लेढि भूत
मात्रार्थे किं अलेट् अद्विष्टां अनद्यतन त्वस्यापि सत्वात् नभूतमात्रार्थेनापेइतीह न संबध्यते न्यविक्षत न्याद्यसिद्धिप्रसंगात् दुहदिहलिहगुहूभ्यः तुवयोर्वा तिसक्॥
अधुक्षत अदुग्ध अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुग्ध्वं अधुक्षध्वं अदुहवहि अधुक्षावहि एतच्चानुवृत्यावोध्यं चंद्वितीयमनुवृत्य कथं मृशस्पृशात् पहपांवा सग्विधेयः।
को गुणप्रतिषेधार्थः ननु तर्हि इड्भावे सक् प्राप्नोति नामिवत्वात्पाणिनीयमते तु न प्राप्नोति शालइगुपधादितीगुपधत्वाभावादिति चेन्न तेषामपीगुपधत्वादतोप्या
दित्यत्रालग्रहणेजातिग्रहणात् अष्टन्नएकालमन्त्यपदइत्यत्र एकग्रहणेनैतत् ज्ञाप्यते वर्णग्रहणेजातिग्रहणमिति यथा विद्वांसाविन्यत्र सांतसंयोगस्योपधाया।

॥हशषांतात्सक्॥३५॥

दीर्घीभवतितथेदमपि शालइगुपधादित्यत्रशालइग्वतइतिसूत्रयितुमुचितमित्यभिप्रायेणाभगवन्नामिवतइतिसूत्रितं यदितुज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेतिजाति
ग्रहणंनेष्यतेतदानामिवतइति सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वं लक्षणीयं नामिवत्वं हिऋादिमध्यांतनामिनाभवतीति सामान्यशब्दः नाम्युपधत्वं तूपधानामिनैवभ
वतीति विशेषः तदाअतांक्षीदितिरूपमितिदिक् श्लिष आलिंगने इत्यस्य पुषादित्वादङ् प्राप्नोति तद्बाधकसको विधानार्थे श्लिषइति वचनं कर्तव्यं सचालिंगने अनालिं
गने चङस्य बाधकः प्राप्तः इष्यते च पे आलिंगनेमक् अन्यत्रङः आतितुपूर्वेणासर्वत्रसगेवप्राप्तो न सिरत आलिंगनेइति नियमार्थं वचनं नान्तरं कर्तव्यं आलिंगन एव सक् नान्या।
त्रेति आश्लिक्षत् रामः सीतां अनालिंगने तु समश्लिषज्जतुकाष्ठं नचेणमप्ययं बाधेतेति वाच्यं पुरस्तादपवादा अनंतरान् विधीन् बाधंते नोत्तरानिति परिभाषणात् उपस्थित
लाघवमूलकं चेदं बाधकस्यानंतरस्यैव बाध्याकांक्षापूर्त्तेरव्यवहितग्रहणं न्याय्यं आश्लेषि सीता रामेण आश्लिक्षातां आश्लिक्षंत सिपक्षे आश्लेषि आश्लिक्षातां आश्लिक्षत

वै॰ श्रा॰
ल॰ भा॰
१४

णेरिति प्रत्ययो गृह्यते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति अंताद्धातोः कर्तरि भूतमात्रार्थे दिवादौ परे चङ् प्रत्ययो भवति सिचोऽपवादः अचीकरत्
अजिग्रपत् कर्तरि किं अकारयिषातां घटौ कुलालेन अप्कर्तरि द्रुत्यतो मंडूकप्लुत्या कर्तरीत्यनुवर्तते भूतमात्रार्थे किं अकारयत् दिवादौ किं कारयति ङकारो ङित्
धातोर्विशेषणार्थः द्वि इति वाक्यांतरं अत्राङितीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते क्रियावृत्तिगणनार्थात् द्विशब्दात्सुः तेन गणयमानावचनरूपा क्रियाऽऽक्षिप्यते तेन
तस्याऽङि परे स्य तस्य धातोर्द्विर्वचनं भवतीत्यर्थः तच्च नित्यत्वात् णिलोपे कृते प्रवर्तते उदाहरणं तु प्रागुक्तं वाक्यद्वयबलेन अङ् द्विर्वचनयोः समावेशस्स सिद्धस्त्वम्बौ
व्यर्थः अत एवेति वाक्यांतरं श्रिद्रुस्रु कमिभ्यो व्यंतेभ्योप्यङ् कर्तरि भूतमात्रार्थ दिवादौ द्विश्च अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवत् अस्मादेव चकारादनुवर्तितात् धाधेट्
श्विभ्यां वाङ् अदधत् अशिश्वियत् ॥ ३६ ॥ लृदित्वस्य सलित्पुष च आदिर्यस्य स पुषादिः अनुद्भूतावयवः समुदायोऽन्यपदार्थ इत्येकवचनं लिच्च पुषादिश्चानयोः
समाहारः लित्पुषादि क्लीवत्वस्यानित्यत्वान्नुमो वा पुंस्त्वं लितो धातोः पुषादेश्चाङः प्रत्ययो भवति भूतमात्रार्थे दिवादौ परे अगमत् अपिषत् अपुषत् अशमत् भूतेद्रा

॥ णेरङ् द्विश्च ॥ ३६ ॥ लित्पुषादेर्ङः ॥ ३७ ॥

ति किं अगच्छत् दिवादौ किं गच्छति पे किं समगत अविदत् द्युतादेरित्यपि वक्तव्यमेवं द्युतादयो लित एव पाठ्याः अनुदात्तेत्त्वार्थं कश्चिदनुबंधः पठनीय एव सल्कार एव
पाठ्यः यत्रापि वृत्तु संज्ञादौ द्विकस्यार्थं तु वर्णः पठितस्तत्रापि तदर्थः लृकारोऽपि पाठ्यः यद्वा अङोऽनुवृत्तिस्त्वेङ विधानं योगविभागार्थं न चाङि सति द्विर्वचनप्रसंग इति वाच्यं
सन्नियोगशिष्टन्यायेन णेरङि सति द्विर्वचनं न त्वस्मिन् यथापरोक्षार्थे णादियोगे द्विर्वचनं भवति ननु विदो न वानामित्यादि विहितेयोगे न चाऽङि लघोर्ह्रस्व उपधाया इत्य पम
स्य प्रसंगः लित्पुषादेर्ङी वोपधत्वाभावात् द्वित्वाऽभावेन पूर्वस्मित्वाऽप्रसंगाच्च अतो धातोर्ङ इत्यनेन सूत्रेण लस्य दर्शनाद्युतादेर्ङो विधीयते तेन धातुमात्रात् किंचाऽस्त्यतिव १४
क्तिस्थानीनां लित्वेन न निर्वाहः आनिङ स्यात्प्रसंगात् निरास्थत् वृत् अवोचत् अख्यत किंच लिपिसिचिह्वां लित्वेन पि निर्वाहेप्याऽऽत्मनि विकल्पार्थवचनारंभप्रसंगात् ।
ङ इति योगविभागे तु सिद्धमिष्टं पुषादिर्दिवादौ यं तर्गणो ग्राह्यः लित्साहचर्याल्लितोऽपि प्रायेणानिट स्तत्साहचर्यात् पुषोप्यऽतिङ्ग्राह्यः स च दिवादिस्तु दादिर्गणो ग्राह्यः नभ्वादिः

इरित् यस्य स तस्मात् इरितो धातोर्वाङ् प्रत्ययो भवति भूतमात्रार्थे दिवादौ पसेरपवादः अरुधत् अरौत्सीत् अविजत् अवैक्षीत् भूतमात्रार्थे किं अवेवेक् अ
वेविक्तां दिवादौ किम् रुणद्धि वेवेक्ति अत्र वर्तमानसमीपे भूते तिवादिविधानादस्ति भूतमात्रार्थतापेक्षा किं अरुद्ध अविक्त इरितः किं अचेतीत् ननु जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लु
चुग्लुंचुश्विभ्यो ङो विधेय इरित्वात् भावात् इति चेत् सत्यं जृ षद्द इद् ओ श्विद् इत्यादिपाठे एव लाघवं न तु वचनारंभे यद्वा द्विश्चेति चमनुवर्त्य तेन मनुक्तसमुच्चय
र्थव्याख्यायते ऽपि प्राह्याद् इति दिक् ॥ ३८ ॥ अत्र त्रीणि वाक्यानि विधेयस्यादौ पाठात् प्रथमम् इणिति तत्र सीष्ट इत्यादितो व्यादिस्य पूसी इति चानुवर्त्य सप्तम्या विपरिणामनीयं
उनरस्त्रासकर्तरीत्यः प कृष्य भावकर्मणी ग्राह्ये न तु अस्सीति आसप सिषु परेषु भावकर्मणि चार्थे धातोर्वेण् प्रत्ययः घानोरित्यनेन स्वरांतानां हन् ग्रह दृशां च ग्रहणं योग
विभागे इष्टसिद्धि इति स्वीकारात् भाविषीष्ट भविषीष्ट भाविता भविता भाविष्यते भविष्यते कारिषीष्ट कृषीष्ट कारिषीयास्तां कृषीयास्तां कारिता कर्ता कारिष्यते करिष्य
ते अकारिष्यत अकरिष्यत अकारिषातां अकृषातां घानिषीष्ट वधिषीष्ट घानिता हंता घानिष्यते हनिष्यते अघानि अवधि ग्राहिषीष्ट ग्रहिषीष्ट ग्राहिष्य

॥ इरितो वा ॥ ३८ ॥ इणतन्योऽकर्तरि ॥ ३९ ॥ लोपः ॥ ४० ॥

ते ग्रहिष्यते अग्राहिषातां अग्रहिषातां दर्शिषीष्ट दृक्षीष्ट कारिषीष्ट कारयिषीष्ट स्वरांतेत्यादि किं पक्षीष्ट पक्ता भावकर्मणीति किं करिष्यति अकार्षीत् सीष्टेत्यादि किं
चकृषे चक्रदे शिश्यिदे तनीति द्वितीयं वाक्यं धातोरिण् प्रत्ययो वा भवति तनि परे उत्तरवाक्ये अकर्तरीति पर्युदासादिह कर्तरीति लभ्यते वेत्यनुवर्तते व्यवस्थितवि
कल्पत्वात् पदेरिण् नित्यं दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा अपादि अदीपि अदीपिष्ट अजनि अजनिष्ट अबोधि अबुद्ध अपूरि अपूरिष्ट अतायि अतायिष्ट अप्यायि अप्या
यिष्ट अकर्तरीति तृतीयं वाक्यं कर्तुरन्योऽकर्ता तस्मिन् धातोरिण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणि चार्थे तनि परे अभावि अपाचि भिस्सा अकारि घटः तनि किं अकृषातां भा
वे इति किं अकृत घटं कुलालः नकारं विना नेङ् इत्युक्ते तु तेत्यादौ मध्यमे ऽति प्रसंगः स्यात् ॥ ३९ ॥ तनीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या परिणमनीयं इणिति तु पंचम्या इणः परस्य तनो लोपः
उदाहरणं तु प्रागेवोक्तं ननु तन इति षष्ठी निर्देशे त्यस्य लोपः स्यादिति चेन्न आदेरित्यनुवृत्त्या ऽदेरपि लोपविधानात् यद्वा लोपो ह्रस्वाऽऽज्झस इत्यतो लोप इत्यपकृष्यते ते

वै॰ प्रौ॰ तद्वयोर्लोपः यद्वा लुप्यते इति लोपः कर्मणि घञ् तनोतितु प्रथमया विपरिणम्यते तेन न तन् लुप्यत इत्यर्थः षष्ठ्यभावान्न सर्वस्य लोपः क्वचित्तु लुगिति पाठः तत्र सर्वस्य तनो
ल॰ भा॰ लुग्भवति इणः किं अभविष्ट तनः किं माविधीष्ट ॥४०॥ हसान्परयोः दिस्योर्लोपः अहन् अनेनेक् हसात्किं अभवत् दिस्योः किं अस्ति दिस्सहचरितस्य सेर्ग्रहणान्नेह
९५ अस्ति ननु संयोगान्तलोपेनैव गतार्थमिदं सत्यं इदमेव ज्ञापयति रात्सस्येति सूत्रमस्ति तेनाबिभर्भवानित्यादौ संयोगान्तलोपो न स्यादित्यस्यारंभः सिग्रहणं तु नरा
र्थं ननु अरोदीत् अरोदिदित्यत्रातिप्रसंगः हसान्परत्वात् अडीटोः सतोरपि दिसित्वानपायात् यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्यायात् मैवं अर्थवत्त्वाभावात् का
र्त्संख्यार्थयोर्दिस्योर्ग्रहणात् अडीटोः सतोः समुदायस्यार्थवत्त्वेन दिस्योरानर्थक्यात् यद्वा यदागमा इति न्यायेन विभक्तित्वं प्रत्ययत्वं गृह्यते न हि दित्वं सित्वं इरुच्चा
रणार्थः वत्वसत्वजातिवत्वस्य समुदायेऽभावात् दिस्योस्तु हसान्परत्वाऽभावात् ॥४१॥ रुद्स्वादिर्यस्य अदश्च रुदादिश्च तयोः समाहारः अतः रुदादेश्च परयोर्दिसि
योरडागमः आदत् आदः अरोदत् अरोदः स्वप् श्वस् अन् जक्षः एवं अदितिकिं अयौत् दिस्योः किं अस्ति रोदिति माधवस्तु दिवादावडित्यस्यान्तरमदो दिस्योरिति

॥ दिस्योर्हसात् ॥४१॥ अड्रुदादेरद् ॥४२॥ अस्तेरीट् ॥४३॥ सेः ॥४४॥ लोपो ह्रस्वान्ङसे ॥४५॥

सूत्रमस्तीत्याह तन्न गौरवात् अत्र त्वट्मात्रं निवृत्तं रुदादेरडिति तु त्वयापि वक्तव्यमेव दिस्योरिति त्वनुवृत्तिलभ्यं ॥४२॥ रुदादेरित्यनुवर्तते अड्ग्रहणं तु निवृत्तं क
चिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति स्वीकारात् अस्तेरिति तु तंत्रादिना व्याख्येयं तेन विद्यमानादस्तेरिति लभ्यते रुदादेश्च परयोर्दिस्योरीडागमः आसीत् आसीः अरोदी
त् अरोदीः एवं स्वप् श्वस् अन् जक्षः विद्यमानात्किं अस्तेर्भूरित्यादेशे माभूत् अभूत् दिस्योः किं अस्ति अस्तेः किं अदात् ॥४३॥ अस्तेरित्यनुवर्तते न तु सेर्वि
शेषणं विद्यमानात् सिप्रत्ययात्परयोर्दिस्योरीडागमः अचैषीः विद्यमानात् किं अदात् अत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परत्वमस्ति विद्यमानादिति विशेषणान्नेट् सेः किं अरु राम
दत् ङान्तपरयोर्माभूत् दिस्योः किं अचैषि ष्टां योगविभाग उत्तरार्थः ॥४४॥ ह्रस्वात्परस्य सेर्लोपो भवति ङसे अकृत ह्रस्वात् किं अनैष्टां ङसे किं अकृषातां सेः किं अ ९५
शिष्विषत् अत्र लोप इति योगो विभज्यते सगिति स्वरे इति चानुवर्तते सकोलोपो भवति स्वरे परे अधुक्षत अधुक्षातां अधुक्षन् केचित्तु स्वरेणानुवर्तयन्ति लोप

इतिचानुवर्तयंति क्वचित्सर्वस्यसकोलोपः तुवयोरात्येव अदुग्ध अधुक्षत अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुग्धं अधुक्षध्वं अदुह्वहि अधुक्षावहि अधुक्षामहि इत्या
दिसिध्यतीत्याहुः॥ ५५॥ इटःपरस्यसेर्लोपःस्यादीटि अचेतीत् अलावीत् इटःकिं अचैषीत् ईटिकिं अलाविष्टां॥ ५६॥ क्समात्परस्यसेर्लोपोक्से अरौक्षां अगोप्तां
क्समात्किं अचेष्ट क्सेकिं अरौत्सुः सेःकिं अरुधतां ङस्यमाभूत् लोपोह्रस्वक्समसाक्सेइतिपठितं युक्तं पृथक्करणंचिंत्यफलं॥ ५७॥ दाधादिर्यस्यसदादिःत
स्मात् सेर्लोपः पेपरे डुदाञ् दाण दोइत्येतेषांदाशब्देनग्रहणंदाप्दैपोस्तुनलक्ष्यानुसारात् अदात् धाञ् अधात् अस्थात् इण अगात् पिवति अपात् अभूत् शा
च्छासाघ्राधेड्भ्यस्तुवा शो अशात् अशासीत् च्छो अच्छात् अच्छासीत् षो असात् असासीत् अघ्रात् अघ्रासीत् दादेःकिमु गै अगासीत् पेकिं अदित् अधित्
सेःकिं दास्यति॥ ५८॥ मेइतियोगोविभजनीयः सिरित्यनुवर्तनीयं माशब्देप्रयुज्यमाने सिर्भवति सचदिवादिपरोदृष्टोदिवादिपरस्यवात्रभवति ननुभूतेसिरिति
सिर्विहितएवकिंपुनर्विधानेनेतिचेत् सत्यंसभूतेविहितःकालांतरेत्वनेनविधीयते तेनसर्वेषामाऽस्यातानांविषये सिर्भवति माशब्दयोगेमाशब्दोऽव्ययंनास्ती

॥ इटईटि॥ ५६॥ क्समात्॥ ५७॥ दादेःपे ५८॥ मेऽटः॥ ५९॥ ओर्वाहेः॥ ५०॥ अतः॥ ५१॥ ६॥ ॥ ०॥ ॥ ६॥

तिमाशब्दोगृह्यते प्रयोगेङकाराऽश्रवणात् ङितङित्वा व्याकरणांतराऽनुरोधात् ङित्देववाद्याख्यः अटइतिद्वितीयोयोगः मेइतिलोपइतिचानुवर्तते मा
शब्देप्रयुज्यमाने सत्यटोलोपः माभवान्भूत् माभवान्भवत् मेकिं नाभवत् अटःकिं माप्रभूत् प्रस्यलोपोन॥ ५९॥ उवर्णात्परस्यहेर्लोपःवेतिनविक
ल्पार्थं किंतुप्रत्ययसंबंधिनोऽसंयोगपूर्वादित्यस्याऽर्थस्यप्रतिपादनार्थं उकारश्चप्रत्ययावयवःप्रत्ययरूपश्चगृह्यते सुनुतनु प्रत्ययसंबंधिनःकिंयुहि रुहि॥
असंयोगपूर्वात्किं शक्नुहि ओःकिं क्रीणीहि हेःकिं तनुथः॥ ५०॥ हेर्लोपःभव अतःकिंयुहि रुहि तपरःकिं याहि हेःकिंभवतः तातङोपिस्थानिवद्भावेन द्विवा
न् प्राप्तोलोपोवेत्यनुवृत्त्याव्यवस्थितविकल्पाश्रयणान्न यद्वा तङ्ज्ञापकसिद्धोज्ञापकसिद्धोवोभयथाप्यनित्यत्वात्तातङिहित्वंनाऽऽयाति यद्वा सकृद्गतौविप्रति
षेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिनतातङोलोपः तातङोऽवकाशस्तुअनात् हिलोपस्यावकाशःप्रेरणार्थेनातङभावपक्षे आशिषोऽर्थेनातङपक्षेतूभयप्रसंगेपरत्वात्

अत्र एधेति एधयकृपदे वा ऽनुकार्या ऽनुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यनुत्पत्तिः अत इतीहा ऽनुवृत्तं षष्ठ्या परिणाम्यते अतो लोपो ऽति एतिच पचंति पचे अतः किं
ब्रुवंति ब्रुवे तपरः किं यांतिगे च्यवंते च्यवे इत्यत्र च्यु अ अं ते ए इति च स्थिते लोपात्परत्वाद्यद्यपि गुणः प्राप्तस्तथापि नित्यत्वाद्लोपे ऽत्र कृते ङित्परत्वाद्गुणो न स्यात्
मैवं प्रत्ययलक्षणेन गुणासंभवात् पुनरित्यादौ तु लुकि न तन्निमित्तमिति न गुणः यद्वा प्रकृतिप्रत्ययाश्रितत्वेन पूर्वं पूर्वमंतरंगमिति वांतरंगत्वेन गुणः अदे किं भ
वति आख्यातप्रकरणात्पूर्वोक्त रत्रा ऽऽख्यातस्यादेशविधानाच्चा ऽदादिरेदादिश्चाख्यातप्रत्ययएव ग्राह्यो नेह देवात्र देवेषा पत्तुमाधवेनोक्तं धातुप्रत्ययेषु परस्य
लोप इत्य ऽस्या ऽप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यत इति तन्न तद्धितप्रकरणादेवतस्या ऽत्राप्रवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥ ५२॥ वमन्वमौ तयोः परयोरत आ भवति भवामि भवावः भवामः अ
तः किं चिनुवः चिनुमः वमोः किं भवथः भवथ उक्तधिया नेह रामवायुः ॥ ५३॥ आच्च आच्च आदात् तस्य आते आतां आथे आथां इत्येतेषां विरायाऽनुकरणं अ
तः परस्य आतः आथ आत् इर्भवति एधेते एधेतां एधेथां आदायः किं भवाव भवाम आ किं अंत्यस्य माभूत् अतः किं ब्रुवाते ब्रुवाथे तपरः किं गाते अंतरंगत्वाद्पः स

॥ अदे ॥ ५२॥ वमोरा ॥ ५३ ॥ आदायइः ॥ ५४ ॥ या ॥ ५५॥ यामियं ॥ ५६ ॥ युसइट् ॥ ५७॥ ओर्वमोर्वालोपः ॥ ५८॥ कृञोये ॥ ५९

वर्णे दीर्घे कृते पुनः सवर्णे दीर्घः ॥ ५४॥ अनुकार्या ऽनुकरणयोरभेदविवक्षया ऽविभक्तिको विर्देशः अतः परो या इर्भवति भवेत् भवेतां षष्ठ्य ऽभावान्नान्त्यादेशः ज
सोऽतिवत् अतः किं पुयात् तपरः किं पायात् या किं भवतां ॥ ५५ ॥ अतः परो यामियंभवति भवेयं अतः किं युयां तपरः किं यायां याम् किं भवति ॥ ५६॥ अतः परस्य पुस
इडागमः भवेयुः दित्वादयमा ऽऽगमो ऽन्यथा दुरित्ये वा ऽनुवर्तयेत् इड्ग्रहणं च ना ऽकरिष्यत् ॥ ५७॥ उकारप्रत्ययस्य उकारांतप्रत्ययस्य चा ऽसंयोगपूर्वस्य वा लोपः वमोः
परतः ओर्वाहेरित्यतो वेत्यनुवर्तते तस्य चा ऽसंयोगपूर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः तनुवः तन्वः तन्मः तनुमः सुनोमि तनोमीत्यत्र तु परत्वाद्गुणो ऽ
भवति प्रत्ययस्य किं युवः युमः असंयोगपूर्वस्य किं शक्नुवः तक्ष्णुवः वमोः किं सुनुतः ओः किं अकृष्वहि ॥ ५८॥ कृञः परस्योप्रत्ययस्य लोपो येवमोश्च कुर्यात् कुर्वः
कुर्मः अत्र वमोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्नित्यो लोपः माधवस्तु कृञो येइत्यत्र कृञ इति योगविभागः कर्तव्यः तत्र ओर्वमोर्लोप इत्यनुवर्तते न विकल्पो योगविभागसामर्थ्यादित्या

कृञो नडः स्यान्ङिति उपपरे गुणे कृते कृञोऽ ह्रस्वभ्यते कुरुतः कुर्वंति अत्र योर्विहसे इति दीर्घो न संज्ञापूर्वकत्वात् कुत्र किं भवतः ङिति किं अकरवं अत किं अतः गु
णे कृते रेफस्य वा मा भूत् तपरः किं अकार्ष्व कुरुत इत्यादौ यथा द्वाभ्यां व्यवधाने भवति तथाऽत्रापि स्यात् किं च तपरत्वमुकारार्थमपि उकारे कृते इति निमित्तो गुणो माभूत्
ओ इत्यनुवृत्तौ तु करणं तपरत्वार्थमेव तपरत्वमसंदेहार्थमिति माधवः तन्न ङित्यउरिति पाठेपि संदेहाभावात् ॥ ९० ॥ नात्मात इति च्छेदः येति वर्त्तते त्यविभक्तिकं ना
प्रत्ययस्याऽऽतो लोपो ङिति हसे ईविधानात् परिशेषात् स्वरे लोपः क्रीणंति क्रीणाते नाकिंयाति ङिति किं अक्रीणां आतः किं यतीकारवत् सर्वस्य मा भूत् यदि तु नेति षष्ठी
व्याख्यायते तर्हि हि इत्यत्राऽर्थे स्यषष्ठ्यर्थमिहैव कृतं आत इति षष्ठी व्याख्यानक्लेशो मा भूत् ॥ ९१ ॥ नाप्रत्ययस्याऽऽत ईः स्यात् ङिति हसे क्रीणीतः क्रीणीहि ङिति किं क्री
णासि हसे किं क्रीणांतु नाकिं याति ॥ ९२ ॥ दे इत्युच्चारणे स्तो अस्येति दिदरसा दे वज्ञापकान्मत्वर्थीयः इः यस्य लोपः यद्वा द्विर्वचनमस्यास्तीति मत्वर्थीय इः अव्ययस्या
नद्दितपरस्य स्योः टिलोपः इति टिलोपः कृत्वोर्थसुप्रत्ययांतस्याऽप्यव्ययत्वात् एतस्य वचनस्य सत्वे यं च निर्देशो लिंगं वह्निर्भवो वा ह्यः सौवः इत्यादीनि च सिध्यंति यद्वा ॥

॥ ङित्यदुः ॥ ९० ॥ नातः ॥ ९१ ॥ ईहसे ॥ ९२ ॥ दे सो ॥ ९३ ॥ नमसोऽस्य ॥ ९४ ॥

द्विरुक्तमि ति दिङिनकरणोस्तनस्य टिलोपः औणादिके इप्रत्यये टिलोपः यद्वा द्वोकयोरित्यत्रैव संख्यामात्रवचनो द्विशब्दोस्तीति संख्येयार्थ इत्युक्तोके चिदिति स्यात् तस्य तमत्वर्थलक्षणया द्वित्ववा
न् धातुर्गृह्यते द्वित्वं चोच्चारणं विना न संभवतीति तदाक्षिप्यते त्यदाद्यत्वं तु न भवति गौणत्वात् द्विरुच्चारितस्य धातोरातः ईलोपौ ङिति मिमीते मिमते जिहीते जिहते दे किं वा नः वांति
ङिति किं जहाति अजहाम् धातोः किं हाहौ माधवस्तु द्वे रूपे विद्येते यस्यासौ द्वित्वस्तस्मात् हेरिति सहादेरिति द्विमत् शब्दस्याऽस्यर्थेमत्वंतस्याऽत एव लिंगात् द्विमादेश इत्याह यत्तु य
था शुक्लो गुणवान् शुक्ल इति शुक्लवत् शब्दस्य शुक्लादेश इत्याह तन्न अभेदोपचारेण अइकावितिअप्रत्ययेन वा सिद्धत्वात् तावितिकिमर्थं ईलोपयोरनुवृत्तेः सत्वान्नैवं अनंतर
त्वादीरनुवर्तेत नलोपः ननु तर्हि द्वे इति पाठ्यं अनंतरत्वादीश्चा लोपोऽनुवर्त्तते नैवं ङिति हसे लोपः ङिति स्वरे ईरिति विपर्ययस्यापि संभवात् ताविति तु केतुयाद्दशो पूर्वत्र दृष्टौ
तावेवात्रस्त इति न दोषः ॥ ९३ ॥ नम च अस च अनयोः समाहारो नमसं तस्य नमिति प्रत्ययो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् तथा तु लाक्षणिकत्वात्तस्य हि आदेः सः स्म इति कृते नमि

तिरूपं प्रतिपदोक्तंशीघ्रंवुद्ध्यारूढंभवतिलाक्षणिकंतुलक्षणानुस्मरणद्वारेणेति विलंवोपस्थितकत्वान्नगृह्यते प्रत्ययाऽप्रत्यययोर्ग्रहणेसंभवति सतिप्रत्ययग्र
हणस्यन्याय्यत्वात् तस्यप्राधान्यात् असितिप्रत्ययऔणादिकोनगृह्यते उणादीनांतुक्वचिद्व्युत्पत्तिकार्याऽभावात् अतएवकंसेनपयइतिनभवति धातुरपिअ
सदीप्तौअसुक्षेपणेनगृह्यते विकरणाव्यवधानेनङित्परत्वाभावात्नमोविकरणस्यङितोऽसंभवात् यथानिवादेर्ङितोग्रहणंनवाऽसधातोरथेनादर्शोऽसभु
वेव नन्वस्तेरपिकथंग्रहणंलुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैवस्वीकारादितिचेन्नएतद्वचनस्यन्यायस्यवात्राभावात् असेर्वसाक्षाड्ङित्परत्वसंभवाच्च
यद्वा अस्तेरीडित्यत्र अस्तेरित्यऽनुवर्त्यअस्तेरितिरूपस्यप्रकृतिभूतेयोऽस्तितिव्याख्यानात् माधवस्तु ननुकिमयंनमितिनत्यर्थोधातुर्गृह्यतेविकरणोवायुक्तंतत्रा
स्तिधातुसाहचर्याद्धातुग्रहणमितितन्न असधातोर्ग्रहणमितिनिर्णयाऽभावात् असप्रत्ययग्रहणस्याऽपिसंभवात् यदपिसत्यं अस्तेस्तुनपिभ्वादेशेनप्रयोगाभावा
द्विषयोविभक्तिचतुष्टयमस्यसूत्रस्यनिमित्तमनुमीयतेइत्युक्तं तदपिन भविताभविष्यतिइत्यादौस्यानिवद्भावेनास्तित्वादऽकारस्यचश्रूयमाणत्वात् शास्त्रप्रवृत्ति
संभवात् ङित्परत्वाभावादितिवक्तुंयुक्तत्वात् णवादियादाद्योःकित्वंनङित्वंसिस्योस्तुनादिपर्युदासात् नङित्वंसपक्षुपितात् यदपिनचात्रङित्यनंतरेणमतिःसंभव
तिअथाव्यवधानात् नमंतीत्यादावप्यड्लोपस्यतद्भावात्तद्वस्थमेवव्यवधानमित्युक्तं एवमेवास्तेरपिवक्तुमुचितं यदपिनापिपेननाव्यवधानमितिन्यायस्या
प्ययंविषयः वचनस्यविकरणग्रहणेनापिचरितार्थत्वादित्युक्तं तदपिन धातुग्रहणहेतुत्वेनोक्तस्यसाहचर्यस्याऽदूषितत्वात् प्रत्ययग्रहणेहेतोरप्रतिपादनाच्च य
दपिन चात्रापिधात्वक्षरेणव्यवायइत्याशंक्यं विधिकालेएवमस्येत्संज्ञातःप्रागऽलोपात् पश्चाच्चमित्वेनान्त्यस्वरात्परत्वमित्युक्तं तदपिन विधिकालेइत्यस्यसूत्रेस्वे राम
त्यर्थः प्रयोगेवा नाद्यःसूत्रेङित्परत्वासंभवात् मस्येत्संज्ञातःप्रागड्लोपविधानेमकारव्यवस्थानस्याऽपरिहरणीयत्वाच्चनांत्यःमस्येत्संज्ञाभावेनान्त्यस्वरात्परत्वाऽसंभ १२
वात् धातोःपरत्वप्रसंगात् अक्षरेणान्त्यस्यमं गतंहसहितस्यस्वरस्याक्षरत्वांगीकारात्द्वात्रिंशदक्षराअनुष्टुविति व्यवहारात् धातुवर्णेनेतिवक्तुंयुक्तत्वाच्च यद
पिसूत्रेप्येवंनमसइतिमकारनिर्देशउपपद्यते अन्यथानासइत्येववाच्यंस्यादित्युक्तं तदपिननासधातोर्ग्रहणप्रसंगात् किंचधानायेइत्यादौनाप्रत्ययाऽकारस्यापि
लोपप्रसंगात् नआसइतिच्छेदेनआसेःपरस्यनसनस्यासीनायेत्यादौअड्लोपस्यसंभवात् रुंधःरुंधंति सःसंतितमसः किंभवतः अपोनलोपःङितिकिं रुणद्धिअसि

अस्यकिं अस्तेरंत्यस्यमाभूत् अत्राऽस्येतिचिंत्यं नानइत्यत्रनासेतिपठितुंयुक्तं असेस्पसोनरत्त्रानुवृत्तिसंभवात् एवंचधात्ववयवेनव्यवधानात्तस्मिन्नेकमतमोङि·न्पर
त्वमेवं नमः ङि·न्परत्वाऽविवक्षणाच्चमः प्रकृतिभूतस्यधातोर्ङि·त्परत्वस्याविवक्षणात् धातोर्ङि·तिपरेइतिदिक् ॥ ६४ ॥ असग्रहणमनुवर्तनेननस संज्ञाराभावात् लिः स
स्यलोपः सकारे असि व्यतिसे अतौर्वाहेरित्यतोहेरित्यनुवर्तनेशब्दाधिकारश्चाऽयं हएरितिच्छेदः असेरेकारसंबंधिनःसस्यहःस्यादितिवाक्यभेदेनव्याख्येयं एकार
संबंधश्चतत्तोव्यवहितपूर्वत्वेनेनव्यतिहेइतिसिद्धं अस्तेः किंवसेसिकिं असि सःकिं असमाभूत् नचाऽस्यपूर्वेणैवसिद्धःमित्यसिद्धत्वादितिदिक् ॥ ६५ ॥ अति अंते अंतुअं
तां अंतेत्येतेषांपंचानांटिंविहायप्राग्भावस्यानुकरणं आदितितुअंत्यानांनवानांसंज्ञेत्युक्तं आत् संबंधिनोऽनकारात् परस्यांतोऽज्ञवति रुंधते सुन्वतांआतःकिंयुवंति॥
अंतःकिं रुंधातां अनतःकिं सधंते नपरःकिंगाते गा अअंतेइतिस्थितेप्रकृत्यामहांनरंगत्वादयः सवर्णेदीर्घः पश्चादत् अनतइतिपर्युदासोलाघवात् प्रसज्यप्रतिषेधे
त्वनन्वितत्समासोवाक्यभेदश्चाऽऽश्रितःस्यात् ॥ ६६ ॥ पूर्ववत्प्रक्रियाद्विरुक्ताद्धातोःपरस्यांतोऽज्ञवतिपार्थमिदं आतितुपूर्वेणसिद्धं जुह्वति जहति नेनिजति द्वेः।

॥ सिसः ॥ ६५ ॥ आतोऽतो दनतः ॥ ६६ ॥ द्वेः ॥ ६७ ॥ अनउस ॥ ६८ ॥ स्याविदः ॥ ६९ ॥

किंयुवंति अंतःकिंजुहुतः ॥ ६७ ॥ द्विरुक्तात्परस्याऽनउसभवति अजुहवुः अनेनिजुः द्विरुक्तात्किं अभुवन् अनःकिं अजुहवं उसित्यावर्तनीयं लोप आतइतिचाऽनु
वर्तनीयं उस्याकारस्यलोपः अदुः अधुः ॥ ६८ ॥ सिश्चआश्चविच्चएषांसमाहारःस्याविदतस्मात् अत्रवाक्यत्रयं सेरित्याऽऽद्यंवाक्यंतत्रसिप्रत्ययोगृह्यतेप्रत्ययाऽप्रत्यययो
रितिन्यायात् विकरणाव्यवधानाद्धातोःपरस्याऽनोऽसंभवाच्च अचैतिषुः अत्राऽसेरित्यनुवृत्यविद्यमानात्सेरितिव्याख्यानान्नेह अभूवन् प्रत्ययलक्षणेनसेःपरत्वात्तिः
सेर्यकं अनन्वत अनःकिं अचैतिष्टां आद्इतिद्वितीयंवाक्यं आकारात्परस्याऽनउस् अदुः यदित्वत्रवाक्येसिग्रहणमनुवर्ततेसेः आकाराच्चपरस्याऽनउस् प्रत्ययलक्षणेनसेः
परत्वंश्रुत्याचाऽऽकारात्परत्वंतदेदंनियमार्थंभवतिप्रत्ययलक्षणेनसेःपरस्यपदिभवतितर्ह्यादंतादेवेति अत्रपक्षेऽनयनतेनेनभवतिप्रथमवाक्यरीत्यातुभवतीतेनविकः
ल्पःफलितः अपुः अपान् चेत्यनुवृत्त्याद्विषोऽपिसंग्रहः अद्विषुः अद्विषन् आतःकिं अदुहन् अनःकिं अदान् विदइतितृतीयंवाक्यंविदेःपरस्याऽनउस् अविदुःभूत

वै·प्रा· नात्रेतुसेरित्यनेनैव सिद्धं पुनः विद्ग्रहणं अनद्यतनेऽप्यनउस् विधानार्थम् विदेः किं अदिहन् अनः किं अवेदं अत्रसिविदः इति सूत्रणीयं ततआत इति सूत्रणीयं ततो
त·भा· णलु विति इत्यं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं एवंकृतो नकृतमिति चिंत्यं॥ ६९॥ आत इत्यनेन धातोर्विशेषणात्तदंतविधिः आदंताद्धाऽऽकाररूपाच्च धातोः परो णलौ
१८ भवति ददौ ओ अद्वा चचारेति विग्रहे अणविति स्थिते अस्य द्वित्वं आद्गुणे रित्यात्वं सवर्णदीर्घः अनेन औ आतः किं निनाय नपरः किं कद्वा चचार चक आदित्यु
केतु स्यात् अत्र आइति पंचमीनिर्देशो युक्तो व्यर्थस्ततः चकेत्यादौ यदि परत्वाद्धो पस्तदाऽऽदिति निर्देशेऽपि नक्षतिः णपृ किं ददाथ अ ओ इत्येवास्तु नर्हि मध्यमपुरुषवहु
वचनेऽप्येवं स्यात् निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति न्यायात् तर्हि णा इत्येवाऽस्तु नर्हि ज्वलादेर्णप्रत्यये अवश्यायः अवसाय इत्यादावेव स्यात् सकानुबंधग्रहणे न
ध्यनुबंधकस्येति न्यायात् तर्हि अविन्येवास्तु न च मा नेद्दत्यादावेव स्यात् णा अने इति स्थिते अपः सवर्णदीर्घे जायते सकानुबंधकन्यायात् अतो णविनुक्तं न च पकारा
दन्येन द्वितीयाऽनुबंधेन सिद्धिः उत्तमपुरुषे णित्वाभावे किन्त्वार्यप्रसंगात् चकरेत्यादौ च केत्यादि स्यात् अथ उकारः किमर्थं औरेव विधीयतां आविति कृते आतो युक्

॥ आतो णलौ ॥ ७० ॥ आदनुदात्तङितः ॥ ७१ ॥ ॥

प्रसंगः न च णित्वाभावान्नमः स्यानिवद्भावा त्स्या निवर्तेचेदं उग्रहणमपि ज्ञापकं इत्थं आतो युगिति सूत्रे चिण्कृतोरिति व्यर्थं तस्मिन्नेव सूत्रे औ णत स्याडित्वेनैव सिद्धं।
त्वात् ॥ ७० ॥ अनुदात्तश्च ङ् चानुदात्तङौ तौ इतौ यस्य धातोः सोऽनुदात्तङित् तस्मात् द्वंद्वांते श्रूयमाण इत्शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते यत्तु माधवः निर्देशस्य सौत्रत्वाद।
ल्पस्वरस्याऽपि ङ शब्दस्य परनिपात इत्याह तन्न ङ सहसांतत्वात् स्वरांतत्वेनुएत्वेऽनुदात्तङेत इति स्यात् स्वरितेत इतिवत् द्वयोः स्वरांतयोर्मध्येऽल्पस्वरस्य ग्रहणात् एपा राम
यन णित्यादि ज्ञापकसिद्धं हि तत् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति देव ते दमर्थे इत्यादिना च तस्यानित्यत्व अनुदात्तेतो ङितश्च धातोः यान् एधते शेते अनुदात्तङित इति किं भवति १८
अन्यपदार्थत्वे न धातोराश्रयणं किं अगमत् अशिश्रियत् ङः ङोर्डित्वेऽपि धातुत्वाऽभावादत्र यत्तु माधवः न चैवं यङं तादपि न स्यादिति वाच्यं ङित्स्य यङि कृतार्थत्वेनाऽस
मुदायार्थत्वात् अवयवे हि चरितार्थं लिंगं समुदायस्य विशेषकं न भवतीत्याह तन्न यङं तस्याऽपि धातुत्वेन पूर्वपक्षस्योक्तिसंभवाभावात् यदपि एवं तर्हि प्रायो विवक्षया धा

गोरित्युक्त मित्युक्तम् तदपि न यङ्‌ः तस्य धातुत्वेन आयो विवक्षयेत्यस्य असंभवात् यदपि ङा ऽङोस्तु परस्मैपदप्रत्ययनं न रप्रवृत्ते नङित्वेन ङित्वेपि आत्मनेपदं न भवतीत्युक्तं तदपि न ङोऽङोऽर्थानुत्वाभावेन तदंतादात्नः आप्तेरेवा ऽभावात् यदपि सूत्रे चा ऽऽदिति नामैकदेशेना ऽपि सर्वनामलक्ष्यते भामासत्यभामा भीमो भीमसेन इति यथेत्युक्तं तदपि न आत्शब्दयोरेव संज्ञात्वेन विधानात् तयोरेव सर्वत्रा ऽऽवृत्तिदर्शनात् आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोः क्वचिदप्य ऽदर्शनाच्च दृष्टांतो ऽपि विषमः भीमभीमसेनशब्दयोर्द्वयोरपि पृथक्संज्ञात्वेन दिनियोगात् समुदायस्य विनियोगे पिपूर्वान रपदयोर्लोपविधानाच्च यद्यपि अनुदात्तङित आदिति वक्तुं युक्तं लाघवाद्धि ये यस्य पश्चाद्ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च तथापि योगविभागार्थं विपरीत ग्रहणं धातोः क्वचिदाङ्‌ वति कोत्वा नीते मुंडो भीषयते इत्यादि सिद्धं अथ किमर्थमिदमारभ्यते वर्तमाने तिविन्यादिना दश विधा आख्यातानि विहितान्येव तेषामाङ्‌ वीत्यादिना ऽर्था अयुक्ता एवेति चेत् उच्यते आङ्‌ वीत्यादिना ऽऽख्यातानामर्थनियमः कृतः धातुमात्राद्भावकर्मणोरादेवेति तेन धातोर्भावकर्मणोः पंतेत्यर्थनियमः सिद्धः कर्तरि पंचेत्यनेन कर्त्रभिप्राये विहिते तत्र किं धातुमात्रात् कर्तरि ते भवतः किं वा कस्माच्चिदिति संदेहः तत्र प्रकृतिनियमार्थं यं चतुः॥

॥ निविशादेः॥ ७२॥ ञि त्स्वरिते तउभे॥ ७३॥ ॥

ऽत्या ऽऽरभ्यते अनुदात्तङित आदेवेति निविशादेरादेवेति यत एव कारस्ततो ऽन्यत्रा ऽवधारणमिति प्रकृतिनियमः फलितो भवति तेनैभ्यः पंत॥ ७१॥ निपूर्वो विशः तेः पर इति वा विशेरयत्युच्चारणार्थः निविश आदिर्यस्य तस्मात् असंदेहार्थं वा पदकार्यस्य वारणमन्यथा निविशादेरित्युक्ते विशिरित्युक्तो विडभेदनइति वा संदेहः स्यात् आदिशब्दः प्रकारे तेन निविशप्रकाराणि विशसदृशा उपसर्गपूर्वा धातवो गृह्यंते यद्वा स्याद्वा चिग्रहणं तु न निविशादिगणाभावात् विविशते अत्र निरुपसर्गग्रहणे धातोः पूर्वोच्चारणात् नेह नयति यत्कुलं तन्निविशति विजयते नेह वेति यत्कुलं तत् विजयति पराजयते नेह पराजयं निदूरामानो त्वमाः परः आदत्ते नेह आयच्छति आयाति आनतीति अतेरुः अः स्त्रियामपि आशक्तिरर्दरानिवाक्यस्मरणयोर्वा ऽऽकारः अनुक्रीडते संक्रीडते नेह वालमनुक्रीडति वालेन सह क्रीडतीत्यर्थः॥ ७२॥ ञ इत्‌ यस्य स ञित स्वरित इत्‌ यस्य स स्वरितेत् ञिच्च स्वरितेच्चा ऽनयोः समाहारः ञित् स्वरितेत् तस्मात् उभे पदे आतु सन्निहितमेव पंतु गिरित्येद इत्यतः परामृश्यते यद्वा आदित्यनेनैव

वे॰ व्या॰ पमाश्रित्य परस्य पूर्वापेक्षत्वात् पूर्वाण्येव पंसंज्ञानीत्याश्रित्यंते माधवस्तु क्रमस्तु न भवति ञित आत्मनेपदं स्वरितेतः परस्मैपदमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् अन्यथा
स॰ भा॰ हि ञितोऽत्रः स्थाने ङकारोपदेशेन ङित इत्येव सिद्धमात्मनेपदं स्वरितेत स्तु परत्वोऽन्यदित्येव परस्मैपदमपि सिद्धं किमस्यारंभेण यदि तु ञितां पं स्वरितेत आदितिक्र
१९ म उच्यते तर्हि ञितोऽसकारस्यागेन पेत्सिद्धेः स्वरितेनामनुदात्तेत्व पाठेनापि सिद्धे किं सूत्रे णेत्याह इदं चार्थसाम्यपक्षे उक्तं उभयशब्दस्य द्व्यर्थाभिधायित्वात् शब्दतः
साम्यपक्षे तु यथासंख्याप्राप्तिरेव नास्ति उभे इत्येकः शब्दः ञित्स्वरितेत इति द्वौ यद्वा नाऽत्र यथासंख्यवचनमस्ति किंतु ज्ञापकसिद्धं ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न
भविष्यति यद्वा सूत्रेणोपस्थितस्य क्रमस्य बाधकं विना बाधो न युक्तोऽत्र तुल्यस्यासिद्धिवाधात्यज्यते अत्र चाऽनुबंधद्वयं त्याज्यं एकेनैव निर्वाहात् ञितोऽपि स्वरि
तेत एव पाठ्याः स्वरितेत उभ इति च सूत्रणीयमिति चेन्न डुकृञित्यस्य स्थाने डुकृञ इत्यादिपाठे गौरवप्रसंगात् तर्हि स्वरितेतोऽपि ञित एव पाठ्या ञितउभे इति सूत्र
णीयमिति चेन्न रुधिरित्यादौ रुधिर् ञत तु ञ इति पाठे गौरवप्रसंगात् न च विरिति त्यक्तुं शक्यः ङार्थं तस्याऽवश्यकत्वात् उकारश्च उदितो वेति इड्विकल्पार्थः आव
श्यकः एवं पूर्वसूत्रेपि ङितोऽनुदात्ता न पठितुं शक्याः शीङित्यादौ शीञ् इत्यादिपाठे गौरवप्रसंगात् न चानुदात्ता ङितः पाठ्याः एधङित्यादौ गौरवात् अकारस्यो
च्चारणार्थस्याऽवश्यकत्वात् न चाऽकारेण पाठ्य एधङित्येव पाठ्यं एवं तर्हि ङित्वेनेव सिद्धे यदनुदात्तेत्वं करोति तद् ज्ञापयत्यस्ति चेहानुदात्तेत्व प्रयुक्तं कार्यं तरम
पि नत्वानुदात्तेत श्चह सादेर्युः शीलेदिति तेन विचक्षणादित्यादि सिद्धं चक्षिङोऽनुदात्तेत्वात् न चैवं चक्षिङो ङित्त्वं व्यर्थं अनुदात्तेत प्रयुक्तं कार्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थ
त्वात् तेनाऽपगनावित्यादेरपतीत्यादि सिद्धं कश्चित्तु चक्षिङित्यत्रेकारविशिष्टः पाठः सोऽयुक्तः नुमप्रसंगात् न चानेदितोऽनुम्विधीयते इदित इत्यत्रानग्रहणाऽभा
वात् गृहीतेवानस्मिन्निर्नोन्यत्वसंभवात् आदुच्चारणेऽगेइति पाठे तु गौरवदोषः अतोऽकारविशिष्ट एव पाठो युक्तः अत्र चाऽनुदात्तङित इति वत् स्वरितञित इतिपा राम
ठे युक्तो लाघवात् अत्र माधवः आत्यशब्दाभ्यामवयवाभ्यामात्मनेपद परस्मैपद संज्ञे गृह्येते ते चाऽन्वर्थे आत्मने कर्त्रे फलबोधकं पदमात्मनेपदं परस्मै कर्त्रे फलबोध १९
कं पदं परस्मैपदं तेन कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदं परगामिनि फले परस्मैपदमित्याह तन्न उभयग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगात् यथाहि ञित्स्वरितेत एतावदेव सूत्रमस्तु आ
दिति चाऽनुवर्तनीयं तेन कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं अन्यत्र परतोऽन्यदिति परस्मैपदं किमुभयग्रहणेन परत इति तस्य निर्देशोऽर्थद्वयसंग्रहार्थः परस्माद्भातोः

परस्मिश्चार्थे इति अन्यथा परादित्येव ब्रूयात् किं तस्माऽन्वर्थता च परेषामपि न सम्मता स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्याहुः अन्यथाऽन्वर्थत्वादेव तस्मिंस्तद्बोधो।
किं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन न च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं शाब्दबोधे भासते पचतीत्यस्य हि एकाश्रितो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति हि बोधः न चाऽत्र फलस्य
कर्तृगामित्वं परगामित्वं वावगम्यते न संभवत्यपि तत् करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिर्माणफलस्य कुलालादन्यगामित्वस्याऽसंभवात् एवं सृष्टिं चकार चक्रे
वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निर्माणफलस्येश्वरेऽसंभवाच्च नन्वेवं यष्टा यजते ऋत्विग्यजतीत्यादिप्रयोगव्यवस्था कथमिति चेत् शृणु श्रुतिबलात् तथाहि ज्योतिष्टोमे।
न स्वर्गकामो यजेतेति श्रुत्या यजमाने आत्मनेपदं प्रयुक्तं होता यजतीति श्रुत्या ऋत्विजि परस्मैपदं प्रयुक्तं तदनुयायी लोकोऽपि तथैव प्रयुंक्ते तस्माद्यज्ञोऽन्यत्र पदद्वयं
यथेष्टं प्रयोक्तव्यमिति दिक् ॥ ७३ ॥ परस्मादिति परतः तत्रादिर्विभक्त्यर्थे इति पंचम्यंतात् तसः परादन्यदित्युक्तेऽपि मात्रालाघवं नास्ति परत्वस्य सावधित्वात् अ
वध्यपेक्षायामनुदात्तङित इत्यादयः संबध्यन्ते अन्यत्वस्यापि सापेक्षत्वात् आंदुभेचेति संबध्यते अनुदात्तेतो ङितो निविशादेः ञितः स्वरितेतश्च धातोः परतोऽन्य

॥ परतोऽन्यत् ॥ ७४ ॥ अपित्तादिर्ङित् ॥ ७५ ॥

स्माद्धातोः केवलादात्तः आत्याभ्यां च केवलं तंपं भवतीत्यर्थः भवति अत्ति अनुदात्तेत इत्यादि किं स्पर्द्धते च्यवते अत्राऽनुदात्तेतः ञित्स्वरितेतश्चेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन तेभ्योऽ
पि पं विधेयं क्वचित् अनुक्तमप्यूहंति पंडितो जनः अनुकरोति पराकरोति अभिक्षिपति परिमृष्यति प्रवहतीत्यादि सिद्धं अत्रेदमवधेयं आङ्यु विकर्मणीत्यस्ति तस्याऽग्रे
कर्तरि पमिति सूत्रणीयं तस्याऽग्रेऽनुदात्तङित इति निविशादेरिति स्वरितञित इति सूत्रणीयं पमिति च न चाऽनुदात्तङितः तङित्यत्र पमित्येवानुवर्तते इति वाच्यं तस्य पूर्वेण
प्राप्तस्य पस्याऽपवादत्वात् स्वरितेत्यत्र तु आत्येऽनुवर्तते न च पमात्रमेवानुवर्ततां तिवाच्यं सूत्रारंभस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् कर्तरीत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् न चाऽऽदित्येवानुवर्तेत
सूत्रारंभस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् स्वरितञितामपि अनुदात्तेत्वस्य सुपरत्वात् पमित्यनेनैव हतीत्यादि सिद्धं एवं च कारग्रहणमाद्ग्रहणमुभे ग्रहणे न कर्तव्ये भवतीति कुतो
न कर्तव्यमिति चिंत्यमिति दिक् ॥ ७४ ॥ पङ् न पस्य सपित् ता आदिर्यस्य स तादिः पित्त्वतादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः नञीति समासः ङिन्न ङिद्वदित्यर्थः अङित् ङि ॥

चं·श्रा· दित्याह ङिद्वदिति गम्यते अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ब्रह्मदत्तवदिति गम्यते यथा अत्र पर्युदासबलात् पित्तादिभिन्नः प्रत्ययएव गृह्यते न धातुः तेन दैप्दाप्रतिपत्तप
ल·भा· भिन्नस्य धातोर्ङित्वं न सति ङित्वे आत्स्यात् यद्वा एधशीङादेरनुदात्तेत्त्वङित्वकरणान्न धातोर्ग्रहः अन्यथाऽस्मादेव ङित्वादात्मसिद्धे किं ङित्वादिना ननु ङिदितिम
२० स्तु किदिति पाठ्यं उत्तरसूत्रेण कर्तव्यमिति लाघवं गुणादिनिषेधस्तूभयत्र तुल्य इति चेन्न स्वपितः वक्ता इत्यत्र यजादित्वात्किति संप्रसारणप्रसंगात् कुरुत इत्य
त्र ङित्यद्वुपित्स्याप्रसंगात् अन्यथा च ऋतुरित्यादावतिप्रसंगात् कुरुत इत्यत्रैवोभयथ्यवधानसत्वात् नन्वत्रादिग्रहणं व्यर्थं अपित्तादिर्ङिदित्येव युक्तं सिसत्तासी
त्यत्रैव नवानां ग्रहणं भविष्यति न च सिस्योर्ग्रहणार्थं तदिति वाच्यं सिस्योरिति लिंगात्तयोर्ङित्वाभावात् एवं तर्ह्युत्तरार्थं तत् अपिदित्यऽयं पर्युदासो न त्रञ् नञोत्क
मनित्यमिति स्वीकारात् स चाऽनित्यः ततश्च कुटादेः कुड़ ताप्यरः ञित् णिङ्विन्नः प्रत्ययो ङित् विजेः परइडादिः प्रत्ययो ङिद्भवति ऊर्णोः परइडादिर्वा उद्विजिता कु
टिष्यति ऊर्णुवीत् ऊर्णुवीदित्यादि सिद्धं ननु तत्रादिर्यस्येति कुतो न विग्रहः मैवं व्याख्यानाऽनुसारात् लक्ष्यानुसाराद्व्याकरणं न राऽनुसरणाच्च किं च तत्शब्देन वि
ग्रहे तिप्तनपोरऽनुवाददोषः स्यात् पित्वेन सिद्धत्वात् नाशब्देन विग्रहे तु नायं दोषः अथ सादेः कृतां चाऽनेन ङित्वं कुतो नेति चेन्नैवं यङ् नङोर्ङित्करणात्ज्ञापकात्
नानिदिति सूत्राऽऽरंभाच्च अतः परिशेषात् तिवादीनां चतुर्विधानामाख्यातानां तद्धितकरणानां चानेन ङित्वं नान्येषां तेन विभराञ्चकारेत्यादावाम्नोन यत्तु माधवः
अपितादिरिति तदन्यार्थेन नञा समासः अत एव च प्रसज्यप्रतिषेधान्नञोऽपथ्येऽन संबंध इत्याह तन्न परस्परविरोधात् यद्यऽन्यार्थे नञ् तर्ह्युत्तरपदेन संबंधो न क्रि एम
यया यदि प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तर्हि क्रियया संबंधो नोत्तरपदेन यदपि ङित्पिन्न भवति पिच्च ङिन्न भवतीत्यर्थात् ब्रूनाह्ववानित्यत्र तातङि स्थानिवद्भावप्राप्तपित्वनि २०
षेधात् पिदाश्रयोऽवादाविनीपन्न भवतीत्याह तदपि न तातङः ङित्वस्य तद्वद्भावेन लभ्यस्य ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यनित्यत्वादत्रानंगीकारात् किं च तातङो ङित्वस्याऽ
नन्यार्थस्य सत्वे न तद्विरुद्धस्यापित्वस्याऽप्रवृत्तेः अतिदेशो हि उपदेशविरुद्धं स्वकार्यं न प्रवर्तयति यथा क्षत्रिये ब्राह्मणकार्यातिदेशः क्षत्रियकार्यं न निवर्तयति किं
च तातङो ङित्वेऽनुपयर्थमेव होत्वनेनाऽतिदेशेन सिद्धं तत्कथं तत्रापित्कार्यप्रवृत्तिसंहत्तेनेति दिक्॥ ७५॥

ण आदिर्यस्याऽष्टादशात्मकस्य समुदायस्य स णादिः कित् किद्वत् पूर्ववदतिदेशोऽयं पूर्वसूत्रादादिग्रहणमनुवर्त्य वा कार्यभेदेन व्याख्येयं णाद्यादिः किदिति तेन पादा देऽपि कित्वं सिद्धं न च सीष्टादावतिप्रसंगः शंक्यः सिस्योरिति ज्ञापकात् ननु किद्ग्रहणं किमर्थं पूर्वसूत्रात् ङिदित्यनुवृत्तिसत्त्वात् मैवं ईजतुरित्यादौ संप्रसारणाऽभाव प्रसंगात् चक्रतुरित्यादौ ङित्त्वे दुरित्युक्तापत्तेश्च अथ णादिग्रहणे न ज्वलादेर्णादित्यादयः कुतो न गृह्यन्ते मैवं क्नुक्नियोः कित्त्ववैयर्थ्यप्रसंगात् बभूविथ बभूवेत्यत्र पित्त्वा त् कित्त्वाऽभावेऽपि न क्षतिः प्रतिपदोक्तेन वुकागुणस्य बाधो वा बाधसंभवात् ननु ऋदुपधानां कित्त्वात्परत्वाद्गुणः स्यात् मैवं प्रत्ययमात्रापेक्षत्वेन कित्त्वस्यान्तरंगत्वात् धातुल घूनाद्युपधापेक्षत्वेन गुणस्य बहिरंगत्वात् प्रायशो दृश्यतामिहेति कित्त्वेन गुणस्य बाधसंभवाच्च ईजतुः जुहुवतुः णादिः किं स्वप्यात् अपि किं इयष्ठ पादादौ इ ज्यात् अत्र केचित् णादिरिति योगं विभज्यादिशब्दं च प्रकारार्थमाश्रित्य ङिदिति चाऽनुवर्त्याऽन्येषामपि प्रत्ययानां ङित्त्वविधायकं दितेनत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ ७६ ॥ ऋ ऋच्च संयोगश्च ऋत्संयोगं तस्मात् णादिः किन्न जजरतुः शशरतुः ममंथतुः वव्रश्चतुः णादिः किं मथ्यात् शीर्यात् ऋत्संयोगात् किं ऊदतुः ऊयतुः केचिदत्र अर्तिप्र

॥ णादिः कित् ॥ ७६ ॥ ऋत्संयोगान्न ॥ ७७ ॥ न क्वा सेट् ॥ ७८ ॥

श्लिष्यंति ऋ अतुरिति स्थिते अकित्त्वाद्गुणे कृते द्वित्वे च आरतुरित्यादि सिद्धमित्याहुः अन्ये त्वर्तिर्न प्रश्लेष्यः ऋ अतुरिति स्थिते द्वित्वे उरदत्वे ऋ अरित्यस्थिते कृते ना स्य पूर्ववद्ग्रहणेन ग्रहणादाभ्योरित्याकारे सिद्धमारतुरित्याहुः अत्रादिग्रहणमनुवर्त्य तेनेण द्वितीयोऽपि वाक्यार्थः कर्त्तव्यः ऋदन्तात्संयोगादेर्णादिर्न कित् सस्मरतुः जह्वरतुरित्यादि सिद्धं अनेकमनित्यमिति शश्रतुः दद्रतुरित्यपि अत्र ऋहसादिति सूत्रयितुमुचितं न त्र ऋच्च हसौ च ऋहसं तस्मात् एवं संयोगान्तस्य लोप इत्यत्रापि ह सान्तस्य लोप इति सूत्रयितुमुचितं हसावन्ते यस्येति विग्रहः ॥ ७७ ॥ सेट् क्वा किन्न कित्कार्यं न करोतीत्यर्थः देवित्वा पवित्वा क्वा किं ईजिव ऊविम सेट् किं मुक्त्वा गत्वा नेत्यनु वर्त्य वा कार्यभेदेन व्याख्येयं सेट् क्वा किन्न क्वचित् भवतीत्यर्थः द्युतित्वा द्योतित्वा रुचित्वा रोचित्वा वचित्वा वंचित्वा लुचित्वा लुंचित्वा इत्यादि सिद्धं क्त्वा क्त इति क्तवत्वेकदेशस्या ऽप्युपलक्षणं यद्वा क्त्वा इत्यनेन क्तोऽपि गृह्यते न च अर्थवद्ग्रहणेन नानर्थकस्येति क्तवतो ग्रहणं नेति वाच्यं तस्या अनित्यत्वस्य बहुश आवेदितत्वात् अत्र क्त्वाग्रहणेन कित्।

कं॰आ॰ त्तशब्दस्यग्रहणं विवक्षितं तेन तत्रापि गृह्यते सेट्कोवा किन्न भवति विकल्पश्चायं व्यवस्थितः तेन शीङ् स्विदि स्विदि मिदि धृषमृषिभ्यो नित्यमकित् अन्येभ्यो वाश
ल॰भा॰ यितः शयितवान् स्वेदितः स्वेदितवान् क्ष्वेदितः क्ष्वेदितवान् धर्षितः धर्षितवान् मर्षितः मर्षितवान् रुचितः रोचितः द्युतितं द्योतितमित्यादिः क्तः किं रुरु
२१ चिषे सेट् किं गतं ॥ ७८॥ अतिशायनमतिशयः अतिपूर्वात् शीङो भावे स्वरादइति अच् अपि कर्तृकर्माद्यर्थोप्यतिशयशब्दोऽस्ति तथापि स नेह गृह्यते
कर्तृकर्मणोराख्यातेनोक्तत्वात् करणादेरप्रतीतेश्च अतिशयो द्विविधः पौनःपुन्यं भृशार्थश्च आद्यो यथा कस्यचिद्बहुशो नाऽनेहंडे च जाते लोका आहुरस्य इंडा
तिशयो जातइति तत्र पौनःपुन्यं गम्यते द्वितीयो यथा पूर्वान्महाभागतयाऽति शेषे इत्यत्र भक्त्या पूर्वातिक्रमणं नाम भक्तेर्भृशीभावः भक्त्या भृशोभवसीति गम्यते
सत्त्वाऽतिशयः प्रकृत्यर्थविशेषणाम् अतिशयविशिष्टक्रियावचनादिति एवं चातिशयो यङो द्योत्योऽर्थः भुक्तनरङ्ग्यादौ प्रकर्षस्तरवादेर्यथेति मिश्राएके तु
अतिशयो यङो वाच्योऽर्थः सस्येच्छाययाऽण्णादेरपत्याद्यर्थो यथा स च व्यापारस्य विशेषणाम् विशेष्यो वा क्रियाप्राधान्यस्य धात्वर्थप्रधानस्य वा निर्वाहात् यङन्तस्यापि

॥ अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥ ७९ ॥

धातुत्वात् हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्माद्धातोर्यङ् स्यादेको वाक्यार्थः द्विरित्यपरं वा कं तत्र धातोरित्यनुवर्तते स न यङः प्रकृतिभूतो पाद्यः अदादृष्टेत्यादावसिद्धिप्र
संगात् किंतु यङन्तो धातुर्गृह्यते तत्र हसादेराद्यस्यैकस्वरस्य द्विर्वचनं स्वरादेस्तु द्वितीयस्य चेति तृतीयं वाक्यं अतिशये हसादेर्यङ् द्विर्वचनं सूचि सूत्रि मूत्रिभ्योऽनेन यङ्।
किमर्थमिदं पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति चेत् सत्यं नियमार्थमिदं अनेकस्वरेभ्यो यदि भवति तर्हि एभ्य एव तेन जागर्ति दरिद्राति चिकीर्षति इत्यादिभ्यो न तं त्रादिना पूर्ववाक्या
भ्यामपि च शब्दः संबध्यते अतिशये चेति चशब्दस्याऽयं स्वभावो यस्याऽग्रे पठ्यते तेना दृष्टं द्वितीयमुक्तमनुक्तं वा समुच्चिनोति अत्र त्वनुक्तसमुच्चयः गत्यर्थेभ्यः कौटिल्य एव
लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव नातिशये हसादिश्चेत्यत्राऽनुक्तं धात्वंतरं समुच्चिनोति अरुपर्त्यश्रुणुभ्यो यङिति निषेधात् दिम्यः कात्यायनसंवादा
त् पापच्यते वदंदैवेत्रः वेदार्थस्य ग्रहणाऽनुकूलः एकचैत्राभिन्नाश्रयको वर्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापारः व्यापारातिशयो वेति बोधः ब्रह्म जाजायते सुधीः ब्रह्मा स्वयाऽज्ञा

नानहत्यनकूलएकमुबुद्ध्यभिन्नाश्रयकोवर्तमानोऽतिशयविशिष्टोव्यापारः व्यापारातिशयोवेतिबोधः अत एवतेवालः बालाभिन्नाश्रयकोव्क्रगत्यनुकूलोवर्तमा
नोव्यापारः अयेतिस्थिते नञोक्रमनित्यमितिनिषेधाभावाद्गुणोह्यतेर्यशब्दस्यदित्वेहसादिशेषेआतइतिदीर्घेअराय्यते अटाट्यते अशाश्यते ऊर्णोनुरिफंत्यत्का स्म
त्वस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्यद्वित्वेयङीतिगुणः ऊर्णोनूयते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते अतिशयेकिंपठति हसादेः किं भृशमीक्षते धातोः किंप्रपठतिभृशं उपसर्ग
विशिष्टान्माभूत् उपसर्गस्यद्वित्वादोषस्यात्तां धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् त्यत्रएकाच्ग्रहणंसुत्रात्य सूच्यादिग्रहणस्यनियमार्थत्वसंभवात् अथहला
देरित्यपित्याज्यमघादिग्रहणस्यनियमार्थत्वात् क्रियासमभिहारे इत्यस्यस्थानेऽतिशयेइतिपाठः लाघवात् एकार्थीभावेऽन्वयेतुवृत्तिर्व्यपेक्षायांतुवाक्यमितिव्यवस्थाः
अत्रमिश्राः अथकथंयङंतादात्मनेपदंभवतिकथंचनस्यात् ङितोधातोरात्मनेपदमुच्यते यश्चात्रधातुः नसङित् नचाऽऽयंसमुदायस्यानुबंधः यश्चङित् प्रत्ययोनासौ
धातुः यत्रचावयवेकृतंलिंगमचरितार्थंतत्रसमुदायस्यविशेषकंभवति अयंङकारस्तुवेभिद्यते इत्यादौगुणनिषेधादौचरितार्थः कश्चिदाह क्रियासमभिहारेऽयङ् त्यक
रोऽत्रप्रश्लिष्यतेसचाऽनुदात्तोऽनुनासिकः प्रतिज्ञायतेतत्रानुदात्तत्वमवयवेऽचरितार्थंसमुदायस्यविशेषकंभवति अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच्नभवतियुवंक्रम्येत्या
त्वचंक्रम्यदंद्रम्यग्रहणाल्लिंगादिति सवक्तव्यः अथकथंअतेरीयंङंतादात्मनेपदंभवतिसोपिहिङकारोगुणनिवृत्तौचरितार्थइति सचेत् ब्रूयात् तस्याप्यादितइका
रईकारोवाऽनुदात्तः प्रश्लिष्यतेइति प्रतिब्रूयादितिचेत्नूनइकारेनुमप्रसज्येतईकारेश्वीदितोनिष्ठायामितीणिनिषेधःस्यादिति नैषदोषः नुम्विधौगोःपादांतइति अ
तोऽतग्रहणमनुवर्तते तेनांतेइकारइत्संज्ञकोयेषांतेषांनुम श्वीदितोनिष्ठायामित्यत्राप्येकाचइति अनुवर्तते सत्यं प्रतिविहितमायुष्मतांसुधापुनरयंप्रयासः न
याहि अनुदात्तइत्यत्रधातुग्रहणमस्तितत्तः किंइदं ततोभवतिप्रत्ययमेवङितमाश्रित्यात्मनेपदंसिद्धंभवति नचैवमशिश्रियदवोचदित्यादौचङ् उभ्यामपिप्रसंगः
प्रागेवविकरणेभ्योऽनुदात्तङितइत्येतन्निमित्तंप्रवर्ततेऽन्यथावर्ततेइत्यादौविकरणव्यवधानान्नियमोनस्यात् यथाचप्रागेवविकरणेभ्योऽनुदात्तनियमः
प्रवर्ततेऽत्रवृत्तेतुनियमेभ्योविकरणादितितयात्तत्रैवप्रतिपादितमित्यलमियतेत्याहुः अत्रोच्यते ङितोधातोरित्युक्तेऽत्र प्रष्टव्यं किमत्रनासिधातुत्वंङित्वंवानाद्यः स
नाद्यंताधानवदितिधातुत्वसंभवात् ङित्वस्यश्रूयमाणत्वाच्च यच्चनायंसमुदायस्येतितन्नउभयानुबंधसंभवात् यथासुपःपोरोऽसुपीतिनिर्देशादवयवानुबंधः ॥९॥

सुपनिङे॰ तमिति समुदायानुबंधः तथाङि॰त्वस्याऽप्यऽवयवानुबंधत्वाद्गुणनिषेधादिकार्यं समुदायानुबंधत्वादात्मनेपदं च सेत्स्यतीयत्वयं ङ॰कारस्त्विति तन्न गि।
त्वेनापि तन्सिद्धेः ङ्कि तीत्यत्र गकारप्रश्लेषात् नचग्रहादेः संप्रसारणार्थे ङि॰त्वंस्यात् तत्रापि गकारप्रश्लेषान्नयरोऽनुनासिक इति ङ॰कारे कृते मान्यत्वेन हलोयो
यमामिति लोपात् यद्वा मगयोः संयोगसंज्ञामाश्रित्य संयोगांतलोपसंभवात् अंतर्वर्तिन्याविभक्त्यापदत्वसत्वान्संयोगांतस्यपदस्यलोपइत्यर्थसंभवाच्च सा
न्यङोरित्यत्र सन्यङोरिति सुवचत्वादित्थं प्रयोजनांतराभावात् ङि॰त्वमात्मनेपदार्थमेव यथा कङ॰ शिङोर्ङि॰त्वं नचनः क्रोरिनिदीत्यत्र ह्यऽनुबंधकत्वेन सामा
न्यग्रहणार्थं नदितिवाच्यं अनुबंधांतरेणाऽपि तन्सिद्धेः इत्थमयङीत्यत्राऽकारप्रश्लेषेणाऽनुदात्तत्वसंपादनं व्यर्थमेव यदपि ऋतेरीयङि॰त्यादि तदपि न ङि॰त्व
स्यात्मनेपदार्थत्वान्न च गुणनिषेधार्थं तत् कित्वेन गित्वेन वा तत्संभवात् इत्थमिकारप्रश्लेषोपिव्यर्थः यदपि अनुदात्तङि॰दित्यादि तत्राप्युच्यते प्रत्ययं ङि॰तमा।
श्रित्यात्मनेपदं प्रत्ययाद्भवति समुदायाद्वा नाद्यः तस्यैवांतरंगत्वेन प्रत्ययात्पूर्वमहप्रसंगात् यङ॰ एव ह्नित्वप्रसंगाच्च सन्यङोरिति षत्वाश्रयणात् नांत्यः स
मुदायस्य ङि॰त्वाऽभावस्य त्वयैवोक्तत्वात् यदपि धातोरिति नास्ति तदपि न भूवादय इति तस्याऽनुवृत्तेः सत्वात् आहु शाइत्यत्राचीत्यस्य यथा अननुवृत्तावा।
पिते नधातोराक्षेपसंभवात् इकोझलित्यत्र सनाययथा यदपि अशिश्रियदित्याद्युक्तं तदपि न ङि॰त्वभावित्वेन प्रथममेवात्मनेपदप्रवृत्तिसंभवात् ग्रहेः शितइ
त्यत्र भाविनं शितमाश्रित्याऽऽत्मनेपदं यथेति प्रत्ययस्यैव ङि॰तमाश्रित्याऽऽत्मनेपदविधाने यत्नइत्वाऽचरति सत्वेवाचरति कृत्स्नइ वाचरतीत्यत्रापिस्यात नङोदे
ङि॰त्वात् मन्मतेतु उपदेशेयोङि॰तत्तदंतादात्मनेपदविधानेपि ङ॰कारानुबंधः प्रत्ययत्वावगत्यर्थ इति केचित् यद्वा धातोरिति व्याख्यानान्न दोषः धातोः क्विंवंतत्वेन ङि॰दंतत्वाऽभावात् किंचकुकुटिषतीत्यत्र स्यात् कुटादित्वेन सनोङि॰त्वा
त् सन्मतेसनओपदेशिकं ङि॰त्वंनास्तीति दिग्गत्यर्थानांकौटिल्ये यङि॰त्युक्तं तत्कौटिल्यं फलस्य व्यापारस्य वा विशेषणं एवं लुंपादीनां गर्हापि जंगम्यतेऽश्वोमार्गं अश्वा
भिन्नाश्रयकः मार्गाभिन्नाश्रितवक्रगत्यऽनुकूलो वर्तमानो व्यापारः मार्गाभिन्नाश्रयसंयोगानुकूलो वक्रो व्यापार इति वा लोलुप्यते वनं चैत्रः चैत्राऽभिन्नाश्रयको वना
भिन्नाश्रयितकुत्सितछेदनानुकूलो वर्तमानो व्यापारः वनाभिन्नाश्रयछेदनानुकूलः कुत्सितो व्यापार इति वा लुंपादिषु योगात्यर्थत्वस्माद्गर्हायामेव यङ्॰ कौटिल्यस्याव
काशो जंघन्यते गर्हायामित्यस्यावकाशः सासद्यते वृक्षः कुत्सितसाऽवयवविभागानुकूल एकवृक्षाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः सासद्यते मार्गं चैत्र इत्यत्रोभयप्रसं

एम
२२

गेपरत्वाद्गर्ह्यायांयङ् एवमन्यदपि बोध्यं ॥७९॥

इषिरिच्छाइहैवसूत्रेनिपातनाद्ज्ञाविद् इषेः छश्चांतादेशः इषिकर्मार्थवाचका द्धातोरिच्छायांसप्रत्ययः नवेदिष्यमाणमिच्छाकर्तुरात्मसंबंध्येवभवति द्विरित्यनुवृत्तं भिन्नंवाक्यंधातोरित्यनुवर्तनेधातुश्चनसप्रकृतिर्गृह्यते किंतुसंतः प्रत्येतुमिच्छतिप्रतीषिषतिइणः सःसधातुरितिधातुसंज्ञा सनादेः परइतिसस्यद्वित्वंयः से इति पूर्वस्येत्वं ननुइषिकर्मार्थैतिकस्माल्लब्धंशृणुइच्छायाः कर्मैनिपतन्त्वादिषिकर्मेतिलब्धंधातोः प्रत्ययविधानात्तदर्थत्वंचलब्धं पक्तुमिच्छतिपिपक्षतितुमुन्तुस्तादर्थिकः साध्यावस्थांक्रियामाह सचलौकिकेवाक्येप्रयुज्यतेकेवलस्यधातोः प्रयोगानर्हत्वात् अलौकिकेतुधातुमात्रंप्रयुज्यतेनतनुतुमः कथंलोपइतिनाशंक्यं पचनेनेच्छतीत्यत्राऽपिसोऽस्तुकरणस्याऽपिक्रियायामपेक्षणादितिचेन्नवैषम्यात् कर्महिप्रथममपेक्षणादंतरंगमव्यभिचारात्त्वकरणं तुविपरीतं अंतरंगेणैवविधेराकांक्षापूर्तौवहिरंगप्रवृत्तिरयुक्ता किंचाऽनभिधानादपिनपिपक्षतीत्युक्तेपचेरिच्छाकर्मत्वप्रतीयतेनकरणता यथाराजपुत्रइत्युक्तेराजन्यएवपुत्रः प्रतीयतेननत्समीपवर्त्यन्यदीयः केचित्वाहुरिषिकर्मणोऽत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यपंचम्याविपरिणम्य कर्मणोधातोरित्याहुः यत्तुयेनहेतुनापचनेनेच्छतीतिवाक्यंभवतितेनैवहेतुनावृत्ति

॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ ८० ॥

आप्नोतीत्युक्तंतत्र ऋद्धस्यराज्ञः पुरुषइतिवाक्यवत् वृत्तेरपिप्राप्तेः धात्वर्थस्यकर्मत्वंतुफलावच्छिन्नस्यव्यापारस्यव्यापारसहितस्यफलस्यवा आत्मशब्दस्तुनचेतनद्रव्यवाचीतथासतिआत्मनइतीच्छाशब्दयोगेकर्तरिषष्ठीस्यात् ततश्चात्मकर्तृकायामिच्छायामित्यर्थः स्यात् तथाचात्मग्रहणंव्यर्थंस्यात् इच्छाया आत्मकर्तृकत्वाव्यभिचारात् व्यर्थविशेषणतापत्तेः कर्मणिषष्ठीतिपक्षेतुअसंभवः स्यात् नह्यात्मनोद्रव्यस्यसाध्यत्वाद्यतोऽर्थत्वंकुत्रापिसंभवति क्रियायाएवतत्संभवात् अतःपरत्वात्मत्यर्थः स्वशब्दस्यपर्यायोऽयमात्मशब्दः संबंधसामान्येचषष्ठीआत्मनः स्वस्येत्यर्थः स्वशब्देनात्रेषिकर्तैवगृह्यते इच्छायाःक्रियारूपत्वेनकर्तारंविनाऽनुपपन्नत्वात् कर्तुराक्षेपात् इच्छाकर्तेष्यमाणंवस्तुयदिस्वसंबंधित्वेनैवेच्छतितदाधातोः सप्रत्ययइत्यर्थः शिष्याणांपठनमिच्छतिगुरुरित्यादौसोनशिष्याणांस्वसंबंधित्वेपि पठनस्यसाक्षात्स्वसंबंधित्वाभावात् इच्छायांकिं भोक्तुंजानाति धातोः किं प्रतिष्ठासतेअत्रहिप्रशब्दसमभिहारेगतिःप्रतीयते गतिश्चधातोरेवार्थोयद्यपिप्रशब्दंविना

कौ॰ आ॰
उ॰ भा॰
२३

गतेरप्रतीतेर्द्योतकत्वेनाऽप्यपेक्षत्वात् विशिष्टस्य कर्मत्वाद्विशिष्टान्नन्वयोपपत्तिः स्यात् तथा चाऽऽङ्दिवयोर्दोषः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि-
च्छायां वेति सूत्रे कर्मण इत्यस्यार्थ उक्तरीत्या न ह्याभसंभवात्समानकर्तृकादित्यपि व्यर्थं आत्मन इत्यनेनैव तल्लाभात् उत्तरसूत्रे च तत्तत्पाठ्यमिति लाघवाच्च वेत्यपि व्यर्थं स्या-
त्कार्यीभावे वृत्तिः व्यपेक्षायां तु वाक्यमिति तन्न फलस्यासिद्धत्वात् अथ पूर्वसूत्राच्चोऽनुवर्तते सह इच्छायामित्यस्याऽग्रेयोऽप्यः अनुक्तसमुच्चयार्थः तेनाऽऽशंकायामपि सप्रत्ययः
नदीकूलमुन्मुमूलयिषति हृषितिरजिगमिषति अन्ये तु चेतनत्वारोपात्सः पाषाणादीनां संबोधनवदित्याहुः तन्मते च कारो भिन्नवाक्यं न त्वेतन्नेनेति इच्छायामिति वा-
नुवर्तते प्रत्ययग्रहणात् परिभाषया सशब्देन सांतं गृह्यते तेनेच्छासंगात्पूर्वोक्तं नेत्यर्थः चिकीर्षितुमिच्छति स्वार्थसांतात्तु इच्छायां सोऽभवत्येव जुगुप्सिषति मीमांसिषते इति
अचण्णादिकि किरित्यतः किदिति चाऽनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं सः किद्भवति न च भवति लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्थानेन रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति जिघृक्षति सुषुप्सति
पिप्रच्छिषति तं द्रुतितृक्षतीत्यादौ गुणाऽभावसंप्रसारणनलोपाः सिध्यंतीति दिक् ॥ ८० ॥ बहुवचनमाद्यर्थं गुपूतिज्कित्मान्बधदान्शान्भ्यः सप्रत्ययः धातोश्च वृद्धिः इच्छायां

॥ गुप्यः ॥ ८१ ॥ आयः ॥ ८२ ॥ नाम्नोयः ॥ ८३ ॥

पूर्वेणासिद्धत्वाद्दर्थानयनभिधानाच्च स्वार्थे विधिरयं गुप तिज मान बध आद्य अनुदात्तेतः दान्शानौ स्वरितेतौ अवयवेऽचरितार्थलिंगं समुदायादात्मप्रवर्तकं जुगुप्सते आगमजमनि-
त्यमिति नेट् नानिटि से इति न गुणः तितिक्षते चिकित्सति मीमांसते बीभत्सते दीदांसति शीशांसति ॥ ८१ ॥ गुप्य इत्यनुवर्तते शब्दाधिकारश्चायं तेन गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः
अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे पणिपन्योरनुदात्तेत्त्वं आयाऽभावे चरितार्थमित्यायंतात्मनाऽऽत्मवर्तते इति आभ्यां चाऽपः स्तुतावेवेष्यते गोपायति धूपायति विच्छायति पणायति
पनायति अत्राऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चोऽनुवर्तते तेन ऋतेरीयङ् ऋतीयते कमेर्णिङ् कामयते वाऽनप्यायादिः गोपायांचकार जुगोप ऋतीयांचक्रे आनर्त कामयांचक्रे चकमे इ- राम २३
ति सिद्धं ॥ ८२ ॥ इषिकर्मार्थकान्नाम्न इच्छायां यः प्रत्ययः तदिष्यमाणं यदीच्छाकर्तुः स्वसंबंधि भवति पुत्रीयति घटीयति ननु कर्मण इति कस्मान्नोक्तमिति चेत् शृणु इच्छायाः
सकर्मकत्वेनाऽऽक्षिप्तस्य कर्मणो नामार्थेनाऽभेदसंबंधात्त्वं ननु पुत्रेण पुत्राय पत्नाद्वेच्छतीत्यादावपि कुतो न तेषामपीच्छायामन्वयस्य संभवादिति चेन्न बहिरंगत्वात्कर्मेदिप्र

यमाकांक्षितत्वादंतरंगमव्यभिचारिचकरणादितु पश्चादपेक्षितत्वाद बहिरंगंव्यभिचारि च नहिसर्वत्रेच्छायांकरणादिरस्तीतिनियमोऽस्ति अंतरंगेकर्मणिचरितार्थेबहिरंगेकरणादौप्रवर्तितुंनार्हति अप्रतीतेश्च नहिपुत्रीयतीत्युक्तेकरणादिः कश्चित्प्रत्येति यद्वा आङ्गुवीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यकर्मणिवर्तमानात्वाम्नइतिव्याख्यानात्सत्वं आत्मनइत्यनुवर्ततिमचचेतनद्रव्यवचनोनग्राह्यः घटीयतीत्यादावप्रसंगात् घटादेरचेतनत्वात् परव्याचत्यर्थःस्वशब्दपर्यायोगृह्यते इच्छायाश्चक्रियात्वेनस्वाश्रयः कर्ताऽऽक्षिप्तः सचेदिष्यमाणंवस्तुस्वसंबंधित्वेनाऽपेक्षतेनदाऽऽत्मनः ससंबंधित्वंचसाक्षाद्ग्राह्यं यजमानस्यपुत्रमिच्छतिपुरोधाइत्यत्रनयः यजमानपुत्रस्यसाक्षात्व संबंधित्वाभावात् ननुस्वस्यपुत्रंपरस्यदासमिच्छतीत्यऽत्रकुतोनपुत्रस्यस्वसंबंधित्वादितिचेन्न इष्यमाणेनरूपेणस्वसंबंधित्वस्यविवक्षणात् नचात्रदासत्वेनतत्वसंबंधि ननुनाम्नइतिकिमर्थं धातोः पूर्वेणमविधानात्यविशेषात्वाम्नोलाभात् नचसिंवंनादप्याऽऽयास्यतीतिवाच्यं सत्यभावात् नचवाच्यतिमरुत्यतीत्यादौकुत्वत्वादिप्रसंगइतिवाच्यं अप्पयोरादित्यत्रजत्वाऽकरणेनयेपदकार्याभावस्यज्ञापितत्वात् राजीयतीत्यत्रतुज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेतिनलोपः सिध्यतिनाम्नोपः पक्षेतुकुत्वाद्यः भावीयुक्तएव नचाऽत्रपक्षेराजीयतीत्यत्रनलोपाप्रसंगः ओर्वमोविप्यतोलोपइतिकृत्नोयेइत्यतोयेइति क्रसंयोगादित्यतोनेति चानुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयंनेतिस्वरूपपरंशब्दाधिकारात्पष्ठ्याविपरिणामयितव्यंतेननाम्नोनस्यलोपोयेइतिलाभात् इत्थंव्यर्थंनाम्नइतिचेत् उच्यते एकत्वस्यविवक्षणार्थंनामग्रहणं तेनाऽनेकस्मात्वात्वःपदाद्यानयः महांतंपुत्रमिच्छतिइति किंचमहापुत्रीयतीतिस्यात् नचेष्टमेव यद्ययंविग्रहः महान्पुत्रोमहापुत्रइति महांतंपुत्रमिच्छतीतिविग्रहेतुनेष्टं नन्वऽत्रकर्मत्वाभावादेवनभविष्यति मैवंकर्मत्वस्यसत्वात् क्रियाजन्यफलाश्रयःकर्म क्रियाचात्रेच्छातज्जन्यंफलमिष्टत्वंतच्चसमुदायाश्रितंनहिपुत्रमात्रमिच्छतिनापिमहत्वमात्रंकिंतुविशिष्टं एवंतर्हिसविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यविशेषणयोगोनेतिवचनात् नसमुदायाच्च इदंचन्यायसिद्धानुवादकं नत्वऽपूर्ववचनं तथाहि पुत्रस्यप्रत्ययार्थेनसहएकार्थीभावरूपोऽन्वयोविशेषणेनतुव्यपेक्षारूपः नचैकस्यविरुद्धमन्वयद्वयंसंभवति ऋद्धस्यराज्ञःपुरुषइत्यत्रराज्ञोयथापुत्रीयतीत्यत्रतुसमुदायशक्तौप्रविष्टस्यविशेषणीभूतस्यपुत्रस्यनविशेषणाऽन्वयःसंभवति पदार्थःपदार्थेनयुज्यते नत्वेकदेशेनेति सर्वतंत्रसम्मतं ननुनामपक्षेकर्मत्वेसत्यपितद्वाचकविभक्त्यभावात्प्रत्ययोनभविष्यतीतिचेत् नत्रिकपक्षेनथात्वेपिपंचकंनामार्थइतिपक्षेनाम्नैवकर्मणोऽभिधानाद्विभक्त्यनपेक्षणात् ननुद्योतकत्वेनविभक्तिरपेक्षिताचेत्

नयत्रानेककारकसंभवस्तत्रकारकविशेषद्योतनार्थविभक्तेरपेक्षणात् अत्रतुकर्मैवकारकं यथापिपक्षनिपचतीत्यत्रविक्लित्तिरेवकर्म पश्यमृगोधावतीत्यत्रमृगकर्तृकं
सरणं दर्शनेकर्मनकारकांतरमस्तिअतोविभक्त्याविनापिनिर्वाहः तथाऽत्रापि एवंतर्हिउत्तरार्थनाम्नइति इच्छायांकिंपुत्रंजानाति आत्मनःकिंशत्रोःपुत्रमिच्छति कर्मणः
किंपुत्रस्येच्छति॥८३॥यदृत्यनुवृत्तंसप्तम्याविपरिणम्यते येपरेऽवर्णस्यईर्भवति नेत्यनुवृत्त्याक्वचिन्नभवति पुत्रीयति गंगीयति अशनमिच्छतिअशनायति अशनीयति
धनायति धनीयति उदकीयति उदकपर्यायउदनशब्दोप्यस्ति तस्योदन्यति सुडामदृत्यत्रसुडिनियोगविभागात्क्वचिदन्यत्राऽपिसुट् अश्वस्यतिवडवाक्षीरस्यतिबालः।
वृषस्यतिगौः लवणस्यत्युष्ट्रइति सिद्धंडेर कृदृत्यत्रयोगविभागादन्यत्राप्यऽभवतीत्युक्तंक्वचिदकृसुटोःसहप्रयोगोभवति यद्वा दृगधांतादित्यतःसकमनुवृत्त्य दिवादा।
वदृत्यतोऽटमनुवृत्त्यनाम्नः सकृसकोऽट्शब्दाधिकारमाश्रित्यसगाऽ गमोवोध्योव्याख्यानात् दध्यस्यति दधिस्यति मध्वस्यतिमधुस्यति षःसःइतिविपरीतनिर्देशान्न
षः चोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनमांनाद्यायाभ्यांयोनकिमिच्छतिस्वरिच्छतिक्वचित्काम्यप्रत्ययोभवतिपुत्रकाम्यति स्वःकाम्यति किंकाम्यतिएकार्थीभावरूपेऽन्वयेवृत्तिर्व्यपेक्षा

॥ ईचाऽस्य॥॥ ८४ ॥ ६ ॥

यांतुवाक्यमितिव्यवस्थयारूपद्वयसिद्धौपाणिनीयेसूत्रेऽनुवृत्तंवेतिव्यर्थंपश्यपुत्रमिच्छति घटमिति प्रत्युदाहरणंतुद्विविधस्याप्यऽन्वयस्याऽभावद्योतनाय वस्तुतस्तुवा
क्यमेवप्रत्युदाहरणमेकार्थीभावाभावात् यकाम्यांनातुनकर्मणिप्रत्ययः कर्मणो धात्वर्थानरमभावेनाऽकर्मकत्वात् ननुपुत्रीयतिशिष्यमित्यादाविवेच्छायेऽपिसकर्मकता
कुतोनेतिचेन्न इच्छायाअप्रतीतेः नहिशिष्यंपुत्रीयतीत्युक्तेइच्छागम्यतेकिंत्वाचार एव ननुतात्पर्येसतिइच्छासंगंस्यतेइतिचेन्न तात्पर्यज्ञानस्यशाब्दबोधाऽहेतुत्वात् नहि
वक्तुस्तात्पर्यंश्रोत्रावगंतुंशक्यं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् अर्थप्रकरणादिनातात्पर्यज्ञानांगीकरणं तुनयुक्तं अर्थादिनाशाब्दबोधएवांगीकर्तुमुचितः किंतेन किंचसुप्तोन्मत्तशुका
दिवाक्येव्यभिचाराच्चनहिवक्तुस्तत्रतात्पर्यमस्तितत्रेश्वरतात्पर्यंग्राह्यमिति चेन्नवक्तुस्तात्पर्यमित्यस्यवैयर्थ्यप्रसंगात् आवश्यकेनतेनैवनिर्वाहात् किंचेश्वरतात्पर्यम
प्यऽज्ञातंहेतुर्ज्ञातंवानाऽद्यः तस्यसर्वत्रसाम्येनकुत्राप्यस्तिनास्तिवेतिज्ञातुमशक्यत्वात् चैत्रस्यतुतात्पर्यज्ञानेसतिमैत्रस्याऽपिबोधप्रसंगात्नांत्यः अस्माकमीश्वरतात्पर्यज्ञा

नाऽसंभवात् कार्येणानदनुमास्यतीति चेत् न परस्पराश्रयप्रसंगात् शाब्दबोधे सति तस्य कारणत्वग्रहः कारणत्वे गृहीते च शाब्दबोध इति किंचेश्वरानंगीकर्तॄणां सांख्य
मीमांसकादीनां शाब्दबोधो न स्यात् तेषामीश्वरस्यैवनाऽसिद्धिनात्पर्यज्ञानंतु दूरापास्तमिति दिक् ॥ ८४ ॥ आचरणं आचारः चरेर्भावे घञ् ज्ञानं व्यवहारो वा उपमीयतेऽनेनेत्यु
पमानं माङः साधने ल्युट् कर्मण उपमानादाचारे यस्तस्मिंश्चार्थे परे पूर्वस्यास्य ईः इति वाक्यभेदेनैव द्वयोः समावेशसिद्धे चोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनाऽऽधारस्याप्युपमानं
यः पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः हरीयति विप्रं राजा भानूपतिचंद्रं विरहिणी प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः कुटीयति प्रासादे नृपः गंगीयति पल्वले मूर्खः अत्र ना
न्तः सिवंतात्वाद्यः आद्येलोपः इत्याद्यनुवृत्त्या न लोपः कार्यः अंत्येऽप्ययोरिति ज्ञापकात्पदकार्याभावः साध्यः ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति नस्य लोपः राजानमिवाचरति राजी
यति आद्यं भिक्षुः पुत्रविषयकं यद्ज्ञानं व्यवहारो वा तन्नत्स्वदृशं शिष्याऽभिन्नाश्रयं यद्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूलो वर्तमान एकगुर्वभिन्नाश्रयको व्यापारः प्रासादाभिन्नाश्रय
कं यद्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं कुट्यभिन्नाश्रयं यद्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल एकभिक्ष्वाश्रयो वर्तमानो व्यापारः ॥ ८५ ॥ कर्तुरिति योगो विभज्यते कर्तुरुपमानान्नाम्न इति

॥ आचारउपमानात् ॥ ८५ ॥ कर्तुर्यङ् ॥ ८६ ॥ ९ ॥

वर्तते चोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनाऽनुक्तः क्विप्प्रत्ययः समुच्चीयते नामन्तः सिवंतं प्राप्तं न सिवंतं विभक्तिकार्यप्रसंगात् कर्तुरुपमानान्नाम्न आचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययः कृष्ण
इवाचरति कृष्णति अवादि कृष्णांश्चकार यतद्रूपस्य लोपः कृष्ण्यात् कवयति दृषम्यति अद्इवाचरति अतिद्विर्वं सवर्णदीर्घः णलौ औ अतुः क इवाचरति कति चककेचि
तुः आ अन इति स्थिता अदंतादपिणयोऽडवाऽदेश उक्तः तन्मते च कौ माला इवाचरति मालाति सर्पः पंथा इवाचरति पथीनति त्रमांतस्येति दीर्घः नन्विनां शावित्यनेनो
पधादीर्घमात्रस्यसो नियतत्वात्कथमत्र दीर्घः मैवं प्रवर्तमानं हि नत्कृत्रं दीर्घं नियच्छति पथ्यादिषु त्वऽप्रवर्तमानं कथं दीर्घं नियच्छेत् केचित्तु त्वाऽऽत्वाभ्यां बाधितत्वा
त्प्रवर्तते यदि तु ऽत्वाऽऽत्वे न विधीयेते तदाऽत्रापि प्रवर्तेतेति योग्यता मात्रेण नियमप्रवृत्तिमाहुस्तन्मते पथेनेति वृत्रहनतीत्यत्रतु नियमप्रवर्तनान्न दीर्घः राजा
नति इदामति कीमति सजुषति आशिषतीत्यादौ न पदकार्यं नाम्नो विधानात् कर्तुः किं पुत्रीयति शिष्यं कर्मोपमानमिदं उपमानात्किं पुत्र आचरति कृष्णनिष्ठज्ञानं।

सं॰ व्या॰ व्यवहारसदृशः पुंड्रकनिष्ठो वर्तमानो ज्ञानव्यवहारः मालानिष्ठवर्तमानव्यवहारसदृशः सर्पनिष्ठो वर्तिमानो व्यवहारः उपमानस्य कर्तुः धात्वर्थांतरभावेऽपि उप
ल॰ मा॰ मेयेन कर्त्रा सकर्तृकत्वात् कर्तरि प्रत्ययः यथा पूर्वसूत्रे उपमानस्य कर्मणो धात्वर्थांतरभावेऽपि उपमेयस्य कर्मणः सत्वात् कर्मणि अपि प्रत्ययाः द्वयोरपि आचार
२५ क्रियापेक्षया कर्तृत्वकर्मत्वे नो ध्ये अवगल्भक्लीवहोडेभ्योऽक्विवंतेभ्यः पेप्राप्ते आदनुदात्तेत्यत्र आदिति योगविभागादाऽऽद्वोध्यं णादेशोऽननेकस्वरत्वादाऽऽमत्र
वगल्भांचक्रे क्लिविंतानां तु अवजगल्भे चिक्लीवे जुहोडे इति विशेषः ततः यङ् उपमानात्कर्तुर्नाम्न आचारेऽर्थे यङ् हंस इवाचरति हंसायते गरुडायते हं
सनिष्ठव्यवहारसदृशो बकनिष्ठो वर्तमानो व्यवहारः अत्र हसेड् इति चाऽनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं हसस्य लोपो यङि तस्य नित्यं लोपः सस्य व्यवस्थितः ओ
जसोऽप्सरसो नित्यमन्येषां तु विकल्पनात् अन्यहसस्य तु न लोपः राजायते वृत्रहायते पथीयते दंडीयते अत्र नलोपे येइति दीर्घः तस्याऽनुपधादीर्घत्वेन नि
यमाभावात् अत्राऽङ्गुवीत्यतो भुवीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं भवत्यर्थे नाम्नो यङ् तस्मिंश्च नित्यं हसस्य लोपः योगविभागादिष्टसिद्धिरिति भवत्यर्थो च्व्यर्थो
विशिष्टो ग्राह्यः अशश्वत् शश्वद्भवति शश्वायते सुमनायते अत्र धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये विकीर्षिते उपसर्गसमाकारं पूर्वपदं पृथक्क्रियते चुरादिषु संग्रामङ् युद्धे इ
ति विशिष्टपाठात् ज्ञापकात् अन्यथा ग्राम युद्ध इत्येवापठिष्यत् अतो मनः शब्दात्पूर्वोऽट् स्वमनायत नाम्नश्च क्ताने तिसमासे क्यप् सुमनाय्य सुस्मिमनायिषते इति
द्वित्वं च सिध्यति अत्र च करणे इत्युत्तरसूत्रात् दपकृष्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं नाम्नो यय अक्षेत्तः करोत्यर्थे करोत्यर्थश्च द्विधा उत्पादनरूपः एकः तत्र धात्वर्थोऽपरः।
करोत्यर्थस्य सर्वधात्वर्थेष्वऽनुगतत्वात्सर्वे धात्वर्थाः करोत्यर्थाः अपि भवंति वरिवः शुश्रूषां करोति वरिवस्यति नमस्यति देवान् अत्र न च तुर्थी जहत्स्वार्थायां वृत्तौ राम
नमः शब्दस्याऽनर्थकत्वात् अजहत्स्वार्थायां तु प्रत्ययार्थे उपसर्जनत्वात् तपश्चरति तपस्यति शब्दं करोति शब्दायते वैरायते कलहायते बाष्पमुद्वमति बाष्पाय २५
ति उष्माणमुद्वमति ऊष्मायते कष्टाय क्रमते कष्टायते रु छायते गहनायते इति वृत्ति विषये पापार्थी पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः सुखं वेदयते सुखायते दुःखायते
सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः लक्ष्यानुसारादतिप्रसंगो नोद्भाव्यः ॥८६॥

नाम्नोणिः प्रत्ययोभवतिद्विविधेकरोत्यर्थेसचडित् यदिडितसंज्ञाविधीयतेतर्हिडितिदेरित्यादावस्येवग्रहणंस्यात् कृत्रिमत्वात् डइत्यस्यतस्यतुग्रहणंनस्यादकृत्रिमत्वादतोऽतिदेशोयं परत्रप्रयुज्यमानः परशब्दोविनाऽपिवतिंवत्यर्थंगमयति अडितडिदित्याह डिद्वदितिगम्यते यद्यऽपिडिदितिसामान्यशब्दस्तथाऽपिलक्ष्यानुसाराद्व्याख्यानाद्विशेषपरोबोध्यः यद्वा डिदितिवचनसामार्थ्याद्विशेषपरः अन्यथाणिड्डिक्करणादन्येवाऽवक्ष्यत् नचैवमुत्तरयोगयोरपिडिद्विधानेटिलोपइतिवाच्यंधातोर्णिःप्रेरणादृतिगौरवाभावात्सुपठितत्वात् नचैवंजेरित्यादावस्यैवग्रहणंस्यादेकानुबंधकत्वादितिवाच्यं एकानुबंधकग्रहणेतिपरिभाषायाअनित्यत्वात् नत्रवशासःशित्वंज्ञापकंशासीत्यस्यस्थानेअसीतिपाठ्यं तत्राऽननुबंधकस्यैवग्रहणंभविष्यतिनजसादेःकिंशित्वेन तज्ज्ञापयति तेनसुरारित्यत्रतत्नोर्ग्रहणंभवतियथा तथाजेरित्यादौणिणिङोर्ग्रहणंभविष्यति तेनडिद्वदित्यस्यष्ठवदित्यर्थः तेनेष्ठे यत्कार्यंदृष्टंसंभावितंचतन्नाम्नोभवतिदृश्यते टिलोपःइष्ठे

॥ णिर्डिन्तकरणे ॥ ८१ ॥

पथ्या यदिष्टःएवंपटुमाचष्टेपटयति वृद्धोसत्यांपूर्वंवाटिलोपः अपीपटदपपटद्वा विन् मतुवतुलोपोयथास्रग्विणमाचष्टेस्रजयति अग्निमंतमग्नयति दंडवंतं दंडयति गुरुमाचष्टेगरयति युवानमल्पंवायवयति कनयति अल्पयति अंतिकंवाढंवानेदयतिसाधयति प्रियंस्थिरंस्फिरं प्रापयति स्थापयति स्फापयति अत्रणिडिदितियोगंविभज्यसापेक्षादपिनाम्नोणिर्विधेयः माणवकंमुंडंकरोतिमुंडयति गुडंमिश्रंकरोतिमिश्रयति काष्ठंश्लक्ष्णंकरोतिश्लक्ष्णयति पयोभोक्तुंवनंकरोति व्रतयति शूद्राऽन्नंभोक्तुंव्रतयति अनयोर्योगयोर्नाम्नःप्रत्ययविधिः तेनपदकार्यंन सम्राडिवाचरतिसम्राज्यते मरुत्वत्यते वाच्यते स्रजयतिपततीतिपततमाचष्टेपतयतिअत्रकारउभयपदार्थोवृद्ध्यर्थश्च ननुवृद्धोचरितार्थः कथंपाऽऽतोर्हेतुरितिमेवं उच्चारणसामर्थ्यात् वृद्धिमात्रार्थत्वेतुणिरित्येवपठेत् तेनणिरितिसूत्रंकर्तव्यंभवति अत्राऽऽदादेर्लुगित्यतोलुगित्यनुवृत्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयंनाम्नोऽवयवस्यकृत्प्रत्ययस्यलुक्स्यात्णौकंसवधमाचष्टेणिप्रत्ययेमदामित्यऽप्रत्ययस्यलुक् अकृतव्यूहेतिनिमित्तापायेतिन्यायेनवावधादेशाऽभावः इहपूर्वपदंपृथक्क्रियते संग्राममयुद्धइतिसामान्यापेक्षज्ञापकात् तस्यचहंत्यर्थेकर्मत्वात्ततो।

द्वितीया हनो घदिति घत्वादेशः कंसं घातयति एवं बलिं बंधं राजागमनं चाऽऽचष्टे बलिं बंधयति राजानमागमयति यद्वा अव्यविकन्यायेन नाम्नो विग्रह एव ह
नादेर्धातोः प्रेरणे ञिप्रत्यय इति वक्ष्यते ॥ ८७॥ धातोरिति योगो विभजनीयः यक्ता तुर्ष्वित्यतो यगित्यनुवर्त्य धातोर्यगिति व्याख्येयं स च कंड्वादिभ्य एव लक्ष्या
नुसारात् कंड्वादयो द्विविधाः धातवो नामानि च कंडूञ् गात्रविघर्षणे नाम्नां तु विग्रह एव कंडूं करोति प्रेरणे कारणादित्यनुवर्तते क्रियाविषयके प्रेरणे वा
च्ये धातोर्ञिः प्रत्ययः स्यात् प्रेरणं चाऽनेकविधं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणं आज्ञा गुर्वादेराऽऽराध्यस्य प्रवर्तनाऽध्येषणं प्रार्थना यस्याऽनुमतिमन्तरेणा
ऽर्थी न प्रवर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रेरकत्वं वैद्यादेस्तु भुक्त्वा पर्यटकं पिबेत् ज्वरितइत्याद्युपदेशेन प्रेरकत्वं यः पुनः केनचिज्जिघांसितं पलायमानं निरुणद्धि
निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हंतुरनुग्रहं करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रेरकत्वं एवं चोरस्य वासान्नादिप्रदस्याऽप्यनुकूलाचरणेन प्रेरकत्वं सर्वत्राप्ययं विशेषः प्रकार
णादिगम्यः सर्वत्रानुगतं प्रेरणमात्रं त्वर्थः ननु प्रेरणे इति धातोर्विशेषणमस्तु प्रेरणे वर्तमानाद्धातोर्ञिरिति अथ पचति पाचयतीत्युक्ते व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते न

॥ धातोः प्रेरणे ॥ ८८ ॥

नु कथमन्यस्वार्थिकः इह हि कः पचेरर्थः याऽसौ तंडुलानां विक्लित्तिः अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन च पचत्यर्थता यो हि पानार्थमुदकमाऽऽहरति विक्रियार्थं च
काष्ठानि आहरति शीतं चापनेतुमग्निं समिंद्धे पेष्टुं च तंडुलान् प्रक्षालयति तेनासौ पचतीत्युच्यते तत्कस्य हेतोर्विक्लित्तिं प्रति साधनत्वाऽभावात् तदवच्छेदाऽभावाच्च अत
स्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पचत्यर्थता तद्वत् प्रेरकव्यापारोऽपि तादर्थ्यादेव पच्यादिवाच्यो भविष्यति ञिप्रत्ययस्तु द्योतकः तथा च योऽप्येकान्तेन तूष्णीमासीनो भक्तबीजव
लीवर्दैः प्रतिविधत्ते स उच्यते पंचभिर्हलैः कृषतीति तेन देवं द्योतकपक्षोऽपि संभवति न च यथा प्रकृत्याऽभिहिते ञिर्भवति एवमुक्त प्रेषितादिशब्दाऽभिहितेऽपि स्यात् उक्तः क
रोति प्रेषितः करोति प्रेरणाविषयार्थत्वात्करोत्यर्थस्य प्रत्ययार्थपक्षे तूक्तार्थत्वात्तञ्ञेरभाव इति वाच्यं उक्तार्थत्वात्प्रेरकव्यापारद्योतनार्थं ञिः प्रयुज्यते तस्य स्वशब्देनैव द्यो
तितत्वात् इह तर्हि पाचयत्योदनं चैत्रो मैत्रेण द्वयोः कर्त्रोः प्रत्ययेनाऽभिधानं प्राप्नोति पाचयतश्चैत्रो मैत्र इति प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य प्रत्ययार्थस्य प्राधान्या

तस्यैव कर्त्तरि प्रत्ययइति दोषान्तरं घोतकतापक्षो ग्राह्यः किंच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावसायः नच पचतिपठतिगच्छतीत्यादावंतरेण णिचं क्वचिदपि प्रयोज्य
व्यापारोऽवसीयते उत्पन्ने तु णौ प्रतीयते अतस्तदर्थत्व मेवयुक्तं किंच एवं च सति अण्णादेरप्यपत्याद्यर्थो द्योत्य एवस्यात् पंचभिर्हलैः कृषतीत्यत्र च नेकार्थत्वाद्धा
तूनां कृषिरेव प्रतिविधानेऽपि प्रवर्त्ततइति युक्तं नपुनस्तद्दर्शनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं नन्वत्र पक्षे भेदिकाविभिन्ना देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति कृद्योगलक्ष
णा षष्ठी न प्राप्नोति अप्रधानत्वात् मेवं तृतीया वक्ष्यति तद्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेऽपि तृतीया भवति व्याप्तेः ननु भिक्षावास
यति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति णिर्नस्यात् प्रवर्त्तनस्य चेतनधर्मत्वादिति चेन्नाचेतनस्यापि तत्संभवात् नाऽवश्यं स एव वा संप्रयोजयति य आहोष्यतामिति ॥
योपि तूष्णीमासीनस्तत्समर्थमाचरयति सोऽपि वासं प्रयुंक्ते भिक्षाः प्रचुराश्च व्यंजनवत्यश्च लभ्यमाना वासं प्रयोजयंति तथाकारीषोऽग्निर्निर्वातः एकांते सुप्रा
ज्वलितः शीतकृतमध्ययनविरोधिनमुपद्रवमपनयन् अध्ययनेऽनुकूलो भवति तत्र यथाऽनुमतिरुपदेशोऽनुग्रहइत्येतेषु णिर्भवति तथाऽत्रापि भविष्य
ति यद्वाऽनुमत्यादिषु प्रयोज्यव्यापारोपदेशेन प्रवृत्तिः इह तु न तथा तथाप्याऽनुकूल्याचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाऽध्यारोप्यते अथ कश्चित्कंचिदाह पृच्छतु
मां भवान् अनुयुंक्तां मा भवानिति तत्र प्रष्टा प्रयोज्यः तस्य प्रेरकः प्रयोजकः इति तद्व्यापारे णिः प्राप्नोति एकविषयत्वाच्च प्रेसुवादीनां च पर्यायप्रसंगः उच्यते ॥
प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्ण्यर्थः केवलात्तु तु वाद्यर्थ इति तदुक्तं द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्विधीयते सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच इति ॥
वासुदेवेन कंसं घातयति कापि कश्चित्करोवेत्यत्र कथं णिः उच्यते ये कंसाद्यनुकारिणो नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः ते कंसानुकारिणं नटं सामाजिकैः कंस
बुद्ध्या गृहीतं तादृशेनैव वासुदेवेन घातयंति येपि चित्रं व्याचक्षते इयं मथुरा अयं प्रासादः अयं कंसः अयं भगवान् वासुदेवः प्रविष्टः एताः कंसकर्षिण्यो रा
ज्जवस्ते उग्रनिपाताश्च प्रहाराः अयं हतः कंसः अयमाकृष्ट इति तेपि चित्रगतं कंसं तादृशेनैव वासुदेवेन घातयंति चित्रेपि हि तद्बुद्धिश्च पश्यतां एतेन चि
त्रलेख्यकाख्याताः येपि ग्रंथं वाचयंतः कंसवधमाचक्षते काथिका नां मतेष्वुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कंसादीन् वर्णयंति तेपि वर्ण्यमानाः श्रोतॄणां बुद्धिस्थाः प्र
त्यक्षवद्भवंति चित्तमपि चैतेषां तदात्मकमिव भवति अत एव नानापक्षमाश्रिता भवंति केचित्कंसभक्ताः केचिद्वासुदेवभक्ताः वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यंति के

वै॰ भा॰ चिद्रक्तमुखाः केचित्कालमुखाः त्रैकाल्यमपि लोके लक्ष्यते कथायां वाच्यमानायां हि वक्तारो भवंति गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घातिष्यते किं गतेन हतः कंसः तदेवकाथिको।
ल॰ भा॰ ऽपि बुद्धिस्थं कंसं बुद्धिस्थेन वासुदेवेन घातयति श्रोताऽपि शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते एवं वलिं बंधयति राजानमा
२१ गमयतीत्यादावपि द्रष्टव्यं॥ ८८॥ चुरस्त्रादिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्याऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रयणादेकवचनं चुरादेर्धातो।
र्णिः प्रत्ययः चोरयति चोरयते चुरादौ यानि नामानि पठितानि तेभ्यः सुवचनसामर्थ्याण्णिः हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति॥ ८९॥ अत्राऽनंतरोऽपि णिर्न परामृश्य
ते सग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगात् आनंतर्यादेव तदनुवृत्तिसंभवात् नापि व्यवहितस्त्रिवादिः आदेशादिविधायकप्रकरणेन विच्छेदात् अतो यङादिरेव परामृश्य
ते यङादिना च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतं गृह्यते तेषां केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा बोभूयते इत्यादि प्रागुदाहृतं यत्तु सनाद्यंता धातव इति सूत्रं तत्तु सधा
तुरिति कर्तुं युक्तं तच्छब्देन सनादयः परामृश्यंते पूर्वविहितत्वेन प्राधान्यात् सर्वादेरंतर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ननु सनादिपरामर्शेऽपि तदंतस्य संज्ञा न स्यात् सं

॥ चुरादेः॥ ८९॥ सधातुः॥ ९०॥ भ्वादिः॥ ९१॥

ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणाभावादिति चेन्न सुप्तिङंतमिति ज्ञापकसिद्धस्य तस्याऽसार्वत्रिकत्वेनाऽत्राऽनाश्रयणात् केवलानां धातुसंज्ञाप्रयोजनाऽभावाच्च
न च सन्यङोरिति द्वित्वप्रयोजनमस्ति कण्ड्वादेस्तदभावात् सौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् सस्विदिस्वदिसहीनां च गुणोयङ्लुकोरित्यादिसूत्रवैयर्थ्यप्रसंगाच्च यद्वा भूवा।
दयो धातव इत्यस्याऽनंतरं सडिति सूत्रणीयं सनः सकारादारभ्य णिङो ङकारेण प्रत्याहारः यत्तु चङ्डोर्ङकारेणाऽपि प्रत्याहारः संभाव्येत तदुक्तं तत्र व्याख्यानतो विशे राम
षप्रतिपत्तिसंभवात् अन्यथा रोऽसुपीत्यादौ डापश्चापो वा पकारेण सुप्प्रत्याहारः स्यात् यद्वा सणिङिति सूत्रमस्तु आद्यंताभ्यामवयवाभ्यां संदंशन्यायेनाक्षिप्तस्तदंत॥ २१
समुदायो धातुसंज्ञ इति तस्याऽर्थः॥ ९०॥ भवनं भूः क्रियासामान्यं संपदादिः अंदतींद्रियेण वध्नाति अर्थमित्याऽऽदिः आगमजमनित्यमिति नतु म् यद्वा अंद्यते संवध्य
तेऽर्थोऽनेन यद्वा अंतिअंतर्भावयत्यर्थम् अदर्भक्षणे यद्वा अंघनेऽमनसि क्रियतेऽर्थोऽनेन औणादिकः इ न् यद्वा आदत्ते ग्राहयत्यर्थं अंतर्भावितण्यर्थः यद्वा आदीयते॥

प्रह्वयतेऽर्थोऽनेन आङः परा ह्वाञः किः शब्द इति यावत् भुवः क्रियासामान्यस्य आदिर्वाचकः शब्दो धातुसंज्ञः एवं सत्याऽऽणवयेत्यादावपभ्रंशे हि कृतानेत्यादावव्य
येवभूववभूवेद इत्यादावाख्याताने वाऽतिप्रसंगस्तद्वारणार्थं भ्वादिरित्याऽवर्त्य भूरादिर्यस्येति बहुव्रीहिर्व्याख्येयः आद्यन्तयोरौ च भ्वादिरिति पाठ एव मानम् अन्यथा भ्वर्य
इत्येवाऽवक्ष्यत् आदिशब्दश्च व्यवस्थायां तेन भूशब्दादाऽऽरभ्य ये पठितास्ते ग्राह्याः तेन क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वम् नामधातूनां तु सधातुरिति
वचनाद्धातुत्वं सौत्राणां तु गणे एव पाठाभावात् यद्वा सं भ्वादीनामुदित्करणात् तेषां धातुत्वं ज्ञाप्यते तेन द्विसंभिन्नाऽस्तथ्ये टू विकल्पाऽर्थं कृतम् क्राच धातोर्भवति धातुत्वाभा
वे क्तैवनास्ति यद्वा स इत्यनुवर्त्य स प्रसिद्धो यो भ्वादिः पठितो पलक्षितार्थविशिष्टः स धातुसंज्ञ इत्यर्थः यद्वा प्रायपाठात् यावादिषु नातिप्रसंगः भूराधस्य ह्रीदयः
क्रियावाचकाः पठितास्तन्मध्यपतिता यावादयोऽपि क्रियावाचका एव गृहीतु मुचिता न द्रव्यविकल्पवाचकाः यद्वा याशब्दस्य न धातुसंज्ञा लाक्षणिकत्वात् यदः।
स्यादौत्यदाद्यत्वे आपि च येति सिद्धं लाक्षणिकस्याऽपि ग्रहणे गामादाग्रहणेष्वविशेष इति व्यर्थं स्यात् वाशब्दस्य धातुत्वे किं स्याद्विकल्पार्थं गंधनादाविव वातीति
रूपं स्यादिति चेन्न अव्ययादिभक्तेर्लुगिति तिवादेर्लुकः संभवात् इत्यं च विभक्तिग्रहणस्यापि तत्र सार्थकं लभ्यते अन्यथा सिपः स्यादेर्वाऽवक्ष्यत् सर्वादिषु पठि
तस्य उभशब्दस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति उभउंभेत्यत्र पाठादिति चेन्न पाठेऽकारस्योच्चारणार्थत्वात्सर्वादौ तु विवक्षितत्वात् रूपसामान्याऽभावात् किं च सर्वादिमध्ये पा
ठसामर्थ्यात्तु उभकाविन्यादिरूपसिद्ध्यर्थो हि पाठः धातुत्वे सति सन सिध्येत् द्योदिवाविति स्वर्गवाचकस्य न धातुत्वं अनुदितत्वात् गणे वो दितस्य पाठात् तदनुबंध
कग्रहणेनाऽतदनुबंधकस्येति न्यायात् कुंडलिनं चैत्रमानयेत्यादौ अकुंडलिनआनयनाऽदर्शनाच्चाऽनयारीत्याऽन्यत्राऽप्यऽतिप्रसंगः परिहार्यः यत्तु धातुरिति पू
र्वाचार्यसंज्ञाग्रहणात्तंत्रस्यापि तेषां क्रियावाचको गृह्यते इति नाऽतिप्रसंग इति तन्न इत्थं हि सूत्रे वैयर्थ्यापातात्प्रथमेत्यादिवत् तत्संज्ञयैव व्यवहारसंभवात् अत्र
कश्चिदाऽऽह धातोः क्रियावाचिनः प्रत्यय इत्यत्र किं प्रमाणमिति उच्यते भगवतः पाणिनेर्वचनं भूवादय इति भ्वर्था वादयो भूवादय इति हि तदर्थः यदि तु गणपठित
त्वमात्रं तंत्र विवक्षितमऽभविष्यत् तदा भ्वादय इत्येवाऽवक्ष्यत् भुवो वार्थं वदंतीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः इति कात्यायनवचनमपि मानं क्रियावाचका भ्वादय इति हि

वै·भ्रा· तस्यार्थः समानशब्दानां प्रतिषेध इति हि नागनाथवचनमपि मानं अक्रियावचनेष्वतिप्रसंगवारणार्थं हि तत् यास्कवचनमपि भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधाना
ल·भा· निनामानीति भावः क्रिया आख्यातं धातुः॥ आख्यायेते फलभावने अनेनेति व्युत्पत्तेः ननु प्रसिद्धं प्रत्ययमाख्यातशब्दस्यार्थं विहायैवं कथं व्याख्यायत इति चेत्॥
२८ शृणु सत्वप्रधानानि नामानीति साहचर्यात् अन्यथा तु पदइत्येवावक्ष्यत् अतः प्रकृतिसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यते न तु प्रत्यय इति तथा पदजातानामाख्यातोपस
र्गा इति तेनैवोक्तं अत्राऽपि प्रकृतिसाहचर्याद्धातुरेवाख्यातशब्देन ग्रहीतुमुचितः साध्यत्वेन क्रियात्र धातुरूपनिबंधनासिद्धरूपस्तु यत्तस्याः सघञादिनिबंधन
इति हरिणाप्युक्तं धातुवाच्यायाः क्रियायाः साध्यत्वेपीदं वचनं मानमिति दिक् का पुनः क्रिया उच्यते करोत्यर्थभूता उत्पादनाऽपरपर्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारसंतान
रूपा भावनैव क्रिया तथाहि अभवतो गगनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोति कर्मत्वं तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भवितृप्रयोजकत
या भवतेरुत्पत्त्यर्थात्प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलंबते उक्तं च करोतेः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जाय
ते करोत्यर्थस्य पक्तर्ता भवितुः सप्रयोजकः भवितानपेक्ष्यास्य प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते प्रयोज्यकर्तृके कांतव्यापारप्रतिपादकाः ण्यंता एव प्रयुज्यंते तेन प्रयोजकक
र्मसु तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविद इति सर्वे धातवो धातुत्वेन तस्या वाचकाः अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति पा
ठतीत्याद्युत्तरं संगच्छते प्रातिस्विकेन रूपेण पचित्वादिना विक्लित्त्यादेः फलस्य वाचकाः फलं तु प्रायेण व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्या राम
दौ क्वचित्तु साधनत्वेनाऽन्वेति क्रिया च व्यापारत्वेन धातोर्वाच्या न तु फूत्कारत्वयत्नत्वादिरूपेण पचतीत्युक्ते फूत्कारादेरप्रतीतेः क्वचित्प्रकरणादिना तत्प्रतीतावपि २८
समुदायेवृत्ताशब्दा अवयवेष्वपि वर्तंते इति न्यायो बोध्यः तदुक्तं गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते न चाऽसौ मीमांसको
क्तरीत्या आख्यातवाच्यैवास्तामिति वाच्यं भोक्तव्यमित्यादावाऽऽख्यातं विनाऽपि तत्प्रतीतेः तथा च तत्राऽपि कारकाऽपेक्षा दृश्यते अस्ति च तत्रापि करोति सामानाऽधि
करण्यं किं कर्तव्यं भोक्तव्यं किं कृतवान् भुक्तवानिति किंच भावयति घटमिति कथन्न मते भवति घटमित्यऽपि स्यात् तुल्यार्थत्वात् दृष्टांते हि कर्तुः कुंभकारस्य व्यापारं॥

ञिगाचन्यायदार्ढ्यमिति केत्वाऽऽख्यातप्रत्ययः ननु प्रयोजकव्यापारोऽप्यर्थः कर्तृव्यापारत्वादाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वेन तदस्याऽतथात्वात
पदितु धातुनाऽऽक्षिप्यं नित्यं कारकेऽकर्तृतेष्यते इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं न वाऽपि संमतं कर्तृत्वहीदानीमाख्या
तार्थः व्यापारस्य धातुनैवाऽभिहितत्वात् अपि च धातोः सकर्मकाऽकर्मकत्वविभाग उच्छिद्येत ननु सिद्धान्तेऽपि क्रियायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मतेति
चेत् न फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाऽकर्मकविभागस्य संभवात् अथ स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्म
कत्वं स्ववाच्यव्यापारसमानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्मकत्वमिति तव मतं मयानु स्वोत्तराख्यातवाच्यव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वं स्वोत्त
राख्यातवाच्यव्यापारसमानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्मकत्वं धातोः सेद्धाऽनिद्रुवदिति वाच्यमिति चेत् न घटो भवतीत्यत्राऽतिप्रसंगस्य सत्त्वात् भावनायाः
कुलालाश्रयत्वात् फलस्य चोत्पत्तेर्घटाश्रयत्वात् अथ व्यापारव्यधिकरणसमानाधिकरणत्वमेवाऽकर्मकत्वादेर्लक्षणं ब्रूषे तथाप्युक्तातिप्रसंगस्तदवस्थ एव का
रकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वाऽभ्युपगमात् किंच धातोः फलं आख्यातस्य च कर्तावाच्यः भावनैवाऽऽक्षेपलभ्येति स्वीकुरु न च तथा सति प्राधान्यप्रतीतिर्न स्यादिति वा
च्यं व्यक्तिवदुपपत्तेः तव मते हि गवादिशब्दानां जातिरेव वाच्या व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या वाहदोहादौ तस्या एव प्राधान्यं साक्षादन्वयात् तद्वद् भावनाया अपि भविष्य
ति किंच आकृत्यधिकरणोक्तरीत्या भावनात्वमेव वाच्यं स्यात् तव मते न भावना तस्या घटादिवदाऽऽक्षेपात् ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका
वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया औपगवादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न अजा गौरीत्यादौ आबीपोर्वाच्यं
स्त्रीत्वमिति पक्षे स्त्रीत्वस्य वैश्वदेवीत्यादौ आमिक्षां देवतायुक्तां वदन्त्येव तद्धितः इति भट्टपादोक्तेस्तद्धितार्थस्य देवतायाश्च विशेषणत्वांगीकारात् आख्याता
र्थस्य कर्तुरपि विशेषणत्वोपपत्तेः किंच युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्यादि पुरुषव्यवस्था त्वन्मते न संभवति युष्मदस्मदादिवाच्यकारकवा
चित्वाऽभावात् उक्तं कर्तरि प्रथम इत्यादि च न स्यात् कर्तुः प्रत्ययेनाऽनुक्तेः न च समानाधिकरणे इत्यनेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वं अभिहितशब्देन चाभिहितसंख्याक

वै॰ व्या॰ त्वं विवक्षितमिति वाच्यं कृत्वाऽननुगुणत्वात् कृत्तद्धितसमासैः संख्याया अनभिधानात्तदभिहिते तृतीयाप्रसंगात् न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति
ल॰ भा॰ वाच्यं भावार्थप्रत्ययेऽपि कर्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक् तार्किकास्त्वन्यथ्येनेदोषास्तुल्याः नेहीत्यमाहुः आख्यातस्य यत्नोऽर्थः यत्नत्वस्य जातिरूपस्याऽवच्छेदकावला
२९ भात् न कर्तो कृतिमतः कर्तृत्वे न तत्र शक्तौ गौरवात् यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणादर्शनाच्च रथो गच्छतीत्यादौ यत्नाभावाद्व्यापारे लक्षणा यत्नो
हि प्रथमान्तार्थविशेषणमाश्रयत्वं च संसर्गः पचति चैत्र इत्यस्य पाकानुकूलकृतिमान् चैत्र इति प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति अत्रोच्यते कृतिमान् कर्तेति नाऽस्म
न्मते लक्षणं किंतु धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति व्यापारस्य धातुनैवोपादानात् नाऽऽख्यातस्य तदंशे शक्तिः कल्प्या यत्नस्यापि व्यापारविशेषत्वेन धातुनैव
लाभात् न तत्राख्यातस्य शक्तिः किंत्वाश्रये आख्यातस्य शक्तिः आश्रयत्वं च शक्यतावच्छेदकं तच्चाऽखंडोपाधिरूपमिति न जातिनो दोषः यद्वा आश्रयत्वमेव
वाच्यं तदेव तादात्म्येनाऽवच्छेदकं च रथो गच्छतीत्यत्र त्वया त्रयं कल्प्यं शक्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानं शक्यसंबंधज्ञानं च ममतु शक्तिज्ञानमेवैकं कल्प्यमिति लाघवं
अयं यदि निरूढलक्षणा स्वीक्रियते तर्हि सा शक्तितो नाममात्रेणाभिद्यते नार्थतः अनादित्वस्योभयोस्तुल्यत्वात् करोतिर्न यत्नार्थकोऽकर्मकताऽपत्तेः फला
स्थानीयत्नवाचकाहि यत्नादयोऽकर्मका दृष्टा न हि भवति घटं यतत इति एवं घटं करोतीत्यपि न स्यात् करोतिनाऽऽख्यातविवरणमसिद्धं करोतिर्हि धातोर्वि
वरणं नाऽऽख्यातस्य आख्यातस्य त्वाऽऽख्यातएव किमत्र विनिगमकमिति चेत् शृणु विनाप्याऽऽख्यातं कृत्सु करोतिना विवरणं दृश्यते पक्ता पाककर्ता पक्ववान्
पाकं कृतवान् इति धातुस्तूभयाऽनुगतोऽस्ति किंच कृञो यत्नार्थकत्वे कर्मकर्तरि प्रयोगो न स्यात् अकर्मकाणां कर्मणोऽभावात्तस्य कर्तृत्वाऽसंभवात् अस्मा
न्मते त्वाऽऽश्रयोऽर्थः तत्र संख्याऽन्वेति कर्तृप्रत्यये सव्यापारेऽन्वेति कर्मप्रत्यये तु फले कालस्तूभयत्र व्यापारे ओदनं पचति स्थाल्यां चैत्रः एकोदनाभिन्नाश्रयका राम
याविक्लित्तिस्तदनुकूलैकं चैत्राभिन्नाश्रयकस्थाल्यऽभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः ओदनः पच्यते चैत्रेणेत्यत्रैकोदनाऽभिन्नाश्रयकायाविक्लित्तिस्तदऽनु २९
कूलएकचैत्राभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः अत्राऽऽश्रयस्तु तृतीयार्थ इति प्रथमान्तविशेष्यके पक्षे पश्य मृगो धावतीति न सिध्येत् पश्य धावंतं मृगमिति

स्यात्स्मरणक्रियाविशेष्यस्य मृगस्य दर्शनकर्मत्वात् द्वितीया स्यात् तत्सामानाधिकरण्यात्तेनैरपि प्रथमा स्यात् न च तमित्यध्याहार्यं गौरवाद्वाक्यभेदापत्तेश्च न चेदमे
कं वाक्यं नेति वाच्यं नागनाथादिभिरेकवाक्यत्वस्य स्वीकारात् न चाऽत्र मृगो दिदर्शयिषितः तथा सति मृगं पश्येत्यस्यैवानुवचनत्वात् धावतीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् सिद्धां
तत्रु शीघ्रं स्मरणमेव दिदर्शयिषितं तस्य मृगाश्रयत्वात् मृगाश्रयोपादानं तिवं नातु न द्वितीया नामत्वाऽभावात् भावनायाः प्रत्ययार्थत्ववदन् प्रष्टव्यः यः प्रत्ययार्थ
स प्रधानमित्युच्यते त्वया किं वा यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति नाऽऽद्यः संख्याकालयोः प्रत्ययार्थयोरपि प्राधान्यादर्शनात् नाऽन्त्यः चित्रग्वादौ प्रधानस्याऽन्यपदार्थ
स्य प्रत्ययार्थत्वादर्शनात् तस्माद्धातुवाच्या क्रियाविशेष्येत्यत्र न कश्चिद्दोष इति दिक् ननु सन्ति भवन्ति विद्यन्तिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तं न हि तत्रोत्पादना प्रतीयते
एवं तिष्ठतावपि तथा जायते उत्पद्यते इत्यत्राऽपि उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसंबंधः तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना तदऽनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येव च अत एव किं करो
तीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवते इति चेत् उच्यते अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः धारणं चोत्तरकालसंबंधस्तथा सत्त्याऽपि करोत्यऽर्थो
न धात्वर्थान्तरगतेन धारणेनैव भाव्याकांक्षायाः पूरणाज्जीवतिनृत्यतीत्यादिवदकर्मकता तत्राहि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्तिरुच्यते अत एव तत्र घटादीनां
कर्मता परसमवेत व्यापारफलीभूतोत्पत्तिशालित्वात् जनिप्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते अत एवाऽकर्मकता तेषां स्वोत्पत्त्यऽनुकूलव्यापार
भाजामऽपि सूक्ष्मरूपापन्न घटादीनां परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् तदुक्तं च हरिणा आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यत इति अन्ये त्वाहुः॥
अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावनेति दिक्॥ ॥ ॥हाटकेशपुरस्थापीविनायकसुतोऽकरोत् रघुनाथाभिधो व्याख्यां तिवन्तस्य यथामति १ ॥ २
॥ मिती कार्तिककृष्णद्वादश्यां ॥ १२ ॥ संवत् ॥ १९ ॥ ३१ ॥ गुरुवार ॥ श्रीजानकीवल्लभो विजयते ॥ … ॥ … ॥ … ॥ … ॥ … ॥

॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपाशदाऊअग्निहोत्रीकेयहाँसिद्धविनायकयंत्रमेसिद्धांतचंद्रिका॥
श्रीस्यातटीकालघुभाष्यसंयुक्तछापागयालिखासीताराममिश्रछापनेवालाभूमी॥ शुभंभूयात्॥ ☼ ॥

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपाशदाऊअग्निहोत्रीकेयहांसिद्धिविनायकयंत्रमेसिद्धान्तचन्द्रिकाटीकासुबोधनीसहितछापागया धुरविनछापनेवालेसे लिखाविशेशरउपाध्या सम्वत १९२४ फाल्गुण कृष्ण २ बुधवासरे शुभम्॰

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥सरस्वत्यैनमः॥ ॥सार्वीयंसच्चिदानन्दं नामंनामंजगतप्रभुं॥ सिद्धांतचन्द्रिकाख्यानवृत्तिश्चक्रियतेतराम् ॥१॥ धातोः अधिका
रोयंप्राङ्नास्तोवद्सत। किमर्थोयमधिकारः उच्यतेऊरीकरोतिमुख्योभवतिसहायोस्यादित्यादौऊर्यादिच्व्यंतयोर्धातोःप्राक्प्रयोगस्यनियतत्वेनविशि
शात मत्ययोत्पत्तिर्वयानस्यात् अन्यथा अट्द्वित्वयोर्दोषोदुर्वारःस्यादित्यधिकारः भ्वादिः भवनंभूः क्रियासामान्यं आदत्ते आहयत्यर्थमित्या
दिः अतस्तंक्रियार्थः यद्वादीयतेगृह्यते अर्थोऽनेनेति आङ्पूर्वोदाञः किप्रत्ययः शब्दइतियावत् भुवःक्रियासामान्यस्यआदिर्वाचकः शब्दोधा
तुसंज्ञोभवति एवंसतिहिरुकुनानाइत्यादावव्ययेवभूवेदुत्यादावाख्याताते चाति व्याप्तिस्तेषामपिक्रियावाचकत्वात् अतोभ्वादिरित्यावर्त्यभूआदिर्यस्ये
तिबहुव्रीहियोज्यः अत्रादिशब्दोव्यवस्थायांतेनभूशब्दादारभ्यये पठितास्तेग्राह्याः तेनक्रियावाचित्वेसतिभ्वादिगणपठितत्वंधातुत्वंनामधातूनां
सधातुरितिवचनाद्धातुत्वंतेनासुगणेएवपाठ्याः कापुनःक्रियाउच्यते करोत्यर्थभूताउत्पादनाःपरपर्यायाउत्पत्त्यनुकूलव्यापारसंतानरूपभावनैवक्रियानत्व

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥धातोः। इदमधिक्रियते। भ्वादिः। क्रियावाचीभ्वादिर्धातुसञ्ज्ञकोभवति। आदनुदा
त्तङितः अनुदात्तेतोङितश्चधातोरात्मनेपदं॥ ञित्स्वरितेतउभे॥ ञितस्वरितेतश्चधातोरात्मनेः॥ ॥ ॥ ॥

ऽस्तिभवति। विद्यतिपुक्रियावाचित्वमव्याप्तंनहितत्रोत्पादनाप्रतीयते उत्पत्तिर्हिप्राद्यक्षणसंबंधस्तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादनातद्भवश्चास्त्यादि
ष्वेनास्त्येवउच्यते अपठीत्यादेः स्वरूपधारणंकरोतीत्यर्थः। धारणंचोत्तरकालसंबंधः क्रियावचनः किंयाः पश्यतीत्यादौधातुत्वंमाभूत्सतिहितस्मि
न्नाःतोरित्यालोपःस्यात् आदनुदात्तङितः अनुदात्तश्चङ्च अनुदात्तङौनावितौयस्यधातोःसोऽनुदात्तङित् तस्मात् द्वंद्वांतेश्रूयमाणः इच्छब्दः प्रत्ये
कमभिसंबध्यते द्वंद्वेअल्पस्वरेतिङस्यपूर्वनिपातोनहसांतत्वात् एधायनणिस्यादिज्ञापकसिद्धंहितत् ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेति देवतेदमर्थेइत्या प्र०म० १
दिनाचतस्यानित्यत्वाच्च अनुदात्तेतोङितश्चधातोरात्मनेपदंभवति। एधते शेते अन्यपदार्थत्वेनधातोराश्रयणंकिं आगमत् अशिश्रियत इञ्ङो
ङित्वेपिधातुत्वाभावान्न ञित्स्वरितेतउभे ञ इद्यस्यसञित् स्वरित इद्यस्यसस्वरितेत् ञिच्चस्वरितेच्चानयोःसमाहारःञित्स्वरितेत् तस्मात् उभयपदे

अनुसंनिहितमेवपंतुगिरीसेइत्यतः परम्स्मपते ॥ ॥परतोन्यत। परस्मादितिपरतः तत्रादिविभक्त्यर्थेइतिपंचम्यंतात्तस् परत्वस्यसावधित्वादव ध्यपेक्षायामनुदात्तङित इत्यादयः संबध्यते। अन्यत्वस्यापिसापेक्षत्वादादुभेचेतिसंबध्यतेंअनुदात्तेतोङितोनिविशदेर्ज्ञितःस्वरितेतश्चधातोः परतोन्यस्माद्धातोःकेवलंभवति। नवपं परा णयात् प्रत्येकमशब्दस्यवचनात्मकादशविधाख्यानाडऊास्तेषांनवनववचनानांसंज्ञाविधीयतेति वादीनामाद्यानिनववचनानिपंसंज्ञानिपराणिनवात् संज्ञानिप राणीतिपरशब्देननवमित्यचाद्यानीतिलभ्यंते नाम्निचयुष्मदिचास्मदिचभागेः आत्मनशब्दावनुवृत्तौसप्तम्याविपरिणामयितव्यौ आङ्कु वीत्यादेः कर्मणिकर्तरीति। चानुवर्ततेनामादिशब्देनंविवक्षितंतंगृह्यते प्रकरणात्तिवादयोदशविधा। आख्यातागृह्यंते नामाद्यर्थेकर्तरिकर्मणिचविहितानांतिवादीनांधातोरस्ययोर्या निनववचनानितानि त्रिभिर्भागैर्विभज्यप्रयोक्तव्यानियानिसंख्येननामार्थेकर्तरिप्रयुतेःप्रयुक्तेचप्रथमोभागः प्रयोक्तव्यःसपचति। तौपचतः तेपचंति। सपचते

परतोन्यत। उक्तनिमित्ताहीनाद्धातोःपम् नवपरा। तिवादीनामाद्यानिनववचनानिपसंज्ञानिस्युः पराण्यात। नाम्निच युष्मदिचास्मदिचभागेः। तिवादेकार्थेषुनामादिषूपपदेषुसत्प्रस्ययास्त्रि भिर्भागैः स्युरात्सयोः। नाम्निप्रयुज्यमा नेप्यादप्रयुज्यमानेप्रथमः। युष्मदिमध्यमः। अस्मद्युत्तमः ॥ ११तौपचेते तेपचंते अप्रयुक्ते पचति पचतः पचंति पचते पचेते प चंते नाम्न्यर्थेकर्मणि ओदनः पच्यते [illegible]नौपच्येते ओदनाः पच्यंते। अप्रयुक्ते पच्यते पच्येते पच्यंते पंचकर्मणिनास्तियुष्मदर्थे कर्तरित्वं पचसियुवांपच थः यूयं[illegible]पचसेयुवांपचेथे यूयंपचध्वे अप्रयुक्ते पचसिपचथः पचथ। पचसेपचेथे पचध्वेयुष्मदर्थेकर्मणिप्रयुक्ते त्वंदुःखेक्रियसेएगैः युवांदुःखि ताक्रियेथे यूयंदुःखितक्रियध्वे अप्रयुक्ते क्रियसे क्रियेथे क्रियध्वे अस्मदर्थेकर्तरिप्रयुक्ते। अहंपचामि आवांपचावः वयंपचामः अहंपचे आवांपचाव हे वयंपचामहे अप्रयुक्ते पचामि पचावः पचामः पचे पचावहे पचामहे अस्मदर्थे कर्मणिप्रयुक्ते विरागैः सुख्यहंक्रिये आवांक्रियावहे वयंक्रियामहे ॥अ प्रयुक्ते क्रिये क्रियावहे क्रियामहे त्वयापच्यते मयापच्यते इत्यत्रयुष्मदाद्यर्थे आख्यातस्यविधानाभावान्नमध्यमोत्तमौप्रथमातिक्रमेकारणाभावात् ॥: प्रथमएवतन्निर्हिताव्यात प्रवृत्तौसत्रमध्यमःप्राप्नोतिभवद्युष्मच्छब्दयोरेकार्थत्वादितिचेन्न तयोरर्थभेदात् अलिंगःसंबोधनविषयश्चयुष्मदर्थः॥ ॥

वैं० प्रा० टी० सु० २

भवदर्थस्तुलिंगवान्नचसंबोधनैकविषय इति त्वद्रूपः त्वत्कल्पः त्वत्तरः पचसि मद्रूपः मत्कल्पः मत्तरः पचामीत्यत्र तरादेर्विशेषणत्वेनाऽकर्तृत्वात् युष्मद
स्मदर्थस्यैव कर्तृत्वान्मध्यमोत्तमौ भवतः अतित्वंप्रियस्त्वंपचसि अत्यहं प्रियाहं पचामी सत्र पूर्वपदान्यपदार्थयोः प्राधान्येन कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थयो
र्गौणत्वेन कर्तृत्वाभावात् न मध्यमोत्तमौ एवमऽत्वत्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यादावपि च्व्यंतेहि संधीभवंतिब्राह्मणा इत्यत्र गुणे धेन प्रकृतेः कर्तृत्वं विकृतेः क
र्तृत्वे तु संधीभवति ब्राह्मणा इति स्यात् अत्रापि युष्मदस्मदर्थयोर्विकृतित्वेनाऽकर्तृत्वं न दुक्तम् यदाच्व्यर्थे विनिर्दिष्टे भवतो युष्मदस्मदी हृयोरपि तयोर्यो
गेन धातोर्मध्यमोत्तमौ १ प्रकृतेर्विकृतेर्वापि द्योकदा प्रतिपादने वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्नतु २ अतएव स्युद्घटोभवति ओदनस्तंडुलाभ

॥ ॥ कर्तरिपञ्च ॥ चादान् ॥ भूसत्तायाम् ॥ ॥

वंतीति प्रयुज्यते तिवादिभिः सह एकोऽर्थो एषां ते तिवाद्येकार्थास्ते युष्मदादीनां यः कर्त्रादिरर्थः स एव कर्त्रादिरर्थो नामादीनामित्यर्थः तिवाद्येकार्थेष्वि
ति किं त्वां पश्यति । त्वयाक्रियते तुभ्यं ददाति कर्तरिपंच कर्तरिवाच्ये धातोः पं भवति च कारादादविपचति आख्यातप्रत्ययेनोक्तत्वात् कर्तरि प्रथमा न तु
भावकर्मकर्तृष्वाद्विधानात् कथं निर्णयः स्यात् मैवं प्रयोगान्निर्णयसंभवात् आस्तेशेते नर इत्यत्र कर्तरि प्रथमादर्शनात् कर्तर्येव शय्यते आस्यते नरे राम०
णेत्यत्र कर्तरि तृतीयादर्शनाद्भावे आत् चक्रे करिष्यते वा घटं कुलाल इत्यत्र कर्तर्यात् चक्रे करिष्यते वा घटः कुलालेनेत्यत्र कर्मण्यात् कर्मणि प्रथमा २
याः कर्तरि तृतीयायाश्च दर्शनात् कृषीष्ट कर्तृत्सत्रत्वऽनिर्णय एवं यथा गमाभ्यामित्यत्रा निर्णयः ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥

लट् लिट् लोट् लङ् लिट् लिङ् लुट् लृट् लृङ् लुङ्

वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते अंते से आथे ध्वे ए वहे महे व्यापारे इति शेषः व्यापारः क्रिया सा च धातोर्वाच्या १ सा त्रिविधा अतीताना
गतवर्तमानभेदात् तत्र वर्तमानक्रियायां वर्तमानाद्धातोस्तिवादयो भवंति ते च द्योतका वर्तमानक्रियाया धातुनैवोक्तत्वात् यदि तु सद्य आदिरित्यतः कालेइ सत्तु
वर्तते वर्तमाने काले वाच्ये तिवादयः इति व्याख्यायते तदा वाचका अपि भवंति कालस्य धातुनाभिहितत्वात् अथ को वर्तमानः प्रारब्धापरिसमाप्तो व
र्तमानः भूरस्तीत्यादौ कथं वर्तमानादिः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वाद्यभावात् उच्यते सृष्टिसंहारस्फूर्तिमात्रमस्वीकर्तॄणां मते अत्राप्यस्ति वर्तमानत्वं कल्पादौ
प्रारब्धायाः स्थितेरपरिसमाप्तत्वात् तस्थुः पर्वता भविष्यति भूरित्यादौ त्वतीतानागतकल्पावाद्यायभूतभविष्यतेवोध्ये क्रियाफलयोर्वाचको धातुः कालः सं

वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे वर्तमानार्थक्रियावृत्ते
र्धातोस्तिवादयः प्रत्ययास्युः एषां स्त्र्याल्लट् अपकर्तरि कर्त्रर्थेषु तिवादिषु चतुर्षु दिव्यर्थन्तेषु परतो धातोरप् स्यात्
गुणः नाम्यन्तस्य धातोर्गुणो भवति भवति ॥ ॥ एरव्याकारकं चाख्यातार्थः तत्र तिवादित्वेन कालोर्थः तिप्त्वतस्त्वांतित्वेनएकत्वद्वित्वब
हुत्वरूपाः संख्यार्थः आत्वेन भावकर्मणी अर्थः आत्वेन यत्वेन च कर्त्रर्थः तत्र फलस्य कर्मण्यन्वयः फलाश्रयस्य कर्मत्वात् व्यापारस्य कर्तर्यन्वयो धातू
पात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात् संख्यायास्तु कर्तरि प्रत्यये कर्तर्यन्वयः कर्मणि प्रत्यये कर्मण्यन्वयः कालस्य क्रियायामन्वयः कर्तृकर्मणी क्रियायाः विशे
षणे क्रिया तु विशेष्येति शाब्दिकमतं वर्तमानोऽर्थो यस्याः सा वर्तमानार्था सा चासौ क्रिया चेति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः वर्तमानक्रियातत्र वृत्तिर्य
स्य तत्तथा तस्मात् तिवित्यादेः समाहारे एकपद्यं अन्यथा समासे द्वादशपदत्वम् अपकर्तरि कर्तरि इति नाऽयोऽभिधेयमाख्यातोक्तत्वात् किंत्वऽनुवृत्त
स्य चतुर्थ्येस्य विशेषणं धातोरप् स्यात् कर्त्रर्थे चतुर्षु परतः अपः पित्त्वमपित्वादेर्ङिद्वित्त्वाङित्वाभावार्थं अन्यथा भवत् इत्यादौ ङित्वाद्गुणो न स्यात् गुणः
अचो दोषमिन इति नियमान्नामिनः हस्वस्य धातोर्विशेषणत्वात्तदंतविधिः ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

चं० प्रा० अपितादिङित् पकृतस्यस्यसपित् ताऽआदिर्येषसतादिः पित्वतादिश्च अपितादिभ्यामन्योऽपितादिः नञितिसमासः ङित्ङिदित्यर्थः अत्रपर्युदासवलात्
टी० सु० अपितादिभिन्नः प्रत्ययएवगृह्यते नधातुः ननुसादेः कृतांचानेनङित्वंकुतोनेतिचेत् मैवंपङ्नङोङित्वकरणात् ज्ञापकात् नानिटिसेट्इतिसूत्रारंभाच्च अ
३ न्तः परिशेषात्तिवादीनां चतुर्विधानामाख्यातानां तद्धिकरणानां चानेनङित्वं नान्येषां तेन विभर्याचकारस्यादावामोन ङित्वंङित्स्यद्युस्तिकृत् चङ्कौतावितीय
स्सतव्यात्तस्मिन् अद्युसीतिविशेषणाद्धित्वनिमित्तेऽस्मिन् अजुहवुः अदेःअच्च एचेति पृथक्पदे अविभक्तिके अतदुत्सनुवृत्तं अतोलोपोभवति अतिएति
वभवति पचे अतः किंब्रुवंति ब्रुवतेपरः किंयांतिगैः आख्यातप्रकरणएववा यंविधिस्तेननस्यादावतिव्याप्तिः ब्वोए वव् भव् ब्वोतयोः अतःआत्वंभवति ॥

अपितादिङित् पकारेतनत्तादिकञ्च विहायान्यःप्रत्ययोङिद्भूत्स्मात् क्ङिसचुति किंतिङितिचपरेधातोर्वृद्धिगुणौनहर्वच
नहेतुकेडसिगुणःस्यात् इतिनसिगुणप्राप्तौ अक्निमित्तोगुणः भवतः अदे अतोलोपोभवत्यकारे एकारेचपरे भवन्ति भव
सि भवथः भवथ ब्वोए वमयोः परतोऽतआत्वंस्यात् भवामि भवावः भवामः सभवति त्वम्भवसि अहम्भवामि युगपत्प्राप्तौ
परः सचत्वञ्च भवथः त्वञ्चअहंचभवावः ॥ ॥ ११ ब्वोः भवामि भवावः भवामः अतः किंचितुवः चितुमः आख्यातप्रकरणएव युगप

त्प्राप्तौपरः सचत्वंचपंडितौभवथः अहंचसचपंडिताभवामः॥ इत्सवत्रत्रयाणांनामाद्यर्थानांकर्तृत्वेनैकदाप्राप्तौपरत्वात् मध्यमोत्तमौभवतः उक्तं राम०
च एकदाचेत् क्रियाकालसंवंधप्रतिपादनं धातोर्नामादिपृक्तेषु यःपरःसपुमान्भवेत् १ परत्वंचविधायकसूत्रापेक्षयानप्रयोगापेक्षयाग्राह्यम् ॥ ३
अस्मदर्थस्यैकत्वेपिसमुदायाश्रितासंख्याग्राह्यातदुक्तं ह्योर्नाम्नोर्वहूनांवाप्यदिवाक्येसमुच्चयः नामत्रयाश्रितासंख्या कृतिवाद्योर्विशेषणम् १
सचत्वंच अहंचेतिसहविवक्षायां त्वेकशेषोभवतिसंख्यातुसमुदायाश्रिता ॥ ⁘ ॥ ॥

विधिसंभावनयोः यात् यातां युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत् ईयातां ईरन् ईयास् ईयाथां ईध्वं ईय ईवहि ईमहि धातोर्यादादयः प्रत्ययाःस्युर्विधि। संभावनयोर्वाच्यत्वे रित्यर्थं वाचकतापक्षः न चात्र पक्षे विध्यादिनाऽर्थेन कर्त्राद्यर्थवाधो विरोधाभावात् यद्वा विधिसंभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्यादादयः। प्रत्ययाःस्युः विध्याद्यर्थस्य विशेष्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे द्योतकतापक्षोऽयं विपूर्वाद्धाञोऽन्तर्भावितण्यर्थान्नड् कीइतिभावे किः विधिविधाने दुसस्मादं

विधिसंभावनयोः यात् यातम् युस् यास् यातम् यात याम याव याम ईत ईयाताम् ईरन् ईयास् ईयायाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः सम्भावनं कल्पनम् तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति एषां सञ्ज्ञा लिङ् या अतः परो या इस्यात् भवेत् भवेताम् युसइट् अतः परस्य युस ईडागमः स्यात् भवेयुः भवेः भवेतम् भवेत यामियम् अतः परो यामियं स्यात् भवेयम् भवेव भवेम शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः भवेदसौ वेदविद्ब्राह्मणत्वात्॥ ॥

तर्भावितण्यर्थाद्धाञः किः विधानं वेधनं वा विधिः अनुष्ठापनाकारणाप्रवर्तनेति यावत् साप्रवर्तनाश्रुतिवाक्यनिष्ठा लौकिकवाक्ये पित्रादिवक्तृनिष्ठा च संपूर्वकाद्भवतेः श्वोण्यन्तात्प्रेरणे स्वार्थेवाण्णिः भावे युट् ततः स्त्रियामाप् संभावना कल्पना ऊहः कर्तव्यः करणीयोऽर्थस्तस्योपदेशो विधिः या अविभक्तिको निर्देशः अतः परो याइः स्यात् अतः किंयुयात् तपरः किं यायात् युसइट् अतः परस्य युस इट् स्यात् टित्वादादौ यामियं अतः किंयुर्यात् तपरः किं यायाम्॥

वै० प्र० आशीः प्रेरणयोः तुप् तां अंतु हि तं त आनिप् आवप् आमप् तां आतां अंतां स्व आथां ध्वं ऐप् आवहैप् आमहैप् धातोस्तुवादयः स्युराशीः प्रेरणयोर्वा
ती० सु० अनयोरितिवाचकतापक्षः आशीः प्रेरणयोर्वर्त्तमानाद्धातोरिति द्योतकतापक्षः आशासनमाशीः आङः शासु इच्छायां ततः क्विप् आतइत्वं निपाततः प
४ त्वं मपूर्वदीर्गिसाविस्सस्मात्प्रेरणार्थं यंता द्वावेसुदू प्रेरणाप्रवर्तनाविधिशब्दार्थ एव आशीश्च प्रेरणाच आशीःप्रेरणे तयोः आशीः प्रेरणयोः आशास
नं चाप्राप्तस्यैव संभवतीत्यप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च स्वस्य परस्य च संभवति परस्येष्टार्थशंसनं वाशीरिदमप्यप्राप्तविषयमेव यद्यपियादादितुवादयो

आशीःप्रेरणयोः तुप् ताम् आन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आमप् ताम् आताम् अनाम् स्व आथाम् ध्वम्
ऐप् आवहैप् आमहैप् अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थशंसनं वा प्रेरणमप्रवर्तनम् तत्र तुवादयः एषां स
म्ज्ञालोट् तुह्योस्तातङाशिषि वा भवतु भवतात् भवताम् भवन्तु आतः अतः परस्य हेर्लुक् भवति भव भव
तात् भवतम् भवत भवानि भवाव भवाम अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य आयुष्मान् भवतु भवान् ॥ ६ ॥

नकालविशेषे विहिताः तथापि भविष्यत्कालोऽत्र गम्यते अतीतवर्तमानयोर्विध्याद्यसंभवात् तुह्योस्तातङाशिषि वा तुश्च हिश्च तुही तयोः एम०
अनन्यार्थं हि ङित्त्वमस्यादेशं प्रयोजयति अत्र तु गुणवृद्धिप्रतिषेधे संप्रसारणे च चरितार्थत्वात् ङित्त्वस्यानेकाल्त्वात् सर्वादेशता भूतात् एधतात् इत्यादि ४
स्मादि अतः स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वे पि लोपो न आवो हेरित्सतो वेस्यानुवृत्तस्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥

अनद्यतने अतीते दिप् तां अन् सिप् तं त अमिप् वं मं तन् आतां अं तं यास् आयां ध्वं इ वहि महि अनद्यतने ऽतीते काले द्योत्ये वाच्ये वा धातो दिवा
द्येभवंति अस्मिन्नहनीत्यस्य अद्यशब्दवाच्यः कियान्कालः अतीतरात्रेरंतिमं यामद्वयमागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं मध्यवर्ती दिवसः सकलः एषोऽद्य
शब्दवाच्यः कालः अद्यभवोऽद्यतनः अद्यतनाद्भिन्नः अनद्यतनः अनद्यतनकालस्त्रिविधः अतीतोऽनागतो वर्तमानश्च तत्राद्यतनेऽतीते भूते सिः अद्यतने वर्त
माने तिबादि अद्यतनेऽनागते लृट् नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः यद्वा अनद्यतनादन्योऽनद्यतनः इति नञ्तत्पुरुषः अन्वरे इत्सन्नाम्नेति
अनद्यतने ऽतीते दिप् ताम् अन् सिप् तम् त अमिप् व म तन् आताम् अन यास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि अती।
तायाः रात्रेर्यामद्वयाद्दिवसस्यावदागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं दिवसः सकलः सोऽद्यतनः नास्त्यद्यतनो यस्मिन्नतीते काले
तत्र दिवादयः एषां संज्ञा लङ् दिसिमीनामिकारस्योच्चारणार्थः दिवादावट् दिवादौ परे धातोरडागमः स्यात् अभवत्
अभवताम् अभवन् अभवः अभवतम् अभवत अभवम् अभवाव अभवाम ह्योऽभवत्तत्पुत्रः परोक्षे णप् अतुस् उ
स् थप् अथुस् अ णप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे धातोः परोक्षेऽतीतकाले णबादयः एषां संज्ञा लिट्
लोपः शेतिनलोपस्तु नविधानसामर्थ्यात् तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिर्शादिपरे ऽपरोक्षे णादिविधानात् दिवादावट् दिवादाविति सप्तमी
निर्देशाद्दिव्यवधानेः आत्र आटेवेवाट पश्चाद्दिवादिः परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अणप् वम ए आते इरे से आथे ध्वे एवहे महे
अनद्यतनातीतपरोक्षार्थक्रियावृत्तेर्धातोर्णबादिरिति द्योतकतापक्षः अनद्यतनातीतपरोक्षार्थे णबादिरिति वाचकतापक्षः अक्ष्णः परः प
रोक्षः टादकादेशः अस्य लोपः आक्ष्णादिद्रियात् परइतिवा अक्षिदमाद्यंतस्य परस्त्वमितिपंचम्यंतस्य परस्त्वं परशब्दाऽकारस्योकारो निपातनात् ॥

द्विश्च णवादौ स्यनुवर्तते सन्नभ्यावि परीत्यम्यते धातोर्द्विर्वचनं भवति णवादौ परे द्वौ वारौ विति द्विः द्विश्चि चतुर्भ्यं इति क्रियाहत्तौ सुः अत्र क्रियावाचकं विना
क्रियाहत्तेरसंभवात् वचनमित्यध्याहृियते तच्च कृदंतं तदपेक्षया धातोरिति कर्मणि षष्ठी धातोर्द्विरुच्चारणं कर्तव्यं इत्यर्थः अनंतरस्येति न्यायेनोक्त्या
द्वियोगेनैव द्विस्त्वं न विदो नवा ना मिति विहित णादि योगे अत्र द्विर्वचनं द्विप्रयोग एव न त्वादेशः तेन तु तोसे स्यादौ कृतस्य सस्याऽभावात् षत्वं न सस्वर
आदिर्द्विरेद्विः अद्विरुक्तः किं वो भूयिषते णादिः किंत् अपिताः दिङि द्विस्तोऽपि दिस्तनुहृतेण आदिर्ये स्याष्टादशात्मकस्य समुदायस्य णादिः कित्
द्विश्च उक्ताये णवादियोगे धातोर्द्विर्वचनम् सस्वर आदिर्द्विरेद्विः अनेकस्वरस्य धातोः सस्वर आद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भ
वति णादिः कित् अपिणादिः कित्स्यात् आम्बोऽस्यैदौ पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य वाकारेणादौ हृस्वः पूर्वसम्बधिनो दीर्घस्य हृ
स्वः स्यात् झपानां जवचपाः पूर्वस्य झपानां जवाश्चपास्सुः झ ढ ध घ भानां ज्ब ड द ग बा भवन्ति खफछठथानां चटतकपाः
भुवोवुक् भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे बभूव बभूवतुः बभूवुः कादेर्णादेः कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुभ्य इत्येतेभ्यः परस्य वसादेर्णा
देरिण्न अन्यस्मात् भवतीति नियमादिट् बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूव बभूविव बभूविम बलिर्बलवान्बभूव ॥ ॥ ६ ॥
किहृत कार्यातिदेशोमंई जतुः जुहवतुः आम्बोर्णादौ अस्य भूस्य अभ्यौतयोः पूर्वस्य हृस्वादित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तते हृस्वः पूर्वस्यस्वरस्य हृस्वः स्या
त् बभूवेत्यत्र तु आम्बो रिति कृतस्य दीर्घस्येत्यर्थः झपानां जवचपाः वर्ग्यो वर्ग्येणेति स्थानैक्या आदेशा भवंति भुवोवुक् कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात् प्राग ५
त् प्रथमं वुक् ततो वुको धात्ववयवत्वात् हुण द्हीन कादेर्णादेः डुकृञ् करणे कृञ् हिंसायामिति सुभौगः ह्वेते स्तगतौ भृञ्भरणे डुभृञ् धारणपोष
णयोरित्युभौ हृङ् सम्भक्तौ वृञ् वरणे इत्युभौ द्रु गतौ ष्टुञ् स्तुतौ श्रु श्रवणे स्त्रु गतौ एते कादयः कृसृभृ इति त्रयाणामनुदात्तत्वान्नेकस्वरादिति महे

त्वाश्रयेड्विनिषेधेप्राप्तेरड्‌ऋद्धोस्मूदात्तत्वात्कित् इतिप्रसंगयाश्रये इडागनिषेधे प्राप्तेदुस्त्वादीनां चतुर्णामस्वरांतत्वात् स्वरांतादत्तश्चेतीड्विकल्पेप्रा
प्तेवनियमः॥ ॥आशिषिपात्पास्तांयासुसपास्पास्तंयास्तयासंयास्वयास्मसीष्टसीयास्तांसीरन्सीष्ठास्सीयास्तांसीध्वंसी यसीवहिसीमहि धातो
र्योद्यादयः आशीर्वादेवाच्येयहाप्रार्थ्यमानक्रियाहन्तेर्द्रातोरितिवा आशीर्याद्यादेः पंकित् नलुङिस्तेनैवगुणवृद्धिनिषेधःसिद्धइतिचेन्नइ्यात् सु

आशिषि यात् यास्ताम् यासुस् यास् यास्तम् यास्त यासम् यास्व यास्म सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम्
सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि धातोराशिषि अर्थेयाद्यादयः एषांसञ्ज्ञालिङ् आशीर्याद्यादेः पंकित भूयात् भूयास्ताम्
भूयासुः भूयाः भूयास्तम् भूयास्त भूयासम् भूयास्व भूयास्म सः श्रीमान्भूयात् श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्थः ता
स्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे श्वोभाविन्यर्थेतादयः एषां स
ञ्ज्ञालुट् सिस्तासीस्यपामिट् धातोपरेषां सिस्तासीस्यपामिडागमस्स्यात् भविता भवितारौ भवितारः भवितासि
भवितास्थः भवितास्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः श्वोभविता राज्यभारः कुमारस्य॥ ॥ ९ ॥ ॥

ष्या हिंसार्थेप्रसारणार्थंजागर्याद्दिंसादौ जागर्तेरितिगुणार्थं चकिद्वचनं श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मि तास्वस् तास्म
म ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे॥ आगामिनि दिवसे श्वोऽव्ययं श्वोभवः श्वस्तनः कालस्तस्मिन्वाच्येधातोस्ताद
यस्स्युः स्वस्वेव्यापारे वर्तमानाद्धातोरितिवा सिस्तासीस्यपामिट् धातोरित्यनुवृत्तम्॥ ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

वै॰ भा॰ स्यतासेर्भविष्यतिस्यप् तिसादिर्यस्यतस्मिन् भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः स्यप् प्रत्ययो भवति स्यासेपरे इति भविष्यत्वं चोत्यं यद्वा धातोः स्यप् भविष्य
टी॰ सु॰ तिकाले वाच्ये तिवादौ परे प्रत्ययस्य द्वये अनुवादसामर्थ्यात्तिवादिः भविष्यतीति शत्रंतात् सप्तमी स्यप् क्रियातिक्रमे क्रियायाः अतिक्रमः अनिष्पत्तिः
६ असिद्धिरित्यर्थः भविष्यत्यनुवृत्ते उत्तरसूत्राद्भूते इति च भूते भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोर्दिवादिर्भवति क्रियाः निष्पत्तौ गम्यायां दिवादौ चप
रे स्यप् भवति यद्वा धातोर्भूतेर्थे भविष्यति चार्थे वाच्ये दिवादिर्भवति तस्मिंश्च परे स्यप् क्रियातिक्रमे गम्ये भूतेसिः अभूत इति भूतः अकर्मकत्वा

स्यतासेर्भविष्यतिस्यप् धातोर्भविष्यतिकाले स्यप्प्रत्ययो भवति तिवाद्यष्टादशसु परतः एषां संज्ञा लृट् भविष्यति॰
भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः कल्किर्धर्मपालको भविष्यति
स्यप् क्रियातिक्रमे क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां स्यप्प्रत्ययो भवति दिवादौ परतः एषां संज्ञा लृङ् य
दि सुवृष्टिः सुराज्यं स्यात् अभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतम्
अभविष्यत अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम भूतेसिः धातोर्भूतमात्रे काले सिःप्रत्ययो भवति दिवादौ परतः
एषां संज्ञा लुङ् दादेः पे पे परे अपि ह्वाधास्थाङ्गाम्भूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपः स्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ८०

त कर्तरिक्तः भूतसामान्यार्थे वर्तमानाद्धातोर्दिवादिर्भवति यद्वा धातोः परः भूतसामान्ये वाच्ये दिवादिर्भवति तस्मिंश्च परे सिःप्रत्ययो भवति॰
सिसहितस्य दिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः आवादिसहितस्य तु भूतविशेषो नद्यतनो परोक्षोऽर्थः दादेः पे दा आदिर्यस्य सः दादिस्तस्मात् सेर्लोपः पेप राम॰
रे डुदाञ् दाने दाण् दाने दो अवखंडने इत्येतेषां दाशब्देन ग्रहणं दाप् लवने दैप् शोधने देङ् पालने एषां तु लक्ष्यानुसारेणान्यग्रहणं डुधाञ् धा ६
रणपोषणयोः ष्ठा गतिनिवृत्तौ इण् गतौ भू सत्तायां पा पाने ॥ ॥ ॥ ॥

घ्राछासाघ्राधेटांवा एभ्यः सेर्वालोपः शोतनूकरणे छोछेदने षोऽन्तकर्मणि घ्रागंधोपादाने धेट्पाने भुवः सिलोपेऽयङ्लुकि गुणो न भुवो गुणो न सिलोपे सति यङि लुकि
भुवो गुणो भवति सिलोपे प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया गुणनिषेधप्राप्ते विधिः अभूत् अवोभूत् भुवः सिलोपे स्वरे वुक् भुवो वुगागमः स्व
रे परे सिलोपे सति माङि सिरेव माशब्दे प्रयुज्यमाने धातोर्दिवादिपरः सिरेव भवति सर्वेषामाख्यातानां विषये स्मसहिते दिवा दिर्वा स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमाने धा

घ्राछासाघ्राधेटांवा भुवस्सिलोपेऽयङ्लुकि गुणो न अभूत् अभूताम् भुवस्सिलोपे स्वरे वुक् स्यात् अभूवन् अभूः अभूतम् अभू
त अभूवम् अभूव अभूम माङि सिरेव स्मसहिते दिवादिर्वा मेऽटः माङ्योगेऽटो लोपः स्यात् मा भवान् भूत् मास्म भवत् मास्म
भूत् भूयातावाऽस्तान् भवते आतामयङः अतःपरस्मात आथ्यस्यातइर्भवति भवेते भवन्ते भवसे भवेथे भवध्वे भवे भवाव
हे भवामहे भवेत भवेयाताम् भवेरन् भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् भवेय भवेवहि भवेमहि भवताम् भवेताम् भवन्ताम् ॥
भवस्व भवेथाम् भवध्वम् भवै भवावहै भवामहै अभवत अभवेताम् अभवन्त अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् अभवे॰
अभवावहि अभवामहि बभूवे बभूवाते बभूविरे बभूविषे बभूवाथे॰ ॥ ॥ ॥ ॥

तोर्दिवादिर्वा पक्षे भूतेसिः सर्वलकारविषये लङ्लुङावित्यर्थः मेटः लोप इति तु वृत्तं माशब्दे प्रयुज्यमाने सत्यटो लोपः भूप्राप्तौ आत्मविद्यतेयस्य स आ
त्मान् आत्मवानित्यर्थः ॥ आदायङः अतस्कोरेसत आईत्यनुवर्तते यहा आ आदाय इति छेदः अतइत्यनुवृत्तं आच्च आच्च आदात् तस्य आते आतां
आथे आथांइसे तेषामटि विहत्य तुकारो वोध्यम् अतःपरस्यात आथ्यस्याकारइर्भवति एधेते एधेथे एधेतां एधेथां ॥ ॥ ॥ ॥ ष्टुं ॥

चं०आ० नामिनोचतुर्णांधोढः नामिनः इत्यस्यधातोर्विशेषणत्वेनतदंतविधिः सेटोहलाद्वासेटो हयवरलात् परेषांसीध्वंलुङ्लिटांधस्यवाढः आतोऽनोदनतः अंते ।
टी०सु० अंता अतेत्येतेषांवचनांविहायमाभावस्यानुकरणम् आदितिनु अंस्यानांनकारानांसंज्ञेत्युक्तं आत्तसंबंधिनोऽनकारात्परस्यांतोद्भवति आतः किंसुवंति अनतः
७ नामिनोचतुर्णांधोढः नाम्यन्ताद्धातोःपरस्यषीध्वम् लुङ्लिटान्धस्यढः सेटोहलाद्वा वभूविढ्वे वभूविध्वे वभूवे वभूविवहे वभूवि
महे भविषीष्ट भविषी यास्ताम् भविषीरन् भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् भविषीढ्वम् भविषीय भविषीवहि भविषीम
हि भविता भवितारौ भवितारः भवितासे भवितासाथे भविताध्वे भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे भविष्यते भविष्येते भवि
ष्यन्ते भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त अभविष्यथाः
अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि अभविष्ट अभविषाताम् आतोऽनोऽदनतः आ
तोऽन्तोऽद्भवत्यकारादुत्तरस्यन अभविषत अभविष्ठाः अभविषाथाम् ध्वेचसेर्लोपः अभविढ्वम् अभविध्वम् अभविषि ।।
अभविष्वहि अभविष्महि चितीसञ्ज्ञाने उपधायालघोः धातोरुपधायालघोर्नामिनोगुणः स्यात् चेतसि पूर्वस्यहसादिःशे
षः पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यन्ते ऽन्येहसालुप्यन्ते चिचेत चिचेतिथ ।। ।। ।। ।।
किंएधंते तपरः किंगाते ध्वेचसिलोपः ध्वप्रत्ययेपरेसिप्रत्ययस्यलोपः चितीसंज्ञाने सम्यक्ज्ञानंसंज्ञानं उपधायालघोःगुणइत्यनुवर्तंहूस्वंलघुपूर्व एभ०
स्यहसादिःशेषः आदिश्चासौहसश्चेति विशेषणस्याप्यनेनपरनिपातोज्ञाप्यते ।। ।। ।। ।। ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ।। ।। ।। ।। ७

सेः अस्तेरीड् इत्येतदनुवर्त्तते अस्तेरिति सेर्विशेषणं विद्यमानात् सिप्रत्ययात् परयोर्दिस्योरीडागमः विद्यमानात् किं आदात् अत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परत्वम
स्ति विद्यमानादिति विशेषणान्नेट् इट ईटि सेरिति लोप इति चानुवर्त्तते लुङि अचेतिस् ईदिति स्थिते सेर्लोपः सिलोपो दीर्घे सिद्धो वक्तव्यः अचेतीत् ईटः
किं अहार्षीत् इति किं अचेतिष्टां स्ताविदः सिश्च आश्च विट् च एषां समाहारः स्ताविट् तस्मात् एभ्यः परस्यानडस्स्यात् अत्रास्तेरित्यनुवृत्तस्य सेः विद्यमाना

सेः विद्यमानात् सिशब्दात् परयोर्दिस्योरीट् स्यात् इट ईटि इटः परस्य सेर्लोपः ईटि अचेतीत् अचेतिष्टाम् स्ताविदः विद्यमा
नात् एभ्यः ताविदश्च परस्यानडस् भवति अचेतिषुः अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म श्चुतिर्
आसेचने च्योतति च्योतेत् च्योततु अच्योतत् चुच्योत इरितो वा इरितो धातोर्वाङ् प्रत्ययो भवति सेरपवादः अश्चुतत् अ
च्योतीत् श्चु तिरस्करणे श्चोतति श्चोतेत् श्चोततु शसात्खपाः पूर्वस्य शसात्परः खपाश्रिष्यन्ते न शसाः चुश्चोत चुश्चुततुः
अश्चुतत् अश्चोतीत् यकाररहितोऽप्ययम् श्चोतति चुश्चोत अश्चुतत् अश्चोतीत् मंथ विलोडने मन्थति नोलोप इति न
लोपप्राप्ते कः संयोगान्त ॥ ॥ ११ तु सेः परस्यानडिति व्याख्यानान्नेह अभूवन् प्रत्ययलक्षणेन सेः परत्वात्प्राप्तिः सेः किं अतन्वत्

अदुः अविदुः श्चुतिर् आसेचने आसेचनमार्द्रीकरणं इरितीरित्तो वेति विशेषणार्थः इरितो वा इरित् यस्य स इरित् तस्मात् इरितो धातोर्वाङः भू
तमानार्थे[illegible]वादौ परे सेरपवादः लिसुषादेरिस्यतोङः इत्यनुवर्त्तनं शसात्खपाः शसः प्रत्याहारः मन्यविलोडने काद्यावपि ॥ ॥ ॥ ॥

चं० भा० क्संयोगात्सणादिरकित् इतिइदक्संयोगान्नेतिमूलसूत्रंतत्राणादिः किदित्यनुवृत्तंक्श्चसंयोगश्चानयोः समाहारः क्संयोगं तस्मात् सणादिः किन्नजरतु:॥

टी० सु० थवादौकित्वान्नोलोपइतिनलोपः मथ्यात् इदितः इत् इत्यस्यसइदित् तस्यनुमित्यनुवृत्तं कुहोश्चुः पूर्वस्येत्यनुवृत्तंकुश्चहश्चकुहौतयोः संवारनाद्घोषमहा

८ प्राण प्रयत्नस्यहस्यताहशएववर्गचतुर्थोहः इतितोनलोपोन इदितोधातोर्नस्यलोपोनभवति नोलोपइत्य स्यापवादः षिधगत्यां अप्रसुदिदिसेके आदेः ष्णः

स्तः षकारणकारयोः सकारनकारादेशौभवतः धातोः किंषट् आदेः किंलषति अणति षोपदेशानाह सेकृ सृप् सृस्त सृज् स्त स्यान्येदंत्याजंतसादयः एकाचः षोपदेशाष्व

कस्मिद्स्वदस्वंजस्वपिस्मिङ् १ दंत्यश्च अच्चदंत्यावेतौअंतौ अव्यवहितौयस्यसदंत्याजंतः दंत्याजंतश्चासौसश्चदंत्याजंतसः दंत्याजंतस आदिर्येषांधातूनांतेदं

क्संयोगात्सणादिरकित् ममन्थ ममन्यतुः ममन्थुः मथ्यात् मन्थिष्यति अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् कुथिपुथिलुथिमुथि हिंसासंक्ले

शनयोः इदितोनुम् इदितोधातोर्नुम्भवति कुहोश्चुः पूर्वस्यकवर्गहकारयोश्चुत्वम्भवति हस्यवर्गचतुर्थः चुकुन्थ इदितोनलोपो

न कुन्थ्यात् अकुन्थीत् नुविक्संयोगे नुम्वति षिधगत्याम् आदेःष्णः स्तः धात्वाद्योः षकारणकारयोः सकारनकारौभवतः से

धति सात्पदाद्योः सस्यषत्वन्न॥ ॥ दंत्याजंतसादयः दंत्यांतसादयो जंतसादयश्चैकाचः एकस्वरएधातवः षोपदेशाः कथंभूताः सेकृगतौ सृ

सृगतौ सृगतौ स्तृञ् आच्छादने सृज् विसर्गे स्तृञ् आच्छादने स्यैशब्दसंघातयोः एभ्योन्येउक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिंवारयितुमिदं विशेषणं पुनःकथंभूताः ष्वष्क

गतौ ष्विदिरागात्रप्रक्षरणे ष्वद आस्वादने षंजपरिष्वंगे ञिष्वप् शये स्मिङ् ईषद्धसने एतैः सहिताः एकाचः किंसोसूच्यते चुरादावदंतोयांदंत्याजंतेतिकिं राम०

त्सुस्कुदे दंत्यः केवलदंत्योनतु दंतोष्ठजो पिष्वष्कादीनांपृथक्ग्रहणात् तेनस्वाद आस्वादनेइत्यस्य असिस्वददित्यादौषत्वन्नणोपदेशानाह अनर्दनाटिना ८

थनाधनंदनकनृततः नर्दशब्देनट अवस्यंदनेचुरादिः नटनृ ताविति घटादिस्तुनेहग्रह्यतेनादी तिदीर्घनिर्देशात् नाथनाधयोश्चादेरोदुनह्निसम्स्होन

कनासनेन्नयन्तीगात्रविक्षेपेएभ्योन्याभ्योभिन्नाणोपदेशाः नाधनंदनन्दइतित्रयाणांकेचिन्नोपदेशतामाहुः॥ ॥

प्रादेस्तुतयातौ सुनमां प्रादिसंबंधिनः षुः क्विलाच्च परे षांस्वादीनां सस्य षः नमादीनां नस्य णश्च षत्वनिमित्तं क्विलं णत्वनिमित्तं षकाररेफऋवर्णाः स्वादीनाह उपस
र्गस्थनिमित्तात् सनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्थासे —— नयसे धसिचुसंजषंजस्तंभांप्रतिभिन्नात् सदेश्च आवादालंबनाविदूर्य्योः स्तंभेश्च अवाभ्यांभोज
नेस्वनश्च परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजांच सस्य षः व्याख्या पुनः अभिषवे षुप्रेरणे षो अंतकर्मणि ष्टुञ् स्तुतौ ष्टुभ स्तंभे एषां स्तिपानिर्दे
शाद्यङ्लुकि षत्वं न तेनाभिसोषवीति अभिसोसोतीत्यादि षाञ गतिनिवृत्तौ सेनयेति ण्यंतो नाम धातुः सेनयाभियातीति अभिषेणयति षिधु गत्यां सिचु क्षरणे षंज संगे षंज
परिष्वंगे स्तंभु इति सौत्रो रोधनार्थः ॥ ष्टुभिप्रतिबंधे इति तु न ग्रहात् लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेन सौत्रो हि नोपध इति प्रतिपदोक्तः इदित्वात् नुमि कृते ष्टुभिर्लाक्षणिकस्ते

प्रादेस्तुतयातौ सुनमाम प्रादेः परेषांस्वादीनां नमादीनांच धातूनां सकारनकारयोः षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति ॥

निषेधति गत्यर्थस्य सेधतेर्न षः गङ्गां विसेधति अट्द्वित्वव्यवधानेपि षः न्यषेधत् निषिषेध द्वित्वेति किम् अधितष्टौ ॥ ॥

नविस्तंभते इत्यादौ षत्वं न षड्विशरणादौ प्रतिभिन्नात् किं प्रतिसीदति आलंबनमाश्रयणं अविदूर एवाविदूर्य्यं सामीप्यं एषः अवष्टब्धा गौः निरुद्धा सती
समीपे आस्ते इत्यर्थः एतयोः किं अवस्तब्धो वृषलः शीतेन स्वनशब्दे विष्वणति सशब्दं भुंक्ते इत्यर्थः भोजने किं विस्वनति वीणा सेवृ सेवायां परिषेवते षिञ् बं
धने कांतः सितशब्दः विषि स्य शब्दस्तु स्वरद इति पचादेरत्यप्रत्ययांतो वा निषितविषयः षिवु तंतुसंताने परिषीव्यति षह मर्षणे परिषहते सुडागमः परिष्करोति
स्तुस्वंजो सुवर्णं वनं सिवादीनामट्व्यवधानेपीति विकल्पार्थं स्कंभुरोधने विष्कभ्नोति एते स्वादयः णोपदेशा एव नमादयः इति गत्यर्थस्य सेधतेर्न षत्वं उपसर्गस्य
निमित्तात् गत्यर्थे सेधतेः सस्य षत्वं न स्तिपानिर्देशाद्यङ्लुकि गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं विषेषिधीति अट्द्वित्वव्यवधानेपि षः सितशब्दात् प्राक् पंचदशानां सु
नोत्यादीनामट्व्यवधानेपि षत्वं अभ्यसुनोत् सितशब्दात् प्राग्दशानां स्यादीनां द्वित्वव्यवधानेपि षत्वमित्यर्थः निषिषेध ॥ ॥ ॥ ॥ ४

पिधूशास्त्रेमांगल्येच शास्त्रंशासनं मंगलमेवमांगल्यं एषः मंगलक्रियेस्यर्थः ऊदितोवा ऊत् इ् यस्यसऊदित् तस्मात् अनपीतिषएणांलिट् लिङ् लुट् लृट् लङ् लु
ङां लकाराणामन्येषामपित्यादिप्रत्ययानांचसंज्ञाअपूप्रत्ययविषयत्वाभावात् स्वरतिसूतिसूयति धुञूरधनशन्तपहृपद्रुहमुहस्नुहस्निहांच एभ्यो ऽपिपर
स्यवसादेरनपीड्वा स्वृशब्दोपतापयोः भ्वादिर्गह्यतेऽवृविकरणत्वात् षुङ्प्राणिगर्भविमोचने आदादिकोदैवादिकश्च नतुषूप्रेरणेतौदादिकः धुञ्कंपनेस्वा
दिस्यःक्रयादिश्यश्च नतुधूविधूननेसानुबंधनिर्देशात् रधहिंसासंराध्योः णश अदर्शने तृपप्रीणने दृपहर्षमोहनयोः द्रुहजिघांसायांमुहवैचित्त्येष्णुह उद्गिर
णेष्णिहप्रीतौ स्वरतिसूतिसूयति धूञांकिहूसादेर्णादेः निसनिट् एषांनिस्यमिट्भवति वसादेर्गोकितिणादेशपरे स्वरत्यादिविकल्पंवाधित्वाकित्त्वइती

पिधूशास्त्रेमांगल्येच ऊदितोवा ऊदित्तोधातोः परस्यवसादेरनपीड्वा स्वरतिसूतिसूयति धूञ्रधनशतपदृपदुहमुहस्नुह ।
स्निहाश्च स्वरतिसूतिसूयति धूञाङ्कित्वहूसादेर्णादेर्नित्यमिट् सिषेधिथ तथोर्धः झषान्तात्धातोःपरयोस्तकारथकारयोर्धका
रोभवतिदधातेर्न झषेजशाः सिषेद्ध सिषिधतुः सिसेध सिषिधिव सिषिध्व सिषिधिम सिषिध्म सिध्यात् सेधिता सेद्धा सेधि॰
ष्यति सेत्स्यति असेधिष्यत् असेत्स्यत् असेधीत् अनिटोऽनामिवतः अवतोनामिवतोऽनिटोधातोःपेपरेसौ वृद्धिः असैत्सी
न्निषेधप्राप्ते क्रादिनियमादिड्विधिः तथोर्द्धः तश्चथश्चतथौतयोः आदिजबानामिस्यत्तो झषांतस्येत्यनुवृत्तं पंचम्याविपरिणम्यते झषांतात् किंभूतःसिकथं
दधातेर्नेतुधाञ्धारणादावस्मात् परयोस्तयोर्द्धोनधत्तः अनिटोनामिवतः इत्यमिदं धातोर्विशेषणं यद्यपिधातुः सर्वोप्यनिड्वत्तस्यइड्विधाना राम॰
भावात् तथापिनइट् यस्मात् परस्यतादिप्रत्ययस्येतिव्याख्येयम् अनिटोधातोरुपधाभूतस्यनामिनोवृद्धिर्भवति पेसौनाम्यंतस्यतुधातोर्नामिन ६
इति गुणप्रवृत्तेरुपधाग्रहणंकार्य्यातिदेशोयं नामीविद्यतेऽस्येतिनामिवान् तस्यतडिदादित्वाहतुः ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

झसात् लोपो ह्रस्वादित्यतो लोपो झसे इत्यनुवृत्तं सेरिति सूत्रं च झसात् किं अचेष्ट झसे किं असेत्सीत् इट्पक्षे असेधीत् खद स्थैर्ये हिंसायां च चाद्दक्षणे स्थिरस्य

भावः स्थैर्यं सैन्य: अत उपधायाः आदिस्वरस्येति अतो ञ्णीति वृद्धिरिति चानुवृत्तं अतः किं तुतोद उपधायाः किं गणयति णबुत्तमो वाणित् उत्तमपुरुषसंबंधीण

पूर्वाणित् णित् पे सेरित्यनुवृत्तये पे परे सेर्णिद्भवति णडुत् यस्य सणित् अणि तं णिदित्याह कार्याति देशोयं अतो हसादेर्लघोर्वा वृद्धिः सेटि सौ हसादेर्ल

घोः कास्यपवा वृद्धिः स्यात् सेटि परस्मैपदे सौ अतः किं अदेवीत् हसादेः किं मा भवतीत् लघोः किं अगर्दीत् सेटि किं अपाक्षीत् पे किं अपतिष्ट वदस्थैर्ये प

वर्गीयादिः प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्य णः गद् नद् पद् पत् अपिह् दाधास्या माङ् मेङ् स्यति हिंति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनो

अस्सात् झसाद्युत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे असैद्धाम् असैत्तुः असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध असैत्सम् असैत्स्व असैत्से

त्स्म खद स्थैर्ये हिंसायां च खदति अत उपधायाः धातोरुपधाया अतो वृद्धिर्भवति ञ्णिति परे चखाद चखदतुः णबुत्तमो

वाणित् चखाद चखद णित्पे पे सिर्णित् अखादीत् अतो हसादेर्लघोर्वा वृद्धिः सेटि सौ अखदीत् वद स्थैर्ये ववाद वेदतुः

अवादीत् अवदीत् फक्क नीचैर्गतौ फक्कति तकि कृच्छ्रजीवने तंकति बुक्क भषणे कष हिंसने कषति युगि जुगि वर्ज्जने युङ्गति

जुङ्ग[illegible] गत्यर्थकार्यामत्वादि प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्य णः गद् नद् पत पद अपिहाधामा माङ् मेङ् स्यति हन्ति याति वाति।

द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धिषु ॥ १९ निर्देग्धिषु प्रादिषु निष्पतीति प्रादिस्थस्तस्मात् प्रादिस्थान्निमित्तात् षकाररेफऋव

र्णरूपात् परस्य नेर्णत्वं गदादिषु परेषु गद्व्यक्तायां वाचि णद् अव्यक्ते शब्दे पद् गतौ पत्लृ पतने एषां चतुर्णामपां निर्देशाद्युङ् लुकि णत्वं न प्रतिजागदी

ति प्रणिनानदीति अपि हास्त्वारः दुदाञ् दाने प्रणिददाति दाण दाने प्रणियच्छति दो अवखंडने प्रणिद्यति देङ् पालने प्रणिदयते धाङ् पोहे धेट्

प्रणिधयति डुधाञ् प्रणिदधाति छागतिनिवृत्तौ माङ् माने मेङ् प्रणिदाने षो अंतकर्मणि हन् हिंसागत्योः या प्रापणे वा गतिगंधनयोः द्रा कुत्सायां प्सा भक्ष

पं॰ मा॰ णिडुवप् वीजतंतुसंतानेवहस्रापफ्लो शमुडपरमेचित्र चपनेदिहउपचयेस्सादीनामेकादशानां श्तिपानि दैशाद्यड्लुकिणत्वंनप्रनिसास्येत्तिप्रनिजंघनीत्ति ॥

टी॰ धु॰ ॥ ॥अन्यत्राकखादावपांते आद्योच्चारणेवा आदौभवाआद्याः आद्यानांपाणिनिकात्सायनपतंजलीनामुच्चारणमाद्योच्चारणंतस्मिन् कादिखादिषां

१० तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन धातौ परे प्रादिस्थान्निमितात्परस्सनेर्नस्यणत्त्वंवाक अखश्च कखौता वादीर्यस्यसकखादिः कखादेरन्योऽकखादिस्तस्मिन

प अंतेयस्यसषांतस्तस्मादन्योऽषांतस्तस्मिन् अकखादौ किंप्रनिचकारप्रनिचखाद अखांतेकिंप्रनियस्यति रदविलेखने विलेखनंभेदनं लोपःपचां

अन्यत्राकखादावषांते आद्युच्चारणेवा प्रणिगदति जगाद अगादीत अगदीत अन्यत्रेवेतिकिम् प्रणिभवति प्रनिभवति अ

कखादौकिम् प्रनिकरोति प्रनिखनति अखांतेकिम् प्रनिपुष्यति आद्युच्चारणेकिम् प्रनिचखाद रदविलेखने विलेषणम्

आकर्षणम्विदीर्णाञ्च रदति रराद लोपःपचांकित्येचास्य पचादीनांलिट्यनादेशादीनांपूर्वस्यलोपोभवत्यकारस्यैकहसमध्य॰

स्थस्यचैकारः कितिणादौ सेटिथपिच रेदतुः रेदिथ अरादीत अरदीत णद अव्यक्तेशब्दे नदति ननाद प्रणिनेदुः नेदिथ

अर्हणातौपाचनेच अर्हति आन्यो र्णादौ नुगशाम् अश्नोतेर्ऋकारादेः संयोगान्ताकारादेश्च पूर्वस्यनुग्भवति णादौ आनर्ह

कित्येचास्य पचामितिवहुवचनेनपंचप्रकाराधातवोगृह्यंते यथापचधातुरेकहसमध्यस्थाकारवान् लिटि अनादेशादिश्च तथाअन्योपिधातुः अतः धा॰ म॰

किंदिदिवतुः नपरःकिंरणसे अनादेशादीनिकिंचकणतुः एकशब्दोऽत्रासहायवचनः एकौचतौहसौच एकहसौतयोर्मध्यस्य एकहसमध्यस्य १०

स्तस्यएकहसेतिकिं तत्सरतुः त्सरछद्मगतौ नुगशाम् अशुभोजने अशामितिबहुबचनमाद्यर्थं संयोगोऽन्तेयस्यससंयोगांतोऽकारः आदिर्यस्यस

अकारादिः संयोगांतश्चासौ अकारादिश्चसंयोगांतस्तस्य णादिस्तस्य ॥ ॥ ॥ ॥

अतसातत्यगमने सततस्यभावः सातत्यं अयः सातत्यं च तद्गमनं च सातत्यगमनं तस्मिन् खाद्दृभक्षणे ऋदित्वात् अम्ध लोपिन दूसङ्‌ कार्यंन अचखादत् टुणादि
समृद्धौ टुडुतिहितो युरित्यर्थः। नंदथुः टुरिति त्वान्नसलोपोननंद्यात् चदि आह्लादने दीप्तौच हर्षे तेजसि चेत्यर्थः क्लिदि परिदेवने परिदेवनं शोकः दुदि परमैश्वर्ये
इश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् एषः परः तत् दृष्टमालक्ष्मीर्यस्य ततः परमं तदैश्वर्यं च परमैश्वर्यं तस्मिन् खणदेः दिवादावङिसनुवृतं स्वर आदिर्यस्य सस्वरादिस्तस्य
आरंभमानयथात् द्वितीयो ङित्यर्थः अटं विना स्वरादित्वमिह विवक्षितं कासादिप्रत्ययादाम् कसभूपरः कासृशब्दकुत्सायां आसुउपवेशने दयदाने ॥
अपगतौ गुरुश्चासौ नामी च गुरुनामी गुरुनामी आदिर्यस्य स गुरुनाम्यादिर्हेतुः प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोपलक्षकं एभ्यः आम्प्रत्ययः स्यात् कीदृशः कृञ्

अतसातत्यगमने सातत्यं नैरंतर्यं अतति आत आतिथ खाद्दृभक्षणे खादति चखाद अखादीत् अतिअदिबन्धने आनन्त
आनन्द गडिवदनैकदेशे जगाड टुणादिसमृद्धौ ननन्द चदि आह्लादने दीप्तौ च अचन्दीत् शुन्धशुद्धौ शुशुन्ध अशुन्धी
त दुदि परमैश्वर्ये इन्दति खणादेः खणदेर्धातोर्द्वितीयो ङुर्भवति दिवादौ परे अडुल एलेरे ऐन्दत् कासादिप्रत्ययादाम् ॥
कसभूपरः कास आसदय अयगुरुनाम्यादनेकस्वरेभ्योणवा दौ परे आम्प्रत्ययो भवति स च कृञसभूपरः प्रयोक्तव्यः॥ ॥

कृभुवः परे यस्मात् स कृञसभूपर इत्यर्थः कथने न विपर्यासव्यवहितयोर्निवृत्तिः कथिता कथं तर्हि तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् प्रभ्रंसयांयो न हु पंच
कारे स्यादित्येवमादयः प्रमाद एव कृञसभुवां क्रियासामान्यवाचित्वादाम् प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो
लोकतः सिद्धोऽस्ति एवं च ईहांचकार ईहांबभूवेत्यादौ एककर्तृका भूताः नद्यतनपरोक्षापरमैश्वर्याभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्व
कर्मकः कथं हयोस्तुल्यो बोध इति चेदत्राहुः ॥ पदाहि करोतिरुत्पादनार्थः स्वातंत्र्ये प्रयुज्यते तदा तस्य नियमेन सकर्मकत्वं भवति यदंचकेनज्यं चकारेति० ॥

यदातुक्रियांतरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यतेतदायत समानाधिकरणः करोतिस्तत सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कृत्वास्वयमपितथास्तकर्मकाकर्मकभावं
भजतेगुहवांचकारेति एवंभ्वस्त्योरप्यात् प्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन क्वचित् सकर्मकत्वंवोध्यं तथाच तस्यातपत्रंविभरां वभूवेद्गति माघः तपर्तुपूर्तावपिभेद
संभराविभावरीभिर्विभरांवभूविरे इतिश्रीहर्षश्च इत्यत्रक्रियांतरसमानाधिकरणत्वतः सकर्मकत्वात्कर्मणिलिट् एवंचामूप्रकृत्यर्थः गतकारकसंख्या
दिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्यफलमिति गुरुनाम्यादीतिकिं इयेष अनेकस्वरेतिकिं अरवाचचारेति श्रीरइत्यत्रप्रत्ययांतत्वेप्यनेकस्वरत्वाभावादाम्न॥
॥ ॥विददरिद्राजागृउषांवा॥ ॥एभ्योवाम् दरिद्राजागर्त्योरनेकस्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेत्त्योषसोश्चाप्राप्तौविकल्पः विदृत्तानेदरिद्रादुर्गतोजागनिद्राक्षये

विददरिद्राजागृउषांवा॥ पूर्वस्यऋवर्णस्याकारः धातोर्नामिनः नाम्यन्तस्यधातोर्वृद्धि
र्णितिपरे इन्दाञ्चकार इन्दाञ्चक्रतुः इन्दाञ्चक्रुः॥ इन्दाञ्चकर्थ इन्दामास इन्दामासतुः इ
न्दाम्बभूव इन्द्यात इन्दीत णिदिकुत्सायाम् प्रणिनिन्दति निनिन्द अवगतौ अोखति०॥

उपदाहे आमोमस्यनेत्वंआस्कासोताम् विधानात ज्ञापकात रः ऋञ्चइतिच्छेदः पूर्वस्यइत्यादिशेषइत्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तं धातोर्नामिनः आदिस्वरस्येत्य ग्राम०
तोवृद्धिरितिणितीति चानुवृत्तं अत्रहिस्वरस्येतिपदमनुवृत्यवाक्यभेदेनव्याख्येयं तेनस्वरंतस्याधातोर्वृद्धिर्णितितेनश्चात माचष्टप्रावयतिविद्वांसंदाव ११
यतित्यादिसिद्धमदंतस्येतितु अतउपधायाइत्यत्रातइतियोगविभागात्तस्येहापकर्षणाद्वालब्धंतेनच अंकाय तीत्यादिसिद्धम् स्वरस्येतिचव्याख्यान
दतइतिलब्धं अदंतस्यतुवृद्धौवृद्धेः प्रयोजनम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असवर्णे स्वरे पूर्वस्येकारोकारयोरियुवौ धातोः पूर्वस्येदुतोरियुवौ भवतः असवर्णे स्वरे पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्योपधायाल घोरिति गुणे कृते पूर्वस्योवु उवोख किता
दुणाभावः ऊखतुः इत्यत्र हृस्व इति पुनर्हस्वो न लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इत्युक्तत्वात् नुगश्नामिति नुक् अञ्चु गतौ नो लोप इति नलोपः अञ्च्यात् आछि आ
यामे आमामो दैर्घ्यं आंछेर्नुग्वा आंछेः पूर्वस्य नुग्वा नुगश्नामिति नित्यप्राप्ते विकल्पः शसददवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपौ एषामेत्वपूर्वलोपौ न शसु
हिंसायां दंसांतः ददहाने वकारादंतोष्ठ्यः कम्प्रादेयस्य सवादि गुणशब्देन भूत उत्पादितः गुणभूतः गुणभूतश्चासौ अकारश्च गुणभूताकारः शशर तुरित्या
दौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽकारस्तत्स्थानिकस्यादेशस्यावयवोऽकारस्तस्यैत्वपूर्वलोपौ न वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः एतयोर्नित्यं वृद्धिः सौ परे अतो

असवर्णे स्वरे पूर्वस्य वर्णोवर्णयोरियुवौ उवोख ऊखतुः ऊखुः उवोखिथ औखीत् अञ्चु गतिपूजनयोः आमामो दैर्घ्यं अंचति ।
आनञ्च अच्यात् पूजायाम् अञ्च्यात् आछि आयामे आंछेर्नुग्वा णादौ आञ्छ आनाञ्छ आञ्छीत् हुर्छा कौटिल्ये र्वोर्विहसे
हूर्छति जुहूर्छ युछ प्रमादे युच्छति अयुच्छीत् व्रज गतौ शसददवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपौ वव्राज वव्रजतुः अव्राजीत्
व्रज गतौ वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः अव्राजीत् अज गतिक्षेपणयोश्च अजेर्व चतुर्षु वी वसादौ वाविवाय नुधातोः विकरणस्य नो धातो ।
इवर्णोवर्णयोरियुवौ स्वरे परे ॥ ॥ ११ हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यविधानं अजेर्व चतुर्षु वी वसादौ वा अजेर्वीत्यादेशोऽनपि वसादा

वनपि तु वा गुरुत्वात् सर्वादेशः नुधातोः य्वोर्धातोरिति सूत्रे य्वोर्वेति चानुवृत्तं कृत्प्रत्ययसंबंधिनो नुइत्यस्य न ग्रहणं निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधस्येत्यु
क्तत्वात् णुस्तुताविति धातोरपि न कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वात् परिशेषात् नुइत्यस्य विकरणस्य ग्रहणं नुप्रत्ययांतस्य
धातोरिवर्णोवर्णयोश्च युवौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ॰प्रा॰ अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य यो धातोरिवर्णोवर्णस्तदंतस्य धातोर्विहितेस्वरादौ प्रत्यये परे शकुर्वंति शिश्रियतुः ब्रुवंति असंयोगपूर्वस्यानेकस्वरस्य तु सुन्वंति
टी॰सु॰ नियतुः जुहुति अनेकस्वरस्येति किं रियंति पियंतिरि पिगतोरुवंति उप्रत्ययांतस्यानेकस्वरत्वाव्यभिचारात् प्रत्युदाहरणं न धातोर्विहिते इति किं सुधीशो
१२ हुन्वोरेवापि अपिशब्दविषये चतुर्षु अनेकस्वरस्याऽसंयोगपूर्वस्य धातोरुवर्णस्य वत्वं न हुन्वोरेववत्वं चतुर्षु अनपि जुहोतेरुवेव जुहुतिसुन्वंति अन
पितु जुहुवतुः विव्यतुरित्यत्र य्वोरिह सेट्त्विरीयौ नयत्वस्याऽसिद्धत्वात् स्वरंतादलंतस्य तादौ नित्यानिटः स्थयो वेट् स्वरंतादृत्वतस्यादौ नित्यानिटस्थ

अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ उवर्णांतेहुन्वोरेवापि विव्यतुः विव्युः स्वरांतादृत्वतस्थलादौ नित्यानिटस्थपो वेट् विवयि
थ विवेथ आजिथ विव्ययुः विव्य विवाय विवय विव्यिव आजिव विव्यिम आजिम वीयात् नैकस्वरादनुदात्तात् आद्युः।
[illegible]ऽनुदात्तादेकस्वराद्धातोः परस्य वसादेरिण्न ॥ ॥ ॥ ॥

रा॰म॰ ऽधातोः परस्यवसादेरिड् भवति अत्तविद्यते यस्य स अत्वान् त
१२ स्मात् स्वरांतात् किं बिभेदिथ यपः किं वपियतादौ नित्यानिटः किं सस्वर्यस्वरिथ स्वरतिसूतीत्येनेन वेट् कोयं आद्योच्चारणे अत्वतः किं चकर्षिथ अत्व
यः किं बिभेदिथ तपरः किं ररक्षिथ तादौ नित्यानिटः किं जग्रहिथ वुः सेट् सनेन सम्प्रत्ययेनित्यमनिट् नित्यानिटः किं आनंजिथ ऊदित्वाद्वेट् कोयं नैकस्व
रादनुदात्तात् आद्योच्चारणेऽनुभयत्रान्वेति आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वरश्चेत्यर्थः तेन विभ स्तृतीस्तत्र सांतेऽनेकस्वरत्वेपीतिनिषेधो भवत्येव अत अनु

अनिट्स्वरांतोभवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदंतितद्विदः अदंतम् दंतम्तांचवृङ् वृञौ श्विडीङि वर्णेष्वथ शीङ् श्रिञावपि १ स्वरांतोधातुरनिट्भवति
नइट् यस्मात् सोनिट् इतिभवद्भिर्दृश्यतांज्ञायतांतु पुनः स्वरांतेष्विमान् धातून् सेटः प्रवदंतितान् विदंतीतितद्विदः तानाह अदंतंधातुं कथवा क्यप्रबंधे
इत्यादि ऋदंतं कृविक्षेपे इत्यादिक ऋतांमध्ये वृङ् वृञौ से टौ वृङ् संभक्तौ वृञ् वरणे अथेवर्णेषु इवर्णांतेषु श्विडीङ् सेट् कथ्यते श्विश्चडीङ् चानयो
समाहारः श्विडीङ् टुवोश्विरगतिवृद्धोः डीङ् विहायसागतौ शीङ् स्वप्ने श्रिञ् सेवायामिति १ गणस्थमूदंतमुतांचरुस्नुवौ क्ष्णुवंतथोर्णोतिमथोयु

अनिट्स्वरान्तोभवतीतिदृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः अदन्तमृदन्तमृतांच्ववृङ् वृञौ श्विडीङि वर्णेष्वथशीङ्
श्रिञावपि १ गणस्थमूदन्तमुतांच्वरुस्नुवौ क्ष्णुवंतथोर्णोतिमथोयुणुक्ष्णुवः इतिस्वरान्तानिपुणैःसमुच्चितास्ततोहसान्तान ।
पिमन्निबोधत २ ॥ ॥ ॥ ॥

णुक्ष्णुवः इतिस्वरांतानिपुणैः समुच्चितास्ततोहसांतानपिमन्निबोधत २ गणेति ष्ठतीतिगणस्थः तंगणस्थं ऊदंतंधातुंभूलूमम् तिकंचपुनः उतांउकारां
तानांमध्येरुस्नुवौसेटौ रुशब्देरुङ् गतिरेषणयोः स्नुमस्यंस्नु प्रस्रवणे तथा क्ष्णुवंटुक्ष्णु शब्दे ऊर्णोतिं ऊर्णुञ् आच्छादने अथोयुणुक्ष्णुवः धातून्सेटःयुमि
श्रणादौ अयंसेट् णुस्तु वंधने कैयादिकस्तुनिट् णुस्नुतौ क्ष्णुतेजनेप्रवदंतीत्यनेनान्वयः इति अमुनाप्रकारेणनिपुणैः विचक्षणैः स्वरांताधातवः ॥
समुच्चिताः एकीकृताः ततोऽनंतरं हसांतान् धातून् अनिटः मत्सकाशात् यूयंनिबोधतजानीतलोटोमध्यमपुरुषस्यबहुवचनम् ॥ २ ॥ ॥

चं॰ भा॰ शकिस्तु कांते घनिडेक इष्यते घसिश्च सांतेषु वसिः प्रसारणी रभिश्च भांते ष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ३ हसांतान् धातून् कादिक्रमेणाह ककारांतं
टी॰ सु॰ तेषु शकिः एकः अनिट् शकॢ शक्तौ शकु मर्षणे दैवादिकस्तु सेट् सांतेषु घसि घस्लृ अदने अदादेशो घसिश्च पुनः वसिः प्रसारणी वस निवासे प्रसारणं
१३ संप्रसारणमस्यास्तीति प्रसारणी एतेन वस आच्छादने आदादिकः सेट् तस्य संप्रसारणाभावात् भांतेषु रभिः रभ राभस्ये अथ मैथुने यभिः यभ मैथुने ततः
तृतीयो लभिः अनिट् डुलभष् प्राप्तौ मया इष्यते इत्यन्वयः इतरे धातवोऽनिटो न ३ यमिर्यमांते ष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः नमिश्चतुर्थो हनि
रेव पंचमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनां ४ मांतेषु मध्ये आहारांतेषु धातुषु प्रतिषेधवाचिनां इट् निषेधकानां मध्ये एकः अनिट् यमिः यम उपरमे रमिः रमु क्रीं

शकिस्तु कान्ते घऽनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ३ यमिर्य
मान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ४ ॥ ४ दिहिर्दु
हिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः इमेऽनिटोऽष्टावि हमुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ५ ॥

डायां अमिर्दिवादौ दिवादिगणेऽपि मनिः विचक्षणैः पठ्यते स मनिः मनु ज्ञाने दैवादिकः मनु अवबोधने तानादिकः सेट् चतुर्थो नमिः णम प्रह्वत्वे शब्दे च पंचमो ह
निः हन हिंसागत्योः तु पुनः षष्ठो गमिः गम्लृ गतौ मया इष्यते इत्यन्वयः ४ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि इमेऽनिटोऽष्टावि हमुक्तसंश
यागणेषु हांताः प्रविभज्य कीर्तिताः ५ इह अनिट् कारिकायां इमेऽनिटोऽष्टौ धातवो हांता मया कीर्तिताः कथिताः कीदृशा मुक्तः संशयो येषु ते मुक्तसंशयाः किंकृत्वा
गणेषु हांतान् प्रविभज्य भिन्नीकृत्य ते के दिहिः दिह उपचये दुहि दुह प्रपूरणे भौवादिको न गृह्यते आदादिक एवानिडिति प्रांचः मेहतिः एहती मिह सेचने रुह रा॰ म॰
ह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च वहिः वह प्रापणे तु पुनः षष्ठो नहिः नह बंधने दहतिः दह भस्मीकरणे तथा लिहिः लिह आस्वादने ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ १३

दिशिं हशिं दंशिम थोम् शिंस्य शिंरि शिं रुष्पिं क्रोशतिम ष्टमं विशिं लिशिं च शांतान निटः पुरा रागाः पठंति पाठेषु दशैव नेतरान् ६ पुराणगाः प्राचीना विद्वांसः गणपाठ
षु शांतान् अनिट्कान् दशैव पठंति इतरान् तान् कान् दिशिं दिश अतिसर्जने हशिं हशिर् प्रेक्षणे दंशिं दंश दशने अथोम् शिंम श्र आमर्षणे स्प शिंस्प श संस्पर्श
ने रिशिं रु शिंरि श्र रुश हिंसायां अष्टमं क्रोशतिं क्रुश आह्वाने रोदने च विशिं विश प्रवेशने लिशिं लिश अल्पीभावे दिवादिः स्योर्लिशः गतौ तुदादिष्विड्गुभयम् ०
६ रुधिः सराधिर्युधिवंधसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यति बुध्यतीव्यधिः इमे तु धांता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ७ तथा धांता धातवइमे द ॥
शानिटो मताः कथिता ते के रुधिः रुधिर आवरणे अनो रुधकामे इति देवादिक इत्युभयो सराधिः राध संसिद्धौ युधि वाधि वंधि साधयः युधु संप्रहारे वंध बंधने ॥

दिशिं हशिं दंशिम थोम् शिंस्य शिंरि शिं रुशिं क्रोशतिम ष्टमं विशिम् लिशिं च शां तान निटः पुरा रागाः पठंति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ८ ॥
६ रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः क्रुधिक्षु धीशुध्यति बुध्यतीव्यधिः इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेत
रे शिषिंपिषिं शुष्यति पुष्य तीत्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यति दुष्यतीद्विषिम् इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती ॥

साध संसिद्धौ क्रुधिक्षुधी क्रुध कोपे क्षुध बुभुक्षायां शुध्यति बुध्यति शुध शौचे बुध अवगमने दैवादिकः बुधिर बोधने इति भौवादिकस्तु सेट् व्यधिः व्यध ताडने त
तः परं सिध्यतिरेव षिध संराद्धौ अनिट् षिधु गत्यां षिधू शास्त्रे मांगल्ये च ते तौ भौवादिकौ सेटौ ७ शिषिं पिषिं शुष्यति पुष्यति त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यति दुष्यती द्वि
षिं इमान् दशैवोपदिशंत्यनिड्विधौ गणेषु षांतान् कृषिकर्षती तथा ८ गणेषु गणपाठेषु अनिड्विधौ अनिट्करणे षांतान् इमान् दशैवाचार्या उपदिशंति तान्
कान् शिषिं शिष्ल विशेषणे पिषिं पिष्लृ संचूर्णने शुष्यति पुष्यती शुष शोषणे पुष पुष्टौ दैवादिकावनिटौ भौवादिक क्र्यादिकौ सेटौ त्विषिं त्विष दीप्तौ विष्लृ व्या
प्तौ जौहोत्यादिकः श्लिषिं श्लिष आलिंगने श्लिष दाहे भौवादिकः सेट् तुष्यति दुष्यती तुष तुष्टौ दुष वैकृत्ये दैवादिकौ द्विषिं द्विष अप्रीतौ तथा कृषिकर्षती कृष वि

चं०आ० तपितिपिंचापिमथोवपिंस्वपिंलिपिंलुपिंतप्यतिदृप्यतीस्पपिंस्वरेणानीचेनशपिंछुपिंक्षिपिंप्रतीहिपांतान्गणितांस्त्रयोदश ६ स्वरेणनीचेनअनुदात्तस्वरेण
टी०सु० गणितान्पातान्अनिदस्त्रयोदशत्वंप्रतीहिजानीहितानाहतपिंतपसंतापेतपऐश्वर्येदेवादिकः तपदाहेइति चौरादिकोपिजिप्रसयाभावपक्षेऽनिट्त्रिपिंति
१४ इक्षणेचपुनः आपिंआप्लव्याप्तौ आयोवपिंटुवपबीजतंतुसंतानेस्वपिंजिष्वप्शयेलिपिंलिपउपदेहेलुपिंलुप्लोपेतप्यतिदृप्यतीतृपप्रीणनेदृप हर्षमोह
नयोः एतौदेवादिकौसेटौतृपतृप्तौदृपउत्क्लेशेतौदादिकाववनिटौतृपतृप्तौदपसंदीपनेएतौचौरादिकौचानिटौसृपिंसृप्लगतौशपिंशपआक्रोशेशपडुपा
लंभेचछुपिंछुपस्पर्शेक्षिपिंक्षिपप्रेरणेदैवादिकतौदादिकाववनिटौ ६ अदिंहदिंस्कंदिभिदिछिदिक्षुदीनशदिंसदिंस्विद्यतिपद्यतीखिदिंतुदिंनुदिंविद्य

तपतिंतिपिंचाऽपिमथोवपिंस्वपिंलिपिंलुपिंतप्यतिदृप्यतीसृपिम् स्वरेणनीचेनशपिंक्षिपिंछुपिंप्रतीहिपान्तानाणितां

त्रयोदश ६ अदिंहदिंस्कन्दिंभिदिंछिदिंक्षुदीन्शदिंसदिंस्विद्यतिपद्यतीखिदिम् तुदिंनुदिंविद्यतिविन्तइत्यपि

प्रतीहिदान्तान्दशपञ्चचानिटः ॥ १० ॥ ॥ ११ तिविनत्तिकावपिम तीहिदांतानदशपंचचानिटः ११ दांतान्धातूनअनिटः पंचदश

त्वंप्रतीहि अवेहितानाह अदिंअदभक्षणे हदिंहदपुरीषोत्सर्गेस्कंदिंभिदिंछिदिंक्षुदीनस्कंदिरगतिशोषणयोः भिदिरविदारणेछिदिरद्वैधीकरणेक्षुदि
रसंचूर्णनेशदिंशद्लृशातनेसदिंषद्लृविशरणगत्यवसादनेस्विद्यतिपद्यतीञिष्विदागात्रप्रक्षरणेपदगतौ एतौदैवादिकौञिष्विदास्नेहनमोचनयोः पदस्थैर्येगतौ राम०
भौवादिकौसेटौखिदिंखिददैन्येखिदपरिघातेरौधादिक दैवादिकतौतादिकाश्च अनिटः तुदिंतुदप्रेरणेनुदिंनुदव्यथनेविद्यविनत्तिकावपिविद १४
सत्तायांदैवादिकः विदविचारणेरौधादिकः विदज्ञानेविद्लृलाभेएतौसेटौविद्यविनत्तिएववविद्यविनत्तिकौस्वार्थेकप्रत्ययः ॥ १० ॥ ॥ १०॥ ॥

॥ [illegible]

पचिंवचिंविचिरिचिरंजिरच्छतीन्लिजिंसिविंमुचिभजिभंजिभ्रज्जतीन् त्यजिंयजिंयुजिरुजिसंजिमज्जतीन् भुजिंस्वजिंसृजिविजिविद्धाऽनिट्स्वरान् ११ नविद्यते इट्स्वरेयेभ्यस्ते अनिट्स्वरः तान् धातून् त्वंविद्धि जानीहि पचिडुपचष् पाके पचिव्यक्तीकरणे चानिट्त्वचिंत्य वचपरिभाषणे ब्रुवोवचिरपि विचिरि रिरंजि रच्छतीन विचिर पृथग्भावे रिचिर् विरेचने रिच वियोजनसंपर्चयोश्च रंज रागे प्रच्छ ज्ञीप्सायां निजिणिजिर् शौच पोषणयोः णिजिसु द्धौ आदादिकः सेट् सिंचिंषिच् क्षरणे मुचिभजिभंजिभ्रज्जतीन् मुच्लृ मोक्षणे भज सेवायां भंजो आमर्दने भ्रस्ज पाके त्यजिंत्यज् हानौ यजिंयज् देवपूजादौ युजिरुजिसंजिमज्जतीन् युजिर् योगे युज समाधौ च भाष्यमते युज समाधौ सेट् रुज रोगे षंज संगे टुमस्जो शुद्धौ भुजिंभुज पालनाभ्यवहारयोः भुजो कौटिल्ये इति च स्वजिंषंज

पचिंवचिंविचिरिचिरञ्जिरच्छतीन्लिजिंसिविंमुचिभजिभञ्जिभ्रज्जतीन् त्यजिंयजिंयुजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिंस्वजिंसृ

जिविजिविद्धाऽनिट्स्वरान् ११ वेता अवैषीत् एजृकंपने एजांचकार क्षिक्षये चिक्षयिथ चिक्षेथ क्षे अनपियकारे परे

पूर्वस्य दीर्घस्स्यात् क्षीयात् अक्षैषीत् तुप्य हिंसायाम् प्रातुम्पतेः सुट्गविकर्तरि प्रस्तुम्पति गौः अड्व्यवायेपि

सुट् प्रातुस्तुम्प ओणृ अपनयने ओणांचकार वनपनसंभक्तौ ववनतुः अवानीत् अवनीत् सेनतुः ॥ ॥ ःः ॥ ॥

परिष्वंगे सृजिविजिसमाहारे एकवचनं सृज विसर्गे दिवादिस्तुदादिश्चानिट् विजिर् पृथग्भावे ओविजी भयचलनयोः तौदादिकः सेट् चांताः षट्त्रांत एकः जांताः पंचदश ११ इत्यनिट्कारिका स्वरांतादन्तत्रेतिवेट् विवयिथ विवेय आजियविव्यिवविव्यिमवीयात् लुटिवेता अजिता वेष्यति अजिष्यति अवेष्यत् अजिष्यत् धातोर्नामिन इतिवृद्धि अवे १ आजीत् क्षिक्षये अकर्मकः अन्तर्भावितण्यर्थस्तुसकर्मः तुधातोरितीप् सि क्षिपतुः पंसे दीर्घ इत्यतो दीर्घ इति अनपिइ तिचानुवर्तते अनयिपेकिंचिनुयात् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् हात्रन दीर्घः क्षिनिवासगत्योरिति नौदादिकः प्रात्तुंपतेः सुट्गविकर्तरि आदुपसर्गात् परस्य तुंपतेः सुट्स्यात् गौः कर्ता चेत् असंयोगादितिलिटः कित्वाऽभावात् नसलोपोनतुतुंपतुः आशिषि नोलोप इतिनलोपः तुप्यात् क्षिपानिर्देशात् यङ्लु

जनसनखनामात्वसेक्कितिरुसेहेहेचयादौक्किंतिवा जनजननेजुहोत्यादिः जनीप्रादुर्भावेदिवादिः उभयोर्ग्नेहरणं एषांआत्वंस्यात् अनिटिप्रत्ययेकितिङि
तिरुसेहेपरेचमकारादौक्किंतिवासेपरेसिपासतिष्ठिवुक्लमाचमांदीर्घोपि एषांदीर्घः स्यात् अपृप्रत्ययेष्ठिवुनिरसनेनिरसनंथूत्करणं नाम धातुषष्ठकृषि
वांसत्वंनचष्कगतौनामधातोरुदाहरणानिषट्‌दंता अस्येतिषोडनुतमाचष्टे नाम्नोञिर्डित्करणेद्वृतिञिप्रत्ययेटिलोपेचषोडयतिषंडमाचष्टेकरोतिवा
षंडयतिनाम्नोयदृतिप्रत्ययेषंडमिच्छतिषंडीयति कटेवर्णावरणयोः वर्षवृष्टिः आवरणमाच्छादनं ह्म्यंतक्षणश्वसजागृण्य्येदितांसेटिसौनवृद्धिः

जनसनखनामात्वंसेक्किंतिरुसेहेचयादौक्किंतिवा सायात् सयात् असानीत् असनीत् चमुअदने चेमतुः ष्ठिवुक्लमाचमांदी
र्घोपि आचामति आङः किम् चमति विचमति अचमीत् ष्ठिवुनिरसने नामधातुषकारिवांसत्वंन ष्ठीवति ष्ठिवेःपूर्वसवर्णस्य
वेति ष्टेव टिष्ठेव ष्ठीवर्णविहसे ष्ठीव्यात् अष्ठेवीत् कटेवर्णावरणयोः ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृण्य्येदितांसेटिसौनवृद्धिः अक
टीत् हयगतौ अहयीत् जुरुहसि नानयोर्वः अनपिविषयेउवर्णस्यवत्वंन जुजुवतुः जुजविथ जुजोथ अजोषीत् गुपूरक्ष
णे आयः गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययः अनपितुवा ॥ ॥ ११ ह्म्यन्तेः ते अंतेयेषांते ह्म्यंताः एतत् इ्यस्यसए
दित् हमयांतस्यक्षणादेरेदितश्चवृद्धिर्नसेटिसौ ग्रहउपादाने अग्रहीत् टुवमुउद्गिरणे अवमीत् हयगतौ अहयीत् क्षणुहिंसायां अक्षणीत् श्वसप्राणने
अश्वसीत् जागृनिद्राक्षये अजागरीत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः अश्वयीत् सेटिसौकिं दहभस्मीकरणे अधाक्षीत् जुरुहसिरंहोवेगः नाऽनयोर्वः उदंतस्य
धातोर्वत्वंनस्यात् अनपिपरे गुपूरक्षणे रक्षणंपालनं आयः गुप्पः इत्यनुवृत्तंपणिपयोरनुदात्तत्वमाश्रयाभावेचरितार्थमित्यायांतादात्मवति गुपूर
क्षणे धूपसंतापे विच्छिगतौ पणव्यवहारे स्तुतौच ॥ ॥ ॥ ॥

पे के म नात मैं न पूरे रा के त काम है

॥ सधातुः ॥तच्छब्देनयङादिःपराम्रश्यतेयङादि ना प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतंगृह्यतेतेषांकेवलानांसंज्ञाप्रयोजनाभावाद्यायङ्सकाम्यङ्क्यङ्चेति यगायंजिघ्रिडन्तथा आचार्येक्विवथोपश्रजेपादशयङादयः १ प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वात तिवादिःयतःयचश्च च्चानयोःसमाहारेयत तस्य घाते विशेषणत्वात्तदंतविधिः यंतस्यग्रदंतस्यचलोपः अनपिअदंतस्यकिं अप्ययगतौ आभ्यांक्विपियवयोर्वसेहकारेचेतियलोपेकिंचकृतेयतङ्सलोपः॥

सधातुः यङादिप्रत्ययान्तः शब्दोधातुसंज्ञोभवति गोपायति गोपायाञ्चकार जुगोप यतः यस्यात्स्थानपिलोपः गोपा। य्यात् गुप्यात् गोपायिता गोपिता गोप्ता अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् भस्माद् अगोप्साम् एवंधूपसन्तापे धूपायति तपसन्तापे तेपिथ ततप्थ अताप्सीत् जपजल्पव्यक्तायांवाचि जेपिथ क्रमुपादविक्षेपे भ्राशभ्लाशभ्रमुक्लमुक्रमुत्र सित्रुटिलषोयोवाकर्त्रर्थेषुचतुर्षु॥ ॥ ॥ ॥

॥भाप्तःसमाभूत अतएव उदित्वाद्वेट्गोपितागोप्ता इड्भावे अनिटोनामिवतङ् तिरदिः अगौप्सीत क्रमुपादविक्षेपेपादविक्षेपःपादविहारस्तं भ्रासम्लास् भ्रम् क्रम् क्लम् त्रसित्रुटिलषांयोवावकर्त्रर्थेषुचतुर्षुप्राप्ताप्राप्तविभाषेयं अनवस्था नार्योभ्रमिःक्लमिःत्रसित्वदिवादयस्तेभ्योनित्यंप्राप्तेइतरेषामप्राप्तेआरंभः भ्राश्टभ्लाश्टदीप्तौफणादावेतौ भ्रमुचलनेभ्वादिःज्वलादिश्चभ्रमुअनवस्था नेदिवादिःपुषादिशमादिश्चतत्रभ्वादेःभ्रमतिभ्रम्यतिशमादेस्तुशमादीनामितिदीर्घोभ्राम्यतिइतितैरूप्यंक्लमुग्लानौत्रसीउद्वेगेत्रुटछेदनेकमलष

कौ॰ भा॰
टी॰ सु॰
१६

क्रमश्चेदीर्घोऽवृविषये क्रमोदीर्घः स्यात् पेचतुर्थु पेकिं उपक्रमते प्रोपाभ्यामित्यात स्नुक्रमोरणतिनेट् स्नुक्रमोरुदादित्वादि टिसिद्धे नियमार्थोयं आभ्यां परस्यपरस्मैपदस्यैवेट् स्यात् नातः स्नुमस्नवणे उपक्रोष्यते जलेनउपक्रंस्यते यमुउपरमे उपरमौदाने गमांच्छः गम्लृगतौयम् उपरमेइषुइच्छायांब हुवचनमाद्यर्थं यमिरमिनम्यातांसक् सेरिट्पे एषांसक्स्यात् एभ्यः सेरिट्पेपरे अयंसीत् अयंसिष्टांव्यरंसीत् व्यरंसिष्टां अनंसीत् अनंसिष्टांपे—
किंउदायत अंसत अंसातां गमांस्वरे गम्लृगतौ हनहिंसागत्योः खनुअवदारणे घस्लृअदने एषामुपधाया लोपः स्यात् स्वरादौ क्ङिति प्रत्यये नतुङे
क्रमःपदीर्घोऽपिविषये क्राम्यति क्रामति अक्रमीत् यमउपरमे गमांच्छः गम् यम् इषूणांछोऽविषये यच्छति येमिथ य
येथ यमिरमिनमांतांसक्सेरिट्पे अयंसीत् अयंसिष्टाम् णामग्रहलेशदेच नेमिथ ननन्थ अनंसीत् ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्
ईर्ष्यति ईर्ष्याञ्चकार ऐर्ष्यीत् ऐर्ष्यीत् गम्लृगतौ गच्छति गमांस्वरे गम् हन् जन् खन् घसामुपधायालोपः स्वरे क्ङितिनतु
ङे जग्मतुः जगमिथः जगन्थ हनतः स्यपः हन्तेर्धकारेदन्ताच्चपरस्यपदङ्भवति ग मेस्तुपे गमिष्यति लित्तुषादेर्ङः लितो
धातोः पुषादेश्चङः प्रत्ययोभवति पेसेरपवादः अगमत् ॥ ॥ ((नोवेसत्तोव्यवस्थितार्थवानुवर्ततातात् जग्मतुः जघ्नतुः चखनतुः ज
क्षतुः ङेकिं अगमत् हनतः स्यपः अनुदात्तत्वादिण्निषेधे प्राप्तेविधिः हनचखनञ्चानयोः समाहारेहनत् तस्मात् गमेपरस्मैपदस्यैवेट्नातः तेनसंगंस्यत
इत्यादौनलित्पुषादिर्ङः लृदित्वयस्यसलित् पुषआदिर्यस्यसपुषादिः लिच्चपुषादि श्चानयोः समाहारः लित्पुषादिस्तस्मात् संज्ञापूर्वकविधेरनि
त्यत्वान्नुम ङइतियोगविभागेनतुद्युतादिर्नग्रहणं पुषादिश्च दिवाद्यंतर्गणोग्नाह्योलित्साहचर्यात् लितोहिप्रायेणानिटस्तत्साहचर्यात्पुषोप्यनि रामः
ट्त्वात्यः सचदिवादिस्तुदादिगणोग्नाह्यः नभ्वादिः नसेट्त्वात् क्रादिः नचुरादिर्जिनाव्यवधानाच्च ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरि ४ ॥ ॥ १६

मार्गसिर वदी ८ गुरुतनौ कीया गेवा न्वंवर १८॥३
महीना

म्रुचादेर्वाङः म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु इति म्रुचादयः ञिफला विशरणे विशरणमवयवानां विभागः तृफलभजत्रपां किति णलि सेटि थलि च एत्वपूर्वलोपौ नरनेरका
रस्य गुणशब्देन भावितत्वात् फलभजोस्तु वैरूप्यसंपादकादेशत्वात् त्रपेस्तु एकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिः तेरतुः तेरुः फेलतुः फेलुः भेजतुः भेजुः त्रेपे त्रेपा
ते ल्लांतस्य ल्लसमीपाकारस्य सेटि नित्यं वृद्धिः अतो हलादेरिति विकल्पस्यापवादः अतो हलादेरित्यतोऽतः इत्यनुवृत्तं ल्लेति लुप्तषष्ठीकं ल्लोरर्ज गतिप्रतिघाते। अस्ले
येन मीलनिमेषणे अमीलीत् ल्लांतस्य किं अल्पीत् अत्गीत् अत्र लसमीपस्त्वेपि ल्लांतत्वाभावान्न नित्यं वृद्धिः लसमीपाकारस्य किं श्वल्ल आशुगमने अश्वल्लीत् अ

म्रुचादेर्वाङः म्रुचुम्लुचुगतौ अम्रुचत् अम्रोचीत् अम्लुचत् अम्लोचीत् ग्रुचुग्लुचुचौर्ये अग्रुचत् अग्रोचीत् अग्लुचत् अग्लो
चीत् ग्लुञ्चुगतौ अग्लुचत् अग्लुञ्चीत् ञिफला विसरणे तृफलभजत्रपां किति णलि सेटि थलि च एत्वपूर्वलोपौ पफाल फेलतुः
फेलिथ ल्लांतस्य ल्लसमीपाकारस्य सेटि नित्यं वृद्धिः अफालीत् फल निष्पत्तौ फेलतुः अफालीत् फुल्ल विकसने चर गतिभक्षण
योः चेरतुः अचारीत् जि जये सपरेस्सयोर्जेर्गिः जिगाय जिग्यतुः जिगयिथ जिगेथ जीयात् अजैषीत् कृष विलेखने चकर्ष च
कृषतुः चकर्षिथ [illegible] दृशसृजकृषमृशस्पृशां तृपदृपुसृपां च्लेः सिज्वा सोऽरोरोभवत्यारोऽरः कृषादीनां वा क्रष्टा कर्ष्टा ॥

त्वप्रकारसमीपे योल्लकारः तदन्तो धातुर्न यस्त्वं तस्योल्लः सत्तु नकारसमीपः जिजये जयउत्कर्षप्राप्तिः अकर्मकोयं सपरेस्सयोर्जेर्गिः जेर्गिः स्यात् सप्रत्य
येणवादो च द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयं तेन यङ्लुगन्ताल्लिप्यादेशो न कृषविलेखने विलेखनमाकर्षणं राज्ञः सेदृशां रो अरः रुसेदृशामिति च्छेदः ।।
अम्स्व अस्व तयोः समाहारः अं तेन सहितोर् अर् तस्य अरः अर् स्थाने आर् स्थाने च रो भवति तेन द्रक्ष्यति अद्राक्षीत् इत्युभयत्रापि गुणवृद्धिस्थाने
आदेशः ।। सि इत्यत्र बहुवचनं त्वाद्यर्थं दृशिर् प्रेक्षणे सृज विसर्गे कृष विलेखने मृश आमर्षणे तृप प्रीणने दृप हर्षविमोहनयोः स्पृश स्पर्शने सृप्लृ गतौ
दीनां वा कृष्यादीनां पक्षांतु वारः स्यान्नेरः ।। ९ ।। ।। ।। ।।

षढोःकसि धातोरित्यनुवर्तनात्सेकिं कष्टा षढोः किं वक्ष्यति धातोः किं लिट्सु हृषस्य शल्मलशस्त्र पद पां वासि: एभ्यो वासि:स्यात् पक्षे हशषांतात् सकृत्तपूर्वपूभ्यां पुषा
दिसातङः हशषांतात्सक् अनिटोनामिवतडूत्सनुवृत्तं हशषांतात् किं अतिप्रनामुपधात्किं अगाढः अनिटः किं ओहिष्ट हशेस्तु अद्राक्षीत हृश्वशश्वषश्व ह
शषाःतेऽन्तेयस्य सतस्मात् अन्तान्गनहणं विंसंह शषादिनिपाठ्यंतेनच धातोर्विशेषणादंसलाभः दुषुषहलुभरिषरुषामनपितस्येड्वा ईषुइच्छायां ष

षढोःकसि धातोः षढयोः कत्वं भवति से परेः कक्ष्यति कक्ष्र्यति अकक्ष्यत अकक्ष्र्यत हृषमलशस्त्र शस्त्रपद पां वासि: अकासी
त् अकासीत् हशषान्तात्सक् हान्तात् शान्तात् षान्तात्नामुपधादनिटः सक् दिवादिपरो न तु हशेः सेरपवादः अकक्ष्यत स
ल्गतो सर्पति ससर्पिथ सृप्यात् स्रप्ता सर्प्ता स्रप्स्यति सर्प्स्यति असृपत् असृप्तां कुशआह्वानेरोदने च क्रोशति क्रोष्टा अकु
क्षत् रुषरिषहिंसायाम् दुषुसहलुभरिषरुषामनपितस्येड्वा रुषिता रोष्टा रेषिता रेष्टा अरोषीत् सेटूकोयमित्येके शे
षिता शेष्टा अशिक्षत् अशेषीत् उषदाहे ओषति ओषांचकार उवोष औषीत् मिहसेचने ढिडोलोपोदीर्घश्च ढेपरे ढस्यलो
पः पूर्वस्य चाणोदीर्घः मेढा अमिक्षत् दहभस्मीकरणे देहिथादादेर्घः भवेजवाः दद्ग्ध दग्धा धक्ष्यति अधाक्षीत् भ
सात् अदाग्धाम् इन्विव्याप्तौ इन्वति इन्वांचकार ऐन्वीत् ॰ ॥ ॥

११ हमर्षणेलुभगाद्धेरुषरिषहिंसायांएभ्यः परस्य तकारस्य इड्वाभवति ९७
अनपिभतः विदद्गिद्रेत्यामडपधायालघोरितिगुणः ओषांचकार असवर्णेस्वरे इत्युव् उवोष मिहसेचने सेचनमार्द्रीकरणं ढिढोलोपोदीर्घश्च। अन्त:।
किं जगृढात् होढ इतिढत्वं नथोर्द्ध इति तस्यधः ष्टुभिः ष्टुरितिढः ढलोपे मेढाहशषांतात् इतिसक् अमिक्षत् ॥ ॥

हिविदिविधिविजिविप्रीणने प्रीणनं तर्पणं इदितो नुमिति नुम् हिन्वति धिन्वि कृण्वोर्वस्य लोपो गुणाभावः उप्रत्ययस्य विषये आभ्यामुप्रत्ययः स्यात् धा
तोर्वकारस्य लोपो गुणाभावश्च चतुर्षु अपोपवादः धिवि प्रीणने कृवि हिंसायां नूपइति गुणः धिनोति ओर्वो वा लोपः उकारः प्रत्ययावयवः प्रत्ययरूपस्य ग्र
ह्यते ओर्वाहेरित्यतो वेत्यनुवृत्तं तत्रासंयोगपूर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः प्रत्ययोकारस्य किं युवः युमः असंयोगपूर्वस्य किं शक्नुवः तस्य नुमः धिनोमीत्यत्र नुपरत्वादु
ह्यते ओर्वाहेः वेति न विकल्पार्थं किं तु प्रत्ययसंबंधिनो संयोगपूर्वादित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं उः प्रत्ययरूपः प्रत्ययावयवश्च गृह्यते प्रत्ययसंबंधिनः किं

हिविदिविधिविजिविप्रीणने हिन्वति जिहिन्व धिन्वि कृण्वोर्वस्य लोपो गुणाभावउप्रत्ययश्चाविषये नूपः विकरणस्य नुप्रत्यय
स्योप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे धिनोति ओर्वोर्वा लोपः असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा वमयोः धिन्वः धिनुवः धि
न्मः धिनुमः मिपि तु गुणो बाधकः धिनोति ओर्वाहेः असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोकाराद्धेर्लोपो भवति धिनु धिनुतात् कृवि हिंसाकरण
गतिषु कृणोति चकृण्व अस्त्व्याने आसीवानुप्रत्ययो विषये अक्ष्णोति अक्ष्णुवन्ति अक्षति आनक्षिथ आनष्ट अक्षिता
अष्टा आसीत् आक्षिष्टाम् आक्षीत् आष्टाम् आक्षुः तक्षू त्वक्षू तनूकरणे तक्ष्णोति तनूकरणे नुर्वा विषये तक्ष्णोति तक्षति वा
काष्टाम् ततक्षिथ ततष्ट अतक्षीत् अतक्षिष्टाम् अताक्षीत् अताष्टाम् त्वक्षति तनूकरणे किं वाग्भिः संतक्षति भर्त्सयतीत्य
र्थः ॥ निस्तुन्वने प्रतिष्कसति निष्कसति म्लेच्छ हर्षक्षये ग्लायति० ॥ ॥ २२ युहिरुहि असंयोगपूर्वात्किंशक्नुहि अक्ष्णुयात्तोयान्ति ॥
कार्स्य अक्षो वानुप्रत्ययो वृविषये अक्षयेर्नुप्रत्ययः स्यात् चतुर्षु अपोपवादः स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति कलोपः षढोः कः सि इति कः षत्वं अक्षनि लुङि रुदित्वाद्वेत् आ
सीत् आक्षिष्टां इडभावपक्षे तु आसीत् झलो झलीति सिलोपे आष्टां आक्षुः तक्षेस्तनूकरणे नुर्वा वृ विषये तनूकरणेऽर्थे तक्षेर्नुप्रत्ययो वा चतुर्षु अपोपवा
दः म्लेच्छ हर्षक्षये हर्षक्षयो धातुक्षयः ॥ ॥ ॥ ॥

सं॰ग्रा॰ संध्यक्षराणामास्थक्षरांतानां धातूनामाश्नपि धातोः किंगोभ्यांनोभ्यां आतोणवृद्धौ आत इति धातोर्विशेषणात्तदंतविधिः आदंताद्आकाररूपाच्च धातोः प
टी॰सु॰ वाणपुडोस्मात् अइव आवचोरिति औ आतोनपि आत इति योगविभागात्सेटित्थपिचेतिलब्धं संयोगादेरादंतस्यकितिपेयादादावेकारोवा संयोगादेरदंत
१८ स्यधातोस्तंवाकितिलिङि दाटेरे डुदृदाहरूपास्त्वषः डुदाञ् दाने दाणदाने दो अवखंडनेन देङ्रक्षणेग्रहाते लिङि कित्वासंभवात् धारूपौ होडुधाञ् धारण
पोषणयोः धेट्पानेदाश्चदाश्चदाश्चदाः धाश्चधाश्चधौदाश्चधौचदाधाद्वितिविग्रहः दापलवनेदेपृशोधने एतौपित्वान्नग्राह्यौमामाने माङ्मेङौ नेह ग्ल
संध्यक्षराणामात्नपि आतोणवृद्धौ आदन्ताद्धातोःपरोणवृद्धौ जग्लौ आतोनपि धातोरत्तोल्लोऽनपिक्ङितिस्वरेडुटिच जग्लतुः।
जग्लिथ जग्लाथ संयोगादेरदंतस्यकितिलिङ्वेएकारोवा ग्लायात् ग्लेयात् ग्लाता ग्लास्यति अग्लासीत् कैगैरैशब्दे जगौ दाटेरे अ
पिहाधामागेहाकुपिबतिसोस्यामात्एकारोभवतिकितिलिङि गेयात् गाता गास्यति अगासीत् ष्ठैस्त्यैशब्दसङ्घातयोः स्त्या
यति तस्त्यौ स्त्यायात् स्त्येयात् अस्त्यासीत् दैपशोधने ददौ दायात् अदासीत् धेट्पाने दधौ धेयात् अधासीत् सिलोपपक्षे
अधात् आधाताम् उस्यालोपः अधुः घेटोभूतमात्रेद्विवाद्विपरोङोवाद्विलञ्च अदधत् दृशिरप्रेक्षणे ॥ ॥ ॥ ॥
ह्येतेलिङि कित्वासंभावात् गैअवेगाडगतावितितुनग्रह्यतेलिङि कित्वासंभवात् ओहाकुत्यागेपापानेषौतकर्मणि छागतिनिवृत्तौ एषामेत्वम्किति ए॰म॰
लिङि हेयात् धेयात् मेयात् हेयात् पेयात् अवसेयात् स्थेयात् किति किं दासीष्ट उस्यालोपः आदंतस्यधातोरात्तोलोपः डसिपरे धेटोभूतमात्रे १८
द्विवाद्विपरोङोवाद्वित्वंच धेटोङः प्रत्ययः स्यात् द्वित्वंचलुङि सेरपवादः पक्षेयमिरमिनम्यातामितिसक् अधासीत् शाछेतिसिलोपे अधात्॰
दृशिरप्रेक्षणे प्रेक्षणंदर्शनम्॰ ॥ ॥ ॥ ॥॰

दृश्यादेः पश्यादिः दृशिर्प्रेक्षणे ऋगतौ सृगतौ शद्लृशातने पद्लृविशरणादौ पापाने पा रक्षणे इति तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् घ्रागंधोपादाने ध्माशब्दाग्निसं
योगयोः म्नाभ्यासे दाण्दाने ऽगतिनिवृत्तौ एषामेकादशानां यथासंख्यमेकादश पश्यादयः आदेशा भवंति अपृ प्रत्यये परे सृजिदृशोः यपो वेट् क्रादेर्णादेरिति॰
नियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयं लुङि इरितो वेति ङः ऋवर्णाद्दृशोऽङि गुणः ऋवर्णान्तस्य धातोर्दृशेश्च गुणः स्यात् ङः प्रत्यये ङाभावे अनिटो नामिवत इति
हिः ततो सिचि वृद्धौ शमिस्सिरिः अत उपधाया इति पुनर्वृद्धौ अद्राक्षीत् गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः अर्तीति भ्वादि ह्वा द्योर्ग्रहणं लुका निर्देशस्तु सौत्रः त्रिपुनिर्देशो

दृश्यादेः पश्यादिः चतुर्थे पि दृश ऋ सृ शद् सद् पा घ्रा ध्मा म्ना दाण् स्थां पश्य ऋच्छ धौ शी यसीद पिब जिघ्र धम मन यच्छ ।
तिपः पश्यति ददर्श सृजिदृशो स्यपो वेट् ददर्शिथ ददृष्ठ द्रष्टा अद्राक्षीत् अद्राक्षम् ऋवर्णाद्दृशोऽङि गुणः अदर्शत् ऋगतौ
ऋच्छति आर्च्छत् गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादावाशीर्य्योदादौ च आर ।
आरतुः आरुः अर्त्यर्तिव्ययतीनां यपो नित्यमिट् आरिथ अर्य्यात् अरिष्यति सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि सेरपवादः आरत् ह्वादे
रन्तीरितिकेचित् आर्षीत् सृगतौ धावति शीघ्रगतावेवायम् अन्यत्र सरति ससर्थ ससृव ससृम ॥ ॥ ० ॥ ॥ ऐं ॥

यङ् लुग्निवृत्यर्थः व्याख्यानात् ऋतेत्यनुवर्तते तच्च संयोगादित्वेन विशिष्यते ऋच्छतेः संयोगादेः ऋदंतस्य च धातोर्गुणः यकुयङोः परयोः कितो लिट्
लिङोश्च संयोगादेरिति किं क्रियात् अर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् अदुभक्षणे ऋगतौ येन सम्वरणे स्वरान्तादत्वतंत्र्येति विकल्पे प्राप्ते विधिः सर्तिशा
स्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि इह लुका निर्देशात् सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्यते तेन भ्वा द्योर्न ङः इति केचित् शासु अनुशिष्टौ अस्यैव ग्रहणं न तु आङः शा
सुङ् इच्छायां परस्मैपदाभ्यां सर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणात् क्रादेरिति नेट् ससर्थ ससृव ॥ ॥ ० ॥ ॥ ०श्री० ॥

सं०प्रा० यादादीये धातोर्यत्नोरिङ् स्यात् किति लिङि ऋकारोंत्यादेशर्योनर्कितुम अव्यवधानार्थः श्रिसुद्रुस्भोङेनधातोश्चाद्वित्वंलुङि एम्योङः प्रत्ययः स्यादेषांद्वित्वं
टी०स्तु० चलुङिनतुस्तिः श्रुवः स्त्र आदेशोनुप्रत्ययश्चानुविषये श्रुवोनुप्रत्ययः स्यात् धातोः श्रद्दस्यादेशश्च चतुर्षु श्रपोपवादः शद्लृशातने शातनं विशीर्णता०
१९ शीयादेशेश्चात् शदेरात्मनेपदं भवति शीयादेशेकृतेशाति षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु विशरणमवयवानां विभागः अवसादो नाशः सदिस्वंजोर्लिटि

यादादीये यादादौ ऋतोरिङ् भवति ङेनव्यवधानार्थस्तेन म्रियेट्रुतिन दीर्घः स्त्रियात् सर्ता सरिष्यति असरत् स्रुगतौ स्रवति स्रवेत् ॥
स्रवतु सुस्रोथ सुस्रुव सुस्रुम श्रिसुद्रुस्भोङेधातोश्चाद्वित्वंलुङि स्त्र पवादः असुस्रुवत् दुद्रुगतौ दुद्राव दुद्रविथ दुद्रोथ दुद्राव दु ॥
द्रोथ दुद्रुव दुद्रुम अदुद्रुवत् श्रुश्रवणे श्रुवः श्र आदेशोनुप्रत्ययश्चानुविषये शृणोति शृणवः शृणुवः शृण्मः शृणुमः शृणुयात् शृ ०
णोतु अशृणोत् शुश्राव शुश्रोथ शुश्रुव शुश्रुम श्रूयात् श्रोता श्रोष्यति अश्रौषीत् शद्लृशातने शीयादेशेश्चात् शीयते शी
येत शीयताम् अशीयत् शशाद शेदिथ शशात्य शत्ता अशदत् षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु सीदति सदिस्वंजोर्लिटि परस्य
नः निषसाद सत्ता असदत् पापाने पिबति पपौ पेयात् पाता अपात् घ्रागन्धोपादाने जिघ्रति जघ्रौ घ्रेयात् घ्रायात् अघ्राशी ॥

परस्य सस्य नषः द्वित्वात्परस्यैतयोः सस्य षोनलिटि अट्‌द्वित्व व्यवधानेपीतिसा श्रो निषेधः लिटि किं निषिषत्सति पिबतील्यत्र पिबादेशोऽदंतोऽदद्दस्यऽलोपः अ सम०
द्वेपस्य ःसिद्ध त्वादुपधायाल घोरितिगुणेन द्रकाराकुको वारणसामर्थ्यात् घ्रागंधोपादानो गंधोपादानं गंधग्रहणं शाच्छासेति वासिलुक् यमिरमीतीट्‌स १९
को अघ्रात् अघ्रासीत् ६॥ ॥ ॥ ॥ ॥६॥ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुर्गृह्यते तेन शंखं धमतीतिवत् मृदंगं धमतीति प्रयोगो न अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति अग्निना संयुन
क्तीत्यर्थः। म्ना अभ्यासे मनति विद्यां अभ्यस्यतीत्यर्थः अदादित्वं त्वदादेः पेडुतिसिलुक् गुणोर्तीतिगुणः जह्वरतुः ऋदंतात् थपो नेट् ऋदंतात् ह्नतोः परस्य थपड्
ड् न भवति। स्वरांतादितिपाक्षिके प्राप्ते निषेधः हन्नतः इतीट् ह्वरिष्यति स्वृ शब्दोपतापयोः उपतापो रोगः स्वरति स्वृतीति वेट् सस्वरिथ परत्वात् हन्नतइतिनित्य

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः धमति दध्मौ ध्मेयात् ध्मायात् अध्मासीत् ष्ठा गतिनिवृत्तौ तिष्ठति तस्थौ स्थेयात् स्थायात् म्ना अभ्यासे
मनति मम्नौ म्नेयात् म्नायात् म्नाता अम्नासीत् दाण् दाने यच्छति ददौ देयात् दाता अदात् ह्वृ कौटिल्ये ह्वरति जह्वार गुणो।
र्तिसंयोगाद्योः जह्वरतुः ऋदन्तात् थपो नेट् जह्वर्थ ह्वर्यात् ह्वर्ता ह्वरिष्यति अह्वार्षीत् स्वृ शब्दोपतापयोः स्वरति सस्वार स
स्वरिथ सस्वर्थ सस्वरिव स्वर्यात् अस्वारीत् अस्वारिष्टाम् अस्वार्षीत् अस्वार्ष्टाम् अस्वार्षुः बुध अवगमने बोधति अबोधी
त् रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च रोहति रुरोह रुह्यात् रोढा रोक्ष्यति अरुक्षत् स्कंदिर् गतिशोषणयोः स्कन्दति चस्कन्द
चस्कन्दिथ चस्कन्थ स्कन्ता स्कन्त्स्यति अस्कान्त्सीत् अस्कान्ताम् अस्कन्दत् तॄ प्लवनसंतरणयोः तरति ततार ऋच्छे
योगाच्च तेरतुः तेरिथ ॥ ॥

मिट् स्वरिष्यति गुणोर्तीति गुणः स्वर्यात् लुङि अस्वारीत् अस्वारिष्टां इड्भावे अस्वार्षीत् अस्वार्ष्टां स्वरांतादत्वतइति॥ वेट् चस्कंदिथ चस्कंस्य आशिषिनोलोपड्
तिनलोपः स्कद्यात् लुङि इरितोवेतिवाङ्ः अस्कदत् ङाभावे सावनिटोनिस्यं वृद्धिः अनिटो धातोरनुपधाभूतस्यातोवृद्धिः स्यात् सिमस्यये अस्कांत्सीत् ॥
त् फलेसेत्पूर्वस्यायोतेरतुः ॥ ॥ ॥ ॥

चं०व्या० ऋजदूर धातोऋकारस्य इर् भवति गुणवृद्धि निमित्ताभावे ग्वोरितिदीर्घः तीर्यात् इटोग्नहां ग्रहादेः परस्येटो दीर्घः स्यान्नतुलिटि ग्रहामिति बहुवचनेन वक्ष्यमाणव्य
टी०सु० वस्था वृङ् वृञ् ऋदंतानां वा एभ्यः परस्येटो वा दीर्घः नतु लिटिलिटि किंतेरिथ्यपेसेरिटोन दीर्घः सी श्वादेश्च वृङ् वृञ् ऋदंतात्परस्येटो नदीर्घः पक्षोसी श्वादेश्च
२० परे दंशदशने दशनं दं ष्ट्राव्यापारः निपातनान्नस्यलोपः अपिरंजदंशस्वंजसंजां रंजरागे दंशदंशने षंज परिष्वंगे संज संगे एषामुपधाभूतस्य नस्यलोपो भ

ऋजद्दूर् ऋकारस्य इर्भवत्यगुणवृद्धौ प्रत्यये परे ग्वोर्विहसे तीर्यात् इटोग्नहाम् ग्रहादीनामिट ईकारो न तु णादौ वृङ् वृञ्
ऋदन्तानाम्वा तरिता तरीता तरीष्यति पेसेरिटोनदीर्घः सीश्वादेश्च अतारीत् अतारिष्टाम् दंशदशने अपिरञ्जदंशस्वञ्ज
सञ्जाम् एषांनस्यलोपोऽपि दशति अदाङ्क्षीत् अदांष्टाम् षञ्जसङ्गे सजति ससंज संक्ता संक्ष्यति असाङ्क्षीत् असा
ङ्क्ताम् कितरोगापनयनेसंशयेच गुप्तम्: गुपतिज कितमान्वधदानशानृभ्यस्स्वार्थेसप्रत्ययो भवति धातोश्चद्वित्वम् चि
कित्सति चिकित्साञ्चकार अचिकित्सीत् पात्लपतने पपात पेततुः पतेर्ङेसुम् अपप्तत् ॥ ॥ श्रीराम० ॥ ॥

वति अप्रत्यये परे लुङि सावनिटः इति वृद्धिः छशषेति षत्वं षढोरितिकत्वं यमावपेऽस्वेतिपरसवर्णः अदाङ्क्षीत् अष्टद्वित्वव्यवधानेपीतिषत्वम् राम०
त्पषाङ्क्षीत् कितरोगापनयनेसंशयेच रोगापनयनं व्याधिप्रतीकारः संशयेप्रायेणविपूर्वः विचिकित्सातुसंशयइत्यमरः गुप्तम्: गुपगोपनेति जनिशा २०
नेमानपूजायां वधबंधने दानखंडने शानतेजने बहुवचनमाद्यर्थे गुपेर्निंदायांतिजेः क्षमायां कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संश
येच माने र्जिज्ञासायां वधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे शानेर्निशानेवा चेन्निस्सं स्वार्थे सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च गुपिप्रभृतयः ॥ ॥ ॥ ॥

कितभिन्ना अनुदात्तेतः दानशानौ स्वरितेतौ अत्रसप्रत्ययस्य स्थितत्वेनैवेरान्नभवति आगमजमनित्यमित्युक्तत्वात् नानिट्सेडित्युपधायागुणोनस धातुरिति
धातुत्वात्तिवादिः कितेर्व्याधिप्रतिकारादेवेवसन्नित्युक्तं तदुदाहरंति चिकित्सतिरोगमपनयतीत्यर्थः शत्रुंचिकित्सतिनिगृह्णातीत्यर्थः क्षेत्रंतृणं चिकित्सतिअ
पनयति नाशयतिचेत्यर्थः कासादिप्रत्ययादाम् इत्साम् यतइत्यलोपः चिकित्सांचकार॥ ॥भ्रमुचलने॰ मंडलाकारेणचलनमेवधात्वर्थोनतु चलनमात्रम्॰
भ्राशभ्लाशितिवाश्यः शमामितिदीर्घः भ्राम्यतिफणराजभ्राजभ्राशभ्लाश स्यमुस्वनजृत्रमुत्रसामेत्वपूर्वलोपौवा फणगतौराजभ्राजदीप्तौटुभ्रा

भ्रमुचलने योवा भ्राम्यति भ्रमति फणराजभ्राजभ्राशभ्लाशस्यमुस्वनजृभ्रमुत्रसामेत्वपूर्वलोपौवा भ्रेमतुः बभ्रमतुः।
अभ्रमीत् टुवमउद्गिरणे वम एत्वपूर्वलोपौवेतिकेचित् वेमतुः ववमतुः अवमीत् फणगतौ फेणतुः पफणतुः अफाणीत्
अफणीत् स्वनशब्दे स्वेनतुः सस्वनतुः अस्वानीत् अस्वनीत् स्येमतुः सस्यमतुः शसुहिंसायाम् शशसतुः शशसि
थ तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने अतुहत् अतोहीत् तोहिता अतोहीत् वसनिवासे ॥ ॥

टुभ्लाशृदीप्तौ स्यमुस्वनशब्देजृषइरवयोहानौ भ्रमुचलने त्रसीउद्वेगे एषामेवत्वपूर्वलोपौवाकिन्तिलिटिसेटिथपिच टुवम् उद्गिरणे केचिदमु
मुदितंपठंति वामनस्तुनोदितं गधातोः ख्युट्प्रत्ययेगुणेकृते उद्गरणइतिस्यात् निपातनादिरिति सुधाकरः उद्गिरणंवमनं वादित्वादेत्वपूर्वलोपौ
नववमतुः वेमुश्चकेचिद्दुधिरमित्यादिप्रयोगाभाष्यविरुद्धाः॥ ॥ ॥ ॥

चं॰ प्रा॰ णवादौ पूर्वस्य यजादीनां ग्रहादीनामिति चानुवृत्तं॰ यद्यपि ग्रहि ज्यि वयि व्यधि वशि व्यचि भ्रज्जतीनां पूर्वस्य संप्रसारणे कृते विशेषो नास्ति तथापि पर्ज्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्त
टी॰ सु॰ ते ज्याह वयञ्च यप्रच्छ वभ्रज्जतिरिति किं विवक्षतिपिप्रक्षति यवरणामिदुद्दतः यकारवकाररकाराणां स्थाने इकारउकारऋकारा भवंति ते संप्रसारणसंज्ञकाः
२१ सु: यजां यवरणां स्वतः संप्रसारणं किति यजादिधातूनां यकारवकाररकाराणामिकारोकारऋकाराः संप्रसारणं भवति किति प्रत्यये परे यजिवपिर्वहि
श्वेवञ्वेञ्व्येञो ह्वयति स्वपिवदवसी श्वयतिर्वीर्तिरेकादशयजादयः १ यज देवपूजादौ टुवपु बीजतन्तुसंताने वह प्रापणे वेञ् तंतुसंताने व्येञ् संवरणे ह्वेञ् ।
नु स्पर्द्धायां ञिष्वप् शये वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे टु ओश्वि गति वृद्ध्योः वच परिभाषणे एते एकादश धातवो यजादयो ज्ञेयाः घसादेः षः सस्यात्कृत॰

णवादौ पूर्वस्य यजादीनाङ्ग्रहादीनाञ्च पूर्वस्य सम्प्रसारणं णवादौ यवरणामिदुद्दतः सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्व
स्य ह्रस्वः उवास यजां यवराणां स्वतः सम्प्रसारणं किति यजादीनां सम्प्रसारणं किति यजिवपिर्वहि श्वेवञ्व्येञ् वेञो ह्वयति स्वपि
वदि वशी श्वयतिर्वत्तिरेकादश यजादयः १ घसादेः षः घसि शासि वसीनां सस्य षो भवति निमित्ते सति ऊषतुः उवसिथ उवस्थ ऊ
ष्यात् वस्ता सस्तो ऽपि सस्यतो ऽनपि से वत्स्यति अवात्सीत् अवात्ताम् वद व्यक्तायां वाचि वदति उवदिथ उद्यात् अवादीत्
टु ओश्वि दू गति वृद्ध्योः श्वयतेर्णौ दौ सम्प्रसारणं ततो द्वित्वम् ॥ ११ स्तात् अप्राप्ते विधिरयं घस्लृ अदने शास अनुशिष्टौ वस नि राम॰
वासे क्लिलात्परस्यैषां सस्य षः स्वरान्ता ऽत्वत इति वेट् उवसिथ उवस्थ सस्तो ऽनपि धातोः सस्य तो ऽनपि सकारे परे से किं वस्ता सस्येति किं रक्ष्यते धातोः किं वे २१
घःसु लुङि णित्ये इति णित्वाद् ऽत उपधाया इति वृद्धिः अवात्सीत् सस्य ते कृते रुसादिति सिलोपः अवात्तां वदिव्रज्योरिति वृद्धिः अवादीत् टु ओश्वि
गति वृद्ध्योः टु इति संज्ञकः द्वितो ऽथुरेतदर्थः श्वयथुः ऊ इति त्वा वा इदित एतदर्थः ॥ टु इति इतो वेति ङ प्रत्ययार्थः श्वयतेर्णौ दौ संप्रसारणं वा ततो द्वित्वं

श्वयतेः पूर्वं सम्प्रसारणं स्यात् पश्चाद् द्वित्वं लिटि नु धातोरिति शुशुवतुः आशिषि यजादीनामिति संप्रसारणे कृते यि इति दीर्घः शूयात् इट्यं तेनेन वृद्धिः अश्वयीत् पक्षे
इरितो वेति ङ प्रत्यये श्वयतेरितोलोपोङे श्वयतेरिकारस्य लोपः स्यात् ङ प्रत्यये अश्वत् श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा एरलोपः श्वयतेर्वा द्वित्वं भवति इकारस्य लोपाभावश्च
ङे परे तु धातोरिति इयङ् अशिश्वियत् इति पंप्रक्रिया एध वृद्धौ अकारोऽनुदात्तः आत्मनेपदार्थः अमोऽम्वसोर्नात् कर्तरि आमुप्रत्यये तातपरयोर्म्वसोः कर्तर्ये

शुशाव शुशुवतुः शुशविथ शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियिथ शूयात् श्वयिता अश्वयीत् श्वयतेरितोलोपोङे अश्वत् श्व
यतेर्ङे द्वित्वं वा एरलोपः अशिश्वियत् इति पंप्रक्रिया एध वृद्धौ एधते एधाञ्चक्रे आमोऽम्वसोर्नात्कर्तरि एधाम्बभूव ईक्ष दर्श
नाङ्कनयोः ईक्षाञ्चक्रे ऐक्षिष्ट ष्वष्क गतौ षष्वष्के ष्वष्किषीष्ट अष्वष्किष्ट वेष्ट वेष्टने विवेष्टे चेष्ट चेष्टायाम् अचेष्टिष्ट ऋज ग।
तौ स्थैर्ये च अर्जते आनृजे आर्जिष्ट ऋजि भृजि भृजी भर्जने ऋञ्जाञ्चक्रे आर्जिष्ट बभृंजे बभृजे अभृञ्जिष्ट अभर्जिष्ट ॥
षञ्ज परिष्वङ्गे स्वजते स्वजतेर्णादेर्वा कित्वम् सदिस्वञ्जोर्लिटि परस्य नषः परिषस्वञ्जे परिषस्वजे स्वङ्क्षीष्ट स्वङ्क्ता स्व
ङ्क्ष्यते अस्वङ्क्त अस्वङ्क्षाताम् त्रपूष लज्जायाम् त्रपते त्रेपे ऊदितो वा त्रपिषीष्ट त्रप्सीष्ट अत्रपिष्ट अत्रप्त ॥ ॥

ये आत्मनेपदं न भवति भावकर्मणोस्त्वात्मनेपदमेव नाम धातु षष्क इष्टवामिति सत्वाभावः षष्कते आनृजे इत्यत्र द्वित्वं हलादिशेषः रइत्यस्त्वं आभ्योऽशिमात्वं नु
ग आमिति नुक् षंज परिष्वंगे परिष्वंगः आलिंगनं अपि रंजेतिन लोपः स्वजते स्वजतेर्णादेर्वा कित्वं स्वजतेः परस्य लिटो वा कित्वं भवति सदिस्वंजोरिति परस्य
नषः परिषस्वजे रुसादिति [illegible] लोपे अस्वंक्त फलभजत्रपामिसेत्व पूर्वलोपौ त्रेपे उदितो वेति वेट् त्रप्सीष्ट त्रपिषीष्ट लुङि रुसादिति सिलोप अत्रप्त ॥ ॥

तिष्टते एशिष्टेरे एष्टस्नो · आद्यो ऽनिट् सीस्सामीत्स्यं सेडिति वभ्राम क्रादेशादेरितिनिस्यमीट् जिसिपिसे · सिस्यो: उपधाभूतस्य नामिनो गुणो नानिटि सि प्रत्यये सीटादेश परे लुङि झलादिति सिलोप: अतिप्त जभीजृभिगात्रविनामे गात्रखेदइत्यर्थ: इदित्वात् · आदिदित इति क्तक्तवत्वोर्नेट् रधिजभो: स्वरेनुम् एतयोर्नुमा गम: स्यात्स्वरे रधहिंसायां जिप्रत्यये तु रंधयति परणपिवृद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते स्वरेकिं रध्याज भ्यात् क्षुभ स्तंभे स्तंभोनिरोध: क्षमूषसहने षकार: षिद्भिदादिभ्य इति ङ:

तिष्टते एशिश्ये एष्टस्नो तेपते तितिपे तिप्सीष्ट अतिप्त तेपृ तेपते तितेपे तेपिषीष्ट अतेपिष्ट ष्टिपृ स्तेपते तिष्टिपे स्तेपिषीष्ट ष्टे
ष्टेपृ स्तेपते तिष्टेपे स्तेपिषीष्ट स्तेपिता अस्तेपिष्ट जभिजृभिगात्रविनामे रधिजभोः स्वरेनुम् जम्भते जजम्भे अजम्भिष्ट जृम्भते॥
जजृम्भे क्षुभसंस्तम्भे विष्टम्भते स्तोभिता अस्तोभिष्ट क्षमूषसहने क्षमते चक्षमे मोनोधातोः मान्तस्य धातोर्मस्य नो भवति रु
सेपदान्ते वमयोश्च चक्षमिवहे चक्षण्वहे चक्षमिमहे चक्षण्महे अक्षंस्त क्नूयीशब्दे उन्देच क्नूयते चुक्नूये अक्नूयिष्ट क्ष्मायी
विधूनने क्ष्मायते चक्ष्माये अक्ष्मायिष्ट स्फायी ओप्यायी वृद्धौ स्फायते पस्फाये अस्फायिष्ट प्यायते लिड्यङोः प्यायः पी पिप्ये

प्रत्ययार्थ: मोनो धातोरिति मस्य न: अवकुर्वंतरे पीति णत्वं च क्षण्वहे क्नूयीशब्दे उंदे च उंद: क्लेदनमार्द्रीभाव: इत्यर्थ: लिड्यङो: प्याय: पी लिटि यङि च प्याय: पी आदेश: परत्वात् पीभावे पश्चात् पीशब्दस्य द्वित्वे कृते तु धातोरिति सूत्रं बाधित्वा ऽपवादत्वादनेकस्वरस्येति य: पिप्ये यङि पेपीयते ०॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा इणततनि दीपीदीप्तौ जनीप्रादुर्भावे बुध अवगमने पूरी आप्यायने एते दिवादयः ताप संतानपालनयोः ओप्यायी वृद्धौ एतौ भ्वादिकौ एभ्यः इण् प्रत्ययो वा स्यात् कर्तर्यर्थे तनि परे सेरपवादः लुक् इणस्तनीस्तत इणि तिततनीति चानुवृत्तं इणितिपंचम्याविपरिणमनीयं तनीतिषष्ठ्या च आप्यायिता एः संतानपालनयोः संतानः प्रबंधः टुभ्राज् टुभ्राश् टुभ्लाश् दीप्तौ दीप्तिस्तेजः फणराजभ्राज इत्येत्वपूर्वलोपौ भ्रेजे बभ्राजे वाभ्राश भ्ला शितिय प्रत्ययः भ्राश्यते तिजनिशाने निशानं तीक्ष्णीकरणं गुपूभ्यः इति तिजेः क्षमार्थे सः तितिक्षते क्षमां करोतीत्यर्थः ॥ गुपू गोपनकुत्सनयोः गोपनं रक्षणं

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा इणततनि कर्त्तरि सेरपवादः लुक् इणः परस्य तनो लुक् अप्यायि अप्यायिष्ट ताप संता

नपालनयोः तताये अतायि अतायिष्ट वल वल्ल संवरणे वलते वल्लते टुभ्राज् टुभ्राश् टुभ्लाश् दीप्तौ भ्रेजे बभ्राजे

अभ्राजिष्ट भ्राश्यते भ्राशते भ्रेशे बभ्राशे भ्लाश्यते भ्लाशते भ्लेशे बभ्लाशे तिजनिशाने क्षमायाञ्च गुपूभ्यः तितिक्षते

तितिक्षाञ्चक्रे गुपगोपनकुत्सनयोः जुगुप्सते मानविचारणे यःसे पूर्वस्यातइत् मानादीनां पूर्वस्येतो दीर्घः मीमांसते

वधनिन्दायाम् मीमांसाञ्चक्रे मीमांसिता अमीमांसिष्ट बीभत्सते ॥ ॥ ॥ ॥

गुपेर्निंदायां सः जुगुप्सते निन्दां करोतीत्यर्थः यःसे इ अः से इति छेदः पूर्वस्येत्यनुवृत्तं तपरः किं पापचिषते यङन्तात् सः मानादीनां पूर्वस्येतो दीर्घः एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् ० मान विचारणे वध निंदायां दान आर्जवे शान तेजने इत्यादि माने जिज्ञासायां सः मीमांसते जिज्ञासां करोतीत्यर्थः ॥ वध निंदा यां निंदायामपवादः वधेश्चित्तविकारे सः आदिज्वानामितिभः खसे चपा इति तः बीभत्सते ग्लानिं करोतीत्यर्थः ॥ ॥

चं० श्रा० पण व्यवहारे स्तुतौ च पन च क्रयविक्रयरूपो व्यवहारः पनेनेति स्तुतावित्यनेन संबध्यते एतच्च निर्देशात् पनिसाहचर्यात् पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः स्तुतावनुवं
टी० स्तु० धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति पणायतीत्यतः इत्यस्माद्धेतोरपि पणायांचकार भट्टिः स्तुव्यवहारे ह्यायप्रत्ययं कृतवान्· न चोपलेभे वणिजां
२३ पणायामिति व्यवहारमित्यर्थः। आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये आप्· कमु कान्तौ कान्तिरिच्छा णिङ्· ऽभावे उदित्त्वात्· क्त्वायामिड्विकल्पः कमित्वा· कान्त्वा क्तक्तवतो
स्तु कविहे इट् इति निषेधात् कान्तः कान्तवान्· कमेस्स्वार्थे णिङ्· अनपि तु वा· कमेर्णिङ्· स्याच्च तु पुंनिस्त्समनपि वा धात्वर्थे· णेरङ्· द्वित्वं भेरित्यस्यङ्· प्रत्ययत्वा
तदन्तलाभः। अपू कर्तरीत्यतो मंडूकप्लुत्या कर्तरीत्यनुवृत्तेङ्· कारेऽङि· लघाविति विशेषणार्थः चकारेऽत्र न्यूनं तस्य धातोर्द्वित्वं तत्त्वनिस्सत्वात् णिलोपे कृते प्रव

पण व्यवहारे स्तुतौ च पन च पणायति स्तुतावेवायः पणते पणायाञ्चकार पेणे एवं पनः कमु कान्तौ कमेः स्वार्थे णिङ्· अनऽपि
तु वा कामयते कामयाञ्चक्रे चकमे कामयिषीष्ट कमिषीष्ट णेरङ्· द्वित्वं ण्यन्तात् ह्रातो: कर्तर्यङ्· लुङि· सेरपवादः धातोर्द्वि
त्वम् णेः अनपि णेर्लोपो न त्वयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु अङि· लघोर्ह्रस्व उपधायाः अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति ॥
पूर्वस्यातो लघुनि धात्वक्षरे परे इकारः लघोर्दीर्घः अङि सति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे अचीकमत् ॥ ॥ ॥ ०॥ सिद्धान्तकौमुदी ॥
तेनेति कर्तरि किं अकारिषातां घटौ कुलालेन णेः णेरनिटि इडो: सामान्येन ग्रहणं एषु प्रत्ययेषु परेषु णेर्लोपो मा भूत् अन्यत्रानपि णेर्लोपः स्यात्· इटि कामयि राम०
ता आमि कामयामास एवं भूव दिवसी भास साधिगंडि मंडी जिनं दिष्यां तड्स्योणादिके तेगंडयंतः मंडयंतः आलुप्रत्यये स्पृहयालुः अनुदस्ति स्पृहि गृह्यश्रा २३
य्यइत्योणादिके आय्ये स्पृहयाय्यः इत्नुप्रत्यये औणादिके स्तनयित्नुः इष्णुप्रत्यये छांदसिके विरुद्धः पारयिष्णव: अङि लघोर्ह्रस्व उपधायाः येन नाव्य
वधानं तेन व्यवहिते पीति वचनसामर्थ्यात्· धात्वक्षरस्याककारेणाव्यवधानेपि पूर्वस्यातो नेत्वं· अजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वान्नेत्वं· उपधायाः किं ॥

लघोर्दीर्घः अडि लघावित्यनो लघावित्यनुवृत्तं लघोः किं अचिस्मृतात् ॥ नेरभावेकमेरङ् हित्वं अम्यताक्कमेरङ् स्यात् धातोर्हिर्लिंचलुङि सेरपवादः अयतौप्रादे रफस्यलत्वं प्रादिस्थरेफस्यललमयतौ अयतावितिरेफस्यविशेषणंयेननाव्यवधानमिति वचनादेकव्यवधानेलत्वं पलायते प्रसम्परेफदृत्सादेलत्वनेकव्यवधानान्न कासादिप्रत्ययादित्याम् अयांचक्रे आशिषिसेटोहलादूतिवादः अयिषीढ्वं अयिषीध्वं लुङि आयिष्ट आयिढ्वं आयिध्वं अयकयमुद्यतिविततोईरस्मिरङ्जा

नेरभावेकमेरङ् हित्वे अचकमत अयगतौ अयते अयतौ प्रादेरेफस्यलत्वम् प्लायते पलायते अयांचक्रे आयिष्ट दयदानगतिहिंसादानेषु दयते दयाञ्चक्रे घटचेष्टायाम् घटते जघटे अघटिष्ट ईहचेष्टायाम् ईहते ईहाञ्चक्रे ऊहवितर्के ऊहाञ्चक्रे कासृशब्दकुत्सायाम् कासाञ्चक्रे सेवृसेवने सिषेवे असेविष्ट मुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ अमोष्ट अप्लोष्ट अच्योष्ट गाङ् गतौ गाते अनतङ्त्वात्सवर्णदीर्घः सहगतिगातेगै गावहे गामहे जगे अगास्त रुङ् गतौ भाषणेच रवते रुरुवे अनिट्त्वमित्येके अरोष्ट मूङ् बन्धने मविता अमविष्ट पूङ् पवने पविता अपविष्ट ॥ ॥

११ वितिमाघः । अत्रशानमत्ययेनभाव्यमितिशंकितुरागस्य: १ उच्यते अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यंचक्षिङोङि करणात् ज्ञापितं दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु हिंसाहननं आदानंग्रहणंकासादिप्रत्ययादित्याम् दयाञ्चक्रे ऊह वितर्के वितर्कोविचारः गातेइत्यत्र पूर्वमप्रसंगः सहसवर्णदीर्घकृते पश्चादादायइतिनि ॥ ॥ आतौ तौदनतइतितुप्रवर्तते एवते आते गं ते परत तुल्यत्वमितिभावः गातेत्र आहादिकोयमतिहरिदत्तादयः ॥ फलेतुनभेदः ॥ ॥

 रुङ् गतौ रेषणे च रेषणं हिंसा देङ् । त्रैङ् । पालने पालनं रक्षणं देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च देङः स्थाने दिगिः स्यात् दिगोर्द्वित्वाभावश्च लिट्येव धातोरिति ।
 अत्र दिग्ये अपि हा धास्यामित्सेर्डि । त्वमाति एभ्यः परस्य सेर्डि । त्वं भवति एषामात् इत्व आत्मनेपदे लुङि । लोपो ह्रस्वात् झसेरिति सूत्रमनुवृत्तं ह्रस्वात् किं अनेष्ट
 झसे किं अरु पातां डीङ् । विहायसा गतौ आकाशेन गमने । द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं द्युतेः पूर्वरूपस्य संप्रसारणं भवति सस्वरस्य यकारस्य इः द्युतादिभ्यो लुङि वापं

देङ् । त्रैङ् । पालने दयते देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च दिग्ये दासिष्ट अपि हा धास्यामित्सेर्डि । त्वमातिन तु दीङः लोपो ह्रस्वात् झसे ह्र
स्वात्परस्य सेर्लोपो झसे अदित अदिषाताम् त्रायते तत्रे अत्रास्त ष्मिङ् । ईषद्धसने स्मयते सिष्मिये स्मेता अस्मेष्ट डीङ् । विहायसा गतौ ।
डयते डिड्ये अडयिष्ट द्युतदीप्तौ द्योतते द्युतेः पूर्वस्य सम्प्रसारणं स्यात्प एसुसे दिद्युते द्युतादिभ्यो लुङि । वा यं पेडः अद्युतच अद्योति
ष्ट श्वितावर्णे अश्वितत अश्वेतिष्ट ञिमिदा स्नेहनमोचनयोः अस्विदत अस्वेदिष्ट ञिष्विदाच अष्विदत अस्वेदिष्ट ञिमि
दा स्नेहने अमिदत अमेदिष्ट रुचदीप्तावभिप्रीतौ च अरुचत अरोचिष्ट घुटपरिवर्त्तने अघुटत अघोटिष्ट रुट् लुट् लुठ् प्रती
घाते अरुटत अरोटिष्ट अलुटत अलोटिष्ट अलुठत शुभदीप्तौ अशुभत अशोभिष्ट ॰ ॥ ॥

द्युतादयः कृपिपर्यन्तास्त्रयो विंशतिधातवस्तेभ्यः परस्मैपदं वा भवति पक्षे आत्मनेपदं च लुङि पेपक्षे लिसुषादेरितिङ प्रत्ययः अनिट्कारिकायां सिद्य
तिरितिनिर्देशादयं सेट् स्विदिता घुटपरिवर्त्तने । परिवर्त्तनमितस्ततो भ्रमणं णादिः किदितिकित्वाद्गुणाभावः जुघुटे ॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षुभ संचलने संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च क्षोभते दैवादिकः क्र्यादिश्च णभ तुभ हिंसायाः आद्यो भावेर्थेपि न भं ता मन्यके समे माऽभूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तं इमौ दिवादि क्र्यादी च स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने अवस्रंसनमधः पतनं परस्मैपद पक्षेङः नोलोप इति न लोपः अस्रसत् नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये नास्रंसदिति सपपाठ एवं न चैवं लङो रूपं तत्र परस्मैपदाऽसंभवादिति भावः स्रंसु भ्रंसु अधःपतने इति दैवादिकौ च ऋजि भृजी भर्जने भर्जनं जलं विना तंदु

क्षुभ संचलने अक्षुभत् अक्षोभिष्ट णभ तुभ हिंसायाम् नेभे अनभत् अनभिष्ट स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने अस्रसत् अस्रंसिष्ट ध्वंसु गतौ च अध्वसत् अध्वंसिष्ट स्रंभु विश्वासे अस्रभत् अस्रंभिष्ट वृतु वर्तने वर्तते वृताद्भ्यः स्यसनोर्वा यं पेऽनिट्त्वं च वर्त्स्यति वर्तिष्यते अवृतत् अवर्तिष्ट वृधु वृद्धौ वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते अवर्त्स्यत् अवर्द्धिष्यत अवृधत् अवर्द्धिष्ट शृधु शब्दकुत्सायाम् शर्धते स्यन्दू प्रस्रवणे स्यन्दते स्यन्त्स्यति स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यन्त कृपू सामर्थ्ये कृपो रो लः कृपो रेफस्य लः ऋकारस्य लृकारः कल्पते चक्लृपे कल्पिषीष्ट सिसोः उपधाया गुणो न सिस्योरनिटोः परतः क्लृप्सीष्ट ॥ ॥ २१ ॥ ॥

नादेः संतापविशेषः इदित्वाद्दादीदित इति क्तवत्वोर्नेट् स्कन्नः स्कन्नवान् वृताद्भ्यः स्यसनोर्वा यं पेऽनिट्त्वं च वृतु वृधु शृधु स्यंदु कृपू इति वृताद्यः स्यदि कृपोरुदित्वात् क्त्वायामिट्स्तेषां नि स्यमिट् प्राप्तेन निषेधः वृताद्भ्यः परस्मैपदं वा स्यात् परस्मैपदे इडभावश्च स्यापि सप्रत्यये च गण कार्यत्वादुभयोर्ये ङु लुक्यऽप्रवृत्तिः वर्वर्तिष्यति वर्वर्तिषति शृधु शब्दकुत्सायां शब्दकुत्सा पर्दनं शर्द्धं जहामाषाः अपानशब्दसंजतीत्यर्थः कृपो रो लः कृ प उ इति च्छेदः कृपेति लुप्तषष्ठी कं यस्या इत्यान्वाक्य द्वयं बोध्यं ऊः ऋकारस्येत्यर्थः ॥ ॥

कृपेस्तादौ पंचापे ऽनिट्त्वं च कृपेः परस्मैपदं वा भवति परस्मैपदे इडभावश्च लुटिलुङोः परस्मैपदे लिङ्‌मुखादेरिति इडः ॥ अक्लृपत ऊदित्त्वादेति विट् अकल्पिष्ट इडभावे
रसादिनि सिलोपः अक्लृप्त व्यथ दुःखसंचलनयोः संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च व्यथेः णादौ पूर्वस्य यस्य इः व्यथतेः पूर्वरूपस्य यकारस्येत्त्वं भवति लिटि
पूर्वस्य हलादिशेषः इत्यस्यापवादः इत्यतः यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः विव्यथे रमु क्रीडायां माधवस्तु दितं नाह पचाद्यः प्रत्यये आपूरमा घञि तु रामः आङ्परिपूर्वे
कृपेस्तादौ पंचापेऽनिट्त्वं च कल्प्ता भातिकल्पिता कल्प्स्यति कल्पिष्यते कल्प्स्यते अक्लृपत अकल्पिष्ट अक्लृप्त एते द्युतादयः
योहतादयश्च व्यथ दुःखसंचलनयोः व्यथते व्यथेर्णादौ पूर्वस्य यस्य इः विव्यथे अव्यथिष्ट ज्युङ् गतौ ज्यवते जुज्युवे अज्यो
ष्ट रमु क्रीडायाम् रमते व्याङ्परिपूर्वेभ्यो रमः परम् विरमति आरमति परिरमति उपरमति रेमे व्यरंसीत् अरंस्त लोकृ दर्शने लुलोके
श्लोकृ संघाते अश्लोकिष्ट शकि शङ्कायाम् शशंके अशंकिष्ट अकि लक्षणे आनङ्के ढौकृ त्रौकृ गत्यर्थौ डुढौके तुत्रौके अत्रौ
किष्ट लघि भोजननिवृत्तौ च ललंघे अलङ्घिष्ट वाधृ विलोडने वाधते ववाधे अवाधिष्ट नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु ॥ ॥
आशिष्येव नाथ आत्मनेपदम् नाथते अन्यत्र नाथति नाधते न नाधे अनाधिष्ट दध धारणे देधे अदधिष्ट ॥ ॥ ॐ ॥
भ्यो रमः पंचभ्यः परस्य रमतेः परस्मैपदं भवति० श्लोकृ संघाते संघातो ग्रंथः स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रंथिनिर्वा आद्ये ऽकर्मकः द्वितीये सकर्मकः अकि
लक्षणे लक्षणं चिह्नं तुगशामिमिति नुक् आनंके वाधृ विलोडने विलोडनं प्रतिघातः नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु याच्ञाभिक्षा उपतापो रोगः नाथः आशिष्येवात्म
नेपदं नाथते ऽस्यात० आशीर्वादे ऽर्थे एव अन्यत्र तु परम् ०॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमोनमः ॥ ॥ ःः ॥ ॐ रामः०

कुदि आप्लवने आप्लवनं मुत् प्लवनं मुहुर्णं च इदितो नुम् इति नुम् कुन्दते वदि अभिवादनस्तुत्योः अभिवादनं नमस्कारः मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु
मोदः संतोषः मदो गर्वः स्वप्नः आलस्यं कान्तिः शोभा यती प्रयत्ने प्रयत्नः उद्यमः षह मर्षणे मर्षणं अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे स
हिवहोरवर्णस्योत्वं भवति ढस्य लोपे सति इषुसहेति विट् सहिता इड्भावे होढ इति ढत्वं झषस्तथोर्धोऽधः इति धत्वं ष्टुना ष्टुः इति ष्टुत्वं ढो ढे लोप इति ढलोपः ओ सोढा गा
हू विलोडने ऊदित्वादिड्वा जगाहिषे इड्भावे तु होढ इति ढत्वं आदिजवानामिति घः षढोः कः सि इति कः कात्परस्य सस्य षत्वं जघाक्षे सेटो हलादिति वा ढः ॥ जगा

कुदि आप्लवने चुकुन्दे अकुन्दिष्ट वदि अभिवादनस्तुत्योः वन्दते ववन्दे अवंदिष्ट भदि कल्याणे सुखे च बभन्दे मदि स्तुतिमोद
मदस्वप्नकान्तिगतिषु मंदते ममन्दे अमन्दिष्ट स्पदि किंचिच्चलने पस्पंदे मुद हर्षे मुमुदे दद दाने दददे यती प्रयत्ने येते ञित्वरा
संभ्रमे त्वरते तत्वरे अत्वरिष्ट षह मर्षणे सहते सेहे सहिता इषुसहलुभरुषरिषां मनपितस्य इट् वा सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे स
ति सोढा असहिष्ट गाहू विलोडने गाहते जगाहे जगाहिषे जघाक्षे जगाहिढ्वे जगाहिध्वे जघाढ्वे गाहिषीष्ट घाक्षीष्ट गाहिता गा
ढा गाहिष्यते घाक्ष्यते अगाहिष्ट अगाढ अघाक्षाताम् अघाढ्वम् गृहू ग्रहणे जगृहिषे जघृक्षे जगृहिढ्वे जगृहिध्वे जघृ
ढ्वे गर्हिषीष्ट घृक्षीष्ट गर्हिता गर्ढा गर्हिष्यते घर्क्ष्यते अगर्हिष्ट अघृक्षत आतिसकोलोपः स्वरे अघृक्षाताम् अघृक्षन्त
अघृक्षध्वम् ॥ इत्यात्मक्रिया ॥ ॥ हिढ्वे जगाहिध्वे इड्भावे तु आदिजवानामिति घः ढो ढे लोप इति ढलोपः जघाढ्वे लुङि अगाहिष्ट

इड्भावे तु रुषादिति लोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः अगाढ गृहू ग्रहणे ऊदितो वेति विट् इड्भावे होढ इति ढत्वं आदिजवानामिति घः षढोरिति कत्वं षत्वं च ज
घृक्षे सेटो हलादिति वा ढः जगृहिढ्वे जगृहिध्वे इड्भावे जघृढ्वे आशिषि गर्हिषीष्ट सिप्येरनिगुणाभावे घृक्षीष्ट लुटि गर्हिता गर्ढा लृटि गर्हिष्यते घर्क्ष्यते
लङि अगर्हिष्यत अघर्क्ष्यत लुङि अगर्हिष्ट इड्भावे हशषान्तादिति सक् होढ इति ढत्वं आदिजवानामिति घः षढोरिति कः षत्वं च अघृक्षत आतिसकोलो
पः स्वरे — स्वरदावाललनेपदेपरे सकोलोपः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्यलोपः अघृक्षाताम् ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ॥

वं॰ भ्वा॰ टी॰ सु॰ २६

राजृदीप्तौ दीप्तिस्तेजः फणराजृ इत्येत्त्वपूर्वलोपौ रेजतुः राजतुः खनुखनने खननमवदारणं उदित्वात् क्त्वायांवेट् खनित्वाखात्वा गमहनेत्युपधालोपः चख्नतुः जनसनखनामित्यात्वंवाखायात् खन्यात् अतोहलादेरितिवावृद्धिः अखानीत् अखनीत् हृञ्हरणे हरणंप्रापणंस्वीकारःस्तेयंनाशनंचेति चत्वारोऽर्थाःभारंहरतिप्रापयतीत्यर्थः अंशंहरतिस्वीकरोतीत्यर्थः स्वर्णंहरतिचोरयतीत्यर्थः पापंहरतिनाशयतीत्यर्थः ऋदंतात् थप इतिनेट्जहर्थः ऋद्वर्णदेरितीट् जह्रिवयादादाविनिषिङ् ह्रियात् ऊष्ठ्येकवचनांतं ऋवर्णांतस्यधातोर्गुणोनस्यात् अनिटिसिप्रत्ययेसीशदेोच हन्तःस्यपइतीट् हरिष्यतिलोपोह्रस्वादितिसिलोपः ॥ अहृत॰ दानआर्जवे ऋजोर्भाव आर्जवंतस्मिन्नर्थेऽस्मात् गुप्यइति सन्यः सेइतिपूर्वस्येत्वंमानादीनामितिपूर्वस्यदीर्घः दीदांसति शानतेजने तेजनंतीक्ष्णीकरणं तिजेःक्ष

राजृदीप्तौ रेजतुः रराजतुः रेजे रराजे अराजीत् अराजिष्टाम् अराजिष्ट खनुखनने चखान चख्नतुः चख्ने खायात् खन्यात् अखानीत् अखनीत् अखनिष्ट हृञ्हरणे जहार ऋदन्तात्थपोनेट् जहर्थ जह्रे ह्रियात् उःऋवर्णात्सिस्योरनिटोर्नगुणः हृषीष्ट ॥ अहार्षीत् अहृत दानआर्जवे गुप्यः दीदांसति दीदांसाञ्चक्रे दीदांसाञ्चकार शानतेजने शीशांसाञ्चक्रे गुहूसंवरणे गुहेरुपधायाऊद्गुणहेतौस्वरे गूहते जुगूह जुगुहतुः जुगूहिथ जुगोढ जुगुहिषे जुघुक्षे जुगुहिढ्वे जुगुहिध्वे जुघूढ्वे गूहिषीष्ट घुक्षीष्ट गूहिता गोढा गूहिष्यते घोक्ष्यति॰ ॥ ॥

मापांसः अर्थांतरेत्वननुबंधकौचौरादिकाविमौ॰ दानयति शानयति गुहेरुपधायाऊ ह्रुणहेतौस्वरे॰ गुहउपधायाऊत्स्यात् गुणविधायके स्वरादौप्रत्ययेपरे गूहति ऊदितोवेतिवेट् जुगूहिथ इड्भावे होढ इतिढत्वं तयोर्द्वइतियस्मधः ष्टुत्वंच जुगोढ होढइतिढत्वम् आद्जिवानामितिघः षढोःकःसि इतिकः षत्वंच॰ गूयंविग्रस्तुमित्रेणनिपातनाद्दीर्घः यूथं यूथं तिर्यक्समूहेपिवृंदमात्रेपिभाषितमितिविश्वः सूयंतदनस्रगावंत्र ह्मसारमितिरघुः मुङ्गतोनिपातनाद्गुरणः प्रायःप्रोथाः स्त्रीहयघोणायांनाकव्याम ध्वणेत्रिषितिमेदिनी॰ मोयमस्त्रीतुरंगास्यप्रोर्थः प्रस्थितउच्यते॰ ॥ ॥ ꣲ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ः

राम॰ २६

यूथं विशायुमिश्रणे निपातनाद्दीर्घः यूथं यूथं तिर्यक्कुसमूहेपिवृंदमात्रेपिभाषितमितिविश्वः यूथं तदग्नसरगर्वितक्तदूसारमितिरघुः युङू गतौ निपातना
द्गुणः प्रोथः प्रोथो ऽस्त्रीहयघोणायांनाकृत्याम धृगेत्रिषितिमेदिनी॰ प्रोथमस्त्रीतुरंगास्येप्रोर्थः प्रस्थितउच्यते॰॥ ॥ ॥ ॥
स्फायादेरक् रक्प्रत्ययमाह॰ किन्ताद्गुणोनस्फायोवृद्धौहवसोरितीण्न यवयोर्वसेइतियलोपः स्फारः स्फारः स्यात्पुंसिविकटेकारकादेश्चबुद्बुदे इतिमेदिनी॰
तंचुसंकोचनेन्यंक्कादित्वात्कुत्वंनोलोपइतिनलोपः तक्रं॰ दधुदश्विन्मथितंपादांवः र्दाविनुनिर्जलमित्यमरः वंचुप्रलंभनेन्यक्कादिवकः वक्रः स्यात्कुटिलेक्रूरे
पुटभेदशनैश्चरे॰ इतिविश्वः शक्लृशक्तौ शक्रः शक्रः पुमान्देवराजेकुटजार्जुनभूरुहोरितिमेदिनी॰ क्षिपप्रेरणे क्षिप्रः क्षुदिरसंपेषणेक्षुद्रः क्षुद्रः स्यादध
मक्रूरकृपनाल्पेषुवाच्यवदिति॰ मेदिनी॰ चदिश्चाल्हादनेइदितइतिनलोपाऽभावः चंद्रः पचाद्यच्प्रत्ययेचंदोपिहिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्रशशीचंद्रोहिमद्युतिरिति शब्दार्णवः॥ उंदीक्लेदने॰ उद्रः जलमार्जारः श्विताचर्णे श्वित्रं कुष्ठं वृतुवर्तने वृत्रः वृत्रोरिपोध्वनोध्वांतेशैलेचक्रेचदानवे॰ इतिविश्वः॥ अजग

स्फायादेरक् स्फारम् तञ्चूसंकोचने तक्रम् वंचुगतौ वक्रम् शक्रादयः शक्रः क्षिप्रम् क्षुद्रः चञ्चुगतौ चक्रम् चदिल्हा॰
दनेदीप्तौच चन्द्रः उन्दीक्लेदने उन्दः श्विता श्वित्रम् वृत्रः वीरः नीरम् छिद्रम् उस्रा शुभ्रम् अमितम्योर्दीर्घश्च आम्रः ता॰

तिक्षेपणयोः अजेर्वीरितिवीभावः देशः वीरः णीञ्प्रापणेनीरं छिदिरद्वैधीकरणे छिद्रंवसनिवासेयजामितिसंप्रसारणम् घसादेः षइतिषत्वेप्राप्तेनिषेध
माहरपरस्थपिस्जिस्थहिस्वनादीनांसस्यषत्वं नेतिउस्रः उस्रारधेचाकिरणे उस्राधेनुपवित्रयोरितिमेदिनी॰ माहेयीसौरभेयीगोरुस्रामाहाचशृंगिणी॰
इत्यमरः॥ शुभदीप्तौ शुभ्रं॰ स्यादभ्रकेक्लीवमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी अमितम्योर्दीर्घः आम्रांरक्स्यादुपधायादीर्घश्च अमगमस्यादौ आम्रः॥ आ
म्रश्चूतोरसालोसौइत्यमरः॥ तमुकांक्षायांताम्रम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वं॰ श्रा॰ टी॰ सु॰ २७

निद्रादयः रक्प्रत्ययांतानिपात्यंतेणिदि कुत्सायांनलोपोनिपातनात् निद्रास्त्वान्निद्राशयनंस्वापइत्यमरः अर्दगतौ अर्देर्दीर्घोनिपातनात् आर्द्रंआर्द्रोनस्त्र नमेदस्यात् स्त्रियांक्लिन्नेभिधेयवदितिमेदिनी। शुच् शोकेचस्यदोधातोर्दीर्घश्चनिपात्यतेशूद्रः दुणगतौ दुरपूर्वः धातोर्लोपोनिपातनात् रिलोपश्चेतिरलोप पूर्वदीर्घौ दुःखेनेयतेप्राप्यते। इतिदूरं कृतीच्छेदनेकृतेः कृच्छ्रं कृइत्येतावादेशोनिपातनात् कृच्छ्रंक्रूरं कृच्छ्रमाख्यातमाभीलेपापसंतापयोरपीतिविश्वः॥ स्यात्कष्टंकृच्छ्रमाभीलमित्यमरः क्रूरः क्रूरस्तुकठिनेघोरेनृशंसेचाभिधेयवदितिविश्वः नृशंसोघातकःक्रूरः पापोधूर्तस्तुवंचकइत्यमरः रुदिरश्रुविमो चने। अंतःरोदयतीति। रोरिति। णिलोपः रुद्रः जुगतौः ईकारेपिनिपातनात् जीरः ज्यावयोहानौ। अस्माद्रकप्रत्ययेग्रहामितिसम्प्रसारणेचकृतेजीरइत्येके।

निद्रादयः निदि निद्रा अर्द आर्द्रम् शुच शूद्रः दुःखेनेयते दूरम् कृतीच्छेदने कृच्छ्रम् क्रूरः रोदयतीति रुद्रः ज्यावयोहानौ

जीरः स्वादेः कः सुरः पूङ सूरः धीरः गृध्रः खरादयः शुः सीवः खरः सीरः चीरम् विधेः वीध्रम् विमलम्॰ ॥ ६ ॥ ॥

जीरःखड्गेवणिक्द्रव्येइतिविश्वः जीरस्तुजरणेखड्गेइतिमेदीनी। स्वादेः कः कप्रत्ययमाह। क्लिताल्लगुणः षुञ् अभिषवे सुरः सुरएवच्यकमद्ययोः पुल्लिंगस्त्रिदिवे शस्यादितिमेदिनी॰ सुरोदेवे सुराम घेचपके पिसुराकविदितिविश्वः॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सावयति। प्रेरयति। कर्मणिलोकमितिसूरः सूरसूर्यौयमा दित्येत्यमरः॥ डुधाञ् धारणादौ अपि ह्याधेतीत्वं। धीरः धीरोधीमान्विते स्वैरेबुधे क्लीवंतुकुंकुमेस्त्रीयां श्रवणशब्दकुल्यामितिमेदिनी। गृधुअभिकांक्षायां गृध्रः खगांतरेपुंसिवाच्यलिंगोथलुब्धके इतिमेदीनी॰ खरादयः कप्रत्ययांतानिपात्यंते शुगतौनिपातनाद्दीर्घः सर्वत्रशूरः शूरःस्यात्पादपेभटे इतिमेदिनी॥ शूरःस्याद्भटेसूर्ये इतिविश्वः हेमचंद्रोपिषिञ्बंधनेसीरः सीरोर्केहलयोःपुंसीतिमेदिनी चिञ्चयने। चीरंचीरीझिल्यांनपुंसकं गोस्तनेवस्त्रभेदे चवरेखाले रा॰म॰ स्वनयोरितिमेदिनी। चीरंतुगोस्तनेवस्त्रेचूडायांसीसकेपिच। चीरीकच्छाटिकाझिल्योरितिविश्वः वाविंधेः ञीधीदीप्तौविपूर्वादस्मात् कनसात्तनो २७ लोपइतिनलोपः व्रीध्रंवीध्रंतुविमलात्मकमित्यमरः॥ ॥ ॥ ॥

हृधुवृहौ॰रप्रत्ययांतानिपात्यंतेएतेवर्द्धं चर्मंदुवपूवीजनंतुसंतानेवप्रः प्रकारः वप्रः पितरिकेदारेवप्रः प्राकाररोधसोरितिधरणिः इदिपरमैश्वर्ये इंद्रः इंद्रः शची
पतावंतरात्मन्यादित्ययोगयोरितिविश्वः अगिगतौनलोपोनिपात्यते अग्रंपुरस्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच आलंबनेसमूहेचप्रांतरेपुंनपुंसकंअधि
केचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी वजगतौवज्रः वज्रोस्त्रीहीरकेपवौटुवपु वीजतंतुसंतानेउपधायाइत्वंनिपातनात् विप्रः उचसमवायेव
स्यगोनिपातनात् उग्रः उग्रः शूद्रासुतेक्षत्रात् रुद्रेपुंसित्रिषूत्कटे इतिमेदिनी भीभीभयेनदादित्वादीपू भेरीभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान् इत्यमरः।पक्षे
रस्यलत्वंनिपात्यतेतेलः भेलः प्लवेमणौपुंसिभीरावज्ञेचवाच्यवदितिमेदिनी शुचशोकेचस्यकोनिपातनात् शुक्रः रस्यादुग्रेवज्येष्ठमासेवैश्वानरेपुमा
न्रेतोगसिरुग्भिदोः क्लीवमितिपक्षेलत्वंनिपात्यते॰शुक्लः शुक्लोयोगांतरेसितेनपुंसकंतुरजतेइतिचमेदिनी गुङ्अव्यक्तेशब्देवृद्धिर्निपातनात्गोरःगौरः

हृधुवृहौ वर्द्धम् वप्रः इन्द्रः अग्रम् वज्रः टुवेप्कम्पने विप्रः उचसमवाये उग्रः नि भी भेरी शुच शुक्रः शुक्लः गुङ् गौरः

इण इण माला कुशिल्पिसञ्ज्ञयोः रजकः चषभक्षणे चषकः कुहविस्मापने कुहकम् हातकम् मुषेदीर्घश्चमूषकः

पीतेरुणेस्त्रेतेविशुद्धेप्यभिधेयवत्॰नाम्नेतसर्वपेचन्द्रेनद्योपद्मकेशरे गौरीत्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः रोचनेरजनीपिंगाप्रियंगुवसुधासुच॥
आपगायाविशेषेपि यादसांपतियोषितिमेदिनी १ गोरोरुणेसितेपीते इतिविश्वः इणगतौ इणोगुणाभावोनिपातनात् इरण मद्येचवारिणीतिविश्वः
मामाने प्रत्ययरस्यलत्वंनिपातनात्॰मालामालक्षेत्रेस्त्रियांएकाक्षजोः जात्यंतरेपुमान्नितिमेदिनी॰मालंक्षेत्रेजने मालोमालापुष्पादिदामनीतिविश्वः माला
सुल्लतभूतलमिसुम्प्लक्षेत्रेमारुह्यमालमितिमेघदूतः॥कुःशिल्पिनिसंज्ञयोः॥शिल्पिन्यभिधेयेसंज्ञायांगम्यमानायांचकुःस्यात् कुप्रत्ययमाह॰कित्वान्नगुण
मुंवोरित्यकादेशः रजरंगेनोलोपइतिनलोपः रजकरजकोधावकेशुके इतिविश्वः चषभक्षणेसंज्ञायांतु चषकः चषकोस्त्रीपा
नपात्रमित्यमरः कुहविस्मापनेकुहकः दांभिकः॥ हतीच्छेदनेहातकः मुषेः किको दीर्घश्च॰ मुषस्तेये अस्मात्किकः किकप्रत्ययमाह॰ कित्वान्नगुणः मूषिकः

क्रिनः इकः। इकप्रत्ययमाह डुक्रिञ् द्रव्यविनिमये क्रयिकः केताश्यास्त्याहन्नविभ्य इनः इनप्रत्ययमाह श्यैङ् गतौ संप्रसारणमित्यात्वं श्येनः २ पक्षिणि पांडुरे इतिमे
दिनी स्तैये स्तेपशब्दसंघातयोः स्तेनः चोरः हृञ् हरणे हरिणः २ पुंसि सारंगे विशब्दे त्वभिधेयवत् हरिणे हरिता यां च गणिकाष्टकभेदयोः॥ सुवर्णप्रतिमायां
चेतिमेदिनी॰ अवरक्षणादौ अविनः अध्वर्युः वृजादेः किन् किनप्रत्ययमाह किलात्वगुणः वृजी वर्जने वृजिनं वृजिनं कल्मषे क्ली वं केशेनाकुटिलेत्यव॰
द्वितिमेदिनी॰ अजेर्वीन किनप्रत्यये वीभावो न स्यात्॰ अजगत्यादौ॰ अजिनं अजिनं चर्मकृत्तिः स्त्रीत्यमरः॥ कठकृच्छ्रजीवने कठिनः कठिनमपि निष्ठुरे स्था
लन्ध्वे तु त्रिषु नपुंसकं स्यात्स्यां कठिनी घुटिकायामपि कठिना इम शर्करायां चेति मेदिनी॰ नलगंधने नलिनं पद्मं मलधारणे मलिनं मलिनं दूषिते कृ छेद्ने तुम

क्रियः इकः क्रयिकः श्यास्त्याहृञ्आदिभ्यः इनप्रत्ययः श्येनः स्तेनः हरिणः वृजादेः किनः वृजिनम् अजेर्वीन अ
जिनम् कठिनम् नलिनम् कुण्डिनम् दोदिनम् द्रविणम् दक्षहृहो दक्षिणः अर्तेः किदिर्च इरिणम्॰ ॥ ॥

स्यां तु योषितिमेदिनी॰॥ कुडिदाहे कुडिनं नगरं कुंडिन ऋषिः दो अवखंडने संध्यक्षरणामित्यात्वे आतोन पीत्यालोपः दिनं द्रु दक्षिभ्यामिनः॥ द्रुगतौ द्र
विणं न द्वयोर्वित्तं कांचने च पराक्रमे इतिमेदिनी॰ दक्ष वृद्धौ दक्षिणः दक्षिणस्तु परच्छंदानुवर्तिनी दक्षेऽपसव्ये सरले पाचीने प्यथ दक्षिणादिक् प्रति
ष्ठायज्ञदानमिति हेमचंद्रः वक्षिणा सरलोदार परच्छंदानुवृत्तिषु वाच्यवद्दक्षिणा वाचीयज्ञदानप्रतिष्ठयोरिति विश्वः अर्तेः किदिर्च ऋगतौ अ
स्मादिनकू प्रत्ययः स्यात्॰ धातोरिरादेशश्च॰ इरिणं इरिणं शून्यमूषिरमित्यमरः॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॰ ॥ ॥ ॥ ॥

वेणटगतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रग्रहणेषु गत्यादयः पंचार्थाः वाद्यभांडस्य वादनार्थवादित्रग्रहणं वेणः वेणी वेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः चीव तेरौणादिकारप्रत्यये चीवरं वस्त्रं ह्मयतेतिन वृद्धिः अव्ययीत् भेष्टभयेचचाद्गतौ ॥१॥ इतिभ्वादिगणः ॥१॥ ऋतुजुगुप्सायांकृपायांच ॥ अर्त्तनंच

वेणटगतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु वेणति वेणते विवेण अवेणीत् अवेणिष्ट नान्तोप्ययम् वेनति चीव्ट आदानसम्व रणयोः चीवति चिचीव चिचीवे अचीवीत् अचीविष्ट चायृ पूजानिशामनयोः चायति चचाय चचाये अचायीत् अचायिष्ट व्य यगतौ व्ययति वव्याय वव्यये अव्ययीत् अव्ययिष्ट दाशृदाने दाशति दाशते ददाश ददाशे अदाशीत् अदाशिष्ट भ्रेषृभ्लेषृगतौ भेषृ भ्रेषृ भ्लेषृगतौभयेच भेषति विभेषे बिभ्रेष बिभ्लेष अभेषीत् अभेषिष्ट असगतिदीप्त्यादानेषु असति आस आ से आसीत् आसिष्ट अयंषान्तोपि अषति चषभक्षणे चषति चचाष चेषतुः चेषे अचाषीत् असषिष्ट छषहिंसायाम् छषति। छषते चच्छाष चच्छषे अच्छाषीत् अच्छषिष्ट झष आदानसम्वरणयोः झषति जझाष जझषे अझाषीत् अझषिष्ट भ्रक्षभ्ल क्षअदने बभ्रक्षे अभ्रक्षीत् अभ्रक्षिष्ट दासृदाने दासति दासते ददासे माहृमाने ममाह ममाहिषे अमाहीत् अमाहिष्ट०॥ ॥ इत्युभयपदप्रक्रिया ॥ ॥ऋतजुगुप्सायांकृपायांच ॥ ॥

१ ऋतीयाच घृणीयाच घृणार्थका इतिजुगुप्साकरुणाघृणेतिचामरः

ऋतेरीयङ् स्वार्थेऋतिः सौत्रो धातुः तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे अनपितुवासंधातुरितिधातुत्वम् आद्युदात्तङि:त् इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥ ॥ ॥

चं॰ भा॰ टी॰ सु॰ २९ ऋतीयते॰ हृयङ॰ भावेपरतोऽन्यदिनि परस्मैपदंनुगशामितिनुक् आनर्त अदभक्षणे भक्षणंखादनं अ दादेर्लुक् अपकर्तरीत्स्यत अविस्यनुवृत्तंतञ्च
ह्याविपरिणम्यते॰ अद अदिर्यस्य स अदादिस्तस्माद॰ दादेः झसाद्विर्हेः झसात हधिः हेसितिच्छेदः हस्सहोझभाइतिधत्वेझवेजवाद्गतिदत्वे हसात्परस्यझ
सस्येतिधलोपः हद्वितिलुग्नपंचमीकं अदादित्वनस्थानिवद्भावेननातङोहित्वेपिसकृदगनावितिन्यायेनरुधिरादेशेन अदोदिस्योरट् अदःपरयोर्दि

ऋतेरीयङ्॰ स्वार्थेऽनपितुवा ऋतीयते ऋतीयेत ऋतीयताम् आर्तीयत ऋतीयाञ्चक्रे ऋतीयिषीष्ट ऋतीयिता ऋतीयि
ष्यते आर्तीयिष्यत आनर्त ऋत्स्यात् अर्तिता अर्तिष्यति आर्तिष्यत् आर्तीत् आर्तीयिष्ट ॥ इतिभ्वादिप्रक्रिया॰ ॥ १ ॥
अदभक्षणे अदादेर्लुक् अदादेर्गणादुत्पन्नंस्यापोलुग्भवति अत्ति अत्तः अदन्ति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः
अत्तु झसाद्विर्हेः झसाद्द कारात्परस्यहेर्धिर्भवति अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त अदानि अदाव अदाम
अद्भुदादेरट् अदोरुदादेश्चपरयोर्दिस्यो
रडागमः आदत् आदः अदःसिसपोर्घस्लृलिटितुवा जघास गमांस्वरे घसादेःषः जक्षुः जघसिथ जक्षथुः जक्ष आद
आदुः आदिथ लटदित्वान्ङः अघसत् प्साभक्षणे प्साति प्सायात् प्सातु अप्सात् ॥

१ स्सिपोरडागमःस्यात॰ सिसपोरदेर्घस्लृलिटितुवा एम॰
अदेर्घस्लृइत्यादेशःस्यात॰ सिप्रत्ययेसप्रत्ययेचलिटितुवासप्रत्यये जिघत्सति जघास गमामित्युपधालोपः खसेचपाइतिघस्यकः घसादेरितिष २९
त्वंजक्षतुः घस्लादावभावात् थपितुनित्यमिट् जघसियपक्षे अत्यर्तिव्ययतीनामितिनित्यमिट् आदिथ॰ ॥ ॥

आदंतात् विरहिषोऽनउस्खा आदंताहातोर्विद्वृद्धिषिभ्यांच परस्यानोवाउस्यात् उस्यालोपः इस्यालोपः अप्सुः लिटि आतोण वृडाविस्यौ पक्षौ संयोगादेरादंत स्येत्येकाऐवाप्सेयात् प्सायात् यमिरमिनम्यातामितीसकौ अप्सासीत् मामाने अकर्मकः ततोममुस्तत्रनकैटभद्विषः इतिमाघेउपसर्गवशेनार्थांतरेसक मकः उदरं परिमातिमुष्टिनाइतिनैषधे यात्राप्रापणे आपणमिहगतिः रादानेला आदाने आदानंग्रहणंद्वावपिदानेइतिचंद्रः ख्याप्रकथनेचनुर्वेवास्यप्रयोग

आरन्ताद्विषोऽनउस्ता अप्सुः अप्सात् पप्सौ आतोनपि पप्सुः प्सायात् प्सेयात् अप्सासीत् मामाने अमात् अमुः अमान् म मौ मेयात् अमासीत् याप्रापणे याति ययौ अयासीत् वागतिगन्धनयोः वाति रादाने राति लादानग्रहणयोः लाति ललौ अलासीत् श्रापाके श्राति शश्रौ श्रायात् श्रेयात् दापलवने दाति ददौ दायात् अदासीत् ख्याप्रकथनेख्याति चख्यौ अस्या निवक्तिख्यातिभ्योऽङोलुङि सेरपवादः अख्यत् द्राकुत्सायाम् द्राति द्रेयात् द्रायात् अद्रासीत् पारक्षणे पाति पपौ पायात् अपासीत् भादीप्तौ भाति बभौ स्नाशौचे स्नाति सस्नौ स्नायात् स्नेयात् वशकान्तौ वष्टि उष्टः उशन्ति वक्षि उष्टः उष्ट वश्मि ॥ उश्वः उश्मः उश्यात् वष्टु उष्टात् उशन्तु उड्ढि उष्टात् उष्टम् उष्ट वशानि वशाव वशाम ०॥ ॥ ❀ ॥ ॥ छ ॥ ॥

इतिभाष्ये अख्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङोलुङि कर्तरि सेरपवादः असुक्षेपणे वुवोवचिः वचुपरिभाषणेचेत्युभयोर्ग्रहणं एभ्योऽङ्प्रत्ययःस्यात् लुङि सेरपवादः वशकान्तौ कांतिरिच्छा वृश्चेषतिषत्वं वृश्चिग्रहामितिसंप्रसारणंउष्टः १उस्यात् २वष्टुउष्यत् उशांउशंतु हौ संप्रसारणं छशषेतिषत्वं झलाद्विरितिधि षेढइतिढत्वं शुभिष्वेति ढत्वंउड्ढि ३ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥

दिस्योर्हसात्‌ दिप्सहचरितस्यसेर्ग्रहणान्नेह अतस्सि नतुसंयोगांतलोपेनैवगतार्थमिदंसत्यं रातस्सेति सूत्रमनेनज्ञाप्यते अवट्‌ अवड्‌ औष्टां औशन्‌ ५ उवाश ऊशतुः ५ उश्यात्‌ ६ वशिता ७ अवशिष्यति ८ अवशिष्यत्‌ ९ अतोहलादेरितिवावृद्धिः अवाशीत्‌ अवशीत्‌ १० लोपस्त्वनुदात्ततनां यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोनुदात्ताः वनतितनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनुइतितनोत्यादयोनव अनुदात्तेतिलुप्तषष्ठीकंपदं तु शब्देनत्रमांतानांग्रहणं वनसंभक्तौव नि इह हवत्योर्नेडितिङ्कु निषेधात्‌ क्ङितिझसेनस्यलोपः झसेकिंगम्यतेङ्क्नीतिकिंगंतामंतागमांस्वरे इत्युपधालोपः हनोघ्नेङ्ङितिषः घ्नंतिजद्धिधि

दिस्योर्हसात्‌ हसात्परयोर्दिप्सिर्लोपः अवट्‌ अवड्‌ औष्टाम्‌ औशन्‌ अवट्‌ अवड्‌ औष्टम्‌ औष्ट अवशम्‌ औश्व औश्म उवाश ऊशतुः ऊशुः उवशिथ उश्यात्‌ वशिता अवाशीत्‌ अवशीत्‌ हनहिंसागत्योः हन्तिलोपस्त्व नुदात्ततनाम्‌ अनुदात्तानां तनामान्तानां तनादीनां वनतेश्च नमस्यलोपोभवति झसेङ्क्ङिति हकारेच हतः घ्नन्ति हन्यात्‌ हन्तु हतात्‌ हताम्‌ घ्नन्तु यद्योपिसाधि हन्तेर्जेहिरस्तेरेधिः शास्तेः शाधिर्निपात्यतेहिविषये जहि हतात्‌ हनानि अहन्‌ अहताम्‌ अघ्नन्‌ पूर्वाद्धनेर्हस्यघः जघान जघ्नतुः जघ्नुः जघनिथ जघन्थ हनोलुङ्‌लिङोर्वधः लुङ्यात्तिवा वध्यात्‌ हंता हनिष्यति अवधीत्‌

११ सुमिश्रणेऽमिश्रणेच ॥ ॥

शाधि हिस्यहितानांहनअस्शासीनांयथासंख्यमेतेस्युः पूर्वात्‌ हंतेर्हस्यघः हित्वंरूपात्‌ परस्यहंतेर्हस्यघत्वंभवति जघनिथ हनोलुङ्‌लिङोर्वधोलुङ्यात्तिवा लुङ्लिङोः परतो हंतेर्वधः स्यात्‌ आत्मनेपदे लुङि तुवावध्यात्‌ हन्‌ तइतीट्‌ हनिष्यति जनवध्योर्नवृद्धिः अनयोर्वृद्धिर्नभवति॥ जनजननेजनीप्रादुर्भावेच वधहिंसायांवधादेशोदंतः तेनाद्योच्चारणेअनेकस्वरत्वात्‌ नैकस्वरादितिइट्‌निषेधोनप्रवर्ततेयत इत्यल्लोपः अवधीत्‌ ॥

ओरौ । अद्विरुक्तस्य धातोः उतः औः स्यात् पिति तकारसकारमकारादौ लुग्विषयो उतः किं एति एषि लुकि किं सुनोति जुहोति पिति किं रुतः अद्विरुक्तस्य किं योयोति
तुधातोरित्युवृयुवं प्रिसे इति दीर्घः यूयात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः अयावीत् तु इति सौत्रो धातुः तु गतिवृद्धिहिंसासु अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति तुरुस्तुभ्यो

ओरौ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारो भवत्यवादौ पिति त्वि यौति युतः युवन्ति यौषि यौमि युवः युमः युयात् यौतु युहि अयौत्
अयोः युयाव युयविथ युयात् यविता अयावीत् तु गतिवृद्धिहिंसासु तुरुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा तौति तवी
ति तुतः तवीतः तुवन्ति तौषि तवीषि तुथः तुवीथः तुथ तुवीथ तौमि तवीमि तुयात् तुवीयात् तौतु तवीतु तुहि तुवीहि अतौ
त् अतवीत् तुताव तोता तोष्यति अतौषीत् रु शब्दे रौति रवीति रुरविथ अरावीत् णु स्तुतौ नौति नुतः नुनाव नुनविथ अनावीत्
टु क्षु शब्दे क्षौति क्षुयात् क्षौतु अक्षौत् चुक्षविथ क्षविता अक्षावीत् क्ष्णु तेजने क्ष्णौति चुक्ष्णविथ अक्ष्णावीत् स्नु प्रस्रवणे
स्नौति सुस्नविथ अस्नावीत् द्यु अभिगमने द्यौति दुद्यविथ दुद्योथ अद्यौषीत् षु प्रसवैश्वर्ययोः सौति सुषाव सुषविथ
सुषोथ असौषीत् कु शब्दे कौति चुकविथ चुकोथ अकौषीत् ॥ ॥

अद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा अद्विरुक्तेभ्य एभ्यः परेषां हसा
दि चतुर्णामीडागमो वा भवति क्ष्णु तेजने तेजनं तीक्ष्णीकरणं स्नु प्रस्रवणे प्रस्नवणमुत्क्षरणं षु प्रसवैश्वर्ययोः ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् ॥ ॥ ॥

चं॰ न्या॰ वीइ गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषु॰ प्रजनो गर्भग्रहणं॰ असनं क्षेपणं॰ अडागमात् परत्वात् नुधातोरितीपु॰ अविपत् नित्यत्वादडागमे कृते सत्यनेक
हो॰ सु॰ स्वरत्वादयइति केचित् अव्यत् अत्र ईकोरोपि चालंतरं प्रश्लिष्यते॰ व्याख्यातं च मनोरमायां न हितरणिरुदितेति दिकुपराधीनत्वमितिरितिकर्मव्यतिहारे आत् नचगति
३१ हिंसार्थेभ्यात् निषेधः शंक्यः उत पूर्वस्याः विभीवार्थत्वादिति इण् गतौ इणः डिति स्वरेयः इणो यत्वं भवति किति ङिति च स्वरे यंति लिटि हि त्वेद्वौ च कृतायाम्
अभवर्णोस्वरे इतीय् इयायेइणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घः इणोः पूर्वरूपस्य दीर्घो भवति किति लिटि आशीषिये इतिदीर्घः ईयात् इक स्मरणे॰ ककार इहेणव
वीइ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु वेति वीतः वियंति वेषि वेतु वीहि अवेत् एतु अवियन् विवयिथ विवेय अवेषीत्
एति इतः इयन्ति ईयात् एतु ऐत ऐयन् आयम् अयाञ्चकार एता ऐषीत इण गतौ एति ईतः इणः डिति स्वरे यः यन्ति एषि इया
त एतु इतान यन्तु एहि ऐत ऐताम् आयन् ऐः ऐतम् ऐत आयम् ऐव ऐम इयाय इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घः ईयतुः ईयुः।
इययिथ इयेथ ईयात् एता दादेः येईणः सिलोपेणा अगात् इक स्मरणे इडिकावध्युपसर्गतो नव्यभिचरितः अध्येति अधीतः।
अधियन्ति इणवदिकः अधीयाय अधीयतुः अधियपिथ अधीयेथ अधियिव अधीयात् अध्यगात् विद ज्ञाने वेत्ति वित्तः वि
दन्ति वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विदोनवानांतिवादीनां णवादिर्वा विदः परेषां त्यादीनां नवानां णवादिर्नवकोवावेद विदतुः विदुः
वेत्थ विदथुः वेद विद्म विद्यात् वेत्तु विद्धि ॥ ॥ दिकु इतिविशेषणार्थः अयमधिपूर्वः तथा च भट्टिः सलीतयोरघवयोरधीयन् स्मरत्नि
त्यर्थः रा घवयोरित्यत्र कर्मणि षष्ठी॰ इडिकाविति॰ इडिकावध्युपसर्गं विनाप्रयोगः नार्हतइत्यर्थः इणवदिकः इणोर्यत्कार्यमुक्तं तदिकोपि भवतिकार्यातिदे रा॰ भ॰
शोयं॰ विद ज्ञाने त्रसिमिशीनं विदोनवानां त्यादीनां णवादिर्वा वर्तमानार्थक णादियोगे धातोर्द्वित्वं नउक्तार्थे णादियोगे इत्युक्तत्वात् मसादिति धिः विद्धि॰॥ ॥ ३१

वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वेत्तेरम् प्रत्ययोगुणनिषेधः करोतिरनुप्रयोगश्चस्यात्ल्लोटितनादेरुप्रत्ययः आदिर्यस्यसतनादिस्तस्मात्तनादेरुंप्रत्य
यः स्यात् कर्तरिचतुर्षुनूपड्रतिगुणेकृतेविदांकरोतु डि:त्यदुःकृञोपइत्यतःकृञ्इत्यनुवृत्तंलुडिः दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः अवेत् आदंतविदेस्तनुडस्यवा अवि
दन् अविदुः दःसः पदान्तेधातोर्दस्यसोवास्यात् सिपिसिपिकिं अवेदपदांतेकिंचेतसि आमिविदेर्नगुणः वेत्तेर्गुणोनस्यादामिविदद्दरिद्रेस्याम्॰ विदांचका
र अस्तभुविसत्तायामित्यर्थः नमसोऽस्यनमच अस्त चानयोः समाहारेणनमस्तस्यनमितिप्रत्ययोग्रहातेप्रतिपदोक्तत्वान्नधातुर्लक्षणिकत्वात्तस्यहि आ
देःलः स्वइतिकृतेननमितिरूपंनप्रतिपदोक्तं अस्तेरीडित्यतोऽस्तोरित्यनुवृत्त्यास्तेरित्यस्ययोऽस्तस्येतिव्याख्यानात् अस्तप्रत्ययस्य असुदीप्तौ असुस्ते

वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्चवा तनादेरुप् विदाङ्करोतु डि:त्यदुः कृञोऽतउत्डि:ति विदाङ्कुरुताम् विदाङ्कुर्वन्तु अ
वेत् अवेद् स्याविदः अविदुः दः पदान्तेदस्यसेवासिपि अवेः अवेत् अवेद् आमिविदेर्नगुणः विदाञ्चकार अवेदीत् असभुवि
अस्ति नमसोऽस्य प्रत्ययस्यनमोऽस्तेश्चाकारस्यलोपोडि:ति स्तः सन्ति सिस्तः अस्तेस्तस्यलोपोभवति सिपि असि स्थः स्थ अस्मि
स्वः स्मः स्यात् अस्तु स्तात् सन्तु जस्येधिसाधि एधि असानि अस्तेरीट् विद्यमानादस्तेरुदादेश्च परयोर्दिप्सिपोरीट् आसीत्
आस्ताम् आसन् आसीः आस्तन अस्तेरनपिभूः बभूवइत्यादिसिद्धम्॰ ॥ ॥

पणेइत्यादीनांग्रहणंनभवति डित्यदुरित्यतोडित्तीति डोर्वोमित्यतोलोपइतिचानुवृत्तं सिस्तः नमसोस्येत्यतोऽस्तेरित्यनुवृत्तंजस्येधीतिएध्यादेशः एधि अस्ते
रीत् दिस्योर्हसादित्यतोदिस्योरित्यनुवृत्तम्॰ अस्तेरिति तुरन्त्रादिनाव्याख्येयं तेनविद्यमानादस्तेरितिलभ्यते विद्यमानात्किं अस्तेर्भूरित्यादेशेभूदित्या
दौमाभूत् स्थानिवद्भावेनडोर्वोमित्यतोवानुवृत्त्याव्यवस्थयालोपाभावेसएदित्वात् द्वितीयोऽट् आस्तां आस्तेरनपिभूः अस्तेर्भूरादेशःस्याद्ः चतुर्षु ॥

चं० प्रा० मृजूष् शुद्धौ · अयं न पित् सीसादि पाठसामर्थ्यात् मृजेर्वृद्धिः गुणापवादः · अक्ङिति प्रत्यये परे मृजेर्वृद्धिर्भवति ङ्किति स्वरे वेष्यते · व्रश्चेति षत्वं मार्ष्टि ऋसादि
टी० सु० तिहोधिः व्रश्चेति षत्वं ष्टुत्वं जश्त्वं वा ड इति पदस्य ड स्थानेकत्वात् · मृड्ढि दिस्योरिति दि पृक्तिपोर्लोपः अमार्ट् अमार्ड् लुङि · इड्भावे षक्लकत्वे · अमार्क्षत् · ऋ
३२ सादिति सिलोपः · अमार्ष्टाम् आविद् इड्ष्यन उस् · अमार्क्षुः वच परिभाषणे अपमंतिपरेण न प्रयुज्यते डुस्येके बहुवचनपरेण न प्रयुज्यते डुस्यं परं ऋसादिति हे

मृजूष् शुद्धौ · मृजेर्वृद्धिः ॰ अक्ङिति स्वरे वा मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति मार्क्षि मृज्यात् मार्ष्टु मृड्ढि मार्जानि अमार्ट् अमार्ड्
ममार्ज ममृजतुः ममार्जतुः ममार्जिथ ममार्ष्ठ मृज्यात् मार्जिता मार्ष्टा अमार्जीत् अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् वच परिभाषणे ॰
वक्ति वक्तः नहि वचिरंतिपरः वक्षि वक्थः वच्मि वच्यात् वक्तु वग्धि अवक् अवग् उवाच ऊचतुः उवचिथ उवक्थ उच्यात् वक्ता ।
वक्ष्यति अवक्ष्यत् अस्यति वक्तीति ङः ङे वचे रुम् अवोचत् अवोचताम् अवोचन् रुदिर् अश्रुविमोचने रुदादेश्चतुर्णां ह
सादेः रुदादेः परस्यति वादि चतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् रोदिति रुदितः रुदन्ति रोदिषि रुदिथः रुदिथ ·
रुद्यात् रोदितु रुदिहि अरोदीत् अरोदत् अरुदिताम् अरुदन् ॰ ॥ ॥

॥धिः वोः कुरिति कः · रुवेजवाः इति गः वग्धि दिस्योरिति दि
पृक्तिपोर्लोपः अवक् णवादौ पूर्वस्येति संप्रसारणं असवर्णे स्वरे इ उ उव् उवाच · अस्यति वक्तिख्यातिभ्य इति ङ · ॥ङे वचे रुम् · वचेरुमागमः स्यात् · ङ प्र
त्यये · अवोचत् रुदिर् अश्रुविमोचने · अश्रुविमोचनं रोदनं · रुदादेश्चतुर्णां हसादेः हचवसश्च हसोन्तो आदिर्यस्य सहसादिस्तस्य रोदितिः स्वपिति राम०
श्वेव श्वसितिः प्राणितिस्तथा जक्षतिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पंचको गणः ॥ १ ॥ ॥ ३२

इसादेकिरु इतिचतुर्णां किंत्वन्नारुदादेर्दिसोरीडचोरुदादेः परयोः दिस्योः ईट् अटोइतिच्छेदः रुदादेः परयोर्दिपुसिपोरीडागमोभवतः हौतुपरत्वादिरिकृतेधि
त्वंनरुदिहि इरितोवेतिङः। अरुदत् णवादौपूर्वस्येतिसंप्रसारणं यजामितिकितिसंप्रसारणं सुषुपतुः सावनिट् इतिवृद्धौ नत्वाप्सीत् ह्म्यंतेतिनवृद्धिः अ
श्वसीत् प्रादेरेफादनितेर्नस्यणात्वं प्रादिस्थरकारात्परस्मानितेर्नस्यणत्वं स्यात् जक्षादेरन्तोदनउस् जक्षादेः अंत अत् अनउस् इतिच्छेदः जक्षिप्रभृतयः
सन्नउकं च जक्षिजागृदरिद्रातिच कास्तिशास्तयस्तथादेवेङ्॰ वेवीङ्॰चविज्ञेयोजक्षादिः सप्तकोगणः दिस्योरिति दिपुसिपोर्लोपः अजागः उसिगुणःनाम
न्तस्य धातोर्गुणःस्यात् अन आदेशोउसिपरे विददरिद्रेतिवा ऽऽम् जागरांचकार जागर्तेर्वि इणणवडि॰ क्ङिन्नेषु प्रत्ययेगुणः जागर्तेर्गुणःस्यात्॰ विड्

इतितोवा अरुदत् ञिष्वप शये स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु अस्वपीत् अस्वपत् सुष्वाप सुषुपतुः सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुप्यात् स्वप्ता
अस्वाप्सीत् श्वस प्राणने श्वसिति श्वस्यात् श्वसितु अश्वसीत् अश्वसत् शश्वास अश्वसीत् अन प्राणने अनिति प्राद्रेफाद्
नितेर्नस्य णत्वम् प्राणिति प्राणिहि आनीत् आनत् आनुः अन्यात् अनिता आनीत् जक्ष भक्षहसनयोः जक्षिति जक्षितः ज
क्षादेरन्तोऽदः नउस् जक्षजागृदरिद्राशास चकासृभ्यः परस्मान्तोऽत् अनउस् उसि गुणः जक्षति जक्ष्यात् जक्षितु जक्षिहि अ
जक्षीत् अजक्षत् अजक्षिताम् अजक्षुः जक्षिता अजक्षीत् ॥ इतिरुदादयः ॥ जागृ निद्राक्षये जागर्ति जागृतः जाग्रति ॥
जागृयात् जागर्तु अजागः अजागृताम् अजागरुः जजागार जागर्तेर्वा णपूडि॰ क्ङिल्लेषु गुणः जजागरतुः जजागरुः जजाग
रिथ जागराञ्चकार जागर्यात् जागरिता जागरिष्यति अजागरिष्यत् अजागरीत् ॥ ॥ २२ णणवृडि॰ म्योन्यस्मिन्वृद्धिविषयेप्रतिषेध
विषयेचविशेषेनवादिप्रत्ययोग्रहाते॰ इकारस्तुउच्चारणार्थः क्वसुप्रत्ययेजजागृवान् जजागर्वांसौ इणि॰ अजागारिणपिजजागार डि॰ तिजागरतु॰ वृद्धि
विषये वुणिजागरिकः घञिजागरः क्तिप्रत्ययेजागरप्रतिनचैतेषुगुणेकृते प्यतउपधायाइतिवृद्धिःस्यादितिवाच्यगुणविधेरिणणप्रतिषेधस्यचानर्थ
क्यापत्तेः॥ लुडि॰ जागृइस् इ इदेसन्नात्संप्राप्तं नंगुणोवाधते तंपेसेरितिणित्वात्॰ धातोर्नामिनइतिवृद्धिः वाधतेतांजागर्तेरितिगुणोवाधतेतत्रगुणेकृते॰

अतोहलादेरितिविकल्पंबाधित्वा ल्वांतस्येतिवृद्धिः प्राप्तासाह्म्यंतेति सूत्रेणनिषिध्यते अजागरीत् ॥ ॥दरिद्रा दुर्गतौ विददरिद्रेनिवाम् दरिद्रांचकार दरि
द्रातेरिदालोपश्चङिन्ति हसेइतिस्वरेइतिचानुवृत्तम् दरिद्रातेरनप्यालोपः सोवाणवुवुणः निट्सयुट्सुन दरिद्रातेएतोलोपःस्यात् अचतुर्षुसिप्रत्ययेतु
वाणवादिषुपरेष्वनवुणि दरिद्रायकः अनिटिसप्रत्ययेदिदरिद्रासति युदिदरिद्राणः लुङि आह्लोपाभावेयमिरमीतीट्सकौ अदरिद्रासीत् अद

दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्राति दरिद्रातेरिदालोपश्चङिन्ति दरिद्रातेएतोलोपोङिति स्वरेइकारश्चङित्रिहसे दरिद्रितः दरिद्रति
दरिद्रियात् दरिद्रातु अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः दरिद्रातेरनप्यालोपः सोवा णावुणः अनिट्सयुट्सुन ददरिद्रौ
ददरिद्रतुः दरिद्राञ्चकार दरिद्र्यात् दरिद्रिता अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रासीत् शासु अनुशिष्टौ शास्ति शासेरिः ॥
शासेरितोहसेङ्क्ङिति ङेः चइत्वति घसादेः षः शिष्टः शासति शास्सि शिष्ठः शिष्ठ शास्मि शिष्वः शिष्मः शिष्यात् शास्तु
जलोधि शाधि शाधि क्विपि धातोः सस्सतः स्याद्दिपि अशाट् अशात् अशिष्टाम् अशासुः सिपिवा धातोस्सस्सवातः ॥
स्यात्सिपि अशात् अशाट् अशाः शशास शिष्यात् शासिता अशासिष्यत् अशिषत् ॥ ॥

द्रासिष्टां शासु अनुशिष्टौ अनुशिष्टिरनुशासनं शासेरिः शासउपधायाइत्स्यात् ङप्रत्ययेहसादौङ्क्ङितिच ङस्यानुवर्तमानात् ङसासाहचर्यात् आङः
शासुइच्छायामित्य स्यतुनग्रहणं अनिस्तिर्तिसाहचर्यात्परस्मैपदिनएवशासेर्ङविधानात् तेनपेएवेत्वंनेह आशास्ते अन्येतुव्यतिशिष्टेव्यतिशिङ्क्षेइत्
स्यालनेपदेपिइत्वंस्वीकुर्वंति होजह्योधि शाधीति शाधीः आदेशः शाधिस्तर्ति शास्तितिङः अशिषत्० ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

चकासृ दीप्तौ दीप्तिस्तेजः जक्षादेरित्यंतोऽत चकासति ध्वेचसलोपः धातोः सकारस्य लोपः स्यात् धकारे परे दिस्योरिति दिपुत्सिपो लोपः दिपिसस्येतितः अचका त् सिपि तु वातः अचकाः अचकात् कासादि प्रत्ययादित्याम् चकासां चकार दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः देवनं शोकः वेवीङ् वेति ना तुल्ये वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्ततेइत्यर्थः ॥ छांदसाविमौ अत एवनव्याख्यातौ दुतिपरस्मैपदं चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अयं दर्शनेपि ङ्कारोऽनुदात्तः इदितोनुमितिनुम् तुनश्चेतेदित् इति व्याख्या नात् ङ्कारस्तु अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः स्कोरिति कलोपः ष्टुत्वं चष्टे आतोः नोदनतइत्यत् चक्षते मध्यमेतु स्कोरिति कलोपः षढोरिति

चकासृ दीप्तौ चकास्ति चकासति रुसादिहिः धेसलोपः चकाधि अचकात् अचकासुः अचकाः अचकात् चकासाञ्चकार अच कासीत् इतिपस्म चक्षिङ् व्यक्तायाम्वाचि स्कोरद्योश्च चष्टे चक्षाते आत्तोऽन्तोदनतः चक्षते चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे चक्षे चक्ष्महे० चक्षीन चष्टाम् अचष्ट चक्षिङोऽनपि ख्याञ् कशाञ्जो णादौ तु वा चख्यौ चख्यतुः चख्ये चख्याते चकशौ चकशे चचक्षे ख्येयात् ख्यायात् कशेयात् कशायात् अख्यत् अख्यत अक्शासीत् अक्शास्त ईरगतौकम्पनेच ईर्ते ईराते ईरते ईरीत ईर्ताम् ई राताम् ऐर्त ईराञ्चक्रे ईरिषीष्ट ऐरिष्ट आङः शासुईच्छायाम् आशास्ते आशशासे आशासिष्ट० ॥ ॥१कः षत्वं चक्षे कलोपष्टुत्वे कृते

इतिङः चड्ढे लङि अचष्ट चक्षिङोऽनपि ख्याञ् कशाञ्जो णादौ तु वा चक्षिङः ख्याञ् कशाञावादेशौ भवतः अचतुर्षु लिटिपरे तु वानित्यात् पदद्वयं आतोणावुडा । वितिङोचख्यौ आतोनपीत्यालोपः चक्षे चकुशौ चकुशे चचक्षे ५ संयोगादेरादंतस्येत्येकारो वा ख्यायात् ख्येयात् कुशायात् कुशेयात् ख्यासीष्ट कुशाशीष्ट ई ख्याताकुशाता ७ ख्यास्यति ख्यास्यते कुशास्यति कुशास्यते ८ अख्यास्यत् अख्यास्यत अकुशास्यत् अकुशास्यत ९ अस्यतिवक्तीतिङः आतोनपीत्यालोपः अ ख्यत् अख्यत अकुशासीत् अकुशास्त १० वर्जने कुशानेष्टः समवक्षिष्ट आङ् शासु ईच्छायां आङ् पूर्वकत्वं प्रायिकं तेन नमोवाकं प्रशास्महे इतिसिद्धम्

चं०प्रा० कसिगतिशासनयोः शासनमाज्ञा तालव्यान्तोप्यनिदित् छशषेतिषत्वं ष्टुत्वं कष्टे षढोरितिकः षत्वंचकसेषत्वष्टुत्वे रुवेदृतिडः कड्डे णिजिसुद्धौ अनिट्केषु णि
टी०सु० जिरिति जोह्रोस्यादिकस्यमहषादयंसेट्चोंकुरितिजस्यगः खसेचपाइतिकः निंक्ते गत्वकत्वषत्वानिनिंस्से शिजि अव्यक्तेशब्दे क्ते प्रत्ययेशिंजितंणिन्यता दी
३४ पिक्ते शिंजिनीभूषणानांतुशिंजितमित्यमरः मौर्वीज्याशिंजिनीगुण इतिचामरः चोः कुरितिजस्यगः खसेचपाइतिकः शिंक्तेपिजिवर्णोसंपर्चनेचसंप
र्चनंमिलापः ईडीशिभ्यांसध्वयोरिट् आभ्यांपरयोः सिध्वशब्दयोरिट्स्यात् लङोधस्यनेट् ईडीशिभ्यांपरस्यलङोध्वशब्दस्य ईरनस्यात् आसउपवेशने

कसिगतिशासनयोः कंस्ते कंसाते अयमनिदिदित्येके कस्ते तालव्यान्तोप्यनिदित् कष्टे कशाते कक्षे कड्ढे अकशिष्टाणिसि

चुम्बने निंस्ते निंसाते निंस्से णिजिसुद्धौ चोःकुः निङ्क्ते निङ्क्षे निञ्जिग शिजिअव्यक्तेशब्दे शिङ्क्ते शिङ्क्षे पिजिवर्णेसम्पर्चनेच ॥

पिङ्क्ते पिपिङ्क्षे एजिसम्पर्चनेच पृङ्क्ते पपृङ्क्षे पृचीसम्पर्चनेच पृक्ते ईडस्तुतौ ईट्टे ईडीशिभ्यांसध्वयोरिट् ईडिषे ईडिध्वे

ऐट्ट लङो धस्यनेट् ऐड्ढ्वम् ईडाञ्चक्रे ऐडिष्ट ईशऐश्वर्ये ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे ईशाञ्चक्रे आसउपवेशने आस्ते आध्वे आ

साञ्चक्रे वसआच्छादने वस्ते ववसे पूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते तुधातोः सुवाते सूताम् सुवोनगुणश्चतुर्षु सुवै सुवाव

है सुवामहै सुषुवे सविषीष्ट ॥ ॥ ॥ ॥

उपवेशनंस्थितिर्ध्वेचेतिसलोपे आध्वंकासादिप्रत्ययादाम् आसांचक्रेवसआच्छादने ध्वेचेतिसलोपः वध्वेशशब्देसेत्वपूर्वलोपोनववसे पूङ्प्राणिगर्भवि राम०
मोचने प्राणगर्भविमोचनंप्रसवः सुवोनगुणः चतुर्षुसूङोगुणोनस्यात् स्यादिषुचतुर्षुस्वरतिसूतीतिविकल्पंवाधित्वाकितः इतिनिषेधेप्राप्ते क्रादेर्णादेरि ३४
तिनित्यमिट् तुधातोरित्युव् सुषुवि षस्वरति सूतीतिवेट् सत्वसीष्ट सोषीष्ट ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शीङ् स्वप्ने। आलस्यंनिद्राचशीङोगुणस्वतुर्षुङ्क्ति सच्चुतीस्सापवादः शीङनेंतोरुट् शीङः परस्यांतप्रत्ययस्यरुडागमःस्यात् नुधातोरितियःशिश्येईङ् अध्य
यनेअध्ययनंपठनंतुधातोरितीय अधीयाते आतोङंतोदनतङ्स्यत् अधीयते लोटिगुणायादेशयोः हृतयोरुपसर्गस्यइयंस्वरेइतियत्वं अध्ययेनडि अध्यैतप
रत्वादियङ् ततोऽटोअध्यैयातां अध्यैयततउतमेतु अध्यैयि अध्यैवहि इङोणादौगाङ् इङोगाङादेशःस्याल्लिटि आतोऽनपीत्यालोपे अधिजगे इङोवागीलुङ्
लङोर्गुणाभावश्च इङोगाङ्स्यादेशःस्यात् गुणनिषेधश्चलुङ् लङोः परयोः इत्यात्मनेपदं द्विषअप्रीतौ अप्रीतिः शत्रुताष्टुत्वंद्वेष्टि द्विष्टे १ द्विष्यात् द्विषीत २ द्वे

शीङ् स्वप्ने शीङोगुणस्वतुर्षु शेते शयाते शीङोन्तोरुट् शीङःपरस्यान्तोरुडागमः शेरते शेताम् अशेत अशेरत शिश्ये इ
ङ् अध्ययने अधिपूर्वः अधीते अधीताम् अधीये अध्यैत अध्यैयाताम् अध्यैयत इङोणादौगा अधिजगे इङोवागीलु
ङ् लङोर्गुणाभावश्च अध्यगीष्यत अध्यैष्यत अध्यगीष्ट अध्यैष्ट इत्यात् द्विषअप्रीतौ द्वेष्टि द्वेष्टु द्विड्ढि अद्वेट् अद्वेड् अद्वि
क्षाम् अद्विषुः अद्विषन् दिद्वेषिथ द्विक्षीष्ट अद्विक्षत दुहप्रपुरणे दादेर्घः तयोर्ध्वः धोक्षि दुग्धः दुहन्ति धोक्षि दुग्धे दो
ग्धु दुग्धि दोहानि दुग्धाम धुक्ष्व अधोक् अधोग् दुदोह धुक्षीष्ट अधुक्षत अधुग्ध। अधुक्षत अधुक्षाताम् अदुग्धाः।
अधुक्षथाः अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् अदुह्वहि अधुक्षावहि॥ ॥११ ष्टुद्विष्टांहोष्टुत्वंझवेड्इतिडत्वंद्विड्ढिद्वेषाणिद्वेषै ३ द्विस्योरितिदि
पृसिपोर्लोपः वावसाने इतिवाटः अद्वेट् अद्वेड् आदंताद्विषोऽनउसवा अद्विषुः अद्विषन् आतितु अद्विष्ट ४ दिद्वेष दिद्विषे ५ द्विष्यात् षढोरितिकः॥
षत्वंचद्विक्षीष्ट ६ द्वेष्टा द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते ७ अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत ८ हशपांतादितिसक् अद्विक्षत् अद्विक्षत १० दुहप्रपुरणे प्रपूरणंत्याजनं दादेर्घः।
इतिघः एवजवा इतिधः दोग्धि सिपि तुघत्वं आदिजवानामितिघः रवसेचपाइतिकः षत्वंचधोक्षि लडि हिस्योरितिदिपृसिपोर्लोपः घत्वधत्वकत्वा
नि अधोक् लुङि हशपांतादितिसक् घत्वधत्वकत्वषत्वानि अधुक्षत आतितु अधुक्षत दुहदिहेतिसकोलुक्पक्षेतन्थासध्वंवहिषुलङ्वत् धत्वं

॥दिहउपचये॥ ॥उपचयोवृद्धिः होढ इतिढः तयोर्झइतिधः ष्टुत्वं ढिढो
चं०प्रा० तयोर्झष्परत्वं रुत्वेजवाइतिगः अदुग्धः अदुग्धा धत्वं अधुग्ध्वं अदुह्वहि॥ लोपइतिढलोपः पूर्वदीर्घोलीढिलुङि· हशषांतादित्तिसकू अलीक्ष
टी०सु० लोपइतिढलोपः लेढिसिपिढत्वं षढोरितिकः षत्वंलेक्षि होढत्वं झसादितिहेर्धिः ष्टुत्वं ढिढ इतिढलोपः पूर्वदीर्घोलीढि अलीढ अलिक्षातां अलिक्षत अलीढाः आतिसकोह्लोपइति स्वरेपरेह्लो
३५ त्र आतितु अलिक्षत दुहदिहेतिसकोलुक् पक्षेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपपूर्वदी... अलीढ अलिक्षातां अलिक्षत अलीढाः आतिसकोह्लोपइति स्वरेपरेह्लो
पः अलिक्षाथां अलीढ्वं अलिक्षि अलिक्षावहि अलिक्षामहि ओरौतिरित्यौस्तौतितुरु स्तुभ्यइतीड्वास्तवीतितुधातोरित्तुवूस्तुवंति स्तुसुधूञ्भ्यांपरेसेरिट्॥

दिहउपचये देग्धि लिहआस्वादने लेढि लीढः ष्टुञ् स्तुतौ स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुवन्ति स्तोषि स्तवीषि
स्तुते स्तुवीते अस्तौत् अस्तवीत् तुष्टाव तुष्टोथ तुष्टुवे तुष्टुवे स्तोषीष्ट स्तुसुधूञ्भ्यांपरेसेरिट् अस्तावीत् अस्तोष्ट ब्रूञ्
व्यक्तायांवाचि अब्रवादाववीपितित्स्मि ब्रूञईप्रत्ययोभवति अवादेपितित्स्मि ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रुवआहश्चपञ्चानाम्
ब्रुवः परेषांतिवादीनांपञ्चानांणवादयः पञ्चादेशावास्युः ब्रुवआहश्च आह आहतुः आहुः तथे आहोहस्यतोभवतिथेप
रे आत्थ आहथुः ब्रूथ ब्रवीमि ब्रवीतु अब्रवीत् ब्रुवोऽनपिवचः उवाच ऊचे अवोचत्॰॥ ठ॥॰॥ ⁘ ॥॰॥ ठ॥

ष्टुञ् स्तुतौ ष्टुञ् अभिषवे धूञ् कंपने एषांपरस्मैपदस्यसेरिट् आतितुष्टुधातोर्नामिनइतिवृद्धिः॥ अस्तावीत् आतितुगुणः षत्वष्टुत्वे अस्तोष्ट आव्र
दावीट्पितित्स्मिब्रुवः परेषांपितांचतुर्णांतकारसकारमकारादिप्रत्ययानामीडागमःस्यात्· ब्रुवआहश्चपञ्चानां ब्रुवधातोरहादेशः अकारउच्चारणार्थः
तिवादीनांपञ्चानांक्रमेणणवादयः पंचादेशाश्चात्रद्विस्येतिद्वित्वंनउक्तार्थइत्युक्तत्वात्· तथेआहइत्यनुवर्तते· तच्चपष्ट्याविपरिणम्यते षष्ठीनिर्दिष्टत्वे राम०
नांत्यस्यहस्येत्यर्थः ब्रुवोनपिवच् ब्रूञोवचादेशःस्यादचतुर्षुणवादौपूर्वस्येति· पूर्वस्यसंप्रसारणं उवाच· यजामितिसंप्रसारणं ऊचतुः अस्यतिवक्ती ३५
तिङः ङे· वचेरित्युम्· अवोचत्॰॥ ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने आच्छादनमावरणं ऊर्णोतेर्वा वृद्धिर्हलादौ पिति सार्वधातुके औरौरिति निर्देशे औत्वे प्राप्ते विभाषा हलादौ किं ऊर्णवानि पिति किं ऊर्णुतः वृध्यभावे गुणः ऊर्णौति ऊर्णोति वुधातोरिति उव् ऊर्णुवंति ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः ऊर्णोतेर्गुणः स्यात् दिपि सिपि च ऊर्णोतेर्वा इत्यस्यापवादः ऊर्णोतेराम् अनेकस्व रत्वात्प्राप्त आम् अनेन निषिध्यते स्वरादेः परः संयोगादयो न करादिर्न संयोगस्यादयः संयोगादयो वकार नकार दकार रकाराः स्तेषां द्वित्वं नेत्यर्थः यथा ऊर्णुनाव दीदिदिषति इदिद्रं दिदिषति अड्ड अडिड्डिषति अर्च अर्चिचिषति स्वरादेः परः सस्वर आदिरित्यस्यापवादः अहि हृक इसुक त्वात् इयायेत्यादौ नाति

ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्वा वृद्धिर्हलादौ पिति सार्वधातुके ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योर्वृद्धे रपवादः ॥ और्णोत् और्णोः और्णोः ऊर्णोतेराम् स्वरादेः परः स्वरादेर्धातो र्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तस्तस्वरो द्विर्भवति स्वरात्परः संयोगादयो न दरा द्विर्न ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णोतेर्विडादिप्रत्ययो वा ङित् ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवे ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णविषीष्ट ऊर्णुविता ऊर्णविता ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः लोपे पक्षे गुणः और्णावीत् और्णाविष्टाम् और्णुवीत् और्णवीत् और्णुविष्ट और्णविष्ट ॥ इत्यदादयः ॥ हु दानादनयोः ह्वादेर्द्विश्च हु इत्यदादे रुत्पन्नस्याप्लोलुक् धातोश्च द्वित्वम् जुहोति जुहुतः ॥ ॥ ॥ प्रसंगः अत्राद्योच्चारणेन नकार एव णत्वं तु पूर्वेणोण इत्यनेन विधीयते तेन तु शब्दस्य द्वित्वं ऊर्णोतेर्विडादिप्रत्ययो वा ङित् ङित्वपक्षे वु धातोरुव् ऊर्णुनविथ पक्षे गुणः ऊर्णनविथ और्णावित् और्णवीत् और्णवीत् इत्या दय इत्यदादयः ॥ हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके प्रीणनेऽपीति भाष्यं दानं चेह प्रक्षेपः ह्वादेर्द्विश्च हु आदिर्यस्य सः ह्वादिस्तस्य अदादेरित्यनेन लुगि त्यनुवर्तते स्वस्याविपरिणाम्यते ह्वादेरिति कर्मणि षष्ठी उच्चारणक्रियायाः कर्मत्वात् तथा च लुकि सति ह्वादेर्द्विदास्तुच्चारणीय इति फलितम् द्विप्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धांतः ॥ ॥ ॥ ॥

चं॰प्रा॰ हे हेः किंयुवंतिहुन्वोरितिवः जुहृति जुहोते र्हेर्धिः जुहोतेः परस्यहेर्धिःस्यात् लोट् उत्तमेतुपरत्वाद्गुणः जुहवानि अनउस् हुरित्यत्र दृतंपरत्वादुसिचेति
टी॰सु॰ गुणः अजुहवुः भीह्रीभृहुवामाम्वासचलुवत् एभ्यश्च तुर्भ्योवाम् प्रत्ययोभवति लिटिसत्तुआम् लुग्वत् कार्यातिदेशोयं तेनलुकिसतियत्कार्यंहि
३६ त्वादितदाम् परेपिभवतीत्यर्थः जुहवांचकार पक्षेजुहाव ५ येदृतिदीर्घः हूयात् ६ होता ७ होष्यति ८ अहोष्यत् ९ धातोर्नामिनइति वृद्धिः अ

हुः हिरुक्तात्मरसंज्ञोनोत् जुहृति जुहोषि जुहुथः जुहुथ जुहोमि जुहुवः जुहुमः जुहुयात् जुहोतु होर्हेर्धिः जुहुधि ॥
अजुहोत् अनउस् द्विरुक्तादनउस् उसिगुणः अजुहवुः भीह्रीभृहुवामाम्वासलुवत् जुहवाञ्चकार जुहाव अहौषी
त् ञिभी भये बिभेति ङितिहसेभीजहासोरिद्वा बिभितः बिभीतः बिभ्यति अबिभयुः बिभयाञ्चकार बिभाय अभै
षीत् ह्री लज्जायां जिह्रेति अजिह्रयुः जिह्रयाञ्चकार जिह्राय अह्रैषीत् पॄ पालनपूरणयोः ॠ प्रोरिः ३ पूर्वस्य ॠ प्रो
पूर्वस्यात् इतलुकि पिपर्त्ति पोरुः पवर्गाद्वकाराच्च ॠत उर् अगुणवृद्ध्योःप्रत्यये य्वोः विंहसे पिपूर्तः पिपुरति पिपूर्यात्
पिपर्तु अपिपः अपिपूर्तम् पपार पपरतुः पपरुः पपरिथ पूर्यात् पूर्यास्ताम् इटोग्रहाम् परिता परीता अपारीत्॰
ऋ पालनपूरणयोः पिपर्त्तिः पिपृतः पिपृति पपार पपृतुः पप्रुःपपर्थ प्रियात् परिष्यति अपार्षीत् अपार्ष्टाम् ओहाङ्

हो पीत् १० ङितिहसेभीहाकोरिद्वा अनयोःस्वस्यवेकारोभवति ङितिहसेपरे ॠपोरिः पूर्वस्य ॠगतौ पृपालनादेर्गुणवृद्धी परत्वादुर्विधिंबाध्येते रा॰म॰
पिपर्तिपोरुर् वकारादुत्तरस्य ॠ नोयथावृवूर्षति य्वोर्विहसे इतिदीर्घः पिपूर्तः हेरिस्यंतोऽग्न पिपुरति द्विस्योरितिदिप्सिपोर्लुक् अपिपः उसिचे ३६
तिगुणः अपिपरुः ॠसंयोगादित्यकित्वाद्गुणः पपरतुः वृङ् वृञितिवेटोदीर्घः परिता परीता॰ ॥ ॥ ॰ ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ ॥ ॰ ॥ ६

हेसोहे: तोइतिछेद: हिकारेइतिनिर्दित्व करणादितिनि: द्विर्वारसुचाणमिति द्वित्रिभ्यांसु: नौस्वंतस्पटिलोप: श्रोणादिकेइत्यस्सयोर्निलोप: श्रोर्भ्मीर्लिलितोलोप इत्यनुवृत्तंतावित्सनेननात: इहसेश्रनयोर्याद्दशौ पूर्वहष्टो तावेवस्त: पक्षेमीहाकोरितीत्वंजहित: हाकोपादादावलोप: ईर्वाहौ इवाहावितिछेद: जहातेर्हौप रेइत्वमी:त्वमास्त्वंचभवति अतएवभट्टि: प्रायुंक्त जहीहि जहिहि जहाहि रामभार्यामितिदादेरित्येवंहेयात यमिरमिनम्यातामितीट्सकौ अहासीत् ऋ प्रोरिपूर्वस्येत्वं असवर्णेस्वरे इतीय् इयर्तिलङि· अडागमोदिस्योरितिदिप्सिपोर्लोप: ऐय: उमिचेतिगुण: ऐयरु: अस्यर्तिव्ययतीनामितिथपूनित्य

हेस्तौ· हिरु कुस्यधातोरातोलोपोङि· तिस्वरेईकारश्चङि·तिहसे जहित: जहीत: जहातेर्याद्दादाग्वालोप: जह्यात् ई
र्वाहौ जहातेर्हौपरेइकार ईकारश्चवा जहिहि जहीहि जहाहि जहौ जहतु: जहु: दादेरे हेयात् हाता अहासीत् ऋ
गतौ असवर्णस्वरेइय् इयर्ति इयृत: इयृति इयृयात् इयर्तु ऐय: ऐयृताम् ऐयरु: आर अर्यात् अर्यास्ताम् आरत्
सृगतौ ससर्ति ससृत: ससृति असस: असरत् इतिपम् ओहाङ्गतौ भ्वांलुकि डुभृञ् हाङ्. माङांपूर्वस्यतइत्लु
कि जिहीते जिहाते जिहते जेहे अहास्त माङ्माने मिमीते ममे अमास्त इस्यात् डुभृञ् धारणपोषणयो: बिभर्ति बि
भृत: बिभ्रति। अबिभ: बिभराञ्चकार बभार बभर्थ बभृव बभृद्वे ॥ ११ मिङ् आरिथ आ शिपिषिगुणो तीतिगुण: अर्याति हन्त इतो

इ अरिष्यतिसर्ति शास्यर्तिभ्यइतिङ: ऋवर्णा इशोङे· रितिगुण: ॥ आरत· इतिपं भ्वांलुकि भ्वांलुकि इतिछेद: बहुवचनेन डुभृञ् हाङ् माङामितित्रयाणां महणं इरिसंतोत जिहते अभ्यासात्पीस्यालोप: जहे इत्यात्मनेपदं डुभृञ् धारणपोषणयो: हितस्त्रिमक् इतिस्त्रिमक् भृञिमंभ्वांलुकि इतिपूर्वस्येत्वंबि भर्ति बिभृत्त १ बिभृयात् बिभ्रीत २ बिभर्तु बिभृत्ता ३ दिस्योरितिदिप्सिपोर्लोप: अबिभ: उमिचेतिगुण: । अबिभरु: अबिभृत ४ भीह्रीभृहुवामिति वाम् बिभरांचकार बिभरांचक्रे पक्षेबभार बभ्रे ५ यादादौपेइतिरिङ्· भ्रियात् ॥ ॥ ॥ ॥

सं०प्रा० उरितिनगुणः भवीष्ट ६ भर्ता ७ हृदुगृहइत्वीट भरिष्यति भरिष्यते ७ अभरिष्यत् अभरिष्यत ९ धातोर्नामिनइतिवृद्धिः अभार्षीत् लोपोह्रस्वादितिसिलोपः अभृत
ही०सु० १० हादेरितिच्छेदः दादेः ह्रस्वयुक्तंह्रस्वाविसर्गापवादोयेननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यते सतस्यबाधकोभवतीतिन्यायात् दांहौदांहौइतिच्छेदः बहुवचनेन
३७ धान्तोर्ग्रहणंवाक्यांतरं आतोणविश्योकारः ददौ आतोनपीस्यालोपः ददे ५ दादेरित्येवंदेयात् दादेःपेइतिसिलुक् अदात् आतिवु अपिह्वाधास्यामि
तीत्वंलोपोह्रस्वादितिसिलोपः अदित १० डुधाञ्दानेपीसेके पूर्वस्यडितिभसेधः भसेकिंदधाति ददति दादेरित्यालोपेनथोईरितिधत्वंन दधातेर्नैसु
कत्वात् धत्तः धत्ते दादेरित्यालोपः दध्यात् १ दधीत २ दधातुधत्तां ३ अदधात् अधत्त ४ दधौदधे ५ धेयात् धासीष्ट ६ धाता ७ धास्यति धास्यते ८॥

ऽः भवीष्ट अभार्षीत् अभृत डुदाञ्दाने ददाति दत्तेः द्विरुक्तानामपिह्वाधामातोलोपोऽडिति दत्तः ददति दत्ते दांहौ अ
पिह्वाधामेत्वंपूर्वस्यचलोपोहौ देहि अददात् ददिथ ददाथ देयात् अदात् आदिथ अदिषाताम् डुधाञ्धारणपोषणयोः।
दधाति पूर्वस्यडितिभसेधः भभान्तस्य धाञः पूर्वस्यदकारस्यधोऽडितिभसे धत्तः दधति धत्ते धेहि धत्ताम् धेयात्॥
अधात् अधित णिजिर्शौचपोषणयोः निजाङ्गुणः निजुविजिविषां पूर्वस्यगुणेलुकि नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्षि
नेनिक्ते नेनिग्धि हुःस्वरेऽपिनोपधायागुणः द्विरुक्तस्य धातोरविषयेस्वरेपरेउपधायागुणोन नेनिजानि अनेनेक्॥
अनेनेग् निनेज निनिजिषे निक्षीष्ट अनिजत् अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनिक्त॥ ॥११ अधास्यत् अधास्यत ९ दादेःपेइतिसिलो
पः अधात् अपिह्वाधास्यामितीत्वं अधित १० निजांगुणः निजांगुण इतिच्छेदः बहुवचनेनत्रयाणांग्रहणंणिजिर्शौचपोषणयोः विजिरपृथग्भावेविष्ल्व्या प्राम०
प्तौएषांपूर्वस्यगुणोलुकि ह्रस्वरेपिनोपधायागुणः द्विरुक्तस्यधातोःउपधायागुणोनचतुर्षुपितिस्वरेद्विरुक्तस्यकिंहेयाणिस्वरेकिंवेवेष्टिचतुर्षुकिंनिनेज ५ ३७
नेनिक्ते नेनिज्यात् नेनिजीत २ नेनेक्त निनिक्तां ३ द्विस्वारितिदिक्षिपोर्लोपः अनेनेक् अनेनिक्त ४ निनेज निनिजे ५ निज्यात् सिस्वारितिनगुणः निक्षीष्ट ६

नेक्ता॰ नेक्ष्यतिनेक्ष्यते ० अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत ० इरितोवेतिवाङः अनिजत्सावनिदिति वृद्धिः अनैक्षीत् आतितुरुसादितिसिलोपः अनिक्त अनिक्षातां १० ॥
॥ विजिर् एथग्भावे ॥ विवेजिथ अत्रविजेरिडादिप्रत्ययइतिङित्त्वं ओविजीभयचलनयो रित्यस्यैवतन्नग्रहणात् णिजिविजीरुधा दावपि विश्वव्याप्तौ
व्याप्तिकान्त्र्यस्यैलिसुधादेरितिङः अविषत् आतितु हशषांतात् इतिसकू षढोरितिकः अविक्षत् आतितस्कोलोपः इतिस्वरे अल्लोपः अविक्षातां अविक्षो
इत्यादि ॥ इतिजुहोत्यादयः ॥ ३० ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुति मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु उदित्करणं क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्पार्थं क्तक्त
वत्वोरनिडर्थं चइङितिगहेहेक्तो नमेवेतिक्तः द्यूत्वादेवित्वा द्यूतं दीव्यंतिमाणवकाः क्रीडंतीत्यर्थः शत्रुंदीव्यतिविजीषतीत्यर्थः कांतिरिच्छाद्युतेः पृथग्ग्रह

विजिर् एथग्भावे वेवेक्ति वेक्ता विश्व्याप्तौ वेवेष्टि विविषिध्वे विवीष्ट अविषत् अविक्षत् इतिह्वादयः ३० दिवुक्रीडाविजि
गीषाव्यवहारद्युतिस्तुति मोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु दिवादिश्यनः कर्त्तरिचतुर्षु अपोऽपवादः ह्वोर्विहसे दीव्यति दिदेव दि
व्यात् अदेवीत् षिवुतन्तुसन्ताने सीव्यति सिवादेरड्व्यवायेवाषः न्यषेवीत् स्रिवुगतिशोषणयोः स्रीव्यति ष्ठिवुनिरसने०
ष्ठीव्यति ष्णुसु अदनादानदर्शनेषु सुष्णोस ष्णसुनिरसने क्नसुकौटिल्ये दीप्तौच चक्नसिथ अक्नासीत् अक्नसीत् व्युषु
प्लुषुदाहे व्युष्यति प्लुष्यति वुव्योष पुप्लोष नृतीगात्रप्रक्षेपे नृत्यति ननर्त्त० ॥ ॥ ररणात् दिवादेर्यः ॥ दिवादेर्यइतिछेदः ॥ दिव
आदिर्यस्यसदिवादिस्तस्मात् यप्रत्ययःस्यात् कर्त्रर्थेषुचतुर्षुपरतः ह्वोरितिदीर्घः दीव्यति आदेहलः इतिसः सीव्यतिसिवादेरड्व्यवायेवाषःउपसर्ग
स्थान्निमित्तात्परस्यसिवादेः सस्याड्व्यवधानेवाषःस्यात् प्रादेशेत्यत्रसिवादिरुक्तः नृतीगात्रविक्षेपे नर्तनइत्यर्थः ईदित्करणमादीदितइत्यने
नक्तक्तवत्वोरिण्णिषेधार्थं यद्यपिनृततदेतीटोविकल्पत्वात् क्वचिदिट् इत्यनेनैवेष्टं सिध्यतितथापिक्तविड्ढेट् इतिसूत्रस्यानित्यत्वज्ञापनार्थंतेन
इडिक्तेसेडाकक्तवत्वोरितिनिलोपे वधावितमिभराजधियेत्यादिसिद्धम्०॥ ॥ ॰ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

वं॰ मा॰ नृतत्सरद्धुदृचृदृकृतृभ्यो ऽसेएभ्यः परस्य सिचि नस्य सादेः प्रत्ययस्येड्वास्यात्‌॰ डोत्वदि दीप्तिदेवनयोः उच्छृदि एहिंसानादरयोः च तृ तीहिंसाग्रंथनयोः कृती ।
टी॰ पु॰ छेदने नसे रिस्युकत्वादिह नित्यमिट्‌ ग्रनर्तीत्‌ सप्रत्ययेनिनर्तिपतिनिनृत्सति भ्रास भ्लासेतिवा शः ग्रसति त्रसतिफणराजृ इत्येत्व पूर्वलोपौ त्रेसतुः ग्रत्रो
३८ हलादेरितिवा वृद्धिः । ग्रत्रासीत ग्रत्रसीत्‌ १० कुथपूतीभावे पूतीभावः पवित्रभवनं कुथ्यति भूमिः पवित्रीभवतीत्यर्थः पुष्पविकसने श्नत्व प्रत्यये पुष्प तप
चाद्यप्रत्ययेपुष्पंसंज्ञायां क प्रत्यये पुष्पकं व्रीडनोदने लज्जायां च नोदनं प्रेरण गुरोर्हलादित्यङ्‌ प्रत्यये ग्राव नह्यताप्‌ व्रीडादिवा भ्यासगतैर्विलिल्येइति मा

नृतत्सरच्छृदच्तकृतृद्भ्रोऽसेः सादेरिड्वा नर्तिष्यति नर्त्स्यति ग्रनर्तीत्‌ त्रसीउद्वेगे भ्राशृ भ्लाशेतिवालोपः त्रस्यति त्रसति त
त्रास त्रेसतुः तत्रसतुः कुथपूतीभावे कुथ्यति चुकोथिथ पुथहिंसायाम्‌ पुथ्यति ग्रपोथीत्‌ गुधपरिवेष्टने गुध्यति ग्रगो
धीत्‌ क्षिपप्रेरणे क्षिप्यति क्षेप्ता ग्रक्षैप्सीत्‌ पुष्पविकसने पुष्प्यति पुपुष्प तिमतीमष्टिमष्टीम ग्रार्द्रीभावे तिम्यति स्ति
म्यति स्तीम्यति तितेम तिष्टीम व्रीडलज्जायाम्‌ व्रीड्यति विव्रीड इषगतौ इष्यति इयेष ऐषीत्‌ षहषुहशक्तौ सह्यति ससाह
सेहतुः सेहुः सुह्यति जृषिरवृषवयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः ग्रजरत्‌ ग्रजारीत्‌ ग्रभारीत्‌ शोतनूकरणे ग्रोः य
प्रत्ययेपरे धातोरोतोलोपः श्यति शशौ शाता ग्रशात्‌ ग्रशासीत्‌ छोछेदने छ्यति ग्रच्छासीत्‌ ग्रच्छात्‌ ॥ ॥

घः घञ्‌ प्रत्यये व्रीडं व्रीडमावहति सत्संप्रतीति कालिदासः षहषुहशक्तौ प्रीत्युप्तिसर्पनं इ षुसहेतीड्विकल्पस्तुनभवति सहेसपा निर्देशात्‌ नपुंसके भा
वे क्त प्रत्ययेसुहितं तृप्तिः जृषवृषवयोहानौ षित्वात्‌ षिभिद्गमित्यङ्‌ प्रत्यये जरा ऋतइद्धातोः इति इर्‌ हलीति दीर्घः । जीर्यति ऋत संयोगादेरित्य किता एम॰
हुणे हलेतेशस्दहेतिगुणशब्देन भाविनस्पानिषेधात्‌ लोपः पचामित्यस्याप्रवृत्तौ फणा एज्‌ इत्येत्व पूर्वलोपौ विकल्पः जेरतुः जजरतुः वृङ्‌ वृञ्‌ ३८
ऋदन्तानामिति वा दीर्घः जरिता जरीता इरितो वेतिड ऋवर्णहशोरितिगुणः ग्रजरत्‌ पक्षेणिसेदृति ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥

णित्वात् धातोर्नामिनइतिवृद्धिः। अजारीत् १० ष्योपि ओरितिच्छेदः धातोरेतोलोपः स्यादित्वादि विकरणे यपरे ते नलव्यमित्यादौ न शाच्छेतिवासेर्लोपः असात्
लुग् आवेसमिरमिड्तीड्सकौ असासीत् ॥ षोंतकर्मणि ॥ अंतकर्मनाशः दादेरित्येत्वं सेयात् रा घवस्यसरैघोरै घोरंरावणमाहवे इत्यत्रे राघवेति संबोधन
स्यति लोलेमध्यमस्यैकवचनांतं दादेरित्येत्वं देयात् उपसर्गस्यान्निमितान्नेरिति णत्वं मणिदाना दादेः पेइतिसिलोपः अदात् राधोऽकर्मकादेवयः अकर्म
काद्धात्वर्थे प्रत्ययः स्यात् सकर्मकात्तु न यन्नत्याम पराध्यति दुह्यतीत्यर्थः विराध्यंतंस्त्मेतकः दुह्यंतमित्यर्थः राध्यत्योदनः सिध्यतीत्यर्थः अकर्मकात्किंश
त्रुमपराध्नोतिहिनस्तीत्यर्थः राधसंसिद्धौस्वादिः राध हिंसायामितिस्वादि स्त्रुरादिस्त्र धातोर्हिंसायामित्यनेनैत्त्व पूर्वलोपाविहनहिंसार्थकस्यसकर्मकत्वयादे

षों अन्तकर्म्मणि स्यति सेयात् असात् असासीत् दोऽवखण्डने द्यति देयात् अदात् राधसाधसंसिद्धौ राधोऽकर्म्मकादेवयः राध्यति
राधिथ रद्धा रात्स्यति अरात्सीत् व्यध ताडने ग्रहांज्जितिच विध्यति विव्याध विविधतुः विव्यधिथ विव्यद्ध व्यद्धा अव्यात्सीत् पुष पु
ष्टौ पुष्यति पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति पुषादित्वादङ् अपुषत् शुष शोषणे शोष्टा शोक्ष्यति अशुषत् तुषतुष्टौ तोष्टा तोक्ष्यति अ
तुषत् दुषवैकृत्ये दोष्टा अदुषत् श्लिष आलिङ्गने श्लेष्टा आलिङ्गने श्लिषेः सक्कोऽपवादः आश्लिक्षत्कन्यां चैत्रः अनालिङ्ग
नेतु समश्लिषज्जतुकाष्ठम् ॥ ॥ ॰:॰ ॥ ॥ ((वादिकत्वायोगात् ग्रहामितिसंप्रसारणं विध्यति लिसुषादेर्ङः असुषत् षढोरिति कत्वं षत्वं
चशोस्यति श्लिषआलिंगने सक् अनिटः श्लिषेः सक् प्रत्ययः स्यात्॰ आलिंगनेर्थेनान्यत्र प्राणिकर्तृकमुपगूहनमालिंगनं लिसुषादेरित्यस्यापवादः अनिटः
किं श्लिषदाहे इतिसेटो भौवादिकस्य माभूत् अश्लेषीत् हशषांतादिति सक् सिद्धे पुनः सको विधानं नियमार्थं तेन कर्मणि आतां प्रभृतिषु परतो नालिंग
नेश्लिषेनतु सक् यथा दृश्यतेनीतीसा आश्लेषि आश्लिक्षातां अश्लिक्षत् अश्लिषः अश्लिक्षाथां अश्लिड्ढ्वं अश्लिक्षि अश्लिषवहि अश्लिक्ष्महि॰॥ ॥

वे॰ भ्वा॰ निषिद्दागात्रप्रस्रणे गात्रप्रक्षरणं घर्मश्चर्मस्त्रुतिः ञीदितिन्यासस्कारः नेतिहरिदत्तः ञीतांतकवर्तमाने तकु आदीदितः इतिनेट स्विन्नः भावेकर्तरिचादीदि
दी॰ स्तु॰ तइतीड्वास्विन्नंस्वेदितं क्षुधवुभुक्षायांभोकुमिच्छावुभुक्षाअनिडयंकथंतर्हिक्षुधितइतिकिंवतादितोजानार्थे इतीतइतिप्रत्ययः माधवः वस्तुतस्तुवसिक्षु
३९ धोरिडितिवक्ष्यते षिधुसंराद्धौसंराद्धिर्निष्पत्तीः ऊदित्तौवेतिध त्वाप्रत्ययेइड्विकल्पः सिद्धः इट्पक्षेइवर्णावर्णोपधाद्वसादेरितिवाकित्वंसेधित्वासिधित्वारधिज
नोः स्वरेनुम् नुमिकृतेसंयोगात्परत्वेनाग्किन्वान्नलोपोनररंधतुः स्वरतिसूतीतिस्त्रेरधादिष्ठकोऽग्वांतस्यगुणोक्तेयस्तेनगणनिर्दिष्टत्वाद्यइ लुकिनवेट् ॥
रधितास्वरतीतिविट् रंधिथ ररद्धलापः पचामीसेत्पूर्वलोपोरध्व इट्पक्षेररंधिवलिडवर्जेइटिरधेनुम् नरधेनुम्नस्यात् इटिपरेलिट्संवंधिनीटि

निषिद्दागात्रप्रस्रणे वेत्ता अश्विदत् क्रुधक्रोधे क्रोद्धा अक्रुधत् क्षुधवुभुक्षायां शुधशौचे शोद्धा अशुधत् षिधुसंराद्धौ से
द्धा असिधत् रधहिंसासंराध्यां रध्यति ररन्ध ररन्धतुः ररन्धिथ ररद्ध रंधिवरेध्व ररन्धिमरेध्म लिड्वर्जिते इटिरधेर्नुम्न रधिता
रद्धा रधिष्यति रत्स्यति अरधत् णशअदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः नेशिथ मस्जिनशोर्झलिनुम् ननंष्ठनिशिव नेश्व नेशि
म नेश्म नशिता नंष्टा नशिष्यति नङ्क्ष्यति अनशत् तृपप्रीणने तृप्यति ततर्पिथ ततर्प्थ ततृप्थ तर्पिता त्रप्ता तर्प्ता तर्पिष्यति त्र
प्स्यति तर्प्स्यति अतृपत् अतर्पीत् अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् ॥ ॥ ॥ तुनुम्स्यात् एवइटिकिंरंधकः लिसुधादेरितिङः नुमनोलोपइ
तिनलोपः निषेधात् अरधत् मस्जनशोर्झलिनुम् अनयोर्नुम्स्यात् सेपरेटुमस्जस्थुद्धो णशअदर्शने चुशषेति षत्वंष्टुत्वं ननंष्ठ ननसेरितिकत्वम् मि
ह नशंक्य पदांतेएवंतद्विधानात् अन्यथानष्टंनष्टिरित्यादिनसिध्यति तृपप्रीणने प्रीणनंतृप्तिस्तर्पणंच नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांकरणस्यसंवंधविव राम॰
क्षायांषष्ठीयत्नतः अताप्सीत् इत्युभयत्रदर्शनात् कृपादीनामितिवारः ॥ ततर्पिथ ततर्प्थ कृपस्यऽममशातृपदृपामितिवासिः उदितोवेट् अतर्पीत् अत्रपी ३९
त् इडभावेसावनिट्इतिवृद्धिः अताप्सीत् रत्वेतु अतउपधायाइतिपुन र्वृद्धिः अत्राप्सीत् ङेतु अतृपत् ॰ ॥ ॰ ॥ ॰

दृपहर्षमोहनयोः मोहनंगर्भः मुहवैचित्ये वैचित्यमविवेकः द्रुहादेरिति घत्वढत्वे तयोर्द्ध रिति यस्य धत्वंरुभेद्र्इतिगः मुमोग्ध ष्टुत्वे ढिढाद्र्इतिढलोपः मुमोढ मु
मोहिथ ल्ट्टिघत्वढत्वयोस्तुल्यंरूपंरवसे इति षढोरितिचकत्वविधानात् मोह्येतेशमूपशमेउदित्वात् क्त्वाप्रत्ययेवेट् शमित्वाशांत्वाक्तचिहेट् इतिकक्तवत्वोरनिट्
शांतः शमांदीर्घः शमांदीर्घरितिच्छेदः शमादीनामष्टानांदीर्घः स्यात् श्येपरे लोपः पचामिस्येत्वपूर्वलोपौ शेमतुःदमुशमनार्थासकर्मकः भ्राशभ्लाशितियोवा भ्राम्य

दृपहर्षगर्वयोः दृप्यति अद्राप्सीत् अदृपत् द्रुहजिघांसायाम् दुद्रोहिथ दुद्रोढ दुद्रोग्ध द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति ।
ध्रोक्ष्यति अद्रुहत् मुहवैचित्ये मुह्यति मुमोहिथ मुमोढ मुमोग्ध स्नुहउद्गिरणे स्नुह्यति सुस्नोहिथ सुस्नोढ सुस्नोग्ध स्नि
हप्रीतौ सिष्णेहिथ सिष्णेढ सिष्णेग्ध शमुउपशमे शमान्दीर्घः शमादीनान्दीर्घःकर्तरिश्ये शाम्यति शमिता अशमत् तमु
काङ्क्षायाम् ताम्यति तताम तेमतुः अतमत् दमुशमनायाम् दाम्यति देमतुः अदमत् श्रमुतपसिखेदेच श्राम्यति शश्राम० =
शश्रमतुः अश्रमत् भ्रमुअनवस्थाने भ्राम्यति भ्रमति भ्रेमतुः वभ्रमतुः अभ्रमत् क्षमूसहने क्षाम्यति चक्षाम चक्षमिथ =
चक्षन्थ अक्षमत् क्लमुग्लानौ भ्राशभ्लाशेतियोवा क्लाम्यति ष्ठिवुक्लम्वाचमान्दीर्घोऽपि क्लामति चक्लाम अक्लमत् मदीहर्षे
माद्यति मेदिथ अमदत् शमादयोऽष्टौ असुक्षेपणे अस्यति अस्येत् आस आसतुः आसिथ अस्यतेस्थुकृङे आस्थत् यसु

तिभ्रमतिफणाभ्राज० इत्येत्वपूर्वलोपौवा भ्रेमतुः क्षमूसहनेनायंषित् ष्वादित्वुपित् अमितः क्षाम्यते क्षांतिः क्षमूषः क्षमते क्षमाऊदितः इतिवेट् चक्षमिथ च
क्षन्थ मानोधातोरितिमस्यनत्वे ० चचक्षाव: क्लमुग्लानौ अयीवपमत्स्ये पिष्ठिवुक्लम्वाचमामित्येवदीर्घसिद्धेःशमादिपाठः शमादिभ्यः इतिघिनुणर्थः अस्ते
स्थुकृङे अस्यतेस्थुकृङे निष्ठेदः अस्तेः थुगागमः स्यात् ङेपरे असेथुषादित्वात् ङप्रत्ययेसिद्धे अस्यतिवकीतिवचनमात्मनेपदार्थउपसर्गात् दस्यत्यूहोरित्यात्म
नेपदे चवस्यतेपर्यास्यत ॥ ॥ ९ ॥ ॥

चं०प्रा० अनुपसर्गाद्वासमम्पूर्वाच्चयोवा अनुपसर्गात् संपूर्वाच्च यसेर्यप्रत्ययोवास्यात् वादित्वान्नेत्वपूर्वलोपौ ववसतुः वुसउत्सर्गे उत्सर्गस्त्यागः मसीसमीपरिणामे ॥
टी०सु० परिणामोविकारः इषुसहेतिवेट् रेषिता रोष्टा लुप्यतिसेटकः अनिट्कारिकासुलिपिसाहचर्यात् तौतादिकस्य तत्रग्रहणात् इषुसहेति वेट्लोभीता
५० अनुपसर्गाद्यसः सम्पर्वाच्चयोवा यस्यति यसति संयस्यति संयसति ययास येसिथ अयसत् उपसर्गात्तु प्रयस्यति जसुमो
क्षणे जस्यति जजास जेसिथ अजसत् तसुदसु उपक्षये दस्यति ददास देसिथ अदसत् वसुस्तम्भे वस्यति ववास ववसतुः
अवसत् विसप्रेरणे विस्यति विवेस अविसत् कुसश्लेषणे कुस्यति चुकोस कोसिता अकुसत् वुसउत्सर्गे वुस्यति वु
वोस वोसिता अवुसत् मुसखण्डने मुस्यति मोसिता अमुसत् मसीसमीपरिणामे मस्यति मेसिथ अमसत् लुठविलोडने लुठ्यति॰
लोठिता अलुठत् उचसमवाये उच्यति उवोच ऊचतुः औचत् भृशुभ्रंशु अधःपतने भृश्यति बभर्श बभर्शिथ अभ्रश
त् भ्रश्यति बभ्रंश अभ्रशत् वृशवरणे वृश्यति ववर्शिथ अवृशत् कृशतनूकरणे कृश्यति चकर्शिथ अकृशत् ञितृषपि
पासायाम् तृष्यति ततर्षिथ अतृषत् हृषतुष्टौ हृष्यति जहर्षिथ अहृषत् रुषरिषहिंसायाम् रुष्यति रोष्टा अरुषत् रिष्य
ति रेषिता रेष्टा अरिषत् डिपक्षेपे डिप्यति डिडेप अडिपत् कुपक्रोधे कुप्यति अकुपत् गुपव्याकुलत्वे गुप्यति अगुपत्
युपरुपलुपविमोहने युप्यति युयोपिथ अयुपत् रुप्यति रुरोपिथ अरुपत् लुप्यति लुलोपिथ अलुपत् लुभआकाङ्क्षाया
म् लुभ्यति लुलोभ लोभिता लोब्धा अलुभत् क्षुभसञ्चलने क्षुभ्यति चुक्षोभ अक्षुभत् क्लिदुआर्द्रीभावे क्लिद्यति चिक्लेद अक्लि
दत् ञिमिदास्नेहने मिदेर्गुणो पे मेद्यति मिमेद मिद्यात् अमिदत् ञिक्ष्विदास्नेहनमोहनयोः क्ष्वेदिता अक्ष्विदत् ऋधुवृद्धौ रा०म०
ऋध्यति आनर्द्ध ऋध्यात् आर्द्धत् गृधु अभिकाङ्क्षायां गृध्यति जगर्द्धिथ अगृधत् इतिपुषादयः॥ इतिपम् ॥ ॥ ५०
लोब्धा मिदेर्गुणो येमिदेर्गुणः स्यात् हित्वादिविकरणेयेपरे लुगशामितिनुक् आनर्द्ध इतिपम् ॥ ॥१॥ ॥

षूङ् प्राणिप्रसवे प्रसवः उत्पत्तिः मृत्पिंडो घटं सूते इत्यादि प्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् स्वरत्यूङ इति वक्ष्यमाणत्वात् ल्वादयो इति श्चेति नत्वं प्रसूतं नाम स्वो इत्यु
षू सुषुवे स्वरति सूति सूयतीति विकल्पं बाधित्वा किति इति निषेधे प्राप्ते क्रादि नियमान्नित्यमिट् सुषुविषे दीङो युट् ङ्किति स्वरस्य दीङः युट् क्ङिति स्वरस्येति छेदः॥
दीङः परस्य स्वरादेः क्ङिति प्रत्ययस्य युट् स्यात् स्वरादेः किं दीयते क्ङिति किं उपादानं मीनाति मिनोति दीङां गुण वृद्धि विषये क्यपि चात्वं एषामात्वं स्यात् गुणवृ-

षूङ् प्राणिप्रसवे सूयते सुषुवे सुषुविषे सविता सोता असविष्ट असोष्ट दूङ् परितापे दूयते दुदुविद्वे दुदुविध्वे अ
दविष्ट दीङ् क्षये दीयते दीङो युट् ङ्किति स्वरस्य दिदीये मीनाति मिनोति दीङां गुण वृद्धि विषये क्यपि चात्वम् दासीष्ट
दाता दास्यते अदास्त डीङ् विहायसा गतौ डीयते डयिष्यते अडयिष्ट धीङ् धारणे धीयते दिधिद्वे दिधिध्वे अधेष्ट
मीङ् प्राणवियोगे मीयते मेता रीङ् स्रवणे रीयते रिप्ये अरेष्ट लीङ् श्लेषणे लीयते लिल्ये लीलिङो एत्वं वा गुण वृद्धि
विषये क्यपि च लाता लेता अलास्त अलेष्ट व्रीङ् वर्णे व्रीयते विव्रिये व्रेष्यते अव्रेष्ट०॥ ॥ ॥ ॥ छ

द्धि विधायके प्रत्यये क्यपि च मीञ् हिंसायां डुमिञ् प्रक्षेपणे दीङ् क्षये घञि उपादाय: तव्य प्रत्यये प्रमातव्यं लुङि अदास्तेस त्रापि द्राधास्यामिती लं नदा
रूपाभावात् डीङ् विहायसा गतौ आकाशेन गमने ई ङः डीवा नु डीङः स्वादिषु पाठ सामर्थ्यात् ऋऋवल्लोरिणन दुःटिहि सन्निध्यवधानात् ल्वादयो इति श्चेति नत्वं न
स्यादित्यर्थः मीङ् प्राणिवियोगे प्राणे वियुज्यते इति प्राणवियोगः लीलीङो एत्वं वा गुण वृद्धि विषये क्यपि च अनयोरेत्वं स्यात् गुण वृद्धि विधायके प्रत्यये क्य
पि च परे लीश्लेषणे लीङ् श्लेषणे दिवादिः विलाय विलीय व्रीङ् वरणे वरणमंगीकारः व्रीवरणे क्र्यादिः॥ ॥

वै॰ प्रा॰ टी॰ सु॰ ८१ स्वादयः श्रोदितः इति तत्फलं तु रुकक वलोपस्य नत्वं लघोपदितङ्गीसिने न वक्ष्यते प्रीङ् प्रीतौ सकर्मकः ज्ञाजनोर्जा देशः स्याच्चतुर्थे ज्ञावोधने जनी प्रादुर्भावे चतुर्थे किंज्ञाना दीपजनेतीराणवा अजनिवाहतु बरणे ततोयाद्रस्समानामारामशालांप्रविश्यतेतिभट्टिः पदेरिणत्त निपदेरिण् प्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थे तनि परे दीपजनेति गवालुगिति तनो लुक् अवोधि रुसादिति सिलोपः अवुद्धि प्राङ्जिवानामितिभः अभुत्साता अनोरुधः कामे अनुपसर्गात्परो रुध धातुरिच्छायामस्ति दिवादि

स्वादयश्रोदितः पीङ् पाने पीयते अपेष्ट माङ् माने मायते ममे अमास्त अमासाताम् ईङ् गतौ ईयते आयाञ्चक्रे प्रीङ् प्रीतौ प्रीयते पिप्रिये अप्रेष्ट जनी प्रादुर्भावे ज्ञाजनोर्जा कर्त्तरि चतुर्थे जायते गमांस्वरे जज्ञे जनिता दीपजनेति जनिवध्योर्न वृद्धिः अजनि अजनिष्ट तूरी गतित्वरणहिंसनयोः तूर्यते तुतूरिषे दीपी दीप्तौ दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट पूरी आप्यायने आप्यायनं वृद्धिः अपूरि अपूरिष्ट तप ऐश्वर्ये तप्यते तेपे तप्ता अतप्त वावृतु वरणे वावृत्यते वावर्ताञ्चक्रे अवावर्तिष्ट पद गतौ पेदे पत्ता पदेरिणत्तनि अपादि अपत्साताम् खिद दैन्ये खिद्यते चिखिदे खेत्ता विद सत्तायाम् विद्यते वित्सिष्ट वेत्ता अवित्त वुध अवगमने बुध्यते भुत्सीष्ट दीपजनेति अवोधि अबुद्ध युध सम्प्रहारे युध्यते युयुधे युत्सीष्ट संप्रहारो संग्रामः अयुद्ध अनो रुध कामे अनुरुध्यते अनुरुरुधे अनुरुत्सीष्ट अनुरोद्धा अन्वरुद्ध मन ज्ञाने मन्यते मेने मेनिषे मन्ता अमंस्त युज समाधौ युज्यते युक्षीष्ट योक्ता अयुक्त सृज विसर्गे सृज्यते ससृजे रारोभ्रूसे द्दृशाम् स्रष्टा असृष्ट असृक्षाताम् लिश अल्पीभावे लिश्यते लिलिशे लिक्षीष्ट लेष्टा अलिक्षत अलिक्षाताम् ॥ ॥ ९ पाठसामर्थ्यात् रुधादे

रिति तु मंवाधित्वायः युज समाधौ समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः सृज विसर्गे अकर्मकः संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैरिति सिस्योरितिन गुणः ॥ सृक्षीष्ट ढशषेति षत्वं ष्टुत्वं रुसादिति सिलोपः । असृष्ट लिश अल्पीभावे अनल्पस्याल्पी भवनमल्पीभावः सिस्योरितिन गुणः लिक्षीष्ट ढशषेति षत्वं षढो रिति कत्वं हशषान्तादिति सक् अलिक्षत ॥ ॥० राम॰ ८१

इस्यात॰ ईशुचिरक्लेदने॰ आदीदित इति नेट्‌ शुक्लं क्लिन्नं इरितो वेति ङः अशुचत्‌॰ स्वरांताद्‌ स्वतश्चेति वेट्‌ नेहिथ नह इति धः तथो रितिथस्य धः ननद्ध सावन्नि
ट्‌ इति रङ्धिः अनात्सीत॰ इत्यास्पे॰ ॥ इति दिवादयः ॥ ५० ॥ षुञ्‌ अभिषवे स्नपनं स्नानं पीडनं सुरासंधानं चाभिषवः स्नाने ऽकर्मकः स्वादेर्नुः स्वादेः नुइ
तिछेदः सुरादिर्यस्य स्वादिस्तस्मात्‌ नुप्रत्ययः स्यात्‌ कर्त्रर्थे चतुर्षु परेषु नूपः उपासाहचर्यात्‌ नुप्रत्यय एव गृह्यते हुश्नोरितिवः सुन्वंति ओर्वोरिसुका

इस्यात्‌ मृषतितिक्षायाम्‌ मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममृषे अमार्षीत्‌ अमर्षिष्ट ईशुचिर क्लेदने शुच्यति शुच्यते अशु
चत्‌ अशोचीत्‌ अशोचिष्ट रञ्जरागे अपिरञ्जदंशेति नलोपः रज्यति रज्यते अराङ्क्षीत्‌ अरङ्क्त शपआक्रोशे श
प्यति शप्यते शपतुः शेपे शप्ता अशाप्सीत्‌ अशप्त शकृमर्षणे शेकिथ शशक्थ पुषादित्वाद्ङः अशकत्‌ अशक्त से
ट्‌ कोयमित्येके शकिता णहबन्धने नह्यति नह्यते नेहिथ ननद्ध नत्सीष्ट अनात्सीत्‌ अनद्ध ॥ इति दिवादयः ॥ षुञ्‌
अभिषवे स्वादेर्नुः कर्तरि चतुर्षु नूपः नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति सुनोति सुन्वंति सुनुते ओर्वोर्वालो
पः सुन्वः सुनुवः सुनोतु ओर्वाहेः सुनु सुनुवै असुनोत्‌ असुनुताम्‌ सोषीष्ट असावीत्‌ स्तुसुधूञ्भ्यां परस्मैपदेष्विट्‌ असोष्ट
षिञ्‌ बन्धने सिनोति सिनुते सिष्ये सेष्यते असैषीत्‌ असेष्ट शिञ्‌ निशाने शेता अशेष्ट डुमिञ्‌ प्रक्षेपे मिनोति।
मीनातीति आत्वम्‌ ममौ मिम्यतुः ममिथ ममाथ मिम्ये अमासीत्‌॰ ॥ ॥

स्लोपो वा सुन्वः सुनुवः ओर्वाहेर्भिति हेर्लुक्‌ सुनु नान्यार्थिलुव॰ सुषुवेसु॰ सुधूञ्भ्यामितीट्‌ असावीत्‌ मीनातिमिनोत्यात्वं आनोरणविस्यौकारः ॥ म
मोनुधातोरितियः मिम्यतुः यमिरमीनीट्‌ सकौ अमासीत्‌॰ ॥ ॥ ꣸ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॰ ॥ ॥ ꣸ ॥ ॥ छ ॥ ॥

सं॰का॰
कौ॰पु॰
६२

चिञ्चयने चयनं स्वनाविशेषः चिनोतेः स्मरणादौ किर्वा चिनोतेः किरादेशः स्यात् लिटि सन्प्रत्यये च से परे चिकीर्षति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः तस्तरतुः स्तर्यात्
ऋदंतात्संयोगादेः सिस्योरिड्वाति ऋदंतात्संयोगादेर्धातोः परस्योः सिस्योरिड्वा स्यात् आत्मनेपदे परे स्तरिषीष्ट उरितिनगुणः स्तृषीष्ट ऋदंतात्स्य पदे इतीण्न चकर्थ
यातद्वैपदुतिरिड् क्रियातउरितिनगुणः कृषीष्ट वृञ्स्यपदइट् वृञः परस्य थपइट् स्यात् ववरिथ वृञ् ऋदंतात्सिस्योरिड्वाति वृङ् वृञ्भ्याम् ऋदंतात्च परस्य सिप्रस

चिञ् चयने चिनोति चिनोते स्मरणादौ किर्वा चिकाय चिचाय चिच्यतुः अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ् आच्छादने स्तृणोति स्तृणुतः त
स्तार गुणोर्तिसंयोगाद्योः तस्तरतुः ऋदन्तात्स्य पोनेट् तस्तर्थ तस्तरे स्तर्यात् ऋदन्तात्संयोगादेः सिस्योरिड्वाति स्तरिषीष्ट ।
स्तृषीष्ट स्तर्ता स्तरिष्यति अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट अस्तृत लोपो ह्रस्वादिति कृञ् हिंसायां कृणोति कृणुते कादेर्नेट् क्रिया
त् कृषीष्ट चकर्थ अकार्षीत् अकृत वृञ् आवरणे वृञ्स्य पदइट् ववरिथ ववृवहे वृङ् वृञ् ऋदंतात्सिस्योरिड्वाति वरिषीष्ट
वृषीष्ट दीर्घो नहां वरिता वरीता वरिष्यति वरीष्यति अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत धुञ् कम्पने धुनोति धुनुते दुधाव दुधु
वतुः धोष्यति अधौषीत् अधोष्ट दीर्घान्तोऽप्ययम् धूनोति स्तुसुधूञ्भ्यामिति अधावीत् स्वरति सूतीति अधविष्ट अधोष्ट
॥ इत्युभयपदप्रक्रिया ॥ टुदु उपतापे दुनोति दुदाव दुदुवतुः दोष्यति अदौषीत् हिगतौ वृद्धौ च हिनोति पूर्वाद्धिनो
ते र्हस्य घो नत्वङि जिघाय जिघ्यतुः जिघयिथ जिघेथ अहैषीत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्य सीयुडादेश्च वृङ्स्यात् आत्मनेपदे परे पेसेरिटो न दीर्घः सीयुडादेरिति न दीर्घः वरसीष्ट वृङ् वृञि वा दीर्घः वरिता वरीता स्वरति सूतीति वेट् दुधविथ दुधो
थ कितिलिटि तु किन्न इट् तिणनिषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् नान्यस्यारिस्युव् दुधुविव स्तुसुधूञामितीट् अधावीत् इत्यासे पूर्ववत् हिनोतेर्हस्य घोन राम॰
त्वङि हित्वा त्परस्य हिनोतेर्हस्य घः स्यात् अङि तु न अङि किं अजिहयत् संयोगापूर्वकत्वात् ओर्वा हेरितिनहेर्लुक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४२

आर्धोहेरितिनहेर्लुक् ॥ आनुहि राधोहिंसायामेत्वपूर्वलोपौकितिलिटिसेटिथपिचहिंसार्थकस्य राध एत्वपूर्वलोपौ स्तः नान्यार्थकस्य दंभु दंभे लोकवचनाय
विहितकर्मानुष्ठानं दंभः श्रंथिग्रंथिदंभिस्वंजिभ्योलिटः कित्त्वं वा एभ्यः परस्य लिटः कित्त्वं स्यात् वा श्रंथ ग्रंथ संदर्भे दंभ दंभे ष्वंज परिष्वंगे दंभेः किति लिटि
नेत्वपूर्वलोपौ श्नथीति किसंज्ञायां नोलोपः इतिनलोपस्यासिद्धत्वादेत्वपूर्वलोपयोरप्राप्तौ ससामारंभः इति पं नुगस्यामिति नुक् आनसे ॥ इति स्वादयः

आप्लृ व्याप्तौ आप्नोति आप्नुवंति आप्नुहि आप आपतुः आप्ता आपत् शक्लृ शक्तौ शक्नोति शशाक शेकतुः शक्ता
अशकत् राधसाधसंसिद्धौ राध्नोति राध्नुवन्ति राधोहिंसायामेत्वपूर्वलोपौ किति लिटि सेटि थपि च रराध रेधतुः रेधि
थ अरात्सीत् ञिधृषा प्रागल्भ्ये धृष्णोति दधर्ष अधर्षीत् दम्भु दम्भे दभ्नोति श्रंथिग्रन्थिदम्भिभ्यो लिटः कित्त्वं वा दम्भे
लिट्येत्वपूर्वलोपौ ददम्भ देभतुः ददम्भतुः देभिथ ददम्भिथ दभ्यात् दंभिता अदम्भीत् ऋधु वृद्धौ ऋध्नोति आन
र्ध नुगशाम् आनृधतुः आर्धिता आर्धीत् क्षि हिंसायाम् क्षिणोति क्षिण्वन्ति अक्षैषीत् इति पम् अशूङ् व्याप्तौ संघाते
च अश्नुते आनशे अशिषीष्ट अक्षीष्ट अशिता अष्टा आशिष्ट आष्ट आक्षाताम् ष्टिघ आस्कन्दने स्तिघ्नुते स्तिघ्नुवा
ते तिष्टिघे स्तेघिषीष्ट अस्तेघिष्ट ॥ इति स्वादयः ॥ रुधिर् आवरणे रुधादेर्नम् कर्तरि चतुर्षु रुणद्धि नमसोरस्
रुन्धः रुंधन्ति रुणत्सि रुरोध रुरुधे रोद्धा रुंद्धे रुन्ध्याने रुंधीत अरुणत् अरुन्धाम् दः अरुणः अरुणत् अरुणद्
रोद्धा अरौत्सीत् अरुधत् अरुद्ध ० ॥ ॥ २२ रुधादेर्नम् ० रुधादेः नुमतिच्छेदः रुधआदिर्यस्य स रुधादिस्तस्मात् ० रुधादेर्नम् प्रत्ययः
स्यात् ० कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे श्नुमित्त्वादंत्यादचः परः नित्यत्वात् ० गुणं बाधते तयोरिति ० धत्वम् ० णत्वम् रुणद्धि नमसोरस्येत्यलोपः रुंद्धः द्विस्योरिति दिप् सिपो-
र्लोपः दःसः इति दस्य वा सः ० अरुणत् ० अरुणः न्नात्देशिवेट् चच्छदि षेचछस्सेद्रस्यासेहसादिति ० हेर्द्धिः रुवे इति षस्य डत्वम् ष्टुत्वम् ० ॥ :०: ॥

चं०प्रा० टी०सु० ४३

अनुस्वारपरसवर्णौ शिंढि हसात्परस्य झः सस्येति डलोपे शिणढि सिसुपाद्देरिति डः। अशिषत् भंजो आमर्दने। ओदित्करणम्। त्वाद्योदित इतिनत्वार्थं भुग्नः

भिदिरविदारणे भिनत्ति भिंतः भिंदंति अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त छिदिर् द्वैधीकरणे छिनत्ति छिंतः छिंते छिनत्तु विच्छे

द छेता अच्छिदत् अच्छैत्सीत् अच्छित्त रिचिर्विरेचने रिणक्ति रिंक्तः रिंक्ते अरिणक् अरिणग् रिरेच रिरिचे अरिचत् अ

रैक्षीत् अरिक्त विचिर्पृथग्भावे अविचत् अवैक्षीत् अविक्त क्षुदिर्सम्प्रेषणे संपेषणं चूर्णीकरणं अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अ

क्षुत्त युजिर्योगे युनक्ति युंक्ते अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त उछृदिर्दीप्तिदेवनयोः छृणत्ति छृंते न्ततादृद इतिवेट्०

च्छर्दिषीष्ट छर्दिता छर्दिष्यति छर्त्स्यति अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट उतृदिर्हिंसानादरयोः अतृदत् अतर्दी

त् अतर्दिष्ट इत्युभयपदप्रक्रिया शिष्ल्विशेषणे विशेषणंव्यावर्तनम् शिनष्टि शिंष्टः शिषन्ति शिंड्ढि शेष्टा शेक्ष्यति अ

शिषत् पिष्लृसञ्चूर्णने पिनष्टि पेक्ष्यति अपिषत् भञ्जोआमर्द्दने भनक्ति भंग्धि बभञ्जिथ बभङ्क्थ भङ्क्ता अभाङ्क्षीत्

भुजपालनाभ्यवहारयोः अभ्यवहारोभक्षणम् भुनक्ति भुङ्क्तः अभुनक् अभुनग् अभौक्षीत् तृहहिंसिहिंसायाम् तृहेोन

मिकृते इडागमः पितिहसे तृणेढि तृंढः अतृणेट् तृणेक्षि अतृणेट् अतृणेड् ततर्ह अतर्हीत् इदितइतिनुम्०

नमः नम्प्रत्ययात्परस्यनस्यलोपः हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति धेसलोपः हिन्धि अहिनः जिहिंस अहिंसीत् ॥ ॥१॥ ॥

भुजपालनाभ्यवहारयोः भुजः पालनेइत्यात्मनेपदंवक्ष्यते तृहोनमिकृतेइडागमः पिति हसेतृहेपूर्वनमंततः इमुस्यात् पितिहसेपरेनमः प्रकरणात्प्रत्यय ॥०॥ रुधादिप्रक्रिया ॥ स्यान०

४३

उंदीक्लेदने क्लेदनमार्द्रीभावः नमः इतिनलोपः उनत्ति उंद्यात् उनत्तु औनत् उंदांचकार उद्यात् उंदिता उंदिष्यति औंदिष्यत् औंदीत् १० अंजूव्यक्तिम्रक्षणकां
तिगतिषु व्यक्तिर्विवेचनं म्रक्षणं स्निग्धता तुग् शामितिवक् आनंद अंजेः सेर्निसमिट् अंजेः परस्मसि प्रत्ययस्य इ डागमः स्यात् उदित्वात् विकल्पे प्राप्ते इट्
विजेरिडादि प्रत्ययोङित् विजेः परस्य इ इ सहितस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं स्यात् इतिपं निइंधीदि नौ तयोरितिधत्वम् झवे झषाइति दत्वं इन्धेनमोनकारस्य
उन्दीक्लेदने उनत्ति उ न्तः उन्दन्ति औनत् औनद् उन्दाञ्चकार औन्दीत् अञ्जूव्यक्तिम्लक्षणकान्तिगतिषु अनक्ति
तुगशाम् आनंज ऊदित्वाद्वा अनञ्जिथ अनंक्थ अञ्जिता अङ्क्ता अञ्जेः सेर्निस्यमिट् आञ्जीत् तञ्चूसङ्कोचने तनक्ति ॥
अतञ्चीत् अताङ्क्षीत् ओविजीभयचलनयोः विनक्ति विजेरिडादिप्रत्ययोङित् विविजिथ विजिता अविजीत् वृ
जीवर्जने वृणक्ति अवर्जीत् पृचीसम्पर्के पृणक्ति अपर्चीत् इतिपम् निइन्धी दीप्तौ इन्द्धे इंत्से इन्धीत् ऐन्द्ध इन्धाञ्च
क्रे ऐन्धिष्ट खिददैन्ये खि न्ते खित्सीष्ट अखित्त विदविचारणे वि न्ते वित्सीष्ट अवित्त ॥ इतिरुधादयः ॥ ६ ॥ तनुवि
स्तारे तनादेरुप् कर्तरिचतुर्षु नूपः तनोति तनुतः तन्वन्ति ओर्यो वा लोपः तनुवः तन्वः तनुते तन्वाते तन्वते तन्वी
त ततान तेनतुः तेने अतानीत् अतनीत् ॥ ॥ ११ नुस्वारस्यपरसवर्णौ नोलोपइतिनलोपस्तु भवत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात् ॥१०
स्थानिवत्त्वाद्वा इत्सात् ॥ इतिरुधादयः ॥ ६ ॥ तनुविस्तारे तनादेरुप् तनादेः उपीतिच्छेदः तन आदिर्यस्य सतनादिस्तस्मात् उप् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु श्र
पापवादः तनोति तनुते तनुयात् तन्वीत तनोतु तनुतां अतनोत् अतनुत ततान तेने ५ तन्यात् तनिषीष्ट ६ तनिता ७ तनिष्यति तनिष्यते ८ अतनि
ष्यत् अतनिष्यत ९ अतोहलादेर्लघोर्वावृद्धिः अतानीत् अतनीत् अतनिष्ट ॥ ॥ ॥ ॥

तनादेस्तन थासोर्वासेर्लुक् तनादेः परस्यसेर्लुग्वाभवति तनिथ्या सिचपरे अतत अतनिष्ट षणुदाने नांतोयंणकारस्तुलाक्षणिकः तेनयङ् लुकिसन्निसंस्तन्
इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौस्तः जनसनेत्यात्वंसायात् सन्यात् असात असनिष्ट असाथाः असनिष्ठाः क्षणुक्षिणु हिंसायां इमावपिलाक्षणिकौणकारे
तेनचक्षेति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ह्ययंतेनिनवृद्धि अक्षणीत तनादे स्तनथासोरिति वासेर्लुक् लोपस्त्वनुदात्ततनामितिनलोपः अक्षत अक्षणिष्ट

तनादेस्तव थासोर्वासेर्लुक् लोपस्त्वनुदात्ततनाम् अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः षणुदाने सनोति सनुते सेन
तुः सेने सायात सन्यात असात असनिष्ट असाथाः असनिष्ठाः क्षणुक्षिणुहिंसायां क्षणोति चक्षाण चक्षणे ह्म्य
न्तक्षणेतिदीर्घः अक्षणीत अक्षत अक्षणिष्ट अक्षथाः तनादेरुपधायागुणोवापि क्षिणोति क्षेणोति अक्षेणीत क्षि
णुते क्षित्वा क्षेणुते अक्षित अक्षेणिष्ट अक्षिथाः अक्षेणिथाः ऋणुगतौ ऋणोति अर्णोति ऋणुतः अर्णुतः आनर्ण
आनर्णे आर्णीत आर्त आर्णिष्ट आर्थाः आर्णिष्ठाः तृणुअदने तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते अतर्णीत अतृत ॥
अतर्णिष्ट अतृथाः अतर्णिष्ठाः घृणुदीप्तौ घृणोति घर्णोति जघर्ण अघर्णीत अघृत अघर्णिष्ट अघृथाः अघ
र्णिष्ठाः डुकृञ्करणे करोति डित्त्वद्वुः कुरुतः कुरुछुरोर्नदीर्घः कुर्वन्ति कृञोनित्यंवमोरुलोपः कुर्वः कुर्मः कृ
ञोये कृञउप्रत्ययस्यलोपोये कुर्यात् चकर्थ क्रादेर्नेट् क्रियात् कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत अकृथाः ॥ ॥ ःः ॥

तनादेः उपधायागुणोवापि अगाहुणास्संविज्ञानोवहुव्रीहिः तुधातोरितिवः कुर्वंति कुरुछुरोर्नदीर्घः कृञः कुररूपस्यछुरछेदनेइत्यस्यचदीर्घोनभ एन०
वति कुशब्दे इत्यस्यतुननिषेधः ॥ कृञोनित्यंवमोरुलोपः कृञः परस्यउपप्रत्ययस्यलोपः स्याह्मयोः परयोः कृञोपेलोपइत्यनुवृत्तं आशिषिया ४४
दादौपेइतीट् क्रियात् उरितिनगुणः कृषीष्ट तनादेरितिसेर्लुक् भावेलोपोहस्वादितिसिलोपः अकृत ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संपर्युपेभ्यः करोतेः भूषणे सुट् संपर्युपपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् भूषणे संघे चार्थे संस्करोति अलंकरोतीत्यर्थः संस्कुर्वन्ति संघीभवन्तीत्यर्थः अड्व्यवधानेऽपि कात्पूर्वं
सुट् संपर्युपेभ्यः परस्य कृञोऽड्व्यवधाने द्वित्वव्यवधाने च कात्पूर्वं सुट् भवति ससुटः कृञो लिटि दृ इट् सुट्सहितस्य कृञ इट् भवति लिटि इति तनादयः ७ तुद व्यथने
तुदादेः तुदादेः अ इति छेदः तुद आदिर्यस्य स तुदादिस्तस्मात् अप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु अपोऽपवादः तुदति तुदते तुदेत् तुदेत तुदतु तुदताम् अतुदत् अतुदत

सम्पर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् संस्करोति अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् समस्करोत् सञ्चस्कार ससुटः कृञो लिटि इट् सञ्चस्करिथ संचस्क
रिव संस्क्रियात् एवं परिष्कुरुते उपस्कुरुते इत्यादि वनु याचने वनुते ववने परस्मैपद्ययमित्येके वनोति शसददद्वादि ववान ववमिथ
अवानीत् अव नीत् मनु अवबोधने मनुते मेने मनिषीष्ट अमत अमनिष्ट ॥ इति तनादयः ॥ ७ ॥ तुद व्यथने ० तुदादेः ।
कर्तरि चतुर्षु तुदति तुदते तुत्सीष्ट अतौत्सीत् अतुत्त णुद प्रेरणे णुदति नुत्सीष्ट अनौत्सीत् अनुत्त दिश अतिसर्जने दिशति दि
क्षीष्ट देष्टा अदिक्षत् भ्रस्ज पाके ग्रहादिकृितिच भृ वेजवाः भृज्जति भृज्जते ॥ ॥

॥ ४ ॥ तुतोद ॥ तुतुद ॥ ५ तुद्यात् तुत्सीष्ट ६ सिस्योरिति न गुणः तोत्ता ७
तोत्स्यति तोत्स्यते ८ अतोत्स्यत् अतोत्स्यत ९ अतौत्सीत् झलादिति सिलोपः अतुत्त १० दिश अतिसर्जने अतिसर्जनं दानं हलुपधात् इति सकुद्धश एषेति षत्वम् ॥
षढोरिति कत्वं च अदिक्षत् अदिक्षत १० भ्रस्ज पाके भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो न तु ओदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावात् ग्रहादिनेति संप्रसारणम् सस्य श्चुत्वेन शः ग्र
स्तक्वेजवा इति जः भृज्जति भृज्जते भृज्जेत् भृज्जतु भृज्जताम् अभृज्जत् अभृज्जत ५ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्रस्जोस्सोत्वपिवा भ्रस्जेरेफस्योपधायाश्चस्थाने रमागमोवास्यात् अवमित्वा दंस्यात्त्वएत्वरोभवनिस्थाने षष्ठीनिर्देशात् रकारोपधयोर्निवृत्तिः वभर्ज्ज वभ्रज्ज ॥ वभर्ज्जे वभर्ज्जैथपि वभर्ज्जिथ स्वरांतादस्वतश्चेतिवेट् वभ्रज्जिथ स्कोरन्तिसलोपः छ्रशषेतिषः वभर्ष्ठ वभ्रष्ठ क्ङितिरमागमंवाधित्वासंप्रसारणं भृज्ज्यात् भ्रक्षीष्ट । भर्क्षीष्ट भर्ष्टा भ्रष्टा ७ भर्क्ष्यति भ्रक्ष्यति भ्रक्ष्यते भर्क्ष्यते ८ अभ्रक्ष्यत् अभर्क्ष्यत् अभ्रक्ष्यत अभर्क्ष्यत ९ अभार्क्षीत् अभ्राक्षीत् अभर्ष्ट अभ्रष्ट १० कृषविलेखने कृषादीनांवेतिरः कृष्टा कर्ष्टा स्मिस्योरितिनगुणः कृक्षीष्ट कृषस्ऽशमःशनिवाक्षिः सावनिटो नित्यमितिवृद्धिः अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् पक्षे हशषांतादितिसक्

भ्रस्जोरसो रलपिवा वभर्ज्ज वभ्रज्ज वभर्ज्जतुः वभ्रज्जतुः वभर्ज्जिथ वभ्रज्जिथ वभर्ष्ठ वभ्रष्ठ स्वरान्तादस्वतश्चेति क्ङिति सम्प्रसारणम्बाधकम् भृज्ज्यात् अभ्राक्षीत् अभ्रष्ट अभर्ष्ट क्षिपप्रेरणे क्षिपति चिक्षेप क्षिप्सीष्ट क्षेप्ता अक्षैप्सीत् अक्षिप्त कृषविलेखने कृषति कृषेत् चकर्ष कृक्षीष्ट क्रष्टा कर्ष्टा अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृक्षत् अकृक्षाताम् अकृष्ट अकृक्षत अकृक्षन्त मिलसङ्गमे मिलति मिमेल अमेलीत् अमेलिष्ट मुच्लृमोचने मुचादेर्नुम् मुचलुपलिप विद्लृ लिपषिच् कृत पिश विदामप्रत्ययेमुम् मुञ्चति मुमोच मोक्ता मुक्षीष्ट लिस्युषादेर्ङः अमुचत् अमुक्त लुप्लृच्छेदने लुम्पति लुलोप लुप्सीष्ट अलुपत् अलुप्त विद्लृलाभे विन्दति विवेद अविदत् अवेदिष्ट अनिडयमित्सेके वेत्ता ॥ ॥ ःः ॥ ॥

अकृष्टसकि अकृक्षत आतिसकोलोपोस्वरेइस्सलोपः अकृक्षातां मिलसंगमे अस्मिन्नेवगणेपरस्मैपदेषुमिलसंश्लेषणे इतिपठितस्यपुनःपाठः कर्त्तर्यप्यात्मनेपदार्थः मिलति मिलते मुचादेर्नुम् मुचादेःमुमितिच्छेदः मुचूलृमोक्षणे लुपूलृच्छेदने विदूलृलाभे लिपउपदेहे षिचक्षरणे कृतीच्छेदनेपिस् अवयवे खिदपरिघाते विदूलृलाभे व्याघ्रभूतिमतेसेटकः वेदिताभाष्यमते त्वनिटकः वेत्ता ॥ ॥ ःः ॥ ॥ ऊँनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ःः ॥ ५

लिपउपदेहे उपदेहोवृद्धिः लिपिसिचीतिङः अतितुवाङः अलिपत् रुसादित्तिसिलोपः अलिप्त अलिपत्त दूत्यास्येनुगशामितित्तुक् आनर्ष ओव्रश्चूच्छेदनेग्र हामितिसंप्रसारणं वृश्चतिणवादौ पूर्वस्येतिपूर्वावयवयोर्द्वयोरपिसंप्रसारणप्रसक्तौसत्यांपूर्वरेफस्यसंप्रसाणेऋकारः ततोनसंप्रसारणमितिपरिभाषयानिषे धात् सकृत्स्वंप्रवर्ततेदूतिन्यायाद्धापुनः वस्यसंप्रसारणंनवव्रश्चउदितोवेति वेट् वव्रश्चियस्कोरितिसलोपः छ्शषेतिषत्वं ष्टुत्वं वव्रष्ठऊदितोवेट् ॥
अवृश्चीत् इडभावेस्कोरितिसलोपः छ्शषेतिषत्वं षढोरितिकत्वं ततः सस्यषत्वं अव्राक्षीत् नन्वत्रशकारस्यकथंलोपः उच्यतेनकारजावनुस्वारपंचमो

लिपउपदेहे लिम्पति लिलिपिसिचीति अलिपत् अलिपत अलिप्त पिचक्षरणे सिञ्चति सिषिचे सिषिचिषे असिचत् असिचत असिक्त दूत्यासे ऋषीगतौ ऋषति ऋषेत ऋषतुः आनर्ष आर्षत् आर्षता आर्षितां आर्षीत् ओव्रश्चूछेदने वृश्चति वृश्च्यात् वव्रश्चिथ वव्रष्ठ वव्रश्च अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् व्यचव्याजीकरणे विचति विव्याच विविचतुः विच्यात् अव्याचीत् अव्यचीत् उछिउञ्छे उञ्छ ति उञ्छाञ्चकार औञ्छीत् उच्छीविवासे उच्छति उच्छाञ्चकार औच्छीत् ऋच्छगतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ऋच्छति ऋच्छेर्ना म ऋच्छेर्लिटिगुणः नुगशाम आनर्च्छ आनर्च्छतुः अर्च्छिता उब्जआर्जवे उब्जति औब्जीत् उब्जाञ्चकार औब्जीत् उभ्भृत्यागे उ म्भाञ्चकार लुभविमोहने लुभति लुलोभ लोभिता लोब्धा अलोभीत् ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ एतलिधातुषुसकारजः शकारश्चषाद्दुवर्गस्तवर्ग णः व्यचव्याजीकरणे। व्याजीकरणं छद्मकरणं ग्रहामितिसंप्रसारणंणवादौ पूर्वस्येति पूर्वस्यसंप्रसारणंचविविचतुः अतोहलादेर्लघोरिति वावृद्धिः अव्याचीत् ० अव्यचीत् १० उछि उंछे उछि उच्छी विवासे इमौभ्वादिगणेव्याख्यातौ इहपाठस्तु उंछति उछंती त्यक्ताद्यापोः शतुरितिनुम् विकल्पार्थः अप्रसत्येतु अप्यो रान्नित्यंनुम उंछंती ऋच्छेर्नाम ऋच्छते त्यान्नत्ययोनलिटिगुरुत्वाम्पादित्वात् प्राप्तेनिषेधः ऋच्छेर्लिटिगुणः ऋच्छतेर्गुणःस्यात् लिटि लुभविमोहने ० ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् ॥ इषुसहेतिवेट् लोभिता लोब्धा ॥ ॥ ❁ ॥ ॥

स्पृशकृपादीनांवेतिवाक्कारः छ्शषेति षत्वंष्टुत्वंस्प्रष्टास्पर्ष्टा कृषस्यऽशेतिवासिः सावनिटो नित्यमिति दृष्टिः अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् पक्षेहशषांतादिति सक् अस्पृक्षत् पच्छतीप्सायां ज्ञातुमिच्छाज्ञीप्सावुण्प्रत्ययेएच्छक: पिद्विदादिभ्योऽङिति भिदादित्वादङ् प्रत्ययेसंप्रसारणेचएच्छातनो ञ्जिर्डित् करणे इति ण्यंताद्गुणप्रत्ययेतुपृच्छक: ग्रहज्यामितिसंप्रसारणम् एच्छतिऋत्संयोगादिस्यकित्वान्नसंप्रसारणंपप्रच्छतुः स्वरांतादितिवेट् पप्रच्छिथ पप्रष्ठसृज सृजि दृशोरमित्यचोवेडितिथपिवेट् ससर्जिथससृजिथ दृशामितिरः सप्ताहुमस्जोःशुद्धेडिह्नेतोयुः मज्जथुः सुखेनसस्पशः रवेजवाइतिशस्यजः मज्जतिमस्जिनसो

स्पृशसंस्पर्शने स्प्रष्टा स्पर्ष्टा अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत् मच्छज्ञीप्सायाम् पृच्छति पप्रच्छिथ पप्रष्ठ अप्राक्षीत् सृजविसर्गे

सृजति सृजिदृशोरम्यमकिति सम्पर्जिथ ससर्ष्ठ स्रष्टा अस्राक्षीत् टुमस्जोशुद्धौ मज्जति मस्जिनशोर्झलि सेनुम् मङ्क्ता अमाङ्क्षीत्

विच्छगतौ विच्छायति विच्छायांचकार इषुइच्छायाम् गमाम्छः इच्छति इच्छेत् इच्छतु ऐच्छत् इयेष इयेषिथ एषिता ए

ष्टा ऐषीत् विशप्रवेशने वेष्टा अविक्षत् मृशआमर्दने अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् रिपिगतौ रियति पिपति रेता पेता ।

धिधारणे धियति क्षिनिवासगत्योः क्षियति षूप्रेरणे सुवति सविता कृविक्षेपे किरति चकार चकरतुः चकरुः उपात्किरतेः

सुडागमः छेदेऽर्थे हिंसायामनितेश्च उपस्किरति अकारीत् रुजोभंगे अरौक्षीत् अरौक्षाम् ॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ ॥

रितिनुम् स्कोरितिसलोपः मङ्क्ता विच्छतु दादिपाठसामर्थ्याद्धाय प्रत्ययांतादपिश्रः नत्वपूर्तेनविच्छायंतीति विच्छायतीसत्रवादीयोमितिनुम् विकल्पः

आयः इत्यायः प्रत्यायः विच्छायति। आयादयोनपिवेनिवायः कासादित्वाम् यतइत्यलोपः विच्छायांचकार इषुभाष्यवार्तिकमतेऽनुदित् गमांच्छ इतिछः

इच्छति इषुसहेतिवेट् एषिता एष्टा हशषांतादितिसक् अविक्षत् मृशआमर्शने आमर्शनंस्पर्शः कृषस्यऽशेतिवासिः कृषादीनांवेतिवारः अम्राक्षीत् एम॰

अमार्क्षीत् हशषांतादितिसक् अमृक्षत् रिपिनुधातोरितीयम् रिपति कृऋतइद्धातोरितीरकिरतिऋसंयोगादिस्यकित्वाद्गुणः चकरतुः कृङ्कृत्रऋदंतानां ८१

मितिवेदोऽदीर्घः करिता किरीता उपात् किरतेः सुट् छेदे ऽर्थे उपोपसर्गात्परस्य किरतेः सुडागमः स्यात् छेदे वाच्ये नान्यत्र हिंसायां प्रतेश्च उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्या
द्धिंसायां अट् द्वित्वव्यवधानेपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् उपात् किरत उपचस्कार उर्णैर्विदारं प्रतिचस्करेन वैमितिमाघः कर्मणि लिट्॥ लिश गतौ ॥ हशपां तादि
तिसक् अलिक्षत् खिद मुचादेर्नुम् खिंदति अयं दैन्येपि दिवादौ च वर्त्ततेपि स अवयवे मुचादेरिति नुम् पिंसति अयं दीपनायामपि त्वस्य रूपाणि पिंस तु दीपय
ति स्यये ॥ इति पं ओविजी भयचलनयोः प्रायेणायमुत्पूर्वः ॥ उद्विजते विजेः परइडादिप्रत्ययो ङित् इह ओविजी तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते ननु विजिरप्य

भुजो कौटिल्ये भोक्ता अभौक्षीत् अभोक्ताम् छुप स्पर्शे छोप्ता अच्छौप्सीत् रुश रिश हिंसायाम् रोष्टा रोष्टारौ अरुक्षत् रेष्टा रेष्टारौ
अरिक्षत् लिश गतौ लेष्टा अलिक्षत् खिद परिघाते मुचादेर्नुम् खिन्दति खेत्ता अखैत्सीत् पिश अवयवे पिंशति पेशिता ०
इति पम् जुषी प्रीतिसेवनयोः जुषते ओविजी भयचलनयोः विजते विज इट् परइडादिप्रत्ययो ङित् विजिता ओलजी ओलस्जी
व्रीडे लजे ललज्जे पृङ् व्यायामे अयं कि ऋतो रिङ् भवति अकारे प्रत्यये यकि च तुधातोः व्याप्रियते व्यापरिष्यते व्यापृत व्या
पृषाताम् मृङ् प्राणत्यागे म्रियते र्लुङ् लिङोश्च तुर्थेवात् म्रियते ममार ममर्थ मृषीष्ट अमृत दृङ् आदरे आद्रियते आदद्रे
आदृषीष्ट आदर्ता आदृता धृङ् अवस्थाने ध्रियते अध्रियत लोपो ह्रस्वाज्झसे अधृत ॥ इति तुदादयः ॥ ॐ ॥

आवे इति जुहोत्यादि व्याख्यानात् पृङ् व्यायामे प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः अयकि तु रुत्वा सर्वदिशोम्रा न्नेङित्वादंत्यादेशः मृङ् म्रियते लुङ् लिङोश्च तुर्धातः ॥
मृङ् म्रतुर्लुङ् लिङोश्च परतः आत्मनेपदं स्यात् अन्यत्र पं अयकी तिरिङ् तुधातोरितीयू म्रियते उ रिति न गुणः मृषीष्ट हृस्वः इतीट् मरिष्यति लोपो ह्र०
स्वादिति सिलोपः अमृत अम्रत प्रसंये म्रियमाणः दृङ् प्रायेणाङ् पूर्वः तथाद्रियंते न बुधाः सुधामपि ॥ इति श्रीहर्षेकृत्यात् ॥ इति तुदादयः ॥ ८ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये विनमयोव्यतिहारः नाक्र्यादेः नाक्र्यादेरितिच्छेदः क्रीणादिर्यस्य सक्र्यादिस्तस्मान्नाप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु ईहसे ईहसेइति च्छेदः ङित्यदुरित्यतोङितीत्यनुवर्ततेनातः नाश्यातइतिच्छेदः चनातः ङित्यदुरित्यतोङितीत्यनुवर्तते आतोलोपइति चङितिहसेईविधानात्परिशेषात् सरेइतिलभ्यंनाइत्यविभक्तिकं नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च आतोनोदनतइत्यत नात इत्यालोपे क्रीणंते नुष्यातोरितीपृविक्रिये अनिटोनामिवइतिवृद्धिः अक्रैषी

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये नाक्र्यादेः कर्तरि चतुर्षु क्रीणाति ईहसे नाइत्यस्याकारस्य ईङिति हसे क्रीणीतः नातः नाइत्यस्याकार स्यलोपोङितिस्वरे क्रीणन्ति क्रीणीते चिक्रयिथ चिक्रेथ अक्रैषीत् अक्रेष्ट मीपृ तर्पणे कान्तौ च पिप्रिये श्रीञ् पाके अ श्रैषीत् मीञ् हिंसायाम् मीनाति मीनाति मिनोतीत्यात्वम् ममौ मिम्यतुः ममिथ ममाथ मासीष्ट माता अमासीत् स्कुञ् आप्लवने स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुञ्भ्यो नुर्नाच स्कुनोति स्कुनुवन्ति स्कुनुवीत स्कुनुनाम् स्कुनाति अस्कुनीत् चुस्कुवि षे अस्कौषीत् अस्कोष्ट स्तम्भु इरस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भु अवरोधने एतेयवन्तः वेःस्तम्भ्वादीनांसस्यषःस्यात् विष्टभ्नोति विष्ट भ्नाति विष्कभ्नोति विष्कभ्नाति॰॥ ॥

त् अक्रेष्ट प्रीयतर्पणे कान्तौ च कांतिकामनामीञ्मीनाति मिनोतीत्यात्वं ममौ नु धातोरितिस्त्वं बाधित्वा अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्येतियः मिम्येमीयात् मा सीष्टमाता मास्यति मास्यते ८ अमास्यतयमिरम्मिनमाना मिती इसको अमासीत् अमास्त संभुइरस्तुभुस्कंभुस्कुञ् भ्यो नुर्नाचस्तंभ्वादय श्चत्वारः सौत्राःस वैरोधनार्थाः इत्येकेमाधवस्तुप्रथमरूती योस्तंभार्थौ द्वितीयो निष्पोषणार्थः॥ चतुर्थोधारणार्थः इत्याहसर्वेपरस्मैपदिननोलोपः इतिनलोपः स्तभ्नोति

हलःश्नःशानज्झौ। हलः श्नः शानच् झौ इति च्छेदः हल इति धातोर्विशेषणं अत्र इत्यारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेः हेर्लुक् स्तभान इति नोवेतिङः अस्त
भ्नात् प्वादेर्ह्रस्वः प्वादेर्ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु स्तॄञ् ऋत्संयोगादिस्यकित्वाद्गुणः तस्तरतुः ऋत इद्धातोर्विहसे इति दीर्घः स्तीर्यात् स्तीर्छादेश्चेतीटा न दीर्घः
स्तरिषीष्ट वृङ् वृञित्विनेटो दीर्घः स्तरिता स्तरीता येसरि टोन दीर्घः इति न दीर्घः अस्तारिष्यम् उदोष्ठ्यपोरुर्योर्विहसे इति दीर्घः वूर्यात् अवारीत् पेसेरि
तिन दीर्घः अवारिषं आतितु ऋदंताभिसश्लेरिति वेट् अवरिष्ट अवरीष्ट उरितिनगुणोनयोरुर इत्युव् योरिति दीर्घः अवूर्ष्ट धूञ् स्वरतिसूतीति वेट् दुधवि

हलःश्नःशानज्झौ हलः परस्य श्नः शानज्झौ परे स्तभान स्कभान। अस्तभत् अस्तम्भीत् युञ् बन्धने युनाति योता।
क्नूञ् शब्दे क्नूनाति अक्नावीत् द्रूञ् हिंसायाम् द्रूणाति द्रविता पूञ् पवने प्वादेर्ह्रस्वः कर्तरि चतुर्षु पुनाति अपावीत्।
लूञ् छेदने लुनाति अलावीत् स्तॄञ् आच्छादने स्तृणाति तस्तार तस्तरतुः स्तीर्यात् स्तरिषीष्ट स्तीर्षीष्ट अस्तारीत् अस्त
रीष्ट अस्तरिष्ट अस्तीर्ष्ट कॄञ् हिंसायाम् कृणाति चकार करिषीष्ट कीर्षीष्ट वॄञ् वरणे वृणाति वूर्यात् वरिषीष्ट वूर्षीष्ट
अवरिष्ट अवरीष्ट अवूर्ष्ट धूञ् कम्पने धुनाति दुधविथ दुधोथ धविता धोता अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ग्रह उपादा
ने ग्रह्णाति जग्राह ग्राह्यात् ग्रहीषीष्ट ग्रहीता अग्रहीत् अग्रहीष्ट इत्यादि शॄ हिंसायाम् शृणाति शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा।
लिटि किति शशरतुः शश्रतुः शीर्यात् शरीता पॄ पालनपूरणयोः पृणाति पपरतुः पप्रतुः पूर्यात् ॥ ॥ ॥ ॥

यदुधोथ स्तुसुधूञ्भ्यामितीट् अधावीत् ग्रहामिति संप्रसारणं गृह्णाति गृह्णीते इटोग्रहामिति टो दीर्घो वक्तव्यः एकस्वरादिति किं जाग्रहिता इत्यादौ य
ङ्लुकि माभूत् ग्रहेर्विहितस्य किम् याहितः अत्र नेर्विहितत्वान्न दीर्घः प्रकृतस्य टोग्रहणात् ग्राहिता ग्राहिष्यति इत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः इत्यापि
शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा लिटि एषां ह्रस्वो लिटि वा शश्रतुः अन्यत्र ऋत्संयोगादिस्यकित्वाद्गुणः शशरतुः किति इति निषेधस्य ऋदिति नियमेन बाधः ॥ ॥ ५

वे० भा० शशिरिवशश्रिवकृजइतिनोरहते प्वोर्विहसेदइतिदीर्घः शीर्यात् ह्रइः हसिनितिवे नेदीर्घः शरिता शरीता कृणाति कृणीयात् कृणातु अशर्णात् अशरांचकार ईर्या

टी० स्तु० त् अरिता अरीता अरिष्यति अरीष्यति आरिष्यत् अरीषात् आरीत् ज्याग्रहामितिसंप्रसारणं दीर्घसदीर्घइतिदीर्घे ह्रते प्वादेर्ह्रस्वः इतिजिनाति रीगतिरेषण

४९ योः रेषणंवृकशब्दः लीलीडोरिस्यात्वंवाललौ लिलाय ह्रात्वाद्रस्वः प्वादायोपि क्षीषपित्वादङ् क्षियाज्ञाज्ञाजनोजेतिजादेशः जानातिवंधवंधनेनोलोपः

वृवरणे वृणाति ववरतुः वूर्यात् भृभर्त्सनभरणयोः भृणाति मृहिंसायाम् मृणाति दृविदारणे दृणाति ददरतुः ददृतुः जृव योहानौ जृणाति नृनये नृणाति कृहिंसायाम् कृणाति ऋगतौ ऋणाति अराञ्चकार ईर्यात् अरिता अरीता आरीत् गृ शब्दे गृणाति ज्यावयोहानौ ग्रहांकुितिच जिनाति जिज्यौ जिज्यतुः जीयात् अज्यासीत् रीगतिरेषणयोः रिणाति रिर्यतुः ली श्लेषणे लिनाति ललौ लिलाय लिल्यतुः लाता लेता अलैषीत् अलासीत् व्लीवरणे व्लिनाति प्लीगतौ प्लिनाति ॥ इतिप्वा दयः ॥ व्रीवरणे व्रिणाति भ्रीणाति भ्रीभयभरणयोः भ्रीणाति क्षीषहिंसायाम् एषान्त्रयाणाम्वाह्रस्वः ज्ञावोधने ज्ञाजनो र्जा जानाति बधबन्धने बध्नाति बबन्धिथ बबद्ध भंत्स्यति अभांत्सीत् अबान्द्धाम् मन्थविलोडने मथ्नाति श्रन्थग्रन्थ संदर्भे शश्राथ शश्रन्थ जग्राथ जजन्थ कुथकुन्थसंश्लेषणसंक्लेशनयोः चुकोथ चुकुन्थ मृद मृड उत्क्लेदे मृदान

इतिनलोपः वधानि हलादानहावित्यात अतइतिहेर्लुक् वधान आदिजवानामितिभत्वम् ॥ मृडान गुधरोषे गुध्नाति ॥ ॥

भंत्स्यति सावनिटोनिसममितिवृद्धिः अभांत्सीत् तथोरिति तस्य धत्वं दसादितिसिलोपः अबाद्धां अभांत्सु श्रंथविमोचने प्रतिहर्षयोभित्यस्य श्रंथस्य ग्रंथ

संदर्भेइत्यर्थः भेदात् ग्रंथेभ्यः पुनःपाठः श्रंथिग्रंथि इत्यादिनाकित्त्वपक्षे एत्वपूर्वलोपौ शश्रंथतुः उजमेतुशश्राथशश्रंथेति माधवः तत्रमूलंमृग्य॰ राम०

क्षोदे मृदमृडषुत्वंमृड्णाति ॥ ॥ ॥ ॥ ४९

कुषनिष्कर्षे अन्तर्गतस्यबहिर्निष्कासनंनिष्कर्षः निरःकुषोवसादेरिड्वानपिनिपूर्वात् कुषेपरस्यवसादिप्रत्ययस्यइड्वास्यात् इड्पक्षेनिरकोषीत् अनपिइड्
भावेहशषान्तादितिक्सक् निरकुक्षत् क्षुभ्नादिषुनणत्वं क्षुभनादिराकृतिगणः गाभतुभभ्वादौदिवादौचक्लिश्नूनशादितिक्लुशत्वनिषेधः क्लिश्नातिऊ
दितोवेतीट् अक्लेशीत् इड्भावे हशषान्तादितिक्सक् अक्लिक्षत् पुष अनिट्केषुपुष्यतियप्रत्ययेननिर्देशादयंसेडितिभावः पोषिता खचखवहिठभू

कुषनिष्कर्षे कुष्णाति कुषाण निरःकुषोवसादेरनपिड्वा निष्कोषित्वा निष्कोष्टा निरकोषीत् निरकुक्षत् क्षुभसंचलने क्षु
भ्नादिषुनणत्वम् क्षुभान णभतुभ हिंसायाम् नभ्नाति क्लिशुविबाधने क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् अशभोजने अ
श्नाति आशीत् उध्रसउञ्छे ध्रस्नाति उकारोधात्ववयव इत्येके उध्रसाञ्चकार विषविप्रयोगे विषाणवेष्टा अविक्षत् पुषपु
ष्टौ पुषाण पोषिता मुषस्तेये मोषिता खचखववहिढभूतप्रादुर्भावे ॥ खच्नाति वस्यऔने खौनाति हिष्णाति जिहेढ हेढि
ता इतिपम् हड्ःसम्भक्तौ वृणाति वहृषे वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत्त ॥ इतिक्र्यादयः ॥ ॥ ९ ॥ ॥

तप्रादुर्भावेभूतप्रादुर्भावः अतिक्रान्तोत्पत्तिः अलंखच नातिखवावस्य औनेखवोहान्तोकारस्य औत्वंभवति नाप्रत्ययेपरेफलादेर्लोहसांतत्वाभावात्
हशषान्तदन्तहावितिनजनः खौनीहि एत्वं हिड्णाति इतिपं हड्ःसम्भक्तौ संभक्तिर्भजनंक्र्यादेरितिनेट् वहृषे हड्ः वृत्रऋदन्तात्सिस्योरिड्वास्यात् ऋदन्ताना
मितिवेत्योदीर्घः वरिता वरीता इड्भावेलोपोहृस्वादितिसिलोपः अवृत इत्यात् ॥ ॥ इतिक्र्यादयः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ० ॥ ॥

चुरस्तेये चुरादेर्णिः चुरादेः णि इतिच्छेदः चुरआदिर्यस्य सचुरादिस्तस्मात् चुरादेर्गणात्स्वार्थेणिः स्यात् उपधायालघोरितिगुणः धातुत्वात्तिप् आवादिगु णायादेशौणिलक्षरितेनउभेइत्युभयपदं चोरयति चोरयते चोरयेत् चोरयेत चोरयतु चोरयतां अचोरयत् अचोरयत चोरयांचकार चोरयांचक्रे णिरिति णिलोपः चोर्यात् चोरयिषीष्ट चोरयिता चोरयिष्यति चोरयिष्यते ८ अचोरयिष्यत् अचोरयिष्यत ९ लुङि अचूचुरत् अचूचुरत १० चितिस्मृत्याम् ॥ चिंतेतिपठितव्येइदित्करणं णिप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वेज्ञापकं सर्वेपि चुरादयोविकल्पेनणिप्रत्ययंलभंते इत्यर्थः तेनचिंत्यात् चिंतत्ते इत्यादौनेनलोपः ॥ इत्यनेननलोपोनयत्रिसंकोचने यंत्रयतिपठितुंशक्यंयत्तु इदित्करणात् यंत्रतीतिमाधवेनोक्तम् तच्चिंत्यंयत्र इत्यत्र नकारेपठितेपिनोलोपः ॥ इत्यनेनलोपो

चुरस्तेये चुरादेः स्वार्थेणिः साधातुः चोरयति चोरयते चोरयांचकार णेः चोर्यात् अचूचुरत् चितिस्मृत्याम् चिंतयति चिंतयते अचिचिंतत् चुरादेर्णिर्वेतिकेचित् चिंतति यत्रिसंकोचने यंत्रयति अययंत्रत् ओलडिउत्क्षेपे ओलण्डय ति स्वरादेःपरः ओकारइदित्येके लण्डयति पीडअवगाहे पीडयति भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामोपधाया ह्र स्वोङ्परेणौ अपीपिडत् अपिपीडत् ० ॥ ५ ॥ ०

नलभ्यते नकारस्यानुपधत्वात् चिंत्यादित्यत्रतु चिंतसत्या मिति नकारोपधापाठेनस्यलोपःस्यादेवेति तद्वारणायक्रियमाणईकारस्तुज्ञापकः इतिभावः ॥ ओलडिउत्क्षेपणे ओदितकरणंल्वाद्योदितश्चेति धातोरव्यवहितस्यतकारस्यनत्वार्थमितितद्व्याडित्येकेलंहः ओदिद्धलादिद्व्यवधानेपितत्वमिस न्नलडिनः भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडांवोपधायाह्रस्वोङ्परेणौ एषामुपधायाह्रस्वोवास्यात् अङ्परोयस्मात्सोङ्परस्तस्मिन्णिप्रत्ययेप रे भ्राजभासदीप्तौ भाषव्यक्तायांवाचि दीपीदीप्तौ जीवप्राणधारणे मीलनिमीलने पीडअवगाहे ह्रस्वपक्षेलघोदीर्घः इतिपूर्वस्यदीर्घः । अपीपिडत् ह्रस्वाभावे अपिपीडत् ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ५ ॥ ॥

प्रथ प्रख्याने। प्रख्यानं कथनं स्वार्थे णौ ज्ञपादिमित् इति वक्ष्यमाणेन मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः प्राथयति। स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां पूर्वस्यात् ङ् परे णौ एषां द्वित्व
रूपस्यात्वं स्यात् अङि परे णौ। अङि लघावित्यस्यापवादः। स्मृ चिंतायां दृ भये त्वर संभ्रमे। प्रथ प्रख्याने म्रद मर्दने स्तृञ् आच्छादने स्पश बाधनग्रंथनयोः
उपधाया ऋवर्णस्य ॠत् ह्रादेङ् परे णौ ऋवर्णोपधस्य धातोरुपधाया ऋत्वं स्यात्। अङ् परे णौ। इरारामपवादः ऋकारोपधे धातोरुपधाया ऋत् इङ् इति।।
अचीकृतत् इत्यादौ इर् प्राप्तः अमीमृजत् इत्यत्र मृजेर्वृद्धिरित्यार् प्राप्तः इत्येषामुदुपधानामुपधाया लघोरिति अपीपृथत् इत्यादावर् प्राप्त इति विवेकः।। ॥
अशादने प्रायेणायं विपूर्वः विश्राणनं वितरणं ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ज्ञप धातुर्ज्ञापने च मित्प्रत्ययं लभते मित्संज्ञकश्च प्रतिपद्यते इति चेतना चुरादौ य

प्रथ प्रख्याने प्राथयति प्राथ्यात् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां पूर्वस्य अत् इङ् परे णौ इत्वापवादः अपप्रथत् पृथ प्रक्षेपे
पर्थयति उपधाया ऋवर्णस्य ॠत् ह्रादेङ् परे णौ इरारामपवादः अपीपृथत् अपपर्थत् भक्ष अदने अबभक्षत् श्रण दा
ने विश्राणयति विश्राणयांचकार अशिश्रणत् अशश्राणत् तड आघाते अतीतडत् ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् मि
तां ह्रस्वः मितान्धातूनामुपधाया ह्रस्वो णौ ज्ञपयति अजिज्ञपत् यम वेष्टने मित् यमयति अयीयमत् चह चय परिक
ल्कने मित् चहयति अचीचहत् चपयति अचीचपत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ मिर्वेष्टने मित्॥ चुरादौ य

मधातुर्वेष्टने मित् ननु परिवेष्टने मित् मितां ह्रस्वः मितां ह्रस्वः इति च्छेदः मङ्गत्येषां ते मितः तेषां घटादयो मितः इति मित्संज्ञकानां च ग्रहणं यमयति
चंद्रं परिविष्टे परिवेष्टं करोतीत्यर्थः यम धातुश्चुरादौ घटादौ च यामयतीत्यादौ तु घटादौ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्त्वेति भोजने एव मित्संज्ञकः॥ य
मयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः अन्यत्र आयामयति द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः जनीजॄष्क्नसुरंजोऽमन्ताश्च इति सर्वार्थेषु मित्त्वे सिद्धे विशेषार्थवचनं
चह चय परिकल्कने मित् परिकल्कनं दंभः शाठ्यं च अदंतेषु कथादिषु वक्ष्यमाणस्य तु अदंतत्वेनाग्लोपित्वान्नाङ् कार्यं अचचहत्॥ ॥

रहत्यागे मितकथादेस्तु अरहत् चिञ्चयने रचनायामिदं पंचिस्फुरोर्णौवात्वंवा अनयोरात्वंवास्यात् णिमत्स्वयेपरेशतोऽजौपुक् एतेऽजौपुक् इणिच्छेदः आ
चआवानयोः समाहारोऽस्ति तस्य आत्वेपुकिहूस्वेचचपयति आत्वाभावेचययति स्वार्थेणौज्ञपादिभ्योऽन्ये मितोनतेनशमादीना ममंतत्वं प्रयुक्तं मित्वंनमुख्य
मतेपंचज्ञपादयः मतांतरेसप्त कृतसंशब्दने धातोरुपधायाऋतइद्वानतुऋतइद्इतिसूत्रेधातोः ऋतइद्इतिव्याख्याने सिद्धमित्थंकिमनेनसूत्रेणेतिचे
न्नैवं तथाहिसति ऋकारोमति इत्यत्रापि इत्प्रसंगःस्यात् उपधायाऋवर्णस्य ऋ इद्वेति पक्षेऽउःलघो हूस्वइति इत्वेकृतेलघोर्दीर्घः इतिदीर्घः अचीकृत
त्पक्षे अचिकीर्तत् १० आकुस्मादात्मनेपदिनः कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदंचितिसंचेतनेसंचेतनंमूर्छाद्य

रह त्यागे रहयति अरीरहत् वल प्राणने वलयति अवीवलत् चिञ् चयने मित् चिस्फुरोर्णौ वात्वम्वा एतेऽजौपुक् ऋ धातो

रादन्तस्य जौ पुक् चपयति चययति अचीचयत् अचीचपत् अचीचयत् अचीचपत् स्वार्थे णौ ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न०॥

कृत संशब्दने धातोरुपधाया ऋत इद्वा कीर्तयति उपधाया ऋवर्णस्य इद्वा अचीकृतत् अचिकीर्तत् आकुस्मादात्मनेपदि

नः चित संचेतने चेतयते अचीचितत दशि दंशने अददंशत आकुस्मीयमात्मनेपदं णिसंनियोगे नैव दंशतिनलोपो न

सञ्जिसाहचर्यात् भ्वादेरेव तत्र ग्रहणात् तन्त्रि कुटुम्बधारणे तन्त्रयते कुटुम्बयते अतन्त्रत् अचुकुटुम्बत् मन्त्रि गु

प्तभाषणे मंत्रयते शमलक्ष आलोचने शामयते दिव परिकूजने गृध विज्ञाने विद चेतनाख्याननिवासेषु वेदयते॥ ॥

वस्थानिवृत्तस्तत्कालिकज्ञानं शमलक्ष आलोचने ननुनिशामय तदुत्पत्तिमितिकथंसंगच्छते आकुस्मीयत्वादात्मनेपदे निशामयस्वेतिरूपस्य सर्वसंम
तत्वादितिचेद्दिशमुउपशमेइत्यस्मात् णिप्रत्ययः तर्हिमंतत्वान्मित्वेसतिहूस्वेनभाव्यंअत्राहुः स्वार्थण्यंतादस्मात् धातोःप्रेरणे इतिणिप्रत्ययेनिशामये· राम०
तिरूपंज्ञानीहिवर्तंचनिर्वृत्तप्रेषणाद्यानेःप्राक्तनेर्थेणिणिष्यतेइतिसिद्धांतः॥स्वार्थेणौज्ञपादिभ्यइतिमित्त्वनिषेधः शामयतेविदचेतनाख्याननिवासेषुसत्ता ५१
यांविद्यतेज्ञानेवेत्तिविंतेविचारणे विदन्ति·विंदते·विंदति·प्राप्तौ अपलुकृनम् शिष्येदंक्रमात्॥ ॥ ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ ॥ ॥

कुस्म नाम्नो वा अन्येष्वपि दृश्यते इति सूत्रे अन्येभ्योपीति वक्ष्यमाणेन कुर्यात् स्मर्यते ई. प्रत्यये लोपे समासे च कृते निष्पन्नं कुस्मेति नाम कण निमीलने एकनेत्रनि मिलने एवायं शब्दस्वभावात् काण्यादीनां कणरणभणेति सूत्रेण अडि लघोर्ह्रस्व इति ह्रस्वो विकल्प्यते अचीकणत् अचकाणत् नवगण्यामुक्तेभ्यो हिंसार्थेभ्यः स्वार्थे णिः नवगण्यामुक्ताः हिंसार्थाः स्वार्थे णिप्रत्ययः लभंते घातयति हंतीत्येतौ समानार्थौ अचकाणत् भूमिश्रीकरणचिंतनयोः भावयति मिश्रीकरो

कुस्म नाम्नो वा कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने अथवा कुस्मेति नामधातुः कुत्सितस्मयने अथवा कुस्मेति नामधातोर्णि
कुस्मयते अचुकुस्मत् कण निमीलने काणयति अचीकणत् अचकाणत् हिसि हिंसायाम् नवगण्यामुक्तेभ्यो हिंसार्थे
भ्यस्स्वार्थे णिः हिंसयति ज्ञा नियोगे आज्ञापयति अजिज्ञपत् भूमिश्रीकरणचिन्तनयोः भावयति णिनिमित्तस्वरादेशो।
हि लेकर्तव्ये स्थानिवत् अवीभवत् लोकृ लोचृ परिभाषणे नरितः ऋदित्शास्वोश्वाङ्गुपधाया ह्रस्वो न अलुलोकत्॥
अलुलोचत् धूञ् कम्पने धूञ्प्रीञोर्नुक् णौ धूनयति धवति धवते प्रीञ् तर्पणे प्रीणयति प्रपति अथादन्ताः कथ वाक्य
प्रबन्धे यतः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धिर्न कथयति अग्लोपिनो नाङ्कार्य्यम् अचकथत् वर ईप्सायाम् वरयति अ
ववरत् अवरतां गण संख्याने गणयति गणेः पूर्वस्य ई ह्राङ् परे ओ अजीगणत् अजगणत् स्तन गदी देवशब्दे स्तन
यति गदयति अतस्तनत् अजगदत् ०॥ ॥ ९९ ति विंततिविस्पर्यः नरितः ऋकार इत् यस्य स नरित् शास्तु अनुशिष्टौ धूञ्प्रीञोर्नुक्

णौ अनयोर्नुगागमः स्यात् णिप्रत्यये धूञ् कंपने प्रीञ् तर्पणे अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ चुरादौ च स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये काव्ये धुनोति चंपकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटनातिमुक्तं वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चंदनमंजरीषु १ अथादंतावक्ष्यमाणेषु धातुषु अंत्यावयवो अकारो विवक्षितो मत्वर्थाणार्थः इत्यर्थः कथ वाक्यप्रबंधे इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः कथयति अग्लोपिनो नाङ्कार्य्यं

चं॰प्र॰ अवइइउउऋ आ च तेषां समाहारो व्य अव्यस्य लोपो अस्यास्तीति अव्यलोपी तस्य अव्यलोपिनो धातोरङ् निमित्तं कार्यं न स्यात् तत्किं अङि लघोर्ह्रस्व

टी॰सु॰ इत्युपधाया ह्रस्वत्वं पूर्वस्येत्त्वं च लघोर्दीर्घश्च इति दीर्घोङ् कार्यं ॥ पतगतौ वा ॥ ण्यंतः चाश्रदंत इत्येके पतयति पतति अनेकस्वरत्वात्कासादि

५२ प्रत्ययादित्याम् पता चकार स्यत इत्यल्लोपः अपतीत् ण्यंतस्तु पातयति अपीपतत् स्तनगदद्देवशब्दे स्तनादेर्ण्यंतादित्नुरितित्नुः स्तनयित्नुर्वला

हक सप्रत्ययेति स्तनयिष्यति रवप्रतिमत्ने प्रतिमल्लो गुणाधानं स्पृह ईप्सायां प्राप्तुमिच्छा ई प्सा भाम क्रोधे अबभामत् इत्यत्राग्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तन्नो

पतगतौ वा वाण्यन्त इत्यर्थः पतयति पतति पतयाञ्चकार पताञ्चकार अपपतत् वादन्त इत्येके पातयति अपी

पतत् रवप्रतियत्ने रचयति अररचत् सूत्रवेष्टने सूत्रयति मूत्रप्रस्रवणे मूत्रयति असुमूत्रत् कलगतौ संख्याने च॰

कलयति अचकलत् स्पृह ईप्सायाम् स्पृहयति भामक्रोधे अबभामत् स्तूपे स्तूने स्तूपयति सूत्रवेष्टने सूत्रयति

असुसूत्रत् मूत्रप्रस्रवणे मूत्रयति असुमूत्रत् ऊनपरिहाने ऊनयति निनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवत्

स्वरादेः परः औनिनत् अर्थङ् याचने अर्थयते आर्थत ॥ संग्रामङ् युद्धे असंग्रामत अन्ध दृष्ट्युपघाते आन्द

धत अङ्क अङ्क पदे लक्षणे च आचकत आञ्जगत ॥ ॥ इति चुरादयः ॥ ॥ अङि लघोर्ह्रस्व इति ह्रस्वो न स्यच्च ये शून्येपि

स्पृनोतु जेनस्तस्य कर्मपि शुन्यं लुङि अस्पृस्पृहत् ऊनपरिहाने निनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवत् निमस्ययो निमित्तं पस्पर्द्ध इह शः स्वरस्थाने आदे

शः सस्थानिना तुल्यं स्थानिवद्भवति द्वित्वे कर्त्तव्ये स्वरादेः पर इत्यनेन नशब्दस्य द्वित्वं उनस्त्वं डेयन इति अल्लोपः औनिनत् अर्थङ् याचने कथादित्वदुपधावृद्धि

दीर्घ पूर्वस्येत्त्वविरहेणाभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य निषेधेन गृहे मगप्रभृती मुपधागुणस्य च व्यावर्त्तने सा॰

नादंतत्वं सार्थकं इह हल्लदंतत्वे प्रायुक्तफलाभावात् किमर्थमिदं तत्त्वमुच्यते वोपदेवस्तु धातोर्नामिन इति वृद्धौ कृतायां णौ पुक् अर्थापयति इति ५२

रूपमाह शाकटायनास्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाहुः तन्मते कथापयति गणापयतीत्यादि ॥ ॥इति चुरादयः॥ ॥

उदुटौभवतोपस्यपञ्चप्रत्यय संधिजः अंतस्यंतंविजानीयात् शेषोवर्गीयउच्यते १ इतिकारिकायाम् धातोःप्रेरणेप्रयोजकःप्रेरकःसचचेतनाचेतनसाधारणो
नविवक्षितःसचक्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपःदेवदत्तःपाचयतिगमयति इत्यादौसिद्धः भिक्षावासयतिसंज्ञामोवासयतोत्यादौतुफलरूपःतस्यव्यापारःप्रेरणंभ
त्यादेनिक्रुष्टस्यप्रवर्तनाप्रेरणमात्रेत्यर्थः धातोर्णिप्रत्ययःस्यात् प्रेरणेर्थेननुयदिधातोःप्रेरणेणिर्भवतिलोट् तदाप्तेर्लोटश्चपर्यायःस्यात् ततश्चेदानीयच्छ
तुभवानितिवक्तव्येप्रच्छयतीतिणिप्रत्ययेनापिप्रयुज्येतेतिणिप्रत्ययेनापिप्रयुज्येतेतिचेन्नैवंतथाचप्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितायाःप्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तेःस्याणिप्र
त्ययस्यार्थः॥प्रयोज्यानुपहितप्रयोजकप्रवृत्तिस्तुलोडर्थइत्युभयोर्भेदःउक्तंचद्रव्यमात्रस्यप्रैषेप्रच्छादेर्लोड्विधीयते सक्रियस्यप्रदाप्रैषःतदाप्तंसवि

धातोःप्रेरणे प्रयोजकव्यापारेर्थेधातोर्णिःप्रत्ययस्स्यात् भवन्तंप्रेरयति भावयति भावयते भावयाञ्चकार अड्स्ययोः ॥ ८० ॥ णिजधिः
पूर्वस्योकारस्येत्स्यवर्णपलजकारे पवर्गपरे युपरतः अबीभवत् मूङ्बन्धने मावयति मावयते अमीमवत् पावयति अपी
पवत् अलीलवत् रुशब्दे अरीरवत् अजीजवत् स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनामड्स्ययोः पूर्वस्योलम्वाऽ
वर्णपरधात्वक्षरे परे असिस्रवत् असुस्रवत् अशिश्रवत् अशुश्रवत् अदिद्रवत् अदुद्रवत् अपिप्रवत् अपुप्रवत्०
अपिप्लवत् अपुप्लवत् अचिच्यवत् अचुच्यवत् नरितः अशशासत् अडुढौकत् ण्यन्ताण्णिः चोरयति अचूचुरत्०
हनोघत् हन्तेर्घदादेश इणावर्जिते णिणाति घातयति अजीघतत् शब्देरगतौ तोऽन्त्यो शातयति अशीशतत् गतौतु शादयति
प्रयोणिचः भवंतंप्रेरयति भावयति णिस्वरितेतउभेइत्युभयपदंभावयते भावयेत भावयेत भावयतुभावयतां अभावयत् अभावयत कास्यादिप्रत्ययादित्या
मू०भावयांचकार भावयाञ्चक्रे णोरिनिणिलोपः भाव्यात् भावयिषीष्ट भावयिता भावयिष्यति भावयिष्यते अभावयिष्यत् अभावयिष्यत अड्स्ययोःपूर्व
स्योकारस्येत्त्वंपवर्गयलजकारेष्ववर्णपरे युपरतः द्वित्वरूपमुत इत्वंभवति अवर्णःपरोयेभ्यस्तेऽवर्णपरास्तेषुपुयलजेषुपरेषुअवर्णपरेषुकिंजगुन०॥

विपनि भूस्नापा नेङ् हिंस्रेति अङिमूङ् बन्धने अमीमवत् पुमिश्रणे अपीपवत् रुशब्दे अरीरवत् लूञ्छेदने अलीलवत् जुगतौ सौत्रोयंधातुः अजीज
वत् स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति नामङ्सयोः पूर्वस्येत्वंवा अवर्णपरे धात्वक्षरेपरे स्रुगतौ श्रुश्रवणे द्रुगतौ प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ अक्षर शब्देः
अवर्णपरः अवर्णपरेकिं सुस्रुषति अपिप्रवत् अपुप्रवत् अचिच्यवत् ण्यंतात् स्मिः स्वार्थेण्यंता द्धातोर्ञिस्यात् प्रेरणे अपवादत्वाद् द्विंवाधित्वाञ्ञे
रितिञिलोपः चोरयति अङिलघोह्रस्वइतिह्रस्वः लघोर्दीर्घः नत्वण्लोपित्वाद्दहयोरप्यसंभवः अचुचोरदित्येवरूपंस्यात् उच्यते अङास्थितस्यत्र
निमित्तत्वेनाश्रयणादसंभवः हनोघतञ्ञितिणितिघातयतिञिणितिकिंहंताशब्देगतौतौनोशब्देञौतोंगादेशःस्यात् नतुगतौ शातयतिगतौतुगाःशादय

ग्नौताओपुक् पुकिगुणः अर्पयति आर्पियत् दापयति अदीदपत् धापयति अदीधपत् स्थापयति तिष्ठतेरइत्युपधाया
इत् अतिष्ठिपत् पादेर्पुक् पाशोछोसोह्वेञ्व्येञ्वेञां पुकुञौ पापयति पिवतेरङि पूर्वस्यईकारउपधायालोपश्च ॥ अपीप्य
त् शापयति अशीशपत् छापयति अचिच्छपत् सापयति असीषपत् ह्वापयति ह्वयतेर्ण्यन्तस्याङ्सयोस्तम्प्रसारणं
युगभावश्च अजूहवत् अजुहावत् व्यापयति अविव्यपत् वापयति अवावयत् पातेर्ञौलुक् पालयति अपीपलत् ॥

तिगोर्विदः गमयतीत्यर्थः ऋगतौ अस्यएताओनोपुगित्यत्तरंगत्वादादौपुक् पश्चात् गुणः पुक् पुकिगुणः पुगागमे परे गुणोभवति अर्पयति लुङिस्वरादेःपर
इति परत्वस्य द्वित्वेनेरिति ञिलोपेच आर्पिपत् डुदाञ् दाने अङि लघाविति ह्रस्वे चइत्वेचकृते लघोर्दीर्घइतिदीर्घत्वे अदीदपत् डुधाञ् धारणादौ
अदीधपत् ष्ठागतिनिवृत्तौ ग्नौताओपुकि निपुकिस्थापयतीतिस्थिते रइत्युपधायाइत् अङ्प्रत्ययेये स्थापीत्यत्रानइत्वंषत्वंच अतिष्ठिपत् तिष्ठतेरिति ॥
स्निपानिर्देशोयङ्लुकिनिवृत्त्यर्थः तेनयङ्लुक्नास्थापेतिलुङि अतास्थापत् पादेर्युक् एषांयुकिञौ परे पापानेलुग्विकरणाद्लुग्विकरणेतिपरिभाषया
पाणरक्षणइतिनेह मह्यते नस्यतुपालयतिरूपं शोतनूकरणेछोछेदनेषोन्तकर्मणि ह्वेञ्स्पर्द्धायांव्येञ्संवरणेवेञ्तंतुसंतानेपापयतिपिवतेरङि पूर्वस्य
कारउपधालोपश्चपिवतेः पूर्वस्यरूपस्यईत्वमुत्तररूपस्योपधायालोपश्चस्यात् ॥ ॥

अडिःपरेयापीत्तुपात् शब्दस्यद्वित्वेहसादिशेषे चेत्त्वमुत्तरत्राकारलोपः इहाप्यल्लोपित्वादित्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वं शापयति अशीशपत् छापयति ह्रस्वाभावान्न
दीर्घः अचिच्छपत् सापयति असीषपत् ह्वयतेरङ् सपरे णौ संप्रसारणं युगभावश्च ह्वेञः संप्रसारणं युगभावश्च स्यात् अङ् सोपरे यस्मात्तः सोङ्परस्तस्मिन्णौ
परे ह्वाययतीत्यत्र पूर्वसंप्रसारणे युगभावे च कृते हूं इ इत्यस्य द्वित्वादि उत्तरत्र तु रद्वौ आवादेशे च कृते कणरणेति ह्रस्वे लघोरिति दीर्घे च अजूहवत् ह्रस्वाभावे अजु
हावत् पातेर्णौ लुक् लुगागमः एतेणौ युगिति युगोपवादः लुगागमस्य युङ् निवृत्तिरेव फलं पालयतीति रूपस्य पालरक्षणे इति धातुनापि सिद्धेः ॥ ॥ प्रयोजका
तस्मये णौ स्मयतेरात्वम् ॥ स्मयजनकः प्रयोजकश्चेत् तस्मिड् आत्वं स्यात् णौ परे भीस्मिभ्यां ण्यंताभ्यामात्मप्रयोजकाच्चेत् भयस्मयौ भयस्मययोर्जनकः प्रयो

प्रयोजकात्स्मये णौ स्मयतेरात्वम् भीस्मिभ्यां ण्यन्ताभ्यामात् प्रयोजकाच्चेद्भयस्मयौ जटिलो विस्मापयते व्यसिस्मय
त भियः स्वरस्यात्वम्वा तदभावे षुक् णौ हेतौ श्चेद्भयम् मुण्डो भापयते भीषयते अबीभयत् अबीभिषत् रुहेर्णौ यो
वा रोपयति रोहयति अरूरुपत् अरूरुहत् कल्पयते अचीक्लृपत् अचकल्पत् वर्तयते अवीवृतत् अववर्तत् ॥
अववर्तत् मार्जयति अमीमृजत् अममार्जत् ॥ ॥ ॥ जकश्चेत् ण्यंताभ्यां भीस्मिभ्यामात्मनेपदं स्यात् सूत्रे भयस्मयग्रह
णात्वयोपलक्षणार्थं भिय आत्वं तदभावे षुक् णौ हेतोः चे द्भयं भयजनकः प्रयोजकश्चेद्द्वियो वाकार आत्वाभावे षुगागमश्च स्यात् णौ भिभीभये इत्य
स्यानेनात्वे एणोआविति पुकि च मुण्डो भापयते भीषयते जटिलो विस्मापयते प्रयोजकाद्भयस्मयाविति युक्तेनेह कुंचिकयैनं भापयति रुहेर्णौ यो वा रुहे
र्हस्य वा पकारः स्यात् णौ परे रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च रूप विमोहने इति देवादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाज्जन्मनि वृत्तेर्णौ नुसूत्रं स्पष्टार्थम् क्लृपू सामर्थ्ये उप
धाया ऋवर्णस्येति ऋद्भावे अडिः लघोर्ह्रस्व इति पूर्वस्येकारः लघोर्दीर्घ इति दीर्घत्वे कृपो रो ल इति लत्वे च अचीक्लृपत् वृतु वर्तने अवीवृतत् मृ
जूष शुद्धौ अमीमृजत् पक्षे मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धौ अममार्जत् ॥ ॥ ॥ ॥

इङ्क्रीजीनामात्वंणौ इङ् अध्यापने इङ्क्रीञ् द्रव्यविनिमये जिजये अचिक्रपत् अजीजयत् अङ्सपरेणौ इङो गाङ् वा अध्यजीगपत् पक्षे स्वरादेः पर इति
धिशब्दस्य द्वित्वे अध्यापिपत् ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनांणौ पुक् एषां पुक् नौ ह्रीलज्जायां व्लीवरणे रीङ् स्रवे क्नूयीशब्दे उन्दे च क्ष्मायीविधूनने यवयोर्वसे
हकारे वलोपः यकारवकारयोर्लोपः स्यात् वसपसाहारे हकारे च परे दुषेर्णौ दीर्घः दुष्यतेरुपधाया ऊ स्यात् णौ दूषयति दुषवैकृत्ये दिवादिः णौ किं दोषः वा चित्तविरा
गेचित्तीसंज्ञानेइत्यस्मात् कः वित्तं विरागो प्रातितादूषयति दोषयति वाचित्तं कामः चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरक्तं भवतीति तत्प्रयुंक्ते इत्यर्थः स्फायोवः स्फायावत्वं
स्यात् णौ परे अदइउद्यमे स्वरादेः पर इति डिशब्दस्य द्वित्वे आडिडत् अर्चपूजायां आर्चिचत् एधवृद्धौ उपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव भवति नत्तोधिशब्दस्य द्वित्वे माम

इङ्क्रीजीनामात्वंणौ अध्यापयते अध्यापिपत् अङ्सपरेणौ इङो गा वा अध्यजीगपत् क्रापयति अचिक्रपत् जापयति
अजीजपत् ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनांणौ पुक् ह्रेपयति अजिह्रिपत् व्लेपयति अविव्लीपत् रेपयति अरीरिपत् यवयोर्वसेह।
कारे वलोपः क्नोपयति अचुक्नुपत् क्ष्मापयति अचिक्ष्मपत् दुषेर्णौ दीर्घः दूषयति अदूदुषत् स्फायोवः णौ स्फावयति ॥
अपिस्फवत् अड्डउद्यमे अड्डयति आड्डिडत् अर्चपूजायाम् आर्चिचत् उन्दयति औन्दिदत् उब्ज आर्जवे उब्जयति औब्जि
जत् द्रापयति अदिद्रपत् रभिलभोस्स्वरे नुम् नत्वप्लिटोः रम्भयते अररम्भत् डुलभषप्राप्तौ लम्भयति अललम्भत्
हापयति अजीहपत् स्मारयति असस्मरत् दारयति अदद्रत् ॥ ॥ ॥ ॥

वानिदधत् उंदीक्लेदने दिशब्दस्य द्वित्वे औंदिदत् उब्ज आर्जवे उपदेशे दकारोपधोयं द्वित्वविषये स्वरात्पर इति निषेधाज्जि शब्दस्य द्वित्वे कृते ततो नियात
नादस्यवः द्राकुत्सायां पूर्वउपधाह्रस्वः ततो द्वित्वे इत्वे च अदिद्रपत्० रभिजभोः स्वरे नुम् नत्वप्लिटोः स्वरे किं आरब्धं अप्लिटोः किं रभते रेभेरभरामस्य राम०
डुलभषप्राप्तौ अररंभत् अललंभत् हिगतौ वृद्धौ च पूर्वात् हिनोतेरिति सूत्रेन त्वडो सुकेर्घत्वंन अजीहयत् स्मृचिंतायाम् अडि लघाविति ह्रस्वः० ५४
स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात्० ॥ ॥

असस्मरत् दृ विदारणे अत्रापि पूर्वस्यात् अददरत् तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः॥ ॥वेष्टिचेष्ट्योः पूर्वस्यात्त्वं वाडि॰ अनयोः पूर्वरूपस्याऽत्त्वं वा स्यादङ्परे णि
परे वेष्टवेष्टने चेष्ट चेष्टायां भ्राजृ दीप्तौ भ्राजभासेत्यादीनां वा उपधा ह्रस्वः अविभ्रजत् अबभ्राजत् कणरणभण अत्रालुप हेठ हेड् वाणिलोटिलोपीनां वा
ह्रस्वः कणनिमीलने रण शब्दे भण शब्दे अण दाने लुप्लृ छेदने हठ विबाधायां हेड् स्पर्धायां शब्दे च वाणिर्यतः शब्दे लुठ प्रतिघाते लुप्लृ छेदने लोपीति ज्य
तनिर्देशः लापी तिपा तंतरं लपयत्तापां वा चि अचीकणत् अचकाणत् अरीरणत् अरराणत् अवीवणत् अववाणत् अबीभणत् अबभाणत् अशि
अणत् अशश्राणत् अलूलुपत् अलुलोपत् अजीहठत् अजिहेठत् स्वापेः संप्रसारणमङि॰ णिचपरे श्यन्तस्य स्वपेः संप्रसारणं स्यादङि॰ इह संप्रसार

वेष्टिचेष्ट्योः पूर्वस्यात्त्वं वाडि॰ अविवेष्टत् अववेष्टत् अचिचेष्टत् अचचेष्टत् भ्राजृदीप्तौ अविभ्रजत् अबभ्राजत् क
णरणभणश्रण लुपहेठिहेड् वाणिलोठिलोटिलोपीनाम्वा ह्रस्वोऽङ्सपरे णौ अचीकणत् अचकाणत् अशिश्रणत्
अशश्राणत् अलूलुपत् अलुलोपत् अजिहिठत् अजिहेठत् अजुहवत् अजुहावत् अवीवणत् अववाणत् अलूलु
टत् अलुलोटत् अलुलुपत् अलुलोपत् स्वापेसम्प्रसारणमङि॰ असूषुपत् श्वयतेर्ण्यन्तस्य सम्प्रसारणम्वाङ्सयोः
अशिश्वपत् अशश्रावत् जिघ्रतेरुपधायाइद्वाडि॰ अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् सिध्यतेरैहलौकिके॰ र्थे स्वरस्यात्त्वं णौ
अन्नं साधयति असीषधत् अन्यत्र तपसः साधयति असीषिधत्॥ एणानंतरङ्हित्वं असूषुपत् श्वयतेर्ण्यन्तस्य संप्रसारणं वा

ङ्सयोः संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनाद् हेः पूर्वं संप्रसारणं अलघुत्वान्न दीर्घः अशिश्वपत् अशुशावत् जिघ्रतेरुपधाया इ
द्वाडि॰ घ्रापी स्यात् ईत्वं वा स्यात् अडि परे ततो द्वित्वादि सिध्यतेरैहलौकिके र्थे स्वरस्यात्त्वं णौ इह लोके भवः ऐहलौकिकः तस्मिन् ऐहलौकि
केऽर्थे सिध्यतेः स्वरस्यात्त्वं णौ अन्नं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः सिध्यतेरिति यनिर्देशात् भौवादिकस्याग्रहणं ऐहलौकिके किं तापसः॥ ॥
सिध्यति तापसं निश्चिनोति तत्त्वनिश्चयात्मविषयकः तपसोलोके उपयुज्यते तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः लुङि असीषधत् आत्त्वाभावपक्षे असीषिधत्॥ ॥

सिद्धान्त चान्द्रिका
४

से०च० प्रजनेवीयतेरात्वंवा नौ वीगतिप्रजनादो श्रादादिकस्ययकानिर्देशः श्रत्र केचित् प्रेसर्यंतिवे तेरितिवक्तव्ये यकानिर्देशात् व्यञ्जोपिग्रहणंतस्यापियक्किसंप्र
टी०सु० सारणेवीधातुनासमानरूपत्वात् श्रतोद्वयोरपिप्रजनेर्थे श्रात्वंवास्यात् तत्रात्वेतदभावेचयद्यपिव्येञः व्यापयतीतिरूपंतुल्यं यादेर्युगितिसुकोऽपवादस्तथा
५५ युग्विधानात् तथापिस्यंताल् क्विपि व्याः व्योव्याः श्रात्वाऽभावपक्षेव्येः व्यायो व्यायः इत्यस्तिविशेषः सूत्रे विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि संध्यक्षराणामि
त्यात्वंनप्रवर्तते एणोऽञोपुगिति पुकु वापयति श्रात्वाऽभावेवापयतिगाः पुरोवातः गर्भंग्राहयतीत्यर्थः इणोञौ वा गमिरबोधनेइणोगमिः स्यात् णौ श्रबोधने
र्थे श्रजीगमत् बोधनेतुप्रत्याय्यतिप्रतिपूर्वे स्यैरणोज्ञानार्थत्वात् स्वरादेः परइति जिसहितस्यद्विर्वेप्रत्यापयत् घटचेष्टायां घटादयोमितः तत्फलंतुमितांह्रस्वत्वं

प्रजनेवीयतेरात्वम्वा णौ वापयति वायु गाः पुरोवातः गर्भंग्राहयतीत्यर्थः चित्तविरागे दुषेर्दीर्घोवाणौ चित्तंदूषयति दो
षयति वा कामः इणोञोवागमिः गमयति श्रजीगमत् श्रापयति श्रापिपत् घटादयोमितः मितांह्रस्वः घटचेष्टायाम् घट
यति व्यथयति श्रविव्यथत् प्रथयति श्रपप्रथत् प्रसविस्तारे प्रसयति म्रदमर्दने म्रदयति श्रमम्रदत् स्खदविद्रावणे०
स्खदयति त्वरयति ज्वररोगे ज्वरयति नटनृतौ नटयति ॥ ॥ ११ इतिह्रस्वत्वंमितांण्यंतानामिणिणमिवादीर्घइतिचत्वरस्यंताघटा

दयः पितश्चेतिपित प्रयोजनंतु पिद्भिदादिभ्योङ् स्यड् श्रावंतः स्त्रियामित्याप् तन्न घटा व्यथेत्यादिरूपसिद्धेः विघटयति कथंतर्हि कमलवनोद्घाटनं
कुर्वतीये इत्यादि श्रुपुघटसंघाते इतिचौरादिकस्येदंव्यथदुःखसंचलनयोः श्रविव्यथत् प्रथप्रख्याने श्रपप्रथत् सन्द्वल्लघुनि पूर्वस्यात् प्रसविस्तारे श्रपि
प्रसत् श्रत्लघुत्वान्नदीर्घः म्रदमर्दने श्रमम्रदत् सन्वल्लघुनीति पूर्वस्यात् स्खदविद्रावणे श्रचिस्खदत् त्वरसंभ्रमे श्रतत्वरत् सन्वल्लघुनीतिपूर्वस्यात् घटा एम०
दयः पितः पित्वादङ् त्वराज्वररोगे श्रजिज्वरत् इणप्रत्यये श्रज्वरि श्रज्वारि णमुल्प्रत्यये ज्वरंज्वरं ज्वारंज्वारं णटनृतौ गात्रविक्षेपेमात्रेनृत्यतिः श्रनीनटत् ५५

चकारन्तौ अस्यार्थः प्रमात्रेमित्त्वं परस्मैपदं अचीचकत् लगेसंगे अलीलगत् ज्वलदीप्तौ अजीज्वलत् ज्वलादेर्ण इतिणप्रत्यये ज्वालः स्मृआध्याने उत्कंठापूर्व
कं स्मरणमाध्यानं हृभये हरणं तं प्रेरयति दरयति भयादन्यत्र दारयति केचित्तु घटादौ स्मृ दृत्वरेति सूत्रेच हृ इतिदीर्घस्थाने ह्रस्वं पठंति तन्नेति माधवः यद्य
यं ह्रस्वो तो भवेत् तर्हि स्मृदृ पां ह्रस्वो वेति सूत्रे ह्रस्वविकल्पविधायके दृग्नहणमनर्थकं स्यात् नृनये नयारन्यत्र नारयति श्रापाके श्रपयति विक्लेदयती
त्यर्थः पाकादन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् शमआलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वात् निशामनं
चाक्षुषज्ञानमिति माधवः ज्ञापनमात्रमित्यन्ये निशामने चेति पाठांतरं निशानं तीक्ष्णीकरणं पशुसंज्ञपयति मारयतीत्यर्थः विद्वांसं विज्ञपयति संतोषयतीत्य

चकारन्तौ चकयति लगेसङ्गे लगयति ज्वलदीप्तौ प्रज्वलयति स्मृआध्याने स्मरयति असस्मरत् हृभये दरयति अ
दद्रत् नृनये नरयति अनीनरत् श्रापाके श्रपयति अशिश्रपत् मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ज्ञपयति अजिज्ञप
त् कम्पनेचलिः चलयति शाखाम् अन्यत्रशीलं चालयति मदीहर्षदैन्ययोः मदयति हर्षदैन्ययोः किम्मादयति ॥
ध्वनशब्दे ध्वनयति ० ॥ ॥०

र्थः संज्ञपयने ह्रस्वं माधवमते दर्शयतीत्यर्थः ॥ मतांतरे तु बोधयतीत्यर्थः ॥ मज्ञपयति शरं तीक्ष्णं करोतीत्यर्थः कथं तर्हि विज्ञापना भर्तृषु सिद्धमेतीति० ॥ न
व ज्ञापयत्याचार्य इति चाऽत्र ज्ञाधातोर्मित्वात् ह्रस्वो न भवितव्यमिति शृणु माधवमते चाक्षुषज्ञानेमित्त्वाभावात् ज्ञापनमात्रेमित्त्वमिति मनेतु ज्ञानियो
गइति चौरादिकस्य धातुनामनेकार्थत्वाद्बोध्यं कंपनेचलिः चलयति शाखां कंपनादन्यत्र तु शीलं चालयती अन्यथा करोतीत्यर्थः हरतीत्यर्थः इतिस्वा
मीस्तत्वं चालयति क्षिपतीत्यर्थः मदीहर्षदैन्ययोः मदयति हर्षयति ग्लपयति वा दैन्यं करोतीत्यर्थः अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयति ध्वनिश
ब्दे ध्वनति घंटां अन्यत्र ध्वानयति ० अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ॥ ० ॥ ॥

चं॰ श्रा॰ जनीजृषक्नसुरंजोऽमंताश्च ॥ जनीप्रादुर्भावे जृषवयोहानौ क्नसुहूरणादीप्तौ त्रयोपिदिवादयः रंजरागे देवादिकोभौवादिकश्च अमंताः कमिगम्यादयः
टी॰ सु॰ जृषितिषिन्निर्देशाज्जीर्यतेर्नग्रहणम् जरणातेस्तु जारयति रंजेर्णौ मृगरमणे नलोपः रंजेर्नस्य लोपः स्यात् णौपरे आखेटेर्थे रजयति मृगान् मृगेति किं रंजय
५६ ति पक्षिणः रमणादन्यत्र तु रंजयति मृगान् तृणदानेन शमुदमुउपशमे देवादिकौ अशीशमत् अदीदमत् ज्वलहूलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा ज्वलदीप्तौ हु
लह्मलसंचलने ॥ इति त्रयाणां पूर्वं घटादौ पठितत्वात् नमेस्तु अमंतत्वान्नित्यं प्राप्ते विभाषेयं उपसर्गे तु नित्यं मित्वं प्रज्वलयति कथं तर्हि प्रज्वालयति
उन्नामयतीति घञंतात् नाम्नोणिङ्कृतिकरणे इति बोध्यं कथं संक्रामयति विश्रामयति इति चामंतस्य सेटो न वृद्धिरिति वृद्धिनिषेधात् घञिक्रमः

जनीजृषक्नसुरंजोऽमंताश्च जनयति जरयति क्नसुहूरणादीप्तौ क्नसयति रंजेर्णौ मृगरमणे नलोपः मृगान्
रजयति अरीरजत् अन्यत्र रंजयति अररंजत् शमयति दमयति ज्वलहूलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा ज्वलयति
ज्वालयति हूलह्मलसंचलने हूलयति ह्मलयति ह्मालयति नमयति नामयति उपसर्गे तु प्रहूलयति ग्लास्ना
वनुवमाश्च ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वानयति वनयति वामयति वमयति नकम्यमिचमाम् ॥
कामयति अममगत्यां आमयति आमिमत् चामयति ॥ ॥११ अमइत्येव भवति ननु कामः आमयति पूर्वोक्तसमाधानस्या

त्र्यसंभवात् पृथक् प्रश्नः शृणु घञंताभ्यां कमअमाभ्यां स्वार्थे णिकामआम णिचौ स्वीकृत्य ताभ्यां णिङिति णि प्रत्यये संक्रामयति विश्रामयती राम॰
तिसिद्धम् ग्लास्नावनुवमांच अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा आद्ययोर् प्राप्ते वनेर्घटादित्वात्प्राप्ते वनेरमंतत्वाच्च प्राप्ते विभाषा ग्लापयति ग्लपयति ५६
स्नापयति स्नपयति वानयति वनयति वामयति वमयति नकम्यमिचमां अमंतत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् ०॥ ॥९॥०७९०॥ ९ ॥

शाम्यति दर्शनेमित्त· निशामयतिरूपं· अन्यत्रप्रणयिनोनिशमय्यवधूःकथाः कथंतर्हिनिशामय तदुत्पत्तिंविस्तरान्मदत्तोममेति अत्रणुशम आलोचने इति चौरा
दिकस्यैव धातूनामनेकार्थत्वात् अवरोधइति: यथाशाम्यति निशामयतीत्यादौदर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादि:शमधातुरपि श्रवणेभविष्यतीतिकर्मनियत
त्वादिषुकर्मेतिलब्धं धातोःप्रत्ययविधानात् तदर्थत्वंलब्धं तेनइषिकर्मार्थवाचकाद्धातोरिच्छायांसःप्रत्ययःस्यात् तुमुन्तुस्वार्थिकःस्वाधावस्थां
क्रियामाह सचलौकिकेवाक्येप्रयुज्यतेकेवलस्यधातोःप्रयोगानर्हत्वात्· अलौकिकेतुधातुमात्रंप्रयुज्यतेतुमः कथंलोपइतिवाक्यं अत्रात्मशब्दस्तुशब्द
स्यपर्यायःसंबंधसामान्येषष्ठी·आत्मनःस्वस्यसंबन्धः स्वशब्देनपकर्तैवगृह्यतेइच्छायाः यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्रमित्त यमउपरमेइत्यस्यधातुर्भोजनेमित्

शाम्यतिर्दर्शनेमित्त निशामयतिरूपम् यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्रमित्त आयामयति भोजनेतु यमयतिविप्रम् स्वदि
रवपरिभ्यामित्त अवस्वादयति परिस्वादयति ईर्ष्यअक्षान्तौ ईर्ष्ययति ईर्ष्यतेस्तृतीयोद्विः तृतीयोहसएकस्वरोवा
ऐर्ष्ययत् अडितुस्वरादेःपरः ऐर्षिष्यत् द्वितीयपक्षेसान्ते ईर्ष्यिषिषति ऐर्ष्यिषिषीत् आदिपक्षेतु ईर्ष्यिषिषति० ॥
॥ इतिण्यन्तप्रक्रिया ॥ ॥इच्छायामात्मनस्सः धातोरात्मनइच्छायामर्थेसप्रत्ययोद्वित्वं भवितुमिच्छति बुभूषति०
बुभूषाञ्चकार अबुभूषीत् ॥ ॥ ९९अन्यत्रतुन आयामयति ड्राघयति व्यापारयतिवेत्यर्थः भोजनेतुयमयतिब्राह्मणान्भोजयतीत्यर्थःस्व
दिरवपरिभ्यांमित्त्वघटादित्वात्मात्मित्त्वंन अचिस्वदत् ईर्ष्यतेस्तृतीयोद्विः तृतीयव्यंजनस्येति पक्षेसस्वरस्ययकारस्यद्वित्वं ऐर्ष्यियत् तृतीयैकस्वर
स्येति· पक्षेतृतीयाभावेनमकृतेवार्तिकाप्रवृत्तेः स्वरादेःपरइतिद्वित्वेषकारएवपूर्वंश्रूयतेहसादिशेषात् ऐर्षिष्यत्· तृतीयहसपक्षेषस्यद्वित्वंवारयि
तुमिदंतृतीकस्वरस्येतिपक्षेतुस्वरादेःपरइत्यस्यापवादत्वेनसांतेप्रवर्त्तते॥ इतिण्यन्तप्रक्रिया ॥इच्छायामात्मनःसः इच्छायाक्रियारूपत्वेनकर्त्तारंवि
नाऽनुपपन्नत्वात्· कर्तुराक्षेपात् इच्छाकर्त्राइष्यमाणंकृत्यादिस्वसंबंधित्वेनैवइच्छतितदाधातोःसप्रत्ययइत्यर्थः तेनशिष्याणांपठनमिच्छतिगुरुरित्या
दौसोनदि अत्रसमस्तपदस्यधातोर्द्वित्वंस्यात्० ॥ ॥

पं॰ भा॰ तुःसेउयप्राप्तेतिहत्समात् तुःसोत्वंपुंस्त्वं॥ कर्णोवर्णाभाम्यांग्रहिगुहिभ्यांचसस्सनेट् ॥ हेर्नित्यंप्राप्तेगुहेर्विकल्पेनप्राप्तेनिषेधोयं भूसनार्थंसन्प्रत्ययेह्लिलेचहू
टी॰ सु॰ स्वेपत्वेचवुभूष तिनाऽनिटिसेनइट्स्यसोऽनिट्तस्मिन्सेद्वत्सस्यविशेषणंवुभूषेत् वभूषतु अवुभूषत् कासादिप्रत्ययादित्याम् वुभूषांचकार वुभूष्यात् सिस्ता
५७ सोस्यणमितीट् वभूषिता वुभूषिष्यति अवुभूष्यत् अवुभूषीत् नृज्ञकनत रणयोःऋतइद् इतीरथ्योर्विहसे इतिदीर्घः नरितुमिच्छतितितीर्षति गुहूसंवरणे॥
सप्रत्यये ह्लिलेचहोढइतिढत्वं ग्रादिजवानामितिघत्वं षढोकस्से इतिकत्वं किलात्षःसइतिषत्वं जुघुक्षतिसेदीर्घःस्वरांतस्यधातोर्दीर्घःस्यात् सप्रत्य

तुस्ते उवर्णान्ता दवर्णान्ता च ग्रहिगुहभ्याञ्च परस्य सस्यनेट् नाऽनिटिसे इंड्बुभितेसप्रत्ययेगुणोन पेसेदीर्घः ऋतइद् चिकीर्ष
ति सपरेसयोर्जेर्गिः जिगीषति चिनोतेस्सनादौकिर्वा चिचीषति चिकीषति यस्से पिपक्षति पिपासति मुमूर्षति पुपूर्षति रुद
विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छिभ्यस्सः किन् रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति होढः ग्रादिजवानामिति षढोःकस्से जिघृक्ष
ति सुषुप्सति॥ ॥

येऽप्यादौ दीर्घस्तनइत्यचिकीर्षति चिणोतेः सनादौकिर्वेतिकिः चिकीर्षति सपरेसयोर्जेर्गिरितिगिः सेदीर्घइतिदीर्घे जिगीषति पूञ्पवने पुपूषतिवुःसेइ
तीएनडुपचषपाके पक्तुमिच्छतिपिपक्षतियःसेइतिपूर्वस्येकारः पापाने पातुमिच्छति पिपासति मृहिंसायांपोरुरित्युरध्योर्विहसेइतिदीर्घः मुमूर्षति॰
दृपालनादौ पुपूर्षति भृभर्त्सनभरणयोः वुभूर्षति रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छिभ्यःसः किन् रुदसाहचर्याद्वित्तेरेवग्रहणंरुदविदमूषाणांत्रयाणा राम॰
मिवर्णोपधादितिविकल्पेप्राप्तेग्रहिस्वपिप्रच्छीनांतुसम्यक्कित्वस्याःप्राप्तौवचनंअत्रगुणाभावः संप्रसारणंचकित्वस्यफलंग्रहामितिसंप्रसारणम ५७
ग्रहितुमिच्छतिजघृक्षतिञिष्वपूशये यंजायवराणामितिसंप्रसारणंसुषुप्सति॥ ॥

कॄगृहृधृप्रच्छिभ्यः सस्येट् कॄ हिंसायां गॄ निगरणे हृङ् आदरे धृङ् अवस्थाने एतौ तुदादी प्रच्छ ज्ञीप्सायां एभ्यः सन्प्रत्ययस्येट् चिकरिषति वृतः सेड् इति निषेधे प्राप्ते
विधानं इह हृङ् इत्यत्र ऋदंतानामिति दीर्घो नेष्टो भाष्यकारेणानुक्तत्वात् जिगरिषति जिगलिषति गिरतेः स्वरे रस्य लो वेति वा लः आदनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्
दिहरिषते दिधरिषते कथमुद्दिधीर्षुरिति भौवादिकयोर्धृङ् धृञोरिति ग्रहाणसे दीर्घ इति दीर्घे कृते इरितीर् स्यो विहसेड् इति दीर्घे उद्दिधीर्षुः अनहामि
तिसंप्रसारणं रुदमिदेति सन्किन्त्वात् पिपृच्छिषति अद भक्षणे सिसयोरदे घस्लृ लिटितुषेति घस्लनैकस्वरादनुदात्तादिनिनेट् सस्लो अनपीति सस्य
तकारः अत्तुमिच्छति जिघत्सति हनिङोः सेदीर्घः पूर्वार्द्धं तेर्ह्रस्य घ इति घत्वं जिघांसति सूत्रे स्वरादेशस्यगमे दीर्घः इति वक्तव्यं तेन गच्छतेन दीर्घः ॥

कॄगृधृहृप्रच्छिभ्यस्सस्येट् चिकरिषति जिगरिषति जिगलिषति दिदरिषते दिधरिषते पिपृच्छिषति अत्तुमि
च्छति जिघत्सति हनिङोः सेदीर्घः जिघांसति इङः सेगम् सान्नात् पूर्ववदात् अधिजिगांसते गमेस्तसेइनाति
जिगमिषति इस्से अपिहाधारभलभशकु पदपत् मिमीमाडःमेङोः स्वरस्येसनि टिसे परे पूर्वस्य च लोपः दित्सति धित्सति

॥जिगंस्यते समो गम्यृच्छी स्यात् संजिगंसते ते न इणु इक् इङां स्थाने योगमिस्तस्य दीर्घः स्यात् इणिकोस्तकर्मकौ जिगांस्यते अधिजिगांसते इत्यादि॰
अतः इङः स्थाने उक्तं व्याख्येयं इङः सेगम् इङो गमिः स्यात् सन्प्रत्यये इङ् अध्ययने सांतात् पूर्ववदात् सन्प्रत्ययात्पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सांतादप्यात्मनेप
दं स्यात् तेन न छित्वादात्मनेपदं हनिङोरितिदीर्घः अधिजिगांसते गमेः सस्येड् नाति आतिकिं इण् गतौ जिगांस्यते कर्मण्यात् यः सेड् इति पूर्वस्यात् इत्
पत्वं जिगमिषति इस्से एषं स्वरस्येसस्यात् पूर्वस्य च लोपः अनिटि से दैप् शोधने दाप् लवने आभ्यां विना दाण् दाने भ्वादौ यं देङ् पालने भ्वादौ दाबा
त इदाञ् दाने हुदाञ् वात्ये दो अवखंडने दिवादौ यं एषां दारूपं धेट् पाने भ्वादौ पंडु धाञ् धारणादौ हुदाञ् से अनयोर्धारूपम्॰॥ ॥॰॥ ॥॰

रभस्य रभस्मेङ्गुलभ्यमाप्तौ शक्ल शक्तौ स्वाद्यौपंशकमर्षणे दिवादावास्येपदस्गतौ पत्लृपतने डुमिञ् प्रक्षेपणे मीङ् प्राणिवियोगे दिवादावात् मीञ् हिंसायां क्र्या
दावात्सेमामाने आदौपं माङ् माने हादौ हि वादौ चात् मेङ् प्रणिदाने भ्वादावात् दोदाणोः सस्तोमपीतिसस्यतः दित्सति देङ् दित्सते दाञ् दित्सति दित्सते धेट्
धित्सति धाञ् धित्सति धित्सते रभस्कोरितिसलोपः स्वसेचपाइतिभस्यपत्वं रिप्सते शक्लस्कोरितिसलोपः षत्वं शिक्षति शकशि क्षति शिप्सते पत्लृ पतने
पततनदरि द्राभ्यःसस्येड्वाएभ्यः परस्यसप्रत्ययस्यवाइड्भवति स्कोरितिसलोपः पित सति इट्पक्षेयः सेङ्गति पूर्वस्येत पिपतिषति डुमिञ् मीञोः सस्तोऽ
नपीतिसस्यतः मित्सति मित्सते माङ् मेङो मित्सते मामित्सति आप्लृ व्याप्तौ आप्नोतेरणः इः से पूर्वलोपश्च आपेरण इत्वं पूर्वलोपश्च स्यात् सप्रसमे आप्तुमिच्छ

रभलभस्ये स्कोरान्योश्च स्वसेचपाभ सानाम् रिप्सते लिप्सते शिक्षति पित्सते पत तन् दरिद्राभ्यस्सस्यइड्वा पिपतिषति पित्स
ति मिञ् प्रक्षेपणे मित्सति मित्सते मीञ् हिंसायाम् मित्सति मित्सते मामाने मित्सति मेङ् प्रणिदाने माङ् मेङो मित्सते आ
प्नोतेरीः आप्नोतेरणत् ईत्स्ते पूर्वलोपश्च ईप्सति अशेरनायोवा अशेरिच्छायाम्वानामप्रत्ययः अशनामति अशिशिषति ॥
तितनिषति तनेरनिडसेवादीर्घः तितांसति तितंसति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति दम्भिज्ञपिभ्यांसस्यवेट् दिदम्
भिषति जिज्ञपयिषति ज्ञपेः स्वास्यागनिटिसेडीपूर्वलोपश्च ज्ञीप्सति॰ ॥ ॥
ति ईप्सति। अशभोजने अशेरनायोवासस्यापवादः पक्षेसिनिसस्येट् स्वरादेः परइनि मिस शब्दस्यद्वित्वं इस इतिप्रत्ययस्याऽवयवः पूर्वहसादिःशेषः
अशिशिषति तनुविस्तारे पततनेति सस्येवेट् तितनिषनिपक्षेतनेः सादौसेवादीर्घः अनिटिसेति तांसति दरिद्रादुर्गतौ पततनेतिवेट् दरिद्रातेरनप्या।
लोपः सौवेस्यालोपे पत्वेच दिदरिद्रिषति दम्भिज्ञपिभ्यांसस्यवेट् यःसेड्गति पूर्वस्येत दिदंभिषति इड्भावे॰ ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ ॥

दम्भेरिच्च दंभे ॥ स्वरस्य इत्स्यात् ईच्च पूर्वस्य लोपश्च अनिटि सिउपधानस्य लोपः इति नलोपः आदिजवानामिति धत्वं धिप्सति धीप्सति युंगतौ मित्संत्तकोऽयं
तो जानाति ज्ञीप्सः पक्कांत श्रीणादिको वा दंभिज्ञपिभ्यामिति वेट् जिज्ञपयिषति इडभावेनानिटि से इति न गुणः सेदीर्घः इति दीर्घस्तपरत्वात् णेरिति णिलोपे
न बाध्यते ज्ञपेस्वरस्य सादौ से ईत् पूर्वलोपश्च अनिटि से ज्ञीप्सते इवंतऋधभ्रस्जश्रिस्वृ यूर्णुभृसनिभ्यः सस्येड्वा इवंतेभ्य ऋधादिभ्यश्च सस्येड्वा स्या
त् दिवु क्रीडादौ सिसनामीभ्यामितीट् दिदेविषति इडभावेनानिटि से इति न गुणः वस्यानिटि सेऊः धातोर्वस्य ऊत्वं स्यात् अनिटि सेयत्वे हिलंच दुद्यूषति
ऋधवृद्धौ अर्दिदुमिच्छति स्वरादेः पर इति धिस शब्दस्य द्वित्वे अर्दिधिषति इडभावे ऋधेरनिटि से स्वरस्य ईः र्वोर्विहसे इति दीर्घः खसे च पारुसाना मिति

दम्भेरिच्च धिप्सति धीप्सति इवन्तऋधभ्रस्ज श्रीस्वृ यूर्णु भृसनिभ्यस्सस्येड्वा दिदेविषति वस्यानिटि सेऊः दुद्यूषति
अर्दिधिषति ऋधेरनिटि से स्वरस्य ईस्भवति हिलं लोपश्च ईर्त्सति बिभ्रज्जिषति बिभर्ज्जिषति बिभ्रक्षति बिभर्क्षति शि
श्रयिषति शिश्रीषति स्वृ शब्दोपतापयोः सिस्वरिषति सुस्वूर्षति पवितुमिच्छति पिपविषति पुपूषति ऊर्णुनुविषति
ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति। बिभरिषति बुभूर्षति ॥ ॥ एतः ईर्त्सति भ्रस्ज पाके इट्पक्षे भ्रस्जोरसोरमिति अरागमे लोपो हिरिति हिलंवि
भर्ज्जिषति अभावे स्तुलं गवेजवा इति शस्य जः बिभ्रज्जिषति इडभावे स्कोरिति सलोपः छ्शोषति षत्वं षढोकः से इति कत्वं बिभ्रक्षति बिभर्क्षति श्रिञ् सेवायां
शिश्रयिषति इडभावे सेदीर्घः इति दीर्घः शिश्रीषति ॰ स्वृ शब्दोपतापयोः सिस्वरिषति ॰ इडभावे सेदीर्घः इति दीर्घे पोरुर् इति सुर् हिलंसु स्वूर्षति पुमिश्रणे अ इस
स्योरिति पूर्वोकारस्येत् पिपविषति इडभावे सेदीर्घः इति दीर्घे पुपूषति ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा डित् डित् डित्वाद्गुणाभावे नु धातोरि
युव ऊर्णुनुविषति डित्वाभावे ऊर्णुनविषति अत्र पूर्वं हिलं पश्चाद्गुणावादेशौ इडभावे दीर्घ इति दीर्घः ऊर्णुनूषति भृञ् भर्त्सनभरणयोः बिभरिषति इडभावे पोरुरि
युर् र्वोर्विहसे इति दीर्घे हिले च बुभूर्षति ॥ ॥ ःिः ॥ ॥ ॥ ॥

चं०प्रा० स्तौतिण्यंतयोरेवषेपूर्वात्सस्यषः पूर्वादित्वान्यरस्यस्तौतिण्यंतयोरेवसस्यषः स्यात्षभूतेसेनाऽन्यस्य ष्टुञ्स्तुतौ षत्वेसेदीर्घइतिदीर्घेचतुष्टूषति वुःसेइतिनेट्
दी०सु० साध संसिद्धौण्यंतः द्वित्वेयःसेइतिपूर्वस्येत्वेषत्वेचसिषाधयिषति स्तौतिण्यंतयोः किंसिसिक्षति उपसर्गात्तुप्रादेश्च तथानौसुनमांइति अट्द्वित्वयव
५९ धावेपीतिचषत्वंपरिषिषिक्षतिवनषनसंभक्तौ इडभावेजनसनखनामित्यात्त्वंवा सिसनिषतिसिषासति किलादितिषत्वम् अनिटिसेउपधानस्यलो
पः धातोरुपधाभूतस्यलोपःस्यात् अनिटिसप्रत्यये तृहू तृंहू हिंसार्थास्तुदादौऊदितोवेतिवेट् इडभावेनलोपः ढत्वेकत्वेषत्वेचति तृक्षतितितृं
हिषति इणःसेगमः नतुबोधने इणोगमःस्यात् सप्रत्ययेपरेबोधनेऽर्थेतुनएतुमिच्छतिगमेःसस्येडितीट् जिगमिषति बोधनेतुपःसेइतिसरूपस्य

स्तौतिण्यन्तयोरेवषे पूर्वात् सस्यषः स्तोतुमिच्छति तुष्टूषति साधयितुमिच्छति सिषाधयिषति सुषापयिषति ॥
स्तौतिण्यन्तयोरितिकिम् सिसनिषति षेइतिकिम् सिषासति तिष्ठासति अनिटिसेउपधायानस्यलोपः तृंहू हिंसाया
म् तृंहितुमिच्छति तितृक्षति तितृंहिषति इणःसेगमेऽबोधने एतुमिच्छति जिगमिषति बोधनेतु प्रतीषिषति इणवदि
कः अधिजिगमिषति बोधनेन अधीषिषति इवर्णोवर्णोपधाद्धसादेरसान्ताद्धान्ताच्च क्त्वासौसेसेटौवाकितौ द्योतितु
मिच्छति दिद्योतिषते दिद्युतिषते रोचितुम् रुरुचिषते रुरोचिषते लेखितुम् लिलिखिषति लिखअक्षरविन्यासे लिले
खिषति स्नेहितुम् सिस्निहिषति सिस्नेहिषति सिस्निक्षति ० ॥ ॥ ९ पूर्वसेत्वंनतुप्रतीषिषतौस्यादौकथंसस्यैवद्वित्वंनतुधातोःइ
तिचेन्नसान्तस्यैवधातोर्द्वित्वंभवतिसस्यनिमित्ततयाआश्रयणात् बुभूर्षतीत्यादावनेकस्वरत्वात् आद्यवयवस्यद्वित्वमेवनान्यत्रापिप्रतीषिषति इणव
दिकः इक्स्मरणेगमेःसस्येडितीट् अधिजिगमिषति इवर्णोवर्णोपधाद्धसादेरसांतात् हांताच्चक्त्वासौसेसेटौवाकितौ द्युतदीप्तौद्युतेःपूर्वस्येतिसंप्रसार रा०म०
णंकित्वाद्गुणोनदिद्युतिषते दिद्योतिषते एवंरुचदीप्तौलिखअक्षरविन्यासे ष्णिहप्रीतौ ९ ॥ ॥ ५९

राधोहिंसायामित् सेद्धित्वलोपश्च राधः स्वरस्येत्यर्थः राधसंसिद्धो स्कोरितिसलोपः स्वसेचपाइति घस्यतः रित्सतिहिंसायांकिंदेवमारिरात्सतियः सेडिति
पूर्वस्येत स्वसेचपाइतिधस्यतः मुचोऽकर्मकस्यगुणोवासेः द्वित्वंचमुचु लमोक्षणे चोःकुरितिकः मोक्षते मुमुक्षते अकर्मकस्यकिंमुमुक्षतिनानि
टिसे इतिगुणाभावः वृतुवर्त्तने वृत्तादिभ्यः स्यसयोरितिवाग्रयेनिट्त्वंचनाऽनिटिसेइतिनगुणः विवृत्सति विवर्तिषते नृतीगात्रविक्षेपे नृतत्वदेति
वेट् नानिटिसेइतिनगुणः निनृत्सति निनर्तिषति वृङ्वृञ् ऋदंतात्सस्येड्वा वृञ्प्लवनतरणयोः वृङ्वृञितिवेटोदीर्घः तितरिषति तितरीषति इङ्भा

राधस्वरस्यहिंसायामिद्सेद्धित्वलोपश्च राद्धुम् रित्सति अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् मुचोऽकर्मकस्यगुणोवासेद्धित्वलो
पश्च मोक्तुमिच्छति मोक्षते मुमुक्षते वावत्सःस्वयमेव अकर्मकेतिकिम् मुमुक्षति वत्सङ्कुद्रलः वर्तितुम् विवर्तिषते विवृ
त्सति नर्तितुम् निनर्तिषति निनृत्सति वृङ्वृञ् ऋदंतात्सस्येड्वा तरितुम् तितरिषति तितरीषति तितीर्षति ऋत्तइर
वरितुम् विवरिषते विवरीषते वुवूर्षते वरितुम् विवरिषति विवरीषति वुवूर्षति ध्वृकौटिल्ये दिध्वरिषति दिध्वरीष
ति दुध्वूर्षति स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशूम्यसस्यट् स्मिङ्ईषद्धसने पूञ्पवने ॥ ॥

ऋतइद्धातोरित्योर्विहसेइतिदीर्घः तितीर्षति रञ्ज
वरणे वृङ्वृञ्इतिवेटोदीर्घः विवरिषति इड्भावेयोरुरित्युरवुवूर्षति एवंवृञ्संभक्तौ विवरिषते विवरीषते वुवूर्षते ध्वृकौटिल्ये दुध्वूर्षति स्मिङ्पूङ्
रञ्ज्वशूम्यः सस्येट् स्मिङ्ईषद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः स्नौतिस्यंतयोरेवेतिनियमात्षः सिस्मयिषते पूङ्पवनेबुःसेडितिनि
षेधेप्राप्ते अडस्योरिति पूर्वोवर्णस्येत पिपविषते ॥ ॥ ॥ ॥

चं॰ प्रा॰ अगतौ अस्याप्यगनिट्त्वादिडागमस्याऽप्राप्तिः सस्यइटिगुणे च कृते अरिस इति स्थिते स्वरादेः पर इति रिसशब्दस्य द्वित्वे अरिरिषति अंजू व्यक्तिम्र
टी॰ सु॰ क्षणादौ अस्पूङ ग्याप्तौ अनयो रुदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् अश भोजने इति क्यादयस्तु निरंसे टेव अंजिजिषति अशिशिषते उच्छ उञ्छे
६० अत्र च इति छस्य द्वित्वे खसे च पा इति चकारे कृते चछा सहितस्य टो द्वित्वे हसादि शेषे च उच्छी विश्वासे उचिच्छिषति इङ् अध्ययने अध्यापयि
तुमिच्छति अङ्सपरे ओ इङो गा वेति गाए ओ ओ पुगिति पुक् अधि जिगापयिषति पक्षे इङ् क्रो जी नामित्यात्वं स्वरादेः पर इति पिशब्दस्य द्वित्वे
अध्यापिपयिषति हुग्रो श्वी रगतिरवृद्ध्योः श्वयतेर्ण्यंतस्येति वा संप्रसारणं शिश्वापयिति शुशावयिषति ह्वेञ् स्पर्द्धायां ह्वयतेरङ् सपरे इति सम्प्रसा

रणे तो सिस्मयिषते पिपविषते अरिरिषति अञ्जिजिषति अशिशिषते उचिच्छिषति अधिजिगापयिषति अध्या

पयिषति स्वापयितुम् शिश्वापयिषति शुशावयिषति जुहावयिषति विस्फुरो ऐ ओ स्वरस्यात्वं वा पुस्फारयिषति पुस्फोरयि

षति पियावयिषति विभावयिषति पिपावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषति सुस्रावयिषति सिस्रावयिषति सा

नात् सो न स्वार्थे सान्तात्स्यादेव जुगुप्सिषते ॥ ॥ इति सान्त प्रक्रिया ॥ ॥ ११रणे सुग ऽभावे च कृते जुहावयिषति स्फुर विकस

ने ओ चि स्फुरो ऐरित्यात्वे कृते मिमितः स्वरादेश इति वचनेन तस्य स्थानिवद्भावादुकारविशिष्टस्य स्फुइ इत्यस्य द्वित्वं पुस्फारयिषति आत्वाभावे

पुस्फोरयिषति टु स्तु शब्दे चुस्रावयिषति पूङ् पवने अङ् स्ययोरिति पूर्वो वि ग ओ स्येत्वं पिपावयिषति भू सत्तायां भावयितुमिच्छति पूर्वस्येत्वं वि

भावयिषति श्रु मिश्रणे अत्रापीत्वं यियावयिषति रु शब्दे पूर्वस्येत्वं रिरावयिषति लूञ् छेदने लिलावयिषति स्रु गतौ स्रवति अश्नोति ॥ रा॰ म॰

द्रवती तीत्वं वा सिस्रावयिषति सुस्रावयिषति सांतात् सो न। शैषिकान्मतुवर्थीयात् शैषिको मतुवर्थिकः सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नंतान्न सन् निष्पते ६०

१ शैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः शालीये भव इति वाक्यमेव न तु ईयांतात् पुनरीयः सरूपः किं आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः॥ ॥ःः

संनंताद्दीयः तथामत्वर्थीयात्मतुवर्थिकःसरूपःप्रत्ययोनभवतिधनवानस्यास्तिवलंतात्नवतुःविरूपस्तस्यादेवदंडिमतीशालासरूपइत्यनुसंवध्यतेसरूपः
स्याहस्यंतत्तु अर्थद्वारातेनेच्छासन्नंतादिच्छासनभवति स्वार्थसन्नंतात्तुस्यादेवगुप्त्यइतिस्वार्थेसप्रत्ययः तदंताद्दिच्छासः जुगुप्सिषतेयःसेइतीत्वेमानादीना
मितिदीर्घेचमीमांसिषते गुपूगोपनेमानविचारणे ॥ इतिसप्रक्रिया ॥ ॥अतिशयेहसादेर्यङ् द्विश्चहसआदिर्यस्यसहसादिस्तस्मादेकस्वराद्धातोः
यङ्स्यात्ङ् यङंतस्यधातोर्द्वित्वंच अतिशयेऽर्थेअतिपूर्वात्शीङोभावेस्वरादइत्यः अतिशयोद्विविधःपौनःपुण्यंभृशार्थश्च अतिशयेकिंपठति॰ए
कस्वरात्किंपुनःपुनर्जागर्तिहसादेःकिंभृशमीक्षते भृशंशोभते भृशंरोचते इत्यादौयङ्नेतिभाष्यं पौनःपुन्येतुस्यादेवरोरुच्यते शोशुभ्यते यङि॰ यङ्

अतिशयेहसादेर्यङ् द्विश्च हसादेरेकस्वराद्धातोर्भृशार्थेपौनःपुन्येचयङिप्रत्ययोभवतिद्वित्वंच यङि॰ यङि यङ्लु
कि च पूर्वस्य नामिनोगुणः ङित्वादात्मनेपदंपुनर्वाभवति वोभूयते वोभूयाञ्चक्रे वोभूयिषीष्ट अवोभूयिष्ट वोभुज्य
ते अनपि च हसात् हसादुत्तरस्य यस्य लोपोभवत्यनपिविषये वोभुजाञ्चक्रे मोमुह्यते लेलिह्यते जोहूयते वेविद्यते ॥
आतः यङि॰ यङ्लुकि च पूर्वस्यात् आकारः पापच्यते पापठ्यते ॥ ॥एतस्ययेतस्यलुकिचपूर्वस्येत्यनुवर्ततं भूसत्तायांसधातुरितिधातुत्वा
ल्लडादयः ङिदंतत्वादात्मनेपदंपुनःपुनरतिशयेनवाभवति वोभूयते वोभूयेत वोभूयतां अवोभूयत कासादिप्रत्ययादित्याम् इयतइसश्लोपः वोभूयांचक्रे वोभू
यिषीष्ट वोभूयिता वोभूयिष्यते अवोभूयिष्यत अवोभूयिष्ट भुजपालनादौ अतिशयेन भुनक्ति वोभुज्यते अनपिचहसात् हसात्परस्ययशब्दस्यलोपोनपिह
सात्किंलोलूयिता पोपूयिताआदेःपरस्यपरस्ययद्धिहितंतत्तस्यादेर्बोध्यमितियलोपः यतइसश्लोपः वोभुजांचक्रे वोभुजिषीष्ट अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नो
पधागुणः एवंमुहवैचित्त्ये लिहआस्वादने हुदानादनयोः येइतिदीर्घः जोहूयतेविदज्ञानादौवेविद्यते डुपचष्पाके आतः आअतइतिच्छेदःपूर्व
स्येत्यनुवर्ततं पापच्यते पठव्यक्तायांवाचि पापठ्यते ॥ ॥ ॥ ॥

सिचोयङि नसस्य षः सिचेः सस्य षत्वं नस्यात् यङ् प्रत्यये परे षि च स्फुरणे से सिच्यते स्वरति सूचि सूत्रि मूत्र्यट्यर्त्यश्रूर्णोति भ्योयङ् सोसुच्यते मोमुच्यते अटगतौ कुटिलम
टति इह टशब्दस्य द्वित्वं आतइत्यात्वं अटाट्यते ऋगतौ कुटिलम् ऋच्छति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः यकारः परो यस्मा
त्तस्य यकार परः यकार परस्मासौ रेफ स्तु यकारपररेफस्तस्य ततो यशब्दस्य द्वित्वे हसादिशेषे आतइति दीर्घे च अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् लिटि
अनपि च हसादिति य लोपः यतट्टस्य लोपः आरां चक्रे लुटि अरारिता अशूङ् व्याप्तौ आशास्यते ऊर्णुञ् आच्छादने येइति दीर्घः ऊर्णोनूयते गत्यर्थात्कौ
टिल्येऽर्थे यङ् कुटिलस्य भावः कौटिल्यं यथा व्रजगतौ कुटिलं व्रजति आतइति पूर्वस्यात्वं वाव्रज्यते लुपचरसदजपजभदहदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हा

सिचोयङि नषः सेसिच्यते स्वरति सूचि सूत्रि मूत्र्यट्यर्त्यश्रूर्णोतिभ्योयङ् सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते यकारपररेफस्य न
द्वित्वनिषेधः अरार्यते अ नपि च हसात् आरां चक्रे अशाश्यते ऊर्णोनूयते गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् कुटिलमटति अटा
ट्यते वाव्रज्यते लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते जमजपान्नु
क् जमजपानां सजपजभदहदंशभञ्ज पसचरफलात्वपूर्वस्य नुक् यङि यङ्लुकोः चरफलोः पूर्वात्परस्यात् उद्यङ्लुकोः चञ्चूर्य
ते चञ्चूरांचक्रे नुगित्यनेनानुस्वारे लक्ष्यते स चपदान्तवत् जञ्जप्यते जंजप्यते ॥ ॥गर्हायामेव यङ् लुप्लृ छेदने गर्हितं लुप
ति लोलुप्यते षद्लृ विशरणादौ आतइति पूर्वस्यात्वं गर्हितं सीदति सासद्यते जमजपां नुक् जप व्यक्तायां वाचि जभी गात्रविनामे दह भस्मीकरणे दंश दशने
भंजो आमर्दने पस धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः तालव्यान्तइति माधवः चरगत्यादौ त्रिफलाविशरणे फलनिष्पत्तौ वा एषां जमप्रत्याहारं तस्य च पूर्वस्य तु राम॰
क् यङ्यङ्लुकोः चरफलोः पूर्वात्परस्यातउत्वं यङ्यङ्लुकोः पूर्वात् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यातउत्वमित्यर्थः नुगित्यनेनानुस्वारे लक्ष्यते ॥० ६१
स च पदान्तवत् जमजपामिति नुगागमोऽनुस्वारं बोधयति सोऽनुस्वारः पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः ॥ जिन वा पदान्तस्येत्यनेन वा परसवर्णः चञ्चूर्यते ॥ ॥

गिरतेरे फस्यलत्वंयङि. गॄ निगरणे इत्यस्य रेफस्यलत्वंस्यात् यङि गर्हितंगिलतिजेगिल्यते यमउपरमे कणनिमीलने तनुविस्तारे अमांतत्वादेषां पूर्वस्यनुक्
संयम्यते चंकण्यते तंतन्यते रीगृदुपधस्य ऋदुपधस्य धातोः पूर्वस्यरीकुयङि ऋदुपधस्येति किंचेकीर्त्यते नेरभावपक्षे एकस्वरत्वाद्यङ् नतीगात्रवि
क्षेपे स्कभ्नादित्वान्नणत्वं नरीनृत्यते वृतुवर्तने अतिशयेन वर्त्तते वरीवृत्यते महउपादाने ओव्रश्चूच्छेदने प्रच्छज्ञीप्सायां ग्रहामितिसंप्रसारणम्
जरीगृह्यते वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते रीगिति योगविभागादुभयत्र री कुक्पूसामर्थ्ये उभयत्रलत्वंचली क्लृप्यते वशकान्तौ आत इति पूर्वस्यात्वं वशेर्य
ङिनसंप्रसारणंग्रहामितिप्राप्ते निषेधः अतिशयेन वष्टि वावश्यते टुओश्विगतिवृद्ध्योः श्वयतेर्वासंप्रसारणंयङि ये इतिदीर्घः शोशूयते शेश्वीयते

गिरतेरे फस्यलत्वंयङि जेगिल्यते यंयम्यते दीङ्क्षये देदीयते ओप्यायीवृद्धौ लिड्यङोः प्याय पी पेपीयते चंचम्यते चाख्या
यते चङ्खन्यते चङ्क्रम्यते तन्तन्यते जंजभ्यते दंदह्यते दन्दश्यते बम्भज्यते पसबाधनगनन्यनयोः पंपस्यते रीगृदुपधस्य
ऋत्वतोधातोर्यङिपरे पूर्वस्यरीकु नरीनृत्यते वरीवृत्यते वरीवृतावृत्के जरीगृह्यते वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते चलीक्लृप्यते०
वशेर्यङिनसम्प्रसारणम् वावश्यते श्वयतेर्वा शोशूयते शेश्वीयते सास्मर्य्यते कवतेः पूर्वस्यनचुत्वंयङि कोकूयते।
वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां यङि यङ्लुकि च पूर्वस्यनुक् वनीवच्यते सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते वनीभ्रस्य
ते चनीकस्यते पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यते०॥ ११ स्मृचिंतायांगुणोर्तिसंयोगाद्योरितिगुणः आत इति पूर्वस्यात्वं सास्मर्यते॥
कवतेः पूर्वस्यनचुत्वंयङि कवतेरित्यस्पानिर्देशात् कुङशब्दे भ्वादिरेवगृह्यते ननुकुशब्देइत्यादादिकः कुङ्शब्दे इतितौदादिश्चयेइतिदीर्घः॥
कोकूयते वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां यङि लुकि च पूर्वस्यनीक् वंचुवंचने स्रंस ध्वंसु भ्रंसु अधःपतने कसगतौ पत्लृपतने पदगतौ स्कं
दिरगतिशोषणयोः आत इत्यस्यापवादः नोलोप इति नलोपः सनीस्रस्यते॥ ॥ ॥ ॥

पं०प्रा० ऋतोरिः यत्रत्यये येइतिदीर्घः परत्वाद्रि आदेशेकृतेद्वित्वं उरुत्पूकरणेचेक्रीयते हृञ् हरणे जोह्रीयते ह्रृञो वेव्रीयते दादेरिः डुदाञ् दाने देङ्अवखंडने
टी०सु० देङ्पालने अनयोः संध्यक्षराणामित्यात्वेदारूपंदापू दैपोविनाडुधाञ् धारणादौ मामाने माङ् माने मेङ् प्रणिदाने गै शब्दे ओहाक् त्यागे पा पाने षो अंतकर्मणि
६२ ष्ठागतिनिवृत्तौ एषामिकारः स्यात्क्ङितिहसे अनपि अनेनेत्वेद्वित्वं यङीतिगुणः देदीयते दूत्सादि घ्राध्मोरीयङि दीर्घोच्चारणं यङ् लुगर्थं घ्राण
धो पादाने ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः जेघ्रीयते देध्मीयते हंतेः हिंसायांघ्नीयङि घ्नीभावस्ततोद्वित्वंजेघ्नीयते हिंसायांकिं जंघन्यते पूर्वात् हंतेरितिघः स्वपि

स्तोरिः येऽनपि चेक्रीयते यत्रसुइत्रत्र सद्वेस्त्री यते जेह्रीयते वेव्रीयते दादेरिः अपिदाधामागाहाकुपिवतिसोस्था
मिकारःक्ङितिहसे देदीयते देधीयते मेमीयते जेगीयते जेहीयते पेपीयते सेषीयते तेष्ठीयते घ्राध्मोरीयङि जेघ्रीयते दे
ध्मीयते हन्तेर्हिंसायां घ्नीभावः जेघ्नीयते जङ्घन्यते स्वपिस्यमिव्येञां यङि सम्प्रसारणम् सोषुप्यते सेसिम्यते वेवीयते
चायःकीर्यङि॥ चाय्पूजानिशामनयोः चेकीयते जाजायते जञ्जन्यते शीङोयङ्येङ्क्ङिति शाशय्यते डोढौक्यते तो
त्रौक्यते ॥ इतियङन्तप्रक्रिया ॥ ॥ रस्यमिव्येञो यङि संप्रसारणंनिष्पूर्श्ये स्यमु शब्दे व्येञ् संवरणे षत्वं सोषुप्यते इत्या
दिचायःकीर्यङि यङि परे चायःकीः स्यात् दीर्घोच्चारणं यङ् लुगर्थं चाय्पूजानिशामनयोः चेकीयते जनीप्रादुर्भावे जनसनखनामित्यात्वं जाजा
यते पक्षे जमजपामिति पूर्वस्य नुकु जंजन्यते शीङोयङ्येङ्क्ङिति ङित्वादंतादेशः परत्वादंतरंगत्वाच्चायङादेशेकृतेद्वित्वं अातइति पूर्वस्यात्वंय
त् इत्यहस्वोपः शाशय्यते ढौकृगतौ त्रौकृगतौ ह्रस्वइति पूर्वस्य ह्रस्वे ततो यङीतिगुणः डोढौक्यते तोत्रौक्यते ॥ ॥ इतियङन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ पं०प्र०
६२

वान्यत्रलुगितिसूत्रात्तुरुत्तं ऊकप्रत्ययेयङोलुग्विधीयते हंदभूक इत्यादौ अन्यत्रऊकप्रत्ययाभावेयङ्प्रत्ययस्यवालुग्भवति लुगभावेयङ्प्रत्ययांतंभवतीत्यर्थः
अत्रैमित्तिकोर्यमंतरंगत्वादादौभवतिततःप्रत्ययलक्षणेनेयङंतत्वाद्धित्वादिधातुत्वाच्छडादयः परतोऽन्यदितिपरस्मैपदं आदनुदात्तङित इत्यनेनात्मनेपदं तु
नभवति येपिषु इद्‌ग्रोहादंयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपिनअनुबंधनिर्दिष्टत्वात् उक्तंच श्तिपाशपानुबंधेननिर्दिष्टंयद्गणेनच यत्रैकाजुग्रहणंचैवपंचै
तानिनयङ्लुकि १ इतिनिषेधात् एतानिपंचकार्याणियङ्लुकिनप्रवर्त्तंतेतान्याह श्तिपप्रत्ययनिर्दिष्टंकार्यं इकृश्तिपाविति श्तिप्शपाअपप्रत्य
येननिर्दिष्टं अपकर्तरीत्यप् अनुबंधनिर्दिष्टंयङोङित्वादिगणानिर्दिष्टंदिवादेर्यइत्यादिएकस्वरांनिर्दिष्टंनैकस्वरादनुदात्तादित्यादिर्यथानगदनदे

वान्यत्र ऊकप्रत्ययसंयोगंविनायङोलुग्वा यङ्लुगन्तात्परम् अदादौबोध्यम् अदादित्वाच्छपोलुक् यङ्लुकिसति
पित्स्मावेट् बोभवीति बोभोति बोभूतः द्वे: बोभुवति बोभूयात् बोभवीतु बोभोतु अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूतां

ति स्तेत्रश्तिपाशपाचनिर्दिष्टत्वाद्यङ्लुकिणत्वंनप्रनिजंघंतिप्रणिजागदीति लिलुपादेः इत्यत्रानुबंधेनगणेनचनिर्दिष्टत्वात् ङेनअजंगमीति अवव
र्तीत् नैकस्वरादित्यत्रैकस्वरनिर्दिष्टत्वादिणनिषेधोनबेभेदितावेच्छेदितेति अतएवदिवादेर्यइत्यादिभिर्विहितायादयोनगणेननिर्दिष्टत्वात् किं
तु अत्रैवयङ्लुगंतमदादौबोध्यम् अदादित्वाच्छपोलुक् भूसत्तायांयङिलुकिसतिपितित्स्मिवेट् यङंतात्परेषांहसादीनांपितांतकारसकारमकार
णामीड्वास्यात् यङोलुक्यापिप्रत्ययलक्षणेनात्रयङंतत्वंबोभवीति बोभोति बोभूतः द्वेस्त्वंततोऽत् हुन्वोरेवापीतिनियमात् नुधातोरित्युव् बोभुव
ति बोभूयात् लोटिबोभवीतु बोभोतु बोभूयात् लङि अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूतां॥ ॥ ःoः ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ ःoः ॥

वै०भौ० सि०सु० ६३

अनउस इत्यनउसः उसिगुणः इतिगुणे अवोभवुः कासादिप्रत्ययादिसाम् वोभवांचकार वोभूयात् सिसत्तासीस्यपामितीट् वोभविता वोभविष्यति अवोभ
विष्यत् लुङि शादेः पेइतिसेर्लुक् यङ्लुकिसतीतीट् पक्षेगुणंबाधित्वानित्यत्वाहुवः सिलोपेस्वरेइतिवुक् अवोभूवीत् भूवःसिलोपेयङ्लुकिगुणोनेति नि
षेधाद्गुणः अवोभोत् अवोभूतां अनउसित्यनउसः नित्यत्वाहुक् डुपचषपाके आतइतिपूर्वस्यात्वं पापचीति पापाक्ते १ पापच्यात् २ पापक्त पापचीतु पापक्ता
त् ३ अपापचीत् चोःकुरितिकः हिस्योर्हसादितिहिपसिपोर्लोपः अपापक् ४ पापचांचकार पापच्यात् ६ पापचिता पापचिष्यति ८ अपापचिष्यत् अतो
हसादितिवावृद्धिः अपापाचीत् अपापचीत् १० भुजपालनाभ्यवहारयोः हेःस्वरेपिनोपधायाइत्यनेनचतुर्षुगुणोनयङीतिपूर्वस्य गुणः॥ वोभुजी

अनउस उसिगुणः अवोभवुः वोभवाञ्चकार गुणम्बाधित्वानित्यात्वाहुक् अवोभूवीत् अवोभोत् अवोभूताम् अवोभूवुः अ
वोभूवीः अवोभोः अवोभुवम् पापचीति पापक्ति पापक्तः पापचति पापचीषि पापक्षि अपापचीत् अपापक् अपापक्ताम् अपा
पचुः पापचाञ्चकार पापचिता अपापाचीत् अपापचीत् हेःस्वरेपिनोपधायागुणः वोभुजीति वोभोक्ति अवोभुजीत् अवो
भोक् वोभोजिता अवोभोजीत् वावदीति वावत्ति वावदीतु वावत्तु वावद्धि अवावादीत् जाघटीति० ॥ ॥ ॥ ॥

ति चोःकुरितिगः खसेचपाइतिगस्यकः वोभोक्ति १ वोभुज्यात् २ वोभुजीतु वोभोक्तु ३ अवोभुजीत् हिस्योरिति हिपसिपोर्लोपः अवोभोक् ४ वोभोजांचकार०
५ वोभुज्यात् ६ वोभोजिता ७ वोभोजिष्यति ८ अवोभोजिष्यत् ९ अवोभोजीत् १० वदव्यक्तायांवाचि आतइतिपूर्वस्यात्वं वावदीति खसेचपाइतितः वावत्ति १
वावद्यात् २ वावत्तु ३ वावदीतु वावत्तात् अवावदीत् अवावदत् ४ वावदांचकार वावद्यात् वावदिता ७ वावदिष्यति ८ अवावदिष्यत् ९ अवावादीत्
१० घटचेष्टायां आतइतिपूर्वस्यात्वं जाघटीति० ॥ ॥ ॐनमोभगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमःश्रीवायेति ॥ ॥

ए०भ० ६३

रुभिष्ठुरितिटः जाघट्टि जाघट्यात् २ जाघटीतु जाघट्टात् जाघट्ट ३ अजाघटीत् सिस्योरितिदिपू सिपोर्लोपः अजाघट ५ जाघटांचकार ५ जाघट्यात् ६
जाघटिता ७ जाघटिष्यति ८ अजाघटिष्यत् ९ अजाघाटीत् १० अतोहसादेर्लघोरितिवा वृद्धिः स्पर्ध संघर्षे संघर्षः पराभिभवेच्छा आत इति पूर्वस्यात्वम्‌ ०
यङ्लुकोनीटू पास्पर्द्धीति डूङभावे तयोर्ध्व इतिधत्वं हसात्सस्कस्येति धलोपे पापस्पर्द्धिधलोपाभावे कवेकवाइति दत्वं पास्पर्द्धि सिपि दलोपे खसेचपा
इतितः पास्पर्त्ति १ पक्षेपास्पर्त्ति पास्पर्द्यात् २ पास्पर्द्धु पार्द्धीतुतु त्वोरितिनातङ्‌ पास्पर्द्धीत् होकसादेर्द्धिरितिधित्वे हसादिधलोपे पास्पर्द्धिधलोपाभावेद
त्वम् पास्पर्द्धि लङि अपास्पर्द्धीत् दिस्योर्हसादितिदिपू सिपोर्लोपः संयोगांतस्येतिधलोपः वावसानेइतिवातः अपास्पर्द् अपास्पर्त् सितितु अपास्पर्द्धीः

रुभिष्ठुः जाघट्टि जाघटीषि जाघट्टषि अजाघाटीत् पास्पर्द्धीति पास्पर्द्धि अपास्पर्द्धीत् अपास्पर्त् सिपि अपास्पर्द्धीः अपा
स्पाः अपास्पर्द् अपास्पर्त् गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थेच। जागाधीति जागाद्धि जागाद्धः आदिजवानामिति जाघात्ति अजा
गाधीत् अजाघात् अजाघाः अजाघात् नाधृ नानाधीति आशिषिनाथः नानात्ति नानात्तः नानाथति दध दादधीति
दादद्धि दादधिता अदादाधीत् अदादधीत् मुद मोमुदीति मोमोत्ति ० ॥ ॥९॥ ॥९पक्षेदः सदुतिदस्सः दोषामितिसस्वरः
सिलोपेदीर्घश्चेतिरलोप पूर्वदीर्घौ अपास्पाः ४ पास्पर्द्धांचकार ५ पस्पार्द्धात् पापस्पर्द्धिता ७ पास्पर्द्धिष्यति ८ अपास्पर्द्धिष्यत्ति लुङि सिसनासीस्पामि
तीट इटईटीति सिलोपः अपास्पर्द्धीः १० गाधृ प्रतिष्ठादौ तयोर्ध इतिधः कवे इतिदः जगाद्धि इटूपक्षे जागाधीति सिपि आदिजवानामितिघः खसे
चपाइतिघस्यतः जाघात्ति जगाधात् २ जागाधीतु जागाद्धु हो कसादितिहेर्द्धिः जागाद्धि ३ अजा गाधीत् आदिजवानामिति घः अ जाघात् ५ लुङि
अ जागाधीत् अजागाधिष्टां १० नाधृ वाधृ यांचादौ आत इति पूर्वस्यात्वं पक्षेचपाइतिथस्यतः नानात्ति नानाधीति १ नानाथ्यात् २ नानात्तु नानाधी
तु नानाथात् अनानात् अनानाथीटू ५ लुङि अनानाथीत् अनानाथिष्टां १० दध धारणे ईटूपक्षे दादधीति पक्षे तयोर्ध इतिधि कवेजवाइति

वै०प्रा० दः दादद्धि १ सिपि आदिजवानामितिधः दाधत्ति दादध्यात् दादधीत् दादद्धु दा दद्धात् ३ हेरुसात् हेर्द्धिरितिधिः दादद्धि लङि अदादधीत् ईडभावे आ
टी०सु० दिजवानामितिधः अदाधत् सिपि दः सइति दस्यसः अदाधः अदाधत् अदादधीः लुङि अतोहसादेर्लघोरितिवा वृद्धिः अदादाधीत् अदादधीत् १०
६४ स्कुदि आप्रवणे इदितोनुमितिनुम् चोस्कुंदीति ईडभावे चोस्कुंत्ति १ चोस्कुंद्यात् २ चोस्कुंदीतु चोस्कुंतु चोस्कुंतात् ३ अचोस्कुंदीत् दिसोर्हसादिति
दिप्सिपोर्लोपः संयोगांतस्येति दलोपः अचोस्कुन् ५ लुङि अचोस्कुंदीत् १० मुदीहर्षे मोमुदीति ईडसेपीति नगुणः मोमोत्ति १ मोमुद्यात् मोमु
दीतु मोमोत्तु मोमुत्तात् ३ अमोमुदीत् अमोमोत् सिपि दः सइति दस्यसः अमोमोः अमोमोत् ५ लुङि अमोमोदीत् १० ॥ ॥ कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायां।

कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव चोकूर्दीति चोकूर्त्ति चोकूर्त्तः अचोकूर्त् अचोकूः ऋदन्तानाम् दुपधानाञ्च यङ्लुकि पूर्वस्यरुक्
रिकूरीक् चर्करीति चरिकरीति चरीकरीति चर्कर्त्ति चरिकर्त्ति चरीकर्त्ति चर्कृतः चरीकृतः चर्क्रति चरिक्रति चरीक्रति अचर्करीत्
अचरिकरीत् अचरीकरीत् अचर्कः अचरिकः अचरीकः चर्करिता वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति वर्वर्त्ति वरिवर्त्ति ॥
वरीवर्त्ति वर्वृतामास वर्वर्तिता वर्वर्तिष्यति अवर्वर्तिष्यत् वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति वनीवक्तः वनीवचति वनीवञ्चीषि
वनीवंक्षि वनीवच्यात् वनीवञ्चीतु वनीवङ्कु वनीवक्ताम् अवनीवञ्चीत् ॥ ॥ ११ य्वोर्विहसे इतिदीर्घः खसेचपा इतिदस्यतः ॥ चो
कूर्त्ति ईटपक्षे चोकूर्दीति १ चोकूर्द्यात् २ चोकूर्त्तु चोकूर्त्तात् ३ हेरुसात् हेर्द्धिरितिधिः चोकूर्द्धि ३ अचोकूर्दीत् अचोकूर्त् एत्तस्येति तलोपेन० रा०म
सिपि दः सइति दस्यसः रात्सस्येति सलोपः य्वोर्विहसे इति दीर्घः अचोकूः अचोकूर्दः ५ लुङि अचोकूर्दीत् १० डुकृञ् करणे ऋदन्तानाम् दुपधानां ६४
चयङ्लुकि पूर्वस्यरुक् रिक्रीक् अतिशयेन करोतिच चर्करीति ३ ईडभावे चर्कर्त्ति ३ हेरिसंज्ञोगतरस्वंचर्क्रति ३ विधिलिङि चर्कृयात् ३ लोटि
चर्करीतु ३ चर्कर्तु ३ चर्कृतात् ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लङि अचर्करीत् ३ ईडभावे दिस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः अचर्कः ३ आशिषि लिङि यासुडादौ पेइतिरिङ् चर्क्रियात् ३ लुङि णित्वे इति णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः ॥
अचर्कारीत् ऋतु वर्तन लटि ईट् पक्षे हे स्वरे पीतिन गुणः वर्वर्तीति ३ ईडभावे वर्वर्त्ति ३ विधिलङि वर्वृत्यात् ३ लोटि वर्वर्तीतु ३ ईडभावे वर्वर्तु ३ वर्वृत्तात् ३ हो
हसादि हेर्धिरिति धिः वर्वृद्धि ३ लङि अवर्वर्तीत् ३ ईडभावे रात्सस्येति तलोपेन अवर्वर्त् ३ दिस्योर्हसादिति दिप् सिपोर्लोपः सिपि पक्षे वावसाने इति दः दःस इति
दस्य सः दोषामिति सस्य रः रिलोपादीर्घश्चेति रलोप पूर्व दीर्घो अवर्वाः अवर्वर्त इटि अवर्वर्तीः लिटि वर्वर्तामास ३ वर्वृत्यात् ३ वर्वर्तिता ३ लृटि गणनिर्दिष्टत्वा
त् वृत्तादिभ्यः स्यस्य पेरिति न वर्वर्तिष्यति ३ अवर्वर्तिष्यत् लुङि गण निर्दिष्टत्वात् सिलुषादेरिति ङोन अवर्वर्तीत् ३ वंचु गतौ गत्यर्थात् कौटिल्ये इति यङ् वंचुस्त
संयोगान्तस्येति चलोपः अवनीवन् गमांस्वरे इत्यनेन उपधालोपः नलोपः मोनो धातोः जङ्गन्मि जंगन्वः जङ्गन्मः जंगमीमि जंगमीति जंगं
ति जंगतः जगमति जमजपानुक् जंगम्यात् जङ्गमीतु जङ्गंतु हौ जङ्गहि अजङ्गमीत् अजङ्गन् अजङ्गनाम् हे गमांस्वरे अजग्मुः जङ्गमि
ता अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्यत् हिंसायां तु जेघ्रपीति जेघ्रेति जेघ्रितः जेघ्रियति जंघनीति जंघंति जंघतः जंघंति ॰ ॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥
सुइति पूर्वस्य नीगागमः लुकि तन्निमित्तमिति यङो लुकालुप्तत्वात् दाम्नितो नलोपेन वनीवंचीति ईडभावे वनीवंक्ति तस्य ङि त्वादि हस्वादेव नो लोप इति
नलोपः वनीवक्तः हेरिति अंतोत् वनीवचति १ वनीवच्यात् २ वनीवंचीतु वनीवंकु वनीवक्तात् हो हसादिति हेर्धि वनिवग्धि ३ अवनीवंचीत् ईडभावे संयो
गांतस्येति चलोपः अवनीवन् ४ लुङि अवनीवंचीत् १० गम्लृ गतौ जमजपामिति पूर्वस्य नुक् जंगमीति ईडभावे जंगंति लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः ॥
जंगतः गमांस्वरे इत्युपधालोपः जंगमति मोनो धातोरिति नः जंगन्मि १ जंगम्यात् २ जंगमीतु जंगंतु जंगतात् हो लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपस्या
सिद्धत्वात् इति न हेर्लुक् जंगहि ३ अजंगमीत् ईडभावे दिस्योरिति दिप् सिपोर्लोपः मोनो धातोरिति नः अजंगन् ४ अनुबंध निर्दिष्टत्वात् सिलुषादेरि
ति नङः हन्यतेति न वृद्धिः अजंगमीत् १० हन हिंसागत्योः पूर्वाङ्गंतेरिति हस्य घः हंतेरिति घ्नि पानि देशस्तथापि यङ् लुकि भवत्येवेति न्यासकारः घ्निपाघ्ने ति नि

चं० भ्वा०
टी० सु०
६५

सिलोपस्त्वनुदात्ततनामितिनलोपः जंघतः गमांस्वरे इत्युपधालोपः हेरिसंज्ञोऽग्नः जंघ्नति ९ जंघन्यात् २ जंघनीतु जंघंतु जंघंतात् जह्योधिशाधीतिस्फुने अपयड्-
लुकीतिवक्तव्यंतेन जंघहि ३ अजंघनीत ई्डभावे अजंघन ४ जंघनांचकार ५ हनोलुङ्-लिङोर्वधइतिवधादेशः हित्वविशिष्टस्यहनोवधादेशस्यपुनर्हित्वंनव
धात ६ अवधीत १० आङ्पूर्वात्तु आङोयमहनइत्यात्मनेपदं आजंघने इत्यादि प्रकृते गणेयङ्-लुगंतस्यापिग्रहणमित्युक्तत्वात् चरगतौभक्षणे च लुपस
देति गर्हायांयड्-यङोलुक् समजपामितिनुक् चरफलेमित्युत्व उत्तपरत्वान्नगुणः र्वोर्विहसे इतिदीर्घत्वस्यादेव चंचूर्ति चंचुरीति चंचूर्यात् २ चंचूर्तु चंचूरीतु चं
चूर्तात् ३ अचंचूः पदांतविषयत्वात् र्वोर्विहसे इतिदीर्घः अचंचूरीत् ४ खनुअवदाने नमजपामितिनुक् चंखनीति चंखंति जनसनेसात्वे चंखातः जेनसनेसन्न

लोपस्त्वनुदात्ततनाम् जंघहि अजंघनीत अजंघन् आशिषिवध्यात् अवधीत अवधिष्टात् चञ्चुरीति चञ्चूर्ति चञ्चूर्त्तः चञ्चूरति चञ्चूर्यात्
चञ्चुरीतु चंचूर्त्तु चञ्चूर्त्ताम् चञ्चूर्हि अचञ्चुरीत् अचञ्चूः चोस्कुन्दीति चोस्कुंत्ति चोस्कुंत्तः चोस्कुन्दति चोस्कुन्द्यात् चोस्कन्दीतु चोस्कुंत्तु चो
स्कुंत्ताम् अचोस्कुन्दीत् अचोस्कुन् अचोस्कुंत्तां अचोस्कुन्दुः सिपि अचोस्कुन्दीः अचोस्कुन् चंखनीति चङ्खन्ति चंखातः चंखन्ति चंखनी
षि चंखंसि चंखाथः चंखनीमि चंखन्मि चंखन्व चंखन्मः चंखायात् चंखन्यात् चंखनीतु चंखंतु चंखातात् चंखाताम् चंखन्तु चंखाहि अचंख
नीत अचंखनीत अचंखानीत अचंखानिष्टाम् योयवीति योयोति योयुताम् योयवीतु योयोतु अयोयवीत् अयोयोत् नोनवीति नोनोति नोनुता
त् नोनवीत् नोनोतु अनोनवीत् अनोनोत् सिपि अनोनवीः अनोनोः जाहेति जाहाति ० ॥ १ हकारे वेतिवाच्यं तेनहावाप्यात्वं चंखाहि ३ अचंख

नीत् अचंखन् ५ आशीर्लिङि जनसनेतिवा चचंखायात् चंखन्यात् लुङि अतोहलादेरितिवावृद्धिः अचंखनीत् अचंखानीत् १० युमिश्रणे अमिश्रणे च ओणेइतिस्
त्रे अहित्करणस्य सुकत्वात् उतमौतनयङीति पूर्वस्यगुणः योयोति ईडपक्षेयोयवीति १ जुधातोरित्युवङ् योयुवति योयुयात् २ योयोतु ३ अयोयोत् अयोयवीत् आशि
षि यङ्इतिदीर्घः योयूयात् ६ लुङि णित्येइतिणित्वात् धातोर्नामिन इतिवृद्धिः अयोयावीत् १० णुस्तुतौ नोनोति नोनवीति १ नोनुयात् नोनवीतु नोनोतु नोनू
यात् ३ अनोनवीत् अनोनोत् उत्सिगुणः इतिगुणे अनोनवुः लुङि अनोनावीत् १० ओहाकृत्यागे ओहाङ्गतौ अनयोस्तुल्यानिरूपाणि ङित्वप्रयुक्तस्यात्मनेप
दस्ययङ्लुक्यप्रवृत्तेः अजांलुकीति इत्वस्यलुग्निमित्ते हित्वेएवविहितत्वाच्च आत इतिपूर्वस्यात्वं ई इ पक्षे जाहेति जाहाति ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

राम०
६५

ईश्लाविती त्वं नाऽनुबंधनिर्दिष्टत्वात् ईशित्यंतोत् ईश्लाविसालोपः जाहाति जाहेषि जाहासि जाहीथ जाहीथः जाहेमि जाहामि जाहीवः जाहीमः १ ईश्लाविती त्वम् जा
हीयात् इह हाको यादादावालोप इत्यालोप अनुबंधनिर्दिष्टत्वात् २ जाहेतु जाहातु जाहीतात् होहेईश्लाविती त्वं जाहीति इह ईर्वा हाविजि ह्रस्वदीर्घविकल्पैरूपत्रयं न
जहातेरिति श्तिपानिर्दिष्टत्वात् ३ अजाहेत् ईडभावे अजाहात् ४ आशिषि जाहायात् इह दादेरेइत्सेत्वं दादेरिति इत्वं च नहामित्युभयत्रानुबंधनिर्दिष्टत्वात् ६
जाहेता ७ लुङि यमिरमिनम्यातामितीट्सकौ अजाहासीत् अजाहासिष्टां अजाहासिषुः १० डुदाञ् दाने आत् इति पूर्वस्यात्वं दादाति ईश्लपसे हादेति दादे
रित्यालोपः दातः ईशित्यंतोऽत् दादाति १ दाद्यात् २ दादेतु दादातु दातात् होदांहाविसेत्वपूर्वलोपौ देहि दातात् ३ अदादात् अदादेत् ४ दादांचकार दादेरे

ईश्लो जाहीतः जाहति जाहीवः जाहीयात् जाहेतु जाहातु जाहीतात् जाहीताम् जाहीहि जाहाहि जाहिहि अजाहेत् अजाहा
त् अजाहीताम् अजाहुः जाहायात् जाहिता अजाहासीत् अजाहासिष्टाम् दादेति दादाति दादेः दात्तः दादति दादेषि दाहुः दा
द्यः दादेरे दांहो देहि दादेयात् अतोऽनपि दादिता दादेपेः अदादेत् अदादात् अदात्ताम् एवं धेट् दाधेति दाधाति दाहुः
दाधति धेहि अदाधेत् अदाधात् दाधेयात् अ दाधासीत् अ दाधेत् अ दाधात् अदाधत् ॥ ॥ श्रीहरिः ॥ ॥ ॐ

इत्सेत्वं दादेयात् ६ दादेता ७ दादेष्यति ८ अदादेष्यत् ९ दादेपे इति सिलोपः अदादात् १० धेट् पाने दाधाति दाधेति दादेरित्यालोपः स्वसे च पा कसाना
मिति तः दाताः तथाईइति धत्वं तु न दादेरित्यालोपस्य स्थानिवत्वेन भांतत्वाभावात् ॥ तत्र स्त्वेव्यवस्थितार्थवानुवृत्तेर्वा दाधति १ दाध्यात् २ दाधातु दाधे
तु दातात् होदांहाविसेत्वपूर्वलोपौ धेहि ३ आसाधात् अदाधेत् ४ दाधांचकार ५ दादेरे इत्सेत्वं दाधेयात् ६ दाधेष्यति ८ अदाधेष्यत् ९ शाच्छासा
ध्वाधेटामिति वा सिलोपः अदाधात् पक्षे यमिरमिनमातामितीट्सकौ अ दाधासीत् धेटो भूतमात्रे दिवादिपरोऽङो वेति ङः अदाधत् १० ॥ १० ॥

चं०प्रा० डुधाञ् धारणादौ दाधाति दाधेति पूर्ववत् डितिऽसे धः इतिधः स्वसे च पाइतितः धातः दाधीति १ दाध्यात् २ दाधातु धातात् हौ दांहाविस्सेत्त्वपूर्वलोपो धेहि॰
टी०सु० अदांधात् अदाधेत ४ दाधांचकार ५ दादेरिडुसेत्त्वं दाधेयात् ६ दाधेता ७ दाधेष्यति ८ अदाधेष्यत् ९ दादेऽपे इति सिलोपः अदाधात् १० दाञ्लवने दैपृशोे
६६ धने अदादिकभौवादिकयोरभयोर्दीदिल्वंनदादाति दादेति हेस्ताविति ईत्वं दादीतः हेरिस्संतोऽत्त हेस्ताविस्सालोपः दादति १ दादीयात् दादातु दादेतु दादा
तात् हो दादीहि ३ आदादेत् ४ दादांचकार ५ दादायात् ६ दादेता ७ दादेष्यति ८ अदादेष्यत ९ यमिरमिनस्यातामितीट्सकौ अदादासीत १० जिष्वपृशये स
वींवाधिभ्योलुग्विधिर्वेलीयान् ॥ इति यङोलुकलुकालुप्तप्रत्ययलक्षणत्वाभावात् स्वपिस्यमिव्येञोयङिनीतिविधीयमानंपत्तंप्रसारणंतन्नभवति रुदादेस्वतु

डुधाञ् दाधेति दाधाति धातः दाधति दादेः दाध्वः दाध्मः लुङि॰ अदाधात् आदाधेत् पितोस्तुदैपृशोधने दाञ्लवने दादेति दादाति
दादीतः दादति दादीयात् दादीहि दादायात् अदादासीत् सास्वपीति सास्वप्ति सास्वप्तः सास्वपति सास्वप्धि असास्वपीत् असास्वपुः
सास्वप्यात् असास्वापीत् असास्वपीत् कृविक्षेपे चाकरीति चाकर्ति चाकीर्तः चाकीर्तः चाकिरति चाकरिता चाकरीता तातरीति ॥
तातर्ति तातीर्तः तातिरति तातीर्हि तातराणि अतातारीत् अतातारिष्टाम् ॥ ॥ ११ र्णं हस्वादेरिति गणनिर्दिष्टत्वादिड् न अतात इति पूर्वस्यात्वम्॰
इट्पक्षे सास्वपीति इडभावे सास्वप्ति सास्वप्तः सास्वपति १ सास्वप्यात् २ सास्वपीत सास्वप्तु सास्वप्तात् हौ रुसाद्धेरितिधिः रुवेजवा ॥ इति वः सास्वद्धि ३ रुदा
दे हिस्योरिडाविति गणनिर्दिष्टत्वान्न असास्वपीत असास्वपु सास्वपांचकार ५ आशिषिप्यजामिति संप्रसारणं सासुप्यात् ६ सास्वपिता ७ सास्वपिष्यति
८ असास्वपिष्यत ९ अतोहस्वादेरिति विकल्पेन वृद्धिः असास्वपीत १० कृविक्षेपे आतइतिपूर्वस्या ऋदंतामिति परत्वात् रुकरिकौरीको न भवंति ॥ राम०
इट्पक्षे चाकरीति इडभावे पक्षे चाकर्ति ऋत इति स्योर्विहसे इति दीर्घः चाकीर्तः हेरिस्संतोत चाकिरति चाकीर्यात २ चाकरीतु चाकर्तु चाकीर्तात चाकी ६६
र्हि ३ अचाकरीत इडभावे हिस्योर्हसादिति हिपृसिपोर्लोपः अचाकः ४ उस्मिगुण इति गुणः अचाकरुः ५ चाकरांचकार ५ चीकीर्यात ६ चकरिता ॥ ॥ ॥

ऽचाकरिष्यति ८ अचाकरिष्यत् ९ लुङि णिश्रि इति सिच्त्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः अचाकारीत् १० तॄ प्लवनसंतरणयोः तातरीति तातर्ति तातीर्यात् २ तातरीतु तातर्तु तातीर्तात् ३ अतातरीत् अतातः ४ तातरांचकार ५ तातीर्यात् ६ तातरिता ७ तातरिष्यति ८ अतातरिष्यत् ९ अतातारीत् अतातारिष्टां १० ऋ गतौ ॥ भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणं अस्मादस्यतिस्वरतिसूतीति यङ् हिंसंचके चितु यङीति पूर्वस्य गुणमाहुः अन्ये तु न र इति पूर्वस्यात्वं ऋदंतानामिति पूर्वरुक् रिक् रीगागमाः अर्तिरिग्नीको स्तु लंरूपं असवर्णे स्वरे पूर्वयोरितीपु नुधातोरिति रीकद्य अरियर्ति २ इट्पक्षे अररीति अरियरीति २ तसि अर्ऋतः अरियृतः २ झेर्स्यतो तऋरमितिरः रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ आरति परत्वात् पूर्वमियत्तोरत्वं अरियर्ति २ मध्यमपुरुषे तु अरीर्षि अरियर्षि

अर्तेर्यङि लुकि द्वित्वे पूर्वस्य र इत्यत्वं रुग्रिग्रीको स्तु पूर्वस्यासवर्णे स्वरे इति इयु अरर्ति अरियर्ति अरियर्त्ति अररीति अरीयरीति अरियरीति अर्ऋतः अरियृतः अरियृतः रुको रिलोप इति लोपः आरति अरियति अरियति लिङि पादावितिरिङ् अरियात् अरिय्रियात् अरिय्रियात् लुङि आरारीत् आरियारीत् आरियारीत् ० ॥ ॥ ॥ ॥

ईट्पक्षे अररीषि अरियरीषि २ रिलीको स्तु लंरूपं अर्ऋथः अरियृथः २ उत्तमपुरुषे तु अररमि अरियर्मि २ ईट्पक्षे अररीमि २ अरियरीमि अर्ऋवः अरियृवः २ लिङि अर्ऋयात् अरियृयात् २ लोटि अरर्तु अरियर्तु २ ईट्पक्षे अररीतु अरियरीतु २ अर्ऋतात् अरियृतात् २ अर्ऋतां अरियृतां २ अरतु अरियतु २ अर्ऋहि अरियृहि २ उत्तमे तु अरराणि अरियराणि २ अरराव अरियराव २ लङि दिस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः आरः आरियः २ ईट्पक्षे आररीत् आरियरीत् आर्ऋतां आरियृतां २ अनउसि स्तु उसि गुण इति गुणः आररुः आरियरुः मध्यमे तु आरः आरियः ईट्पक्षे आररीः आरियरीः उत्तमे तु आररं आरियरं २ आर्ऋव आरियृव २ लिटि अररांचकार अरियरांचकार २ आशिषि लिङि श्तिपा निर्दिष्टत्वाद्गुणार्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न यासादेपे इति रिङ् रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ आरियात् आरियियात् लुटि अररिता अरियरिता २ लृटि अररिष्यति अरियरिष्यति २ लृङि आररिष्यत् आरियरिष्यत् लुङि ॥

चं०स्रा० णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः आगरीत् आगरिषीत् ॥ ॥ गृहू ग्रहणे ॥ स्वरे पीतिगुणनिषेधः ऋदन्तानामदुपधानां चेति रुग्निग्नीकः ईट्पक्षे जर्गृहीति ३
टी०सु० ईडभावे होढ इति ढत्वं तयोर्ह इति धत्वष्टुत्वं ढिढोलोप इति ढलोपः जर्गृढि ३ जर्गृढ इत्यत्र ढिढ इति ढलोपे पूर्वस्य दीर्घो नाऽस्त इत्युक्तत्वात् जर्घृक्षि ३
६७ उत्तमे जर्गृहीमि ३ जर्गृह्मि जर्गृह्यात् ३ जर्गृहीतु ३ जर्गृढु ३ जर्गृढात् ३ जर्गृढां ३ जर्गृहतु ऋसाद्धेर्हिरिति धिः जर्गृढि ३ उत्तमे तु हेः स्वरे पीति गुणेन जर्गृहा
णि ३ लङि अजर्गृहीत् ईडभावे आदिजबानामिति घः अजर्घृट् ३ अजर्गृढां ३ अजर्गृहुः ३ अजर्गृहीः अजर्घृट् ३ अजर्गृढं अजर्गृढ ३ हेः स्वरे इति न गुणः
अजर्गृहं ३ अजर्गृह्व ३ अजर्गृह्म ३ ॥ जर्गृहांचकार जर्गृह्यात् ३ लुटि अनुबन्धनिर्दिष्टत्वाद् ऊदितो वेतीड् विकल्पेन जर्गृहिता ३ जर्गृहिष्यति ३ अजर्गृहीष्य
॥ गृहू ग्रहणे जर्गृहीति जरिगृहीति जरीगृहीति जर्गृढि जर्गृढः जर्गृहति अजर्गृहीत् अजर्घृट् ग्रह जाग्रहीति जाग्राढि न सादौ ङिः नि
मित्तं सम्प्रसारणम् तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः जाग्रढः जाग्रहति जाग्रहीषि जाघ्रक्षि जाग्रढि जाग्रहिता गृधु जर्गृधीति जर्गृद्धि
जर्गृद्धः जर्गृधति जर्गृधीषि जर्घृत्सि अजर्गृधीत् अजर्घृत् सिपि अजर्गृधीः अजर्घृः जर्गृधांचकार अजर्गर्धीत् अजर्गर्धिषाम् पापच्छी
त् अजर्गृहीत् अजर्गृहिषां ३ ग्रह उपादाने यङो लुकालुप्तत्वान्न निमित्तं ग्रहाक्ङिति चेति सम्प्रसारणमिह न भवति आत इति ॥ इति पामष्टि० ॥ ॥
पूर्वस्मात्त्वं जाग्रहीति ईडभावे होढ इति ढत्वं तयोर्ह इति धत्वं ष्टुत्वं च ढिढो लोपो दीर्घश्चेति ढलोप पूर्वदीर्घौ जाग्राढि नासादौ प्रत्यये ङित्वात् ग्रहाक्ङिति चेति०
संप्रसारणं तस्य संप्रसारणस्यागसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वात् रुग्निग्नीगागमा न भवन्ति जाग्रढः सिपि जाग्रहीषि ईडभावे होढ इति ढत्वं षढोः कः से इति०
कत्वं आदिजबानामिति घः जाघ्रक्षि १ जाग्रह्यात् २ जाग्रहीतु जाग्राढु जाग्राढात् ३ अजाग्रहीत् अजाघ्रट् जाग्रहांचकार ५ जाग्रह्यात् लुटि ईटो ग्रहामिति सूत्रे सम०
एकस्वरस्य ग्रहेरित्युक्तत्वात् यङ्लुकि दीर्घो न माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धं जाग्रहिता ७ जाग्रहिष्यत् ८ अजाग्रहिष्यत् अजाग्रहीत् ९ ह्मयन्तेति न वृद्धिः ६७
१० गृधु अभिकांक्षायां हेः स्वरे पीति गुणनिषेधः ऋदन्तानामदुपधानां चेति रुग्निग्नीगागमाः जर्गृधीति ३ ईडभावे तयोर्ह इति धिः रुवेजबा इति दः जर्गृद्धि ३ सि
पि जर्गृधीषि ३ ईडभावे आदिजबानामिति घः स्वसे चपा इति तः जर्घृत्सि १ जर्गृध्यात् ० ॥ ॥
॥

२ जर्गधीतु जर्गर्द्धु ३ जर्गृद्वात अजर्गधीत ईडभावे ऊपधायाल घोरितिगुणः दिस्योरितिदिपुसिपोर्लोपः आदिजवानामितिघः अजर्घर्त अजर्गर्द्धाम् अजर्गृधुः सिपिदः॥
सः इतिसः दोषामितिसस्यरः रिलोपदीर्घश्चेतिरलोप पूर्वदीर्घौ अजर्घाः अजर्घत ४ जगर्द्धांचकार ५ जर्गध्यात ६ जर्गर्धिता ७ जर्गर्धिष्यति ८ अजर्गर्धिष्यत॥ ॥
॥ ॥ अजर्गधीत १० प्रच्छ ज्ञीप्सायां आतइति पूर्वस्यात्वं पाप्रच्छीति ईडभावे छ्शषेति षत्वं ष्टुत्वं पाप्रष्टि नासादेप्रत्ययेम हां क्ङिति चेतिसंप्रसारणं नशितिपादि
दि ष्टतात् किति ... कौ जमे च छस्य वशो वस्यऊः धातोछस्य शकारः स्यात वकारस्य ऊ श्चकिति डिति सेपरे क्विपि जमे च परभाष्येउक्तं हि क्कौ जमे चेत्यनेन ऊक
रभाविनां यकारवकारांतानां धातूनां यङो लुगनभवतीति मव्यवंधने पांतः तेवृदे वृदेवने इत्यादिवांतश्च ऊभावी ज्वर ज्वरे इति ऊभाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुग॥

तस्मादोन सम्प्रसारणं श्तिपानि दृष्टात क्ङिति फसेत्कौ जमे च छस्य शो वस्य ऊ पाप्रष्टः पाप्रशि पाप्रच्छ्वः पाप्रश्म पाप्रड्ढि हयगतौ
जाहयीति यवयोर्वसेहकारे च लोपः जाहति जाहतः जाहयति जाहयीषि जाहसि जाहयीमि जाहावः जाहामः जाहय्यात जाह
हि हर्य गतिकान्त्यो जाहर्यीति जाहर्ति जाहर्तः जाहर्येति जाहर्हि अजाहर्यीत अजाहः अजाहर्ताम् अजाहर्तुः॥ ॥:९:॥ ६

... इति छस्यशः छ्शषेति षः पाप्रष्टः पाप्रच्छति पाप्रच्छीषि ईडभावे छ्शषेति षः षढोः कः सि इति कः पाप्रक्षि उत्तमे तु पाप्रश्मि १ पाप्रच्छ्यात २ पाप्रच्छीतु पा
प्रष्टु पाप्रष्टात् हेधिसाढ्हेरितिधिः क्ङिति मेसे इति छस्य शः छ्शषेति षः जश्त्वे इति षस्य डः ष्टुत्वं च पाप्रड्ढि ३ अपापृच्छीत ईडभावे दिस्योरितिदिपुसिपोर्लोपः॥ छ्
शषेति षः षोड इति डः अपापृट् अपाप्रष्टां अपाप्रष्टुः अपाप्रच्छीः अपापृट् अपाप्रष्टं अपाप्रष्ट अपाप्रच्छ्व अपाप्रच्छ्व अपाप्रश्म ४ पाप्रच्छांचकार ५ पाप्र
च्छ्यात ६ पाप्रच्छिता ७ पाप्रच्छिष्यति ८ अपाप्रच्छिष्यत ९ अपाप्रच्छीत १० हयगतौ जाहयीति ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः जाहति उत्तमे तु जाहयी
मि यवयोरिति यलोपे आरिसात्वे जाहामि १ जाहय्यात जाहयीतु जाहतु जाहतात जाहतां जाहयतु जाहहि जाहतात उत्तमे तु जाहयानि ३ लङि
अजाहयीत अजाहत ४ जाहयांचकार जाहय्यात ६ जाहयिता ७ जाहयिष्यति ८ अजाहयिष्यत ९ ह्म्यंतेतिन वृद्धिः अजाहयीत १० हर्यगतिकान्त्योः॥

चन्द्रा० टी०मु० ९८

आत्वाभावात्वं जाहर्यतीति ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः जाहर्ति १ जाहर्यात् २ जाहर्यीतु जाहर्तु जाहर्तात् ३ अजाहर्जीत् अजाहः जर्यांचकार ५ जाहर्यात् ६ जाहर्यिता ७ जाहर्यिष्यति ८ अजाहर्यिष्यति ९ अजाहर्यीत् १० ॥ ॥ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधावकारयोरुः क्वौ झसादौ गमादौ इकारे चप्रत्यये ज्वररोगे ञित्वर संभ्रमे स्त्रिवु गति शोषणयोः अव पालने मव बंधने ज्वरादेरुदाहरणं किपि जूः जुरौ जुरः झसादौ तु जूर्तिः जूर्त्तः जूर्णवान् तूः तुरौ तुरः तूर्तिः तूर्णवान् स्रूः स्रुवौ स्रुवः स्रुतिः ऊः उवौ उवः ऊतिः मूः मुवौ मुवः मूतिः मूतः ज्वर आत इति पूर्वस्यात्वं जाज्वरीति ईडभावे उपधावकारयोरुः जाजूर्ति जाजूर्तः जाज्वरति १ जाज्वरयात् २ जाज्वरीतु जाजूर्तु जाजूर्तात् ३ अजाज्वरीत् अजाजूः ४ जाज्वरां चकार ५ जाज्वर्यात् ६ जाज्वरिता ७

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधावकारयोरुः क्वौ झसादौ गमादौ हकारे च प्रत्यये परे जाज्वरीति जाजूर्ति जाजूर्तः जाज्वरति जाज्वर्वः जाजूर्मः अजाज्वारीत् तात्वरीति तातूर्ति अतात्वरीत् सेस्त्रिवीति सेस्रोति सेस्त्रीव्यात् मव बन्धने मामवीति मामोति मामूतः मामवति मामूहि मामवानि अमामवीत् अमामोत् सिपि अमामवीः अमामोः अमामूतम् अमामाव अमामूम ० ॥ ०॰० ॥

जाज्वरिष्यति ८ अजाज्वरिष्यत् ९ अतो हलादेरिति वा वृद्धिः अजाज्वारीत् अजाज्वरीत् १० ञित्वर सम्भ्रमे तात्वरीति तातूर्ति १ तात्वर्यात् २ तात्वरीतु तातूर्तात् ३ अतात्वरीत् अतातूः ४ तात्वरां चकार ५ तात्वर्यात् ६ तात्वरिता ७ तात्वरिष्यति ८ अतात्वरिष्यत् ९ अतात्वारीत् अतात्वरीत् १० स्त्रिवु सेस्त्रिवीति सेस्रोति १ सेस्त्रीव्यात् २ सेस्त्रिवीतु सेस्रोतु सेस्रूतात् ३ असेस्त्रिवीत् असेस्रोत् सिपि असेस्रोः सेस्त्रिवांचकार ५ सेस्त्रीव्यात् ६ सेस्त्रेविता ७ सेस्त्रेविष्यति ८ असेस्त्रेविष्यत् ९ असेस्त्रेवीत् १० मव मामवीति ईडभावे उत्वे कृते गुणः मामोति उत्तमे तु मामवीति मामोमि यवयोर्वसे इति वलोपः व्वोरेत्यात्वं मामावः मामूमः सम०

१ मामव्यात् २ मामवीतु मामोतु मामूतात् हौ मामूहि ३ अमामवीत् अमामोत् उत्तमे तु अमामवं अमामाव अमामूम ४ लुङि अमामावीत् अमामवीत् ० ॥ ० ९८

तुर्वी हिंसायां य्वोर्विहसे इति दीर्घः स्यात् यङि नेति पूर्वस्य गुणः तोतूर्वीति ईडभावे रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादौ अमादौ हकारे च प्रत्यये रेफात्परयोः धातोः छकारवकारयोर्लोपः स्यात् क्विपि परे झसे अमे हे च क्वौ उदाहरणं तुर्वी तूः तुरौ तुरः धुर्वी धूः धुरौ धुरः मूर्च्छा मूः मूरौ मूरः झसादौ तु रेफाच्छ्वोरिति वलोपः उपधायाल घोरिति गुणः तोतोर्ति यद्यप्यत्र यवयोर्वसे इत्यनेन वलोपः सिध्यति तथापि तोतूर्तइ साद्वौ वलोपार्थं रेफाच्छ्वोर्लोप इत्युपन्यस्तं मन्यथा तत्र यवयोर्वसे इति लोपम् बाधित्वा वस्य क्विति झसे इति ङः स्यात् तोतूर्यात् २ तोतूर्वीतु तोतोर्तु तोतूर्तात् ३ अतोतूर्वीत् अतोतोः लुङि अतोतुर्वीत् १० थुर्वी धुर्वी दिहिंसायाम् तोथूर्वीति०

तुर्वी थुर्वी धुर्वी दुर्वी हिंसायाम् तोतूर्वीति रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ झसादौ अमादौ हे च प्रत्यये तोतोर्ति तोतूर्तः तोतूर्वति तोतूर्वीषि तोतोर्षि तोतूर्वः तोतूर्मः सिपि अतोतूर्वीः अतोतोः तोथोर्ति तोथूर्तः दोदोर्ति दोधोर्ति मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः मोमूर्च्छीति मोमोर्ति मोमूर्तः मोमूर्च्छति मोमूर्मः अमोमूर्च्छीत् ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तोथोर्ति १ तोथूर्यात् २ तोथूर्वीतु तोथोर्तु तोथूर्तात् ३ अतोथूर्वीत् अतोथोः लुङि अतोथूर्वीत् १० धुर्वी दोधूर्वीति दोधोर्ति १ दोधूर्यात् २ दोधूर्वीतु दोधोर्तु दोधूर्तात् ३ अदोधूर्वीत् अदोधोः ४ लुङि अदोधूर्वीत् १० मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः मोमूर्च्छीति ईडभावे रेफाच्छ्वोरिति छलोपः उपधायाल घोरिति गुणः मोमोर्ति १ मोमूर्च्छ्यात् मोमूर्च्छीतु मोमोर्तु मोमूर्तात् ३ अमोमूर्च्छीत् अमोमोः ४ लुङि अमोमूर्च्छीत् १० अजगत्यादौ अजेर् चतुर्षु वीति यङि विवक्षिते वीभावे शः वेवीयते अस्य यङ्लुग् नास्ति लुका अपहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ ॥

चं॰ औ॰ नाम्नोयईचास्य आदुर्वीत्सतकर्मण्यीति ईच्छायामात्मनइत्यत इच्छायामिति आत्मन इतिचानुवृत्तंकर्म्मणि वर्त्तमानान्नाम्नोयप्रत्ययःस्यात् आत्मनश्च
टी॰ सु॰ रत्तुपरव्याहत्यर्थः स्वशब्दपर्यायोऽप्यात्मेति इच्छायांचक्रियात्वेनस्वाश्रयः कर्त्ताक्षिप्तः सचेदिष्यमाणवस्तुस्वसंबंधित्वेनापेक्षतेतदायप्रत्ययः आत्म
६९८ नःस्वसंबंधित्वसाक्षाद्दमाद्यंतेनयजमानस्यपुत्रमिच्छति पुरोधाइत्यत्रनयः महांतंपुत्रमिच्छतीत्यत्रापिनयःसविशेषाणांवृत्तिर्निवृत्तस्यवाविशेष
णयोगोनेतिवचनात् यइतिसप्तम्याविपरिणम्यते अवर्णांतस्यनाम्नईत्वंचयप्रत्ययेपरे समासप्रत्यययोरितिविभक्तेर्लुक् सधातुरितिधातुत्वात्तिवादयः
पुत्रीयति पुत्रीयेत् पुत्रीयतु अपुत्रीयत् कासादिप्रत्ययादित्याम् यतइत्यल्लोपः पुत्रीयांचकार यतइत्यल्लोपः पुत्रीयात् पुत्रीयिता पुत्रीयिष्यति

नाम्नोयईचाऽस्य नाम्नइच्छायामर्थेयप्रत्ययोभवत्यवर्णस्यचईकारः आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति क्वचिन्स्वरव्द्यकारः
॥ गामिच्छति गव्यति गव्यांचकार नाव्यति नाव्यांचकार त्वामिच्छति त्वद्यति हसाद्यस्यलोपोवाऽनपिनामधातोः त्वद्यांच
कार त्वद्यांचकार मद्यति युष्मद्यति अस्मद्यति काम्यश्च पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यांचकार ॥ ॥ ॥ ॥

अपुत्रीयिष्यत् अपुत्रीयीत् गामिच्छतीतिगव्यतीत्यत्रय्वोर्लोपश्चवापदांते इतितुनभवत्यपदांतत्वात् अनपिसंनिपातपरिभाषयायप्रत्ययपकारस्या
ऽनापिच हसादितिलोपोनयकारेपरे वांतादेशविधानात् वकारेऽप्यस्यलोपस्य निमित्तंनभवतीतिभावः गव्यांचकार गव्यिता त्वामिच्छति त्वमदेकत्वे
इतित्वमदादेशे त्वद्यति यतइत्यल्लोपः अनपिचहसादितियलोपः त्वद्यांचकार मामिच्छति मद्यति युवां युष्मान्वेच्छति युवावाविति सूत्रे
विभक्ताविति युक्तं ततोविभक्तिपरत्वाभावान्नयुवावौ एकार्थत्वाभावात् त्वमदावपिनयुष्मद्यति एवमस्मद्यति काम्यश्च नाम्नइच्छायामर्थेकाम्य राम॰
प्रत्ययःस्यात् आत्मनःपुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति यतइत्यल्लोपःपुत्रकाम्यांचकार पुत्रकाम्यिता इहानपिचहसादितियलोपोन अर्थवद्ग्रह ६९८
णेनानर्थकस्यग्रहणमितिपरिभाषया ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धनस्यानेकार्थेगाद्धौ गर्द्धोऽभिलाषुकस्तस्याभावो गार्द्ध्यपणं सत्यपि धने पुनर्धनमिच्छति धनायति येइति दीर्घः यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति नीयतिउदकस्यो
दन्पिपासायांमस्यस्य स्यादेव पातुमुदकमिच्छति उदन्यति यश्च कालान्तरे प्रयोगार्थं पातुमुदकमिच्छति तत्र उदकीयति गिरमिच्छति गीर्यति र्वोरुपधाया दीर्घ इकः इति
दीर्घः पुरमिच्छति पूर्यति र्वोर्विहसे इति सूत्रे धातोरिकार एकार योरित्युक्तत्वान्नेह दिवमिच्छति दीव्यति दिवधातोः क्विचितिसेकाविति वस्योत्वे
पूरितिभवति यप्रत्यये स्युपतीति कर्तारमिच्छति ऋतोरिरिति रिः येइति दीर्घः कर्त्रीयति हसान्तद्धितस्य यस्य लोपो च्वौ च हसाद्गुत्तरस्य अप्रत्ययकार
स्य लोपो भवति यप्रत्यये च्विप्रत्यये च परे ष्यायन सितिराय चौ गार्गीभवति गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति वाचमिच्छति अन्योरादित्यत्र च पा वेजवाइस

धनस्यानेकार्थेगर्द्धे धनायति अन्यत्र धनीयति उदकस्योदन् पिपासायाम् उदन्यति अन्यत्रोदकीयति गीर्यति गिरउकार पू
र्यति दिवमिच्छति दिव्यति अमुमिच्छति अदस्यति ऋतोरिः येकर्त्रीयति हसान्तद्धितयस्य लोपो ये च्वौ च गार्गीयति वाच्यति
कवीयति समिध्यति समिधाश्चकार समिध्याञ्चकार समिधिता समिध्यिता मान्ताव्ययाभ्यां येन किमिच्छति इदमिच्छति स्वरिच्छ
ति उच्चैरिच्छति अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः क्षीरलवणयोर्लालसायामसुक् क्षीरस्यति॰
बालः लवणस्यत्युष्ट्रः नाम्नोयेलालसायांसुगसुकौ दधिस्यति दध्यस्यति मधुस्यति मध्वस्यति यशस्काम्यति सर्पिष्काम्यति

करणेन क्वचित् प्रत्यये ऽकरणेन क्वचित् प्रत्ययोपपदकार्यं नेति ज्ञापितं तेन पदत्वाऽभावात् चोः कुरिति कुत्वं न वाच्यमिति आत्मनः कविमिच्छति येइति दीर्घः
कवीयति समिधमिच्छति समिध्यति हसाद्यस्य लोपो वाऽपिहसान्तान्नाम्नो यस्य लोपो वा अनपि परे आदेः परस्येति यलोपः यइस लोपः तस्य स्था
निवत्त्वात् उपधायाल घोरितिगुणो न समिधिता समिध्यिता मान्ताव्ययाभ्यां येन मान्तप्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्च येन किमिच्छति स्वरिच्छति अश्ववृ
षयोर्मैथुनेच्छायां असस्यति मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति क्षीरलवणयो लालसां उत्कंठेच्छायांसुक् येला
लसयाक्षीरमिच्छति क्षीरस्यति लवणस्यति नाम्नो येलालसायांसुगसुकौ नाम्नः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुगसुकावागमो भवतः प्रत्यये परे तन्नागिरिकोलालमातस्यामर्थे दधिस्यतीस्यत्र षः सइति विपरीतनिर्देशान्न षत्वं॥ मांताव्ययाभ्यांकाम्यः ॥मांत प्रकृ
तिकान्नाम्नोऽव्ययाच्चकाम्यः स्यात् इच्छायांकिमिच्छति किंकाम्यति स्वः स्वर्गमिच्छति स्वःकाम्यति करणेच यइत्यनुवर्ततंकरोत्यर्थे इत्यर्थः नमःकरोतीतिनमस्यति
देवान्पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरून् शुश्रूषते इत्यर्थः शब्दादिभ्योयङ् एभ्यःकर्मभ्यःकरोत्यर्थे यङ् शब्दंकरोति शब्दायते पक्षे जिडित्करणे इतिञिप्रत्ययोपि
भवति शब्दयतीतिन्यासकारः चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे यङ् कष्टायक्रमते इति कष्टायते पापंकर्तुमुत्सहते इत्यर्थः ऊष्मबाष्पधूमेभ्यउद्वमने एभ्यःक
र्मभ्योयङ् ऊष्माणमुद्वमति नाम्नोनोलोपशिति नस्यलोपः यइतिदीर्घः ऊष्मायते जिडित्करणे तत्करोतितदाचष्टेवेत्यर्थे नाम्नोञिः सचडित् डित्वाट्टिति
मांताव्ययाभ्यांकाम्यः किंकाम्यति स्वःकाम्यति उच्चैःकाम्यति करणेच नाम्नःकरणेऽर्थेयः न पस्यति तपःकरोतीत्यर्थः नमसःपूजा
याम् नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः वरिवसःपरिचर्य्यायाम् वरिवस्यति गुरुंशुश्रूषते इत्यर्थः शब्दादिभ्योयङ् शब्दायते वैराय
ते कलहायते अकलहायत अभ्रायते मेधायते मेघायते कष्टायते ऊष्मबाष्पधूमेभ्यउद्वमने ऊष्मायते बाष्पायते धूमायते ञि
डित्करणे नाम्नःकरणेऽर्थे ञिप्रत्ययस्सचडित् घटंकरोति घटयति घटयते अन्त्यलोपिनोनाङ् कार्य्यम् अजघटत् पटयति पट
यते अप पटत् महान्तंकरोति महयति अममहत् युवानंकरोति यवयति अयुयवत् ॥ ॥ टेरितिलोपोभवति घटमाचष्टे घटय
ति लुङि अन्त्यलोपित्वादजघटत् पटुमाचष्टे पटयति लुङि परत्वाद्वृद्धौसत्यांटिलोपः अपीपटत् भाष्येतुवृद्धे लोपोवलीयानितिसुकंनेन पूर्वलोपस्त
तोऽन्त्यलोपित्वान्नाङ् कार्य्यं अपपटत् महान्तमाचष्टे महयति ञाविष्टवत्कार्य्यं इष्टप्रत्यये परतोयत्कार्यं दृष्टंसंभावितंच तन्नाम्नोञाविति दृश्य
ते इष्टेयथाविन्मतुवतूनांलोपोरभावोगुर्वादेर्गरघाद्यादेशष्ट्यलोपोतद्वत् ञावपिस्तुः स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति अस्रिमंतमाचष्टे अस्नयति दंडवंतमाच
ष्टे दंडयति लुङि अससजत् अत्र पूर्वस्मादूत्वंतुनभाष्यसंमतत्वात् अजिस्नत् अददंडत् अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नलोपोन स्थूलंकरोतिगुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु
गणादिस्यलोपश्च स्थूलस्यस्थव इतिलोपाऽभावस्थवयति लुङि अतुस्थवत् आदेशावयवत्वान्नषः दूरंकरोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दूरस्यदोः दवयति लुङि अदुदवत् कथंतर्हि दूरयस्यवनतेविवस्वतीति दूरमनतीति दूरण्कि वंतः कुर्वतीत्यर्थः युवानंकरोति युवन्शब्दस्य योः यवय
ति ॥ ॥युवाल्पयोः कन्वेतिकन् कनयति लुङि अयूयवत् अचीकनत् त्रिद्दितिसूत्रे बहुलग्रहणं कर्तव्यंतस्मात् इहसर्वत्र टद्यभावः हूस्वंकरोति॰
हूस्वस्यहूसस्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् हुलग्रहणा द्वानवृद्धिः माधवेनतुविकल्पेनवृद्धिः उदाहृताहूस्यंति अजिहूसत् क्षिप्रंकरोति क्षिप्रस्यक्षेप
क्षेपयति अचिक्षिपत् क्षुद्रंकरोति क्षुद्रस्यक्षोद् क्षोदयति अचक्षुदत् प्रियंकरोति प्रियस्यप्रः धातोर्नोमिनद्दतिवृद्धौ प्रातोआविति पुकुप्रापयति अ
पिप्रपत् गुरुंकरोति गुरोर्गरः गरयति अजीगरत् स्थिरंकरोति स्थिरस्यस्थः स्थापयति अतिस्थपत् बहनमुद्धिस्ताऊढिंकरोति ऊढयति ऊढिमा
युवाल्पयोः कनवा कनयति अचीकनत् आविष्टवत्कार्य्यम् स्फिरंकरोति स्फापयति अपिस्फपत् उरुम् वरयति अवीवरत् बहुल
म् बंहयति अबबंहत् वृद्धम् वर्षयति अववर्षत् त्रप्रम् त्रपयति अतित्रपत् दीर्घम् द्राघयति अदद्राघत् वृन्दारकम् वृन्दय
ति अववृन्दत् अन्तिकम् नेदयति अनिनेदत् स्थूलंकरोति स्थवयति अतुस्थवत् दूरंकरोति दवयति अदुदवत् हूस्वंकरो
ति हूसयति अजिहूसत् क्षिप्रम् क्षेपयति अचिक्षेपत् क्षुद्रंकरोति क्षोदयति अचुक्षोदत् प्रियम् प्रापयति अपिप्रपत् गुरु
करोति गरयति अजीगरत् स्थिरंकरोति स्थापयति अतिस्थपत् ऊढिं करोति ऊढयति ओरङ्‌ द्विश्च स्वरए देङ्‌परः अङिपूर्वस्य
ढस्य जोवा औजिढत् औडिढत् ॥ ॥ ऊढंकरोति ऊढयति औजढत् औडढत् कर्तुर्यङ् उपमानात् कर्तुराचारेर्थेयङ्
श्येनइवाचरति श्येनायते काकः परिहृतायते मूर्खः एनीवाचरति एनायते अयुभा यङ्‌मानिनोः पुम्वत् यङि वाखलोपः पयो
यते पयस्यते वातकम् पयसांचक्रे पयस्यांचक्रे॰ ॥ ॥ स्यात् औडिढत् अङिपूर्वस्यजोवा पूर्वरूपस्यस्यडकारस्य जोवाभवति अङ्‌प्रत्यये
परे औजिढत् ऊढंकरोति ऊढयति लुङि ढिलोपेचसतिनिसहितस्याद्विलेपश्चान्पूर्वोकारोदुर्लभः अतोजिनिमित्तस्वरादेशइत्यनेनढस्यद्वित्वंऊढमा
स्यात् औडढत् जातेऔजढत् कर्तुर्यङ् आचारउपमानादित्यतउपमानादित्यनुवृत्तं आचारे इतिचउपमानात् कर्तुर्नाम्नः आचारेयङ् स्यादनुदात्तङित
इत्यात् एनीवाचरति यङ् मानिनो[illegible] पुंवत् येदृति दीर्घः श्येनायते यङि वाखलोपः सांतस्यकर्तुः सस्यवालोपः ॥ ॥ ॥ ॥

वै॰ प्र॰ अप्सरस् ओजस् सुमनसां नित्यं ओजः अप्सरस इति क्वौ ओजस्वी वाचरतीति ओजायते नाम्नः आचारे क्विप् वा कर्तुरुपमानान्नाम्नः क्विप् वा स्यात् आचारेऽर्थे
टी॰ सु॰ नामत्वमुक्तं तेन विभक्त्याश्रितं कार्यं न पक्षे यङ् कृस्नइवाचरतीति स धातुरिति धातुत्वात्तिवादिः अदेङ् स्यलोपः कृष्ण ति अः कृष्णस्तद्वदाचरति ॥
७१ अदेङ् स्यलोपः अनिलिदितु कारणादिप्रत्ययमादिति सूत्रस्य क्वौ प्रत्ययग्रहणं पनीयानेकस्वरे सुक्तेर्नाम द्विलम् अदेङ् स्य लोपे प्राप्ते परत्वाद् ण्वोणा

अप्सरस् ओजस् सुमनसां नित्यं अप्सरायते ओजायते दुर्वलः सुमनायते स्वमनायते वेः वेर्लोपो भवति नाम्न आचारे क्वि।
वा कृष्णइवाचरति कृष्णति अकृष्णात् कृष्णयते अकृष्णाषिष्ट अइवाचरति अति अतः अनि आमि एत् एतां एसुः
अतु आतात् आताम् अन्तु अ अतात् आद् आत् लिट् औ अतुः उः इथ यात् इता इष्यति एष्यत् आसीत् मालेवाचर
ति मालाति मालायात् मालाहि अमालात् मालाञ्चकार मालायात् मालिता अमालासीत् कविमिवाचरति कवयति अक
वयत् कवयाञ्चकार नामधातोर्वृद्धिर्वा सौ अकवयीत् अकवायीत् विमिवाचरति वयति विवाय विव्यतुः अवयीत् अवायी
त् श्रीमिवाचरति श्रयति शिश्राय शिश्रियतुः अशश्रयीत् अश्रायीत् पितृवदाचरति पित्रति पित्राञ्चकार ॥ ॥ ॥

दावितिपूर्वस्यालं तत् आतोऽणपूडाविति रीङि त्वादिष्टलोपे औ आतो नपीस्यालोपे। अतुः लुङि यमिरमिनम्यातामितीट् सकौ आसीत् मालेवाचरति मा
लाति लिटि अनेकस्वरत्वादाम् मालाञ्चकार लुङि अमालासीत् कविमिवाचरते कवियति कवयांचकार आशिषिये इतिदीर्घः कवीयात् नामधा
तोर्वृद्धिर्वा सौ सिप्रत्यये परे लुङि कैयटमतेन वृद्धिः माधवमते नामधातोरपि वृद्धिमिच्छन्ति विः पक्षी तद्वदाचरति वयति लिटि नुधातोरिति यः वि | एमः ७१

पद्दारौपे इतिसिङ्‌ पितृयात्‌ दादेः पे इति सिलुक्‌ भुवः सिलोपे इतिभुवो वुगिति वुक्‌ आभ्वोमित्यनेनात्वं चास्य नाभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यैवतत्रग्र
हणात्‌ अभावीत्‌ बुभावश्रित्तु द्रुम्यइतिनङोधातु पाठस्याभावात्‌ अद्रावीत्‌ अमंतस्योपधायादीर्घः क्वौरसादौहकारेचकिति रसादौकितिशांतो
दांतइत्युदाहरणं डितितुयङ्‌ लुकिजस प्रत्यये शंशांतः दंदांतः पंथाइवाचरति पथीनति अवांतरंगत्वाद्‌ दीर्घस्ततोनगुणः द्यौरिवाचरति किति
रसेकाविति वस्यउत्वेगुणावादेशो द्यवति कोत्रस्यातद्दाचरति कितिलिटि धातोर्नमिनइति हद्दो आतोणावृडाविस्यो चकाविति हरदत्तः माधव

पादादाविति सिङ्‌ पितृयात्‌ अपितारीत्‌ अपितरीत्‌ भूरिवाचरति भवति बुभाव अभावीत्‌ अभवीत्‌ द्रुरिवाचरति द्रवति।
अद्रावीत्‌ अद्रवीत्‌ अमान्तस्योपधायादीर्घः क्वौरसादौहेचङ्किति इदमिवाचरति इदामति राजाइवाचरति राजानति पंथा
इवाचरति पथीनति मंथाइवाचरति मथीनति ऋभुक्षीणति द्यौरिवाचरति दिव्यते द्यवति दुद्याव द्यूयात्‌ द्यविता कइवाचर
ति कति चकौ चकेत्यन्ये किना सखौ सस्वतु सस्वइत्यन्ये आचारेउपमानात्‌ कर्मधारयोरुपमानादाचारेऽर्थेयप्रत्ययोऽस्य
चेकारः पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः प्रासादेइवाचरति प्रासादीयति कुट्यामिक्षुः ॥ ॥ ॥ ॥

रूणपि हद्दिं बाधित्वाप्यतइत्यद्दोपात्‌ चकइतिरुपमाह आचारेउपमानात्‌ नाम्नोयइचास्यइत्यनुवृत्त आचरणमाचारः चरेभावे घञ्ज्ञानंव्यवहा
रोवाउपमीयते अनेनेत्युपमानं माङः करणेल्युट्‌ कर्मणउपमानादाधारादुपमानाच्च नाम्नोयः स्यात्‌ आचारेर्थेतस्मिन्‌ येपरे पूर्वस्यावर्णस्यईत्वंच।
राजानमिवाचरतीत्यत्र नाम्नोनइति नलोपे कृते ईत्वंराजीयति० ॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमः श्रीवायु० ॥ ॥ ॥ ॥

वे०ष्या० भृशादिभ्योऽभूत तद्भावे यङ्. अंत्यस्य हसलोपश्च भृशादिभ्यो यङ् स्यात्. तस्मिन्परे भृशादीनामंत्यस्य हसस्य लोपश्च अभूत तद्भावेऽर्थे यद् इति दीर्घः भृ
ले०सु शायते क्विबपि भृशादिभ्यः क्विप् स्यात् अभूततद्भावेऽर्थे च्विरपि भृशादिभ्यः च्विः स्यादभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तियोगे एव उपसर्गसमाकारं पूर्वपदं धातु
७२ संज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते धातुसंज्ञाविधायके प्रत्यये कर्तुमिष्टे सति उपसर्गसमाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक् क्रियते धातुसंज्ञाविधायके प्रत्यये कर्तुमिष्टे सति उपशर्गतुल्यं पूर्वपदं भिन्नं कर्तव्यमित्यर्थः चुरादौ संग्रामङ् युद्धे इति विशिष्टपाठो

भृशादिभ्योऽभूत तद्भावे यङ्. अन्त्यस्य हसलोपश्च अभृशो भृशो भवति भृशायते अशश्वत् शश्वद्भवति शश्वायते क्विबपि
शश्वतति ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् भृशतति च्विरपि भृशद्इत्यर्थः भृशीभवति च्वौ सलोपः वेर्लोपः भृश्यभूत भृश्यभूता
मु सुमनायते उपसर्गसमाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियन्ते तेन मनश्शब्दात्प्रागट् स्वमनायत.
उन्मनायते उदमनायत सुखादिभ्यो यङ्. कर्तुरनुभवे सुखं वेदयते सुखायते पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च णिङ्. उत्पुच्छ
यते उदपुपुच्छत विपुच्छयते परिपुच्छयते भाण्डात्समाचयने संभाण्डयते ॥ ॥ २१स्यज्ञापकः तेन मनस् शब्दात्प्रागड्भव

तिस्वमनायत सुखादिभ्यो यङ्. कर्तुरनुभवे सुखादिभ्यः कर्मभ्योऽनुभवेऽर्थे यङ्. अनुभवकर्तुरेव चेत्. सुखादीनि सुः अनुभवशब्दो ज्ञान
वाची तदपेक्षमेव कर्तृत्वं कर्त्ता चेत्सुखादिभिरन्वेति सुखं वेदयते इति दीर्घः सुखायते कर्तुरिति किं सुखं वेदयते परस्यङ् ह्यन्लिष्टसु
खं तद्धि लोऽनुभवः पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चं णिङ् पुच्छान्नाम्नो णिङ् स्यात् उत्क्षेपणं सक्षेपणं उदसनं विविधं विक्षेपणं वासनं व्य
सनं परितः क्षेपणं पर्यसनं तस्मिन्नर्थे णित्वादात्म पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते उदपुपुच्छत भांडात्समाचयने भांडात् णिङ् स्यात् राशीकरणे

एमः
७२

चीवरमर्जने परिधाने च सिङ्. चीवरमर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते लुङि समचिचीवरत् अर्थवेदसत्यानामापुग्ज्ञौ एषामापुगागमः स्यात् णिप्रत्यये परे अर्थ
मान्यच्छे करोति वा अर्थापयति एनीमाचष्टे णिप्रत्यये टिलोपः ततो निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः इति योऽभावेनस्याप्यभावः एतयति पृथुमाचष्टे ऋरङ्मनी
तीति रभावे टिलोपे च प्रथयति लुङि ह्रद्धौसन्यां टिलोपे अग्लोपित्वाऽभावादङि लघाविति पूर्वस्येत्वं अपिप्रथत् हृद्देः पूर्वं टिलोपे त्वग्लोपित्वाद्दित्वं न अप

चीवरमर्जने परिधाने च चीवराणि अर्जयति परिधत्ते वा परिचीवरयते भिक्षुः नाम्नोसिराचष्टे अर्थवेदसत्यानामापुक्ज्ञौ अर्था
पयति आर्तीथपत् वेदापयति अविवेदयत् सत्यापयति असमत्यपत् एनीवाचष्टे एतयते ऐतितत् एतायते पृथुम् प्रथ
यति ह्रद्धौसन्यां पूर्ववाटिलोपः अपप्रथत् अपिप्रथत् मृदुम् म्रदयति अममृदत् अमिम्रदत् भ्रशम् भ्रशयति अबभ्रशत्
कृशं क्रशयति अचक्रशत् दृढं द्रढयति अदद्रढत् परिव्रढयति पर्यवव्रढत् त्वां मां वाचष्टे त्वादयति अतित्वदत् अ
मुमदत् मादयति युष्मयति युवां आवां वाचष्टे अस्मयति असिस्मत् विद्वांसं विद्वयति अविविद्वत् विदावयति इत्सप
परे अविविदावत् विदयति इत्यन्ये अविविदत् एवं श्वानमाचष्टे श्वयति अशिश्वत् ॥ ११ एयत मृदुमाचष्टे आविष्ठवद्भावात् ॥

म्ररङ्मनीतिरभावे टिलोपे च म्रदयति एवं भृशकृशदृढादयः त्वां मां वाचष्टे टिलोपे त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदादेशे च कृते अत उपधाया इति वृद्धौ त्वादयति
मादयति युवामावाः युष्मानस्मान् वाचष्टे विभक्तिपरत्वाऽभावान्न युवावौ टिलोपे सति युष्मयति अस्मयति श्वानमाचष्टे आविष्ठवद्भावात् श्युनोर्वस्य उर्वा च दीर्घ
इत्युके टिलोपाभावे च स्युनयतीति रुपं केचिदाहुः टिलोपे वत्वे च ह्रद्धौसन्यां शावयति लुङि अग्लोपित्वान्न ह्रस्वः अशुशावत् विद्वांसमाचष्टे टिलोपे वि
द्वयति टिलोपे कृते वसोर्वउरित्युके हृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये नित्यत्वात् पूर्वमुत्वं पश्चाट्टिलोपः विदयतीत्स परे उदंचमाचष्टे आविष्ठवद्भावात् ॥ ६

तिरश्चादेशस्तु उदीचु उदीचयती त्यत्रो... यत्तुस्यइंचशब्दादेव णिर्बहुलं न हणाट्टिलोपो न लुङि. उपसर्गसमाकारमिती का ण्त्वुर्व मटौ चीश ब्दस्य टि
लोपश्चात् ...णिलोपः उदैचिचत् प्रत्यंचमाचष्टे अंचेर्दीर्घश्चेत्यः लोपपूर्वं दीर्घो प्रतीचयति लुङि विशब्दाग्रागटिक्कते पूर्वस्य यत्वं प्रत्यचिचत् एणाम अव
लोपस्तु इति प्रकृतिभावपक्षेतु प्रति अचिचत् सम्यंचमाचष्टे अंचेर्दीर्घश्चेत्यल्लोपपूर्वं दीर्घो समीचयति लुङि सम्यचिचत् प्रकृतिभावपक्षे समि अचिचत् तिर्यंच
माचष्टे अंचेष्टिलोपेनापहारे पितस्य वहिरंगत्वे नासिद्धत्वात्तिरीत्यस्य सद्भावः इष्ठेमेयस्सु तिरायमति उपसर्गसमाकारत्वाऽभावादिह तिरसः एयक्कारणं नास्ति
अतितिरयत् अडिलघाविति ह्रस्वस्य नाऽग्लोपित्वात् सध्र्यंचमाचष्टे टिलोपेनांचेरपहारे इष्ठेमेयस्सु सध्रामयति अंतिकमाचष्टे गुर्वादेरंतिकस्य नेद

स्रावयत्यपे। असुस्रावत् स्रुनयतीत्यन्ये असस्रुनत् उदञ्चम् उदीचयति उदैचिचत् प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति प्रत्यचिचत् सम्यञ्चम् समीचयति सम्यचिचत् तिर्य्यञ्चम् तिरयति अतितिरयत् सध्र्यञ्चम् सध्रापयति असमध्रापत् अन्तिकम् नेदयति अनिनेदत् बाढम् साधयति वृद्धम् ज्यापयति अजिज्यपत् वृद्धम् वर्षयति स्फिरम् स्फापयति अपिस्फपत् उरुम् वरयति बहुलम् बलयति त्रप्रम् त्रपयति दीर्घम् द्राघयति वृन्दारकं वृन्दयति अववृन्दत् ॥ इतिनामधातुप्रक्रिया: ॥ ॥

स्य लोपश्च यस्येत्यल्लोपः नेदयति लुङि अनिनेदत् बाढमाचष्टे बाढस्य साधः ॥ साधयति असमाधत् वृद्धमाचष्टे वृद्धस्य ज्यादेश णेरनाविति पुक्
ज्यापयति अजिजपत् वृद्धस्य वर्षोपि वर्षयति अववर्षत् स्फिरमाचष्टे स्फिरस्य स्फुः इष्ठेमेयस्सु णेरनाविति पुक् स्फापयति अपिस्फपत् उरुमाचष्टे
उरुशब्दस्य वरसंज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वामाधवेन विकल्पेन वृद्धिरुदाहृदा वरयति वारयति अवीवरत् वहुलमाचष्टे बहुलस्य वहः वह
यति नोलोप इति नल्लोपः अग्लोपित्वात् नइत्वदीर्घौ अववहत् त्रप्रमाचष्टे त्रपस्य त्रपू त्रपयति अतित्रपत् दीर्घमाचष्टे दीर्घस्य द्राघः द्रा
घयति अदद्राघत् वृन्दारकमाचष्टे वृन्दारकस्य वृन्दः वृन्दयति अववृन्दत् ॥ ॥ इतिनामधातुप्रक्रिया: ॥ ॥ ॥समाप्तम्॥ ॥

कंड्वादिभ्योयक्स्वार्थे० एभ्योधातुभ्योनित्यंयक्स्यात् स्वार्थेकंड्वादयोद्विधाधातवः प्रातिपदिकानिचनाम्नांतुविग्नहएव सपरपूजायां यगंतात् णिङ्हिस
मङ इत्यनेनाङ प्रत्ययेप्राप्तसपर्यामहीङ् पूजायां महीयतेपूजायांलभतेइत्यर्थः आकृतिगणोयम् ॥ इतिकंड्वादयः ॥ कंडूयतेसप्रत्यये द्वेस्तिशिय
मस्यद्वित्वेप्राप्तेकंड्वादेस्तृतीयस्यद्वित्वं कंडूयियिषति यप्रत्ययांतात् सप्रत्ययेतुयथेष्टं नामधातुषुद्वित्वमित्याद्यानांत्रयाणामन्यतमस्यद्वित्वंभवति स्वरा

कण्ड्वादिभ्योधातुभ्योयक्स्वार्थे कण्डु गात्रविकर्षणे कण्डूयति कण्डूयते मन्तु अपराधेरोषेच मन्तूयति णिदित्येके मन्तु
यते वल्गुपूजामाधुर्ययोः वल्गुयति वल्गुयतः वल्गुयंति असु असु असु उपतापे असूयति अनपिचहसात् असूयांचकार असू
यति असूयतो लेलादीप्तौ लेलायति मेधा आशुग्रहणे मेधायति सुखदुःखतत् क्रियायाम् सुखयति दुःखयति सपरपूजायां
सपर्यति सपर्यांचकार भिषज्चिकित्सायाम् भिषज्यति इषुधशरधारणे इषुध्यति ऐषुधीत् गद्गद्वाचस्खलने गद्ग
द्यति एलाखेलाविलासे एलायति खेलायति हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च हृणीयते महीङ् पूजायां महीयते अगदनीरोग
ते अगद्यति आगदीत् ॥ इतिकण्ड्वादयः ॥ ॥

१ ॥ देत्वाः द्येतस्यद्वित्वंपुत्रियितुमिच्छति पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पु
त्रीयियीषति अश्वीयियिषति अश्वीयियिषति आत्मनः इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयते सप्रत्यये द्रीशब्दपिशब्दयोरन्यतरस्यद्वित्वं इंद्रिद्रीयिषति
इंद्रीयियिषति [illegible] प्रत्ययेतुणि [illegible] दानवापि स्ववद्भावेनणि [illegible] शब्दस्यप्रादेशस्ततोद्वित्वादिणि प्रयमाख्यातुमाचष्टाणं प्रेरयितुंवेच्छति पिप्रायपिषति प्रापि
पयिषति प्रापयिषिषति णङ [illegible] प्रत्ययेतुबोभूयिषयिषति णङ्निसंनातान्निप्रत्यये तुबोभूययिषति ॥ इतिप्रत्ययमाला० ॥ ॥ ॥

निविशादेः निपूर्वाद्विशः नेपरो विश इति वा निविश आदिर्यस्य स निविशादिस्तस्मादात्स्मात् आदिशब्दः प्रकारे विश इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः निविशते यदि भूकशिखापदे इति श्रीहर्षः निः किं प्रविशति अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न मधुनि विशन्ति भ्रमराः परिव्यवेभ्यः क्रियः परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदं विपराभ्यां जेः आभ्यां परो जयतिरस्मात् आङो दाणोनत्तु विकाशने परगामिफलार्थमिदं आङ् पूर्वाद्ददातेर्मुखविका

निविशदेः न्यादिपूर्वाद्विशादेर्धातोरेतत् निविशते परिवेभ्यः क्रियः परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते विपराभ्यां जेः ॥
विजयते पराजयते आङो दाणोऽनतुविकाशने विद्यामादत्ते आदत्ते विकशनेतु व्याददाति मुखं कूलं पराङ्क
र्मकाद्भवसेव आदत्ते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् क्रीड आङनुसम्परिभ्यः आक्रीडते अनुक्रीडते परिक्रीडते समोकूजने
संक्रीडते कूजनेतु संक्रीडति चक्रम् आगमेः क्षमायाम् आगमस्व तावत् शिक्षेर्जिज्ञासायाम् धनुषि शिक्षते ॥ ॥ ॥

प्रनादत्यभावेऽर्थे वर्तमानाद्दात्मनेपदं स्यात् विद्यामादत्ते क्रीड आङनुसम्परिभ्यः तृतीयार्थस्याऽनोर्योगे नात्मनेपदं माणवकमनुक्रीडति तेन सह इत्यर्थः समोऽ कूजने समः परः क्रीडतिरस्मात् आकूजनेऽर्थे आगमेः क्षमायां आङ् पूर्वात्स्यन्तादगमेरात् क्षमायामर्थे आगमयस्व तावत् मात्वरिष्ठा इत्यर्थः शिक्षेर्जिज्ञा सायां शिक्षविद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणं अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः किंतु शकेः सांनस्य ग्रहणं धनुषि शिक्षते धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमि

हरतेर्गतताच्छील्ये गतं प्रकारः सादृश्यमिति यावत् पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः पितुर्मातुश्च सादृश्यं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः ताच्छील्ये किं मातुर
नुहरतीह सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यं किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु किरतेरात्स्यात् एषु वाच्येषु हर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य
कारणं इतरे फले अपात्सुट् चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने अपात्किरतेः सुट् स्यात् हर्षादिषु एव चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने सति अपस्किरते
वृषो हृष्टः हर्षेण भूमिं विलिखतीत्यर्थः हर्षादिष्विति किं अपकिरति कुसुमं इहात्सुट् न हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यप्यात्मनेपदं प्राप्तं तथापि सुड
भावे नेष्यते इत्याहुः गजोपस्किरति अत्र हर्षे सत्यप्यालेखनाभावात् सुटो न प्राप्तिः आङि नुप्रच्छ्योः आङ्पूर्वाभ्यामेताभ्यां तं नौ भवतः नु स्तुतौ प्रच्छ

हरतेर्गतताच्छील्ये पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु अपात्किरतेस्सुट् चतुष्पा
च्छकुनिकर्तृके आलेखने अपस्किरते वृषो हृष्टः कुक्कुटो भक्षार्थी श्वा आश्रयार्थी च हर्षादिष्विति किं अपकिरति कुसु
मं वायुः गजः अपकिरति जलं आङः नुप्रच्छ्योः आनुते आनविष्टः नु स्तुतौ जिज्ञासायां आपृच्छते शपउपालम्भने विप्राय श
पते समवप्रविभ्यः स्थः संतिष्ठते समस्थित अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते आङः प्रतिज्ञायाम् शब्दं नित्यमातिष्ठते स्वा
भिप्रायाविष्करणे निर्णेतृत्वाख्यायां च गोपी कृष्णाय तिष्ठते अस्थित संशय्य कर्णादिषु तिष्ठतेयः ॥ ॥ ॥ ॥

जिज्ञासायां तु दादिः शपउपालम्भे आक्रोशार्थे त्वरिते ततः प्रायः परिणामिफलेशपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं भवति कृष्णाय शपते श्लाघह्नुङिति संप्रदानसंज्ञा
समवप्रविभ्यः स्थः लुङि अपिद्राघास्थामिदित्वं समस्थित समस्थिषाता आङः प्रतिज्ञायां शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः स्वाभिमा
याविष्करणे निर्णेत्राख्यायां च स्वाशयस्य प्रकाशने विवादस्य निराकरणकर्ता निर्णेता तस्मिन्नर्थे च तिष्ठतेरात्स्यात् गोपी कृष्णाय तिष्ठते स्थिरासने
नादिविकारेणास्वाभिप्रायं ज्ञापयति संशय्य कर्णादिषु तिष्ठतेयः संशयं विधाय निर्णेतृत्वेन कर्णादीनाश्रयते इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

चं०प्रा० उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणीहायां इच्छापूर्विकाचेष्टाईहा तस्यामेव नेहग्नामाच्छतमुत्तिष्ठति उत्पद्यते इत्यर्थः उपान्मंत्रकरणदेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु एष्व
टी०सु० र्थेषु उपात्तिष्ठतेरात्मनेपदं मंत्रः करणं यत्र तत्तमंत्रकरणंस्तुतिः आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते अग्निदेवताकयाऋचाग्निविशेषं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्यर्थः॥
७५ अग्निमिंधे इति आग्नीत् क्विबंतः आग्नीधः स्थानमाग्नीध्रं तत् तस्योप्याग्नीध्रः निपातनात्तद्धितेऽरण् प्रत्ययः मंत्रकरणे किं भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन आदित्यमुप
तिष्ठते आदित्यं स्तोतुं तदभिमुखं तत्र यातिष्ठतीत्यर्थः॥ गंगा यमुनामुपतिष्ठते उपश्लिष्यतीत्यर्थः रथिकानुपतिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः पंथाः स्रुघ्नो
देशस्तमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः॥ बालिप्सायां प्रभुमुपतिष्ठते लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः अकर्मकाच्च उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् भोजनकाले उपति
उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणीहायाम् सुकाद्युत्तिष्ठते अनूर्द्ध्वकर्मणि किम् पीठादुत्तिष्ठति ईहायाङ्किम् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति उपान्मंत्रकरणदेव
पूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते मन्त्रकरणे किम् भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन आदित्यमुपतिष्ठते गङ्गा
यमुनामुपतिष्ठते रथिकानुपतिष्ठते स्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः बालिप्सायाम् भिक्षुः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा अकर्मकाच्च स्नान
मुपतिष्ठते उद्विभ्यान्तपोऽकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च उत्तपते वितपते पाणिं शिरो वा स्वांगकर्मकात्किम् सुवर्णमुत्तपति आङोयमह
निभ्यामकर्मकाभ्यां स्वांगकर्मकाभ्यां च आयच्छते आहते पाणिं शिरो वा अन्यत्र शत्रुमायच्छति आहन्ति वा०॥ ॥०॥ ॥ दे
ष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः उद्विभ्यां तपोऽकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च स्वमंगं स्वांगं न त्वद्रववदितिपरिभाषितं तत्र पदे उत्तपते दीप्यते इत्यर्थः नेह सुवर्ण
मुत्तपति संतापयतीति विलापयतिवेत्यर्थः चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति संतापयतीत्यर्थः आङो यमहनिभ्यां आङः परएभ्यामकर्मकाभ्यां स्वांगकर्मका प्र०
भ्यां च यमहनिभ्यामात्नेह परस्य शिरः आहंति कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः इति भारविः आहध्वमा रघूत्तममिति भट्टिश्च प्रवाद एवायमिति ७५
समीपमेत्येत्यध्याहारो वा बोध्यः विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने स्वकीयमेव वक्षो मलइव संतोषातिशयाद्दास्फोटनं चक्रे इत्यर्थः॥ ॥

हनः सिः कित् हंतेः परः सिप्रत्ययो वा कित्स्यात् हनो लुङ् लिङोरिति वधादेशः आवधिष्ट आवधिषातां पक्षे कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः लोपो ह्र
स्वादिति सिलोपः आहत आहसातां आहसत यमः सूचने सिः कित् सूचनं परदोषाविष्करणं कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः लोपो ह्रस्वादिति
सिलोपः उदायत सूचने किं उदायंस्त पादमाक्रुष्टवानित्यर्थः समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यः समुपसर्गादकर्मकेभ्यो गमृच्छ्यर्तिश्रुदृ
शिभ्यः प्रच्छिस्वरतिविदिभ्यः अकर्मकेभ्य आत्मनेपदं स्यात् संगच्छते संगतं भवतीत्यर्थः गमेर्ऋकारादिति सिस्यौ किनौ वा गमेरनिटौ सिस्यौ वा कितौ स्तः आशिषि
लिङि कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः संगसीष्ट पक्षे संगंसीष्ट लुङि कित्वान्नह्रस्वोपलोपो ह्रस्वादिति सिलोपः समगत समगसातां समगसत

हनः सिः कित् वधो वाऽऽत्मनि आवधिष्ट आवधिषाताम् आहत आहसाताम् यमः सूचने सिः कित् उदायत उदायसातां उदायसत स
मो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्योऽकर्मकेभ्यः संगच्छते गमः सिस्यौ कितौ वा संगसीष्ट संगंसीष्ट समगत संमगसातां
समगसत समगंस्त समगंसातां समगंसत समृच्छते संस्वरते समस्वरिष्ट समस्वृत समृच्छते समपृष्ट समपृक्षातां संशृणुते
संश्रोता समश्रोष्ट संवित्ते संविदाते ॥ ॥ ऋकित्वाभावे समगंस्त समगंसातां समगंसत उदात्तोदादिकस्य ऋच्छेरत्र ग्रहणं न तु ऋच्छ
देशस्येति ध्वननार्थं लटः प्रयोगः समृच्छिष्यते ग्रहामिति संप्रसारणं संपृच्छते स्वृ शब्दोपतापयोः संस्वरते अर्तीति भौवादिक जौहोत्यादिकयोर्ग्रहणं न
त्वस्यादेः समृच्छते लिटि समारे समाराते समारिरे लिङि उरिति न गुणः समृषीष्ट समर्ता हन्ऋत इतीट् समरिष्यते समारिष्यत लुङि मेटू इत्य टोभावः ॥ उ
रिति न गुणः लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः मासमृत मासमृषातां मासमृषत माङ् भावे समार्त समार्षीतां समार्षत इ यर्तेस्तु ऋभोरिः पूर्वस्येति पूर्वस्ये
त्वे असवर्णे स्वरे पूर्वस्येतीय् समियृते लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यः इति ङः ऋवर्णोदृशोरिति गुणः मेटू इत्यडभावः मासमरत मासमरेतां मासमरंत माङ् भा
वे समारत समारेतां समारंत श्रुवः शृ आदेशः इति शृः नुप्रत्यय असंशृणुते परस्मैपदस्याहृचर्याद्विदन्ताने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु स्वरितेतो विदृ लाभे इ

चं०श्री० वेतरन्तो वारूद विदः परस्यां तप्रत्ययस्यरुडूवास्मात् दृशादेरिति पश्यः संपश्यते कथं तर्हि सकर्मकस्य रक्षांसीति पुराणपि संशृणुमहे इतिमुरारिप्रयोगः ग्रामा
टी०सु दिकोपमिमिति कथमदम्य इत्यध्याहारोवा अथास्मिन्नकर्म्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मतेतिचेत् शृणु धातोरर्थांतरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहा
७६ त् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रियेत्युक्तत्वादकर्मकत्वं बोध्यं उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा अकर्मकादितिनिवृत्तं असुक्षेपणे ऊहवितर्के वंधं निरस्य
तिदिवादित्वाद्यः उपसर्गो दूहते ईसेवापादेशेकुति व्रह्मसमुह्यात् अग्निं समुह्य निसमुपविभ्यो ह्वः स्पः परस्य ह्वेञ आत्तस्मात् स्पर्द्धायामाङः आङः प
र स्पर्द्धेञ आत्स्मात् पराभिभवे ह्वास्य ह्वानस्सामर्थे अप्रतिवंधोत्साहस्फीततासु क्रमः क्रचिक्रमते वुद्धिर्न प्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनाय क्रमते उत्स

वेतरन्तो वारुडाति सम्विदते संविद्रते सम्पश्यते समृच्छते अकर्म्मात्किम् ग्रामं सङ्गच्छति उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा निरस्य
ते निरस्यतिवा निरास्यत समूहति समोहत समूहते समुह्यात् निसमुपविभ्यो ह्वः निह्वयते स्पर्द्धायामाङः कृष्णश्चाणुरमाह्वयते
स्पर्द्धायाम् किंपुत्रमाह्वयति अप्रतिवन्धोत्साहस्फीततासु क्रमः क्रचिक्रमतेवुद्धिः अध्ययनाय क्रमते क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणि
उपपराभ्याम् उपक्रमते पराक्रमते आङो ज्योतिरुद्गमे आक्रमते सूर्यः वेः पादविहरणे साधुविक्रमते वाजी प्रोपाभ्यामारम्भा
र्थाभ्यां प्रक्रमते उपक्रमते अनुपसर्गाद्वा क्रमते क्राम्यति क्रामति अपह्नवे ज्ञः शतमपजानीते ॥ ॥ हतेइत्यर्थः क्रमन्तेऽस्मिन्शा
स्त्राणि स्फीतानि प्रह्वानि भवंतीत्यर्थः उपपराभ्यां अप्रतिवंधादिषु वाच्येष्वाभ्यां क्रमः आत्स्मात् नेह संक्रामति आङो ज्योतिरुद्गमने आक्रमते सूर्यः उ
दयते इत्यर्थः नेह आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् वेः पादविहरणे क्रमः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातुनामनेकार्थत्वादेवमुक्तं पादविहरणे किं विक्रा
मति संधिः द्विधाभवति स्फुटतीत्यर्थः प्रोपाभ्यामारंभार्थाभ्यां प्रक्रमतेः आरंभं करोतीत्यर्थः आरंभार्थाभ्यां किं प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः उपक्रामत्यागच्छ राम०
तीत्यर्थः उपपराभ्यामिति नात्रात्मनेपदं शंक्यं अप्रतिवंधादिष्वेवेत्युक्तत्वात् अनुपसर्गाद्वा अप्राप्तविभाषेयं अप्रतिवंधादिषु तु नित्यमेव अपह्नवे ज्ञः ७६